R-23

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXIII. KÖTET 1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1987—88

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZEPESSY TIBOR,
SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 98,– Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Mócsy András: A felkelő pannonok római műveltsége 1
Ecsedy Ildikó: Kínai-türk politikai kapcsolatok és konfliktusok 615-ben 9

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Lőrincz Barnabás: A későrómai duxok és a pannonniai bélyeges téglák 19
Olajos Teréz: Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez 24

OKTATÁS

Trencsényi László—Váradi István: „Munkák és napok" (Csillebérc 1983) 28

VITA

Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East. (Ism. *Vargyas Péter*) 37

MÓCSY ANDRÁS

A FELKELŐ PANNONOK RÓMAI MŰVELTSÉGE

Az i. sz. 6—9. évek nagy pannon-dalmata felkelésének leírásában a szemtanú Velleius Paterculus nem kevesebbet állít, mint hogy a római kultúra egész Pannonia minden lakójában mély gyökeret vert: tudtak már latinul, sőt írni is, ismerték a római *disciplina*-t és nem volt idegen tőlük a pallérozott gondolkodás sem. *In omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummodo, sed linguae quoque notitia Romanae, plerisque etiam litterarum usus et familiaris animorum erat exercitatio* (Vell. Pat. II, 110, 5). Nem csoda, hogy ez a mondat még az ókori kultúrtörténet kutatóit is foglalkoztatta. Az ókori nevelésről írt nagyszerű könyvében Marrou például úgy idézi, mint a gyors és mélyreható romanizáció hiteles bizonyítékát.[1] A Dunavidék római kultúrájával jobban ismerős kutatókat tagadhatatlanul zavarba hozza ez a forráshely. Ha ez a mondat a késői császárkor egyik panegirikusában állna, bizonyára könnyebben lehetne napirendre térni felette. Ha pl. Mamertinus a sirmiumi születésű Maximianus Herculius császárt dicsőítő beszédében[2] egy napszámos fiának[3] isteni eredetéről, hazájáról pedig mint a népek úrnőjéről szónokolhatott, akkor helyénvalónak gondolhatnánk itt néhány szót a császár hazájának mélyen gyökerező rómaiságáról is. A császár neveltetéséről mégis csupán annyi hangzik el, hogy az egy határtartomány harcias mindennapjaiban telt el;[4] ugyanezt a környezetet egy másik késő antik szerző a falusi és katonai élet nyomorúságának nevezte.[5] Egy Herculius Augustus isteni eredetét éppúgy nem lehetett kétségbevonni, mint elhallgatni hazája valamiféle nagyszerűségét. De a közmondásosan fogyatékos *humanitas*-ú pannonok[6] műveltségének dicsérete talán nevetséget váltott volna ki. Velleius állítása így válik problémává; nem a pannoniai császárok korából származik, hanem a császárkor elejéről, hitelét pedig az növeli, hogy szerzője a felkelés ellen felvonult római hadsereg tisztje, aki éveket töltött Pannoniában s pannoniai dolgokban annyira illetékesnek tartotta magát, hogy a háború történetének megírását ígérte[7] (amit minden jel

[1] *H. I. Marrou:* Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum. München 1957. 539.

[2] Panegyrici Latini (ed. *Baehrens)* X, 2.

[3] Epitome de Caesaribus 40, 10.

[4] paneg. X, 2, 4.

[5] Aur. Victor: Caes. 39, 26.

[6] *A. Mócsy:* Pannonia and Upper Moesia. London 1974. 201. Különösen sok adat a 4. sz.-ból, pl. Aur. Victor Caes. 39,26; 40,17. Epit. 40,10. Amm. Marc. XXVIII, 1, 6; XXX, 7, 2 stb. egészen az aversai sírfeliraton olvasható önértékelésig: *me hominem barbarum, natum Pannunium . . . ignoscatis. G. Mancini:* Iscrizione sepolcrale di Aversa. Casalbordino 1933.

[7] Vell. Pat. II, 115, 4.

szerint nem váltott be). Az egyetlen körülmény, amelyből kiindulva Velleiust közvetlen módon cáfolni lehetne, az mértéktelen rajongása Tiberius iránt, akinek legatusa volt[8] a felkelés idején. A pannonok műveltségére vonatkozó passzus pedig munkájának abban a befejező részében áll, amelyben a római történet futólagos áttekintése Tiberius magasztalásába csap át. Hogy Tiberius hadvezéri erényeit jobban kidomboríthassa, az ellenség erejét, a fenyegetés nagyságát is hangsúlyozni kellett. Valóban: a pannonok műveltségét követően rögtön arról biztosítja Velleius olvasóit, hogy egy nép sem dolgozta ki és valósította meg olyan éretten haditerveit, mint a pannonok.[9] Azonban ez a közhelyszerű fordulat sem volt teljesen megalapozatlan. Augustus arra figyelmeztetett a szenátusban, hogy az ellenség tíz nap alatt könnyen Róma falai alá érhet,[10] Suetonius szerint pedig a lázadás Róma legsúlyosabb háborúja volt a pun háborúk óta.[11] A bizonyára sokrétű helyszíni tapasztalataira többször hivatkozó Velleius[12] állításában így közvetlenül csak azt tarthatjuk túlzásnak, hogy *egész* Pannoniában ismerték a római ellenfél disciplináját és nyelvét, és hogy a *többség* az írás és magasabb szellemi javak birtokában is volt.[13] A római kultúra bizonyos elemeinek korlátozott elterjedését azonban tényként elfogadva vizsgálat alá kell vennünk.

A dákoromán kontinuitás korszerű változatának kidolgozóját, a kiváló V. Pârvant érthető módon foglalkoztatta a dunai őslakosság romanizációjának e korai bizonyítéka. Abból kiindulva, hogy «ilyen (nagy) átalakulás csodának látszik», márpedig «a történelem nem ismer csodákat», «egy egész világ nem romanizálódhat alig negyven[14] év alatt»,[15] a római behatolás kezdetét (kulturális értelemben) igyekezett minél korábbi időben keresni. Hivatkozott az adriai tengerpart római településeire — amelyek persze kívül estek a pannonok területén[16] —, a latin feliratú kelta pénzekre és a római denárok behatolására a Kárpát-medencébe.[17] Velleius valóban tudott arról, hogy a felkelők római polgárokat és kereskedőket mészároltak le,[18] de kérdés, hogy ez nem a dalmát tengerpartra vonatkozik-e, amely ellen a felkelés egyik első támadása irányult.[19] A római polgárok és kereskedők (szinonima!) között rendezett vérfürdő különben a rómaellenes felkelések leírásának kelléktárából való.[20]

Ugyanezen a nyomon, de konkrétabb érvekkel kísérletezett Alföldi András.[21] Utalt a szerinte i. e. 70—60 között vert eraviscus denárokra, ame-

[8] Vell. Pat. II, 111, 4.

[9] Vell. Pat. II, 110, 5.

[10] Bár ezt is Velleiustól tudjuk (II, 110, 5), ellenőrizhetősége miatt nem lehet az ő kitalálása.

[11] Suet. Aug. 16.

[12] Különösen II, 111, 4; 113, 3; 114, 1—4.

[13] *litterarum usus* természetesen nem jelenthet „irodalmi műveltséget", ahogyan *Marrou* fordítja.

[14] I. e. 35-től, Siscia elfoglalásától számítva. Helyesebb lenne azonban i. e. 11-től számítani, ami nem egészen két évtized.

[15] *V. Pârvan:* Dacia. An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries. Cambridge 1928. 151.

[16] Kivétel Nauportus, lásd *J. Šašel:* RE Suppl. XI, 561.

[17] *Pârvan:* i. m. 153—154.

[18] II, 110, 6.

[19] Cass. Dio LV, 29, 4. Nauportusra is lehetne gondolni, amelyet Velleius szerint (II, 110, 4) szintén támadás ért.

[20] A mithridatesi háborúk óta igen gyakran, pl. Tacitus: Ann. III, 42.

[21] *Alföldi A.:* Budapest Története I. Bp. 1942. 157.

lyeken már latinbetűs nevek találhatók, és a szerinte valamivel későbbi boius ezüstökre, amelyek veretői hasonlóképpen latin betűs feliratokat használtak.[22] Ez a római hatás Alföldi szerint az aquileiai kereskedők behatolásának eredménye, akik nemcsak Dél-Pannoniában fejtettek ki tevékenységet,[23] hanem a Dunántúl északi részében is, mint ezt a bennszülöttek pénzverése bizonyítaná; a római pénz beáramlása, mint helyesen megállapítja, nem hozhatta magával sem a latin írás, sem a latin nyelv ismeretét. Ezek az érvek azonban pusztán időrendi okokból kérdésessé váltak. Pannonia nagy részében és különösen északon a római denárok valószínűleg csak Augustus korában kezdtek forogni, az eraviscusok denárjait pedig jóval későbbre kell tennünk előképeik veretési idejénél.[24] Római import és római hatás Pannonia késő-La-Tène emlékanyagában jelentős mértékben nem mutatható ki, és különösen nem Aquincumban, ahol Alföldi az aquileiai kereskedők korai felbukkanását posztulálta.[25] A Száva völgyi kereskedelmet is másképp kell értékelnünk. Strabon szerint nem a római kereskedők keltek át az Alpokon, ahogyan ezt Magdalensberg feltárása óta Noricumban szépen bizonyítani lehet, hanem a barbárok vitték áruikat Aquileia piacára.[26] Ezek a barbárok megtanulhattak valamicskét latinul, kereskedelmi tevékenységük azonban aligha vezethetett a római *disciplina* ismeretéhez. Nem feledkezhetünk meg Appianos kijelentéséről sem, aki szerint a Keleti Alpokon túli területek sokáig kívül maradtak a rómaiak érdeklődési körén.[27]

Így egy másik megoldási kísérlet látszott valószínűbbnek.[28] Mivel a római uralom előtti Pannoniában a római behatolásnak nincsenek említésre méltó nyomai, és a pannonok később sem büszkélkedhettek magasabb római kultúrával, Velleius állításának érvényét — lényegét megtartva — különféleképp korlátozni kellett. Velleius a lázadás folyamán többnyire Sisciában tartózkodott, amelyet már Octavianus elfoglalt i. e. 35-ben, és nyilván a pannon arisztokráciával volt kapcsolata, azokkal az «előkelőkkel», akik Appianos szerint keresték a megegyezést Octavianusszal.[29] E. Swoboda, aki korábban Alföldi érvelését vette át,[30] később arra hajlott,[31] hogy Velleius mint szenátori rangú tiszt Tiberius környezetében, csak az előkelő pannonok szűk körével kerülhetett kapcsolatba, s azok között akadhattak egykori túszok, akik a római környezetben eltöltött évek során sok mindent elsajátíthattak.[32] Tudjuk, hogy Augustus különös figyelmet szentelt a barbár királyi családokból szedett túszoknak, akik közül nem egy a Palatinuson nevelkedett. Nem valószínűtlen, hogy a felkelés vezetői az egykori túszok közül kerültek ki, és aho-

[22] Összefoglalóan *V. Ondrouch:* Keltské mince typu Biatec. Bratislava 1958.
[23] Strabon IV, 6, 10 (207); VII, 5, 2 (314).
[24] *Mócsy A.:* Numizmatikai Közlöny 60—61/1961—62/15 sk. és i. m. 56.
[25] A legfontosabb leletegyüttes *É. B. Bónis:* Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. Bp. 1969.
[26] Strabon V, 1, 8 (214).
[27] Appianos: Illyr. 15.
[28] *A. Mócsy:* Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. 123 sk.
[29] Appianos: Illyr. 23.
[30] *E. Swoboda:* Carnuntum. Seine Geschichte und Denkmäler. (2. kiadás) Wien 1953. 184. A 3. kiadás (Wien 1958) ezt a részt elhagyta, az új felfogás a 4. kiadásban (köv. j.).
[31] *E. Swoboda:* Carnuntum. Seine Geschichte und Denkmäler-Wien 1964. 296, vö. *E. Swoboda:* Zur Frage der Romanisation. Anzeiger der Österr. Akad. Phil.-hist. Kl. 1963. 153 sk.

gyan Maroboduus, egykor Augustus kegyeltje a Palatinuson[33] bevezette hadseregében a *disciplina*-t,[34] ugyanúgy előfordulhatott ez a pannonoknál is.[35]

Ez a feltételezés azonban sokat veszít erejéből amiatt, hogy Tiberius a pannonok leigázása után, tehát nem egészen húsz évvel a felkelés előtt, akkor már kivételesnek minősülő kegyetlen rendszabályokat foganatosított: a foglyokat rabszolgának adta el.[36] Ilyen drasztikus leszámolás után nem valószínű, hogy az esetleges túszokat hamarosan hazaengedték volna, s még kevésbé valószínű, hogy a hazaengedett túszok csapatokat képezhettek volna ki a római *disciplina* előírásai szerint. S vajon egy ilyen kiképzés a latin nyelvre és írásra is kiterjedt volna?

Ha a bennszülötteket római módon képezték ki, az csak római katonai felügyelet alatt, római tisztek közreműködésével történhetett. Ezt a következtetést már H. Dessau is megkockáztatta.[37] legutóbb pedig P. A. Brunt úgy fejtette ki, mintha Velleius ehhez explicit bizonyítékot szolgáltatna.[38] «Velleius tanúsítja, hogy a pannoniai auxiliák megtanulták a latint és az ábécét» — «a felkelők Pannoniában főleg auxiliák voltak».

Problémánk megoldása ebben a formában természetesen ki nem fejtett ötlet. Mielőtt behatóbban megvizsgálnánk, egy szövegkritikai kitérőt kell tennünk.[39]

Velleius *animorum exercitatio*-ját «szellemi tornának», pallérozott gondolkodásnak stb. fordítják,[40] pontatlanul. Mert ez a kifejezés másutt[41] érdeklődést, figyelmet stb. jelent, márpedig ilyen jelentésben Velleiusnál értelmetlen lenne. Ha Velleius a pannonok magasabb szellemi színvonalára akart volna célozni, akkor pl. az *ingenii exercitatio* helyénvalóbb lett volna.[42] De akkor is kérdezhetnénk, hogy a nyelvismeret, az írástudás és a pallérozottság elegendő feltételek lehettek-e Velleius szemében ahhoz, hogy a pannonok népe hadászati szempontból érett és veszélyes legyen? A Velleiusnál párokba rendezett erények között az egyik oldalon a *disciplina* és a *lingua* áll, amelyet mindenki ismert, a másikon a *litterae* és az *exercitatio*, amely a többségnél volt meg. Ha a *lingua* megfelelője a *litterarum usus*, akkor a *disciplina*-nak nem *animorum*, hanem *armorum exercitatio* felel meg.[43] — Velleius szövegét egyedül az időközben elveszett murbachi kódex őrizte meg, amely az editio princeps gon-

[32] Swoboda ugyan azt írja, hogy túszokról nincsen értesülésünk, de lásd CIL III 3224: egy amantinus törzsbeli fiú sírfelirata, aki Emonában halt meg. Valószínűleg a felkelés utáni időkből.

[33] Strabon VII, 1, 3 (290).

[34] Vell. Pat. II, 109, 1: testőrségét állandó gyakorlatoztatással «majdnem a római disciplina mintájára alakította».

[35] Így *J. J. Wilkes:* Dalmatia. London 1969. 69 sk.

[36] Cass. Dio LIV, 31, 3.

[37] *H. Dessau:* Geschichte der römischen Kaiserzeit I. Berlin 1924. 428 sk.

[38] *P. A. Brunt:* Italian Manpower 225 B. C. — A. D. 14. Oxford 1971. 243 sk.

[39] Az alábbiakhoz nyújtott segítségért *Borzsák István*nak tartozom köszönettel.

[40] Így *Alföldi:* i. m., *Mócsy:* i. m. (28. j.) és *Swoboda* (30—31. j.).

[41] Pl. Ovidius: Am. I, 8, 41: *nunc Mars externis animos exercet in armis*, vagy Sallustius: Cat. 11, 1: *magis ambitio quam avaritia animos hominum exercet.*

[42] Pl. Quintilianus: Inst. II, 4, 20.

[43] Ezt az emendációt adja már a Thesaurus Linguae Latinae is (s. v. exercitatio, p. 1380, 73), de figyelmen kívül maradt a *Stegman v. Pritzwald*-féle Teubner-kiadásban (Leipzig 1933).

dozója, Beatus Rhenanus szerint hemzsegett a hibáktól.[44] Nem zárhatjuk ki azt, hogy a rosszul olvasható és hibás kéziratból az *animorum*-ot Beatus Rhenanus következtette ki a *disciplina* tágabb, s egy humanista számára talán kézenfekvőbb jelentése («tanítás») alapján, mert így Velleiusnál egy logikus fokozás négy eleme látszott kibontakozni: tanítás — nyelv — írás — palléro-zottság.

Velleiusnál azonban a *disciplina* már csak a tágabb szövegösszefüggés miatt sem jelenthetett mást, mint a katonai kiképzést. Belőle következett a pannonok harcászati fejlettsége. Hogy a pannonok valóban nem voltak római szemmel nézve sem kiképzetlen tömeg, azt közvetve bizonyítja a felkelést leíró másik forrásunk, Cassius Dio.[45] Szerinte a lázadás úgy tört ki, hogy Tiberius a Maroboduus ellen indított hadjárata számára Valerius Messalinustól, Illyricum helytartójától bennszülött csapatkontingenst kért. A bennszülött — Dionál dalmata — harcosok összeesereglése váltotta ki a felkelést. Mármost alig valószínű, hogy egy messze északra, a felkelés gócától légvonalban is mintegy 700 km távolságra tervezett hadi vállalkozásban kiképzetlen bennszülöttek nagy tömegét[46] akarták volna bevetni.[47] A Valerius Messalinus által kiállított kontingens nyilván abból a segédcsapati formából került ki, amely sok más tartományban ismert a római megszállás kezdeti szakaszában.[48]

Ezek az *auxilia*-k nem voltak olyen hevenyészett csődületek, ahogyan Tacitus alkalomadtán lekicsinylőn nevezi őket, bár nevükről, szervezetükről és szolgálati feltételeikről igen keveset tudunk; e tekintetben legfontosabb forrásunk, Tacitus szerint[49] a claudiusi reform előtti auxiliák dolgait fölösleges részletezni. Néhány közös vonás azonban kihámozható s ez érvényes lehetett a pannonokra is.[50] A parancsnokok többnyire a törzsi arisztokrácia tagjai voltak, Pannoniában valószínűleg a két Bato és Pinnes, akik Velleius szerint nemcsak a legnagyobb tekintéllyel rendelkeztek, hanem a legjáratosabbak, legtapasztaltabbak is voltak.[51] Cassius Dio sejteni engedi, hogy a felkelés a Daesidiates törzstől és vezetőjétől, Batotól indult ki,[52] hozzájuk csatlakoztak

[44] A szöveghagyományozás problémáiról *G. von der Gönna:* Würzburger Jahrbücher N. F. 3/1977/236 (ott az *animorum*-ról). — A murbachi kódex Beatus Rhenanus szerint mendosissimus volt; «ausim iurare, eum qui illum descripserat, ne verbum quidem intellexisse" stb., lásd az editio princeps (1520) előszavában.

[45] LV, 29, 1—3.

[46] Velleius szerint (II, 110, 3) a felkelőknek 200.000 gyalogosuk és 9000 lovasuk volt. A kilencezer lovas harcost nem kell kétségbevonnunk (akár kilenc ala tumultuariának is megfelelhet), de a gyalogosok száma valószínűtlenül nagy. Talán abból a szokásos számításból ered, amely szerint a nép egy negyede fog fegyvert, amire lásd pl. *J. Dobiáš:* Historica 2. Praha 1960. 41 és Caesar: bell. Gall. I, 29. Velleius talán valamilyen hivatalos forrásból (pl. adójegyzék) tudhatta, hogy a pannonok összlétszáma 800.000 *(amplius DCCC milibus)* és ebből kalkulálta ki az egy negyedet kitevő kétszázezret.

[47] Vö. *É. Birley:* in Bonner Historia-Augusta-Colloquium. Antiquitas 4,12. Bonn 1976. 66.

[48] *G. L. Cheesman:* The Auxilia of the Roman Imperial Army. Oxford 1914. 16. *K. Kraft:* Zur Rekrutierung der Alen und Cohorten an Rhein und Donau. Diss. Bernenses I, 3. Bern 1951. 39. *H. Callies:* Bericht der Röm.-Germ. Komission 45 (1964) 139 sk. 142 sk.

[49] Tacitus: Ann. IV, 5, 4.

[50] A 48. j.-ben idézetteken kívül még *G. Forni:* in Renania Romana, Atti dei Conventi Lincei 23. Roma 1976. 103. *D. B. Saddington:* in Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 3. Berlin 1975. 176 sk.

[51] II, 110, 4.

[52] LV, 29, 2—3.

a breucusok saját Bato-juk vezénylete alatt. A tömeg csak akkor csatlakozott, miután a két Bato alatt «némely kevesek fellázadtak». A helyi vezetőkhöz párhuzamként idézhetjük Ariminiust, aki saját népének élén római kötelékben szolgált,[53] vagy Chariovaldát, hogy csak a leghíresebbeket említsük. A pannon felkelés leverésében a thrák Rhoemetalces vett részt csapatai élén ilyen minőségben.[54] E korai segédcsapatok bennszülött parancsnokait csak kivételes esetekben ismerjük meg.[55] Híresekké és a forrásokban megfoghatókká azok váltak, akik vagy felkelő népük élére álltak, vagy pedig hazájukon kívül vettek részt valamilyen nevezetesebb római akcióban. Szabály szerint ezek az auxiliák otthon szolgáltak, és csak kivételesen vették igénybe őket máshol kitört háborúkban. Nem kis kockázattal járt ugyanis, ha ezeket az auxiliákat hazájukon kívül akarták bevetni. A felkelő thrákok (i. sz. 26) arra hivatkoztak, hogy csak szomszédaikkal és csak saját főnökük alatt hajlandók harcolni,[56] de gondolhatunk a batavusokra[57] vagy később a Britanniába vezényelt usipusok hátborzongató esetére.[58]

A pannon lázadást is az váltotta ki, hogy Illyricum helytartója ilyen auxiliákat akart Tiberius seregébe osztani.[59] Ennek megvolt a harcászati lehetősége annyiban, hogy ezeket az auxiliákat a római disciplina alapján képezték ki és római fegyverekkel látták el, ahogyan az említett Rhoemetalces thrákjait is hozzászoktatták Tacitus szerint «a hadi jelvényekhez (= a római csapatkötelékhez), a disciplinához és a római fegyverekhez»,[60] vagy Florus ala Treverorum-ját, amelyet «a mi kiképzésünk és szolgálatunk alatt tartottak»,[61] később pedig a raetus *iuventus*-t, amely «szokva volt a fegyverekhez és katonai módon volt kiképezve».[62] Római kiképzőkeret nélkül ez lehetetlen lett volna. E római katonákra hárult az a feladat, hogy «átadják a disciplinát», hogy «vezessenek és például szolgáljanak».[63] A kiképzés nyilvánvalóan latinul folyt; nem valószínű, hogy a kiképzőkeret épp a római disciplina átadása kedvéért megtanulta volna a helyi nyelvet s még kevésbé valószínű, hogy kidolgozta volna a disciplina thrák, illyr, kelta, germán stb. szakszótárát. A helyi főnököknek mint névleges parancsnokoknak[64] azonban nyilván elsősorban kellett latinul megtanulniok.[65] Velleiusnak főleg ezekkel a bennszülött vezetőkkel lehetett kapcsolata és így tapasztalatból mondhatta, hogy a pannonok ismerték a disciplinát annak minden járulékával: a szolgálati nyelvvel, az írással és fegyvergyakorlattal együtt.

[53] Tacitus: Ann. II, 10, 3. Valószínűleg Velleiusszal együtt (II, 118, 2) Pannoniában, vö. *H. v. Petrikovits:* Beiträge zur römischen Geschichte und Archäologie. Bonn 1976. 427 sk.

[54] Vell. Pat. II, 112, 4. A *frequens eques regius* (II, 113,1) is valószínűleg ez a thrák lovas különítmény.

[55] Pl. CIL V 4910.

[56] Tac. Ann. IV, 46.

[57] Tac. Hist. IV, 14.

[58] Tac. Agr. 28.

[59] Cassius Dio az összegyűlt harcosok «virágzó ifjúságáról» ír, amely talán a terminus technicus-szerűen használt *iuventus* enyhén félreértett visszaadása. (*iuventus*-t ír Tacitus is többször: Ann. IV, 46. Hist. I, 68; III, 5).

[60] Florus II, 27.

[61] Tac. Ann. III, 42.

[62] Tac. Hist. I, 68.

[63] Tac. Agr. 28.

[64] Vö. Dessau: i. m. 429.

[65] Ariminiusról Tac. Ann. II, 10, 3. Maroboduus is biztosan tudott latinul, vö. Strabon VII, 1, 3 és Vell. Pat. II, 109, 1.

A «csodálatos átalakulás» (Pârvan) ebben az összefüggésben már korántsem csodálatos. Velleius ilyen értelmezése azonban többé vagy kevésbé valószínű kombináció marad, ha nem találunk magyarázatot arra, hogy ezt a kortársak számára egyáltalán nem szokatlan körülményt, ti. azt, hogy a lázadó pannonok magját auxiliák alkották, Velleius miért hallgatta el. A magyarázatot a két fő forrás, Velleius és Cassius Dio összevetése szolgáltatja. Mint Dio világos utalásából tudjuk,[66] és Velleius szándékosan elkenő ábrázolásából[67] következtetni lehet, Augustus elégedetlen volt azzal a taktikával, amit Tiberius a felkelő pannonok ellen alkalmazott. Sőt: az udvarban azt is Tiberius rovására lehetett írni, hogy a pannon csapatállítás elrendelése robbantotta ki a felkelést. Velleius bizonyára ezért hallgatja el a lázadást kiváltó okot,[68] amelyet Cassius Dio pontosan leír, a kortársak pedig még pontosabban ismerhettek. A lázadás leírása[69] ezért kapott apologetikus színezetet; nem egészen negyed századdal a lázadás után Tiberiust még meg kellett védeni attól a vádtól, hogy a hibát ő követte el.

Ez a hiba kiderül abból az időrendi ellentmondásból, amely Velleius és Dio elbeszélése között áll fenn. Dio szerint a lázadás a Maroboduus elleni hadjárat megindulása előtt tört ki, amikor Valerius Messalinus a hadjárat számára csapatállítást rendelt el. Velleius szerint ellenben a lázadás akkor tört ki, amikor Tiberius már messze benyomult Maroboduus országába. A két forrás valószínűleg az igazság egy-egy darabját adja vissza. A hadjárat előkészületei során Illyricum helytartója azt a feladatot kapta, hogy a pannon auxiliákból kontingenst állítson ki Tiberius expedíciós serege számára. Az összeállított kontingens megtagadta a távoli hadjáratban való részvételt, ami azonban nem késztette Tiberiust a hadjárat elhalasztására. Az a vélemény alakulhatott ki, hogy a sereg elindulhat a pannon kontingens nélkül is, az elégedetlenséget pedig a helytartó saját hatáskörében is leszereli. Hogy Tiberius ezúttal rosszul mérte fel a helyzetet, csak akkor derült ki, amikor serege már messze járt a lázadás gócától. A sereg távolléte természetesen fokozta a lázadásnak nemcsak lehetőségét, hanem gyors elharapózását is.

Velleius voltaképpen nem ügyetlenül hallgatott el egyes tényeket és domborított ki másokat. A római hadviselésben jártas, latinul értő pannonok Tiberius hadvezéri érdemeinek hangsúlyozását szolgálják, romanizáltságuk okait azonban el kellett hallgatni, mert kiviláglott volna belőle a lázadás kirobbanásának körülménye, ami Tiberiusra rossz fényt vetett volna. Ha a lázadást kiváltó okok, amelyek Dionál olvashatók, egy forrásban szerepelnének a pannonok romanizációjával, amiről viszont Velleiustól értesülünk, a kutatás könnyen felismerhette volna a kettő közötti összefüggést. Egy további ellentmondás két forrásunk között még jobban elfedte a felkelés körülményeit. Velleius szerint «egész Pannonia» kelt fel, a dalmaták csak csatlakoztak, ezzel szemben Dio szerint a csapatkontingenst a dalmaták állították ki és a felkelés is Dalmatiában tört ki. Dio azonban figyelemre méltó pontossággal járt el területek és népek megjelölésében. Amikor Valerius Messalinust «mind Dalmatia, mind pedig Pannonia helytartójának» mondja, akkor kortársai számára írja körül azt, hogy Messalinus az osztatlan Illyricum helytartója volt. Anak-

[66] LV, 31.
[67] Különösen II, 111—112, ahol feltűnő az időrend kerülése.
[68] Az okok II, 110, 2 szerint: a hosszú béke és az ezzel járó erőgyűjtés.
[69] Különösen II, 110—113.

ronisztikusan, de következetesen saját korának igazgatási beosztását tartotta szem előtt: ha a felkelés — mint írja — a Daesidiates törzsnél robbant ki, akkor saját korának földrajzi fogalmai szerint helyesen teszi a lázadás gócát Dalmatiába, hiszen a Daesidiates törzse Illyricum kettéosztása után Dalmatia északkeleti civitasát alkotta. Ugyanilyen korrekt meghatározása az, hogy a csatlakozó Breuci törzse Pannoniához tartozott. Mindkét törzs eredetileg a pannon törzscsoport tagja volt,[70] e törzscsoporton azonban Illyricum kettéosztása után két tartomány osztozott. Velleius saját korának fogalmait használta. «Egész Pannonia» és «minden pannon» nála a pannon törzscsoportot jelenti, nem pedig Pannonia provinciát,[71] amely i. sz. 6-ban még nem létezett. Hogy röviden összefoglaljuk: a pannon törzscsoportnak Augustus alatt — más tartományokban jobban ismert gyakorlat szerint — saját hazájában szolgáló segédcsapatai voltak, amelyek római kiképzésben részesültek. Mint másutt is gyakran, a megszálló rómaiak elleni felkelés taktikai magját, sőt a felkelés lehetőségét ezek a segédcsapatok adták.

A behódolt bennszülöttek katonai szolgálatának ezt a módját az 1. sz. folyamán mindenütt felszámolták.[72] Különösen a 69. év keserves tapasztalatai késztették arra a római hadvezetést, hogy a lokális auxiliák rendszeréről lemondjon. De már Claudius auxiliáris reformja ebben az irányban tett lépés volt. A pannon lázadás nyomós indok volt ahhoz, hogy Pannoniában ezt a szolgálati rendszert legkésőbb i. sz. 9-ben felszámolják.[73] Nem tudjuk, mikor állították fel a későbbi általános gyakorlatnak megfelelő sok ala és cohors Pannoniorum-ot, Breucorum-ot, Varcianorum-ot és Latobicorum-ot,[74] de legalább a nyolc cohors Breucorum esetében nem valószínűtlen, hogy felállításuk a lázadást követő retorziók része volt azzal a céllal, hogy a fegyverképes korosztályokat kivonják a levert területről.[75] Lokális auxiliákról Pannoniában nem értesülünk, ellenben tudjuk, hogy eleinte attól is óvakodtak, hogy pannoniaiak a Pannoniában állomásozó reguláris auxiliákban szolgáljanak. A lázadás után negyven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy szakítsanak ezzel a szabállyal.[76] Ezek a pannoniaiak azonban már «szétszórva, más népekkel keverve» szolgáltak azon elv szerint, amely ellen a thrákok i. sz. 26-ban még hevesen tiltakoztak.[77] Az az időszak, amelyre a római módon kiképzett bennszülött lakosság helyben való szolgálata volt jellemző, Európában alighanem Pannoniában zárult le a legkorábban; a romanizációnak a 6—9. évek nagy törését követő szünet után új utakon kellett folytatódnia.

[70] *A. Mócsy:* RE Suppl. IX, 534 sk.

[71] Ezért sem vonatkoztatható Velleius adata Észak-Pannonia keltaságára (ahogyan *Alföldi:* i. m.).

[72] Lásd pl. *S. S. Frere:* Britannia. London 1967. 218.

[73] *Dessau:* i. m. 279.

[74] A legkorábbi adatokat összeállította *P. A. Holder:* The Auxilia from Augustus to Trajan. BAR Internat. Ser. 70. Oxford 1980, aki az auxiliáris sorozás kezdetét Pannóniában i. sz. 9-re teszi (uo. 112).

[75] A cohors Breucorum-okról általában *J. Bogaers:* Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek 19 (1969) 27 sk.

[76] A legkorábbi esetek RIU 255, 256, 258, 259. Az 50. évhez Tacitus ír *ipsaque e provincia lecta auxilia*-ról Ann. XII, 29. *Tóth E.:* Archaeológiai Értesítő 108/1981/27 velem és *Borzsák* pontos fordításával vitázva csak úgy tud más értelmet adni Tacitus e helyének, hogy elfeledkezik az *ipsa*-ról.

[77] Tac. Ann. IV, 46.

ECSEDY ILDIKÓ

KÍNAI-TÜRK POLITIKAI KAPCSOLATOK ÉS KONFLIKTUSOK 615-BEN*

A kínai—türk kapcsolatok 615. évi epizódja két ázsiai nagyhatalom külpolitikájának lényeges vonásairól szolgálhat sűrített tanulsággal. A kérdéses eseményekről szóló kínai források ugyanis kölcsönös félreértéseket is rejtenek, és két szembenálló gazdaság és társadalom eltéréseit mutathatjuk ki az ellentétek hátterében. A kínai diplomácia mesterhúzásnak vélt kérdéses akciója így végül is súlyos hibának bizonyult, amely hozzájárult a hanyatló Sui-dinasztia (581/589—617) meggyengüléséhez; míg ugyanez az incidens a türköket a felemelkedő új hatalom képviselői, a T'ang-ház (618—907) jövendő urai mellé állította, s ezzel döntően befolyásolta a hatalmi viszonyokat Kína északi szomszédságában is.

Az eseményeket a főszereplő hivatalnok, 裴矩 *P'ei Chü* életrajza foglalja össze legrészletesebben.[1] Az ekkor uralkodó császár, Sui Yang-ti (605—616) azzal bízta meg, hogy ellenőrizze a családról kereskedelmi követeléssel érkező, Kína kincseire áhítozó barbárokat. *P'ei Chü* maga is némi ravaszsággal hajtotta végre feladatát: valahányszor bebocsátotta a nyugati kereskedőket 張掖 *Chang-yi* (甘州 *Kanchou*, Kansu tartomány)[2] számukra

* Ennek az írásnak az első változata a budapesti „The Sources of the History of Pre-Islamic Central Asia" című nemzetközi konferencia (1984. okt. 23—25.) előadása volt.

[1] SS, LXVII. fejezet, 703—706. o., *F. Jäger* fordítása: Leben und Werk des P'ei Kü. Ein Kapitel aus der Chinesischen Kolonialgeschichte, Ostasiatische Zeitschrift IX (1920—1922) 81—115, 216—231, és *Liu Mau-tsai:* Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1958, 85—86, vö. PS, XXXVIII, 550—553; CTS, LXIII, 644a—645a; HTS, C, 939a—940a.

A források rövidítése:

CTS — Liu Hsü: Chiu T'ang-shu. So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih XII. Shang-wu yin-shu-kuan, Peking 1958.

HTS — Ou-yang Hsiu — Sung Ch'i: Hsin T'ang-shu. So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih XIII.

PS — Li Yen-shou: Pei-shih. So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih IX.

SS — Wei Cheng — Chang-sun Wu-chi: Sui-shu. So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih IX.

TCCS — 岑仲勉 Ts'en Chung-mien: 突厥集史 T'u-chüeh chi-shih I—II, Chung-hua shu-chü, Peking 1958.

TCTC — Ssu-ma Kuang: Tzu-chih-t'ung-chien I—X. Ku-chi ch'u-pan-she, Peking 1956.

[2] A Sui-kor végén *Kan-chou* neve *Chang-yi-chün*, legalábbis 607-től, vö. TCTC, VI. kötet, 5634. o.

is engedélyezett piacára, kifaggatta őket hazájuk, valamint onnan Kínába vezető útjuk földrajzi, politikai stb. körülményeiről, hogy információikat feljegyezhesse az udvar számára (605-től legalábbis).[3] Tudatában volt azonban Kína türk szövetségesei, ellenségei vagy alattvalói növekvő erejének; s ezért is próbálkozott — mint az itt kiderül — a közvetlen szomszédságból nyugtalanító részük, azaz a kínai forrásokban «keleti» türknek nevezett törzseik meggyengítésével.[4]

始畢 *Shih-pi* kagán volt *P'ei Chü* ellenfele: annak a 啓民 *Ch'i-min* kagánnak egyik fia,[5] aki nemcsak Kína védelmét kérte és kapta meg, hanem kínai öltözékével kínai szokásokat is öltött, s kész volt a kínai császár alattvalójának vallani magát.[6] Nem sokkal az alábbi események előtt halhatott meg (talán 608-ban vagy 609-ben).[7] Fia hűsége sem lehetett kétséges, hiszen egyik első diplomáciai lépése volt, hogy kínai hercegnőt kérjen feleségül; ennek pedig az volt az előfeltétele, hogy — apjához hasonlóan, kínai hercegnő oldalán — kínai szokásokat honosítson meg udvarában.[8]

A békés kapcsolat azonban nem tartott sokáig. A kínai politikának előbb sikerült semlegesítenie Shih-pi kagán legerősebb ellenfelét, a «nyugati türk» 處羅 *Ch'u-lo* kagánt, 611 táján «megbékéltette» népét is, őt is, csatát nyerve ellenük és ajándékokkal nyerve meg a vezérüket; s eközben egy másik vezér, *Ch'u-lo* riválisa, 射匱 *She-kui* is – 達頭 *Ta-t'ou* (Tardu) unokája, 都六 *Tu-liu* fia — császári támogatást kapott, vagy legalább ígéreteket.[9] Majd pedig, érvényesítve az «oszd meg és uralkodj» elvet, amelyet P'ei Chü meg is fogalmazott,[10] Shih-pi ellen fordult a kínai diplomácia.

P'ei Chü ekkor támadt ötletének előzményei között alighanem szerepeltek türk betörések is: a «nyugati» ellenfelek gyengülésétől erősödő «keleti» türkök portyái. Azt olvassuk ugyanis a Sui-dinasztia történetének csillagászati fejezetében, hogy Sui Yang-ti császár uralkodásának 11. évében, már

[3] L. például Északnyugat-Kína és a vele szomszédos belső-ázsiai vidék térképét, a „piaci" értesülések alapján: *Ts'en Chung-mien:* 隋對西北之交通 *Sui tui hsi-pei chih chiao-t'ung* („Sui észak-nyugati kapcsolatai"), *in:* 隋唐史 *Sui T'ang shih* („A Sui és T'ang (-dinasztiák) története"). Chung-hua shu-chü, Peking 1982, I, 48.

[4] A keleti és nyugati türkök kínai megkülönböztetéséről — tudniillik hogy a *keleti* „északi"-t is jelent Kínában, s hogy a keleti türkök alapítanak birodalmat a kínai történelmi feljegyzések látókörén belül — l. *I. Ecsedy:* Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century, Acta Ant. 28 (1980) 249—258, különösen 254—258.

[5] A *Ch'i-min* nevet — amelyet 599-ben vett fel, l. pl. *Liu Mau-tsai* genealógiáját — névtabu-okokból írták általában 啓人 *Ch'i-jen*-nek a T'ang-korban; fiát, aki Shih-pi kagán néven követte, eredetileg 咄吉(世) *T'u-chi-(shih)*-nek hívták: SS, LXXXIV, 838a; vö. TCCS, 96—97.

[6] 608-ban: TCTC, VI, 5641.

[7] Halála időpontjáról azonban eltérő értelmű feljegyzések maradtak fenn; némelyikből arra következtethetnénk, hogy még élt a 614—615. év fordulóján is, és megjelent a főhivatalnokok és idegen vezetőemberek újévi udvari fogadásán a Keleti Fővárosban, azaz *Lo-yang*-ban, vö. TCCS, 96—97. Ssu-ma Kuang szerint 609-ben halt meg (TCTC, VI, 5647); *Liu Mau-tsai* szerint 608-ban (l. a türk kagánok genealógiáját).

[8] Vö. TCTC, VI, 5647. Shih-pi-ről: SS, LXXXIV, 838a; CTS, CXCIV, A, 1436a.

[9] 611-től: TCTC, VI, 5654—5655, 5658 stb. — Ch'u-lo-ról: CTS, CXCIV, B, 1444b—1445a; She-kui-ról: CTS, CXCIV, B, 1445a.

[10] 611-ben: TCTC, VI, 5655; (615-ben felidézve:) TCTC, VI, 5697.

a 6. hónapban (615. július 2—30.)[11] egy csillag tűnt fel hirtelen, délkeletre az Írástudók Csillagától (文昌 *Wen-ch'ang* 'Irodalmi dicsőség/fényesség', a Nagy Medve csillagképben). Ez a sötét árnyalatú (fekete) hosszúkás-hegyes csillag remegve mozdult el délnyugati irányban, több éjszaka folyamán is, míg megközelítette a *Wen-ch'ang* csillagkép-«palotát», de nem hatolt be, hanem egyszercsak eltűnt. A megjelenésével kapcsolatos jóslat azonban megállapította, hogy veszedelmes események várhatók. S valóban: a 8. hónapban — mint megtudjuk a feljegyzés folytatásából — a türkök körülzárták a császárt 雁/鴈門 *Yen-men*-ben (Shanhsi tartományban), ahol — egyebek közt — egy nyíl repült a császár elé.[12]

Nos, a jóslatot azok a baljós hírek is sugalmazhatták, amelyek ekkoriban sűrűn érkeztek északnyugatról — a csillag égi mozgásának megfelelő irányból — a türkök sorozatos támadásairól.[13] Az udvari csillagászok tehát a csaták nagyjából egyidejű hírével hozták kapcsolatba a rendkívüli égi jelenséget — ugyanekkor vagy később —, s aztán a magyarázatra a két hónappal későbbi eseményekben kerestek igazolást. (S mindebből az asztrológus jóslatok születésének és «kötelező» valóra válásának szokásos módját is kiolvashatjuk, főként ha még azt is meggondoljuk, hogy a feljegyzés mindkét felét később szerkesztette meg a retrospektív kínai történetírás.) A 615. év 8. hónapjának viszontagságos eseményeiért azonban nem csupán a különös csillag váratlan feltűnése hibáztatható.

Sui Yang-ti *Ta-yeh* nevű uralkodói korszakának 11. évében, a 8. hónapban — 615. szeptember elején —[14] Shih-pi kagán fokozatosan gyarapodó népe és gazdagsága láttán azt javasolta P'ei Chü, hogy alkalmas politikával meg kell osztani a népét; az majd meggyengíti a vezért is.[15] Mindenekelőtt meg akarta bontani az egyetértést Shih-pi és öccse, 叱吉設 *Ch'ih-chi she* (*šad*) között. A fiatalabb fivérnek hadvezéri rangja vagy puszta címe, a *šad* mellé a 南面可汗 *Nan-mien k'o-han* «Délvidék kagánja» rangot kínálta, s vele kínai hercegnőt is feleségül. Az új rang természetesen merő cím, amelynek csak Shih-pi hatalmi szférájának megosztása révén szerezhetett volna érvényt, alighanem véres testvérháborúval, ami mindkettőjüket meggyengítette volna; és *Ch'ih-chi* csak ilyenféle harci sikerek után fordulhatott volna a császárhoz kínai feleségért. (P'ei Chü még nem is kérte hozzá a császár beleegyezését.) *Ch'ih-chi šad* nem is merte elfogadni a felajánlott kegyeket, már csak a bátyja

[11] A dátumokat — itt és a továbbiakban — *P. Hoang* alapján számítjuk: Concordance des chronologies neoméniques chinoise et européenne. Variétés Sinologiques XXIX, Shanghai 1910.

[12] SS, XXI, 天文下 *T'ien-wen, hsia*, 293b—294a, vö. TCCS, 98. — Már a Han-kor óta (i.e. 206—i. sz. 220) írástudók sorsát s az ezzel kapcsolatos háborús eseményeket tulajdonították a *Wen-ch'ang* nevű csillagcsoportnak — az Ursa Major csillagképben —, vagy fényes kettőscsillagának (amely rendszerint az egész csillagképet is képviseli, és gyakran fordul elő T'ang-kori történeti vagy költői hivatkozásokban, l. *Edward H. Schafer:* Pacing the Void. T'ang Approaches to the Stars. University of California Press, Berkeley—Los Angeles—London 1977, 121—123).

[13] TCTC, VI, 5697.

[14] A *yi-ch'ou* nap (615. IX. 3.) és *wu-ch'en* nap (IX. 6.) között, Ssu-ma Kuang szerint: TCTC, VI, 5697.

[15] SS, LXVII, 705b; TCTC, VI, 5697; vö. TCCS, 97.

iránti félelemből és tiszteletből sem; és *Shih-pi* valóban megharagudott, amikor mindez a tudomására jutott.

Intrikájának kudarca után P'ei Chü gondolkodóba esett a türkök hajdani császárhűségének, azaz «megbékítésük» megszokott módjának elmúltán; és arra a következtetésre jutott, hogy eléggé el nem ítélhető megváltozásuk a közéjük került sok 胡 *hu* «(nyugati) barbár» jövevénynek tulajdonítható. A *hu* barbárok megleckéztetésére engedélyt kért és kapott a császártól, s ekkor követet küldött Shih-pi kagán egyik magasrangú alattvalójához, egy bizonyos 史蜀胡悉 *Shih Shu-hu-hsi*-hoz (vagy *Shih-shu Hu-hsi*-hoz)[16] (Ṣi(-) źi̯wok(-)γuo-si̯ĕt).[17] Azt üzente neki, hogy a császár nagy bemutatót készül rendezni Kína drágaságaiból a barbárok számára, akik arra is engedélyt kapnak, hogy megvásárolják ezeket az árukat 馬邑 *Ma-yi* városában (Shansi tartományban). Még sürgette is Shih Shu-hu-hsi-t, figyelmeztetve, hogy az előbb érkező szerezheti meg a javát.

«Mohóságában» — mint a feljegyzés mondja — Shih Shu-hu-hsi hitelt adott ennek a jó hírnek, és még Shih-pi kagánt sem értesítette, úgy sietett — törzse élén, nyájakkal, csordákkal együtt —, hogy elsőnek érjen a piac helyére. P'ei Chü eközben egy csapat katonával elrejtőzött *Ma-yi*-ban, csapdát állított Shih Shu-hu-hsi-nak és lefejeztette. Ezután értesítette Shih-pi kagánt, hogy Shih Shu-hu-hsi-ről azt beszélték, hátat akar fordítani kagánjának (azaz: fel akar lázadni ellene) törzsével együtt, engedelmet kérve, hogy közelebbi kapcsolatba kerüljön (Kínával és császárával); azért ő, P'ei Chü, Kína türk alattvalói iránti tiszteletből megölte a vezért, és minderről most tudósítja is a kagánt. Shih-pi azonban átlátott a cselszövényen, s ezért be is szüntette látogatásait (az udvari kihallgatásokon).[18] Továbbá közvetlenül a fenti események után (615. szeptember 6-án) Shih-pi több százezernyi lovasa élén megtámadta *Yen-men*-t (azaz 代州 *Tai-chou*-t, Shanhsi-ban), ahol a császár éppen tartózkodott; ez utóbbi eseményt azonban a kínai feljegyzések nem kapcsolják össze a megelőző incidenssel.[19]

A források mai olvasója csak csatlakozhat az akkori égi jelek megfigyelőihez, akik azt gyanították, hogy ennek a támadásnak előzményei voltak; az

[16] SS, LXVII, 705b; vö. TCCS, 97. Mivel a név egyetlen forrása P'ei Chü életrajza' arra is gyanakodhatunk, hogy a név elemeinek „arányos", két-két tagból álló elosztása — „családnév"-re és „személynév"-re, *Shih-shu Hu-hsi* formában — a kínai szövegezés mechanikus névhasználatából származik; annál is inkább, mert a *Shih* ismert kínai családnév (míg a *Shih-shu* nem az), s gyakran idegenek neve, valamint egy közép-ázsiai országé is ('Kesch', Szamarkandtól délre: HTS, CCXXI, B, 1556a—b, vö. *E. Chavannes:* Documents sur les Tou-kie (Turcs) occidentaux. Recueillis et commentés, suivi de Notes additionnelles, Paris n.d., 146—147, a terület „országai"-nak leírását 康 *K'ang* „Szogdiána" alatt összegezve).

[17] *B. Karlgren* szerint: Grammata Serica Recensa, BMFEA XXIX (1957).

[18] Minthogy az udvari kihallgatásokat (s a velük járó ajándékokat és követeléseket) a dinasztia történeteinek más passzusaiban, a szövegösszefüggéstől elszakítva jegyzik fel, nem volna könnyű kapcsolatot találni Shih-pi neheztelése és az udvari fogadásokról való elmaradása között, vö. TCCS, 97.

[19] Vö. pl. TCCS, 97—98. Még Ssu-ma Kuang, a XI. században is csak azért jegyzi fel egymás mellett ezeket az eseményeket, mert munkája abban is úttörő érdemű, hogy az eseményeket időrendben igyekszik írásba foglalni. Szerinte Shih-pi a 8. hó *wu-ch'en* napján indította támadásra csapatát (IX. 6.): TCTC, VI, 5697.

okok azonban földi jelenségekben keresendők. Természetesen mind Kína, illetve Shih-pi kagán hatalmi harca, mind egy földműves birodalomnak és nomád szomszédjának alapvető konfliktusa felelős lehet — együtt vagy akár egymagában is — a két nagyhatalom katonai összeütközéséért; egy háború oka azonban mégiscsak tisztázandó, különösen a megelőző sikeres diplomácia viszonylag békés évei után, főként, mivel Kína egyik hűséges alattvalójáról van szó, aki korábban császári kegyeket kért és kapott, többek között kínai hercegnőt feleségül — és így tovább.

A két szembenálló katonai erő eltérő gazdasági bázisa is motiválhatta P'ei Chü próbálkozását, hogy meggyengítsen egy harcias szomszédot, egy rendszeres és potenciális ellenséget, amelynek veszélye túlnőtt a régi és elkerülhetetlen földműves-állattartó ellentéten (az életmód, a megművelt föld és a legelőnek használt vidék, valamint lakóik viszonyában rejlő ellentmondásokon stb.). A kínai hivatalnokot mindenekelőtt a türkök és más idegenek kereskedelmi követeléseinek hagyományos kínai értelmezése vezette: Kína luxus javai puszta megkívánásának jelét látta benne, ha nem éppen szegénységük és ínségük jelét. Kína ezeket a követeléseket vonakodva teljesítette, ha éppen rákényszerült, például fegyveres érvek súlya alatt, vagy ideiglenes politikai engedményként: okkal-céllal nyújtott alkalmi kegy gyanánt,[20] mint az itt idézett esetben is. Így alighanem jelentős szerepet játszott ebben az incidensben, hogy a kereskedelmet (külkereskedelmet) eltérő módon ítélték meg Kínában, illetve a türkök között.

P'ei Chü biztosra vehette, hogy meghívását nem utasítják vissza, és Shih Shu-hu-hsi kapva kap ezen a ritka alkalmon. A türk vezér pedig nem találhatta szokatlannak ezt a csábító lehetőséget, minthogy az előző években számos hasonló «kiállítás» bizonyította már a császár kegyességét és Kína gazdagságát, hogy elkápráztassa és félelemmel töltse el a barbárokat (legutóbb 610 tavaszán, a Keleti Főváros, *Lo-yang* piacán).[21] Ilyen alkalmakkor, amelyeken még az áhított kereskedelemből is megvalósult egy és más, a kínai hivatalnokok azt sem bánták, ha az idegenek megpróbálták a piacot akár gazdasági céllal is felhasználni, amint az természetes volt számukra Belső-Ázsia karavánútjain.

Shih Shu-hu-hsi nem lepődhetett meg a meghívásban szereplő helyen sem — noha *Chang-yi*-ban (Kansu tartományban) volt a kínai hatóságok által kijelölt piachely ez idő tájt —, mert *Ma-yi* (vagy 馬市 *Ma-shih*, «Ló-város» vagy «Ló-piac», Shansi tartományban) «kereskedelmi kapu» volt Ázsia felé már hosszú századok óta, a császárkor kezdetétől (a Ch'in-kor, i. e. 221—207 óta). Megszokott, ha nem is állandó piac volt ez a nomádok lovai és egyéb javai számára, a változó császári kegy szerint. A Sui-ház korábban már több alkalommal megígérte, hogy engedélyezi a rendszeres és legális kereskedelmi kapcsolatokat a türkökkel, «attól az időtől kezdve»; bár ezek az engedélyek éppenséggel nem vezettek állandó és kölcsönös kereskedelmi kapcsolatra.[22]

[20] Ezt a politikát összegezi Ecsedy: Trade-and-war relations between the Turks and China in the second half of the 6th century. Acta Orient. Hung. 21 (1968), 131—180.

[21] TCTC, VI, 5649; vö. *Ecsedy:* Trade-and-war . . . , N. 80.

[22] *Ecsedy: i. m.;* vö. *H. Serruys:* Sino-Mongol Relations during the Ming III. Trade Relations: the Horse Fairs (1400—1600), Mélanges chinois et bouddhiques, XVII, Bruxelles 1975, 9—13 (az 590-es években adott engedményekről és ezek kétes sorsáról is). — Azzal a felismeréssel, hogy a nomádok lovainak és Kína selyemének cseréje kölcsönös

A türkök azonban okkal adhattak hitelt minden ilyen irányú engedékenységnek. Az évszak például kedvező volt a nomádok számára — nem úgy, mint a fenti 610-es év koratavaszán —, hiszen ekkor, őszidőben állatállományuk gyarapodott súlyra is, számra is, a nyári legelőkről éppen visszatérve; ezt is számításba vehették, amikor egy nomád vezér meghívást kapott Kína piacára.

A nomádok «mohóságának» s a nomád vezér kereskedelmi törekvéseinek társadalmi háttere természetesen nem lehetett nyilvánvaló P'ei Chü számára, aki így saját kínai viszonyainak, a kínai külkereskedelmi gyakorlatnak a jellegzetességeiről sem vett tudomást. Politikai stratégiája mindössze a türk etnikai szerkezet megbontását vette célba; egyik *hu* vezetőjük megrágalmazásával akart ártani nekik, mert — mint vélte — a vád majd a többi *hu* eredetű (iráni? szogd?) alattvaló ellen fogja fordítani a kagán szívét és fegyvereit, azaz befolyásos és vállalkozó kedvű, s tegyük hozzá: vagyonos és kereskedelmi gyakorlattal rendelkező, írástudó és vallásukat is terjesztő alattvalói ellen.

P'ei Chü tévedett, ha úgy vélte, hogy Shih Shu-hu-hsi törzse (部落 *pu-lo*-ja) — vagy bármely más törzs — egyetlen etnikumot képviselhet egy ereje teljében levő, tehát kellő társadalmi mobilitással rendelkező nomád birodalomban; s hiába számított arra, hogy egy vezér vétke egész családjának (nemzetségének, törzsének) kiirtásával fog járni, mint az gyakran megtörtént Kínában hasonló esetben. Kellő információk híján, indokolatlanul várt el valamiféle «rasszista» politikát a *hu*-k ellen a több etnikai csoportot egyesítő türk birodalomban, ahol az exogámiával összekötött, és társadalmilag elfogadott utakon-módokon is bővíthető nemzetségi szervezet a rokonság révén összekapcsolhatott vagy éppen magába olvaszthatott bármely idegen elemet (amelyek idegen eredete nem okvetlenül jelentett például nyelvi nehézségeket a soknyelvű sztyeppén) és így tovább.

A kagán azonban nem adott hitelt P'ei Chü üzenetének, s talán nem is csak azokból a rossz tapasztalatokból kiindulva, amelyeket a kínai hivatalnokok vagy maga P'ei Chü hagyományos politikájával kapcsolatban szerzett. (A Shih Shu-hu-hsi elleni egyik «vád»: a Kínához való alattvalói hűsége nem is állt ellentétben a kagán politikájával; állítólagos «lázadó» katonai készültségének nyilvánvalóan ellentmondott békés jóindulata, amit az is mutatott, hogy nem tudott megmenekülni a csapdából stb.)

Kínában a kereskedelmet általában nem nézték jó szemmel, különösen ha magasrangú hivatalnokok űzték nagy haszonnal, még ha engedéllyel is. Nem volt azonban törvény «az ellenséggel folytatott kereskedelemre» (mint az Egyesült Államokban «Trade with the Enemy Act»...); az idegenekkel folytatott kereskedelmi tranzakciók a császári politikához tartoztak, és minden ezzel kapcsolatos egyéni kezdeményezést árulásnak, főbenjáró bűnnek tekintettek. (Például a következő évben, 616-ban a 宇文 *Yü-wen*-fivérek

hasznot is hozhatott — még ha a kínai hivatalnokok, akik ennek nem voltak a tudatában, akadályokat gördítettek is ennek a kereskedelemnek az útjába — kínai szerzőnél első ízben csak nemrégiben találkoztunk, a VIII—IX. századra vonatkozóan: 馬俊民 Ma Chün-min: 唐與回紇的絹馬貿易-唐代馬價絹新探 *T'ang yü hui-ho ti chüan-ma mao-yi (T'ang-tai ma-chia-chüan hsin t'an)*. („A T'ang-ház selyem- és lókereskedelme az újgurokkal. A T'ang-kori „lovat-selyemért" (kereskedelem) „új vizsgálata"). 中國史研究 Chung-kuo-shih yen-chiu (Peking) 1984: 1, 67—76.

alig tudták elkerülni a kivégzést, miután «tiltott kereskedelem»-be bonyolódtak a türkökkel.)[23]

A türkök számára azonban a kereskedelem természetes tevékenység volt, életük szerves része — még ha gyakran «hivatásos» személyek közreműködésével is, akik a birodalom más etnikumát képviselték —: akár más gazdaságok áruit közvetítették a távolsági kereskedelemben, akár saját állatfölöslegüket kínálták fel az igényelt árucikkekért, például Kína számára. A természetben vagy pénzben fizetett vám, amelyet azok a törzsfők vagy nemzetségfők kaptak vagy vettek el, akiknek a földjét igénybe vették utazás vagy piac céljára, még vonzóvá is tette a kereskedelmet; és nem lehetett ok az ellenségeskedésre, ha nem jelentették is be előre a terület urának.

Az állatállomány adásvétele abban is különbözött a többi tranzakciótól, hogy nem árusíthatta egyetlen személy egyedül, még ha törzsfő is volt (Shih Shu-hu-hsi is «törzsével együtt» ment *Ma-yi*-ba); állatai a törzshöz tartoztak (még ha nemzetségek, azaz a kis természetes közösségek tartották is őket, legalább békeidőben), és az értük kapott áru — az «ára» — ugyanarra a sorsra jutott, mint a szerzett vagy kapott javak többi része, ahogy a kínaiak feljegyezték: «mindegyikük megkapta a maga részét (rangja szerint)».[24] Ezzel a megjegyzéssel rendszerint olyankor találkozunk a feljegyzésekben, mikor a vezérek gazdag ajándékot kapnak a császártól — s az is tőlük —, s úgy látszik, elvben senki sincs kizárva a kínai selyem-ajándékból, még ha kétségeink lehetnek is, hogy ez eljut minden közemberhez vagy szolgához is. (Mindennapi életük önellátó lévén, az ajándék-kereskedelem a presztízs szférájában is maradhatott.)

Mindenesetre az állatok piacra hajtása törzsi szintű akció lehetett. Az oroszlánrész a kagánt illette, különösen valamely császári ajándékból, de a legelő és állatállomány nem úgy volt az «övé», mint ahogy a kínai földművesek földje «az ég alatt», azaz a birodalomban a császáré — mint mondták — már a Csou-kor óta (i. e. I. évezred), ennek minden társadalmi velejárójával. Ezért Shih-pi kagán nagyon is jól tudhatta, hogy ha egy törzsfője népével és állataival egy kínai «Ló-város»-ba vagy «Ló-piac»-ra megy, akkor kereskedni akar, ami mindennapos és törvényes tett, anélkül is, hogy engedélyt kérne rá uralkodójától, vagy előre bejelentené. A kagán tehát nem tartotta őt lázadónak, hanem a megfelelő tanulságot vonta le a P'ei Chü által képviselt hivatalos kínai politikából, tudniillik hogy csalárd módon megölték kedves vezérét.

Mindez hozzátartozott Shih-pi kagán 615. szeptemberében bekövetkezett váratlan támadásának az előzményeihez. A körülzárt *Yen-men* végül is nem került végzetes veszélybe, mert 義成 *Yi-ch'eng* hercegnő, Shih-pi nemrég elhunyt apjának, Ch'i-min kagánnak a kínai felesége figyelmeztette a császárt a közelgő támadásra; később pedig Shih-pi-t, aki a császári rezidencia elleni ostromot vezette, az udvar által sugalmazott hamis üzenettel eltávolította. Azt üzente neki, hogy veszély leselkedik rá északon, amelyet egész seregével kell elhárítania; és szavának foganatja is lett, már csak a kagán-felesé-

[23] Néha a nomádok számára — eladandó állatállományuk miatt — jóval kedvezőbb őszidőben is engedélyezték a kereskedelmet, vö. TCTC, VI, 5706.

[24] Vö. *Ecsedy:* Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age. Acta Orient. Hung. 31 (1977), 3–15.

gek (*qatun*-ok) hagyományos jólértesültsége és politikai befolyása következtében is.[25] Ezek az események azonban gyengítették a Sui-dinasztiát.

Következésképpen P'ei Chü kitűnhetett hagyományos írástudói erényeivel — amikor például az akkori vagy jövendőbeli «adófizető» országok földrajzi adatait és szokásait foglalta írásba —, politikusként azonban alig különbözött Kína sok más hivatalnokától, akiket legjobb esetben is a kínai írott hagyomány ismeretéért tartottak méltóknak különféle hivatalokra. P'ei Chü konzervatív külpolitikája más időkben még sikeres is lehetett volna; ő azonban éppen egy hanyatló dinasztiát szolgált (amely éppen elvesztegette az «ég kegyét» mértéktelen fényűzésével stb.). Politikai taktika gyanánt alkalmazott gazdasági lépései így — tudatára sem ébredve a türk és kínai gazdaság különbözőségének és az eltérések társadalmi következményeinek — voltaképpen ártott az uralkodó dinasztiának. Intézkedései nemcsak az említett hadjáratra indították Shih-pi kagánt, hanem arra is, hogy a lázadó 李 *Li* család oldalára álljon, s az a T'ang-házat majd türk segítséggel alapítsa meg 618-ban. P'ei Chü tehát szándékától függetlenül játszotta el történelmi szerepét, voltaképpen elősegítve egy új dinasztia: egy katonailag erős, új «égi megbízatás»-sal érkező uralkodóház felemelkedését, ami azért mégiscsak Kína történeti hagyományát jutatta diadalra.[26]

A fenti eseményeknek volt még egy hasonlóképpen előre nem látható következménye. Amikor a keleti türkök a gyengülő Sui-háztól a jövendő T'ang-uralkodóhoz pártoltak, olyan hatalmat segítettek, amely elég erős volt ahhoz is, hogy legyőzze és alattvalóként «oltalmazza», azaz ellenőrzése alá vonja őket a VII. század közepén.[27]

Végül Shih-pi kagán népének sorsa közvetve meghatározta vegy legalább befolyásolta sztyeppei támogatóinak későbbi történelmét is. Mégpedig azért, mert a hol szövetséges, hol ellenséges 鐵勒 *t'ieh-le* törzsek közül azok, amelyek a 鬱督軍 *Yü-tu-chün* (stb., ~ *Ötükän*) «hegy»-nél éltek, Shih-pi-hez csatlakoztak, köztük az ujgurok és későbbi «idegen» törzseik is; míg a többiek, köztük a 薛延陀 (*hsieh-*)*yen-t'o*-k She-kui kagánt, a megerősödött nyugati

[25] Vö. TCTC, VI, 5698 (ahol a császár előtt lehulló nyíl is szerepel), 5699. — Felvetődhet a kérdés, hogy apja halála után Shih-pi nem vette-e feleségül Yi-ch'eng hercegnőt — türk szokás szerint, ahogy azt a kínai történetírók többször is felróják nekik —, ezt azonban csak újabb forrás segíthetne eldönteni. Erre ugyanis nem utalnak a kínai feljegyzések; s bár Shih-pi bizonyára korábban született, mint amikor az apja kínai felesége az udvarukba érkezett — s ez a feltétele annak, hogy a fiú feleségül vehesse „későbbi anyját" (vö. pl. SS, LXXXIV, 832a) —, még apja halálának dátumát se határozhatjuk meg biztonsággal (l. 6. j.).

[26] Hasonlóképpen jellemzi P'ei Chü tanácsait, amelyek helytelennek vagy éppen károsnak bizonyultak az utolsó Sui császár határvidéki politikájában: *Arthur F. Wright:* The Sui Dynasty. Alfred A. Knopf. New York 1979. 189—195. Említi ugyan az akkori kínai-türk kapcsolatok némely részletét (188—195), de a 615. év hátterének történelmi összefüggései nélkül (195). Ő a Sui-hadakat Koguryō fejedelemségben (Korea északi vidékén) ért kudarcokat elemzi, amelyeket 614-ben zárt le egy végső vereség, s ebből ítéli meg a hadjárat sorsában is hibáztatható P'ei Chü-t: „. . . intelligens . . . , de teljesen tájékozatlan azt a területet illetően, amelyen olcsó és könnyű győzelmet ígért" (191).

[27] *Ecsedy:* Western Turks . . . (N. 4), 256—258; vö. uő.: A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period. Acta Orient. Hung. 34 (1980): 1—3, 23—37.

türkök vezérét támogatták.[28] Az előbbi törzsek csak a VII. sz. végén szerveződött második türk birodalomban jutottak újra szerephez, a türkök veresége, azaz az ujgur törzsek új birodalomalapításáig (a VIII. század közepén); míg az utóbbi, erős «nyugati» törzscsoport *hsieh-yen-t'o* vezetéssel alapított birodalmat északnyugaton a 620-as években, egyidőben a T'ang-dinasztia berendezkedésével;[29] a többi, Altaj-környéki («az Altajtól nyugatra [élő]») törzs pedig szembefordult az «északi», azaz keleti türkökkel és Kínával, és nyugat felé próbált szerencsét.

[28] Vö. CTS, CIC, B, 1493b, a *T'ieh-le*-ről; HTS CCXVII, B, 1527b, a *Hsieh-yen-t'o*-ról (akiknek a nevét *yen-t'o* formában is „rövidítik" a feljegyzések). A türk birodalommal szemben (például) a VIII. században ellenséges *t'ieh-le*-k oguz jellegéről l. *Czeglédy Károly* munkáit, pl.: On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations: Acta Orient. Hung. 25 (1972), 275—281; az ujgurok törzsei (a „saját" kilenc törzsön kívül): HTS, CCXVII, A, 1520b. A kérdéses törzsekről l. még a szerző forráshivatkozásait az Ethnonymica Turcica programban (Szeged, JATE, Altajisztikai Tanszék).

[29] A *hsieh-yen-t'o*-ról: HTS, CCXVII, B, 1528b—1529a (vö. *Chavannes:* Documents . . . , 94—96).

KISSEBB KÖZLEMÉNYEK

LŐRINCZ BARNABÁS

KÉSŐRÓMAI DUXOK ÉS A PANNONIAI BÉLYEGES TÉGLÁK

1983-ban jelent meg Fitz J. kötete Pannonia késő római közigazgatásáról, amelyben a témát a szerző első ízben foglalta össze részletesen.[1] Mivel e munka a teljes anyagot felhasználja, Fitz J. több bélyeges téglát is értékelt az egyes személyek pályafutásának tárgyalásánál. A megállapításai azonban kérdésesnek tekinthetők, mivel néhány, a kutatás rendelkezésére álló adatot az értékelésnél nem vett figyelembe. A továbbiakban azokkal a személyekkel foglalkozunk, akik a bélyeges téglákon szerepelnek.

1. Bonus

E személy téglái az OFAR-csoporthoz tartoznak és Pannonia I, Valeria, valamint a szomszédos barbaricum területén kerültek elő.[2] A darabok egy tégla kivételével OFARBONOMAG, ill. OFARNBONOMAG bélyegűek.[3] E kivétel OFARNBOBOPV[bélyegű.[4] A két utolsó betű feloldására két javaslat történt: *p(erfectissimus) v(ir)*,[5] ill. *p(raeposito) V[n(umerorum) Nori(corum)]*.[6] Az újabb kutatás ezen adat alapján feltételezi, hogy Bonus (vagy Bonosus) vagy *magister militum*,[7] vagy *dux* (Pannonia I et Noricum ripense-ben) volt.[8] A fenti feloldások azonban a bélyeg téves olvasatán alapulnak. Ez 1898-ban a carnuntumi legióstáborban került elő,[9] és a rajzát a részletes ásatási beszámo-

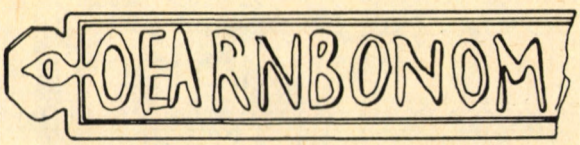

1. kép. Egy OFARNBONOMA[G] bélyegű tégla a carnuntumi legióstáborból. M = 1:2 M. v. Groller után)

[1] *J. Fitz:* L'administration des provinces pannoniennes sous le Bas-Empire romain. Coll. Latomus Vol. 181. Bruxelles 1983.

[2] Az elterjedéshez l. *Soproni S.:* ArchÉrt 85 (1958) 53; *T. Kolník:* Cífer-Pác. Eine jungkaiserzeitliche Station. Nitra 1975. 20, Abb. 2.

[3] L. ehhez *J. Szilágyi:* Inscriptiones tegularum Pannonicarum. DissPann II: 1. Budapest 1933. XXVII. t. 37—38.; legutóbb *J. Fitz:* i. m. 58.

[4] CIL III p. 2328[43] ad n. 11376.

[5] *A. H. M. Jones—J. R. Martindale—J. Morris:* The Prosopography of the Later Roman Empire Vol. 1: A. D. 260—395. Cambridge 1971. Flavius Bonosus 4 (a továbbiakban: PLRE I.); *S. Soproni:* Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Budapest 1978. 186; *J. Fitz:* i. m. 59 skk.

[6] *R. Egger:* Eine Militärziegelei valentinianischer Zeit. in: Römische Antike und frühes Christentum II. Klagenfurt 1963. 180 skk.

[7] Vö. PLRE I. Flavius Bonosus 4.

[8] *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 186; *J. Fitz:* i. m. 59 skk.; 94.

[9] L. 4. j.

lóban közölték (1. kép).[10] Ez alapján a bélyeg olvasatát a következőképpen kell módosítanunk: OFARNBONOMA[G]. Így Bonus duxot kizárhatjuk a késő római közigazgatás tisztviselői közül.

2. Ursicinus

Ő a 370-es évek első felében volt Pannonia I et Noricum ripense duxa.[11] Ursicinus pályafutását Fitz J. a következőképpen rekonstruálta: ő először a legio X gemina *centenariusa* volt, majd *magister figlinarum* s végül Pannonia I et Noricum ripense duxa lett.[12] Bár azt a lehetőséget nem zárta ki, hogy három különböző személyről van szó, «mais la relative rareté du nom rend peu vraisemblable la rencontre de trois homonymes occupés à une même fonction, à l'intérieur du même duché, dans un délai aussi court.»[13] A fentiek azonban nem meggyőzőek. A *centenarius* rang a késő római hadseregben csak az új csapatfajtákban jelent meg,[14] így egy *centenarius* nem teljesíthetett egy legióban szolgálatot.[15] Ezenkívül meg kell említenünk azt is, hogy a *centenarius* rang magasabb volt, mint a *magister figlinarum*.[16] Emiatt a Fitz J. által vázolt előléptetés lehetetlen. A CENT

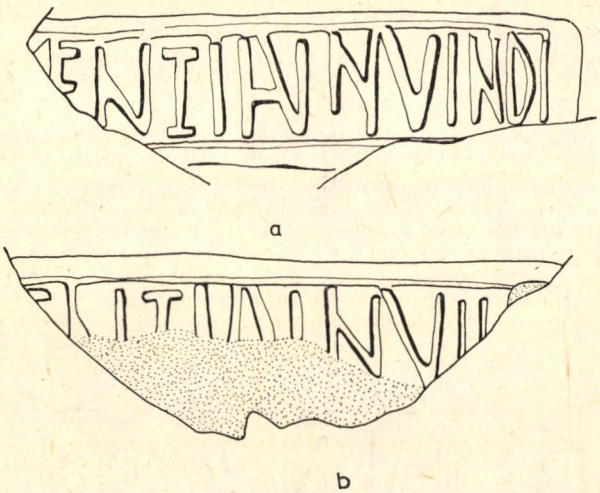

2a—b. kép. [OFARNMA]XENTIAVINVIND bélyegű téglák Intercisából (a) és Vindobonából (b). M = 1:1

[10] *M. v. Groller:* Das Lager von Carnuntum. In: RLÖ II. Wien 1901. Taf. VIII, 12 (VI. épület). A feltáráshoz l. *Ua.:* Das Standlager von Carnuntum. in: RLÖ I. Wien 1900. 19 skk. és RLÖ II. Wien 1901. 15 skk.

[11] A duxhoz l. *G. Winkler:* Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft. Wien 1969. 107 skk., további irodalommal; PLRE I. Vrsicinus 1. A keltezéshez l. *B. Lőrincz:* ActaArchHung 31 (1979) 297 skk.; *J. Fitz:* i. m. 61 skk.

[12] *J. Fitz:* i. m. 61 skk.

[13] Uo. 62.

[14] L. ehhez *A. H. M. Jones:* The Later Roman Empire 284—602. Oxford 1973. 634 és 1264, 57. j. (forrásokkal).

[15] A korábbi kutatás feltételezte, hogy Ursicinus *centenarius*-ként (?) a legio X gemina-ban teljesített szolgálatot, vö. ehhez *G. Winkler:* i. m. 109, további irodalommal; *B. Lőrincz:* Alba Regia 15 (1976) 262. Így *J. Fitz:* i. m. 61 skk is.

[16] A *centenarius*-ranghoz l. *A. H. M. Jones:* i. m. 1263 sk., 57. j. A *magistri figlinarum* ezzel szemben az *immunes* közé tartoztak, vö. ehhez AÉp 1939, 19 = IDR II 107: *Aurelius Me/rcurius, miles c(ohor)/tis p(rimae) sagitt(ariorum), in / figlinis magis/5ter super mi/lites IX. scripsit / Aurelius Iulianus /milis co(ho)rtis prima(e).* Az IDR olvasata szerint a katonák száma *LX*, a kommentár szerint *IX* is lehetséges, míg a román fordítás 20 katonát említ. Vö. azonban ehhez a felirat fotóját.

rövidítés[17] feloldásánál csak *cent(urionis)* jöhet számításba.[18] E bélyegeket a 4. században belül nem tudjuk pontosan keltezni.[19]

Az OFARVRSICINIMG bélyegű téglák egy *magister figlinarum*-ra vonatkoznak.[20] Bár keltezésük prosopographiai alapja helytelen,[21] van egy adatunk, amely lehetőséget ad e kérdés megoldására. 1980-ban egy [OFARNMA]XENTIAVINVIND bélyegű tégla került elő az intercisai auxiliáris tábor egy 351—354 után épült helyiségsorában (2a. kép).[22] Így az OFAR-csoport tégláinak keltezésénél vagy a II. Constantius uralkodásának vége, vagy a kora valentinianusi időszak jön számításba.[23] Mivel a *magister figlinarum* nem volt magas katonai rang,[24] ezt az Ursicinust semmiképpen sem lehet a dux-szal azonosítani. A duxok korábban *tribuni* voltak[25] és semmilyen adatunk sincs arra, hogy a *magistri figlinarum tribunus*-szá léphettek volna elő.[26] Végezetül még meg kell említenünk, hogy II. Constantinus uralkodása végén — I. Valentinianus alatt 7 különböző magasabb rangú tisztviselőt ismerünk, akiknek Ursicinus volt a cognomenük.[27] Ezek az adatok az Ursicinus név relatív ritkasága ellen szólnak.[28] A fenti adatok alapján Ursicinus dux azonosságát a *magister figlinarum*-mal és a *centurio*-val kizárhatjuk. A dux korábbi pályafutását adatok hiányában nem ismerjük.

3. *Frigeridus*

Neve bélyeges téglákról ismert; eszerint Valeria duxa volt.[29] Egy korábbi munkánkban foglalkoztunk Frigeridus hivatali idejének keltezésével, és ezt 369/370 —

[17] A bélyeg szövege LEGGXGGVRSICINICENT, l. ehhez *F. Kenner:* Die archäologische Funde aus römischer Zeit. in: Geschichte der Stadt Wien. I. Wien 1897. 66, Nr. 32—33.; *A. Neumann:* Ziegel aus Vindobona. RLÖ XXVII. Wien 1973. 98, Nr. 1713a—b; *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 79; *J. Fitz:* i. m. 60 sk., Nos. 1—2, 14.

[18] Vö. ehhez CIL VIII 23181 = ILS 9206.

[19] L. ehhez 17. j. és *J. Fitz:* i. m. 61.

[20] Az a feltevés, miszerint Ursicinus a II. Constantius-kori *magister equitum*-mal, ill. *peditum*-mal azonos lenne (így *S. Soproni:* i. m. [5. j.] 186 skk., megalapozatlan, l. ehhez *B. Lőrincz:* Pannonische Ziegelstempel III. Limes-Strecke Ad Flexum-Ad Mures. DissArch II: 9. Budapest 1981. 46 és *J. Fitz:* i. m. 61.

[21] L. előző j.

[22] A feltáráshoz l. egyelőre *B. Lőrincz—K. Szabó—Zs. Visy:* Neue Forschungen im Auxiliarkastell von Intercisa. In: Akten des XIII. Internationalen Limeskongresses (Stuttgart, s. a.). A keltezéshez l. *B. Lőrincz—Zs. Visy:* Die Baugeschiche des Auxiliarkastells von Intercisa. In: Roman Frontier Studies 1979. —Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71. Oxford 1980. 691, 698. — Ilyen bélyegű téglák még Vindobonából és Carnuntumból ismertek, l. ezekhez *A. Neumann:* i. m. 105, Nr. 1869 r (itt olvashatatlan bélyegként szerepel, vö. azonban ehhez a *2b. képet)* és *M. v. Groller:* RLÖ II. Wien 1901. Taf. VIII. Fig. 26.

[23] Vö. ehhez *B. Lőrincz:* i. m. (20. j.) 117 sk. Anm. 191., további irodalommal.

[24] Másként *J. Fitz:* i. m. 59 skk., 62. L. azonban ehhez a 16. j. és vö. még *A. H. M. Jones:* i. m. 634.

[25] PLRE I. Bacurius, Pusaeus és Maurus 1 (?).

[26] A *tribunus* alatti rangokat Hieron, c. Joh. Hierosol. 19 sorolja fel. L. még *A. H. M. Jones:* i. m. 634 és *D. Hoffmann:* Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum I. Epigraphische Studien 7. Düsseldorf 1969. 79.

[27] L. ezekhez PLRE I. Vrsicinus 1—7. Vrsicinus 1 és 2 azonosságát a dux keltezése zárja ki (vö. ehhez 11. j.), mivel a *magister equitum*, ill. *peditum* tisztségek a késő római tisztviselők pályafutásának későbbi szakaszai voltak, l. PLRE I. Sebastianus 2, Traianus 2 és Saturninus 10.

[28] Másként *J. Fitz:* i. m. 62. Az *Ursicinus* cognomenhez a késő római korban l. *I. Kajanto:* The Latin Cognomina. Commentationes Humanarum Litterarum XXXVI. 2. Helsinki 1965. 330 és ILER 6804; *G. Alföldy:* Die römischen Inschriften von Tarraco. Berlin 1975. Nr. 632.; CIL XIII 3448, 3522, 3908, IG XIV 2561; *H. Nesselhauf:* BRGK 27 (1937) Nr. 28, 41, 217; CIL III 10232, 13466 (?), RIU 600; *L. Barkóczi:* ActaArchHung 16 (1964) 352, No. 169/34; CIL III 5278, 5449 (?), 11753, 14368[18], 2623, 7494, 14214[24], CIL XIII 500, 2428, CIL V 374, 1720, 6281, 6468, 7136 (az adatokért *Mócsy A.* professzor úrnak ezúton mondok köszönetet).

[29] L. *B. Lőrincz:* Alba Regia 15 (1976) 101 skk. és 100, Abb. 1., további irodalommal.

373/374 közé tettük.[30] Keltezésünket Fitz J. kétségbevonta, s Frigeridus hivatali idejét Marcellianus utódjaként 374—375-re keltezte.[31] Érvelése a következő:

1. Ő elfogadta Soproni S. feltevését, amely szerint Frigeridus bélyeges téglái egy 372-ben épült őrtoronyban a 374. évi javítási periódushoz tartoznak.[32] Véleménye szerint az őrtorony építésénél csak TEMPVRLXG és TEMPVRS bélyegű téglákat használtak fel, s azt a lehetőséget kizárta, hogy az építkezést Frigeridus dux tégláival fejezték be,[33] mivel «ne permettent guère d'imaginer que les constructeurs de la *Legio I Martiorum* aient pu se tromper dans leur calculs.»[34] Ezzel szemben a következőket kell megjegyeznünk:

a) Soproni S. szerint az egyáltalán nem biztos, hogy Frigeridus dux téglái a visegrádi őrtoronyban a javítási periódushoz tartoznak.[35]

b) Mivel a legio I Martiorum nem csak egy őrtornyot épített ebben az időszakban[36] és az új építkezések egy részét a korábbi őrtornyok tégláival fedték be,[37] az építési munkálatokban résztvevő katonák a szükséges téglák számát nem tudták előzetesen meghatározni. A fentieket az is megerősíti, hogy a TEMPVRLXG és a TEMPVRS bélyegű téglák pilismaróti őrtornyokból is előkerültek.[38]

2. Fitz J. szerint Ammianus Marcellinus adata[39] Frigeridus korábbi tisztségére (v. p. dux Valeriae) vonatkozik.[40] Ammianus Marcellinus azonban ezeket az eseteket másként jelzi,[41] és a *dux* cím itt csak általában egy parancsnokot jelent.[42]

A fentiek alapján bizonyosra vehető, hogy sem a régészeti, sem a forrásadatok nem támasztják alá Fitz J. érvelését. Ehhez még a következőket fűzhetjük:

1. Frigeridus dux téglái egy 372-ben létesített őrtoronyban kerültek elő.[43]

2. Ilyen téglákat a 373-ban épített Hatvan-gombospusztai katonai állomáson is találtak.[44] Mivel ott csak egy padlószint került elő (tehát egy periódusú volt),[45] e személy tégláinak keltezésénél egy későbbi időpont nem jöhet számításba.[46] Így bizonyosra vehető, hogy Frigeridus ekkor Valeria duxa volt és őt Marcellianus váltotta le. Bár Ammianus Marcellinus a 373. év eseményeinek leírásánál csak a *magister militum*, Equitius nevét említi, azonban nem őt, hanem Valeria duxát váltották le.[47] A dux óvatos

[30] Uo.

[31] *J. Fitz:* i. m. 67 skk., 95.

[32] *Soproni S.:* ArchÉrt 85 (1958) 54 skk.; *D. Hoffmann:* i. m. II. 133, Anm. 53.

[33] Így *B. Lőrincz:* Alba Regia 15 (1976) 103.

[34] *J. Fitz:* i. m. 68 skk.

[35] *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 103, Anm. 230.

[36] A legio két építési feliratát ismerjük a Duna-kanyarból, l. CIL III 3653 = RIU 771 és 804. Mivel a csapatnak Valeriában nem ismert bélyeges téglája, nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy több őrtorony létesítése e legio építőtevékenységéhez tartozik. L. ezekhez 37—38. j.

[37] L. pl. azokat az őrtornyokat, amelyekben bélyegezetlen téglák kerültek elő, l. ezekhez *E. Tóth:* ArchÉrt 109 (1982) 301 sk.), Nr. 39 és *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 49 skk., 60 skk.

[38] *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 30; *Ua.:* Neue Forschungen an der Limesstrecke zwischen Esztergom und Visegrád. in: Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies. BAR Int. Ser. 71. Oxford 1980. 674; *Ua.:* in: Dunai Régészeti Közlemények 1979 (Budapest é. n.) 83 skk.

[39] Amm. Marc. XXXI 7, 3.

[40] *J. Fitz:* i. m. 30.

[41] Anm. Marc. XIV 7,7 és XXII 11,2.

[42] Így már *D. Hoffmann:* i. m. II. 180, Anm. 55.; PLRE I. Frigeridus; vö. még *A. R. Birley:* The *Fasti* of Roman Britain. Oxford 1981. 345. L. még Amm. Marc. XXVII 8,6; XXVIII 3,1—2; 3,6. E személyhez l. PLRE I. Theodosius 3; *A. R. Birley:* i. m. 333. skk.

[43] *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 51 skk.; *B. Lőrinc:* Alba Regia 15 (1976) 102.

[44] *S. Soproni:* Eine spätrömische Militärstation im sarmatischen Gebiet. in: Roman Frontier Studies 1969. Eight International Congress of *Limesforschung*. Cardiff 1974. 197 skk. = *Ua.:* i. m. (5. j.) 81 skk. Az építkezés időpontjához l. *A. Mócsy:* Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. London—Boston 1974. 293 sk.

[45] *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 84.

[46] Másként *J. Fitz:* i. m. 72. Az I. Valentinianus kori bélyeges téglák időrendjének kísérlete (uo. 69 skk.) azonban bizonytalan, l. ehhez egyelőre *S. Soproni:* i. m. (5. j.) 187 skk. és *B. Lőrincz:* ActaArchHung 31 (1979) 297 skk.

[47] Amm. Marc. XXIX 6,2—3.

intézkedése teljesen megfelel Frigeridus jellemzésének, amelyet róla Ammianus Marcellinus a 377. év eseményeinél ad.[48]

Így Frigeridus pályafutásának a következő állomásait ismerjük: 1. *v. p. dux Valeriae* (369—373 között); 2. *comes rei militaris* (377-ben).[49]

[48] Vö. ehhez Amm. Marc. XXXI 9,1—4.

[49] A korábbi kutatás szerint ő 377-ben *magister equitum per Illyricum*, l. E. *v. Nischer:* Hermes 63 (1928) 446 skk.; *W. Enßlin:* Klio 24 (1931) 132; *D. Hoffmann:* i. m. II. 180, Anm. 55.; *J. Fitz:* i. m. 30 skk., 96. Valószínűbb azonban az, hogy ő csak *comes rei militaris* volt, l. PLRE I. Frigeridus. Vö. még uo. Saturninus 10, Sebastianus 2 és Traianus 2.

OLAJOS TERÉZ

FELHASZNÁLATLAN BIZÁNCI FORRÁS A MAGYARSÁG KORAI TÖRTÉNETÉHEZ*

1. A magyar történelem görög nyelvű kútfőinek legavatottabb huszadik századi ismerője, Moravcsik Gyula posztumusz művének előszavában jogos nyomatékkal állapítja meg: bizánci emlékekben számos olyan név fordul elő, amely hol magyarokat jelöl, hol más népeket (ilyen a hun, türk, paión, pannón, sauromata, dák, gepida, mysos, geta, szkíta elnevezés); van azonban egy népnév, az Ung(a)ros, «amely kizárólag csak a magyarokra vonatkozik» a bizánci forrásokban.[1]

Magam ehhez kiindulásként annyit tehetek hozzá: 1974-ben nyomtatásban hozzáférhetővé vált egy olyan, a XI. század derekáról származó dél-itáliai okmány, amelyben ott olvasható az *Ungros* név,[2] ám amennyire a magyarországi szakirodalmat áttekinthettem, hazánkban idáig senkinek sem tűnt fel ez a forrás, s így senki sem kísérelt meg abból népünk történetére vonatkozó tanulságot levonni. Ezt az úttörő lépést próbálom megtenni a következőkben annál is inkább, mert a szövegközlő André Guillou professzor edíciójában szintén nem fordított figyelmet arra az önként felvetődő kérdésre, hogyan is kerülhetett az *Ungros* név a dél-itáliai Calabriába a XI. század közepén, s 1984 szeptemberi személyes találkozásunkkor Bariban azt is jelezte, hogy nincs szándékában a jövőben sem foglalkozni a forráshely bennünket érdeklő részével.

2. A bizánci törvényhozás és egyházi gyakorlat szerint egy-egy metropolita a saját egyházmegyéjében és az alája rendelt szuffragáns püspökök egyházmegyéiben számos kolostor és jótékonysági alapítvány (öregek, betegek, árvák, szegények, idegenek otthona) felett gyakorolt mind spirituális, mind gazdasági felügyeletet. S ezek az intézmények többnyire bizonyos évi járandósággal is tartoztak a iurisdictiót ellátó metropolitának. A metropolis az alája tartozó intézmények javairól (ingatlanokról és ingóságokról) nyilvántartást, úgynevezett brebiont (< breviarium) vezetett, s azt a beállott változásokra való tekintettel időnként meg-megújította.

Az olasz Capialbi grófi család magánarchívumában, Vibo Valentia városában őrzik[3] azt a közel hét és fél méter hosszú (az elején csonkult) pergamen tekercset, amelynek recto-ján a bizánci Rhégion (= Rhegium, a mai Reggio di Calabria) metropolis 1050 körül összeállított brebionjának egy jelentős része olvasható.[4] Az okmány 229—245 soraiban a Negyven-Szentekről elnevezett öregek otthonának a földjei vannak felsorolva. Az idetartozó parcellák egyikének a leírása a 240. sorban így szól: «*Ungros birtoka, amely szőlőt foglal magába és mintegy két modios nagyságú földet.*»[5]

* Elhangzott az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának 1985. április 11-i ülésén.

[1] *Moravcsik Gy.:* Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1984. 10.

[2] *A. Guillou:* Le brébion de la métropole byzantine de Règion (vers 1050). Corpus des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile. Recherches d'histoire et de géographie 4. Città del Vaticano 1974. 46, 114, 179, 216, 263. Az okmány datálásáról l. 5—8.

[3] *A. Guillou:* i. m. p. V. Vö. *A. Guillou:* La Théotokos de Hagia-Agathé (Oppido) (1050—1064/1065). Corpus des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile. Recherches d'histoire et de géographie 3. Città del Vaticano 1971. p. V.

[4] *A. Guillou:* Le brébion de la métropole byzantine de Règion. 3—4.

[5] *A. Guillou:* i. m. 179: *"Ετε(ρον) προ(άστειον) τ(οῦ) Οὔγγρου ἔχον ἀμπ(έλιον) (καὶ) χωρά(φιον) ὡσεὶ χωρ(ήσεως) μοδ(ίων) β'.* A. Guillou fordításában (p. 46): «Domaine d'Oungros: une vigne, un champs d'environ 2 modioi.»

A szövegrész egyes szavainak az értelmezése körül vannak bizonytalanságok, amelyekre az okmány tudós kiadója, André Guillou utal; ám ugyanő a problémák egy részének a legvalószínűbb megoldását is jelzi. A *modios* szó a közép-görögben egy területmérték és egy űrmérték jelölésére egyaránt szolgál.[6] Itt valószínűleg nem a beszolgáltatandó termékmennyiség meghatározása áll űrmértékben számítva, hanem a szőlőn kívül még Ungros parcellájához tartozó föld nagysága olvasható kereken 888 négyzetméteres modiosokban kifejezve.[7] Egy 1457 októberében keltezett hivatalos egyházi feljegyzés említi Rhegium (= Reggio di Calabria) egyháztartományában a székhely közelében fekvő Negyven-Szentek monostorát. Rendkívül valószínű, hogy az azonos nevű (és nem közkeletű elnevezésű) monostor és öreggondozó *(gérokomeion)* összetartozik.[8] Amire viszont, mint feljebb jeleztem, André Guillou nem is keres választ, az az *Ungros* név előfordulásának kérdése Itália legdélibb csücskén a XI. század derekán.

3. Népnév személynévi használatának az esetek elsöprő többségében az a magyarázata, hogy a más nyelvű, illetőleg nemzetiségű közösségbe bekerülő személyre (vagy családra) előszeretettel használnak eredeti hovatartozását jelző elnevezést, s ez öröklődhet generációkon át akkor is, amidőn az asszimilálódás már teljessé vált. Elég a temérdek Német, Horvát, Lengyel, Tót, Oláh, Török s hasonló családnévre utalni a mai Magyarországon. De nem szükséges ilyen időben és térben távoli analógiához folyamodnunk. A mi forrásunkban, Rhégion metropolis szóban forgó brebionjában is előfordul, hogy népnév személyt jelöl, tehát személynévi funkcióban használatos. Példa erre egyebek mellett az okmány 294. sora, ahol a következő olvasható: «Birtok, amelyet Lakónénak mondanak.»[9] Vagy bizonyítják e szokás dél-itáliai jelenlétét a 465—466. sorok, amelyek szerint «Démétrios Vlakos . . . jelenlétében»[10] történt egy birtoktest meghatározása. A 187. sorban egy *'Ιωάννης Λαγουβάρδος*, tehát egy «Langobard János» szerepel birtokosként, a 75. sorban pedig egy *Κωνσταντῖνος Σάρδος*, vagyis egy «Szárd(iniai) Konstantin".[11]

Igy a felmerülő kérdés az, hogyan kerülhetett a bizánci birodalom Calabria tartományába, ahol a XI. században elsősorban a görög, másodsorban a (vulgáris latinból éppen kinőtt) olasz nyelvet beszélték, magyar paraszt. Paraszt, aki a Rhegion metropolitájának a felügyelete alatt álló «Negyven-Szentek» öreggondozó egyik parcelláját művelte. Felesleges talán mondanom, hogy biztos választ a kérdésre nem adhatunk. De két alternatív felelet igen nagy valószínűséggel bír, s mindkettő még a magyar nép életének Szent István előtti történetéhez kapcsolódik.

A legkézenfekvőbb magyarázat a magyar kalandozások történetéből indulhat ki. Tény egyfelől, hogy őseink az Árpád honfoglalását követő évtizedekben több ízben jártak fegyverrel a kézben Itália földjén, a félsziget bizánci birodalomhoz tartozó déli területein is.[12] Tény másfelől, hogy a kalandozók közül egyes harcosok vagy csoportok hadifogságba esvén nemegyszer maradtak vissza idegenben, messze Kárpát-medencei hazájuktól. Iskolapélda az ilyen külországban gyökeret verő hadifogoly magyar sorsára az, amit a «Casus Sancti Galli» című latin nyelvű évkönyvben Ekkehard barát írt őseink híres Sankt Gallen-i kalandozásával kapcsolatosan.[13] A felfegyverkezett szerzetesek egy megsebesített magyar felderítőt fogságba ejtettek és meggyógyítottak. Az pedig «megkeresztelkedett, megnősült, és fiai születtek». Így válhatott «Ungros» is a kalandozások korában egy távoli keresztény ország dolgos lakójává. Ami ugyanis Sankt Gallen vidékén történt, az Itáliában is megeshetett. A Soracte hegyi Szent András kolostor szerzetese, Benedek 1000 körül írt krónikájában[14] például elmondja, hogy 935 (vagy 940) táján Reate (a mai Rieti) városánál József langobard vezér magyar kalandozókkal ütközött meg, s egy részüket foglyul ejtette *(«vivos appreendit»)*. Különben maga az *Ungros* nevet

[6] *E. Schilbach:* Byzantinische Metrologie. München 1970. 72—73, 103—108, 123.
[7] *A. Guillou:* i. m. 17, 46.
[8] *A. Guillou:* i. m. 44.
[9] *A. Guillou:* i. m. 182 vö. 53: *προ(άστειον) ὃ λέγεται Λάκονος.*
[10] *A. Guillou:* i. m. 195—196 vö. 74: *ἐνώπιον . . . Δημητρ(ίου) πρεσ(βυ)τ(έ)ρου τοῦ Βλάκου.* — Guillou (p. 74 n. 5) a *Βλάκος* alakot a *Βλάχος* (Vlach) népnévhez kapcsolja. Vö. *Olajos T.:* Felhasználatlan bizánci forrás a román nép történetéhez (A vlach népnév második legrégibb előfordulása). Tört. Szemle s. a.
[11] *A. Guillou:* i. m. 167, 174 vö. 26, 39.
[12] *A. Gombos:* Catalogus fontium historiae Hungaricae . . . usque ad annum MCCCI. Budapestini 1937—1938. 456, 544, 703, 936, 1189—1190, 1449, 1481, 2092, etc.
[13] MGH Scriptores II ed. *G. H. Pertz.* Hannoverae 1829. 106—107.
[14] MGH Scriptores III ed. *G. H. Pertz.* Hannoverae 1839. 714.

tartalmazó brebion közvetlenül is szolgál olyan adattal, amely hadifogoly eredetű parasztok jelenlétéről vall a rhégioni metropolita felügyelete alá tartozó egyházi birtokokon. Görögül *Aichmalótos* annyit jelent mint *Hadifogoly*. S a szóban forgó okmány (30., 83. és 278. sora) nem kevesebb mint három Aichmalótos nevű földművest ismer, aki papi, illetve szerzetesi földparcellák megmunkálója: ilyen egy *Νικολάος ὁ Αἰχμάλοτος*, egy *Γεώργ(ιος) ὁ Αἰχμάλοτος* és egy keresztnév nélkül szereplő *Αἰχμάλοτος*.[15]

Bíborbanszületett Konstantinnak a bizánci udvar ceremóniáiról szóló művében olvassuk, hogy Romanos császár 935-ben nyolcvannégy türköt, azaz magyart küldött Langobardiába katonai szolgálatra.[16] Langobardia volt a hivatalos neve az egyik bizánci fennhatóság alatt álló dél-itáliai tartománynak. Egyebek mellett türkök *(Turci)* szolgáltak abban a bizánci hadseregben is, melyet II. Basileios császár irányított Dél-Itáliába közvetlenül halála (1025 december 15) előtt az araboktól elfoglalt Szicília visszaszerzésére, és talán a «türk» népnév ebben az esetben is császári szolgálatban álló magyar harcosokat jelöl.[17] Második alternatívaként tehát feltételezhetjük, hogy ilyen bizánci szolgálatban az Appennin-félszigetre került magyar katonának a leszármazói közé tartozott az egyházi parcellán dolgozó Ungros. Maga a forrásunkul szolgáló brebion mutatja ugyanis, hogy katonaleszármazott is lehetett az egyházi telkeket művelő dél-itáliai parasztok között. Az okmány 239. és 275. sora egy-egy *Apelatés* nevű személyt említ, akik közül az egyik maga parcellaművelő, a másik pedig egy ilyen földművelőnek az apja.[18] S az Apelatés elnevezésről így foglalja össze a bizantinológia megállapításait André Guillou: «Az *apelatés* a X. században könnyű fegyverzetű katona, olyan könnyű csapattestek beosztottja, amelyekre erődítmények őrségét bízhatták. . . . A terminus itt személy tulajdonnevévé vált.»[19] Katona leszármazottja lehetett a brebion 110. sorában említett *Kl(e)isuriatés* is,[20] hiszen a *kleisura* a közép-görögben erődített hely egy hegyszorosban, *kleisurarchés* a hegyszoros erődjének tisztje, *kleisurophylax* pedig a hegyszoros erődjének az őre Lampe szótára szerint.[21] Ezektől a szótárban fellelhető szavaktól nemigen választható el a *kleisuriatés* főnév, amely, úgy látszik, személynévi funkciót kapott az adott passzusban, eredetileg azonban közfőnévként erődített hegyszorosban szolgáló harcost jelenthetett. Lehetséges tehát, hogy olyan katonacsaládból, mint amilyen a bizánci Dél-Itáliába küldött magyar harcosok famíliája volt, került ki a bennünket foglalkoztató Ungros.[22]

4. A párizsi Nemzeti Könyvtár kézirattárának egyik palimpszesztusz pergamenlapján (Codex Parisinus Graecus Suppl. 1315, 10) egy föld-adásvételi szerződés (XII.

[15] *A. Guillou:* i. m. 164, 168, 181 vö. 21, 27, 51. — A vulgáris görög szövegben az *o* és *ω* gyakran összecserélődik.

[16] *Moravcsik Gy.:* i. m. 34; Constantini Porphyrogeniti de cerimoniis aulae Byzantinae rec. *I. I. Reiske.* Bonnae 1830. 661. — *Kristó Gyula* (Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980. 304 vö. 268—271) feltételezi, hogy a 84 türk a 934. évi kalandozás idején bizánci fogságba esett magyar harcosok közül verbuválódott.

[17] Vö. Annales Barenses a. 927 (MGH SS V 51) és *M. Gyóni:* Влахи Барийской Летописи. Acta Ant. 1 (1951—52) 243: «Turci представляются собой наемников тюрского (селджуко-турецкого, венгерского) племени или же регулярные войска тюрков-вардариотов.»

[18] *A. Guillou:* i. m. 179, 181 vö. 46, 51.

[19] *A. Guillou:* i. m. 46 n. 1.

[20] *A. Guillou:* i. m. 169: (*τοῦ*) *Κλισουριάτ(ου)* (gen.) vö. 29.

[21] A Patristic Greek Lexikon. Edited by *G. W. Lampe.* Oxford 1978. 756.

[22] Egy harmadik lehetséges magyarázat az *Ungros* név feltűnésére Dél-Itáliában abból indulhat ki, hogy Nagy-Bulgária fejedelmének, Kuvratnak az ötödik gyermeke a VII. század második felében népével a Ravennától délre fekvő Pentapolisba költözött (Theophanes a. m. 6171 p. 356—358 ed. *C. de Boor;* Nicephorus Patriarcha, Breviarium p. 33—34 ed. *C. de Boor).* Ez a Kuvratfi, akár azonos volt a Paulus Diaconus említette (Hist. Langob. V 29) Alzeco nevű bolgár vezérrel, aki végül a beneventumi langobard hercegségben telepedett le, akár nem, mindenképpen onogurnak is nevezett népcsoport élén érkezett Itáliába. Kuvrat és fiai steppei birodalmának vezető népe ugyanis az onog(und)ur volt (Agatho: *D. Mansi,* Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio XII. Florentiae 1766. 193 B; Theophanes i. h.; Nicephorus Patriarcha, Breviarium p. 24). Az *Ungros* pedig nem egyéb, mint az onogur népnév derivátuma (l. pl. *S. Szádeczky-Kardoss:* Über einige Probleme der griechischen und lateinischen Quellen der ungarischen Urgeschichte. Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus (Red. *Gy. Ortutay).* Pars V. Budapest 1983. 95—99.

századi?) másolata olvasható.[23] A valószínűleg 1076—1077-ből való eredeti okmányt[24] a Catanzaro környékén fekvő Mesiano helység jegyzője állította ki, s benne az olvasható, hogy Bónophiléntől Konstantinos Stoileitanos (Guillou fordításában «Constantin de Stilo») egy nomismáért azaz egy bizánci aranyért egy három modios (modion) területű földet vásárolt. Az okirat, amely a birtok határait és az adásvétel tanúit is felsorolja, így határozza meg közelebbről a vásárolt telket: „az Ugrosénak — *τ(οῦ) Οὔγρου* — mondott parcella».[25] Ivan Dujčev André Guillounak a szóban forgó oklevelet először publikáló könyvéről[26] írt recenziójában[27] mindjárt annak a sejtésének adott hangot, hogy az *Ugros* nevet valójában a magyart jelölő *Ungros* népnévvel kell kapcsolatba hozni: «il nome di Ougrou, citato nel documento del 1076/77 . . ., si dovrebbe collegare con il nome etnico degli Ungheresi».[28] Tegyük hozzá: ennek az elgondolásnak az indokoltságát csak alátámaszthatta, hogy haplográfiára (két egymást követő azonos betű egyikének az írásban való kihagyására) van biztos példa a szerződés 14. sorában, ahol *πρωγεγραμένος* áll *πρωγεγραμμένος* helyett. Így rendkívül valószínű, hogy az 5. sorban az *Οὔγρου* sem egyéb, mint *Οὔγγρου* haplográfiás elírása. Amióta pedig tényként tudjuk, miszerint a rhégioni metropolita felügyelete alá rendelt egyházi telkek egyikét egy *Ungros* nevű paraszt művelte 1050 táján, immár több mint valószínűnek, szinte biztosnak tekinthetjük, hogy az 1076—1077-ben eladott calabriai parce'la megjelölésénél is az *Ungros (= Magyar)* személynevet kell a hiteles szóalaknak tartanunk, *Ugros*-t pedig csak másolási hibának. Más szóval egy — hadifogolyként vagy bizánci szolgálatba szegődött katonaként — Dél-Itáliába került magyar leszármazottjának az emlékezetét őrzi valószínűleg az 1076—1077. évi adásvételi szerződés közép-görög nyelvű okmánya is.

5. A magyar nép *(H)UNG(A)RUS* nevének s e név derivátumainak Itália földjén való előfordulásait latinul és olaszul írt szövegekben többen vizsgálták eredményesen az utolsó évtizedek folyamán. Kezdték a legkorábbi itáliai kalandozások emlékét őrző «*strata Ungarorum*» útelnevezéssel, és zárták az 1978. évi olaszországi telefonkönyvek idetartozó ezren felüli személynevének a számbavételével.[29] Mi most Dél-Itália görög nyelvű emlékeinek a vallatóra fogásával igyekeztünk egy további lépést tenni az olasz—magyar kapcsolatok szóban forgó nyomainak a feltárása útján.

[23] *A. Guillou:* Les actes grecs de S. Maria di Messina. Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi e monumenti. Testi 8. Palermo 1963. 41—42, 46.

[24] *A. Guillou:* Les actes . . . 44.

[25] *A. Guillon:* Les actes . . . 46 vv. 3—5:

[26] L. a 23. jegyzetet.

[27] Rivista di storia della chiesa in Italia 18 (1964) 502—507 = Medioevo Bizantino-Slavo. II. Roma 1968. 525—531.

[28] *I. Dujčev:* i. m. 529.

[29] *G. Frau:* «Hungarus» nel dominio linguistico Italiano. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis. Sectio Linguistica 10 (1979) 65—78; *Tardy L.:* A keleti magyarok madzsar neve egy 1310. évi kaffai olasz okiratban. Ant.Tan. 28 (1981) 205—210; *L. Tardy:* Le incursioni magiare nella Lombardia del IX secolo e la conseguente comparsa del cognome «Ungaro» nell' onomastica italiana. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Romanica 7 (1982) 153—164.

OKTATÁS

TRENCSÉNYI LÁSZLÓ—VÁRADI ISTVÁN

«MUNKÁK ÉS NAPOK»
(CSILLEBÉRC 1983)

A Magyar Úttörők Szövetsége 1976 óta rendez úgynevezett komplex művészeti táborozást Csillebércen. Az ország minden tájáról érkezett gyerekrésztvevők ebben az érdekes, különleges környezetben adnak számot tudásukról, osztják meg tudásukat társaikkal, és újabb, meghatározó művészi élményeket szereznek. A szaktáborozás középpontjában mindig más műveltségelem, más téma áll. Az 1976., 1978., 1980., 1982. év tábora a népművészet világát idézte; 1977 a forradalmak művészetét, 1979 és 1981 a modern művészetek, a jövő nagyvárosának világát. A tábor szervezői 1983-ban próbálkoztak először egy meghatározott történelmi korszak középpontba állításával. Ez a korszak az időszámításunk előtti V. század volt, képzeletbeli színhelye Attika. Erről a pedagógiai-közművelődési vállalkozásról számolunk be.

KOMPLEX MŰVÉSZETI TÁBOR

A csillebérci komplex művészeti úttörőtáborozások első nyolc éve alatt igazolódni látszott a feltételezés: alkalmas módszeregyüttes kristályosodik ki a művészetről, kultúráról szóló ismeretterjesztésre, pontosabban: adott kultúra örökségének intenzív elsajátíttatására.[1] A módszer lényege a következőkben írható le. A tárgyi kultúra és a szellemi kultúra egységet alkot. A feladat szintjén ez azt jelenti, hogy a kézműves-vizuális és a szellemi-irodalmi aktivitások gyakorlása egyenértékű és együttes, azaz komplex.

A komplexitás itt azt is jelenti, hogy minden gyerek belekóstol lehetőleg minden tevékenységbe (az eredetileg színjátszócsoport-tag tehát hangszert készít, hajpántot fon: a takács énekel, verset ír, kalácsot gyúr, edényt formál, stb.). De jelenti azt is, hogy a frissen tanult kézművestechnikák alapján készült tárgyak, eszközök (szövött öv, korongolt edény, kenyérsütő kemence, áldozati kalács, kartonra rajzolt oromdísz, stb.) azonnal funkcióhoz jutnak a tábori események során, s a funkciógyakorlás nyomán újabb információkat fogadnak magukba, csakúgy, mint készítőik (például a funkció körüli kultuszról, szociális összefüggésekről).

Hasonló utat járnak be az objektiváció felé a szellemi tevékenységek is. A rögtönzött hexameterek a polisz emlékoszlopán «kőbe vésetnek», az improvizált drámajáték a drámaverseny darabja lesz, a frissen tanult dal az olympiai győztest köszönti, a retorikáról tanultak a népgyűlésen várnak alkalmazásra, a mitológiai ismeretekre — egyebek közt — a hitélet szertartásainál van szükség. Ez, az ismeret és (közösségi) funkció, alkalmazás közötti közvetlen összefüggés egyben sajátos *kreativitásértelmezésünkről* is tanúskodik. Magába foglalja azt a feltevést, hogy a *megismerésnek* alkalmas (tán sok szempontból legalkalmasabb) útja a *meg*teremtés, ill. *újrateremtés*.

A fenti tevékenység- és ismeretelemek egybeötvözésének legalkalmasabb eszközévé vált a tábor egész idejét átható *keretjáték*, mely (a lehetőségek szélső határáig) állandó dramatikus-improvizációs készenlétet igényel. Vagyis a keretjáték logikája és lehetőségei szerint — nagyrészt még a tanár—diák polaritást is feloldva — oszt szerepeket a játék résztvevőire, és ezzel válik teljesebbé a táborélet felvállalt egynemű közege.

Ez az egynemű közeg adja igazán motivációs bázisát az ismereteknek és aktivitásoknak, ez ad értelmet a részfeladatoknak, ez válik indítékává újabb fürkésző lépéseknek.

[1] A kísérletek 1976—82 között, elsősorban néprajzi-népművészeti közegben zajlottak. Erről számol be a «Kalandozások múltban és jövőben» című módszertani gyűjtemény (Szerk. *Papp György—Trencsényi László*, ILV 1981).

Mindezekhez, mint elemi feltételt kell hozzáképzelni a csillebérci úttörő nagytábornak a szabadsághegyi erdőben viszonylag jól elkülönülő, mégis összetartozó 150—180 fős lakóegységeit, altáborait. Hasonlóképp a *művészeti* szaktáborozásnak *közösségekhez szóló*, egyéves felkészülést igénylő pályázati rendszerét. Végül, de nem utolsósorban a tábor köré csoportosult, kísérletező kedvű, hűséges szakértői-vezetői gárdát — pedagógusokat, úttörővezetőket, népművelőket, alkotóművészeket — élteseket és egészen fiatalokat.

1983-ban az igényelt bizonyítást, hogy a *klasszikus Athén* kultúrája és művészete alkalmas-e egynemű közegül egy ilyen kreatív-komplex-közösségi kulturális játékra. Új elemet jelentett a korábban megvalósított néprajzi közeg variabilitásához, illetve egy — 1979-ben kipróbált — képzeletbeli XXI. század «hagyománynélküliségéhez» képest a magas kultúra megannyi, megkerülhetetlen, kijátszhatatlan — vagy eljátszhatatlan? — ténye, mely megérthető harmóniát alkot.[2]

Mintegy 40 általános iskolai, úttörőházi, művelődési házi gyermekközösség (színjátszókör, irodalomszakkör, művészetbarát klub, napközis csoport, zenekar, pantomim együttes, úttörőraj és kisdobosőrs, takács «céh» és táncegyüttes) és vezetője vállalta a tábori felkészülés sajátos pályázati feltételeinek teljesítését, s a pályázat nyomán 1983. augusztusában négy altábor 700 lakója állt készen arra, hogy alámerüljön — választott játékbeli nevével és szerepével — a történelembe, hogy Athéné istennő szózatára esküvést tegyen.

ELŐKÉSZÜLETEK

A tábor gyerekrésztvevői azokból az úttörő- és kisdobosközösségekből adódtak, amelyek a tanév során folyamatos tevékenységükkel bizonyították sajátos érdeklődésüket, e témában való jártasságukat.

A jelentkezés a táborozásra pályázattal történt. A pályázók elküldték tevékenységi tervüket, majd munkájuk bizonyítékait — képzőművészeti- ill. kézművesmunkákat, forgatókönyvet, fényképet, hangfelvételt. A munka elbírálásában fontos tényező volt, ha a pályázók nagyobb közösséggel is megismertették tevékenységüket. A pályázati munkaterv és mellékletei alapján a közösségek áprilisban kaptak meghívást a táborba.

A szakemberekből álló zsüri előtt kerámiatárgyak, kavicsmozaik, öntött fémpénz, hangszermakettek, rajzok, festmények, épületmakettek, korabeli öltözetű bábok, drámarészletek és rögtönzések hang- és fényképfelvételei sorakoztak.

A meghívott közösségek között képző- ill. iparművész, díszítőművész, irodalombarát és drámajáték kör, bábcsoport, zenei együttes, «szakmai előélettel» nem rendelkező rajok, őrsök voltak 3.-tól 8. osztályos korig, egyes közösségek «túlkoros» törzstagjaikat is elhozták, ők ifivezetői feladatot is elláttak. A felnőtt vezetők egy része a pályázó csoportok vezetőiből adódott, többségük az úttörő művészeti táborok kipróbált vezetői és az «idei» témában jártas szakemberek, pedagógusok voltak. Felkészítésük első állomása kétnapos hétvégi konzultáció volt áprilisban, Csillebércen. Első napon Ritoók Zsigmond művelődéstörténeti előadása után Mezei Éva tartott foglalkozást a történelmi játékról, Moskovszky Éva a kor gyermekjátékairól beszélt. «Szakmánkénti» konzultációkon a tervezett kézművesműhelyek munkája, a tábor drámai-, zenei- és táncélete, sporttevékenysége formálódott. Másnap Szabó Miklós a Szépművészeti Múzeumban különleges tárlatvezetésen «kívánságra» hozott elő eredeti leleteket a múzeum «kincstárából».

A vezetők megkapták a tábori kézikönyv első részét (második része augusztusra készült el). A kézikönyv négy füzetében művelődéstörténeti szemelvénygyűjtemény és számos, a tábori történelmi játékhoz szerkesztett gyakorlati anyag található. Néhány fejezetcím az ismeretterjesztő részből: Közélet, demokrácia — Vallás, ünnepek — Hétköznapok — Emberöltő — Nevelés, iskola — Művészet (képzőművészet, építészet, kis irodalmi lexikon, színház, zene, tánc, stb.) — Tudomány, bölcselet— Retorika. Külön fejezet olvasható Él a hagyomány címmel az ókori görög kultúra utóéletéről. Színes irodalmi szemelvénygyűjtemény és bibliográfia mellett «Hogyan?» címszó jelzi a két füzetnyi

[2] A tudósítás hiteléhez hozzátartozik az is, hogy hasonló történelemrekonstruáló játékos tanulási folyamattal többen kísérleteztek az elmúlt években: *Leveleki Eszter* Bánkon, *Mezei Éva* a budapesti Bogáncs-utcai iskolában, *Békei Lászlóné* és munkatársai a nagykőrösi játszóházban, *Mónus Ferencné* Hódmezővásárhelyen, a gödöllői művelődési központ munkatársai városukban — indián közegben —, a budapesti Szép Ilona — Robinsonáddal —, *Sinkó László* pedig a budapesti Városmajorban — az ősközösségi kultúra és életmód közegében.

módszertani anyagot a történelmi drámajátékról, a korabeli drámaversenyekről, a görög írásról és névképzésről, a tábori kézművességről (szövés, fazekasság, kavicsmozaikkészítés, napórakészítés), a díszítésről és az öltözködésről, az étkezésről (receptekkel), sportjátékokról. Mindezeket forgatókönyvvázlatok követik kisebb-nagyobb hétköznapi és ünnepi események rendezéséhez.

Végül a tábori kisszótár a tábori fogalmakhoz talált ógörög megfelelőket közöl görög és fonetikus írással, felhasználásra. A kézikönyvsorozatot drámakivonatokat és szinopszisokat, hangszeres- és énekelhető zenét tartalmazó mellékletek egészítik ki (az UNESCO zenei rekonstrukcióit zenetörténész tette a gyerekek számára felhasználhatóvá, zeneszerző írt Pindaros egyik olimpiai ódájához korhű zenét. Diatár készült a Szépművészeti Múzeum közreműködésével a kor művészeti hagyatékának megismertetésére. Hangtárba gyűjtve állott rendelkezésre görög drámák, e korról készült hangjátékok, ismeretterjesztő rádióműsorok gyűjteménye.

Az ifivezetők felkészítése külön kezdődött egy májusi hétvégén. Az ifik között többen «szakvezetők»: a budapesti Vörösmarty gimnázium és a szentesi Horváth Mihály gimnázium drámatagozatosai, a szegedi Tömörkény gimnázium szövői és fazekasai, zeneművészeti szakközépiskolások Szombathelyről és pantomimesek. Augusztusban a tábor kezdetét megelőző két napban volt a (felnőtt- és ifivezetők számára közös) második felkészítő. Itt már a tervek, tartalmi és szervezési részletek pontosítása volt a cél. Rendezték és «birtokba vették» a tárgyi adottságokat (szövőszékek, kemence, különböző eszközök, anyagok). Ekkor állt csatarendbe a vezetői gárda.

POLISOK

A megnyitó ünnepély — a látványos jelenés, Athéné esti szózata nyomán négy polis alakult meg: Asterias, Élis, Tanagra és Theatros. Az elnevezésekhez némi magyarázat tartozik. Az élisiek kapták feladatul, hogy az egész csillebérci Attika számára megszervezzék az olympiai játékokat. Theatros a drámaversenyek lebonyolításában jutott különös felelősséghez. Asterias neve nem utal a különfeladatra — a jelenbéli elnevezés a Vöröi Csillag altábornévből született —, ők a Panathénaia ünnep rendezői, ceremóniamesteres voltak. Tanagra — a nevéhez méltó intenzitású kézműveskedésen túl — a Dionysos ünnepet vállalta magára. Ebből kitűnik az is, hogy *a négy polis az ünnepi eseményekből közösen vette ki a részét*, míg a hétköznapokat — a tervek szerint — a maga autonómiájában éli majd. Persze mégsem csak az adott «nagyfeladat» adta egy-egy polis sajátos arculatát. Napi életük megannyi mozzanata, a vezetők és gyerekek megannyi ötlete, némiképp sajátos érdeklődése, felfogásbeli különbözőségei formálták egyedivé az egyes polisok életét.

Közösnek tekinthető az a törekvés, hogy *az altáborok szervezeti rendje*, topográfiája közelítsen az eredeti mintához. Első stratégosként választtattak meg az altáborvezetők, a rajok képeztek egy-egy phylét; az ügyelet (prytaneia) a tholos nevet viselő épületben tanyázott, stb. Legtovább talán Asterias polis jutott a szervezeti rend kimunkálásában: stratégosai (felnőttvezetők), kincstárnoka és a kutak felügyelője (tisztaságfelelős) volt választott tisztségviselő; az első nap, majd a Panathénaia ünnep után sorsolták ki — a táborban készített sorsológépen — az archónokat (a törvény őreit), az első archón nevét viselte az «év». Ugyancsak sorsolás döntött a másnapi prytaneiáról.

Polis-szerte közös volt a *névválasztás játéka* is — mindenki görögös hangzású vagy görög nevet választott, amit azonosító táblácskára írva viselt chitónján. Lány is választhatott fiúszerepet, fiatal is öregemberét. Megvolt a lehetősége a rabszolgaszerep vállalásának is, mi tagadás, ez utóbbira kevés vállalkozó akadt (néhány kalandvágyó kamasz révén mégiscsak jelezni lehetett a rabszolgatartó társadalom sajátosságát is — még rabszolgavásárra, sőt szökésre is sor kerülhetett). A névválasztás kétféle szabálya alapján sétálhatott együtt az agorán Sókratés és Okulárész(!), Theokritos és Másodosz(!) — utóbbi altáborvezető-helyettesként, azaz második stratégosként kapta nevét. Hasonló volt a polisok műhelyeiben zajló *kézművesmunka:* a szövés (általában hajpántok, övek szövését jelentette, az ősi madzagszövő nyüst segítségével). Az asteriasiak függőleges szövőszéket állítottak, azon szőtték Athéné peplosát.

Tanagrában a textilfestésnek volt sikere, talán ők viselték a legékesebb ruházatot Az anyagból edények, mécsesek készültek, a tárgyakat a táboridő második felében saját-készítésű kemencében égették ki. Theatros korongjairól különösen szép tárgyak kerültek le.

Szobrászműhely, hajóépítőműhely, maszkkészítő-, pénzöntő műhely, építészműhely működött (az olympiai szentélyek makett-templomai, a csillebérci Parthenón karton-

tympanonja készült itt). Bige József hangszerkészítő műhelyében pánsípok készültek. Sok érdeklődőt vonzott — hiszen a műhelyválasztás önkéntes volt — a lepenysütés, túrókészítés.

A napi műhelymunka végeztével indult meg *a kereskedelmi élet* az altáborok főterén, *az agorán*. Gazdát cseréltek az aznap készült tárgyak, néhány csoport hazulról is hozott magakészítette «árut», az «állam» gyümölcs, olajbogyó, sajt, helyben készített túró, hal, narancslé, zsíroskenyér árusításával lendítette fel a piacot; italmérés, lacikonyha működött; egy ízben a gyerekek kalandvágya rabszolgapiacot is eredményezett, ahogy erről már beszámoltunk. Írástudó, jósda, vándorszínész és muzsikus kínálta nap mint nap szellemi portékáját.

Az általában délelőtti szakfoglalkozások másik, a polisok között hasonlóságot mutató típusa *az iskola* keretei között zajlott. (Írástanulás, dal- és zenetanulás, hexameter versfaragás, beszélgetések a mitológiáról, dráma-improvizációk, s még sokféle tevékképviselte.

A szakfoglalkozások harmadik típusa nem vette ilyen direkt módon igénybe a keretjáték szabályait. Bizonyos feladatok a *próba* fegyelmezett, munka-szerű légkörét igényelték.

Minden polis saját ideje, kedve (és tervei) szerint valósított meg *helyzetjátékokat* a családi élet, a városélet sokféle mozzanatából (házasságkötés, gyerekszületés, gyerek, játékok tanulása, bírósági tárgyalás — az ifik még halottsiratást is rögtönöztek — a város eredetmondájának megalkotása, énekmondók asztali szolgálatai, lakomák stb.).

Ide kell sorolni a «*nemzetközi diplomácia*» azon váratlan polisz-közi eseményeit, melyeket a tervek fölött rögtönöztek a gyerekek, de megoldásukra a keretjáték körülményei között kellett sort keríteni.

Az ifivezetők túszokat szedtek Asteriasból, cserébe agyagot, fonalat és gipszet kértek — lévén műhelyeinkben már fogytán a nyersanyag. A sértett polis lakói „kaszátkapát ragadva" indultak volna a háborúba, ha Christianos polgár (14 éves leány) békeszózata le nem hűti őket:

„Adjunk nekik, de mivel mennyiséget elfelejtettek kikötni, egy marék agyagot, egy gombolyag fonalat, egy skatulya gipszet kapjanak csak. Odysseusi módon válaszoljunk."

Ezek után nem csoda, hogy Theatros és Tanagra harmadik napi konfliktusának — mely szintén valami váltságdíj körül forgott — «politikai rendezésére» a két város küldöttsége a «béketeremtő» Asterias államférfiait kérték meg. A béketárgyalások — melyek tehát egyszerre voltak ókoriak táborozó kamaszok játéka, s emlékeztettek a TV-ből látott zászlós-protokollos konferenciákra — közmegelégedésre eredménnyel jártak. Tervezett és végiggondolt fontos programja volt a csillebérci polisoknak a *demokratikus közélet*, melynek legfontosabb színtere a csaknem kivétel nélkül minden este sorra kerülő *népgyűlés* volt.

DEMOKRÁCIA

A *népgyűlés* a táborélet legizgalmasabb kalandjává vált. Talán ezen a ponton találkozott legtermészetesebben a mai «napi» életünk az athéni demokrácia sajátosságaival. (A táborszervezőknek célja is volt ez a találkozás.)

A közösség napi ügyeinek rendezése az ekklésia stiláris emelkedettségében nemcsak történelmi ismeretterjesztés, hanem sajátos közéleti nevelés is volt.

Az asteriasi néphatalom alább leírt fejlődése jól szemlélteti mindezt.

Az első — még nem «jelmezes»-gyűlésben felhívtuk a gyerekek figyelmét a játék főbb szabályaira, javaslatot tettünk a stratégosokra, s felhívást tettünk közzé «alkotmányozó bizottság» létrehozására. Az alkotmányozó bizottság tagjaihoz másnap már a kisorsolt archóni testület is csatlakozott. Így készült el az első törvény — mely egy pontján alternatív javaslatot tartalmazott — a kutak felügyelőjének hatásköréről.

A következő két este népgyűlésein ráéreztek a gyerekek a demokratikus vita ízére, a kérdéseket nem zárta le azonnal felnőtti-tanári válasz, nem kis izzadtságába, leleményességébe, szónoki képességeinek bevetésére volt szüksége bármelyik felnőttnek álláspontja képviseletére, s a szavazásnál így is alulmaradhatott, s maradt is némelykor. Másfelől: gyűlt is számos élmény már az elsnő napokban, mely javaslatot, vitatnivalót szült.

A „mátrosz-aljiak" — gyöngyösi gyerekek — még odahaza szép hajpántokat szőttek. Képviselőjük 54 obolosért felajánlotta az államnak, a tisztviselők, ügyeletesek megkülönböztető jelzéséül. A népgyűlés ekkor még nem volt tájékozott az állam pénzügyi

helyzetéről. A játék kezdetekor a polgárok kézhez kaptak fejenként 5-5 obolost (ezt a pénzüket nem szívesen szánták közcélra). A felkínált üzlet nem jött létre.

— Úgyis megismerjük a tisztségviselőket — hangzott a közbekiabálás, s ennek a hangulata eldöntötte a vitát. De felállt egy fiú és féláron megvette a pántokat mind.

— Honnan van ennyi pénze ennek? — pusmogott a nép, hiszen az 5 oboloshoz képest a 28 is krőzusi kincsnek tűnt.

— Csak bízzátok rám! — legyintett. S a következő percben újra szót kért.

— 3 napja őrizzük a szent birkákat, ezért bért kérünk az államtól.

A közhangulatot még mindig a zsugoriság jellemezte, volt olyan javaslat is, hogy «ne fizessünk, vegyük el tőlük a birkákat is, és őrizze a mindenkori ügyelet ingyen» (munkaköri kötelessége keretei között).

Már csak a hajpántkészítők súgtak össze, így:

— Arra szavazzunk, hogy kapjon pénzt, mert hiszen ez már a mi pénzünk.

Emberünk azonban ebből a helyzetből is kivágta magát:

— Jó, jó, őrizze az ügyelet, de ezeket a birkákat ganajozni is kell ám!

Ez az érv hatott. Hosszú vita volt ugyan még az összegről, de végülis kaptak annyit a birkások, hogy abból a hajpántokat kifizethessék, s a másnapi agorán még «borra» is futotta. Más közszolgálatok ellátói is vérszemet kaptak. Bért kért a tánctanár. Az egyik javaslatot végig se tárgyaltuk, az új hozzászóló újabb panasszal, javaslattal állt elő. Az egyik lány panaszkodott a vacsorára, pótvacsorát kért.

— Nő van a népgyűlésben! — huhogott a tömeg, s nem voltak hajlandók tárgyalni a javaslatot, bár maguk is éhesek voltak.

Aztán az egyik stratégos vádat emelt a kutak felügyelője, az Anastopausaniulos névre hallgató ifivezető ellen (furcsa nevét ez azért választotta amúgy kamasz módra, hogy ne lehessen kimondani).

Az első cserépszavazásnál óriási tolongás volt. 102 : 12 arányban felmentették. A felmentett azonnal vádat emelt Sakalés és Másodosz stratégosok ellen, mert chitón nélkül jelentek meg a népgyűlésen. Másodosz szorult helyzetében elmondta, hogy áldozati lepényt sütött, és lisztes ruháját délután moshatta csak ki, még nedves. Aakalés elvi kérdést csinált az ügyből — bár már fehér lepelben állt ő is (egyik ifjú polgár megijedt, hogy veszély fenyegeti szeretett stratégosát, és saját ruháját adta rá hirtelen) —, kiderítette, hogy a chitónviselés rendjét még nem szabályozza törvény. Egyáltalán a népgyűlés ügyrendjének szabályozására tett javaslatot.

Másnapra kész volt a költségvetés, a kincstárnok jelentést tett az államkincstár állapotáról. Bevételeink forrása: az állami birtokokról származó áruk bevétele, helypénz az agorán (minden 10 obolos után 1), végül a kutak felügyelője által szedett büntetés. Az adózást továbbra is elvetjük. Az állam pénzjutalomban részeltetheti áolgárait fontosabb városi feladatok teljesítéséért (ilyen jutalmat kapnak hát az esténként kartáncot tanító beloianniszi nagylányok), az agorán bármi áruba bocsátható, kéz és a szellem terméke egyaránt.

Axios stratégos remekbeszabott beszéde vezette be az ügyrendi bizottság javaslatait. Most már — emlékeztetve ugyan az *eredeti* szabályokra — kimondtuk a lányok polgárjogát is. A chitón a tisztségviselők és prytanisok számára kötelező, a többieknek csak ajánlott (5 változat közül választották ezt a megoldást). A népgyűlés ezentúl pedig csak olyan napirendet tárgyal, melyet a prytaneionban estig írásban leadnak. (Így is összegyűlt 8—10 ügy egy estére.) A kiabálás, tolakodás, forrongás népgyűléseinek szakasza lezárult, a közösség megőrizve az első napok harsány szabadszájúságának megannyi élményét, a demokrácia magasabb osztályába lépett, úgy döntött: kipróbálja a felelős fegyelmet.

Anastopausaniulos újra vád alá került. A Dionysos-ünnep mámorában meztelenül (értsd: chitón nélkül) jelent meg a népgyűlésben. Népszerűsége csökkent ugyan, de 60 : 59 arányban újra felmentették — pedig kalandvágyó természete titkon vágyott is egy kis száműzetésre.

Jelentős ügy volt, több napig foglalkoztatta Asteriás népét a «tympanoncsúfolók» ügye. A Parthenón ormára készülő karton-dekorációt egyik ebédszünetben valaki összefirkálta. A nyomozás elhúzódott, aktivizálódtak a kamaszfiúk, akik estéről estére beszámoltak a nyomozás eredményeiről. Mint utólag kiderült, nem is jártak mssze a megoldástól, de a tettes végülis nem került meg. (Érdekes tanulságul szolgált játékunkban, hogy ez az egyetlen «élesben» — vagy élesben *is* — lezajló konfliktus nem hozott olyan izgalmas, tartalmas vitákat, mint a játék «kettős tudatát» tisztán megvalósító ügyek.) Mindenesetre az utolsó előtti napon a — nyilván köztünk ülő — tettest *Senkinek* neveztük el és városunk eme egyetlen szégyene is rákerült az utókornak állított emléktáblára.

Asterias neve mellett így áll: béketeremtő.
Nemcsak szónoka, — mestere, táncosa kelti a hírét.
Ünnepen égi segítség, munkanap emberi készség
őrködik Asterias nyugodalmán, isteni kedvén,
csak maga SENKISE hírneve tűnik a röpke idővel.

Volt még egy nagyon fontos eredménye a «tympanoncsúfolók» ügyének. Christianos javaslatára törvénybe foglaltuk a «más munkája megbecsülésének követelményét».

A «nemzettéválás» újabb fejlődési foka a Panathénaia ünnep előtt mutatkozott meg. Az egyik este Másodosz stratégos szerezte meg a népgyűlés közfelkiáltásos támogatását a nagy ügy fegyelmezett és jókedvű vállalására — ez az erkölcsi tőke valóban segített elviselni a próbák fáradtságát, akár unalmát is.

Másnap Chrématos, a kincstárnok arról hozott hírt, hogy 600 obolosért eladó egy tehén — «milyen szépen ékesíthetné a Nagy Panathénaia menetét!» —, de az államkincstárban csak 432 obolos van. A polgárok a másnapi agora teljes bevételét ajánlották fel, fittyet hányva Sakalés aggodalmaskodására, hogy voltaképpen ezzel a szabad görög polgárhoz méltatlan adózást rendelnék el. Másnap délben együtt volt a 600 obolos. (A környékbeli TSz jóvoltából megjött a tehén is. Gondozói, ha nem is értették egészen, mi történik velük, «vették a lapot», s percek alatt lepedőbe burkolva tartották markukat a 600 db fémkorongocskáért.)

Megkoronázta mindezt az utolsó asteriasi népgyűlés. A kincstárnok jelentette, hogy az államkincstárban mindössze 2 obolos maradt. Azonnal szót kértek azok a polgárok, akiknek a nagy ünnepen megbizatásuk az élelmiszer- és kegytárgyárusítás volt: «italmérést» nyitnak az ünnepség színterén, és mézes-fűszeres lepényt kínálnak a résztvevőknek.

Szavukat nagy taps követte: többszáz obolos a bevétel! Valaki még azt is javasolta, hogy örökítsük meg nevüket. Ekkor kért szót Kalchas, a fiatal jós (9 éves a mai világban): — Szerintem ennek a Pan . . . nem tudom kimondani a nevét, szóval ennek a sikeréhez a város valamennyi polgára hozzájárult, nemcsak a kereskedők. Az egész város dicsőségét kell megörökíteni az emlékoszlopon!

Hasonló folyamatok zajlottak le a többi polisban is.

KÖZÖS ÜNNEPEK

A polisok életrendjébe illeszkedett a közös (polisközi, «tetrapolis») eseményekre való felkészülés. A közös ünnepek rendezésének felelőse — mint már említettük — másmás polis volt, de a készülődés valamennyi polisra rótt feladatot.

Már a tábor megnyitása formabontással zajlott le. A sötétedés beálltával az erdei tisztáson álló rönkvárhoz vonultak a hazulról hozott chitónjukba öltözött gyerekek. Nem beszélhetünk még a «polisok polgárairól», hiszen mindez még a városalapítás előtt volt, hangulatilag készítette elő a történelmi játék tíz napját. Az összegyűltek előtt — tisztes távolban — nagyméretű, nyersen egyszerű Zeus-fej világlott a sötétben. Azután kithara és korabeli ritmushangszerek hangjára az Olympos urának homlokából szikrák pattantak, s pompás fényjáték közepette, mintegy fejéből kiemelkedve, ködfátyolból lépett ki Pallas Athéné — fiatal színésznő — klasszikus öltözetében, és rejtett hangfalakból zengve hallatta ünnepi szózatát, ígéretét a poliszok oltalmazására. Mindez néhányperces látomásként hatott, majd Hellas népe nyugovóra tért.

Reggel kakaskukorékolás, katonás zene, s a katonasorú ifjak — ephébosok — harci gyakorlatának zaja ébresztette a gyerekeket (talán fel sem tűnt, hogy a hangszórókból). Így volt ez aztán minden nap. *A nap végeztével* afféle bakter, a plisokat mintegy végigjárva, csendre intve, esténként más-más mitológiai csillagkép történetét mesélte el. Persze ez is hangfelvételről szólt, hogy mindenhova elhallatsszon, de polisonként az «őrjárat» csakugyan körbejárt.

Olympia ünnepe a tábor negyedik napján volt, a tervek szerint a tábor sporttevékenységét megalapozandó. Az előkészületekben Élis város (Szikra altábor) tevékenykedett a legtöbbet: felállította a szentélyeket, előkészítette a pályát, elkészítette a díjakat (amforák, stb.). Megelevenedett az ünnep valamennyi, a forrásokban olvasható szertartása, a «gyermekek, pelyhesállúak és felnőttek» eskütétele (e három «kategóriában» mindenki megtalálta a helyét), az áldozatbemutatás és a győztesek méltó ünneplése. A stadionfutás a hagyománynak megfelelően zajlott, a fagerellyel és kis diszkosszal való dobás már «régiségével újszerű» volt. Hát még a helyből végzett távolugrás, az ugró két kezében tartott ugrósúlyokkal és az ugráshoz elengedhetetlenül hozzátartozó aulos-zenével. Az egykori öttusában, a pentathlonban még birkózás is volt, korhű játékszabályokkal.

Zárószám a fegyveres futás volt, pompás sisakok, pajzsok, kar- és lábvértek felvonultatásával. Mindezt azonban fegyvertánc vezette be. Az olympiai óda sem maradhatott el, az olajágkoszorúval, homlokszalaggal, a táborban készült — olajjal telt — amphora mellett a győztesek legfőbb elismeréséül.
Álljon itt a kiírás, kivonatosan:

— Három stadionkör futás — mindhárom korcsoportban — tömegesen.
— Stadionfutás — mindhárom korcsoportban.
— Kettős stadionfutás — pelyhesállúak és felnőttek.
— Birkózás — felnőttek.
— Kocsiverseny (a kocsit lovastól, hajtóstól gyerekek «tartották»).
— Pentathlon (három stadionkör futás, diszkosz-, gerelyhajítás, távolugrás, birkózás).
— Fegyveres futás.

Gyereknek minden alsótagozatos, valamint az 5.—6.-os lányok; pelyhesállúnak az 5.—6.-os fiúk és a 7.—8.-os lányok; felnőttnek a 7.—8.-os fiúk számítottak.

A *Dionysos ünnep*hez kapcsolódtak a *drámai versenyek*. A vidám felvonulás, a szertartások és a lakoma megszervezése a drámai verseny hangulatát is emelte. Tanagra lakói — a Háromláng altábor — kitettek magukért az ünnep és a lakoma szervezésében. Az előadások Theatros városát (Kosmos altábor) dicsérik.

Szóljunk röviden *a tábor drámai programjáról*. Valamennyi polis versenyt hirdetett színpadi játék létrehozására, adott szinopszisok közül választott, vagy saját elképzelés szerinti történet megjelenítésére. A néhány perces mini-tragédiák (és persze más műfajú művek is) az Ódeionban — ez a tábor színházterme volt — kerültek elbírálásra, közönség előtt.

Ime, a 3—5 perces művek: 1. Diomédés és Glaukos; 2. Hermés csínyjei; 3. Hektór története; 4. Argonauták; 5. Philémón és Baukis; 6. Antigoné; 7. Hogyan tört ki a trójai háború? 8. Mi történt a trójai falóban?

Az 5. bemutató szereplői bábjátszó gyerekek voltak, bábdarabjukat «állították át» színpadra. A 8. bemutató vidám pantomimjelenet a falóban szorongó harcosok elképzelt viszontagságairól. A legjobbnak ítélt (az 5. és a 8. sorszámú) művek képezték a dionysosi drámaverseny-program első részét. A többit a Panathénaia ünnep rendezői «megvásárolták», illetve a záróműsorba javasolták. Aischylos Leláncolt Prométheus című tragédiájára, pontosabban annak szakszerű kivonatára «színészversenyt» hirdettünk. A Kart és a terjedelmes szerepű Prométheust a versenyző színészek «rendelkezésére bocsájtottuk» (drámatagozatos ifik hozták, készen a táborba), a többi szerepben versenyezhettek a gyerekek. Sok szereposztást kellett végignézni, míg kialakult a győztes «szuperprodukció» — Iót, Hermést, Héphaistost és a Karvezetőt különböző polisok legjobb színésze játszhatta a drámaverseny második számaként.

A harmadik drámai egység egy teljes tetralógia volt. Négy darabját — Aischylos Oresteiájának három tragédiáját Euripidés Kyklópsa zárta — a Békés megyei Jókai Színház stúdiósai (a táborban ifivezetők) játszották, ők csaknem teljesen kimunkálva hozták az előadást. A Kar hiányzott csak a teljességhez, de hiszen ezt így is terveztük. A négy részhez a négy polisból toborzott egy-egy külön kart a chorégos, tagjai gyerekek voltak. A drámai programot versenyként, korabeli alapossággal értékelték a választott bírák.

A Panathénaia ünnep eseményei esti fáklyás futással kezdődtek. Másnap az ünnepi menet, mely a Parthenón-friz- és tábori adottságok-szabta módon állt össze, minden poliszt végigjárt, a helybeliek mindenütt áldoztak isteneiknek. A ceremónia pompáját az Athéné tiszteletére (két gyerek által otthonról szervezett) három birka és a tehén emelte.

A elvonulók kerekeken guruló hajón vitték a Pallas Athénénak szánt ajándékpeplost (a hajó is, a peplos is a tábori kézművesműhelyek munkáját dicséri). A főtérre érkezőket a szertartásmester fogadta, az ajándékot elhelyezték a szentélyben, majd kezdetét vette a vígasság: zenei-, költői- és sportversenyek, játékok, színház, kalapozó artisták, étel- és italárusok.

A táborozás utolsó délutánján hírnök járta be a saját népgyűlésükre készülődő polisokat. «Olyan esemény van készülőben, mely egész Attika sorsát érinti. *Jöjjetek a delphoi jósdához* azaz a parancsnokság előtti térségre — asszonyostul, gyerekestül, barmostul!» — mondta. A polisok megjelentek a jósdánál. Az erkélyen a Hégemón és kísérete fogadta őket. Apollón papja szólt hozzájuk: «Az attikai polisok értékeit-erényeit veszély fenyegeti. A legnagyobb barbár: a múló idő hoplitái. Mi lesz hírneves mestereink munkáiból? A cserépedényekből, a kerámiaszobrokból, ékszerekből, szőttesekből, a fegyverekből, az érmékből, a drámákból és a hősi énekekből, az olympiai bajnok koszorújából? Mi az istenek akarata? Mit határoztak a Moirák? Milyen sors jut a polisoknak? A stratégosok

úgy döntöttek, Apollón jövőbelátó papnőjét, Pythiát kérjük, jövendöljön az elkövetkező 2500 esztendőre!» — Ekkor füst szállt fel, és Pythia állt ott az emberek előtt, révületben kémlelve a jövőt. Nem szólt, de a füstből XX. századi férfi lépett elő. A stratégosok ekkor beléptek a földszinti csarnok egyik ajtaján, s a másikon ők is XX. századi emberként léptek ki, s kéz kezet fogva követte őket valamennyi attikai. Fenn a férfi Ritsos versét mondta a példaképekről, a sok-sok mai gyerek pedig a felcsendülő zenére szirtakit járva vonult úttörő altáborát felfedezni, ahol már úttörőzászlót lobogtatott a szél, és készülődni kezdtek a táborzáró altábori összejövetelre. Ez volt Pythia kimondatlan jóslata. Ezen az utolsó napon vacsora után a szabadtéri színpadon záróműsorra került sor. «*Él a hagyomány*» — ez volt a műsor címe. A tábor életéről frissen készült diakockák vetítése után — vendég diákszínjátszók előadásában — Plautus komédiáját láthatták, majd Keats, Rilke versei és antik témájú zeneművek hangzottak el. Korabeli zenére ihletett pantomimképet mutattak be, és szemelvényeket a drámai versenyekből. Theodorakis — Ritsos versére írt — dala zárta a műsort, ifivezetők énekelték, zenélték, táncolták is. Innen vonultak a gyerekek a *görög táncház* színterére.

Említést érdemel még egy «polisközi» program, a «városi nap» programja. Kisebb csoportokban a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményét, majd (a múzeum vetítőjében) régészeti filmeket néztek meg. Innen a Bábszínházba mentek, ott (a nyári szünet ellenére) két előadásban nézhette meg a tábor valamennyi lakója az «Odysseus, a tengerek vándora» c. bábköltemény.

A táborban kis kiállítást rendeztünk be a gyerekek pályamunkáiból, melyet a táborozók és a vendégek is érdeklődéssel néztek. A vetítőben a MOKÉP Közművelődési Filmtár és az Iskolatelevízió görög tárgyú filmjeit vetítettük.

A GYEREKEK VÁLASZOLNAK

A tábor végén kérdéseket tettünk fel a gyerekeknek és néhány vezetőnek, átgondolt «mintavételnek» tekinthető válogatásban 38 résztvevő válaszolt. Arra igyekeztünk választ kapni, hogyan értékelték a gyerekek a tíznapos játékot, mit adott nekik ismeretekben, élményekben. Három hónap múltán újra kérdésekkel fordultunk a korábban erre vállalkozott gyerekekhez, 21 válasz érkezett. Ezekkel az újabb kérdésekkel azt vizsgáltuk, hogyan változott — változott-e — véleményük az idő múlásával, mennyire bizonyult maradandónak a tábor hatása?

Mi tetszett a korhű formában megélt «ókori» eseményekből?

Az első vélemények — az élmények még frissek voltak — az ünnepek, események halmazát sorolják. A negyedévvel későbbi vélemények már kristályosabbak. «Első helyezett» az ókori olympia, eszményével, korhű szertartás-játékaival, hangulatával. «Az ókori olympián a dicsőség volt a fontosabb» — írja egyikük a tábori(!) olympiáról.

Második helyen az ugyancsak szertartásos dionysosi drámaversenyek állnak. Követendőnek is vallják:

«Az iskolai drámai szakkörben be kellene vezetni a görög drámát»

«Prométheust az iskolában meg lehetne valósítani»

A nyitó- és a záró misztérium (Pallas Athéné születése és a Pythia-jóslat) érzelmileg ragadta meg a kérdezetteket. A demokrácia-rekonstrukciót (népgyűlés, közélet) hasznosnak, észszerűnek mondják.

«... aki szónokol, arra jó odafigyelni, és megjegyezni okos gondolatait ...»

Szép, hangulatos keretet adott a napnak az ébresztő Homéros szavaira, az ephébosok gyakorlatának hangjára, — valamint a takarodó mitológiai csillag-meséi.

Mi volt az áldozatok, ünnepek szerepe a régi görögök életében?

— kérdeztük, és a tábor eseményei nyomán válaszoltak rá. Mai gyerekek gondolatai ezek:

«... az ünnepek felszabadították őket (ti. a régieket) mindennapos gondjaiktól ...»

«... az áldozat tiszteletadás a maguknál fejlettebb gondolkodású, erősebb (ti. istenek) iránt, hogy hozzájuk hasonlatossá váljanak ...»

«... ma mindennek látjuk a magyarázatát. Amit nem értünk, inkább kutatjuk, és nem az istenekhez fordulunk ...»

«... ezeken az ünnepeken ismerkedhettek egymással ..., kereskedhettek ...»

«... a mai világban is ... ilyen ünnepeken fejezi ki mindenki az őt körülvevő emberek, tárgyak (iránti) tiszteletét, szeretetét ...»

Talán a meg-nem értés, de lehet, hogy meghitt hangulat sugallta ezt a választ:

« . . . a szentély ma őrsi búvóhely lehetne . . . »

Hogyan fogadták otthon, amit a táborról meséltél?

« . . . nem hitték el» — írja egyik gyerek. Talán túlzottan kiszínezte beszámolóját, vagy egy ilyen mértékű játék meseszámba megy? További történelmi játékokra ösztönzött a tábor — ilyeneket terveznek, gyerekek és vezetőik egyaránt, az ókorról, de más századokról is —. Osztályok közötti olimpiát szervez egyikük, ami (nyilván korhűségében) több az osztályközi sportversenynél. A demokrácia-gyakorlás csaknem valamennyiük közös elhatározása, osztályban, úttörőcsapatban egyaránt bevezetnék a polisok népgyűlésmodelljét. Igaz, néhányan aggódnak is, nem a sikeréért, de a megvalósíthatóságáért.

«Az a baj, hogy . . . még nem minden tanár-diák kapcsolat jó eléggé ahhoz, hogy ugyanúgy, mint a népgyűlésen, vitatkozzunk . . . »

Eredményekről mégis sokan számolnak be, például így:

«Azóta merek a gyűléseken hozzászólni . . . »

A tábor hatása: sok könyvet forgatnak e korról. Történelmi, mitológiai, művészettörténeti könyveket sorolnak fel. Egy pantomimos fiú (a mozdulatok mestere) Aristotelés Rétorikáját olvassa. Cox — talán nem is olyan poros — könyve is lekerült egy vidéki könyvtár polcáról, egyik vezető tanulmányozza.

Altáborban vagy polisban éltél tíz napig? —

Ezt az utolsó kérdést nagyon sokan értetlenül fogadták, hiszen egyértelmű volt számukra a játék komolysága. Tárgyilagosabban egy ifivezető fiatalember így fogalmazott: dinamikus egyensúly volt a korhű és a «civil» között.

A JÖVŐ

Bizonyos, hogy valamennyi résztvevőben — kiben-kiben a rá jellemző mértékben — nyomot hagyott a tábor. Olyan folyóbeli zátonyhoz hasonlíthatnánk ezt az élményt, mely újabb ismeretekből, élményekből partot formál majd.

VITA

CIRCULATION OF GOODS IN NON-PALATIAL CONTEXT IN THE ANCIENT NEAR EAST. Proceedings of the International Conference organized by the Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Incunabula Graeca, vol. LXXXII). Szerkesztette és kiadta *ALFONSO ARCHI*. Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1984. 240. o.

A gazdasági és társadalmi problémák vizsgálata az utóbbi évtizedekben az asszíriológiában is előtérbe került, eddig elsősorban az állami (királyi) és templomi gazdasággal összefüggő kérdések álltak az érdeklődés középpontjában.[1] Túl az elméleti megfontolásokon, ez abból is következett, hogy a forrásanyag zöme templomi, illetőleg királyi levéltárakból került elő, s ezek működési mechanizmusát világította meg. Ezek fényében úgy tűnt, s tűnik még ma is sok kutató számára, hogy Mezopotámia gazdaságát és társadalmát, legalábbis bizonyos időszakokban, pl. az Ur III korban, elsősorban ezek az intézmények határozták meg, s a népesség döntő hányada a templomgazdaságoktól, illetőleg a palotától kapott ellátásból — fejadagokból — élt.

E kutatástörténeti háttérhez viszonyítva érthető meg a recenzeált munka korszakos jelentősége. A kötetben összegyűjtött előadások az i. e. 3. évezred közepétől az i. e. 1. évezred második feléig vizsgálják a palotától független, azaz inkább nem közvetlenül függő magángazdaság mozgásterét Egyiptom kivételével az egész ókori keleten, elsősorban Mezopotámiában, de Kisázsiában és Észak-Szíriában is. A tanulmányok kronológiai sorrendben követik egymást, s bár néhány fontos időszak kimaradt (különösen Ur III hiányzik), de a lehetőségekhez képest kiegyensúlyozott képet kap az olvasó úgy kronológiai, mind területi tekintetben.

Bár az esetek egy részében csak a probléma első megközelítéséről, a kutatás jelenlegi állásának vázolásáról, illetőleg a követendő irány kijelöléséről lehetett szó, összességükben a tanulmányok mégis azt sugallják, hogy a magángazdaság minden korban sokkal fontosabb szerepet játszott az egész térségben, mint eddig véltük.

A. Westenholz («The Sargonic Period», 17—30. o.) a források áttekintésével és a szövegek jellegének ismertetésével indítja tanulmányát. Nézete szerint az ensi a szabad polgárok elnöke — így magánszemély — s az ensik levéltáraiban (é.gal/*bīt ālim*) előkerült okmányok közösségi, illetőleg magánügyeket tartalmaznak, legalábbis délen (s a nippuri adatok is lényegében hasonló képet mutatnak). Északon (Gashur, Ešnunna, Tuttub) a dokumentáció inkább palotai jellegű, aminek okát Westenholz abban keresi, hogy ezek a városok sokkal közvetlenebbül függtek az uralkodótól és családjától, de arra a megállapításra jut, hogy a magántulajdonnak nyoma legalábbis mindenütt megfogható.

A szerző az írásos emlékanyag és a régészeti adatok áttekintése után meglehetősen nagy anyagi jólétet állapít meg és arra a következtetésre jut, hogy az önellátó gazdaságoknak sokkal kisebb szerepe lehetett, mint általában vélik, mindenki vásárolt és eladott. Westenholz egészen addig megy, hogy megállapítja hogy a «Sargonida kori mezopotámiaiak könnyen hozzájutottak fémekhez és drágakövekhez, s minden háztartás rendelkezett ezekkel» (27. o.), sőt mindenkinek voltak importált javai! Annak ellenére, hogy magam is azon a véleményen vagyok, hogy a magángazdaság a térség bármelyik időszakában meghatározó szerepet játszott, nem lehet kétséges, hogy a Westenholz által konstatált anyagi jólét csak a társadalom egy kis rétegére ;ellemző. Teljesen világos, hogy az írásos források a tényleges gazdasági folyamatoknak csak töredékére vetnek fényt (lásd ehhez J. Oelsner kiegyensúlyozottabb értékelését a sokkal bőségesebb forrásanyaggal rendelkező i. e. 1. évezredi kort illetően, ugyanezen kötet 224. oldalán), a régészeti adatokkal pedig az a baj, hogy eddig egyetlen mezopotámiai várost sem ástak ki teljes egészében, így a Westenholz által felhozott érvek elesnek. A fémek állítólagos bőségéhez csak annyit, hogy még az újbabiloni bérleti szerződésekben is gyakran a munkáltató adja a drága fém-

[1] Lásd az *E. Lipinski* által szerkesztett kiváló tanulmánygyűjteményt, State and Temple Economy in the Ancient Near East, Leuven 1979.

eszközöket (pl. ásót), mert ezekkel a létminimum szintjén élő munkavállalók nem rendelkeztek!

Eltekintve e néhány vitatható megállapítástól, Westenholz tanulmánya nagyon meggyőző képet fest a Szargonida Mezopotámia társadalmáról s benne a magángazdaságról, s bőséges dokumentációja és friss szemléletmódja miatt is haszonnal forgatható, jó kiindulópont jövendő kutatásokhoz.

J. Renger («Patterns of Non-Institutional Trade and Non-Commercial Exchange in Ancient Mesopotamia at the Beginning of the Second Millennium B. C.,» 31—123. o.) szinte önálló kötet nagyságú tanulmánya a magánszektor lehetőségeinek és szerepének legátfogóbb, és leginkább elméleti igénnyel megírt áttekintése. A szerző a palotától független gazdasági mozgásformákat elsősorban a magánszférából származónak meghatározható s különböző javak cseréjére vonatkozó mintegy 300 óbabiloni levél alapján vizsgálja, de a teljes forrásanyagra figyelve. Munkája három nagy részre tagolódik. Az első («Some Remarks on Karl Polanyi' Conception of Marketless Trading and the Study of Ancient Economies») a mezopotámiai gazdaságtörténeti kutatás elméleti problémáit tekinti át, elsősorban Polányi nézeteit szembesítve kritikusai véleményeivel, és ismerteti az ókori gazdaságra (Egyiptom, Görögország) vonatkozó kutatási eredményeket, mindkettőt bőséges idézetekkel és érezhető vonzódással Polányi elméletéhez.

A második rész (Questions) elméleti megfontolások és a józan ész alapján a gazdasági és társadalmi élet alapproblémáira keres választ (földtulajdon, földhasználat, társadalmi tagozódás, fejadagok, szükségletek és ezek kielégítésének különböző módjai, haszon és profit, szállítás stb.), a harmadik pedig («Non-Institutional Trade and Non-Commercial Modes of Exchange During the Old Babylonian Period» [ca 1850—1600 B. C.]) az óbabiloni gazdasági élet pártatlan, igen részletes, érdekes és nagyon meggyőző elemzése. A szerző a forrásanyag áttekintése után a legtágabb értelemben vizsgálja a palotától független árucserét. Mint az a részcímek puszta felsorolásából is kitetszik, rendkívül gazdag mondanivalójának még kivonatos ismertetése is meghaladná az itt rendelkezésre álló teret (The Market as a Physical Feature in an Urban Setting; Other Places or Occasions for Exchange of Goods and Objects; Vendors, Peddlers and Caterers; The Craftmens and their Role; On Prices, Equivalents and Tariffs; The Evidence of the Letters).

Látható, hogy Renger valóban körültekintően számbavett minden lehetőséget, amely a vizsgált kérdéssel összefügghet. S ha mindezek után arra a kézenfekvő, vagyis mivel Renger végül is más eredményre jutott, a többség számára kézenfekvő eredményre jutott volna, hogy a magángazdaság, pontosabban az állami újraelosztástól független áruforgalom fontos, talán döntő szerepet játszott az óbabiloni gazdasági életben, e sorok írójának sem lehetett volna egyetlen ellenvetése sem. Renger azonban azon kevés asszíriológusok egyike, aki túl az adatok, hogy úgy mondjam első szintű értékelésén — az okmányokból közvetlenül adódó következtetések levonásán — az általánosabb összefüggések iránt is érdeklődik. Arra keresi a választ, hogy az általa gondosan összegyűjtött adatokból rekonstruálható különféle, egymásnak olykor ellentmondó alrendszerek végül is milyen módon kapcsolódnak, hogyan működik az egész, a rendszer.

Örömmel üdvözlendő ez az egészre törekvés, az elméleti igényesség, amely távolról sem mindennapos az asszíriológiában; a recenzens számára nem kétséges, hogy az elemzésnek ez az a szintje, amelyért érdemes vállalni a hosszadalmas filológiai aprómunkát. Éppen ez az, ami különösen érdekessé, s ugyanakkor érthetően vitára ingerlővé is teszi Renger tanulmányát. Nyilvánvaló, hogy ezen a szinten nem forrásokkal, hanem becslésekkel kell dolgozni, azt is számításba kell venni, amire semmiféle forrásadat sincs. Ebből adódik, hogy megnő az egyéni értékrend és felfogásbeli különbség szerepe. A recenzens például lényegtelen eltérésekkel el tudja fogadni a tanulmány gerincét alkotó konkrét elemzéseket, míg az adatok általánosítását jelentő mindössze két oldalnyi (113—114. l.) záró megjegyzések egyetlen lényegi következtetését sem. Jellemző példa az árak szerepének megítélése: a fluktuáló árakra, az árrendeletekre, a drága és olcsó fogalmára, illetőleg az árakra és bérekre vonatkozó gazdag terminológia mintaszerű áttekintése után (89—99. l.) váratlanul (noha nem előzmények nélkül, vö. 31—47. l., továbbá 61, 70, 73, 81, 92. stb. oldalak) éri az embert a piac alárendelt szerepére vonatkozó, Polányi ihlette végkövetkeztetés, miszerint «there was no market as an economic factor determining the economy of Ancient Mesopotamia as a whole» (113. l.) vagy Renger azon megállapítása, miszerint a palota és egyén viszonylatában a redisztribúció (fejadagrendszer), egyén és egyén viszonylatában pedig a reciprocitás integrálta az óbabiloni kor társadalmi-gazdasági rendszerét, s a piac «even in the restricted form of market substitutes and their subsystems . . . was never more than an accessory complementing the economic processes essentially governed by the principles of redistribution and reciprocity on their respective societal levels» (114. l.).

E végkövetkeztetések vitathatóak. Másutt részletesen kifejtettem, miért tartom Polányi elméletét alkalmatlannak a mezopotámiai viszonyok leírására. Itt most csak annyit, hogy a mezopotámiai gazdaság és társadalom sokkal fejlettebb és összetettebb a Polányi által tanulmányozottakénál (pl. Dahomey), s az alapvetően etnológiai indíttatású rendszere nem alkalmas a sokkal bonyolultabb *osztálytársadalmak* viszonyai leírására. Lássuk ezt egy konkrét példán. Renger Polányira és saját korábbi munkájára hivatkozva (92. l. és 226. jegyzet) elintézhetőnek véli az ártarifák kérdését azzal, hogy ezek a redisztributív rendszer velejárói, s az a funkciójuk, hogy megkönnyítsék a fejadagok cseréjét. A dolog azonban nem ilyen egyszerű, hiszen ez nem ad magyarázatot arra, hogy a bérek pl. hol magasabbak, hol pedig alacsonyabbak, mint a Ḫammurapi törvénykönyv előírásai. Nyilván ugyanez lenne megfigyelhető az árakkal kapcsolatban is az összes ártarifa esetében, ha elegendő gazdasági okmánnyal rendelkeznénk egy összehasonlító vizsgálathoz, hiszen, mint azt Renger is hangsúlyozza (95. l.), az árpa (s tegyük hozzá, valamennyi alapvető fogyasztási cikk) szezonális árváltozása annyira a gazdasági élet jellemzője volt, hogy a kölcsönügyletekben is figyelembe vették (lásd pl. a Renger által is többször idézett *ḫarāt/mahīrat illaku/ibaššu*[1] («az éppen érvényes áron») kifejezést). Az állandóan változó árak miatt tehát nem lehet meghatározni az árat sem egyetlen fix összeggel, ahogy az az ártarifákban áll, sem egy adott évben, s még kevésbé hosszú évekre előre, már csak azért sem, mert a különböző növények különböző időpontokban érnek be, s így árváltozásaik egymással gyakran ellenkező irányúak. Mindebből az következik, hogy az ártarifák kérdése távolról sem egyszerű és egyelőre megoldatlan — ahogy még mindig megoldatlan a Ḫammurapi törvénykönyv egészének helye is a korabeli életben.

A gazdasági élet megítélésének kulcsa azonban nem az ártarifák, hanem a szezonálisan változó árak. Polányi elmélete alkalmazhatóságának vizsgálatakor e kérdés nem kerülhető meg. Ha igaz Renger azon véleménye, hogy a lakosság nagy, talán döntő része a természetben kiadott fejadagokból, illetőleg a palota által szolgálatok fejében nyújtott földekből élt (62. l.), s az is, hogy az árváltozásokat a gazdasági élet realitásainak tekintették (95. l., ez utóbbi vitathatatlannak tűnik), akkor e kettő csak úgy hozható közös nevezőre, ha feltételezzük, hogy a lakosság fejadagokban részesülő része állandóan eladta volna természetben kapott élelmiszeradagjait. Ha azonban így lett volna, akkor aligha lehetne a fluktuáló árak által jelzett társadalmi-gazdasági gyakorlatot «market elements» jelzővel illetni, hiszen ekkor a redisztribúció a mellékes, s a piac a meghatározó. Ilyen rendszer azonban teljesen értelmetlen lenne, hiszen a fejadagok nem sokkal biztosítanak többet a puszta megélhetésnél, így egyrészt nincs *miből*, s másrészt nincs *kinek* eladni! Ráadásul, ha a *redisztribúcióból* származó fejadag a társadalmilag meghatározó, akkor az árak miért a *termelési* ciklushoz (aratástól való időbeni távolság) kapcsolódóan változnának?

Itt ragadható meg a Polányi elméletén nyugvó társadalomrajz gyengesége. Először is teljesen külön kell választani a fejadagrendszert és a szolgálati földeket. Az előbbi az óbabiloni korban közismerten jelentéktelen szerepet játszott, az utóbbi viszont nem sorolható a redisztribúció címkéje alá. Az eredetileg szolgálati földek ugyanis nagyon gyorsan magánföldekké alakultak át (ezt éppen a Ḫammurapi törvénykönyv tiltó rendelkezései mutatják), s egyébként is a termelés oldaláról nincs különbség a szolgálati és a magánparcella között, hiszen az esetleges terményfelesleg a piacon szabadon értékesíthető. A különbség csak az adó- és közmunkakötelezettségekben volt, de sajnos ezekről nagyon keveset tudunk. Ráadásul a gyakorlatban sokszor különböző jogcímeken bírt földek voltak egy-egy ember tulajdonában illetőleg használatában (lásd pl. Ubarum), s lehetetlen, hogy ugyanaz az egyén egyszerre a reciprocitás, redisztribució és a piac által diktált magatartásformák szerint viselkedjék. Való igaz, hogy «a kis falvakban lakó egyéni parasztok» társadalmi súlyára vonatkozó becslések csak «tudós találgatások» és szerepük nem írható le «mennyiségi szempontból». Ez azonban nem lehet oka arra, hogy «szerepüket a gazdaság egésze szempontjából irrelevánsnak tartsuk, mivel a létminimum határán éltek és dolgoztak» (63. l.). Bármekkorára becsüljük is a kisparaszti réteg társadalmi súlyát — szerintem messze ez a meghatározó —, világos, hogy a gazdaság egésze megítélésénél őket nem lehet figyelmen kívül hagyni. A gazdaság ugyanis nem egy bizonyos szint felett kezdődik, hanem mindenki gazdálkodik, és megítélésem szerint éppen ezek az önellátásra, vagy még arra sem képes kisparaszti rétegek életfeltételei magyarázzák meg a gazdaság egészének működését!

Átlagos gazdasági évben a lakosság döntő többsége feltehetően meg tudta termelni a saját maga és családja számára szükséges élelmiszermennyiséget. Kellett hogy legyen azonban egy olyan réteg is, amelyik erre képtelen volt, s részben vagy egészben bérmunka vállalására kényszerült és szükségleteit piaci vásárlással fedezte (ebből a szempontból mellékes, hogy esetleg természetben kapott fizetését cseréli el a piacon, mert ekkor az árpa

stb. funkcionál pénz gyanánt), hiszen csak ez magyarázhatja az aratástól távolodva egyre emelkedő árakat. S ha ez az árváltozás a gazdasági élet állandó jellemzője volt, nyilvánvaló, hogy jelentős súlyú társadalmi réteget érintett, hiszen csak jelentős kereslet tud állandó jelleggel ilyen hatást kiváltani, s ez egyben azt is mutatja, hogy nem rossz termés okozta *kivételes* helyzetről van szó, hanem a mindennapok realitásáról. Az, hogy aratástól távolodva az árak *fokozatosan* emelkednek, arra mutat, hogy erős társadalmi rétegződéssel kell számolnunk s e társadalmi rétegződés a felelős azért, hogy egyesek a saját szükségletüket meghaladó mértékben tudnak termelni, illetőleg termeltetni, amikor másoknak csupán létfenntartásra telt, míg megint mások a létfenntartást is csak bérmunka vállalásával tudták biztosítani. Mivel ugyanaz a gabonamennyiség az aratástól távolodva egyre többet ért (a tárolási veszteséget levonva is), nyilvánvaló, hogy az volt a kedvezőbb pozícióban, aki nagyobb tartalékokkal rendelkezett, és feleslegét később dobhatta piacra. A vízválasztó a létfenntartási szint, és az azt meghaladó, illetőleg el nem érő termelési szint, amely mindkét esetben aktív piaci működést tett lehetővé, illetőleg szükségessé.

Mindez a mezopotámiai gazdasági élet alapvető jellemzője volt legalább két évezreden keresztül (az utolsó szezonális gabona árváltozásról tanúskodó csillagászati napló i. e. 78-ból való), s ugyanez a helyzet a babiloni Talmud elszórt adatai alapján még egy fél évezreddel később is dokumentálható, s éppen ez az erős társadalmi rétegződés és az összetett gazdasági és társadalmi mechanizmusok adják a döntő különbséget az etnológia által vizsgált társadalmakkal szemben, melyek viszonylag homogének. A fluktuáló árak tehát csak a jéghegy csúcsa, de jól mutatják a mélyben zajló folyamatokat, s éppen az ártörténet a gazdaság működésének egy eddig jóformán figyelmen kívül hagyott egzakt mutatója. Az árak alapján azonban szó se lehet arról, hogy a kereslet-kínálat állandó változásait pusztán «piaci elemek» jelzővel illessük (47. o.), jól dokumentálhatóan árszabályozó piaccal állunk szemben.

Más kérdés persze, hogy ez nem a mai értelemben vett piacgazdaság. Általános gazdaságtörténeti megfontolások alapján teljesen világos, hogy a társadalom legnagyobb része nem vett részt az árutermelésben. A rendelkezésre álló művelhető földterület és a demográfiai helyzet mindenkori arányának függvényében a piaci értékesítés lehetőségének a gazdaság egésze felől nézve leginkább az volt a jelentősége, hogy lehetővé tette az elegendő földdel nem rendelkezők megélhetését és ugyanakkor munkájuk társadalmilag hasznos felhasználását. Az a lehetőség, hogy a gazdaság rendelkezésére állott olyan felesleges munkaerő, amelyet nem gazdaságon kívüli kényszerrel (rabszolgaság stb.) kellett termelésre kényszeríteni, olyan jövőbemutató lehetőséget és hajtóerőt jelentett Mezopotámia gazdaságának, hogy az ország, hosszú története egésze alatt általában sikerrel ki tudta elégíteni az egyre növekvő lakossága igényeit, amit jól mutat az a tény, hogy az igazságos árnak tekintett 1 *šiglu*/1 *kurru* gabonaár legalább két évezreden keresztül a reális lehetőségek világába tartozott.

Az árutermelésnek az össztársadalmi termeléshez viszonyított, sajnos nem ismert és meg sem becsülhető súlyától függetlenül tehát nyilvánvaló, hogy a piac integrálta a gazdasági folyamatokat, s a piaci értékesítés lehetősége azok gazdasági mentalitását is át kellett, hogy hassa, akik az árutermelésben nem vettek részt, mert ha erre lehetőségük adódott, nekik is a piac megszabta keretek között kellett működniük.

Mindent összevetve Polányi elmélete kevéssé alkalmas a mezopotámiai gazdaság működésének leírására, s nem csak hogy nem ad segítséget, hanem, nekem legalábbis úgy tűnik, inkább akadályozza a mezopotámiai sajátosságok megértését. Erre mutat véleményem szerint a Renger által mintaszerűen elemzett anyag és a belőle levont következtetések közötti távolság.

Ez azonban természetesen megítélés kérdése, s az olvasó, akár meggyőzi Renger érvelése, akár nem, mindenképpen hálás lehet neki, hogy egy általános gazdaságtörténeti elmélet érvényességét kipróbálta a konkrét mezopotámiai anyagon. Tekintettel arra, hogy Renger első kézből ismeri a mezopotámiai gazdaság- és társadalomtörténetet, biztos, hogy fejtegetései több hívet szerezhetnek az archaikus gazdaság elméletének az asszíriológusok között, mint Polányi mezopotámiai esettanulmányai.

N. Parise tanulmánya («Unita ponderali e rapporti di cambio nella Siria del Nord, 125—138. o.) az ugariti, alalaḫi, kargamiši, ašdōdi, hettita és eblai súlymértékek egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Témaválasztása fontos, bár nem kapcsolódik szorosan a tanulmánykötet tematikájához. Érvelése logikus és meggyőző, kérdéses azonban az általa kikövetkeztetett kargamiši mana. Erre más összefüggésben még visszatérek.

C. Zaccagnini («Transfers of Movable Property in Nuzi Private Transactions») a forrásanyag és kutatástörténet áttekintése, néhány általános megfontolás és annak leszögezése után, hogy a nuzi anyag nagyon alkalmas a téma vizsgálatára (az okmányok döntően magánlevéltárakból származnak), 11 pontba csoportosítva tekinti át az ingó

javakra vonatkozó információkat (az ingatlanokat nem tárgyalja). Vizsgálja a vagyonfelosztások (öröklés), hitelügyletek (kamat, jelzálog), örökbefogadások («Saleadoptions», *mārūtu)*, birtokcserék, házassági szerződések és büntetések eseteit. Elkülöníti az egyes forráscsoportokra jellemző fizető- és csereeszközöket, különös figyelmet fordítva a forgalomban levő fémek (ón, réz, bronz) mennyiségére és feltehető felhasználásukra, majd vázolja az elvégzendő feladatokat (ebből a szempontból Oelsner alább ismertetendő tanulmányával vethető egybe). Végkövetkeztetése az, hogy az okmányokban elsősorban az anyagi nehézségekkel küszködő kisemberek problémái tükröződnek és e réteg jellegzetes ingóságai szerepelnek, míg alig van adat a többszáz, sőt többezer *imērū* nagyságú földek birtokosainak ingóságaira, s egyáltalán az egész gazdaság működése megértésének még csak a kezdetén vagyunk, mert nem ismert, többek között, az arraphai központ és a nempalotai gazdasági szektor közötti kapcsolat sem.

M. Heltzer («Private Property in Ugarit», 161—193. o.) az ugariti forrásanyagon vizsgálja a magángazdaság lehetőségeit. A királyi és földközösségi tulajdontól független magánbirtokok melletti fő érve a nagyszámú földelidegenítési okmány és az e földek megszerzésére fordított, néha igen jelentős összegek. E hatalmas tőkék keletkezését kutatva a szerző helyesen hangsúlyozza többek közt a kereskedelem, a királyi adományok és az ajándékcsere szerepét.

Amellett, hogy mind végkövetkeztetésével, mind pedig érvei nagy részével egyet tudunk érteni, a kötet összes tanulmánya közül Heltzeré tűnik a legproblematikusabbnak. Először is szemben az összes többivel, cikkének legnagyobb részét szövegek átírása, fordítása vagy parafrázisa teszi ki. Ez annál inkább felesleges, mert az ugariti szöveganyag a könyvben tárgyaltak között a leginkább homogén, számszerűleg a legkisebbek közé tartozik és messze a legjobban feldolgozott: a szerző által közölt valamennyi szöveg átírásban hozzáférhető, az akkád nyelvűek emellett mind le is vannak fordítva. E tárgyalási mód nagyon széttördeli Heltzer érvelését, amelyben ráadásul egyenlő súllyal szerepelnek egymás mellett megalapozott következtetések sejtésekkel, lényeges a lényegtelennel, s lehetséges a feltehetően tévessel, anélkül, hogy erre az ugariti anyagot közelebbről nem ismerő olvasót bármi is figyelmeztetné.

Emellett a recenzensnek úgy tűnik, hogy néhány alapkérdést a szerző önmaga számára sem tisztázott. Áttekintését azzal kezdi — és zárja —, hogy kijelöli a magánszektor helyét a gazdaság szerinte két alapvető szektora, a királyi és a földközösségi[2] szektor *mellett*. Nem tisztázza azonban, hogyan viszonyul egymáshoz a közösségi és a magánszektor, mi választja el a kettőt, s hogyan lehet közöttük különbséget tenni. Lehet, hogy ez nem véletlen, nézetünk szerint ugyanis Ugaritban semmi adat nincs a földközösségre (s tegyük hozzá Leemansszal,[3] másutt se). A Heltzer által tanulmányozott földelidegenítések legnagyobb része a királyi földtulajdont érinti, s ez, továbbá a foglalkozási csoportokon belüli vagyoni különbségek világosan arra mutatnak, hogy a királyi gazdaság felbomlásának folyamatával állunk szemben (magánszemélyek vásárolják fel a szolgálati földeket). Az összkép tehát az, hogy földközösség nincs, a királyi gazdaság felbomlóban van, vagyis más szavakkal a magánszektor nem csak hogy létezik, hanem meghatározó Ugaritban! Mindenesetre e tanulmány nagy érdeme, hogy első ízben mutatott rá az ugariti magángazdaság létére, és megállapításai még jelen ideiglenes formájukban is (Heltzer maga is elismeri ezek előzetes jellegét) jó kiindulópontul szolgálnak a jövendő kutatások számára.

Alfonso Archi («Anatolia in the Second Milleneum B. C.» 195—206. o.) a kisázsiai, elsősorban hettita források alapján vizsgálja a nem-palotai javak körforgásának kérdését. Mivel ebben a térségben közismerten nemcsak hogy kevés gazdasági okmánnyal rendelkezünk, hanem minden a nagy szervezetekből származik, Archinak nehéz a dolga. A «pecsét háza» inventáriumai alapján az adókból és ajándékokból származó drágaságok (arany, ékszer, drágakő stb.) mozgását követi nyomon, mert ezek szerinte nem a hettita gazdasági körforgásból származnak. Fontos az a felismerése, hogy a hettita anyaterület adminisztratív központjai nem csak élelmiszert, hanem nyersanyagokat és késztermékeket is küldtek adó és ajándék címén Ḫattušašba, éppúgy, mint a vazallus államok. Archi a fémek szerepét emeli ki, s azok között is az ónét, hiszen azt a korábbi időszakban az asszír keres-

[2] *Heltzer* itt a 'village community' kifejezést használja a korábbi írásaiban szereplő 'rural community' terminussal szemben. Nem világos, hogy ez csak stilisztikai változat vagy többről van szó.

[3] *W. F. Leemans:* «Trouve-t-on des 'communautés rurales' dans l'ancienne Mésopotamie», in Les communautés rurales (Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institution. XLI). Paris 1983. 43—106.

kedők nagy tételekben vitték be Kisázsiába, így nyilvánvaló, hogy a 13. században is külföldről kell, hogy származzék, mégpedig, a szerző véleménye szerint nem állami kereskedelem útján.

E megfigyelések érdekesek, de a forrásanyag szűkössége miatt nehéz a kérdésben állást foglalnunk. Mégis, más, bővebben dokumentált területek és időszakok alapján felmerülhet a kérdés (ahogy már Westenholz tanulmányánál is felvetettük), hogy vajon a fémek beszerzése a nem-palotai árumozgás keretébe sorolható-e? Az általános vélekedés szerint ugyanis a fémművesség éppen az ellátási nehézségek miatt a nagy szervezetek központjaihoz kötődik, s a fémek piaci forgalmára még a bőséges újbabiloni forrásanyagban is alig van adatunk. Akárhogy is legyen, Archi új szempontokat vetett fel a téma vizsgálatában.

Frederich M. Fales («The Neo-Assyrian Period», 207—220. o.) előmunkálatok híján a nem-palotai földtulajdon vizsgálatára szűkíti a témát. Először a királyi földadományok kérdését tanulmányozza, majd pedig a magányokmányok alapján veszi szemügyre a királyi tisztviselők (pl. Remanni-Adad) földvásárlásait.

Joachim Oelsner («Die neu- und spätbabylonische Zeit», 221—240. o.) a kutatástörténet és a forrásanyag áttekintése után (zömmel templomgazdasági, sippari és uruki okmány, elenyésző palotai és jelentős számú magánokmány) ez utóbbiak problematikáját vizsgálja.

Megállapítja, hogy az elszórt szövegek a tematika szempontjából keveset nyújthatnak, s hogy elsősorban a modern szövegközlési hagyományok miatt (kronológiai sorrend a lelőhelyek figyelmen kívül hagyásával) kevés a rekonstruálható archívum. A forrásanyag elsősorban a városi középrétegekre vonatkozik (224. o; vö. Westenholz véleményével). Az egyes okmányokból kibontakozódó kereskedelmi forgalom (pl. fokhagymakereskedelem, sörkészítés stb.) nagyságából kiindulva a piac, illetőleg a piaci értékesítésre szánt magángazdaságokból származó árualap jelentőségére következtet. Az életszínvonal problematikáját vizsgálva arra keres választ, hogy mi lehetett az a szint, amely felett már árutermelést kell feltételeznünk.

Oelsner végkövetkeztetése az, hogy a kistermelők helyzete inkább rossz, s az árutermelésből a városi közép- és felsőrétegek profitálnak. Úgy a mezőgazdaságban, mint a kézműiparban jelentős számú egyéni vállalkozó található, s az egész évezred folyamán jelentős a palotától és a templomgazdaságoktól független árutermelés és árucsere. A társadalmi és gazdasági viszonyokat általánosítva arra a megállapításra jut, hogy a közhiedelemmel ellentétben ezek nincsenek olyan távol a görög viszonyoktól, eltekintve természetesen attól a fontos különbségtől, hogy ott nincs jelentős, királytól, illetőleg templomtól függő gazdasági szektor.

Oelsner tanulmánya nagyon kiegyensúlyozott képet fest az i. e. 1. évezred társadalmi és gazdasági viszonyairól, megbízható és alapos munka. Fő erényét nem elsősorban a problémák végleges megoldásában látom, hanem további kutatásokra ösztönző kérdések felvetésében. Csak egyetlen megjegyzését emelném ki: a bérmunka meglétéből a földtulajdonviszonyok differenciáltságára való következtetést (240. l.), ami Mezopotámia egész történetére nézve érvényes, s ez az a probléma, amit az óbabiloni kort illetően hiányoltunk Renger kitűnő tanulmányából.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy fontos könyvet kaptunk kézhez, amelyben nyolc szerző nyolc különböző korszakban, illetőleg területen keresi a magángazdaság történeti helyét az ókori keleten. A kötet értékét nem csökkenti a kérdésfeltevések és válaszok különbözősége, mert ez eleve továbbgondolásra serkent s így az olvasó önkéntelenül is folytatja az ülésszakon megkezdett vitát.

Sok ilyen konferenciára lenne szükség, hiszen mindenki találhat a tanulmányok valamennyiében megfontolásra érdemeset, ami sikerrel kamatoztatható a saját, szűkebb kutatási területen, a kötet egésze pedig kiváló összképe a kutatás jelenlegi állásának. Valamennyien köszönettel tartozunk szervezőknek, résztvevőknek és az anyag közzétételében közreműködők valamennyiének, hogy lehetőséget kaptunk az itt közreadott nézetek megismerésére és a problémák továbbgondolására. A társadalmi és gazdasági kérdések iránt érdeklődők nagy haszonnal forgathatják majd e tanulmányokat.

VARGYAS PÉTER

KÖNYVSZEMLE

B. ANDREAE: ODYSSEUS. Archäologie des europäischen Menschenbildes. Societäts Verlag, Frankfurt 1982. 272 l. 200 fekete-fehér, 20 színes kép

A könyv szerzője nemcsak a klasszika-archeológia tudományos művelésében tartozik a legismertebb szakemberek közé, hanem népszerűsítésében is. Ehhez szinte minden lehetséges eszközt felhasznált már: könyvet írt, újságoknak nyilatkozott, televízió-filmet készített, múzeumi gyűjteményt hozott létre eredeti darabokból és másolatokból. Jelen műve is a népszerűsítés körébe tartozik, de olyan színvonalon, hogy a szakmabelieknek is élvezetes és tanulságos olvasmány.

A kötet témáját a szerző régészeti tevékenységének legjelentősebb eredményei kínálták. Jó szakmai felkészültsége gazdag fantáziával és nem csekély szerencsével párosult. Így lehetett jelen századunk egyik legjelentősebb klasszika-archeológiai leletének, a sperlongai barlang szobrainak felfedezésénél, majd meghatározó szerepet játszott rekonstruálásuknál, végül pedig a dél-itáliai Baiae partjainál vízalatti feltárást folytatott, melynek eredményei váratlan segítséget nyújtottak a sperlongai leletek értelmezéséhez és datálásához. A feltárt szoborcsoportok főszereplője Odysseus volt, aki — a szerző vallomása szerint — már gyermekkorában megigézte.

A homérosi történet gyermekkori olvasmányélményeit a pályáján több mint negyed százada tevékenykedő szakember régészeti eredményei tetőzték be. Ez ösztönözte a szerzőt arra, hogy az Odysseia főhősének, ennek a 9—8. sz. folyamán kialakult új embertípusnak a görög-római művészetben jelentkező képét, egyéniségét, azaz az Odysseus-mítosz képpé válását nyomon kövesse. Az irodalomban ezt az új embertípust Achilleusszal szembeállítva tudjuk legjobban meghatározni. A képzőművészetben a szerző Odysseus ellenpárját Laokoónban látja, amit a Polyphémos- ill. Laokoón-csoport juttat kifejezésre. Az erejében és vitézségében bízó, szenvedélyes haragjának engedelmeskedő Achilleus tetteinek következményeire keveset gondol. Ez végül legjobb barátjának és saját magának halálát okozza. Laokoón szenvedélye már nem ilyen önmagáért való, ő városát és családját akarja megmenteni a pusztulástól, de a sors akaratával hiába száll szembe, eredménye csak bukás lehet. Odysseus viszont az első olyan ember a világirodalomban, akinek életét többé már nem elsősorban a sorsnak vagy az istenek akaratának való kiszolgáltatottság határozza meg, hanem önmaga. Így jelenik meg az ügyességével, fantáziájával, dinamizmusával fennmaradását a legnehezebb körülmények között is biztosító európai ember típusa.

Ez az alapgondolat, mely a könyv bevezetőjében megfogalmazódik, a továbbiakban a régészeti kérdések mögött háttérbe szorul. Először is a szerző régészeti alapon állást foglal a két homérosi eposz keletkezési idejének kérdésében: az Ilias a 8. sz. utolsó negyedében, az Odysseia a 7. sz. első negyedében jöhetett létre. Az előbbi a késő geometrikus, az utóbbi a kora-orientalizáló vázafestészettel mutat rokonságot — a komponálás elveit illetően.

A továbbiakban az Odysseia történeteinek képzőművészeti megjelenítéseit tekinti át időrendi és tematikai csoportosításban. A legkorábban, a 7. sz. első felében Polyphémos megvakításának jelenetei tűnnek fel vázaképeken, és egészen a római császárkor végéig ez marad a legnépszerűbb epizód. Ennek magyarázata nemcsak abban keresendő, hogy ez volt a legizgalmasabb és leglátványosabb kaland, hanem abban is, hogy itt érvényesült legjobban az a minden apró részletre kiterjedő figyelem és leleményesség, az a reménytelen helyzetet nem ismerő bátorság és tettrekészség, mely Odysseust annyira jellemezte. A másik nagy kaland, a Skylla-epizód csak az 5. sz.-ban nyert először képzőművészeti megfogalmazást.

A továbbiakban tárgyalt minden jelentős emlék a római korból származik, ami inkább a szerző érdeklődési körét, mint a fennmaradt emlékanyagot jellemzi. Az elemzett emlékek döntő többsége a nagyplasztika körébe tartozik, és az i. sz. 1. sz.-ban ill. a 2. sz. első felében készült. Nehéz azonban elképzelni, hogy ezek a témák a hellénizmus

művészetéből hiányoztak volna. Ahogy a kutatás általában, a szerző is valamennyi római alkotást hellénisztikus mintára vezet vissza.

Az eddigieknél részletesebben bemutatásra kerül az ephesosi Polyphémos csoport, melynek rekonstruálását a szerző végezte el nem csekély bravúrral. Egy Domitianus kori nymphaeum díszeiként számos fekvő és álló férfialak töredéke került elő. Ezekből először azt sikerült megállapítani, hogy a Polyphémos megvakítására készülő Odysseust és társait ábrázolják, majd pedig azt, hogy stílusuk és elrendezésük alapján templom oromzata számára készültek i. e. 40—30 között. A politikai helyzet megváltozása miatt azonban a templomon való elhelyezésükre már nem került sor.

A könyv gerincét alkotó rész — a terjedelemnek kb. egyharmada — a sperlongai leletegyüttessel foglalkozik, mely Tiberius császár nagyszerűen berendezett barlangjából került elő. Ezt a terjedelmet indokolja, hogy itt legalább négy vagy öt szobor-csoport mutatta be Odysseust és társait, másfelől pedig az, hogy az első sikertelen rekonstrukciók után a szerző közreműködésével sikerült a többé-kevésbé véglegesnek tekinthető megoldást megtalálni. Teljesen érthető tehát, ha különös jelentőséget tulajdonít e visszhangjában és tudományos jelentőségében egyaránt kiemelkedő teljesítménynek, — a rekonstrukció technikai és szakmai kérdéseinek részletezése mégis túlzottnak látszik. A legnagyobb nehézséget a Polyphémos-csoport felismerése és rekonstrukciója jelentette, a hajótörés, a Skylla, a Palladion elrablása és a Pasquino-csoport helyreállítása kevesebb gondot okozott. A rendkívül töredékes Polyphémos-kompozíciót a szerző végül is egy cataniai relief ábrázolásának felhasználásával állította helyre.

A sperlongai szobrok mestereként a mellettük talált felirat ugyanazt a három rhodosi szobrászt nevezi meg, akik Plinius szerint a Laokoón-csoportot készítették. A szerző álláspontja szerint mindkét szoborcsoport a három rhodosi mester kora császárkorban működő műhelyében készült, de nem eredeti alkotások, hanem i. e. 2. sz.-i hellénisztikus mintákat követnek. Feltételezését megerősítették azok az 1981-ben, Baiae mellett végzett tenger alatti feltárások, melyek Claudius egy elsüllyedt nyaralójának nymphaeumából igen hasonlóan kidolgozott szobrokat hoztak felszínre, köztük bizonyosan egy Polyphémos-csoporthoz tartozó alakot is.

A szerző elképzelése nagyon vonzó, talán túlságosan is letisztázott, pedig a kérdést még korántsem tekinthetjük lezártnak. Egyrészt nem tudjuk ellenőrizni, hogy valóban léteztek-e az i. e. 2. sz.-ban a feltételezett kompozíciók, másrészt ha igen, valóban azonosak voltak-e a sperlongaiakkal, vagy pedig ez utóbbiak esetében átdolgozásokról, variánsokról van szó. Végül felvetődhet még az a lehetőség is, hogy késő hellénisztikus eredetiekről van szó, melyeket máshonnan, pl. Rhodosról szállítottak Itáliába, bár ennek kisebb a valószínűsége. Jól tudjuk, hogy a korai császárkor filhellén uralkodói szívesen másoltatták a görög klasszikus művészet valamennyi korszakának szobrait. Leggazdagabb gyűjteménye ezeknek Hadrianus tivoli villájában jött létre, ahonnan nemcsak jó néhány 5. sz.-i görög szobor másolatát ismerjük, hanem egy sor hellénisztikus szoborét is. Bizonyos, hogy ezek között megtalálható volt a Skylla és a Polyphémos jelenet is — erre az előkerült töredékek utalnak.

A kötet zárófejezete ismét visszatér Odysseus egyéniségéhez, melyet a képzőművészet csak fél évezreddel Homéros után tudott a maga dinamizmusában, kifogyhatatlan leleményességében megfogalmani. Alakja a képzőművészetben is ellentéte lett Achilleusénak, akinek klasszikus szobra (Doryphoros) az emberi mértékek állandóságát hirdeti. Odysseus másik ellenpárja Laokoón, aki a meg-nem-értett isteni akarat áldozata, amin heroikus magatartása sem segített. Ha hihetünk a hellénisztikus műalkotások létrejöttének programszerű átgondoltságában, akkor elhihetjük a szerzőnek, hogy a Laokoón-csoport előzménye mind tartalmi, mind formai szempontból a Polyphémos-csoportban kereshető, és nem véletlen, hogy a más-más művészektől származó eredeti alkotások a császárkor elején ugyanazon mesterek kezétől nyertek új megfogalmazást.

A könyv igen gazdagon illusztrált, a bőséges képaláírásokat külön képjegyzék egészíti ki a legfontosabb adatok felsorolásával. A szakemberek igényeinek kielégítésére a szöveghez jegyzetek és bibliográfia is kapcsolódik.

GESZTELYI TAMÁS

HERODOT: NOVELLEN. Ausgewählt, übertragen und erklärt von *B. KYTZLER*. Mit 12 Radierungen und einer Vignette von Harry Jürgens. Leipzig 1984. B. G. Teubner Verlagsgesellschaft. 87 pp.

LEBENSWEISHEIT DER GRIECHEN UND RÖMER. Ausgewählt und übertragen von *E. SCHUHMANN*. Mit 15 Schabblättern von Karl-Georg Hirsch. Leipzig 1985. B. G. Teubner Verlagsgesellschaft. 194 pp.

A Teubner Kiadó, mely egy és háromnegyed évszázad óta annyi fontos ókori vonatkozású kiadványt tett közzé, új sorozatot indított, s ennek első két kötete fekszik előttünk. A sorozat célja az, hogy a művészetek több ágát, a szó és a forma művészetét összefogva azokat is elvezesse az ókor értékeihez, akik számára az ókor nyelvei már érthetetlenek, sőt, akiknek már arra sincs türelmük, hogy egész műveket olvassanak végig. E könyvek válogatások, de olyanok, amelyeket tudósok készítettek, akik anyaguk legjavát válogatták, hogy aki e szemelvényeket elolvassa, kedvet kapjon a további olvasáshoz is. A képek, amelyek a köteteket díszítik, egyenesen e kötetek számára készültek, nem ókoriak. Ennek is jelentősége van: az ókori mű a mai művészt is megihleti, az ókor nem idegen világ, amelynek nincs többé üzenete hozzánk. És ha a művészt megihlette, ha ő lefordította a forma modern nyelvére, talán az olvasó is le tudja fordítani a maga gondolati nyelvére az ókor mához szóló üzenetét. Nem kell irigykednünk, hiszen nálunk sem ismeretlenek az ilyen vállalkozások, de az a körülmény, hogy egy olyan nagynevű tudományos kiadó, mint a Teubner, ilyen népszerű(sítő) munkákat ad ki, arra figyelmeztethet mindenkit, hogy a népszerűsítés tudományos színvonalon, művészi formában senkinek sem válik szégyenére.

RITOÓK ZSIGMOND

M. BARANTIN, F. DESBORDES: L'ANALYSE LINGUISTIQUE DANS L'ANTIQUITÉ CLASSIQUE. Paris, Kliencksieck 1981. Vol. 1. Les théroies.

A reneszánszát élő tudománytörténet egyre több figyelmet szentel az antik nyelvelméleti kérdéseknek. A «gyorsuló idő» egyre jobban bizonyítja, hogy a görög és latni kultúra élő hagyomány a jelenkori humaniorák továbbfejlődésében. Ezt bitonyítja az ismertetett mű is.

A könyv a nyelvészeti problémáknak szentelt ógörög és latin szövegek franciára fordított gyűjteményét tartalmazza. A könyvbe felvett szerzők között van — Platon, Aristoteles, Epikuros, Lucretius, Aulus Gellius, Proklos, Sextus Empiricus, Diogenes Laertios, Halikarnassosi Dionysos, Cicero, Varro. A gyűjtemény bevezetésében a szerkesztők kifejtik véleményüket az antik nyelvtudomány tanulmányozásának elveiről.

A nyelvtudomány történetének keretében a szerzők az antik nyelvtudományt a nyelv valódi tudományos vizsgálatának előzményeként értékelik. Az antik tudósok szerintük nem hozták létre a nyelvtudományt (a szó tágabb vagy szűkebb értelmében), mivel nem határolták el mint önálló, külön tudományágat: a nyelvet más tudomány mint filozófia, retorika, poetika, keretein belül vizsgálták.

A szerzők az antik nyelvtudomány fejlődésében három alapvető fázist különítenek el. Az első fázist Platon, Aristoteles és a sztoikusok tevékenységének szentelték. A nyelvvel kapcsolatos antik teoretizálás a tudományos megnyilatkozás lehetőségének és hitelességének kérdésével függ össze: milyen módon lehet alátámasztani, hogy az állító megnyilatkozás a valóság hű visszatükrözése, milyen jelek mutatnak rá a megnyilatkozás adekvátságára. Ez a problematika a szofisztikával folytatott harc menetében született meg, amikor be kellett bizonyítani, hogy a nyelv elsődleges funkciója nem a meggyőzés, hanem a közlés. A nyelvtudomány kezdete, ily módon, szorosan összefügg a tudományos megismerés módszertanának létrejöttével.

A másik fázist az alexandriai filológusok tevékenységével és a nyelvtan — a szó szűkebb értelmében véve — megjelenésével kapcsolják össze. A textológiai kritika, ami ezen időszakban alakult ki, a tradícióhoz való új viszonyról, sok korábban megállapított igazság felülvizsgálatáról tanúskodott. Kidolgozzák a nyelv mint sajátos lényeg fogalmát, a nyelvtudomány a nyelv mint önálló kutatási tárgy leírása felé fordul. A tudósok figyelme a nyelv és a nyelv valósága kölcsönös összefüggésére irányult. Ezen idő nyelvtana korántsem csak a beszédrészekről szóló tan a nyelvtani kézikönyvekben. A nyelvtan a szövegalkotáshoz és -megértéshez szükséges ismeretek komplexusát foglalja magába

(beleértve a szómagyarázatot és figurák osztályozását stb. egészen a mitológiából vett adatokig). Az analógia és anomália hívei közt ez idő tájt zajló viták a nyelv leírásához való adekvát hozzáállás kiválasztásáért — azért hogy a nyelvet rendszernek vagy tények összességének tartják-e — folytatott harcot tükrözik. Varro kísérletet tett az analógia és anomália hívei eszméinek szintézisére, feltételezve a szóra, mint alapvető lingvisztikai egységre való támaszkodás elutasítását: tanulmányozni kell a beszédben reálisan részt vevő szóformákat (de nem az absztrakcióként fellépő szavakat) és a köztük levő viszonyokat.

A harmadik fázis bizonyítja, hogy az antik tudományban a specializáció fejlődésével együtt állandóan jelen volt az integrációra törekvés. Ebben az időben alakul ki a grammatika, dialektika és retorika hármas csoportja. Mindhárom tudomány a maga szemszögéből vizsgálta a nyelvi valóságot. A retorikában pl. kidolgozták a beszédtevékenység (Cicero), a dialektikában — a nyelv jellel való ellátottságának problémáját (Augustinus). Kiszélesedik a grammatikai tevékenység mezeje a szó tágabb értelmében — megjelenik a szintaxis.

Az antik nyelvtudomány történetét mint ellentétek kidolgozását lehet felfogni: a nyelv szabadság (mindent el lehet mondani, beleértve a hazugságot és kitalálást) és szükségesség (megértésre törekvés és érthetőség), a nyelv egység és különféleség. Az antikvitásban csak a modern eszmék megsejtését keresni olyan út, amin nem lehet tisztázni az antik tudomány lényegét. Az ismeretfelépítés más formájaként kell vizsgálni.

ROT SÁNDOR

W. WILL: ATHEN UND ALEXANDER. Untersuchungen zur Geschichte der Stadt von 338 bis 322 v. Chr. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 77. Heft) Verlag C. H. Beck. München 1983. 175 l.

A szerző könyve fő célját a következőkben jelöli meg: «Absicht der vorliegenden Arbeit ist, die Geschichte Athens nach Chaironeia aus der Enge einer zu oft an den Zielen Alexanders orientierten Betrachtung zu lösen, u. a. durch eine stärkere Gewichtung der nichtliterarischen Quellen Flexibilität und Wandel der Außenpolitik der Stadt aufzuzeigen, schließlich darüber hinaus ein Gesamtbild der Polis während der Ära Alexanders zu entwerfen.» (2. l.)

W. Will a fentiekben kitűzött célt három témacsoport és egy összefoglalás keretei között valósítja meg. Az első témacsoportot a *Die Bemühungen der Makedonenkönige um eine Verständigung mit Athen* c. fejezet fejti ki. Itt röviden szó esik Athén viszonylagos megerősödéséről a 340-es években, a Hellén Szövetség megalakulásáról és azokról a diplomáciai erőfeszítésekről, amelyekkel II. Philippos elejét kívánta venni Thébai és Athén makedónellenes összefogásának. A szerző indokoltan nagy teret szentel a chairóneiai csata közvetlen következményeinek. Leírja Athén védelmi előkészületeit a vereség után, elemzi a védelmi előkészületek közben kirobbanó belpolitikai harcot, és eközben felvillantja előttünk Démosthenés, Hypereidés, Lykurgos, Phókión, Aristogeitón és Démadés portréját. Ez utóbbi tevékenysége már szorosan kapcsolódik a makedón király és Athén között meginduló béketárgyalásokhoz.

A béketárgyalások során, amint azt a szerző igen jól látja, II. Philippost a következő cél vezérelte: «die Stadt nicht seinem Konzept unterzuordnen, sondern sie dafür zu gewinnen» (12. l.). Ennek megfelelően Athén igen előnyös békefeltételeket kapott. Többek között Órópos birtokával kárpótolhatta magát elveszített thrákiai területeiért. Thébai nagyobb árat fizetett a katonai vereségért, ráadásul a makedón támogatással újjászervezett Phókisi Szövetség a jövőben erősen sakkban tarthatta a meggyengült Boiót Szövetséget.

Az Athénnal és Thébai-jal szemben tanúsított eltérő magatartás fő okát Will abban látja, hogy Thébai meggyengítésével a makedónok számára biztosítva lett a Közép-Görögországba és a Peloponnésosra vezető felvonulási út, míg Athén, amely stratégiai szempontból nem jelentett veszélyt a további makedón előretörésre, a továbbiakban értékes segítőtárs lehetett a perzsák elleni tervezett bosszúhadjáratban. Ebből a szempontból elsősorban az attikai hajóhad jöhetett számításba.

Miként a Phókisi és a Boiót Szövetség szembeállításával Közép-Görögországban egyensúly alakult ki, ugyanezt a politikai erőegyensúlyt hozta létre Philippos a Peloponnésoson is azáltal, hogy Spárta rovására Argos, Messéné és Arkadia területi juttatásokban részesültek, a király azonban óvakodott attól, hogy Spártát véglegesen megsemmisítse.

Ezen politikai lépések után került sor a korinthosi kongresszusra, amelyet a szerző természetesen nem elemez részletesen, hiszen e témának óriási szakirodalma van. A kongresszus utáni időszak athéni belpolitikai viszonyait vázolva Will meggyőzően fejti ki, hogy Philippos chairóneiai győzelmét Athénban inkább a katonai vezetés pillanatnyi kudarcának, semmint egy elhibázott politika következményének fogták fel. Ezt részben a démosthenési Epitaphios elemzésével bizonyítja, részben avval a ténnyel, hogy a politikai vezetés személyi összetételében Chairóneia után sem történtek lényeges változások.

Athénban 337/336 telével kezdődtek meg a makedónbarátok részéről az első komoly próbálkozások a politikai térnyerésre. Ezt Démadés makedónok megtiszteltetését célzó indítványain, valamint Ktésiphón és Aischinés Démosthenés megkoszorúzásával kapcsolatos vitáján keresztül ábrázolja a szerző. A makedónbarátok előtérbe kerülésének tudható be, hogy Philippos meggyilkolásának és a frissen trónra került Alexandros politikai nehézségeinek ellenére sem tett Athén határozott lépéseket a makedón hegemónia lerázására. Így a város elkerülte Thébai végzetét, ráadásul — elsősorban Phókión és Démadés révén — az új makedón uralkodó jóindulatát is elnyerte. Igaza van Willnek, amikor úgy véli, hogy «In Fortsetzung der Politik seines Vaters war Alexander an einem raschen und gütlichen Einvernehmen mit Athen interessiert» (36. l.).

Alexandros Athénnal szemben tanúsított nagyvonalúsága és Makedónia egyértelmű katonai erőfölénye még Démosthenést is megingatta eltökélt makedónellenes politikájában. A szerző egyik fontos érdeme, hogy a nagy szónok politikai álláspontját árnyaltan és fejlődésében vizsgálja.

A *Lykurgs Reformprogramm und die Annäherung Athens an den Makedonenkönig* c. fejezet az Athén és Alexandros közötti kapcsolatokat vizsgálja a 330-as évek végéig. Mint ahogy arra a fejezetcím is utal, a szerző ezekre a kapcsolatokra — joggal — a pozitív elemeket tartja jellemzőnek. Will megállapításai közül különösen érdekes az, hogy a királlyal Ázsiába vonuló görög katonai erő társadalmi összetételét tekintve kimutatja a szegény szabadok túlnyomó jelenlétét. Az is fontos, hogy rámutat azokra a gazdasági lehetőségekre, amelyek Athén számára a makedón hódítással kitárultak. Kérdés persze, hogy valóban csak a granikosi csata után gondoltak-e először erre a város polgárai, mint ahogy azt a szerző az 57. lapon feltételezi?

Szép része Will könyvének a Lykurgos nevéhez fűződő reformprogram és nagyarányú építkezések tömör ábrázolása. A szerző itt meggyőzően érvel azzal a nézettel szemben, amely Lykurgosban egy makedónellenes politikust lát. Egyetérthetünk végkövetkeztetésével, amely szerint: «Der Redner (Lykurgos) war ein, nach heutigen Begriffen, konservativer Patriot, der Rettung und Möglichkeit Athens in der Wiederbesinnung auf die Vergangenheit sah. Aber er war Pragmatiker genug, um spätestens seit Issos zu sehen, daß ein Wiederaufstieg Athens — in modifizierter Form — nicht gegen Alexander, sondern nur innerhalb der Grenzen seines Imperiums zu realisieren war» (100. l.)

Will könyvének harmadik fejezete: *Die Abkehr Alexanders von Griechenland und das Scheitern der athenischen Außenpolitik* a lamiai háborúig követi nyomon Athén és Alexandros, ill. a makedón világbirodalom kapcsolatait. Különösen érdekes a Harpalos-botrány politikai-pénzügyi hátterének feltárása, Alexandros a száműzöttek hazatéréséről szóló rendeletének és e rendelet athéni visszhangjának elemzése, végül a király isteni mivoltát elismerő athéni határozat politikai alapjainak megvilágítása.

A könyv előbbiekben már ismertetett eredményeit egy összefoglaló fejezet összegzi, amelynek második részében a szerző megkísérli feltárni az általa tárgyalt korszak athéni politikusainak társadalmi-politikai indíttatását. Az adatok szűkössége miatt általában nem képes a különböző politikai csoportosulásokhoz tartozó politikusok mögött álló társadalmi erőket meghatározni. Ez természetesen nem csupán a szerző hibája. Az viszont már az egész mű vonatkozásában hiányérzetet kelt, hogy az athéni belpolitikai küzdelmek elemzése során kevés kísérlet történik az egyes társadalmi csoportok magatartásának felmérésére. Néha úgy tűnik, hogy Will szerint a teljesen passzív vagy jelentőség híján való tömegek felett a csak saját nézeteiket hangoztató politikai vezetők alakítják kizárólagosan a város sorsát.

Kétségtelen, hogy ha a szerző jobban érdeklődött volna az athéni bel- és külpolitika társadalmi alapjai iránt, akkor e vonatkozásban is eredményt ért volna el. Avval az igényességgel, philológiai pontossággal és imponáló forrás- és szakirodalomismerettel, amelyről egyébként bizonyságot adott, lett volna esélye e fontos probléma kidolgozására.

Az igen jó benyomást keltő mű néhány kisebb hiányosságára a következőkben hívnám fel a figyelmet. A chairóneiai csatavesztés után a vészhelyzetben Hypereidés rendkívüli intézkedéseket követelt a város védelmére. Későbbi párhuzamként esetleg meg lehetett volna említeni az OGIS 338. sz. feliratot, amely i. e. 133-ból az Aristonikos-

felkelés által okozott veszély kapcsán a pergamoni népgyűlés hasonló intézkedéseit tartalmazza. A 7. o. 33. jegyzetében a szerző a Diodóros által Philippos Chairóneiánái harcoló gyalogságára megadott 30 ezres létszámot fiktívnek tartja. Ezt a kérdést körültekintően elemzi és a makedón hadsereg fejlesztésének problémájával hozza összhangba J. R. Ellis[1] és G. T. Griffith.[2] Ők nem tekintik fiktívnek Diodóros adatát. II. Philippos 338-ban, mint azt a szerző helyesen megállapította, erőegyensúly kialakítására törekedett Közép-Görögországban és a Peloponnésososon. A később meghódítandó területen meggyengített ellenségek és a csak kissé megerősített barátok közötti erőegyensúly létrehozása a végső uralom kialakításának eszköze. Ezt a konzekvenciát le kellett volna vonni. Másfél évszázad múlva Róma hasonló módon pacifikálja, majd hódítja meg Hellast.[3] Philippos és Nagy Sándor Athénnal szembeni türelmes magatartásánál utalni lehetett volna a tradíciókra. Elsősorban I. Alexandrosra gondolok.[4] Ugyancsak voltak már bizonyos előzményei Athénban a makedón uralkodók istenítésének és egyáltalán az istenember fogalma térhódításának.[5] Talán e vallástörténeti háttérrel is foglalkozni kellett volna akkor, amikor Athén pozitív lépését Alexandros istenítésének kérdésében a szerző elemezte. A 68. oldalon a 333-as évszám helyett egy sajnálatos sajtóhiba folytán 335 szerepel. Az igen gazdag bibliográfiából néhány fontos mű, így F. Taeger: Charisma c. munkája hiányzik.

Mindezen megjegyzések azonban nem kisebbítik Will könyvének tudományos értékét és kétségkívül meglévő hasznát a hellénizmus korszakának kutatója számára.

KERTÉSZ ISTVÁN

M. CELIO RUFO: LETTERE (Cic. fam. 1. VIII). Testo, app. critico, introduzione, versione e commento di *A. CAVARZERE*. Brescia 1983, 512 l. (Testi classici, 6.)

A rec. azzal kezdheti, amivel Cavarzere az előszót kezdte: «Komoly tekintélyek nemegyszer megállapították, hogy a cicerói levélcorpus egy-egy könyvének kommentálása nem felel meg az ésszerűség kritériumainak.» (È stato più volte e autorevolmente affermato che non risponde a criteri di razionalità commentare singoli libri dell'epistolario di Cicerone.) Persze igaz, hogy a VIII. könyv egyedül áll a gyűjteményben, ti. mind a tizenhét levél *egy* szerzőtől, M. Caelius Rufustól származik, és így C. kötete — a függelékben közölt töredékekkel — ennek a «több szempontból érdekes személyiségnek» (questo personaggio sotto più aspetti interessante) a ránk maradt életművét képviseli. Vitathatóvá az teszi a vállalkozást, hogy Cicero válaszaival (fam. II 9—16) csak hivatkozások formájában találkozunk, az egyidejűleg Ap. Claudius Pulcherhez írott leveleket (fam. III) vagy pl. Cato jellemző reagálását (fam. III) vagy pl. Cato jellemző reagálását (fam. XV 5) nem is említve. Annak idején W. H. D. Suringar Cicero és Caelius *levélváltását (epistolas mutuas)* adta ki; vö. B. Nake: Der Briefwechsel zwischen Cic. und Cael. Fleckeis. Jb. 1864 (C. bibliográfiájában nem szerepel). A kiadvány mégsem fölösleges, mert a kiszemelt töredék-anyag gondos feldolgozása mind a levélíró egyéniségére, mind általában a polgárháború kitörése előtti időszak emberi zűrzavarára is fényt vet, bár Schanz fogalmazását megintcsak túlzásnak érezzük: «Wir lesen *mit Freuden* die Briefe des geistreichen, aber leichtfertigen C.» (Gesch. d. röm. Lit. I[4] 484). Az a néhány mellékes utalás, amelyet P. Grimal friss Cicero-monográfiájában (Paris 1986; cinizmusáról pl. a 293. lapon) találunk, alkalmasint híven tükrözi Caelius kortársi szerepének rangját. (Vö. C. Bione, ill. M. Volponi C. C.-tanulmányainak címével: «Una figura politica di secondo piano ai tempi di Cesare», ill. «ingeniose nequam.»)

A bevezetésben C. ismerteti M. Caelius Rufus rövid (82—48) életének felderíthető mozzanatait (vö. Quint. inst. X 1,115 *dignus vir, cui et mens melior et vita longior contigisset*). Tekintettel arra, hogy Caeliust Cicero tanítványának is mondhatjuk (vö. Grimal

[1] *J. R. Ellis:* The Unification of Macedonia. in: Philip of Macedon. Edited by *Miltiades B. Hatzopoulos* and *Louisa D. Loukopoulos*. Athén 1980. 36 skk.

[2] *G. T. Griffith:* Philip as a General and the Macedonian Army. Uo. 58 skk.

[3] L. kiváltképpen *E. Badian:* Rome and Antiochus the Great: A Study in Cold War. in: Studies in Greek and Roman History. Oxford 1968. 122 skk.

[4] Vö. *N. G. L. Hammond—G. T. Griffith:* A History of Macedonia II. 550—336 B. C. Oxford 1979. 98 skk. szakirodalommal.

[5] L. *I. Kertész:* Religionsgeschichtliche Voraussetzungen zur Herausbildung des Herrscherkultes in Athen. Oikumene (Budapest) 4. 1983. 61 skk.

189), és neve nemcsak Cicero Brutusában szerepel (79, 273 *nec vero M. Caelium praetereundum arbitror, quaecumque eius in exitu vel fortuna vel mens fuit . . .*), hanem Tacitus Dialogusában is (21,3; 25,3 *amarior Caelius)*, indokolt a «Celio oratore» c. külön fejezet (46 skk.), amelyben persze pl. a «klauzulák» végződéseit (60) nem ártott volna pontosabban jelölni *(feriebāt? noscitarēt?* stb.). Ezt követik a Caelius nyelvére vonatkozó megfigyelések (62 skk.), majd a levélcorpus szöveghagyományozásának beható ismertetése (Nota al testo: 78 skk). Mindez azonban inkább összefoglalás-jellegű. A könyv derekas része Caelius leveleinek kritikai apparátussal és párhuzamos olasz fordítással kísért kiadása (95—186), majd a részletes kommentár (189—479). A függelékben sorakoznak Caelius beszédeinek töredékei (= Malc. ORF[4] p. 483 sqq.), a levelek időrendi táblázata és néhány kiegészítés a kézirat lezárása (1979) után megjelent irodalomból.

A fentebb használt «derekas» jelző a szövegkonstituálás alaposságára is vonatkozik. Cicero hívei tudják, hogy a levelek szövege nemcsak a hagyományozás folytán nehéz dió. Éppen ezért elismerést érdemel C. fáradozása, amelynek eredményeképpen a Caelius-leveleket az eddigi kiadásoknál szeplőtlenebb változatban olvashatjuk.

Nem, mintha most már minden *crux* eltűnt volna a szövegből, vagy mintha C. minden megjegyzésével egyetértenénk. Pl. a 15. levél kezdőmondatában *nugas* (Med.) csak a *lectio difficilior* elvének erőszakolásával tartható, míg a *deteriores*-ben szereplő *nugax* kifogástalan volna (fordítva pl. 11,1 *adeptus — ademptus)*. C. bonyolult konjektúrájánál (12,4 *Scis Domiti odium. Tu morae es. Te exspecto . . .*) még mindig egyszerűbb P[2] javaslata: *Domitio diem timori esse*, esetleg Weiske kiegészítésével *(⟨comitiorum⟩ diem)*, de semmiesetre sem Shackleton Bailey időről-időre változó javaslataival (407, de egyebütt is, pl. 364 corretta ma superflua; 375 inutile, 411 soluzione ingegnosa ma forse inutile, etc.).

A 13. levél elején *(decausa* Med. ellenére) nyilván *decussa* olvasandó. Ami a *decutere* metaforikus használatát illeti, Horatiusra is mernénk hivatkozni (ep. 11,5 sq. *hic tertius December . . . silvis honorem decutit.* Örvendetes, hogy C. alkalomadtán (259) még a tacitusi nyelvhasználat tényeit is mozgósítja az óvatosan kezelendő Caelius-szöveg védelmében (vö. Verg. Aen. VI 133 vagy 721). A Shackleton Baileytől athetált *non* (8,2) helyett megszívlelendő volna Bayet *nunc* konjektúrája, vagyis a ñ rövidítésnek az a feloldási lehetősége, amely pl. Iuv. XIII 28 *(nunc* vagy *nona?)* értelmezésében is szerepet játszik (vö. Acta Class. Debr. 1966, 63 skk.). Ugyanitt a *quoiquam — quicquam* stb. változatokhoz vö. Verg.Ecl. IV 62 *qui — quoi*, ill. Aen. VI 812 *cui*, P, *qui* M, *quid* R, *quoi* Ribbeck, l. Norden kommentárját *ad loc.*, továbbá Hor.Sat.I 2, 45 *quidam — cuidam.*

Sok fejtörést okozott mindig a 4. levél egyik helye (4,2 ex.): . . . *quod . . . usque eo est animadversum, ut Curio, qui nihil consilio facit, ratione et* i n s i d i i s *usus videretur in evitandis iis* c o n s i l i i s, *qui se intenderant adversarios in eius tribunatum* . . . C. a kommentárban (250 skk.) részletesen indokolja, miért tette magáévá Manutius logikusnak látszó transzpozícióját *(ratione et consilio . . ., insidiis)*. Tény, hogy amennyire szokásos a *ratione et consilio* szókapcsolat, annyira szokatlan (costante nei codici ma piuttosto dura) a *ratione et insidiis* (vö. mindenesetre Thes.s.v. *insidiae*, col. 1890), és hogy ugyanennyire merész az *iis consiliis* (vagy akár *insidiis)* utáni *qui* (nom.plur.masc.) is. C. joggal védelmezi az utóbbi merész *syllépsis*-t egy hasonló helyre (3,1 *eorum, odia quae . . .*) való hivatkozással és a sok találgatásra helyesen adja meg a választ: «Tuttavia nessuna delle soluzioni preposte soddisfa pienamente, per cui ancora una volta è meglio attenersi alla tradizione più autorevole» (251). Ugyanez vonatkozik az előbbi *piuttosto dura* mondatszerkesztésre és egyáltalán a manapság megint divatos «szellemes, csak éppen fölösleges» konjektúrák hajhászására is. (C. maga idézi később Madvig bölcsességét: «*Caelii epistolas cautissime attingere oportet.*») Ezért nem értünk egyet pl. a *neque* kiegészítésével (13,2 *ut ratio esset eius habenda, qui exercitum neque provincias traderet)*. C. a kommentár első felében (416) tulajdonképpen mindent elmondott az *exercitum* előtt *neque* nélkül hagyományozott szöveg védelmében, mi legfeljebb néhány, hasonlóan merész tacitusi kihagyásra utalunk: Hist. I 8,1 *vir facundus et pacis artibus, bellis inexpertus;* Ann. XII 64,3 *Agrippina, quae filio dare imperium, tolerare imperitantem nequibat;* XIII 56,1 *deesse nobis terra ubi vivamus, in qua moriamur, non potest* (vö. Cic. Acad. II 41,126; «gleichmässige Beziehung eines Satzgliedes auf zwei andere»: Menge, Repet. 551,21). Készséggel fogadjuk viszont pl. a fentebb tárgyalt levélben (4,3 ex.) kitapintható szójáték *(Hirrum balbum = Hillum,* ill. *Illum)* ajánlott értelmezését (255 skk., vö. fam. II 10,1).

Amint látjuk, a címszereplő viszonylagos fontossága ellenére is érdemes teljesítménnyel van dolgunk. A szöveget kísérő olasz fordításról nem nyilatkozhatunk, legfeljebb annyit kérdezünk, hogy a 16. levél elején olvasható kérést: *per liberos tuos te oro et obsecro*, lehet-e «per i tuoi figli ti prego»-val fordítani. Itt-ott ajánlatos lett volna talán

gazdaságosabban adagolni a hivatkozásokat (pl. Teuffel kézikönyvének túlbuzgó idézését az 57,48. jegyzetben), vagy meggondolni, hogy a *noctu* adv. alak részletező magyarázata helyénvaló-e (472), de mindent — a bevezetőben említett aggályokat is — egybevéve C. vállalkozását sikeresnek és hasznosnak mondhatjuk.

BORZSÁK ISTVÁN

BRIAN ARKINS: SEXUALITY IN CATULLUS. Altertumswissenschaftliche Texte und Studien. Band VIII. Georg Olms Verlag. Hildesheim—Zürich—New York 1982. 260 l.

E munka, melynek gerincét a szerzőnek az ír National Universityn 1974-ben megvédett doktori disszertációja alkotja, rövid bevezetésből (1—3. o.) és négy hosszabb fejezetből áll. Az első fejezet a Gallia Cisalpinában és Rómában keletkezett szexuális témájú, de nem Lesbiához kapcsolódó verseket tárgyalja (4—45. o.), a második a Lesbia-verseket (46—103), a harmadik a Iuventius-költeményeket (104—116), a negyedik pedig a házasság problematikáját feszegető hosszabb költeményeket (117—156). Az egyes fejezeteket bőséges jegyzetanyag és bibliográfia egészíti ki (157—260).

A rövid bevezetés, mintha a hiányzó befejezést is pótolni kívánná, összegezi az egyes fejezetek témáját és előrevetíti tanulságait. Bár a szerző nem ismerteti módszerét, mégis abból a megjegyzéséből, hogy a szexualitást taglaló catullusi versek a Freud utáni korszak számára is fontos információkat hordoznak, arra következtethetünk, hogy vizsgálódásaiban a pszichológiai módszert is érvényesíteni kívánja. (1. o.) Művének létjogosultságát azzal indokolja, hogy Catullus «a szexuális szerelem» megszállottja volt, ennek ellenére e szempontból átfogóan még nem tanulmányozták műveit. E hiányt kívánja pótolni azzal a céllal, hogy új megvilágításba helyezze a költőt: «to offer a fresh perspectiv on this great poet» (3. o.).

Az első fejezetet azokkal a versekkel indítja, amelyek Gallia Cisalpinához kötődnek. A 17. carmenben Catullus a férj tehetetlenségét kívánja megbüntetni azzal, hogy letaszítja a városka rozoga hídjáról. Az 59. carmenben C. elmeséli, hogy Menenius felesége, Rufa, Rufulusszal paráználkodik, de ez még nem minden: közönséges prostituáltként kenyeret lop a halotti máglyáról, s eközben a halottégető rabszolga megerőszakolja. A 67. carmenben az ajtó mesél a ház asszonyáról, Balbus feleségéről, akinek nem férje, hanem apósa vette el szűzességét. A 100. carmenben Caelius szereti Aufillenust, Aufillenát pedig Quintius. A 110. carmenből megtudjuk, hogy Aufillena a közönséges prostituáltnál is rosszabb: elfogadja a pénzt, de megtagadja a viszontszolgáltatást. A 111. carmenben azt olvassuk róla, hogy saját nagybátyjától esett teherbe, és tőle saját unokatestvérét szüli. E versekből a szerző az alábbi következtetést vonja le: Catullus nem ítéli el a prostitúciót (110. c.) és a paráználkodást (111. c.), de elítéli a társadalmilag elfogadhatatlan impotenciát (17. c.), a viszontszolgálat elmulasztását (110. c.) és az incestust (67. és 111. c.). Véleményem szerint a szerző tévesen vonta le a fenti tanulságokat. E versek ugyanis nem Catullus szexuális magatartásáról, illetve erkölcsi véleményéről adnak információkat, hanem az itáliai néphagyományban élő gyalázkodó invektíva közhelyeiről. Feltűnő, hogy a szerző nem veszi észre, hogy a fenti versek invektívák, hiszen a 42. carmennek kapcsolatban utal a flagitatióra, és a jegyzetekben többek között Usener híres cikkére is (RhM 56 (1900) 1—28). Nem ismeri azonban Horváth I. K. tanulmányát ((Catulle et la tradition populaire italique. AAnt. Hung. 5 [1975[169—200), melynek figyelembe vételével elkerülhette volna a fenti módszertani hibát.

Annál is inkább szembeszökő, hogy a szerző ez esetben nem ügyelt a műfaji hagyományokra, mivel a 3. fejezetben tárgyalt Iuventius-versek esetében felismeri a műfaj fontosságát, és meg meri állapítani, hogy Catullus a Iuventiushoz írt versekben egy olyan műfaj keretein belül játszik, amely a hellenisztikus korban alakult ki (vö. 107. és 113. o.), s e versekből nem következtethetünk arra, hogy Catullus homoszexuális viszonyt folytatott Iuventiusszal.

E tanulmánynak legértékesebb része a második fejezet, amelyben Arkins a Lesbiához írt verseket elemzi. Helyesen állapítja meg, hogy e költemények a megélt szerelem tükrözői (47. o.). E versek elemzése előtt azonban állást foglal abban a nehéz kérdésben, hogy kivel azonosíthatjuk Lesbiát. Miután sorra veszi azokat a hagyományos érveket, amelyek Clodia Metelli mellett szólnak, megállapítja, hogy ezek az érvek külön-külön nem meggyőzőek, ám együtt oly súlyosan esnek latba, hogy kénytelen elfogadni a hagyományos azonosítást. Ám ez nem jelenti azt, hogy e hagyományos azonosítás implikálta kronológiai problémák tisztázására is ki akar térni, ti. a 68. carmenben Lesbia

férjes asszony, ám más forrásokból tudjuk, hogy Metellus Celer i. e. 59-ben meghalt, továbbá Catullus Lesbia-verseit több kutató 56—54 közé datálja. Kár, hogy a szerző elhatárolja magát e kérdések részletes tárgyalásától. Csak röviden utal arra, hogy szerinte e nehézségeket vagy azzal oldhatjuk fel, hogy Lesbia 56 után újra férjhez ment, vagy azzal, hogy Catullus néhány versét Metellus Celer halála előtti időre kell datálnunk. Véleményem szerint is több érv szól az azonosítás mellett, mint ellene, és a belőle adódó kronológiai problémák sem annyira súlyosak, hogy útját állhatnák az azonosításnak. Például az 1. carmenből nyilvánvaló, hogy Catullus már akkor publikált verseket, amikor Cornelius Nepos krónikája megjelent (i. e. 61—60), továbbá a 95. c. tanúsága szerint Cinna 9 évig dolgozott Zmyrna című eposzán, s ennek alapján feltételezhetjük, hogy Catullus sem rövid két év alatt írta meg legszebb költeményeit. Ezt látszik támogatni az a körülmény is, hogy az antik hagyomány nem emleget és nem idéz olyan catullusi verseket, amelyek nem maradtak ránk. Annak ellenére tehát, hogy e kérdésben véleményem szerint is helyes álláspontot képvisel a szerző, a 68. carmennel kapcsolatban feltétlenül ki kellett volna térnie arra a nézetre, mely szerint a 68. carmen hősnője nem Lesbiával azonos; vö. Horváth I. K. in: Catull, ed. R. Heine (Darmstadt 1975), 377—395.

Szépen ír a szerző arról, milyennek láttatja Catullus Lesbia szépségét, s helyesen állapítja meg, hogy a *bella* (43. c.) és a *formosa* (86. c.) jelző csak Lesbia szépségének jár ki, mely magában foglalja a *sal*, a *venustas* és az *eruditio* ismérveit is, éppen ezért szépsége vonzó (59. o.). Ez a szépség tündöklő *(candida diva* 68, 70), vonz és első látásra szerelmet kelt a szemlélőben, s ha észrevettük, nem szabadulhatunk tőle: *identidem te spectat et audit* (11, 3—4). E helyen idézhette volna a szerző Liebergnek azt a mondatát, amelyben Lesbia «isteni» szépségét a fénnyel hozza összefüggésbe: «Die visionäre Schau seelischer Potenzen drückt sich zunächst in den zwei Beiworten *candida* und *fulgentem* aus, welche die Kommende als Trägerin eines schlimmernden, blitzenden Lichtes kennzeichen» (Puella divina. Amsterdam 1962, 188). Innen már csak egy lépés a Dionysius Areopagitának tulajdonított *De divinis nominibus* c. munkában megfogalmazott isteni szépség fogalmához, amely fény formájában kiárad és mident magához vonz. Albertus Magnus e művet kommentálva megállapítja, hogy a szép fogalma hármat foglal magában: *a)* a lényegadó forma feltündöklik az arányos tagok fölött; *b)* vágyat kelt önmaga iránt; *c)* mindent magába gyűjt (De pulchro et bono 72). Catullus ugyanilyen szépséget Tulajdonít Lesbiának még az őt gyalázó verseiben is: *quos simul complexa tenet trecentos* 11, 18; *nunc in quadriviis et angiportis / glubit magnanimi Remi nepotes* 58, 4—5.

Ilyen szépség gyújtotta szerelem élteti az 51. és a 11. carment. A szerző határozottan képviseli azt az álláspontot, hogy az 51. c. a Lesbia-szerelem elején, tehát időben korábban, a 11. c. pedig e szerelem végén, tehát időben később keletkezett. Egyébként ez a közkeletű, hagyományos felfogás; vö. G. Lafaye: Catulle et ses modeles. Paris 1904, 51; E. Marmorale: L'ultimo Catullo. Napoli 21. skk.; Lieberg i. m. 114. és Kroll, Fordyce, Quinn kommentárjával stb. Catullus-kommentáromban én is ezt a véleményt képviselem: az 51. carmentől ezt állítom: «A vers C. leghíresebb Lesbia-verseinek egyike, alighanem a koraiak közül való», a 11. carmenről pedig: «E vers sapphói strófái metrumukkal is utalnak arra, hogy az 51. c. fájdalmas és ellentétes hangulatú visszhangja.» Teljes tehát az egyetértés közöttünk, ennek ellenére kifogásolom, hogy Arkins nem reagál Németh B. azon tanulmányára, amelyben Németh az ellenkező nézetet képviseli, azaz a 11. carmen adatai alapján datálja az 51. carment: «Minden valószínűség szerint egymással szoros időbeli kapcsolatban állnak, együtt keletkeztek» (Antik Tanulmányok 20, 1973, 138.) Ezt azért is érthetetlennek tartom, mert Arkins a 2. és 3. carmennel kapcsolatban a jegyzetekben hivatkozik e tanulmány angol nyelvű változatára a 189. o. 86. jegyzetében (ACD 9, 1973, 41—48). Számomra nem tűnik meggyőzőnek az a két állítás, amire Németh hipotézisét alapozza: *a)* az 51. és 11. carmen felépítése azonos; *b)* mindkét vers aktuális utalásokat tartalmaz: Caesar makarismosát juttatja kifejezésre. Szerintem e két vers felépítése nem egészen egyezik egymással, de még ha egyeznék is, ebből nem következnék az, hogy e két vers közel egy időben keletkezett, hiszen a 11. carmen — miként metrumában — elvileg felépítésében is megegyezhetne az 51. carmennel, mint annak «fájdalmas és ellentétes hangulatú visszhangja». Caesar makarismosa a 11. carmen esetében még elképzelhető *(Caesaris visens monimenta magni* 11, 10) .ám az 51. carmenben a *par esse deo* és a *superare divos* kifejezéseket Caesarra vonatkoztatni csak azért, mert hasonló kifejezések Caesar Bellum Gallicumágan is előfordulnak (B. G. 1, 50; 4, 7), módszertanilag kifogásolható. Ezen az alapon ugyanis Catullus mindazokra a szerzőkre utalhat, akik e kifejezéseket előtte használták. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy az istenekhez való hasonlítás az eredeti Sapphó-versben is megvan. Hogy Catullus nem pontosan ugyanúgy adja vissza, az a műfordítás természetéből következik. Ha igaz lenne az az elv, hogy minden eltérésben valamilyen aktuális utalást kell sejtenünk, akkor a *sonitu*

suopte / tintinant aures, gemina teguntur / lumina nocte sorokban kellene keresnünk a legfontosabb utalásokat, hiszen igen eltérnek az eredetitől. Mennyivel természetesebb és valószerűbb feltételezni, hogy a fokozást *(superare divos)* egy, a római vallásos felfogásra jellemző formula *(si fas est)* tompítja: vö. H. A. Khan: Color Romanus in Catullus 51. Latomus 25 (1966) 448—406; W. Ferrari: Catulls carmen 51. in: Catull, ed. R. Heine Darmstadt 1975, 241—261. Azt sem merném állítani, hogy az 51. carmen *otium*-szakasza «a sztoikus filozófiai irányzat erkölcstanához kapcsolódik». Ilyen alapon Lucretius is sztoikus, aki miután hosszasan leírja a féktelen szerelmi szenvedélyt, hozzáteszi, hogy az ilyen szerelem tönkretesz embert, vagyont, jóhírt és elvon az officiumtól:

Adde quod absumunt viris pereuntque labore,
adde quod alterius sub nutu degitur aetas,
languent officia atque aegrotat fama vacillans.
Labitur interea res et Babylonica fiunt (IV 1121—24. skk.)

Egyébként az 51. carmen lelkét öljük meg azzal, ha politikai utalásokat akarunk becsempészni abba a versbe, mely az értelem- és öntudatvesztés folyamatát írja le.

A Házasság című 4. fejezetben Arkins a carmina maiora darabjait vizsgálja. E versek különlegessége abban rejlik, hogy szerzőjük, aki házasságtörő viszonyt folytat egy férjezett nővel, meleg szavakkal ír a házasságról. Arkins szerint ennek két oka is van: 1. Catullus Lesbiával való kapcsolatát házasságnak tekintette, annak ellenére, hogy szerelme hajótörést szenvedett Lesbia csapodárságán. Mások boldog házasságát viszont a szerelem sírig tartó szimbólumának értelmezte, mely után maga is sóvárgott, de el nem érhette. Ugyanakkor saját negatív tapasztalata felhívta a figyelmét a szerelmi kapcsolat ambivalens jellegére. 2. Catullus elborzad a «beteg társadalom» szexuális eltévelyedéseitől, s a házasságot állítja velük szembe, mint a társadalmi stabilitás zálogát, melyet a domus, a férj, a feleség és a gyermekek egysége biztosít (61, 61—75; 64, 334—336). A szép házasságra Manlius és Iunia (61. c.) és Péleus meg Thetis (64. c.) hitvesi kapcsolata a példa. A 62. carmen felvillantja a házasság ambivalenciáját is: mivel a lányok kénytelenek elfogadni szüleik választottját, a nő nem élvezhet teljes autonómiát. A házassági kapcsolatból adódható legsúlyosabb problémákra Theseus és Ariadné (64. c.), illetve Attis és Cybelé (63. c.). kapcsolatával szemlélteti. Az ígéreteiről megfeledkező hűtlen Theseus elnyeri büntetését, az elhagyott hűséges Ariadné pedig jutalmát, azaz Dionysos szerelmét (151. o.). Az Attis—Cybelé-kapcsolat az identitástól megfosztó, önpusztító szerelem tükre, azé a szerelemé, melyből nincs menekvés, mely örök szolgaságra kárhoztat: *ibi semper omne vitae spatium famula fuit* (63, 89—90). A költeményt lezáró könyörgés sejteti, hogy mélyen érinthette a szerelmes költőt versének problematikája: *procul a mea tuos sit furor omnis, era, domo* (63, 92). Catullus elborzad ettől az önkaszráló szerelemtől és attól a nőtől, aki kitépi őt normális emberi és kulturális környezetéből, ám nem szabadulhat tőle, s ez a tragédiája. (156. o.)

Szerzőnk úgy véli tehát, hogy a hosszabb carmenekben domináló «házasság»-tematikát az motiválja, hogy Catullus házasságnak tekintette Lesbiával való kapcsolatát. E nézetet már Arkins előtt több kutató kifejtette, a leghatározottabban talán McGishin, akinek dolgozatát (CPh 62, 1967, 85—93) D. O. Ross könyvével együtt (Style and Tradition in Catullus, Cambridge 1969) Arkins megemlíti a 185. oldal 51. jegyzetében. Kár, hogy e témakörrel kapcsolatban nem értékesíti R. O. A. M. Lyne könyvének (The Latin Love Poets from Catullus to Horace. Oxford 1980, 21—42) és Horváth I. K. egy másik tanulmányának tanulságait (Amor und amicitia bei Catull. AAnt Hung 9, 1961, 79—82; 94—95), tudniillik e munkák ismeretében a szerző árnyaltabban tárgyalhatta volna a catullusi szerelemfogalmat, másrészt áthidalhatta volna azt az ellentétet, amely McGishin és Ross felfogása között fennáll. McGishin szerint ugyanis Catullus a házasság terminus technicusaival írja le szerelmét, Ross viszont azt bizonygatja, hogy Catullus a politikai élet (szövetségek és szerződések) szókészletével önti formába Lesbia iránti érzelmeit. Lane határozottan cáfolja Ross álláspontját: jóllehet eleve hihetetlen — mondja —, hogy egy romantikus költő a politikai csoportosulások szókészletével fogalmazza meg szerelmét, mégis könnyen tévedésbe eshetett Ross, hiszen Catullus terminológiája valóban közel esik a római politikusok terminológiájához, ám ennek igen egyszerű magyarázata van: «Men in political life also used the language of aristocratic commitment and obligation . . . Political life and Catullus simply had a common source for their terminology» (26. o.). Tehát a római arisztokrácia érintkezéseinek és kapcsolatainak szókincse, mely évszázadokkal korábban kialakult, hatott mind a politikai, mind a házassági kapcsolat szókészletére. Hogy olyan szavak, mint *officium, fides, amicitia, bene velle, amare* már Plautus korában a felső körökben a szerelmesek szókészletéhez tartozott, akik éppen e

szavakkal akarták hangsúlyozni, hogy szerelmük olyan örök és tiszta, mint a hitvesi szerelem, az nyilvánvalóan bizonyítható Plautus Truculentusának azon idézeteiből, amelyeket Horváth I. K. fentebb említett cikkében idéz és értelmez. E szavakat általában előkelő ifjak, illetve az őket utánzó kurtizánok alkalmazzák, hogy szerelmi kapcsolatukat legalább szavakban az előkelő rétegek kapcsolatainak szintjére emeljék.

Ami a könyv szedését, az idézett Catullus-versek szövegét illeti, több értelemzavaró sajtóhiba és szokatlan olvasat válthatja ki az olvasó rosszallását: *supernata* a *suppernata* helyett 17, 19 (5. o.); *Ipsicilla* az *Ipsitilla* helyett 31, 1 (27. o.); *Lesbivs* a *Lesbius* helyett 79, 1 (51. o.); *infelicilus* az *infelicibus* helyett 36, 8; *pleni turis* a *pleni ruris* helyett 36, 19 (78. o.). A Putnam védelmezte *pleni turist* (CPh 64, 1969, 235 skk.) nem tartom helyénvalónak, s a legújabb Catullus-kiadók sem vették át, vö. Eisenhut kiadásával; *tenebriosum* a *tenebricosum* helyett 3, 11, *o factum male quod* az *o factum male*, *o* helyett 3, 16 (83. o.); Goold konjektúrája nem meggyőző (Phoe. 23, 1969, 186); *horribiles quoque ulti-* a *horribile aequor ulti-* helyett 11, 11 (101. o.) stb.

A kötetnek értékes része a gazdag és jól csoportosított bibliográfia. Természetesnek vehetjük, hogy összeállításakor a szerző nem törekedhetett teljességre, ám olykor nem menthető hiányokra bukkanunk, pl. H. Bardon Catullus-kutatásait egyáltalán nem említi, Borzsák I. tanulmányát nem szerepelteti a 11. carmenről írt dolgozatok között stb.

Összegezésképpen megállapíthatjuk, hogy Arkins könyvének nem azok a legjobb fejezetei, amelyek a címben beígért szexről szólnak, hanem azok, amelyek a catullusi szerelmet elemzik: ez utóbbiakból úgy tűnik, hogy Catullus nem a «szexuális szerelem», hanem az «örök és hűséges szerelem» megszállotja volt. Ahol a szex témát erőlteti a szerző, ott munkája mechanikussá válik, s az obszcén szavakon és kifejezéseken kívül alig kap valami többletet az olvasó. Végül is ez az új Catullus-monográfia, ha nem is helyezi új megvilágításba Catullust, olykor friss színt visz az idő múlásától már elkoptatott hagyományos elméletekbe, s bár olykor nem kellő határozottsággal száll szembe az övétől eltérő értelmezésekkel, mégis gondolatébresztő, továbbgondolásra késztető műként ajánlhatjuk a nyájas olvasónak.

ADAMIK TAMÁS

S. KOSTER: TESSERA. Sechs Beiträge zur Poesie und poetischen Theorie der Antike. Erlangen 1983, 71 l. (Erlanger Forschungen, Reihe A: Geisteswissenschaften 30.)

A játékos cím *(tessera* a. m. négyzetalapú test; mind a hat oldalán számozott kocka; ismertető jel) a *lepidus libellus*-ban egyesített hat tanulmány összetartozandóságát akarja jelképezni. Az olvasók mintegy múzsai kockajáték részeseiként forgathatják ismereteiket és örvendezhetnek az új dobások váratlan eredményeinek.

Kallimachos Apollón-himnuszában a 'beszélő' maga a költő, mint pap, aki az istenség epiphaniáját átélve és mások számára is érzékeltetve tulajdon költészetének elméletét nyilatkoztatja ki az isten által. A római tanítványok — az augustusi kor Kallimachos-utánzói — tudatosan ezt az attitűdöt veszik át a maguk költészetének hitelesítésére (9—22).

Catullus sokat vitatott «programmköltemények» (51: *Ille mi par esse deo videtur* . . .) invenciózus elemzése újabb vonásokkal gazdagítja az eddigi — meglehetősen heterogén — értelmezéseket: a szervesen egybetartozó záróstrófa *(otium, Catulle, tibi molestum est* . . .) utalásait K. elsősorban Parisra és Helenára vonatkoztatná; az ő példájuk nyomán töltené Catullus is a maga *otium*-át Lesbiával, *más* feleségével, de lehetőleg «királyok és városok» veszedelme nélkül. A «homérosi», sapphói és a catullusi háromszögviszony párhuzama is az annyiszor különszakított 4. versszak elválaszthatatlanságát mutatná (23—36).

«*Horatius princeps*» címen az I 1., II 20., III 30. és a IV 3. óda egymásra tekintő értelmezését olvassuk (31—46): «az önábrázolás ódái a magasan szárnyaló, de teljesületlen vágyaktól a beteljesedett és szerény valóságig vezetnek. A két vonal a III 30-ban metszi egymást, amelyben a *monumentum*- és a *princeps*-fogalomban irodalmi igény és politikai valóság találkozik». (A III 30. óta értelmezési lehetőségeihez annyit, hogy a *deduxisse modos* kifejezést a *colonias deducere*-képzetkörrel elsőnek Ed. Norden rokonította, de nem a kizárólagosság igényével.)

Ösztönző, de merész gondolattársítások, — mondhatná az olvasó. Annál konkrétabb a IV. fejezet (Die Etymologien des Properz: 47—54), amelyben az *Actius*, *Bo(v)arium*, *Feretrius*, *Sancus*, *Tarpeia* és *Vertumnus* szó kapcsán a *doctus poeta* «korszerű» etimologizálásának dokumentumait szemlélhetjük.

Váratlan eredménnyel örvendezteti meg K. az V. fejezet (Poetisches bei Sallust: 55—68) olvasóit: a helyenként költői lendületű nyelvi (stilisztikai, metrikai) elemzések nyomon követői biztosan elgondolkoznak Thukydidés római tanítványa költői mintáinak, illetőleg e minták (Ennius, Naevius, Accius) modern rekonstrukciós kísérleteinek láttán. K. intuíciója és metrum-helyreállítói (vagy kiegészítői) fantáziája szinte kihívás a hagyományos Sallustius-kép melengetőivel szemben. A merész kísérlet biztosan élénk vitát fog kiváltani a Sallustius-filológiában.

Nem volna teljes a múzsai játék a Triertől Erlangenben is elszakíthatatlan szerző Ausonius-excursusa (Der Hexameter des Ausonius: 69—71) nélkül. Mint a trieri emlékkongresszus (1980) ékesen bizonyította, Ausonius nemcsak szeretetre méltó, hanem tanulmányozásra is érdemes alakja a későantik irodalomnak. K. rövid, de magvas verstani tanulmánya (a *Cento nuptialis* Vergilius-félsorainak a caesura szempontjából történő vizsgálata) méltóképpen zárja a játékosan komoly, tanulságos kötetet.

BORZSÁK ISTVÁN

TITE-LIVE: HISTOIRE ROMAINE. Tome XXVI. Livre XXXVI. Texte établi et trad. par *A. MANUÉLIAN*. Paris 1983 (Collection des Universités de France), p. CXL + 79 bis + 81—131 lap + 3 térkép.

Több, mint száz esztendeje, hogy W. Weissenborn teljes Livius-kommentárja megjelent. Az érdemes vállalkozás ma már a H. J. Müller-féle átdolgozásban sem felelhet meg a követelményeknek. Ezért volt olyan fontos J. Bayet kezdeményezése, aki 1940-től (az Association G. Budé égisze alatt) sorra jelentette meg az első *decas* könyveit, de csak a VII-ig juthatott el. (R. M. Ogilvie oxfordi kommentárja is csak az első öt könyvet ölelte fel.) A harmadik *decas* Budé-kiadásáról nincsen tudomásunk; P. Jal jóvoltából rendelkezésre áll a XLI—XLV. könyv (vö. E. Burck Gnomon-recenzióival: 1974, 156 skk., 1978, 743 skk. és legutóbb 1983, 311 skk.). A negyedik *decas* első felét A. Hus vállalta (felhasználható J. Briscoe rész-kommentárja is a XXXI—XXXIII. könyvhöz, Oxford 1973), a második fél feldolgozásával pedig a dijoni A. Manuéliant bízták meg. A fiatal szerző általában sikeresen birkózott meg a nem könnyű feladattal.

A kötet beosztás és módszer tekintetében a sorozat bevált gyakorlatához kapcsolódik: a terjedelmes bevezetés (VII—CXL) ismerteti a XXXVI. könyv tartalmát, forrásait és a 192/1. év eseményeinek későbbi feldolgozásait; különös részletességgel III. Antiochos történeti szerepét és a görögországi állapotokat; a kronológia kérdéseit; a liviusi évkönyvírás «külső» és «belső» rovatainak problémáját (vö. J. Ginsburg Tacitus-disszertációjáról írott recenziónkkal: Gnomon 1983, 258 sk.) és «irodalmi aspektusait», különös tekintettel Hannibal személyének ábrázolására; végül a kéziratokat (a Weissenborn—Müller-féle kiadás szövegétől való eltérések jegyzékével). Mivel pedig a kétnyelvű Budé-kiadások francia oldalának alján a magyarázó jegyzetek nem férnek el, a 81—122. lapokon olvasható «Notes complémentaires»-ben szinte minden kérdés megtárgyalására is sor kerülhet, — érzésünk szerint néha kissé iskolás részletességgel. Ezután következik a kötetben szereplő nevek és tárgyak mutatója és három térképmelléklet.

A francia fordítás elbírálására nem érezzük magunkat illetékesnek; a latin szöveg általában megbízható. Helyesbítendő: 5,6 *apus* helyett *apud;* 6,1 *Brachyllae;* 6,4 *ad Chalcidem;* 6,8 *temptanda;* 12,9 *Leucadem;* 19,9 *aliquantum;* 38,4 *vigiliis;* 38,6 *duodetriginta;* 43,6 *Romanas;* 43,7 *relinquentis;* a 109,4. jegyzet helyesen utal a *concilium/consilium* összetévesztésének gyakoriságára.

Egy-két hely szövegformálását problematikusnak érezzük, így pl. 5,2: *Elei auxilium adversus Achaeos petebant, quos . . . civitati suae arma illaturos ⟨credebant⟩.* A végén olvasható *credebant* az 1470. évi (velencei) kiadás vitatható kiegészítése (vö. M. 94,1. jegyzetével). J. Briscoe (Comm. II 227) a *quos* törlését ajánlotta. Szerintünk is itt torzult el a hagyomány: ha a romlott *quos* helyett *quasi*-t olvasunk, tökéletesen érthető mondatot kapunk *(auxilium adv. Achaeos petebant, quasi civitati suae arma illaturos),* vö. 41,1 *Antiochus securus erat tamquam non transituris in Asiam Romanis;* Tac.Ann. II 63,4 *Maroboduus . . . quasi rediturus ostentabatur;* XV 72,1 *Nero . . . quasi gesta bello expositurus vocat senatum;* Menge, Repet. 392,3.

Egy másik helyen (23,1—2) az Aetolia elleni hadműveletekről, Hérakleia ostromlásáról van szó: *Romani quidem operibus magis quam armis urbem oppugnabant, Aetoli contra armis se tuebantur. Nam cum ariete quaterentur muri, non laqueis . . . exceptos declinabant ictus, sed armati frequentes,* — J. F. Gronovius ⟨*erumpebant*⟩ kiegészítése

nélkül! Kirohanásokról csak a továbbiakban olvasunk (23,3); a város védői egyelőre azt hiszik, hogy a bástyákon való sürgés-forgásukkal ellensúlyozhatják az ostromlók technikai fölényét. A kiegészítés ellaposítja és meghamisítja a liviusi mondatot, vagyis mellőzendő.

A könyv görög és római forrásainak kérdését M. (XI skk.) részletesen tárgyalja: kitűnik, hogy Livius itt sem másolja, hanem hol megnyírbálja, hol megtoldja mintáit (XXII). A római annalisták ismertetése során mindenesetre nem tér ki a túlzásai miatt hírhedt Valerius Antias irodalomtörténeti hátterére, már mint a hellenisztikus historiográfia «szenzációira» (vö. Kl. Meister, Hist. Kritik bei Polyb. Wiesbaden 1975, 125 és *passim)*, amelyek nemcsak a Nagy Sándor-hagyomány változataiban tapinthatók ki, hanem a liviusi mű akárhány leírásában vagy megfogalmazásában is. (Vö. «Von Semiramis bis Hannibal» c. Livius-interpretációimmal: Eirene 20 [1983] 43 skk.) Így válik érthetővé pl. Antiochos chalkisi mézesheteinek elfogult és határozottan rosszindulatú ábrázolása (Liv. XXXVI 11,2—4), amelyről a Nagy Sándor-hagyomány ismerői rögtön láthatják, hogy a babiloni állítólagos tivornyázás historiográfiai visszhangja, akárcsak Hannibal capuai telelése (Liv. XXIII 19; vö. Eirene i. h. 49; M. tárgyilagos megjegyzései az «Antiochos személyisége» c. fejezetben, XXXVI skk.).

A Nagy Sándor-historiográfia hagyományos szólamkincséből (vö. Ant. Tan. 27 [1980] 193 skk.) Livius XXXVI. könyvében is tanulságos példákat találunk. M.-nak nincs megjegyzése a közvetlenül egymás mellett (40,7) kétszer is előforduló *pericula et labores* kifejezéshez (vö. Gymnasium 89 [1982] 40); a terep járhatatlanságát, megközelíthetetlenségét sugalló fogalmazásokhoz (pl. 17,3 *inexsuperabilior saltus*, vö. XXXII 11—12; 18,4 *loca invia;* 30,2 *difficiles transitus montium*, utána M. Acilius Glabrio oetai áldozata Herculesnek; 30,5 *impeditum saltum*, etc.), vagy az «átkelések» *(traicere, transire)* feltűnően sűrű ismétlődéséhez, a makedón világhódítás római megismétlésének liviusi visszhangjához. Vagy itt van pl. Acilius Glabrio buzdítóbeszéde Thermopylainál, Róma és a Kelet első összecsapása előtt (17, 2—16): M. mintaszerű alapossággal sorakoztatja fel P. Pédech, H. Nissen, H. Tränkle és J. Briscoe véleményét (CIX 2), de az *adhortatio* Nagy Sándor-i szólamait, mint a római világhatalmi igények szolgálatára rendelt ideológiai eszközt (vö. O. Weippert, Alex.-Imitation und röm. Pol. in republ. Zeit. Augsburg 1972, 89) nem említi.

Összefoglalva: a fiatal kutató dicséretes munkát végzett a nyolcadik liviusi *pentas* korszerű kommentálásának elkezdésével. Teljesítménye egyelőre nem mérhető össze olyan kiforrott tudósokéval, mint amilyen a kezdeményező J. Bayet volt; egyetlen könyvnek kötetté duzzasztott magyarázatos kiadásában akad éppenséggel, *quod tollere velles*, de a szerző felkészültsége és buzgalma biztosíték arra, hogy a tőle várható folytatás méltóképpen fog beleilleni a Budé-Livius imponáló és nélkülözhetetlen egészébe.

BORZSÁK ISTVÁN

P. CORNELII TACITI LIBRI QUI SUPERSUNT, tom. II. (Stuttgart 1983) fasc. 2: Germania, rec. *A. ÖNNERFORS*, XXVII + 39 p. — Fasc. 3: Agricola, ed. *I. DELZ*, XV+39 p.—Fasc. 4: Dialogus de oratoribus, ed. *H. HEUBNER*, XVII+54 p. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.)

A nélkülözhetetlen Hist.-kommentár (1963—83), a régóta várt Hist. — (1978), majd nem sokkal később az Ann.-szövegkiadás (1983) után a «kis» írások megjelentével készen áll a teljes Heubner—Tacitus. Pontosabban: az érdemes szakértő — R. Güngerich befejezetlenül hátrahagyott Dialogus-kommentárjának közreadása (1980) után — a császárkori ékesszólás lehanyatlásának okait tárgyaló párbeszéd szövegét is újból konstituálta, a Germania és az Agricola gondozására pedig két fiatalabb kollégát nyert meg (bár közben maga is szerkesztett egy új Agr.-kommentárt): szerencsés munkatárs-választás és munkamegosztás. Szerencsés, mivel friss erők jutottak szóhoz, és az olvasók váratlanul új változatban tanulmányozhatják a teljes életművet; de problematikus is talán, ha a sietségre gondolunk és egyben-másban az egységességet hiányoljuk, amit a szövegek tanulmányozásában E. Koestermann óta elért eredmények hasznosítása ellensúlyozhat. A recenzens, aki év(tized)ek óta dolgozik ugyanezen a szerzőn (a *lipcsei* Teubner-sorozat számára), és aki M. Winterbottom és R. M. Ogilvie gondozásában megjelent oxfordi «Opera minora» átvizsgálásának eredményeit (vö. Ant. Tan. 1977, 76 skk.) itt nem ismételgeti, az adott helyzetben nem óhajt a kákán is csomót keresni, inkább tanulni szeretne az új vállalkozásból, hogy *mindnyájunk* Tacitusát közös erővel minél jobban érthessük.

I. A kötetek számozásának sorrendjében a Germaniával kezdjük. A kölni Önnerfors rokonszenves szerénységgel nyilatkozik az előszóban: nemo erit, qui ab iterata editione aliqua miracula exspectet. *Okkal* mond le eleve a szoros rokonságban álló kódexeknek holmi erőltetett stemmába való kényszerítéséről; az viszont már túlzás, ha a BCE (= Vat.Lat. 1862 és 1518, ill. az Aesinas) «számtalan téves olvasatát» — mint amelyek «ne minimum quidem ad textum constituendum valent» — egyszerűen figyelmen kívül hagyja. A kódexjelzések összehasonlító táblázatában hiába keressük Koestermannéit, maguknak a kódexeknek a felsorolásában pedig a bibliográfiában (p. XX) szereplő Ottobonianus 1434-et. Annak az erőfeszítésnek, mondhatni bírkózásnak (omnibus viribus atque opibus luctari), amelyről ugyancsak az előszóban olvasunk, az *új* Germania minden lapján érzékelhetjük a nyomait.

Önn. bátor ember: mindjárt az elején cruxok nélkül közli a hírhedt «Namensatz»-ot, úgy, hogy még a kritikai apparátusban is csak egyetlen megjegyzés árválkodik. Nagyvonalúan jár el másutt is, mint pl. 5,1 *frugiferarum arborum impatiens* (hivatkozás nélkül a *patiens* konjektúrára, valamint az Agr. megfelelő helyére: 12,5); 5,3 csak *quamquam* (a v.l. *tamquam* nélkül). 6,3 *delectos* — helyesen, de a gyakori *ē/i* tévesztés miatt az app.-ban a *dilectos*-nak is ott lett volna a helye, mint ahogy 6,4 jelezve van a kettős *concilium/consilium*-hagyomány, de már 12,1 nem. Ugyanígy hiányoljuk a Lipsius óta ezerszer tárgyalt — nem közömbös — szövegkritikai probléma érintését: 15,1 *multum* — vagy *non multum? — venatibus transigunt*

Részletesebb eligazítást várnánk a 16,3. mondat szövegének újszerű megállapításához, ti. Önn. (Baehrens és Robinson nyomán) a *lacus* konjektúrát adja *(locis* codd., *loci* Acidalius, edd. plerique). A germánoknak azokról a bizonyos földalatti vermeiről van szó, amelyekre még «sok trágyát is raknak, téli menedékül és tárolóhelyül a terméshez *(suffugium hiemi et receptaculum frugibus*, vö. 46,3 és hozzá Gudeman komm.), mivel az ilyen helyek *[? loci]* enyhítik a fagyok keménységét». Néhány sorral előbb (16,2) *quaedam loca* a ház «bizonyos helyeit» jelentette; ugyanannak a szónak ilyen közeli ismétlése különböző többesszámú alakban és jelentésben alig valószínű. Holder furcsa konjektúrája *(lacis)* maradhatna itt is említetlenül; *lacus* viszont kitűnően illik az összefüggésbe, vö. Vitr. VII 2,2 *calx in lacu macerata* (a mészoltó gödörről), Colum. I 6,13 (a hüvelyesek tárolóhelyéről); Prud. Cath. IV 65 *lacus leonum* (Dániel oroszlánverméről, a Sept.-ban *λάκκος*). A *lacus(lucus)locus* összetéveszthetőségéhez vö. Ann. II 25,1 és III 61,1 (Lipsius javításaival); uo. II 61,1 a. m. *superfluentis Nili receptaculum*, azaz 'víztároló medence'.

Hasonló problémával találkozunk 22,3: *loci/ioci*. Az illető hely Gudeman-féle értelmezése: «in der ungezügelten Freiheit *(licentia)*, die bei der Gelegenheit (sc. *in convivio)* herrscht», vö 2,2; Hist. I 49,1, vagy Hor. C. IV 12,28 *desipere in loco*. Aki mégis a *ioci* olvasatot választaná (mint Önn.), szívlelje meg Gudeman Germ.-kommentárjának kritikai függelékét (245): «Die beliebte Übersetzung 'Heiterkeit, Lustigkeit, Fröhlichkeit' u. a., was *iocus* gar nicht bedeutet, ist nur ein Verlegenheitsversuch, sich über die Bedenken, denen die Lesart *ioci* unterliegt, hinwegzutäuschen.» Hasonló kérdést vet fel 31,3: *vultu* vagy *cultu?* Tekintettel a valamivel előbb (31,2) olvasható *habitus*-ra, továbbá a *Harii*-törzs későbbi (43,4) párhuzamára, ahol ugyanígy a külső megjelenésről *(aspectus)*, nem az illető germánok ádáz vagy «szelídebb» arckifejezéséről van szó, nyugodtan maradhatunk a *cultu* változat mellett. Helyesen adja meg Önn. ugyanitt a szöveget: *multum rationis ac sollertiae*, majd valamivel később *Romanae disciplinae;* helyes az app. is az *utóbbi* helyhez *(ratione* b^2cpQ téves feloldása a *rōe* rövidítésnek; mégis *igy* Gudeman és Reeb), de már az *előbbihez* hiányoljuk Halm kritikai megjegyzését: *rationis] Romanis* C. Az *omnis* és *Romanis* hasonló összetévesztése fordul elő az Ann. egy helyén (I 62,1, *igitur* után). Ha most a szóvégi *r* itteni következményeire gondolunk, akkor Önn.-nak a Germ. 41,1. fej.-éhez *(pars Sueborum)* fűzött megjegyzését is ki fogjuk egészíteni egy technikai jellegű aprósággal: *uerborum* codd. post *-s*.

Önn. az apparátusban csak ritkán hivatkozik saját javaslataira. Előfordul, hogy a kérdéses szövegrészt nevének említése nélkül adja, mint pl. 39,3: *centum pag⟨i⟩ is habitantur*, — amit persze (nyelvileg) nem egészen értünk. Dicséretes általában apparátusának tömörsége is, legfeljebb néha már túl tömör, mint pl. a 44,2 fej.-hez: *nec velis ministrant] ministrant* Lips., vulgo; *ministrantur* codd., Robinson. Ehhez tudnunk kell, hogy Norden (Kunstpr. I 331,4) a *velis*-t — az Aeneisre (VI 302) való hivatkozással — abl.instr.-nak magyarázta, de a szenvedő *ministrantur*-t megtartotta, bár annak idején Lipsius a cselekvő *ministrant*-ot jobbnak találta. Más összefüggésben (Ant.Tan. 1977, 170) Lucanus (VII 574) *korábbi* Vergilius-imitációjára hívtuk fel a figyelmet.

II. «Ipse in textu pauca novavi, plura in apparatu critico proposui, interpunctionem saepius mutavi» — olvassuk J. Delz Agr.-kiadásának előszavában (p. VII). Kíván-

csian figyeljük, mit újított hát a legifjabb kiadó? Elsőnek (3,1) a *cottidie* «helyesírását» (ugyanígy 31,2 *bis*), szerintünk fölöslegesen, mivel a többi «kis» írás gyakorlatától eltérőleg. Szívesebben láttuk volna (ugyanitt) a *felicitatem* (vulgo *facilitatem*) hagyományozásának dokumentálását. Helyesen járt el Delz, amikor egy javaslatát (8,1 *ne ⟨invidia⟩ increscerent*) az apparátusba utalta. Szerinte az *increscere* ige emberekre vonatkoztatva seholsem fordul elő; vö. azonban Thes. s. v. p. 1057,63 sqq. Egy «locus desperatus»-szal (28,1 *et uno remigante*) kapcsolatban Delz is újabb konjektúrával állott elő (*uno eorum negante*), de csak az apparátusban; ugyanígy 31,4 *non in paenitentiam laturi*, ahol azonban a szokványos «*al.al.*» helyett bízvást szerepeltethette volna az érdemes Fr. K. Wex konjektúráját: *laboraturi*.

Lacunát állapított meg Delz a nehéz 43,2. mondatban: ⟨. . .⟩ *nobis*, [sic ![*nihil comperti adferre ausim;* az apparátusban szépen sorakoznak Wex, Acidalius és Heubner kiegészítései. Bár Heubner (Agr.-kommentárjában, 124) Ogilvie változtatás nélküli szövegformálását kifejezetten elutasította, ugyane kommentárról írott recenziónkban (Gymn. 92[1985]553) kitartottunk a hagyományozott szöveg mellett, biztosak lévén abban, hogy mellékelt parafrázisunk («nichts davon, was uns aufgedeckt wurde, würde ich als sicher zu behaupten wagen») nem tér el az eredetitől.

Hasonló megoldással kísérletezett Delz az Agr. végén (45,1): *nos Maurici Rustique visus* ⟨. . .⟩, *nos innocenti sanguine Senecio perfudit*, miután már előzőleg a ⟨*notavit*⟩ kiegészítést ajánlotta. Mi itt sem változtatnánk a hagyományozott szövegen, abban a meggyőződésben, hogy egy ilyen erőszakosnak tetsző zeugma nagyon is kitelhetett Tacitustól, vö. Ann. II 29,2 *manus ac supplices voces ad Tiberium tendens* (ehhez jegyezte meg Koestermann, hogy Tacitus itt még a költő Vergiliuson is túltesz), vagy III 12,2 *si legatus officii terminos, obsequium erga imperatorem exuit*, stb., Menge, Rep. 551,23.

A 2. fej. elején olvasható *legimus*-t Delz praes.perf.-nak értelmezte, amint erre az apparátusból következtethetünk: *vidimus* Lips., recte ut opinor. Ha a kiadó ennyire egyetért minden idők egyik legkitűnőbb szövegkritikusával, akkor a helyesnek érzett *vidimus*-t nyugodtan a szövegbe is iktathatta volna, — ami persze már túlzás lett volna. Hasonlóképpen 12,3: ⟨*aestate*⟩ *dierum* Peerlkamp, recte ut videtur. Ha *így* gondolja, miért csak az apparátusban meri megemlíteni a hírhedt szövegváltoztatót? Helyesebben járt el a 15,2. mondatban, ahol a gyanús *manum* helyett csak az apparátusban kockáztatta meg (kérdőjellel) a *nomine*-t. Ugyanígy 20,3 vagy 38,2 stb. Ha a 44,4. mondatban a hagyományozott *filia atque uxore superstitibus*-t csakugyan a szövegbe tévedt glosszának tartja, akkor a kérdéses részletet a szövegben is megfelelő zárójelek közé kellett volna foglalnia.

A 20,3. mondatot fentebb már érintettük; mostani megjegyzéseink ehhez kapcsolódnak. A szöveget Delz úgy adja, mint általában szokás: *tanta ratione curaque, ut nulla ante Britanniae nova pars* ⟨*pariter*⟩ *inlacessita transierit*. Ehhez az apparátus: ⟨*pariter*⟩ Frühlich et Weissenborn, al.al.; Heubner (Komm. 68).: «Ein Adverb des Vergleichs ist trotz der seltsamen Argumentation Ogilvies . . . nötig und *pariter* . . . nach *pars* am ehesten einleuchtend.» Nos, K. Wellesley egy alkalommal ismertette előttem azt az ötletét, hogy a *pariter (perinde*, vagy a korábbi *sic*, esetleg *ita)* közbeszúrása helyett inkább arra gondolhatnánk, hogy az *inlacessita* kezdőszótagjában valamilyen rövidítés helytelen feloldásával van dolgunk. Ilyennek kínálkoznék a könnyen félreérthető (ill. -olvasható) *m'* (= *minus*), amely az egész mondatnak kitűnő értelmet adna. Most a Dialogusban (27,1) hasonló problémával akadtunk össze: a hagyományozott *miratus* nyilvánvalóan tarthatatlan, viszont C. F. W. Nissen konjektúrája *(minus iratus)* minden nehézséget kiküszöböl.

A nem kevésbé kérdéses 24,2. mondatot Delz így formálta: *solum caelumque et ingenia cultusque hominum haud multum a Britannia differunt, in melius* [sc. *differunt*, vö. Ann. XII 33??] *aditus portusque, per commercia et negotiatores cogniti*. Nem óhajtunk a szövegkritikai problémákba belemélyedni, inkább G. Binder nemrégi tanulmányára utalunk: Irland und die Iren. Gymn. 88 (1981) 430 skk., amely szerint a Hersfeldensisnek egy teljes sorát *(et ingenia cultusque hominum)* athetálnunk kell, viszont nem szabad bolygatnunk a hagyományozott *differ*-et.

A mindenki számára elfogadható központozás reménytelen kérdését ez alkalommal figyelmen kívül hagyva, az előszónak egyetlen megállapításával kell még röviden foglalkoznunk (p. VI): in ea parte, ubi Hersf. exstat, lectiones codicum sedulo notavi, sed non curavi quisquilias orthographicas. Ehhez volna néhány megjegyzésünk. Pl. *adnotabent periti* (22,2) után Delz sem jelzi, hogy az *annuis* (sc. *copiis)* szót az első kéz *adnuis*-nak írta, és e fölé csak később került egy *n*. (Vö. pl. 42,2 *annuisset* AB *amnuisset* E *adn*. Delz.) Ugyanitt (22,1) nyelv(történet)i szempontból érdekes, hogy az *aussi* szót a Hersf.-ben egy sor fölötti *s*-szel *auxi*-ból javították (Ogilvie észrevette; vö. 40,4 *hausit* em. Wex *auxit* codd.). A Hersfeldensisben a 37,3. mondat *humus*-át is eredetileg *lumus*-

nak írták. A kétszer is (24,3 és 27,2) «hibásan» írott *occansionem* szerintünk nem «semmitmondó helyesírási apróság». Ugyanígy elkelne az utalás arra, hogy a Hersf. «első keze» (25,1) nem *exploravit*-ot, hanem *explorabit*-ot, majd nem is *attollerent*-ot, hanem *adtollerant*-ot írt. Tudományos igényű apparátusban a *portarum* (26,2) eredeti *partarum* írásmódjának is ott volna a helye, stb., akárcsak a *consolatio* (45,3—5) különösségének: a *makarismos* 2. személyben kezdődik és végződik, de közben 3. személyben folytatódik, a szerint, hogy az író — gondolatban — ki felé fordul. (Ezt Delz sem vette észre.) Felsorakoztathatnánk még azokat a helyeket, ahol a kiadó nem rögzítette az *-es* és *-is* végződések kézirati alapját. És végül a lepidus novus libellus egyetlen írás- vagy sajtóhibája: 29,1 nem *ex Britannia*, hanem *ex Britannis* olvasandó.

III. Heubner Dialogus-kiadásának méltatását is a Praefatio (p. VIII) szavainak idézésével kezdjük: «Optimum factu esse putavi . . . non id contendere et laborare, ut stemmata codicum constituerem, sed ad verba formanda optimum quidque e codicibus eligere.» Ezt a dicséretes elvet szembesítjük az alábbiakban a gyakorlattal.

Az első lapon lenyomtatott tizenegy sorhoz egyetlen kritikai megjegyzést találunk: *ut . . . male existimandum ⟨sit⟩, si idem] sit* add. Lips. Hát ez nem egészen így van, mivel az Urb. 1194-ben is *existimandum sit idem*-et találunk (vö. Horatius első epódoszának *paradosis*-ával , 5 sq.), vagyis Winterbottom pontosabban rögzítette a tényállást: *sit si* Lips. (tamquam e Farnesiano [= Neap. IV C 21]): *si* BΓ*ζN: *sit* U. Ugyanitt hiányzik az utalás arra, hogy előbb a helyes *appellamus* csak az S-ben (= Neap. IV B 4), különben *-emus* olvasható. Kifelejtődött a *nostris harmadik* említése előtt szereplő (korlátozó értelmű) *ut* korábbi regisztrálása: Halm-Andresennél «*ut* omisit Put.», Koestermann kiadásában: «*ut* delevit Put.» stb. Nem igazodunk ki a *prosequar* (1,3 végén) *persequar* változatának megítélésében: 9,2 vagy 9,4, sőt még 34,2 is *pro-* előtaggal olvasandó, de már 33,4 biztosan *persequar*.

Amikor Heubner a 6,4. mondat szövegét *(coire populum et circumfundi coram)* így állapította meg, alkalmasint csak Güngerich kommentárjára (24: «vor den Augen des Redners, vgl. Vahlen») gondolt, nem arra a Hist.-helyre (II 76,1), amelynek apparátusában ő maga regisztrálta a *coram/coronam* összecserélhetőségét. A Lex. Taciteumban (169 A) is a *coronam* változat szerepel, *al.al.*, vö. 19,5 és ehhez Cic. Brut. 84, 289. Ugyanitt (6,3) a *totius orbis gratia* kifejezést nemcsak mi találtuk gyanúsnak: minden valószínűség szerint *urbis* olvasandó (sic Pithoeus, Lipsio probante). Ami az elírás «indokolását» illeti: néhány sorral előbb gyermektelenekről *(orbi)* volt szó.

9,6 szövegét H. is Schele régi javításával közli: *in nemora et lucos, id est in solitudinem secedendum* (nem *recedendum) est*. Ezzel kapcsolatban H. (a Güngerich-kommentárhoz írott utószóban, 192) külön kitért az ún. Lange-féle érv helytállóságának kérdésére, azzal a végkövetkeztetéssel, hogy ez a bizonyos «érv» szigorúan véve *nem* bizonyítja a Dialogus tacitusi szerzőségét. Utalunk itt a probléma továbbvezető tárgyalására: Quaestiunculae Taciteae. Wiss. Zeitschr. Univ. Rostock 18 (1969) 391 skk.

A 13,4 fej. fogalmazását *(quid habent concupiscendum? . . . quod cum cotidie aliquid rogentur, ii, quibus praestant, indignantur?)* Güngerich (54) nem alaptalanul találta «darabosnak» (eine harte Gedankenfügung). Minden bizonnyal darabos, de Tacitustól nem idegen. Boetticher jól fordította: «. . . dass, indem sie täglich um etwas gebeten werden, diejenigen, denen sie gewähren, deshalb ungehalten gegen sie sind?» (Burnoufé szabadabb, de a lényeget érzékelteti: «. . . qui les maudissent en recevant leurs bienfaits.») Vagyis nincs szükség sem a ⟨*non*⟩, sem a ⟨*parcius*⟩ betoldásra, helyesen közölte a szöveget Winterbottom. Ugyanitt (13,5) H. a feltételezett párhuzamos változatok *(palantem* és *pallentem)* közül az elsőt választotta, talán Güngerich megjegyzésére (56) gondolva, hogy ti. *pallens* (metonymiával a. m. «sápadttá tevő», vö. *pallida mors*; Verg.Aen. VI 275 *p. morbi*; Mart. XI 6.6 *p. curae*) «éppen Maternusra vonatkoztatva túl erős» kifejezés volna.

A *deiungere* igéhez (11,3) az apparátus nem jelzi, hogy *más* kéziratokban *disiungere*-t (Urb. 1194) vagy *diiungere*-t találunk (S = Neap. IV B 4 bis; coni. Wölfflin). Güngerich még úgy tudta (46), hogy a hagyomány egységessége miatt a Hersfeldensisre vezethetjük vissza. Egy rokon Cicero-hely (Ad. fam. I 9,23, i. e. 54-ből) azt mutatja, hogy az utóbb említett változat nagyon is plauzibilis: *ab orationibus diiungo me fere referoque ad mansuetiores Musas* — mint a Dialogus Maternusa!

A 15. fej. elején H. megtartja Lipsius ⟨*parem*⟩ kiegészítését, míg Güngerich (Acidaliusszal) az *antiquis*-t törölné. Talán még jobb megoldás volna — enyhe változtatással — *antiquum*, és akkor sem betoldanunk, sem törölnünk nem kellene semmit. Meg mernénk próbálkozni a 16,7 mondat *(incipit . . . extitisse)* értelmezésével is, amelynek hagyományozását H. apparátusából *nem*, legfeljebb Güngerich ismertetéséből lehet rekonstruálni: *incipere Demosthenes videtur, quem vos . . . fingitis, : . . eodem mense exti-*

tisse, — a «kezdésnek» olyan tautológiás kifejezésével, mint pl. Ann. XIII 10,1 *ut principium anni inciperet mense Decembri*.

A 18,5-ben olvasható Calvus- jellemzéshez *(Calvum quidem Ciceroni visum exsanguem et attritum)* sem H., sem más modern kiadó nem fűz megjegyzést, legfeljebb Schulting konjektúráját tüntetik fel *(aridum)*. Eddig senki sem figyelt fel V. Steffen találó emendatiójára (Eos 1976, 200): a hagyományozott *attritum* helyett javasolt *astrictum*-ra, vö. 25,4 és 31,5. Steffen javaslatát szinte a bizonyosság szintjére emeli az a tény, hogy Cicero Brutusában az illető jelző rendszeresen visszatér (pl. 31,120).

Kérdéses a 21,8. mondat szövegformálása: *temperatus ac bonus sanguis implet membra et exsurgit toris ipsosque nervos rubore tegit et decor⟨e⟩* (coni. Lips.) *commendat*. H. apparátusában ez áll: *rubor* bQHU; *decore* Lips. antea recepto *rubore;* Güngerich (94) szerint a *rubore* változat lectio diff.-ként előnyben részesítendő, «a hagyományban viszont egyöntetűen *decor* szerepel.»-Lipsius mindkét esetben az abl.-t választotta, míg az újabbkori kiadók inkább a nom.-ok mellett foglalnak állást. Güngerich azzal próbálta a konjiciált *decore*-t valószínűsíteni, hogy cret. + troch. klauzulát vélt felfedezni (decŏrĕ cōm/mēndăt). Tekintettel Güngerich «klauzuláinak» bizonytalanságára, maradjunk inkább a nom.-ok mellett.

«Biztosan helyesnek» ítélte Güngerich (141) Halm kiegészítését (32,3 *⟨hu⟩ius quoque;* a kéziratokban *uis* vagy *ius)*. Kár, hogy az újabb kiadásokból kiveszett a régente közönséges, persze kérdéses *f⟨a⟩ex*, amelynek beiktatása eltérő központozást kíván. Ami az ugyanitt olvasható *ins⟨tituta⟩ civitatis* konjektúrát illeti, H. (Güngerich kommentárjának kiegészítésében, 142) adós maradt ötletének indokolásával. Annál tanulságosabbak azok a megjegyzései, amelyeket Gudeman *⟨in⟩ dicendo* betoldásához (38,1) fűzött: így a hagyományozott *dicendo*-t nem kell *dicendi*-re «javítanunk».

Észrevételeinket, javaslatainkat stb. még hosszasan sorolhatnók. Annyi azonban az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a tacitusi «kis» írások mindhárom kiadója *pro viribus* derék munkát végzett: az érdeklődők a nyomdai előállítás szempontjából mintaszerű szöveget vehetnek a kezükbe. A sokhelyütt összekuszálódott szöveghagyomány közismert nehézségein múlik, hogy munkájukat csak ideiglenes teljesítményként tarthatjuk számon. Erőfeszítéseikért mindenesetre hálásak vagyunk és az ő eredményeikre is építve próbálunk előbbre jutni.

BORZSÁK ISTVÁN

K. MYLIUS: GESCHICHTE DER LITERATUR IM ALTEN INDIEN. Leipzig 1983. Verlag Reclam jun. 527 o.

Annak ellenére, hogy az A History of Indian literature sorozatban egyre-másra jelennek meg az óind irodalom egyes korszakait, illetve meghatározott műfajait feltáró kötetek, és megnövekedett az egyes részterületekkel foglalkozó monográfiák száma, mindmáig csupán Winternitz háromkötetes irodalomtörténete az egyetlen összefoglaló munka amely az óind, páli és középind nyelveken keletkezett irodalmat rendszeresen tárgyalja. Az a körülmény, hogy Winternitz könyve több mint fél évszázada íródott, feltétlenül szükségessé teszi az A History of Indian literature sorozat mielőbbi befejezését, de addig is szükség van egy rövid, korszerű adatbázissal ellátott kézikönyvre.

Mylius kötete elsősorban magasszintű ismeretterjesztő műnek készült, azonban ennél többre sikerült. A szerző az óind filológia ismert művelője, aki a nevezett irodalom ismertetésén túlmenően egy sor, a szakemberek számára is hasznos adatot csatolt a könyv egyes fejezeteihez. A kötet adatgazdagsága a nem szakembert helyenként kétségbe ejtheti, ugyanez viszont az indológusok örömére szolgál, akik rövid, de szabatos információt kaphatnak az utóbbi évtizedekben megjelent szövegekről, ezek modern fordításairól és a legfontosabb másodlagos szakirodalomról is. Ugyancsak értékesek a szerzőnek az ind irodalomtörténet fogas kérdését jelentő időrendi problémákat érintő állásfoglalásai. Az természetes, hogy a szerző filológus volta bizonyos mértékben az irodalomtörténész rovására érvényesül, de ennek több mentsége van. Kevés hely juthatott a műelemzések számára, és különben is az ókori indiai irodalmak feldolgozásának munkája jelenleg csaknem teljesen a filológusokra hárul, mintegy következő lépés lehet az egyes korszakok, művek vagy szerzők «igazi» irodalomtörténeti boncolgatása. Ezt a lépést sok esetben már korábban is megtették, amikor a szanszkritista és az irodalmár egyszemélyben jelentkezett, de attól még messze vagyunk, hogy egy egységes koncepciójú, átfogó irodalomtörténet születhessék. (A már említett sorozat is inkább monográfiák gyűjteménye lesz). Myliusnak azért mégis több lehetősége volt az egyes munkák bemutatására mint például

S. Ch. Banerjinek, aki az «A Companion to Sanskrit Literature» c. kötetében az angol irodalomtörténetből jól ismert kézikönyv formát utánozva csupán a legszükségesebb adatok közlésére szorítkozhatott.

A kötet címe némileg pontosítandó volna. Az ókori Indiában létező dravida nyelvű nyelvemlékek és a korai dravida, elsősorban ótamil irodalom ugyanis nem kapott itt helyet.

A bevezető részében a tárgyalandó irodalmak jellegéről és terjedelméről szól a szerző. Itt hiányolható, hogy a szerző nem utal a kiadatlan munkák és az ismert források arányára, pedig ezt a V. Raghavan által elindított New Catalogus Catalogorum eddig megjelent kötetei segítségével megtehette volna. Ezenkívül fontos és hasznos lett volna beszélni a számunkra elveszett irodalomról, azokról a szerzőkről, akiknek csak nevük maradt fenn, vagy akiknek művei csak töredékesen őrződtek meg.

A roppant gazdagságú indiai irodalmak tárgyalásában Mylius szemlátomást Winternitz beosztását követi: időrendi és tematikai csoportokat alakít ki.

Az természetes és logikus, hogy az ókori indiai irodalom bemutatását a védikus korszak irodalmi termékeivel kezdjük. Mylius, a korszak specialistája, hetven oldalt szentel a védikus *saṃhitā*-k, a *brāhmaṇá*-k, *āraṇyaká*-k, *upaniṣad*-ok és az ún. *vedāṅga*-irodalom felvázolására és rövid méltatására. Különösen értékesek a szerzőnek a védikus irodalom időrendjét illető saját kutatásaiból származó megjegyzése.

Az ún. epikus irodalom keretében a nagy eposzok: Rāmāyaṇa és Mahābhārata mellett a purāṇák és a tantrák kerülnek bemutatásra. Véleményem szerint, a *tantrikus* források ismertetése tartalmi, nyelvi és időrendi szempontok alapján külön fejezetet érdemelne.

A klasszikus irodalom című fejezet az udvari műeposzt, a lirikus költészetet, gnomikus költészetet, műregényt az ún. *campu* irodalmat és a drámairodalmat mutatja be. A nagy eposzok mellett ez a voltaképpeni szépirodalom, amely Európában is jól ismert és kedvelt alkotások sokaságát jelenti. Ebben a felosztásban is problematikus az egyes műfajok elkülönítése, ugyanis a hagyományos ind műfaj nómenklatúra nem fordítható le minden esetben az európai irodalomelméleti terminológiára. Mylius kénytelen a *campu*-t külön venni, ami tulajdonképpen regény, olyan regény, amely prózai és verses részek keveréke. Ugyancsak nehéz eldönteni, hogy minek minősítsünk olyan műveket, mint például a Śukasaptati, amelyet a modern kutatás leginkább a novella műfajba sorol. A nómenklatúra egységesítése nem látszik könnyen megoldhatónak, mégis érdemes lett volna röviden ismertetni a hagyományos ind műfaji besorolást. (Erre jó példa található a Poonában megjelenés alatt álló «An Encyclopaedic Dictionary of Sanskrit on Historical Principles» 1976-ban megjelent első kötetében és S. Ch. Banerji idézett munkájában.) Ennek szükségességét Mylius is láttatja a drámafajták ind elnevezéseinek alapos bemutatásánál.

A «Filozófia és tudományos irodalom» c. részben a filozófia, *arthaśāstra*, *dharmaśāstra*, matematika, csillagászat, asztrológia, orvostudomány, erotika, zenetudomány-építészet, nyelvtudomány, verstan és szótártan szakirodalma kapott helyet. Ebben az esetben ugyanaz a probléma adódik, amit a szépirodalom műfaj-meghatározásaival kapcsolatban már említettem: nehéz a kétfajta terminológiát egységben látni.

A buddhista irodalom részletes ismertetést nyert. A páli nyelvű irodalom két részben: kánoni és kánonon-kívüli irodalom kerül bemutatásra. A szanszkrit nyelvű buddhista munkák külön alfejezetet képviselnek.

Önálló fejezetben ismerkedhetünk meg a jaina szent iratokkal és a nem jelentéktelen elbeszélő irodalommal.

A zárófejezet az ind irodalomnak a világirodalmon belüli helyzetét értékeli, méltatja. Itt olvasható még egy rövid összefoglaló tanulmány az újkori indológia történetéről.

Mylius irodalomtörténete a szerző széles körű ismereteit, magasfokú tájékozott, ságát tükrözi. Adatai megbízhatóak, az egyes irodalmi alkotásokról nyújtott rövid ismertetések szabatosak, értékelései a szakirodalom szolíd, tudományos feldolgozásán alapulnak.

A munkát áttanulmányozva csupán néhány helyen támad bennem hiányérzet. A feltétlenül megemlítendő hiányok a következők: az ind kultúra legkorábbi korszakáról beszélve feltétlenül említeni kellett volna az Allchin házaspár könyvét (The Birth of Indian Civilization) a Maurya-korszakról szólván figyelmen kívül hagyta R. Thapar és Bongard-Levin alapvető könyveit; a gnómikus költészetről szólva részletesen kellett volna szólni a szanszkrit anthológiákról; a lírikus költészet ismertetésénél említésre méltó volna még a Sūryaśataka; a meseirodalom bemutatásánál kimaradt a Bharaṭaka-dvātriṁśikā; a *māhātmya*-műfaj csupán félmondatos szerepet kapott, pedig ez a részben még

feltáratlan irodalmi forráscsoport a *sthala-purāṇa*-kkal együtt a hinduizmus középkori formájának kútfője, ami nélkül a mai hinduizmus sem érthető; a *tantrikus* irodalomnál megadott szakirodalomból hiányoznak a legújabb, elengedhetetlenül szükséges művek. (Agehananda Bhārati, T. Goudriaan, S. Gupta monográfiái); az erotikus irodalom ismertetésénél szólni kellett volna az Anaṅgaraṅgáról; a hagyományos tudományosságot bemutató fejezetben érdemes lett volna megemlíteni a botanika kézikönyveit (Upavanavinoda, és a *vṛkṣāyurveda*-műfaj többnyire kiadatlan szövegei) a földművelés tankönyveit (Kṛṣiparāśara, Kāśyapīyakṛṣisūkti); a szakácsművészet szövegeit (Nala Pākaśāstra-ja, Bhojanakutūhala).

Egészében véve Mylius könyve jól használható kézikönyv, amelyet az indológusok mellett az ókori India irodalmi életével a szanszkrit irodalom és tudományosság megismerésével foglalkozók haszonnal forgathatnak.

WOJTILLA GYULA

M. KURYLOWICZ: DIE ADOPTIO IM KLASSISCHEN RÖMISCHEN RECHT. In: Studia Antiqua. Warszawa, 1981. 179. l.

A neves lengyel római jogász könyvében az adoptio római jogi szabályozásának feldolgozására vállalkozott. Ez a vállalkozás már csak azért is dicséretes, mert a római jognak ez az intézménye az újabb irodalomban átfogó feldolgozást nem nyert. Bergmann munkája (Beiträge zum römischen Adoptionsrecht, Lund, 1912.) csak az adoptio egyes részletproblémáival foglalkozik. Ugyanez vonatkozik Pitzorno könyvére (L'adozione privata, Perugia, 1914.), amelynek római jogi része egyébként sem talált kedvező visszhangra az irodalomban. A múlt században keletkezett, az adoptio-t — az adoptio terminus az arrogatio-t is magában foglalja a mi szóhasználatunkban — vizsgáló szerzők (Schmitt, Schönberg és Desserteaux) munkái korszerűnek ma már nem tekinthetők. Jelentős fogyatékossága ezeknek a munkáknak az, hogy szerzőik az örökbefogadás szociális és gazdasági hátterével általában nem foglalkoznak, hanem csupán formai jegyek elemzésére szorítkoznak.

Kurylowicz szerint az adoptio annak jogi eszközét jelenti, hogy egy természetes személy nem leszármazás útján kerülhessen családfői hatalom alá. Az adoptio, illetve igei alakban az adoptare mint genus proximum a species-ként értelmezendő adoptiohoz és arrogatio-hoz képest. Az örökbefogadó hatalmába kerülés maga után vonta az agnát kapcsolatok megváltozását. Az arrogatio esetében ez azt jelentette, hogy az arrogált személy — aki paterfamilias volt — egész családjával együtt került át az örökbefogadó agnatiójába. A sensu stricto adoptio-nál ezzel szemben az adoptált személy — mint persona alieni iuris — a pater naturalis családfői hatalma alól kikerülve a pater adoptivus hatalmába került. Az arrogatio formáját a klasszikus jogban elemezve a szerző rámutat arra, hogy az az előző korszak jogához képest — a per populum formáról van szó — mit sem változik. Ez kétségtelen módon a konzervatív szemlélet tükröződése. Az arrogatio császári rescriptum útján valószínűleg csak az i. sz. III. századtól kezdve nyert lassacskán polgárjogot. A rescriptumos arrogatio térnyerésében a Constitutio Antoniniana játszik komoly szerepet olyan értelemben, hogy igény van a Román kívül lebonyolítandó arrogatio-ra. A szűkebb értelemben vett adaptio az eljárást tekintve változatlan marad. Az első elem a mancipatio, manumissio és remancipatio útján realizálódó szabadulás a korábbi atyai hatalom alól; a második elem lényegét az in iure cessio jelenti, mely eszköze az örökbefogadó patria potestas-a alá való kerülésnek. Az adoptio ilyen módon — német jogi terminológiával élve — ún. «nachgeformtes Rechtsgeschäft». A tágabb értelemben vett adoptio feltételei között szerepel az, hogy a pater adoptivus meghatározott életkort érjen el, gyermekei ne legyenek és hiányozzék a nemzési képesség. Az i. sz. II. századtól kezdődően azonban már jóval kisebb mértékű az ezekhez a feltételekhez való ragaszkodás. A pater adoptivus családi és vagyoni érdekei már komoly szerepet játszanak az örökbefogadás megengedésénél. Nincs változás viszont abban a tekintetben, hogy nők arrogálására továbbra sincs lehetőség. Ezen a területen az újítás Diocletianus nevéhez kapcsolódik. Részletesen foglalkozik a szerző az életkor kérdésével, mint az adoptio-arrogatio feltételével. Utal arra, hogy ebben a kérdésben megoszlanak a források útján nyert információk (l. pl. Gai. Inst. 1. 106.). Ez a probléma végleges megoldást csak a iustinianusi kodifikációban nyer, melynél igen komoly szerephez jut az «adoptio enim naturam imitatur» (Inst. 1.11.4.) regula, mely különben már klasszikus előzményekkel is (Javolenus D.1.7.16.) is rendelkezik.

Különös figyelemmel van Kurylowicz arra a kérdésre, hogy mi az egyes jogtudósok álláspontja a kiskorú örökbefogadásra vonatkozóan. Erre eredetileg nincs mód, s

csupán az i. sz. II. században, Antonius Pius rescriptuma révén válik lehetségessé. Igen nagy ennek a rescriptumnak gazdasági és szociális súlya. A szerző az örökbefogadás egyes eseteit a rescriptum alapján vizsgálva arra az eredményre jut, hogy az arrogatio esetében arról van szó, hogy az arrogáló az arrogált személy vagyonába «lép be», mivel az arrogált korábban saját maga volt mint önjogú személyként ezeknek a jogoknak az alanya. Az adoptio-nál viszont az adoptált filius familias esetében a vagyonjogi helyzetben változás nem következett be. Az arrogatio egyébként a successio per universitatem esetkörébe tartozik, melynek alapja a consuetudoban gyökerezik. Ebben a körben a klasszikus jogban sincs lényegi változás. Az arrogált személy jogai automatikusan átszállnak az arrogálóra, kivéve természetesen azokat, amelyeket a filius familias sem a paterfamiliasnak, sem pedig magának nem tudott megszerezni. Az arrogáló univerzális successiója alóli kivételek körébe tartozott mindenekelőtt az ususfructus és az operae liberti, amelyek a capitis deminutio révén megszűntek. Hangsúlyozza azonban a szerző, hogy még ezekben az esetekben is lehetőség van — a források szerint — az általánostól eltérő konkrét szabályozásra. Az arrogáló köteles átvállalni az arrogáltnak azokat a tartozásait, amelyek még az arrogatio előtt keletkeztek.

Sajátos vonása a római jogi örökbefogadásnak az, hogy igen szorosan, több szálon kapcsolódik az öröklési joghoz. Ez a szoros kapcsolódás az oka annak, hogy az örökbefogadás többi funkciói erősen háttérbe szorulnak. A ius civile értelmében a törvényes öröklés körében az örökbefogadottak az arrogáló-adoptáló családjában a sui heredes köréhez tartoznak. Ennek mintegy kompenzálásául szolgál az, hogy az örökbefogadottak saját korábbi családjukban öröklési jogukat elvesztik. A ius civile szerint a familia adoptiva-ból történő emancipálás — melyre még az örökbefogadó halála előtt kerül sor — a sui heres minőség elvesztésével jár anélkül, hogy az örökbefogadott korábbi családjában az öröklési jogát visszaszerezné. Részletesen elemzi Kurylowicz az örökbefogadó—örökbefogadott viszonylatában a végrendeleti öröklést is. Végül arra a következtetésre jut, miszerint a klasszikus arrogatio és adoptio egységes vonásokkal rendelkező, sui generis intézményei a jognak, melyek adekvát módon tükrözik a kor gazdasági és társadalmi kívánalmait.

Külön részben foglalkozik Kurylowicz az adoptio posztklasszikus jusztiniánuszi jogban bekövetkező változásaival. Különösen jelentős változásokat eredményez a Diocletianus-féle törvényhozás. Diocletianus a klasszikus jog vívmányai «őrzőjeként» szerepel, akinek célja a keleti tartományi jogok «támadásainak» kivédése. Ez ad például magyarázatot arra, hogy miért ellenzi — igen konzekvens formában — az adoptio in fratrem konstrukciót. Más oldalról ez az uralkodó bizonyos módosítások kezdeményezője. Lehetővé válik a sui iuris nők arrogatio-ja. (C.8.47./48./8). és hatályát veszti a különben már nyilvánvalóan anakronisztikussá váló per populum eljárás (C.8.47./48./6.). Ilyen értelemben Diocletianus reformjai több irányzatból is táplálkoznak. Ezek az irányzatok: egyrészt a klasszicizáló tendencia, másrészt a provinciai gyakorlat s végül az élet diktálta követelmények fokozott mértékű figyelembevétele. Igen figyelemre méltóak az Imperium Romanum nyugati felében jelentkező tendenciák. A szerző rámutat arra, hogy ennek a fejlődési folyamatnak a legfőbb jellemzője a vulgarizálódás. Igen érdekes az adoptio új definíciója («. . . similitudo naturae est, ut aliquis filium habere possit, quem non generavit». — GE 1.5.pr.). Ez a meghatározás is híven tükrözi azt, miszerint az adoptio körében annak szociális funkciója háttérbe szorítja a «cizellált» jogi terminus technicust. Az adoptio és az arrogatio közötti disztinkció a sui iuris és az alieni iuris személyek megkülönböztetésére épül. Nincs választóvonal ezen felül az örökbefogadás két formája között a vagyonjogi hatásokat illetően. Különleges problémát vet fel az adfiliatio kérdése, amely valójában az adoptio egyfajta vulgarizált alakját jelenti. Ez az adfiliatio teljes mértékben független az apai hatalomtól és az agnát familia struktúrájától. Egyébként erre a függetlenedésre utaló jel az Imperium keleti felében is megfigyelhető a hyiothesia formájában. Kurylowicz a justinianusi jogot vizsgálva az adoptio plena és az adoptio minus plena (C.8.47./48./10.) ellentétének szentel nagyobb figyelmet. A justinianusi reform alapját kétségtelenül az öröklési jogban a praetor által bevezetett reformok alkotják. Nem elhanyagolható tényező ebben a vonatkozásban az sem, hogy a posztklasszikus jogban már egyértelműen a cognat rokoni kapcsolat válik uralkodóvá. Összefoglalóan megállapítható, hogy Iustinianus számára az adoptio teljes egészében reformra szoruló intézmény, amelynél nem csupán az öröklési jogi problémák relevánsak. Az adoptio minus plena esetében az alapot nyilvánvalóan az apai hatalom meggyengülése, erős háttérbe szorulása jelenti. Sajátos módon — a fontolva haladás követelményének megfelelően — Justinianus formailag ugyan fenntartja az adoptio és az arrogatio közötti megkülönböztetést, azonban tartalmilag — az adoptio plena és az adoptio minus plena közötti különbség hangsúlyozásával — új alapokra helyezi az örökbefogadás intézményét.

A lengyel romanista könyve gondolatokban gazdag, eredeti alkotás. Kurylowicz példaszerűen jár el a forráselemzés területén és ugyanakkor igen gondos elemzésnek veti alá az egyes irodalmi teóriákat. Munkája igen értékes hozzájárulás az örökbefogadás a tágabb értelemben vett adoptio római jogi történetének kutatásához. A könyv a római jogászok és az ókortörténészek érdeklődésére egyaránt számot tarthat.

HAMZA GÁBOR

Y. GRISÉ: LE SUICIDE DANS LA ROME ANTIQUE. (Collection d'Études ancienne. Collection Noesis) Montréal—Paris 1982, 325 l.

Az ókortörténet szociológiai vizsgálata — bár újabban egyre inkább tért hódít — egyáltalán nem új jelenség; ezt, az alapvetően a kortárs társadalom folyamatainak elemzésére létrejött tudományt vagy inkább módszert már maguk a kidolgozói kezdték a történelem s így az ókori történet tanulmányozására is kiterjeszteni, gondoljunk csak Max Weber *Gazdaságtörténet*ére vagy a múlt század végétől egyre inkább megélélekülő proszopográfiai kutatásokra, melyek mögött nyilvánvalóan az az igény húzódik meg, hogy a társadalmat ne vagy necsak a maga egészében, hanem az azt alkotó egyénekben vegyék szemügyre. A szociológia a maga statisztikai módszereivel számos olyan eredményt képes felmutatni, amelyekre a hagyományos «történeti» vagy pozitivista kutatás nem figyelt, nem figyelhetett fel, így feltétlenül el kell ismernünk létjogosultságát az ókorkutatás fegyvertárában.

Ezen a ponton azonban máris komoly megszorítás látszik szükségesnek. Az ókori történetírás — sajátos jellegéből következően — nem «társadalom-történet», hanem a vezető társadalmi réteget vagy a császár és a szenátori rend viszonyát a középpontba állító, jobbára Rómára korlátozódó, szépirodalmi igényű műfaj, mely a plebejusi rétegeket, a katonákat és a rabszolgákat csak igen ritkán engedi szóhoz jutni, így — kellő adatoltság hiányában — a különféle statisztikai számításokból csak korlátozott érvényű következtetéseket lehet levonni az egyes vizsgált kérdésekkel kapcsolatban.

Hogy ez mégis lehetséges és indokolt, annak újabb bizonyítékát tárja elénk Yolande Grisé, az ottawai egyetem professzora, az öngyilkosság római szerepének monografikus vizsgálatával. A téma — a kereszténységnek az öngyilkosságot övező több évszázados tabuja, továbbá a riasztó modern statisztikák miatt — első pillantásra kevéssé vonzza a mai olvasót; mégis, éppen ezért, illetve újabb keletű feldolgozás hiánya miatt igenis figyelmet kíván.

Mint a szerző rámutat (17 skk. l.), a római közgondolkodásban az öngyilkosság kétféle megítélésével találkozhatunk: a plebejus, rabszolga vagy katona elemek körében általában elutasítás figyelhető meg annak bármely formája iránt (Grisé emögött archaikus tabut sejt), míg az arisztokrácia bizonyos körülmények között nemcsak elfogadta, hanem fel is magasztalta az aktust.

A szerző a különféle nyelvi kifejezési formák vizsgálatából kiindulva arra a következtetésre jut, hogy a múlt század végén a tudományban kialakult, s azóta a köztudatba is bekerült felfogással ellentétben (ti. hogy öngyilkosságot csak pillanatnyi önkívületben, őrületben lehet elkövetni), a rómaiak számára az élet elvetése *par excellence* tudatos tett volt (a leggyakrabban előforduló kifejezés: *mortem sibi consciscere* összefügg a *scire* igével). A latinban nincs «öngyilkosság» jelentésű főnév, bár a *-cidium* és *-cida* végű szóösszetételek egész sora létezik. Nem egészen helytálló Grisé azon véleménye, hogy nincs összetétel a *sui-* névmással mint előtaggal: Priscianus — bár meglehetősen erőltetett képzésben, görög terminusok latin fordításaként — használja a *suipassio, suipassivus suipassus* szavakat (igaz, ezek a *Grammatici Latini* Hertz-féle Priscianus-kiadásban különírva olvashatók).

Az ide tartozó nyelvi kifejezések külön függelékben találhatók a könyv végén (291 skk. l.). Nem értünk egyet a szerzővel abban, hogy csak bizonyos típusú kifejezéseket sorol fel, mint pl. *mortem (letum) sibi consciscere, quaerere; se occidere; mors voluntaria; sua manu*, stb., nem említi viszont a *venas (ab)rumpere, abscindere, incindere, abrumpendas praebere; suspendio mori, perire, vitam finire; collum in laqueum inserere, infamiam laqueo finire*, stb. formulákat, melyek éppúgy szinonímái az öngyilkosságnak, mint a felsorolásában szereplő kifejezések. Ez hiba, főleg azért, mert említésük a szerzőnek éppen azon állítását támasztaná alá, miszerint a rómaiak számára nem «öngyilkosság» *(le suicide)*, hanem *egyes* öngyilkosságok *(les suicides)* léteznek, magyarán: a rómaiak nem valamiféle általánosító fogalommal ítélkeznek az öngyilkos tettekről, hanem egyenként mérlegelik indítékait és módszereit, s ennek nyelvi szinten is kifejezést adnak.

A tanulmány következő része az öngyilkosság gyakoriságát vizsgálja. A szerző ehhez egy igen tanulságos, Róma alapításától az i. sz. II. sz. végéig tartó statisztikai táblázatot mellékelt, amely az öngyilkosságok motívumaira, eszközére és módjára is fényt vet (34 skk. l.). A lista már önmagában cáfolat arra a korábbi tudományos irodalomban fellelhető tévhitre (melyet főként egy Seneca-hely táplált: Ep. 24,25, *libido moriendi)*, hogy ti. Róma «a köztársaság végétől borzalmas öngyilkos-hekatombák színtere volt» (32. lap). Természetesen Grisé is tisztában van a recenzió elején hangoztatott fenntartással, nevezetesen forrásaink korlátozott statisztikai értékével, tehát a lista jóval hosszabb lenne, ha minden öngyilkossági esetről, s nemcsak a nevezetes történelmi személyiségek haláláról és híresebb csoportos öngyilkosságokról értesülnénk, de mindent egybevetve indokoltnak tarthatjuk a konklúzióját: *à Rome . . . le suicide a été vécu, en définitive, comme une solution «exceptionnelle» devant aes problèmes «exceptionnels»* (57. l.).

A két következő fejezet (59—123. l.) a római öngyilkosságok tipológiáját és módszereit sorolja fel, s bár az egyes típusok definiálásában a szerző mások munkáira épít, a tipológia római kontextusra való alkalmazása miatt mégis a könyv legeredetibb és legérdekesebb részének mondható. A különféle típusok bő példaanyaggal illusztrált sorravétele (melynek újabb megfogalmazásai is egészében véve Émile Durkheim *Az öngyilkosság* című, immár klasszikussá vált monográfiáján alapulnak) egyúttal jó példa arra is, hogy a modern szociológiai rendszereket, tételeket milyen jól lehet alkalmazni — *mutatis mutandis* — egy, a legújabbkori társadalomtól merőben különböző társadalom jelenségeinek vizsgálatára. A szerző Rómában öt különböző öngyilkosság-típust *(types de suicide)*, azaz indítékcsoportot talál: a menekülés típusát (az elviselhetetlen körülmények, a gyász, a büntetés elől), az «ideologikus» magatartást (ide sorolja a császárkor kényszerű öngyilkosait), az önfeláldozó, az agresszív és a «ludikus» viselkedésmódokat (ez utóbbihoz sorolja — nem egészen érthető módon — az ordáliát, valamint a párviadal-jellegű öngyilkosságokat).

Még tanulságosabb az öngyilkosság módozatait *(les modes de suicide)* tárgyaló fejezet. Ennek során a szerző megállapítja, hogy a legtipikusabb római módszer a fegyverrel történő öngyilkosság (akár az egyén maga, akár egy kívülálló bevonásával, «közreműködésével» követi el, akár két öngyilkosjelölt egymást segíti halálba, mint Iuba és Petreius, l. pl. Appianos, *B. C.* II 415 — Grisénél, 102. 80. j., pontatlan a helymegjelölés !). Statisztikai gyakorisága miatt második helyre az ütőerek felvágásával elkövetett öngyilkosság került, de ezzel a szerző — láthatóan — nemigen tud mit kezdeni. Nyilvánvalóan nem érdemi magyarázat az, ami a 94. lapon olvasható: *il était de bon ton, au premier siècle de notre ère, de s'ouvrir les veines.* Még inkább téves a 105, 93. j.-ben az a sejtetés, amely Seneca esete alapján kapcsolatot próbál keresni a misztikus indokból (a földre kiontott vér tabuja !) fürdővízben elkövetett gyilkosságokkal. Tudvalevő, hogy Seneca túl lassú véráramlása miatt volt kénytelen meleg fürdővízzel gyorsítani a halált (Tac. *Ann. XV* 60 skk.).

A módszerek további felsorolásából megtudhatjuk, hogy az akasztásos öngyilkosságot inkább csak nők, illetve plebejus elemek alkalmazták, a római arisztokraták mint a holttestet elcsúfító *foeda mors*-ot (Liv. XLII 28,11; a szerző által adott helymegjelölés ismét pontatlan) elutasították. Ugyancsak ritkábban szerepel a forrásokban a vízbe vagy szakadékba ugrás, mely általában a boldogtalan szerelem kiútja; a mérgek alkalmazása Róma egész történetében fellelhető, míg az önkéntes éhhalál, az élve elégetés és más, pl. Seneca 70. levelében említett módszerek egészen excentrikusnak tűnnek az összkép szempontjából.

A *Les conséquences religieuses du suicide à Rome* c. rész tanulságait a szerző a következőképpen összegzi (157. l.): az öngyilkosokat általánan semmiféle vallási megbélyegzés nem sújtotta, tisztes temetésben részesültek, kivéve az akasztottakat, akiket —a szerző szerint inkább csak a korai időkben (l. Cassius Hemina fr. 15 Peter = Serv. *Aen.* XII 603) — tettük miatt keresztre feszítéssel bélyegeztek meg, valamint később a rabszolgákat, akik mint uruk vagyontárgyai, öngyilkosságukkal megkárosították gazdájukat.

A könyv harmadik része az öngyilkosság morális megítélését vizsgálja. A görög filozófiai iskolák véleményének sommás összefoglalása után (168. l.: a transzcendentális tendenciájúak elutasítóak az öngyilkossággal szemben, míg az immanens rendszerek megengedik, sőt bizonyos esetekben javasolják is) a szerző az egyes irányzatok gondolatmenetének részletes ismertetésére tér át. Anélkül, hogy fejtegetéseinek bírálatába bocsátkoznánk, csak annyit jegyzünk meg: tévedés a sztoicizmus kapcsán, a kétféle «öngyilkosság-érv» (ti. az isteni intés, illetve bizonyos konkrét kényszerítő körülmények) alapján két öngyilkosság-típust felvenni *(«suicide rationnel» és «suicide moral»)*, hiszen a sztoicizmus alaptételeiből («az erény a legfőbb jó» és «a Természetnek, azaz a legfőbb

Értelemnek megfelelően kell élni») következően mindkét érvelés mögött ugyanaz a gondolatmenet rejlik, amit — kissé körülményesen — Grisé maga így fogalmaz meg: *il était recommendé au sage de s'enlever la vie lorsqu'un événement venait troubler sa vie au point de l'empêcher de suivre la ligne de conduite qu'il s'était tracée* (183. l.) — akár isteni intés, akár saját megítélése alapján jut is erre az elhatározásra a bölcs.

A továbbiakban Grisé annak vizsgálatával foglalkozik, hogy az öngyilkosság morális megítélésében milyen változások, hangsúly-eltolódások fedezhetők fel a római gondolkodók (Cicero, Seneca, Epiktétos és Marcus Aurelius) műveiben *(L'option stoicienne des moralistes romains*, 193 skk.). Megállapítja, hogy az említett filozófusok számára az öngyilkosság az emberi szabadság végső biztosítéka, olyan elidegeníthetetlen emberi jog, amely bármilyen körülmények között lehetővé teszi az emberi méltóság megőrzését. E gondolat első filozófiai megfogalmazójának Panaitiost tartja, A. Mair (Encyclopedia of Religion and Ethics) «Suicide»-szócikkére ill. egy Mair által közölt, obskurus mondatra hivatkozva *(et constat Stoicos, praesertim inter Romanos, in eo quod vitae se subducere liceat morte voluntaria — ἐξαγωγήν dicere solebant — vel libertatem sapientis putasse)*. A források kezelésére még visszatérünk, itt most csak annyit szögezünk le: Grisé a jelek szerint többet tud, mint ami Panaitios filozófiai nézeteiből dokumentáltan ismeretes! (Szerzőnk nem ismeri M. van Straaten *Panaetii Rhodii fragmenta* c. gyűjteményét.)

Grisé a továbbiakban a latin történetírók és költők öngyilkossággal kapcsolatos állásfoglalásait igyekszik kihámozni műveikből, Plautustól Apuleiusig. Ennek során ismét csak arra a megállapításra jut, hogy a rómaiak igen pozitívan viseltettek e végletes tett iránt. A könyv utolsó része az öngyilkosság jogi megítélésével foglalkozik, végül a konklúzióban rövid kitekintést tesz a II. sz. utáni véleményekre, egészen a kereszténység kibontakozásáig.

A fenti tartalmi áttekintés után nyomatékosan kell szólnunk egy komoly mulasztásról, nevezetesen a források megbízhatatlan kezeléséről. Nemcsak azért marasztalható el Grisé, mert görög szerzőt nem görögül idéz (a kevés ilyen helyek egyike így is sajtóhibás: a 182. lapon az egyik szó *iota subscruptuma* hátracsúszott vesszőnek, s így értelmetlenné vált a mondat), hanem mert nem is görögül olvas! Forrásjegyzékében számos, elavult, megbízhatatlan görög és latin szövegkiadáson alapuló *fordítás* szerepel. A Panaitios-töredékek gyűjteményén kívül Grisé nem tud J. von Arnim *Stoicorum veterum fragmenta* c. munkájáról sem. A pontatlan helymegjelölésre a korábban említetteken kívül is akad példa: így a 185., 85. j.-ben teljesen képtelen forráshelyet ad Stob. *Anth.* III 7,55 vagy *Flor.* 7,55 helyett (Kleitomachos öngyilkossága).

Mindezek a bíráló megjegyzések mégsem vitatják el a mű értékeit. A korábbi hasonló témájú, nagyobb tanulmányok közül K. A. Geigeré (Der Selbstmord im klass. Altertum, Augsburg 1888) a szerző vallásos elfogultsága miatt ma már eléggé elavult, míg R. Hirzel (Der Selbstmord, AfRw. 11, 1908) három részből álló cikksorozata és főleg J. M. Rist *Stoic Philosophy* (Cambridge 1969) c. művének «Suicide» fejezete jobbára csak a probléma filozófiai oldalával foglalkozik. Grisé monográfiája ezekhez képest mind anyagában teljesebb, mind pedig módszerei, vizsgálati szempontjai tekintetében korszerűbb. Különösen becses a gazdagabb bibliográfia, mely a múlt század első felétől a könyv megszületéséig felsorolja az ide vágó irodalmat.

KOVÁCS MIHÁLY

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONHATODIK ÉVE

Társaságunk munkájának keretei az elmúlt évben sem változtak, megtartottuk felolvasó üléseinket, vidéki csoportjaink is szerveztek felolvasó üléseket, s ha egy-egy külföldi vendég magyarországi útja ezt lehetővé tette, rendkívüli felolvasó üléseket tartottunk. A felolvasó ülések rendje az elmúlt évben a következő volt:

1983. május 20.: *Tegyei Imre:* Menandros és Plautus
Jeney Zoltán: Antik szöveg, mai zene
(Ezen az ülésen került sor a középiskolai latin tanulmányi verseny díjainak kiosztására.)

október 28.: *Szabó Árpád:* Pytheas és Strabón. (Forráskritika)
Ritoók Zsigmond: Homéros és századunk

november 18.: *Herman József:* A nyelvtani szerkezet változásaihoz a késői latinságban: névszóragozás és nominális szintagma
Kiss Sándor: A kései latin grammatikusok és az igemód
Jeremiás Éva: Újabb irányzatok a történeti szintaxis kutatásban

december 16.: Vitaülés a római jogi oktatás bevezetésének miskolci tapasztalatairól. Vitaindítót tartott: *Kállay István*, felkért hozzászóló volt: *Huszti Vilmos*

1984. január 27.: *Kocziszky Éva:* Hölderlin Sophoklése
Karsai György: Hippolytos lovai

február 17.: *Soós István:* Cicero filhellénizmusa
Mócsy András: Nehalennia és római kereskedelem a La Manche csatornán
Visy Zsolt: Az auxiliáris katonák elbocsátásában mutatkozó szabályszerűségek a katonai diplomák alapján

március 16.: *Vargyas Péter:* Hettita kereskedők Ugaritban
Fröhlich Ida: Dániel és a translatio imperii
Hahn István: Nimród és Sāsān

április 27.: *Maróti Egon:* Periodonikés
Adamik Tamás: Augustinus stíluselmélete

május 18.: *Kákosy László:* Magyar ásatás Egyiptomban
Közgyűlés

Rendkívüli felolvasó ülés kettő volt:

1983. május 25.: *Chr. Jacob* (Párizs): Géographie et les théories de la représentation en Grèce ancienne

október 7.: *K. Thraede* (Regensburg): Sallust im Computer — Methoden der Echtheitskritik. (Über die 'Briefe an Caesar'.)

A szegedi csoport ugyancsak két felolvasó ülést tartott, mindkettőt a TIT Szeged Városi Szervezetével együtt:

1983. szeptember 22.: *A. Lippold* (Regensburg): Der Germanenfeldzug des Maximinus Thrax

október 11.: *K. Thraede* (Regensburg): Mann und Frau in der römischen Elegie

Három ülés volt a debreceni csoportban (részben a KLTE Klasszika-filológiai Tanszékével, a TIT Irodalmi és Történelmi Szakosztályával és a DAB Irodalmi Munkabizottságával együtt):

1983. május 25.: *W. Hering* (Rostock): A görög tragédia — költői ihlet vagy pontos tervezés
1984. április 24.: *Sarkady János:* Istenek az aisóposi mesékben
Németh Béla: Gondolatok a források és interpretációk kérdéséhez
május 14.: *T. Loposzko* (Lublin): A rabszolgák és az i. e. 1. századi társadalmi mozgalmak

A budapesti felolvasó üléseken összesen 20 előadás hangzott el, a 20 előadóból 6 először szerepelt Társaságunk felolvasó ülésén. A 20 előadás mintegy tizenkétféle témakörből való volt, többek között a sporttörténet, a római jog, az ókori és újkori tudománytörténet, az ókor és a modern zene kapcsolata, az orientalisztika több területe köréből. Mindez azt mutatja, hogy az elmúlt évben több ponton sikerült régi kívánságokat kielégíteni. Ha azonban nemcsak a statisztikai adatokat nézzük, nem állíthatjuk, hogy ez az örvendetes sokszínűség hasonlóan örvendetesen egyenletes magas színvonallal párosult. A másik elgondolkoztató jelenség, hogy az ülések látogatottsága mintha az elmúlt évekhez képest csökkent volna. Ha üléseink látogatottságát az egykori Budapesti Philologiai Társaság üléseinek látogatottságával hasonlítom össze, mely Társaságban tehát a modern filológia művelői is jelen voltak, s melynek egy-egy közgyűlésén, az EPhK-ben közölt adatok szerint átlagosan húszan voltak jelen, természetesen nincs okunk panaszra, ha azonban az elmúlt évekre gondolunk, maradéktalan elégedettségre sem. Mindenesetre a Vezetőség véleménye szerint a látogatottságot csak a tudományos színvonal emelésével látjuk növelhetőnek.

Egy tekintetben lehet örömünk zavartalan. Társaságunk társelnökének, Borzsák Istvánnak a fáradozása gyümölcseképpen a középiskolai latin tanulmányi verseny, melyet eddig Társaságunk rendezett, az Oktatásügyi Minisztérium támogatásával ugyan, de mégsem az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyek egyenrangú részeként, most már az OKTV teljesen egyenjogú, szerves része, helyezettjei mindazon előnyöket élvezik, melyek más tanulmányi versenyek helyezettjeit megilletik. Talán nem kell különösebben ecsetelnem, mit jelent ez a latinnak mint középiskolai tantárgynak a megbecsülése szempontjából. A Minisztérium továbbra is kikéri Társaságunk tanácsait a verseny rendezésében, s így annak szakmai előkészítése (a szövegek kiválasztása stb.) továbbra is Társaságunkra hárul. Ezt a munkát Társaságunk egyik titkára, Mayer Erika végzi, teljes odaadással és lelkiismeretességgel, amely tevékenységéért ezúttal is meleg köszönetünket fejezzük ki. A verseny jellegében beállott eme változás egyúttal azt is jelenti, hogy a díjakat már nem Társaságunk adja, hanem a Minisztérium, és így azok kiosztására már nem itt, hanem az OKTV többi díjnak kiosztásával együtt kerül sor. Itt már csak a II. osztályos versenyzők díjait fogjuk kiosztani, akik számára a verseny még a régi keretek közt folyik.

A Társaság tagjainak létszáma 557, ebből egyetemi hallgató 82.

A főtitkár szomorú kötelessége, hogy évi jelentésében a Társaság halottairól megemlékezzék. A jelentésnek ez a része ebben az évben fájdalmasan hosszúra nyúlik. Névsorban sorolom fel az elköltözötteket.

Meghalt Castiglione László, Társaságunk választmányának tagja, a görög-római Egyiptom művészetének és kultúrájának, később az antik portré-művészetnek nemzetközileg általánosan elismert, kiváló kutatója, aki nemcsak a szakirodalomban rendszeresen idézett tanulmányainak sorával, hanem számos, a szélesebb magyar olvasó közönség számára írt cikkével és könyvével is szolgálta tudományszakunk ügyét. Már egészen fiatalon, még az ötvenes évek elején, a Társaság elődjét jelentő tanári munkaközösség összejövetelein tartott előadásokat a görög művészet egyes alakjairól, később pedig számos ízben hallhattuk fejtegetései Társaságunk előadói emelvényéről. Fáj, hogy többet erre nem kerülhet sor.

Váratlanul, ereje teljében, újabb munkák tervezgetése közben hagyott itt minket Falus Róbert, aki különféle tisztségek viselője, legutóbb alelnök volt Társaságunkban. Oktatóként mint a budapesti egyetem görög tanszékének újjászervezője, tudósként elsősorban mint a görög irodalom és filozófia kutatója, a tudomány eredményeinek népszerűsítőjeként mint számos nagysikerű könyv szerzője írta be nevét a magyar művelődés történetébe. Kritikai szelleme, fanyar humora, mindig új területeket meghódítani akaró szellemi ereje sokáig fog hiányozni körünkből, óráiból tanítványai, műveiből olvasói sokáig fognak tanulságokat meríteni.

Eltávozott közülünk a középiskolai latinoktatásnak egy áldozatos, odaadó munkása, Tóth József. Az egykori Somogy megyei fiatal tanár, a Iuventus lelkes levelezője, az ötvenes-hatvanas években nem könnyű körülmények között végezte a latin szakfelügyelő hálátlan munkáját, küzdve a tárgy érdekeiért sokféle értetlenséggel, nem egyszer rosszindulattal, tudományos szervektől nem mindig támogatva, de mindig derűvel, töretlen lelkesedéssel. Egyik szerzője volt a latintanítás új útjait kereső tankönyveknek, s akinek alkalma volt óráit látni — szakfelügyelők ritkán szokták megengedni, hogy óráikat «köztanárok» látogassák, és lássák, hogy nekik is küszködniük kell — tapasztalhatták, hogy nemcsak elméletben tudta, hogyan kell tanítani.

Hosszú szenvedés után hunyt el Visky Károly, Társaságunk számvizsgáló bizottságának elnöke, a római jog Európa-szerte tisztelt és nagyrabecsült kutatója, aki tudásának gyümölcseiből nemcsak hazai és külföldi folyóiratokban közzétett tanulmányaiban, nemcsak néhány héttel halála előtt megjelent fontos könyvében, hanem Társaságunk előadói asztalánál is részeltette mindazokat, akik a hellénisztikus és a római jog kérdései iránt érdeklődtek. De segítette jogi tudásával Társaságunkat sok apróbb-nagyobb ügy intézésében, és segített meleg emberségével sokak életünk nyugodtabbá tételében.

Két személyről kell még megemlékeznem, akik nem voltak ugyan Társaságunk tagjai, de így vagy úgy hozzájárultak tudományszakunk munkájához. Az egyik Kenéz Ernő, aki mint az Akadémiai Könyvtár könyvbeszerzésének irányítója felbecsülhetetlen szolgálatokat tett tudományszakunknak. Túl azon, hogy különleges körültekintéssel és lelkiismeretességgel figyelte a nemzetközi könyvpiacot és a szakfolyóiratok alapján gondosan mérlegelve rendelte meg a könyveket, készséggel fogadott el mindenkitől tanácsokat, javaslatokat is. Ha ma az Akadémiai Könyvtár valóban szilárd bázisa az ókortudomány művelésének, ha az ötvenes évek óta nemigen akad olyan nagyobb jelentőségű munka, mely ott megtalálható ne volna, és ha az ókor kutatói így ott eredményesen végezhetik munkájukat, ez elsősorban az ő érdeme. Ezért emlékezünk meg itt is róla, s köszönjük Ferenczy Endre professzornak, választmányunk tagjának, hogy temetésén, Győrben, Társaságunk gyászának is kifejezést adott.

A másik, akinek halálát a magyarországi és európai középkori latinság minden kutatója gyászolja, Mezey László. Ő sem volt Társaságunk tagja, de egész munkássága mégis szerves kapcsolatban állt Társaságunk munkásságával. A kódextöredékekben a középkori magyar művelődésnek és az antikvitás továbbélésének egy addig nem értékelt forrását ismerte fel és értékesítette. Széles tudásával a magyarországi latinság szótárának készülő munkálatait mindig szívesen és eredményesen segítette, s azon sajnos kevés jelentős magyar tudós közé tartozott, aki tudatosan törekedett tanítványok nevelésére, iskola kialakítására. Az ő munkája is, mint a többieké, derékba tört. Őrizzük az elköltözöttek emlékét és folytassuk munkájukat.

RITOÓK ZSIGMOND

AZ 1984. ÉVI MARÓT-DÍJ

Az elsősorban komplex, több tudományszak eredményeit együttesen értékesítő kutatásokat honoráló Marót-díjat a Vezetőség ebben az évben Ritoókné Szalay Ágnesnek ítélte oda, a Reneszánsz Füzetek 58. számaként megjelent Nympha super ripam Danubii című tanulmányáért, amelyben a reneszánsz írott forrásanyag, valamint a modern epigrafikai, művészettörténeti és történeti szakirodalom ismerete és kritikája alapján bizonyította be egy Mátyás idején Budán állt antik szobor tényleges létezését, és vetette meg az alapját az antik emlékek Mátyás-kori gyűjtésére vonatkozó további kutatásoknak, ami mind az elveszett antik szobrokról, mind a reneszánsz-kori magyarországi antik recepcióról értékes további felvilágosításokat ígér, vagyis aminek mind a klasszikus ókor, mind hazai kultusza szempontjából jelentősége van.

AZ 1984. ÉVI LÉNARD SÁNDOR-DÍJ

Az Ókortudományi Társaság Vezetősége a latin irodalom valamely kérdésével foglalkozó munka jutalmazására másodévenként kiadott Lénard Sándor-díjat ebben az évnen Adamik Tamásnak adja, Martialis és költészet c. könyvéért, melyben kritikailag áttekinti a Martialisszal és költészetével kapcsolatos eddigi kutatásokat s elsősorban a stílusvizsgálat modern módszereinek alkalmazásával új eredményeket is ért el.

AZ 1984. ÉVI RÉVAY-DÍJ

Az Ókortudomány Társaság Vezetősége a kritikai tevékenység jutalmazására szánt Révay-díjat 1984-ben Fodor Gézának ítéli oda, Ritoók Zsigmond, Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez c. munkájáról írt bírálatáért, melyben a munka ismertetésén túl a görög zeneesztétika történetének alapkérdéseihez szól hozzá, és fontos új szempontokra hívja fel a figyelmet, viszi előbbre a kutatást.

AZ 1984. ÉVI KÖZÉPISKOLAI LATIN NYELVI VERSENYEK

A III—IV. oszt. gimnáziumi tanulók latin versenye, amelyet több mint 20 évig az Ókortudományi Társaság rendezett, a f. tanévtől kezdve a Művelődési Minisztérium által meghirdetett hivatalos Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny egyenrangú részévé vált, így szervezése most már a többi szaktárgyi versenyhez hasonlóan a minisztérium és az Országos Pedagógiai Intézet hatáskörébe került, s a latin verseny első három helyezettje minden évben megkapja a szokásos egyetemi felvételi vizsgakedvezményt. Mindez Társaságunknak régi kívánsága volt, és kivívása, amely elsősorban társelnökünk, Borzsák István professzor kitartó fáradozásának eredménye, minden bizonnyal előnyére válik a latin nyelv gimnáziumi tanítása ügyének. A versennyel kapcsolatos *érdemi* munkákban továbbra is részt veszünk: a versenytételek kiválasztása, a dolgozatok elbírálása idén is azoknak a feladata volt, akik ebben a munkában a Társaságunk által rendezett versenyek során szerzett tapasztalataikat hasznosíthatták. Közreműködésük révén az 1984. évi latin OKTV-ről a következő tájékoztatást adhatjuk:

A verseny iskolai fordulóján a feladat Ovidius, Metamorphoses XIV. 585—596. sorainak fordítása volt («Venus halhatatlanságot kér fiának»). 150 beküldött dolgozat alapján 75 tanulót jelölt ki a bizottság a döntőn való részvételre. A döntő versenyen a tanulók versenytételként Suetonius Caesar-életrajzának 31—32. fejezetét kapták (némi rövidítéssel) «Caesar a Rubico folyónál» címmel. Az első három helyezést a következő tanulók érték el: 1. Válóczy József, a budapesti Piarista Gimnázium IV. o. tanulója 2. Hajdu Péter, a budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium IV. o. tanulója, 3. Teplán Attila, a budapesti Móricz Zsigmond Gimnázium IV. o. tanulója.

Az Ókortudományi Társaság az idei tanévben is meghirdette és megrendezte a latint második éve tanuló gimnazisták országos versenyét. A versenyre 59 iskolából 436 tanuló jelentkezett. (Ebből vidéki: 37 iskola 225 tanulója, budapesti: 22 iskola 211 tanulója.)

Az 1984. február 23-án tartott iskolai versenyen a tanulók «A szájhős katona» címmel Phaedrus-mese (V. 2,1—13. sor) fordítását kapták feladatul. A beküldött 90 dolgozat alapján 53 tanulót hívtunk be a központi versenyre, amelyet 1984. március 26-án rendeztünk az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Itt a versenytétel Gellius, Noctes Atticae XV. könyv, 31. fejezet volt (kissé rövidítve) «A műkincsek védelme» címmel.

A verseny eredménye:

I. díjat nyert: Molnár Zsuzsanna, Tokaj, a Tokaji Ferenc Gimnázium II.a. o. tanulója (Tanára: Regős Géza.)

II. díjat nyert: Roska Péter, Budapest, a Piarista Gimnázium II.b. o. tanulója. (Tanára: Molnár István.)

III. díjat nyert: Juhász Géza, Mezőkövesd, az I. László Gimnázium II.c. o. tanulója. (Tanára: Móritz Miklósné.)

4.—10. hely (könyvjutalom és dicsérő oklevél):

4. Kálmán László, Szeged, Radnóti M. Gimn. (Tanára: Dr. Szigeti Ferenc)
5. Péterfy Gergely, Bp., József A. Gimn. (Tanára: Kiss B. Zsolt)
6. Barsi Éva, Bp., Fazekas M. Gimn. (Tanára: Baranyai Tiborné)
7. Nagy Jenő, Győr, Czuczor G. Gimn. (Tanára: Horváth Dori Tamás)
8. Horváth László, Sopron, Széchnenyi I. Gimn. (Tanára: Dr. Horváth József)
9. Molnár Jeannette, Bp., Móricz Zs. Gimn. (Tanára: Bükkfalvi Zoltán)
10. Szabadkai György, Bp., Kaffka M. Gimn. (Tanára: Faludi Szilárd)

ää—āθ. hely (dicsérő oklevél):

Bakonyi Judit, Bp., Ságvári E. Gimn. (Tanára: Dr. Keresztény Éva)
Balogh Pálma, Debrecen, Fazekas M. Gimn. (Tanára: Mikó Gyula)
Bölkei Erzsébet, Miskolc, Zrínyi I. Gimn. (Tanára: Darab Ágnes)
Harsányi Emese, Debrecen, Svetits Gimn. (Tanára: Géczy Erzsébet)
Horváth Katalin, Bp., Patrona Hungariae Gimn. (Tanára: Peller Beáta)
Marton Klára, Miskolc, Herman O. Gimn. (Tanára: Polányi Imre)
Nagy András, Bp., Radnóti M. Gimn. (Tanára: Nagy Piroska)
Szabó Emőke, Pécs, Leöwey K. Gimn. (Tanára: Dr. Baris Istvánné)
Tóth Zoltán, Bp., Apáczai Csere J. Gimn. (Tanára: Szőke Ágnes)
Újvári Csaba, Gyöngyös, Berze Nagy J. Gimn. (Tarára: Dr. Czinder Károlyné)

A 4—10. helyre rangsorolt 7 tanuló könyvjutalmat és dicsérő oklevelet kap, a további 10 tanuló pedig dicsérő oklevelet.

MAYER ERIKA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONHETEDIK ÉVE

A társasági munka keretei ebben az évben sem változtak: felolvasó ülések Budapesten és vidéki csoportjainkban, alkalmilag rendkívüli felolvasó ülés, és ebben az esztendőben is nyílt alkalom arra, hogy más szervekkel együtt rendezzünk megemlékező felolvasó ülést. A budapesti rendes felolvasó ülések a következők voltak:

1984. október 19.: *Renate Johne* (Berlin): Dido und Charikleia
Szepessy Tibor: Az apokrif apostol történetek és az antik elbeszélő irodalom
november 16.: *Stefan Steingräber* (München): Probleme der etruskischen Grabmalerei in hellenistischer Zeit
Szilágyi János György: A képhagyomány szerepe az etruszk mitológia kutatásában
december 14.: *Borzsák István:* Hierónymos Kardianos és Tacitus
Harmatta János: A keleti manicheizmus történetéből
1985. január 18.: *Karsai György:* Theseus contra Hippolytum
Schiller Vera: A harmadik párthus hadjárat
február 15.: *Ferenczy Endre:* A satricumi felirat történeti forrásértéke
Maróti Egon: «A harmadik parthus hadjárat»
Visy Zsolt: A pannoniai auxiliaris diplomák kryptotopográfiai csapatfelsorolása
március 15.: Az ELTE Bölcsészettudományi Karával és a Magyar Néprajzi Társasággal együtt rendezett emlékülés Marót Károly születésének
Voigt Vilmos: Marót Károly és a magyar néprajztudomány
Horváth Iván: Marót Károly költészetelméleti gondolatai
Ritoók Zsigmond: Epos és oimé
április 19.: *Luft Ulrich:* Az óegyiptomi kronológia pontosabb rögzítése
Fröhlich Ida: A qumrani kommentárok — egy műfaj születése
május 17.: *Komoróczy Géza:* Jeremiás, Jeruzsálem, Nebúkadreccár. Kritikai értelmiségi az ókori Keleten a nemzeti és birodalmi politika erőterében
Közgyűlés.

Rendkívüli felolvasó ülést Budapesten egy ízben rendeztünk, 1984. november 27-én, mikor *Wolfgang Meid* (Innsbruck) tartott előadást Die antiken Berichte über die Kelten im Lichte der inselkeltischen Überlieferung címmel.

A szegedi csoport két ízben tartott felolvasó ülést, egyszer a TIT Szegedi Városi Elnökségével együttes rendezésben, 1984. dec. 12-én, mikor *Tar Ibolya* tartott vetített képes előadást «Görög tájak, műemlékek» címmel, egyszer pedig a JATE Ókortudományi Tanszékcsoportjával és a Szegedi Akadémiai Bizottsággal közös rendezésben, mikor három előadás hangzott el: *Tar Ibolya:* Catullus formaművészete; *Czuth Béla:* Maiorianus császár törvényhozása; *Olajos Teréz:* Vadonatúj bizánci forrás az ősmagyarság történetéhez.

A debreceni csoport, részben a KLTE Klasszika-filológiai Tanszékével közös rendezésben, a következő alkalmakat rendezte:

1984. november 16.: *G. S. Korres* (Athén): Újabb bronzkori feltárások a peloponnésosi félszigeten
1985. április 16.: *Németh Béla:* Catullus 9. és 13. költeménye
május 10.: Róma és a Kelet címmel tudományos konferencia a hetvenéves Kádár Zoltán tiszteletére, a következő tárgysorozattal:
Havas László: Köszöntő
Wessetzky Vilmos: Egyiptom és Pannonia
Balla Lajos: Iuppiter Dolichenus kultusza Pannoniában
Gesztelyi Tamás: A Severus dinasztia portréiról
Kádár Zoltán: A pergamoni Asklépios-kultusz a Severus kori pénzeken

Társaságunk az idén is megrendezte a II. gimnáziumi osztályok tanulói számára országos latin tanulmányi versenyét, és közreműködött a minisztérium által rendezett Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny latin versenyeinek rendezésében. Ez utóbbi díjait most nem Társaságunk adja, így itt most csak tájékoztatásul közlöm az első három helyezett nevét:

I. díjat nyert: Zsinka László, a budapesti Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium IV.c. oszt. tanulója. Tanára: Szőke Ágnes.
II. díjat nyert: Hajdu Péter, a budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium IV. a. oszt. tanulója. Tanára: dr. Tegyey Imréné.
III. díjat nyert: Tornay Krisztina Mária, a debreceni Svetits Gimnázium IV.a oszt. tanulója. Tanára: Géczy Erzsébet.

A II. osztályosok (ill. a latin nyelvet második éve tanuló csoportok tanulói számára az 1984/85. tanévben meghirdetett versenyen) minden eddiginél nagyobb számú iskola, ill. tanuló vett részt: 72 iskolából 542 tanuló (ez 13 iskolával, ill. 106 tanulóval több mint tavaly). Tíz olyan iskola is részt vett, amely eddig még egyszer sem küldte el tanulóit, vagy amely hosszú szünet után kapcsolódott be újra a latintanításba és a versenybe, mégpedig igen eredményesen (közülük került ki az I. díj nyertese, valamint két I. fokú és két II. fokú dicséretben részesített tanuló). A verseny mindkét fordulójában egy-egy aisóposi mese latin átdolgozása volt a fordítandó szöveg (egy régi tankönyv alapján), az első fordulóulóban a favágó és a három fejsze ismert meséje, a döntőben pedig Démosthenés és a figyelmetlen bírák története. A döntőben 74 tanuló vett részt. A bíráló bizottság a következőket részesítette jutalomban:

I. díj: Karászi Viktória, Budapest, Eötvös József Gimnázium. Tanára: Ballér Piroska.
II. díj: Madas Pál, Budapest, Apáczai Csere János Gimnázium. Tanára: Szőke Ágnes.
III. díj: Fehér Bence, Budapest, Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium. Tanára: dr. Keresztény Éva.

I. fokú dicséret (könyvjutalom és dicsérő oklevél):

1. Gyovai Eszter, Csongrád, Batsányi János Gimnázium. Tanára: Losoncziné Szentandrási Erzsébet.
2. Fekete Livia, Nagykanizsa, Landler Jenő Gimnázium. Tanára: Krugné Fehér Magdolna.
3. Sátorhelyi Tamás, Budapest, József Attila Gimnázium. Tanára: Pálmay József.
4. Melegh Éva, Budapest, Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium. Tanára: Szőke Ágnes.
5. Adorján Veronika, Szenteédre, Ferences Gimnázium. Tanára: Pintér Ernő.
6. Svingor Ádám, Budapest, Kaffka Margit Gimnázium. Tanára: Csoknyai Ilona.
7. May Zsolt, Pannonhalma, Bencés Gimnázium. Tanára: Bánhegyi Miksa.
8. Sustik Ferenc, Battonya, Mikes Kelemen Gimnázium. Tanára: Bánkiné dr. Borbély Mária.

II. fokú dicséret (dicsérő oklevél), rangsorolás nélkül:

Bencsik Pál, Budapest, Piarista Gimnázium. Tanára: Stéhly Ferenc.
Borosi Bernadette, Miskolc, Herman Ottó Gimnázium. Tanára: Polányi Imre.
Böhm Eszter, Budapest, Toldy Ferenc Gimnázium. Tanára: Bácskai Katalin.

Fertőszögi Péter, Szekszárd, Garai János Gimnázium. Tanára: Károlyné Orbán Rita.
Fülei-Szántó Éva, Budapest, Szilágyi Erzsébet Gimnázium. Tanára: Baranyai Tiborné.
Hirsch Anikó, Budapest, Steinmetz Miklós Gimnázium. Tanára: Pálvölgyi Gyuláné.
Horváth Szabolcs, Győr, Czuczor Gergely Gimnázium. Tanára: Ruttmayer Ince.
Köves Judit, Budapest, Patrona Hungariae Gimnázium. Tanára: Peller Beáta.
Molnár Péter, Eger, Gárdonyi Géza Gimnázium. Tanára: dr. Pető Zsigmondné.
Német Zsolt, Budapest, Martos Flóra Gimnázium. Tanára: Orbán Adorjánné.
Rózsa Mariann, Budapest, Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium. Tanára: Nagy Piroska.
Takács Gábor, Zalaegerszeg, Ságvári Endre Gimnázium. Tanára: Végh Teréz.

Ezt az alkalmat is megragadom, hogy a Társaság vezetősége nevében meleg köszönetet mondjak mindazoknak, akik a verseny előkészítésében és lebonyolításában részt vettek: a középiskolák tanárainak, az Országos Pedagógiai Intézetnek, személy szerint Keresztény Évának (akinek segítsége nélkül a rendezők számos iskolát nem tudtak volna mozgósítani), főleg pedig a verseny egész gépezetét kezében tartó Mayer Erikának, Társaságunk titkárának. Nem mondhatjuk elégszer, hogy teljesítsék bár tudományos intézményeink még oly kitűnően feladatukat, ha nincsenek lelkes középiskolai tanárok, akik az ókor iránti érdeklődést már korán felkeltik, elapad az utánpótlás, elfordul munkánktól az érdeklődés. A küzdelem első menete a középiskolában dől el: ott dől el, hogy megszeretik-e vagy megutálják, de legalábbis megunják-e egy életre az ókor műveltségét a felnövekvő nemzedékek. Éppen a lelkes, az eredményes középiskolai tanári munka azonban a tudományos munkát is feladat elé állítja: nemcsak annyiban, hogy azokat, akik az ókorral való foglalkozást hivatásukul választják, az utánpótlást, megfelelően vezesse, nehogy attól, amit a középiskolában érdekesnek tartottak, később elmenjen a kedvük, hanem annyiban is, hogy azoknak, akik nem választják ugyan hivatásukul az ókorral való foglalkozást, de érdeklődésük iránta élénk, korszerűen tudja felmutatni az ókor örök értékeit. Az eredményes iskolai munka sarkallja a tudományt, s a tudomány, ha igazán az, a tanárképzésen és más csatornákon keresztül segíti-emeli a középiskolai munkát. Ha nem így van, a középiskola lelkesedése egy idő után üressé válik, a tanár lelkesedik, de nem lelkesít, a tudomány pedig elefántcsonttoronyba zárkózik és senkit sem érdekel. Csak együttműködés által lehet munkánk eredményes.

Ennek az együttműködésnek, a közös munkának azonban nemcsak az iskola és a tudomány között kell megvalósulnia, hanem a tudományos munkán, adott esetben Társaságunk munkáján belül is. Ilyen közös munka eredményei bizonyos értelemben a felolvasó ülések is, hiszen ezek rendjét úgy állítjuk össze, hogy minél változatosabb legyen, minél többeket lehessen a közös munkába cselekvőleg bevonni, s minél többen vegyenek abban részt, mint érdeklődő befogadók. Ennek volt egyik formája az a törekvés is, hogy egyes üléseinken egy-egy személy munkásságát vagy egy-egy nagyobb kérdéskört tárgyaljunk, több oldalról közelítve meg azt. Az ilyen ülések szervezését egy-egy személyre bíztuk vagy próbáltuk bízni. Most ebben a vonatkozásban kísérlünk meg új eljárást. Néhány témát terjesztek elő, amelyekhez különféle területek és különféle korszakok szakembereinek egyaránt lehet mondanivalójuk, s kérjük, hogy akinek egyik vagy másik témával kapcsolatban van mit mondania, közölje azt a főtitkárral. Így próbáljuk nyitottá, közössé tenni az ülés előkészítését is. Három ilyen témát javaslok az elkövetkező időben való megvitatásra, éspedig: 1. Az imitáció szerepe és jelentősége az egyes korok és területek kultúrájában. Ez elsődlegesen irodalmi témának látszik, de azt hiszem, annál sokkal általánosabb ideológiai vonatkozásai is vannak: gondoljunk a hagyományhoz, a múlthoz való viszonyra, annak elfogadására és normává emelésére vagy tagadására, folytonosság és eredetiség értékelésére stb. Ezzel függ össze, mint ennek sajátos válfaja 2., a szövegekkel való bánás kérdése, a szövegek értelmezése nyelvi és tárgyi vonatkozásban, a szövegek kritikája, egy későbbi kor kultúrájába való beépítése vagy be nem építése stb. Végül 3., a szabadság kérdése, melynek megint sokféle összefüggése van: az állam szabadsága az idegen elnyomástól, az egyén szabadsága (politikai egyenlőség, a cselekvésre való szabadság, a szabadság mint valamitől való mentesség) stb. Ez megint elsődlegesen politikai — ideológiai kérdésnek látszik, de ha arra gondolunk, hogy egyes korok az irodalmi konvenciókat is az egyéniség szabadága korlátainak tekintették, úgy ennek viszont irodalmi vonatkozásai is lehetnek, s esetleg kapcsolódhatik a két előző témakörhöz. Kérem, hogy fontolják meg ezeket a javaslatokat, s alakítsuk ki közösen e kérdések megbeszélésének programját.

A jövő tervezgetéséből vissza kell azonban térnem a múltba és a jelenbe. Társaságunk taglétszáma jelenleg 558, ebből egyetemi hallgató 73.

Társaságunk tagjainak száma nemcsak szaporodott, hanem fogyott is, voltak, akik örökre eltávoztak közülünk. Névsorban emlékezem meg róluk.

Elment a minden élők útján Debreczeni Árpád, aki sok éven át oktatott hindi nyelvet az egyetemen, s neki köszönhetjük az első hindi—magyar szótárt, amelynek megjelenését már nem érhette meg. Nemcsak közvetlenül járult hozzá a tudomány előbbreviteléhez, hanem közvetve is: az Acta Antiquában megjelent számos dolgozat köszönhette neki angol formáját.

Eltávozott É. Kiss Sándor, valamikor Kisújszálláson tanár, utána a budapesti Pedagógiai Főiskola igazgatója, majd a Hajdú-Bihar megyei Tanács Oktatási Osztályának vezetője, végül a debreceni Tanítóképző Intézet igazgatóhelyettese. Annak a tudós tanár típusnak volt egyik képviselője, mely maga szerényen háttérben maradva nevel a tudomány szeretetére, igényességére.

Hirtelenül hagyott itt az elmúlt év augusztusában Társaságunk egyik társelnöke, felolvasó üléseink állandó résztvevője és gyakran elnöke, Hahn István. Nehéz róla beszélni, éppen, mert szinte minden ülésünkön rá emlékezünk, mikor — legyen szó a Keletről, a görög vagy a római történelemről, vagy vallástörténetről — hiányzik egy-egy gazdag tartalmú, eligazító, továbblendítő, olykor szinte önálló előadássá kerekedő hozzászólása. Nehéz róla beszélni, mikor rádióban, televízióban halljuk a hangját, látjuk jól ismert gesztusait, és tudjuk, hogy mégis soha többé nem fogjuk látni és hallani itt, Társaságunkban. Nehéz róla beszélni, mikor ő nem beszélt magáról, megpróbáltatásairól, az őt ért méltánytalanságokról, hanem arra igyekezett tetteiben, hogy másokat ilyenek ne érjenek. És miért róla beszélni, mikor tanítványaiban él a tőle kapott, mindig oly gazdagon áradó tudásanyag, kollégiáiban, barátaiban él a sokszor szerényen, szinte már félszegen, egy-egy tréfával az egész ügyet eljelentéktelenníteni akarón adott sok jótanács, segítség, kiállás, egy szóval emberség emléke?

Eltávozott végül Komor Ilona, Társaságunk választmányi tagja, aki fiatal korában Tacitus tanulmányokkal kezdte munkáját, később a humanizmus kutatása és a neveléstörténet felé fordult figyelme. Társaságunk idősebb tagjai mint kartársukra, az ifjabbak mint módszertant tanító vagy szövegolvastató tanárukra gondolnak rá és őrzik emlékét bizonyára sokáig.

A halálesetekről szóló beszámolóhoz fűzöm jelentésem utolsó részét, mert halálhoz kapcsolódik, de tudományszakunk sok művelője számára bizonyára az életet, a lehetőségek kapujának szélesre tárulását jelenti. Emlékezhetik a tisztelt Társaság, hogy Marót Károlyné, Társaságunk első elnökének özvegye minden ingatlan és ingó vagyonát azzal a feltétellel hagyta Társaságunkra, hogy abból Marót Károly emlékére alapítvány létesíttessék. A szükséges, meglehetősen elnyúló eljárások után Társaságunk végre az örökség birtokába jutott, és a hagyatékot egyetlen tételtől eltekintve sikerült az előírásoknak megfelelően pénzzé tenni. (Az egyetlen tétel pénzzé tétele is folyamatban van.) Nem mulaszthatom el annak megemlítését, hogy a pénzzé tétel nagy felelősséget és igen sok utánajárást, fáradságot jelentő munkáját teljes egészében Társaságunk anyagi ügyeinek felelőse, Töttössy Csaba végezte. Kívülálló valószínűleg nem gondolja — én sem gondoltam volna, ha egy alkalommal nem jártam volna el vele — hogy mennyi vesződséggel jár egy ilyen örökség pénzzé tétele. Mi itt általában csak mosolyogni szoktunk, mikor a pénztáros jelentését fillérre pontosan előterjeszti: hadd ragadjam meg ezt az alkalmat, hogy az egész Társaság nevében meleg köszönetünket fejezzem ki Töttössy Csabának a Társaság alapítása óta a Társaság érdekében végzett önfeláldozó munkájáért, különösen pedig a Marót hagyaték birtokba vevése és pénzzé tétele körül kifejtett tevékenységéért.

A hagyaték összege kereken ötnegyed millói forint. A Társaság vezetősége behatóan megtárgyalta, hogy milyen módon lehet ezt a legcélszerűbben felhasználni, az így kialakított véleményt írásba foglalva megbeszéltük azt az Akadémia Jogügyi Osztályával, s az ő észrevételeiket is figyelembe véve terjesztem most az alapító okiratot a tisztelt Társaság elé, azzal a megjegyzéssel, hogy azt a választmány a közgyűlés előtt tartott választmányi ülésén megtárgyalta és jóváhagyta. Kérem a tisztelt Társaságot, hogy amennyiben egyetért az okirat-tervezettel, szíveskedjék azt elfogadni, hogy jóváhagysára főhatóságainkhoz terjeszthessük fel. Az okirat a jóváhagyás után lép életbe. Erről az ókortudomány minden illetékes szervét (tanszékek, intézetek) írásban tájékoztatni fogjuk, az okirat jóváhagyott szövegét pedig az eddigi gyakorlatnak megfelelően az Antik Tanulmányokban is közzétesszük.

RIOTÓK ZSIGMOND

FÜGGELÉK

AZ 1985. ÉVI MARÓT KÁROLY-DÍJ

Az Ókortudományi Társaság Választmánya a több tudományszak módszereinek és eredményeinek felhasználásával készült tudományos munka jutalmazására adható Marót Károly-díjat az 1985. évben Mayer Gyulának, az MTA Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoportja tudományos munkatársának ítélte oda Eukleidés Elemek c. munkájának fordításáért és a jegyzetek elkészítéséért. E munka nemcsak a görög nyelvben való alapos ismereteket és filológiai tájékozottságot kívánt meg, hanem széles körű matematikai tudást is. Mayer Gyula mindkét követelménynek megfelelt, és fordítása így a magyar ókortudománynak olyan fontos új eredménye, mely nemcsak az ókortudósoknak, hanem ezek szűkebb körén mesze túlmenőleg mindazoknak, akik az ókori tudományos gondolkodás történetével foglalkoznak, igen sokat jelent.

AZ 1985. ÉVI RÉVAY-DÍJ

Az Ókortudományi Társaság Választmánya a kritikai tevékenység jutalmazására adható Révay-díjat az 1985. évben Makkay Jánosnak, az MTA Régészeti Intézete tudományos főmunkatársának ítélte oda kritikai munkássága egészének elismeréséül, különösen pedig Bogdan Rutkowsky, Altgriechische Kultdarstellungen c. művéről írt, az Acta Archaeologica 1984. évfolyamában megjelent bírálatáért, melyben, mint más bírálataiban is, nem pusztán ismerteti a tárgyalt könyvet, hanem az abban felvetett kérdésekhez alkotó módon hozzá is szól, s a tudományos kutatást így jelentősen előreviszi.

MARÓT KÁROLYNÉ KÖZÉRDEKŰ MEGHAGYÁSA

(«MARÓT KÁROLY ALAPITVÁNY»)

Marót Károly egyetemi tanárnak, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjának, az Ókortudományi Társaság első elnökének özvegye végrendeletében azzal a kívánsággal hagyta minden ingó és ingatlan vagyonát az Ókortudományi Társaságra, hogy a Társaság abból Marót Károly emlékére Marót Károly Alapítványt létesítsen. Az Ókortudományi Társaság Marót Károlyné közérdekű meghagyását köszönettel elfogadta, és az örökhagyó végrendelete, valamint az eddig évről évre kiadásra kerülő Marót Károly díj alapító okirata alapján a következő alapító okiratot alkotja:

1. A közérdekű meghagyás célja: a magyar ókortudományi kutatások támogatása, beleértve az ókortudomány valamennyi területét.

2. A közérdekű meghagyás összege: 1 175 000 azaz egymillió egyszázhetvenötezer forint, amely összeg az Országos Takarékpénztárnál vezetett csekkszámlabetétben marad elhelyezve. Az 1. pontban meghatározott célra ennek az összegnek csak a kamatait szabad felhasználni.

3. A közérdekű meghagyás felhasználása:

a) a Marót Károly-díj évenkénti kiadása;

b) a magyar ókortudományi kutatásoknak az alábbiakban részletezendő formákban történő támogatása.

4. Marót Károly-díj. Az Ókortudományi Társaság választmánya, a Társaság vezetőségének javaslata alapján, évről évre Marót Károly-díjjal jutalmazhat egy-egy ókortudományi tárgyú, kiemelkedő jelentőségű, nyomtatásban megjelent, öt évnél nem korábbi tudományos munkát, elsősorban olyat, mely komplex tudományos módszereket alkalmaz. A díj összege 1986-tól 15 000 forint. (Ez az összeg a későbbiekben, a felügyeleti szerv jóváhagyásával, a körülmények alakulásának megfelelően megváltoztatható.) Amennyiben a díjra méltó munka nincsen, a díj összege az alaptőkéhez csatolandó. A díjat minden évben az Ókortudományi Társaság közgyűlésén kell átadni. Az indoklást és a díjra érdemesített munka adatait az Antik Tanulmányok c. folyóiratban kell közzétenni.

5. Az ókortudományi kutatások egyéb formákban történő támogatása.

a) A közérdekű meghagyás kamataiból az Ókortudományi Társaság évente támogatja a magyar ókorkutatók, elsősorban a fiatalok kutatómunkáját, tudományos fejlődésüket előmozdító tevékenységüket, a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsoló-

dásukat, tudományos eredményeik ismertté tételét. A támogatás formája lehet jutalmak adása, pályadíjak kitűzése és minden egyéb olyan forma, melyet a támogatások odaítélésére illetékes testület (l. alább, d) pont) a körülmények mérlegelése alapján egyhangú határozattal helyesnek és kívánatosnak tart. Támogatásban csak magyar állampolgár részesülhet.

b) A támogatásért a magyar ókortudomány művelői pályázat útján folyamodhatnak, amelyet minden év április 30-ig kell az Ókortudományi Társaság főtitkárához benyújtaniuk. Ebben pontosan meg kell jelölniük, hogy a támogatás felhasználása miben segítené elő az ő és rajtuk keresztül a magyar ókortudomány fejlődését. Sürgős esetekben a pályázatokat elbíráló testület kivételesen a határidőtől függetlenül, külön is összehívható, vagy valamennyi tagjának véleménye írásban kikérhető.

c) Amennyiben nincs elegendő érdemes pályázó, a Társaság nem köteles az évi kamatokat teljes egészükben felhasználni, s ilyen esetben az évi kamat maradványa a tőkéhez csatolandó. Szükség esetén a következő években a korábbi évek ilyen maradványa is felhasználható, de az alaptőke feltétlenül érintetlenül hagyandó.

d) A közérdekű meghagyás kamataiból adható támogatás odaítélésére jogosult bizottság a következőkből áll: az Ókortudományi Társaság elnöke, társelnökei, alelnökei, főtitkára, valamint a budapesti és vidéki egyetemek valamennyi ókortudományi jellegű tanszékének kinevezett egyetemi tanára.

e) Az elkülönítetten kezelendő összeg felhasználásáról a d) pontban említett bizottság az Ókortudományi Társaság évi közgyűlésén beszámolni tartozik, mégpedig mindenkor az előző naptári évben történt felhasználásról.

6. A közérdekű meghagyás egyéb terhei. A 2. pontban meghatározott összeg kamataiból a Társaság köteles Marót Károly és Marót Károlyné sírját rendben tartatni, valamint a Marót Károlyné haláláig általa gondozott családtagoknak, név szerint Barta Emilné Strasser Adél, valamint Strasser Nándor és Strasser Nándorné sírját rendbe tétetni, ill. rendben tartatni. Köteles továbbá a Marót vagyont esetlegesen terhelő tartozásokat rendezni. Az e pontban vállalt kötelezettségek teljesítése érdekében ideiglenesen az alaptőke összege is megbontható, ez esetben azonban a tőke eredeti összege a kamatokból a lehető leggyorsabban helyreállítandó.

7. A közérdekű meghagyás kamatainak, ill. összegeinek felvételére jogosult az Ókortudományi Társaság mindenkori elnöke és gazdasági ügyeinek mindenkori vezetője.

Ezen alapító okirat szövegét megtárgyalta és elfogadta az Ókortudományi Társaság 1985. május 17-én tartott rendes évi közgyűlése.

Budapest, 1985. május 17.

Ritoók Zsigmond s. k.
ügyv. alelnök

Harmatta János s. k.
elnök

Töttössy Csaba s. k.
gazdasági alelnök

Ezen alapító okirat szövegét megtárgyalta és jóváhagyta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának 1985. szeptember 23-án tartott osztályülése. Ezzel az alapító okirat jogerőre emelkedett.

AZ 1985. ÉVI ÁBEL JENŐ-EMLÉKÉREM I

Az Ókortudományi Társaság 1985. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet Szádeczky-Kardoss Samu egyetemi tanárnak, a szegedi József Attila Tudományegyetem Klasszika-filológiai Tanszéke tanszékvezető professzorának, az irodalomtudományok doktorának ítélte oda.

Szádeczky-Kardoss Samu személyében olyan tudós kapja az Emlékérmet, akinek kutatói horizontja a klasszikus antikvitáson kívül Bizáncot is körülfogja. Érdeklődését a görög és római irodalomtörténet, kivált pedig a görög és római történelem kérdései kötötték le, ezek vizsgálatában ért el, nemcsak sokat emlegetett filológiai akribiáját, hanem a régészetben is szerzett tájékozottságát is kamatoztatva, nemzetközileg is ismert és elismert eredményeket.

Szádeczky-Kardoss Samu tudományos pályája Kolozsvárt indult, s mindjárt első, az ókori görög településtörténettel foglalkozó dolgozata (1941) felkeltette az európai ókortudomány figyelmét. Ugyanitt kezdte meg Mimnermos-kutatásait is, melyekről, részben már később, a szegedi tanszék elfoglalása után, egy sor fontos tanulmányban, közte a Mimnermos-kutatásban azóta világszerte idézett Testimonia de Mimnermi vita et carminibus című munkájában (1959) adott számot. Mimnermos mellett Solóntól a tyanai Apollóniosig, a pylosi tábláktól a bagauda mozgalmakig számos antik szerzőről és történelmi eseményről volt megszívlelésre érdemes mondanivalója, s az ókori történet nagy elvi kérdéseiben is hallatta szavát. A hatvanas évektől kezdve érdeklődésének homlokterébe egyre inkább Bizánc, a népvándorláskor, a magyar őstörténet és általában a Kárpát-medence és az antikvitás kapcsolata került. A Priskost, Menandros Protektórt, Theodóros Synkellost vagy Theophanést elemző dolgozatok, a Szeged-monográfia I. kötetében (1985) olvasható forrásfeldolgozó fejezet és több más mellett főként az avarok történetének szentelt úttörő tanulmánysorozat jól mutatja érdeklődésének ezt a megváltozását; a Realenzyklopädie der Klassischen Altertumswissenschaft és a Realenzyklopädie der Byzantinistik felkérésére írt szócikkei pedig mindjárt azt is jelzik, hogy az új kutatási terület művelésével megint nemzetközi megbecsülést és elismerést vívott ki magának — és az egész magyar tudománynak.

A portrén a tudósé mellől nem hiányozhatnak a pedagógus és a tudományszervező vonásai sem. Szádeczky-Kardoss Samu egész sor klasszikus-filológus nemzedéket bocsátott útjára, s bár oktatótevékenysége Szegedhez köti, Görög történelem című jegyzetével (1965) a budapesti és a debreceni egyetem történész képzésében is állandóan jelen van. Sikerült továbbá a szegedi egyetem Klasszika-filológiai Tanszékén olyan bizantinológiai kutatóbázist létrehoznia, amelynek keretében, fáradozásainak eredményeképp, a magyar bizantinológia új hajtása növekszik. Ez a kutatóbázis, elsősorban az Opuscula Byzantina általa szerkesztett és 1972 óta szépen szaporodó füzetei révén hovatovább a bizantinológia egyik, az országhatárokon túl is mindinkább számon tartott műhelyévé lép elő.

Ezt a majd ötévtizedes, sokrétű és nemzetközi mércével mérve is magas ívű tudósi pályát kívánja az Ókortudományi Társaság az Ábel Jenő Emlékérem odaítélésével elismerni.

Szepessy Tibor

AZ 1985. ÉVI ÁBEL JENŐ-EMLÉKÉREM II

Az Ókortudományi Társaság 1985. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet Maróti Egonnak, a történettudomány doktorának, a József Attila Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanárnak ítélte oda.

Maróti Egon 28 évesen szerezte meg — épp 30 évvel ezelőtt — a történettudományok kandidátusa címet, s munkásságának eddigi 35 esztendeje alatt mindhárom egyetemünkön tanított. Budapesten a Latin Filológiai Tanszéken már 32 évesen docens, Debrecenben és Szegeden pedig az Ókortörténeti Tanszéket vezette, illetve vezeti.

A három és fél évtized alatt közel kétszáz publikáció került ki tolla alól, s ezeknek csaknem egyötöde külföldön jelent meg, ami nemzetközi elismertségét is mutatja. Fiatal korától számos külföldi kongresszuson és konferencián tartott előadást, s ezzel nemcsak a saját nevét tette elismertté, hanem hozzájárult a hazai ókortörténet eredményei ismertetéséhez is.

Munkássága kezdetétől az ókortörténet, elsősorban Róma története, ezen belül is főképp a köztársaság és Augustus kora a legfőbb szakterülete. Olyan érdekes és fontos kérdésekkel foglalkozott, mint a kalózkodás története, a rabszolgafelkelések és a római mezőgazdaság, sőt az antik sport. E tárgykörökben írott monográfiái közül elég megemlíteni a «Kalózkodás a római polgárháborúk korában» címűt, valamint «Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása» címet viselőt. Az előbbi részletesen felvázolja, hogy a rabszolgapiacok ellátásának és a teherforgalomnak a veszélyeztetése milyen hatással volt Itália és a tartományok gazdasági életére, az utóbbi pedig az egész antik gazdaság jellegének szempontjából is alapvető jelentőségű munka, amely a nagy római hódítások időszakában lezajlott gazdasági átalakulásnak, az itáliai árutermelés kérdéseinek, a mezőgazdasági árutermelés kibontakozásának a részleteket is megvilágító vizsgálata komplex forrásvizsgálatok alapján.

Ókortörténeti munkásságától nem választható el latin filológiai munkássága. Kedvenc műfaja az interpretáció, a források helyes értelmezése, a már sokak által fel-

dolgozottaké is. Itt érvényesül különösen problémalátása, a korábbi nézetek egy-egy gyenge pontjának felismerése, ritka memóriája, kombináló képessége, aprólékos türelme és sokoldalú tájékozottsága, amely az irodalmi szövegeken túl az epigrafikára és a jogi forrásokra is kiterjed. Kiindulása mindig az ókor, de egyes mozzanatok nyomon követésénél a humanizmus kutatásig is eljut. Interpretációi módszerességükkel is példásak: Cato és Varro életművének áttekintése a «Scriptores Graeci et Latini» sorozatban mindenre kiterjedő alaposságú. Az utóélet-tanulmányai közül kiemelendők a Terentiusszal és a Columellával foglalkozó tanulmányok, míg a humanizmussal foglalkozóak közül a Galeotto forrásait vizsgálók.

Ismerett erjesztő munkássága is gazdag és igen értékes. A «Scriptores Graeci et Latini» sorozatban jelent meg Terentius Phormio-jának fordítása, másutt Cicero és Plinius fordításai. Ismeretterjesztő irodalmunk igen jelentős értékei közé tartozik «A régi Róma aranykora» c. munka általa készített két történeti fejezete és a «Rabszolgák az ókori Rómában» c. kötete, s számos népszerűsítő célzatú, de mindig tudományos értékű cikke.

Oktatói munkásságát nemcsak tankönyvek és egyetemi jegyzetek fémjelzik, hanem tanítványai sora is, akik a három egyetemen az ő gondos és áldozatos tanári nevelő munkája és időt, energiát nem kímélő foglalkozásai által indíttatva számosan már a kandidátusi címig is eljutottak. Tankönyvei között megemlítendő az «Auctores Latini» sorozatban Cicero Pro lege Manilia-ja és Vergilius Georgica-ja, valamint a Fontes minores Latini III., egyetemi jegyzetként pedig a római köztársaság történetét és a korai császárkort tárgyaló kötetek.

Tudományszervezői munkásságából elég megemlíteni, hogy az Ókortudományi Társaság vezetőségének a Társaság megalakulása óta tagja, s évek óta a Társaság Szegedi Csoportjának is vezetője, 25 éve tagja az Antik Tanulmányok szerkesztő bizottságának, szerkesztő bizottsági tagja az Oikumene-nek is és társszerkesztője a szegedi Acta Antiqua et Archaeologica-nak.

Amikor az Ókortudományi Társaság eddigi munkásságának elismeréseképpen Ábel Jenő Emlékéremmel tünteti ki Maróti Egon professzort, ezzel az ókortörténet és a latin filológia fáradhatatlan munkását jutalmazza, a nemzetközileg is ismert és nagyra értékelt kitűnő tudóst, s tanítványai számos generációjának nevelőjét.

TÖTTÖSSY CSABA

AZ 1985. ÉVI ÁBEL JENŐ-EMLÉKÉREM III

Az Ókortudományi Társaság 1985. évi közgyűlése az Ábel Jenő Emlékérmet, Komoróczy Gézának, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanárának, a nyelvtudományok kandidátusának ítélte oda.

Komoróczy Géza egy olyan tudományág, az asszíriológia jeles képviselője, melyet nálunk a teljes megszűnés fenyegetett. Az ő érdeme, hogy a Dávid Antal halálával (1967) keletkezett űrt sikerült betölteni és a tudományos folytonosságot biztosítani.

Komoróczy Géza tudományos tevékenysége az asszíriológia széles területeit fogja át: tanulmányainak tematikája az archaikus sumer kortól Bérósos töredékeiig terjed. A sokrétű anyagon belül három fő terület különíthető el. Az egyik a sumer és akkád *irodalom*, melynek kutatásához műfaji, kronológiai és társadalmi kérdéseket megvilágító cikkek sorával járult hozzá. Összefoglaló munkája, a «Sumer irodalom kistükre» (Fénylő ölednek édes örömében) eddig két kiadásban jelent meg (1970, 1983). Ennek a kötetnek jelentősége messze túlnő a sumer epika hazai megismertetésén; az egyes szövegekhez fűzött kommentárok, jegyzetek a sumer költészet keletkezési, fejlődési mechanizmusának lényegi kérdéseit elemzik.

Átfogó jellegű áttekintést nyújtott nézeteiről 1976-ban megvédett kandidátusi értekezése, a «Folklór, mítosz, történelem a sumer irodalmi hagyományban». A kérdéskörre vonatkozó cikkei kötetben is megjelentek 1979-ben («A sumer irodalmi hagyomány»). Irodalomtörténeti kutatásainak egyik fontos elvi megállapítása, hogy a sumer mitológiai epikának szinte közvetlen politikai aktualitása van; nem a régmúltat, hanem az egykorú vagy közelmúlt eseményeket vetíti az istenek világába. Jelentős eredménye kutatásainak a Nungal himnusz (ún. börtön-himnusz) meggyőző új értelmezése. A sumer epika területén folytatott kutatásai a Gilgames eposz akkád nyelvű változatának keletkezéstörténetéhez is új adalékokkal szolgáltak. Kimutatta, hogy a nagyeposz nem rövid

szövegek ciklussá való összefűzéséből épül fel, hanem a «Gilgames, Enkidu és az Alvilág» címen ismert sumér műnek volt az óbabiloni változat létrejöttében döntő szerepe.

A mítosz és az eposz viszonyával kapcsolatos vizsgálatai átvezetnek kutatásai másik centrális témájához, a közel-keleti *vallások*hoz. A sumer epikai művek elemzése során a valódi és a pszeudo-mítoszok fogalmi szétválasztásával az egyetemes irodalom- és vallástörténet számára is fontos megállapításokhoz jutott. A közel-keleti kozmogóniák elemzése ahhoz az új távlatokat nyitó megállapításhoz vezette, miszerint a hettita Kumarbi mítosz — Hésiodos egyik forrása — nem eredeztethető a mezopotámiai Enuma-elisből. Az átvétel ez esetben fordítva történt: a theomachia motívuma kidolgozott formájában Kisázsiából került Mezopotámiába. — Ugyancsak elvi jelentősége van a mitográfia kezdeteivel foglalkozó tanulmányának (1971), mely az általánosan használt kumulatív szerkesztési módszerrel szemben kiemeli a hettita Illuyanka mítosz különállását, melynek szerkesztője, Kella, két variánst állít párhuzamba, és ezzel a mitográfiát magasabb szintre emeli.

Komoróczy a mezopotámiai *történelem*re, társadalomra, a közel-keleti társadalmi formációkra vonatkozó vizsgálatokat is sok új elemmel gazdagította. Elég utalnunk az ázsiai termelési mód vitájában kifejtett álláspontjára, mely elvetette azt a nézetet, miszerint ezt a terminust általánosságban alkalmazni lehetne a közel-keleti társadalmakra (MTA II. OKözl. 24, 1975).

Bár kutatásai Mezopotámiára összpontosulnak, behatóan foglalkozik a kapcsolódó területekkel is, így elsősorban az Ótestamentummal és a korai keresztény irodalommal. Ilyen vonatkozású címszavak egész sorát írta a Világirodalmi Lexikon számára.

A legmagasabb színvonalú ismeretterjesztés szerves kiegészítését képezi tudományos kutatómunkájának. Döntő része volt abban, hogy a mezopotámiai irodalom remekei ma már a világirodalom magyarországi koncepciójában is helyet kaptak. Harcol a tudományos színben feltűnő téveszmék ellen: «Sumer és magyar?» c. könyve óta (1976) sokkal kevesebb szó esik a sumer—magyar nyelvrokonságról.

Komoróczy Géza munkásságának széles körű nemzetközi elismerését jelzi egyebek között legutóbb vendégprofesszori megbízása az USA-ban a portlandi egyetemen, ahol öt negyedéven át tanított. Ő szerkesztette az Angliában megjelent Diakonoff Emlékkönyvet is.

Az Ókortudományi Társaság e széles körű és nagy hatású tudományos munkásságot ismeri el az Ábel Jenő Emlékérem odaítélésével.

KÁKOSY LÁSZLÓ

A IV. NEMZETKÖZI ÓKORI MOZAIK COLLOQUIUMRÓL

(TRIER 1984. VIII. 8—15)

A Francia Nemzeti Tudományos Kutatóközpont kezdeményezésére (Ch. G. Picard, H. Stern) Párizsban 1963-ban tartották az ókori mozaikok kutatóinak emlékezetes első nemzetközi mozaik kollokviumát. Ezt követően az Ókori Mozaikkutatás Nemzetközi Társulata is megalakult a mozaikművészet kutatásának mind teljesebb összefogására (AIEMA), az emlékanyagot közzéadó corpusai módszereinek koordinálására; időszakosan megjelenő Bulletinje folyamatosan gyűjti egybe a teljes nemzetközi bibliográfiát; a Társulat szervezi az ismétlődő összejöveteleket is. Az 1963. évi alakuló kollokviumot követő 1967. évi szűkebb körű római találkozó, majd a II. viennei (1971) és a legnépesebb III. ravennai (1980) kollokviumok után 1984 augusztusában Trierben került sor a negyedik tudományos együttlétre. G. Grimm professzor, a trieri egyetem klasszika-archaeológiai tanszékének vezetője és munkatársai magasszintű szervezőtevékenységgel teremtették meg az együttlét kereteit a császárkori bazilikával egybeépült egykori választófejedelmi barokk palotában. A védnökséget Rheinland-Pfalz miniszterelnöke vállalta. Az AIEMA (Association Internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique) természetszerűen vette ki részét a kollokvium életrehívásában; azt Triernek, egyúttal Németország ókori gyökerű, legrégebbi városának 2000 éves évfordulója ünnepségeinek részévé is avatta.

A tudományos együttlét 86 résztvevővel és 60 előadásával ezúttal is elsősorban az ókori mozaikművészet szorosabb kérdéseire irányult, azonban a konzerválási, restaurálási gondok, a lelőhelyekről történő kiemelések technikai mozzanatai is mind intenzívebben szerepeltek. A jelenünkre annyira jellemző gépesített adatnyilvántartások a szakadatlanul gyarapodó mozaikemlékek számbavételének úgy tűnik egyetlen lehetséges jövő

eszközei. Jóllehet Magyarországon a XVIII. szd. végétől ismerünk mozaikemlékeket, a mozaikok száma jelenünkben is mindössze negyven körül jár. Itáliában és a nyugati provinciákban a XVI. szd humanista érdeklődése óta ezzel szemben mind rendszeresebbé váltak a tengernyi feljegyzések. Másik visszatérő kívánság az ókori mozaikokon szereplő végtelen gazdagságú motívumkincs rendszerezése. A mozaikábrázolások kataszterszerű feldolgozása az AIEMA-nak megalakulása óta állandó gondja. A geometrikus, növényi és alakos motívumok szerinti csoportosítás természetszerűen adódó. Az ember-állat-alakos témák módszeres egybegyűjtése amellett szükségképpen az ikonográfiai problémák felé vezet.

A megelőző kollokviumokon a provinciák szerinti előadások, problémafelvetések voltak a jellemzők; ezúttal, mint már a ravennai kollokviumon is érezhetően az előadók mind szélesebb, összetettebb előadásokkal jelentkeztek és ez elsősorban az ikonográfiai kérdések körül nyilvánult meg. Természetszerűen uralkodtak ezúttal is a mitológiai tárgyú felvetések. Felsorakoztak a császárkor keleti, szíriai, sémi etnikumú témái, de apotropaikus, mágikus magyarázatok, személyek ábrázolatainak elemzései, kultikus-szepulchrális témák, évszakábrázolások, mindezek jelentőségeinek felfedései, az építészet-ábrázolásokhoz kötődő értelmezések követték egymást. A római művészetnek önmagára találása óta egyik fő témája volt a frons scaene, a színházi díszletfalak fantázia ihletésű architektúrája mind összetettebb, festőibb ábrázolása. A padlómozaik vízszintes síkja, az abból adódó nézőpontok természetszerűen viszonylag későn, a severusi kor óta kerülhettek le a falfestészet függőleges felületeiről; e murális műfajokban jelentkező kérdések ezúttal erőteljesebben kerültek elő a kollokviumon. A felvetések a közös mintakönyv tematikákra, másfelől a hellénisztikus festészet előzményeire mutattak reá. Szerepeltek akeleti, tovább élő sémi, autochton kultúrák antiklasszikus nemzeti témafelvetései is. De leggyakoribbak ezúttal is a hagyományos tájak, provinciák szerinti témacsoportosítások; Észak-Itália, az Észak-Adria-mellék, természetesen Aquileia, Ravenna súlypontjaival, mellettük Hispania, Thrákia (Ulpia Oescus); ebből a provinciából a már ismert palesztinai zsinagóga mozaikokhoz hasonló, ugyancsak zsinagóga padlózatokat ismertettek görög feliratokkal. Igen korai, köztársasági kori érdekes mozaikok is szerepeltek Itáliából, hellénisztikus emlékek Görögországból (Elea etc.). A konstantinápolyi császári palota mozaikjait újabbszerűen keltezték. Az oly bőséges leletanyagot adó észak-afrikai provinciák ezúttal is erősen szerepeltek (Líbia, Tunisz); El-Jem Ganymédés mozaikjának a nevezetes Sollertiana Domusból ugyancsak újszerű ikonográfiai és stílusösszefüggéseiről hallhattunk.

Előnyös, új színt jelentett a mozaikműfajnak a rokon díszítőművészetekkel történő egybevetése. A. Barbet ezt a falfestészet, stukkó és egyéb belsőépítészeti emlékekkel való stílus-tematikai összefüggésekkel illusztrálta. Újdonság volt a németföldi magángyűjteményekben fellelhető mozaikanyag ismertetése.

Szervezetünk a kezdetekkor az ókori mozaikemlékek hatalmas, mégis körülhatárolhatónak tűnő világa kutatására, elemzésére jött létre. E korábbi szándékokon túljutva mind több tér jut a kora-középkor felé vivő századok mozaikanyagára. A meroving—karoling korokból ezúttal Észak-Itália mozaikjai, Ravenna, Pavia, Novarra és a Pó-vidék oly sok egyéb emléke került ismertetésre az évszázadokból, amelyekben az antik kultúra oly szűk területeken maradhatott folyamatos. A praeromanikán is túljutó közzéadó tevékenység mindinkább megfigyelhető. Az AIEMA 1963-ban szervezeti szabálya szerint kifejezetten az ókori mozaikok tudományos kutatására alakult, ámde ez a kezdetekkor kitűzött törekvés sem szolgálhatott valaminő megnyugtató időbeli elhatárolásra; annál inkább nem, mert az ókori művészetek egészének lezárulta máig sem tisztázott.

Új színként hatott a kortárs mozaikművészek megjelenése a kollokviumon, akik, olaszok, osztrákok az ókori művek megalkotásának módjait az élő művészeti alkotási körülmények felől vizsgálták; érintve különösen a kirakási technikákból következő effektusokat, a kompozíciók, a színhatások kérdéseit.

A már korábban is fokozatosan jelentkező technikai kérdések mind erőteljesebben szerepeltek; Ciro Robotti, a mozaik-technológiának korábbról is ismert tevékeny munkása a konzerválások előfeltételeiről szólott. E szorok írója néhány újabban előkerült mozaikról számolhatott be és a hazai restaurátori tevékenységet ismertette.

A szélesebb részvétel óta a kollokviumokon gyengébb előadások is előfordulnak; előbbre nem vivő vitatások, félresikló, a problémák felismerése helyett szubjektíven hadakozó, a mindenhez minden alkalommal hozzászólók is előfordultak.

A kollokviumon több tudományos kirándulást szerveztek. Bad Kreuznachban a nagyszerű védőépületekbe áthelyezett, kiválóan konzervált mozaikpadlókat a helyi régészek és restaurátorok ismertették. Az áthelyezések előnyös következményei, a meg-

felelő mélységű szintekbe való letekintés az áttekinthetőséggel különösen meggyőzőek. A mozaikpadlók javarészt természetes kőzetanyaguknál fogva felületeik színtartó kezelése mindenkor gondja a bemutatásnak. A germániai mozaikok zsíros csillogású fedőszerei a fehér részleteket valaminő avas krémszínre emlékeztető hatásukkal nem mondhatók sikerültnek.

Kölnben a teljesen lebombázott S. Gereon újjáépült belsőiben a visszahelyezett mozaikok kiemelkedő élményt nyújtottak.

Az AIEMA közgyűlése a mind szélesebb részvétel nyomán a jövőben a kollokviumok sűrűbb megtartását tervezi. Növekvő nemzetközi áldozatkészség nyilvánult meg abban, hogy a korábbi habozással szemben ezúttal többen: Spanyolország, arab államok, Nagy-Britannia egyaránt jelentkeztek soron következő találkozók megtartása színhelyéül. A közgyűlés végülis Nagy-Britannia meghivását fogadta el.

KISS ÁKOS

RÓMA A KÖZTÁRSASÁGRÓL A PRINCIPÁTUSRA VALÓ ÁTMENET IDEJÉN

(TUDOMÁNYOS KONFERENCIA, KARPACZ, LENGYELORSZÁG, 1984. nov. 12—14)

A címben jelzett tanácskozást a wrocławi B. Bierut Egyetem Történelmi Intézetének Ókortörténeti Tanszéke szervezte több lengyel felsőoktatási intézmény bevonásával és külföldi szakemberek meghívásával abból az alkalomból, hogy a tanszék vezetője, E. Konik professzor 1984. novemberében töltötte be 70. életévét. Bár a tanácskozás meglehetősen szerény keretek között zajlott le, mégis kiegyensúlyozott, helyenként egészen magas színvonala bizonyította, hogy egyrészt Lengyelországban az ókorkutatást igen magas fokon művelik, másrészt még az elmúlt évek nehéz feltételei közt sem szakadtak meg a kapcsolatok a nemzetközi tudományos élettel. Magyar szemmel nézve tulajdonképp még rendkívül irigylésre méltó is, hogy a lengyelek — még több nagynevű kutatójuk, pl. R. Kamienik és J. Kolendo stb. távolmaradása esetén is, akik betegség vagy tanulmányút miatt nem tudtak részt venni — mennyi kitűnő szakembert tudtak felvonultatni, hogy elemezzék az ókori Róma viszonyait a köztársaságról a principátusra való átmenet időszakában. S méghozzá milyen sok szempontból ! Mert nemcsak szűkebb értelemben vett társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti előadások hangzottak el, hanem különös hangsúly került itt a művelődés-, erme-, tudomány- és intézménytörténeti vonatkozásokra is, de helyet kaptak az előadók között irodalomtörténészek, régészek és kimondottan klasszikus-filológusok is.

E gazdag és nívós program érzékeltetésére álljon itt a konferencia tematikája. A megnyitó előadást az ünnepelt, *E. Konik* tartotta, s mint ismert Caesar-kutató, «Labienus és Caesar» kapcsolatát elemezte. Szerinte: bár Labienus nem volt rossz hadvezér, Caesar mégsem becsülte őt túl, s mint kiváló pszichológus tulajdonképp belelátott egykori alvezére lelkébe, aki végül is megbánta átállását Pompeius táborába, ahol elsősorban gyanakvással találkozott. Az érdekes előadás — mint arra a hozzászólók is utaltak — talán túlságosan is messzemenő következtetéseket vont le *argumentum ex silentio*-k alapján, holott e vonatkozásban elég nagy a hibalehetőség.

T. Łoposzko, a lublini egyetem tanszékvezető tanára arról beszélt, hogy milyen szerepet játszottak Catilina egykori hívei Clodius táborában. Az előadó szerint korábban maga Clodius is részt vehetett a Catilina-összeesküvésben. Az utóbbi mozzanatra vonatkozó cicerói adatok megbízhatóságát azonban egyesek megkérdőjelezték, mert más források másképp tájékoztatnak erről.

Az ugyancsak lublini *H. Kowalski* néhány új megállapítással egészítette ki azt a képet, amelyet a katonáknak a népgyűléseken játszott szerepéről a kutatás az utóbbi években felvázolt. Az előadó szerint a katonáknak nemcsak egyes radikális törvények keresztülvitelében volt jelentősége, hanem a magistratus-választások során is. *J. Szulczyk* referátuma a hadsereg ellátásának kérdését vetette fel a köztársaság végén. A vita akörül folyt, hogy vajon a provinciák vagy a rekvirálás jelentette-e a legfőbb forrást, de az eddigieknél nagyobb hangsúllyal vetődött fel a kereskedelem fontossága is. Kevés újat hozott *L. Owczarek* dolgozata, aki azt bizonygatta, hogy a thrák vidéken Róma helyzete ingatag volt egészen a principátusig.

Az ülésszak második napján került sor a külföldi meghívottak előadására. *J. Irmscher*, az NDK Tudományos Akadémiájának levelező tagja, érdekes historiográfiai és eszmetörténeti problémát vizsgált «R. Pöhlmann és az augustusi kor jövővárása» c. írásában, bizonyítva, hogy a neves német történész egykori kérdésföltevései kevésbé voltak reakciósak és anakronisztikusak, mint egy időben gondolták. *R. Hošek*, a brnói egyetem professzora részben filozófiai, részben eszmetörténeti kérdést elemzett, Poseidónios hatását vizsgálva az augustusi korban. A szép dolgozat rigorózusabb forráskritikával talán még árnyaltabb eredményeket is hozhatott volna. Nagyon precíz tanulmány volt viszont az, amelyet a szegedi egyetem tanszékvezető tanára: *Maróti E.* mutatott be, rámutatva — Varro nyomán — a szabad munkaerő jelentőségére a mezőgazdasági termelésben, úgyhogy az utóbbi időszak kutatásai révén mind differenciáltabb kép rajzolódik ki a korszak agrárviszonyairól. E sorok írója amellett érvelt, hogy Catilina programjában olyan mozzanatok is szerepeltek, melyek a későbbi principátus irányába mutattak. Ezt néhány hozzászóló újszerűnek találta.

Ezt követően ismét a lengyel szakembereké volt a szó. A filológus *J. Rostropowicz* a kérdést vizsgálta, hogyan ábrázolta az alexandriai költészet a rómaiakat. Szerinte az alexandriaiak figyelme csak az i. e. 2. sz.-ban fordul Róma felé, s ekkor készült Lykophrón híres költeménye is. Igen meglepő volt a wrocławi klasszika-filológiai professzor, *J. Łanowski* felfogása, aki szerint Rómában nem volt igazán önálló sport, csak a görögöktől vettek át bizonyos dolgokat. Kérdés persze, hogy miként kell akkor értékelnünk pl. a gladiatori játékokat, s nem ártott volna azzal a körülménnyel is számolni, hogy egyfelől változnak a sport formái és keretei, másfelől nem mindig ugyanaz tölti be a sport szerepét, sőt a sport funkciója is változhat. *J. Mantke* a római császárköltők irodalmi tevékenységét vizsgálta, amely szerinte az individualizmusból fakadt s nem igen jutott túl a dilettantizmuson. Ez a kritika azonban — szerintem — legalábbis Hadrianus és M. Aurelius esetében túloz. *P. Gruszka* Gdańskból az ifjú Plinius Traianus-panegyricusának forrásértékét hangsúlyozta, holott — megítélésem alapján — sem maga a műfaj, sem pedig a senatus állásfoglalása nem tett lehetővé különösebb objektivitást.

Az egyik legjobb előadást az egyik legfiatalabb résztvevő, a wrocławi filológus, *J. Pigoń* tartotta, aki kimutatta, hogy míg Tacitus kezdetben rokonszenvezett a senatusi oppozícióval, addig később egyre inkább kritikussá vált vele szemben. *A. Szastyńska-Siemion* arról szólt, hogy az i. e. 1. és az i. sz. 1. sz.-ban a görög nyelvű költészet meglehetősen alacsony színvonalon mozgott, s a vezető szerepet a költészet területén is maga Róma és a latin nyelv vette át.

Az utolsó nap felolvasói közül a katowicei professzor, *A. Kunisz*, kitűnő numizmatikai előadást tartott a késő köztársaság végén kibocsátott *imperator*-i pénzekről, melyeket egyéni kezdeményezésre propaganda céllal bocsátottak ki, s nem annyira felirat szövegükkel, mint inkább ikonográfiájuk révén hatottak. Ezen érmék segítségével rekonstruálni lehet a hatalomról kialakult egykorú elképzeléseket. Hangsúlyozta Caesarnak a pénzeken is megmutatkozó monarchikus törekvését, bár ennek mértékét nem túlozta, s ez az álláspont mindenképp valószínűbb, mint azoké, akik a hangsúlyt Caesar egyeduralmi elképzeléseire helyezik.

L. Press azt mutatta ki, hogy a köztársaságkorhoz képest a császárkori viszonylag kisebb katonai veszteségek alacsonyabb számát a legiós kórházak magyarázzák inkább, nem annyira az orvostudomány fejlődése. Technikai jellegű témája volt *J. Judzitt* írásának, aki a horgony alakját igyekezett összefüggésbe hozni a (vallási, keresztény) propagandával, holott a vasmacska alakjának változása inkább a hajó típusával lehetett összefüggésben. A wroclawi régész, *Ladomirski* azt a kérdést taglalta, mekkora problémát jelentett a római hadseregnek a Dunán való átkelés az i. sz. 1. sz.-ban. Ezért nem is került sor sűrűn ilyen akcióra.

Mint láttuk, a karpaczi ókortörténeti konferencia anyaga igen tartalmas és sokszínű volt, talán már túlságosan is szerteágazó, s esetleg még javára is vált volna a rendezvénynek, ha a résztvevők figyelmét eleve bizonyos főbb kérdéskörökre irányították volna. Ennek ellenére persze bizonyos csomópontok így is kirajzolódtak, s kétség nem fér a rendezvény rangjához, mely méltó volt az ünnepelthez. A konferencia anyaga remélhetőleg mielőbb nyomtatásban is megjelenik majd, dokumentálva, hogy Lengyelországban folytatódnak a korábbi években magas nívót elérő ókortörténeti kutatások, melyek filológiai megalapozottsága általában meghaladja az európai átlagot.

HAVAS LÁSZLÓ

NEMZETKÖZI VULGÁRIS LATIN KOLLOKVIUM

(Pécs 1985. IX. 2—5)

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete igazgatójának, Herman József akadémikusnak kezdeményezésére rendezték meg az Első Nemzetközi Vulgáris Latin Kollokviumot 1985. szeptember 2—5 között Pécsett. A kollokvium helyszíne, az akadémia pécsi székháza, az előadások és az étkezések számára egyaránt helyet biztosított, s ez lehetővé tette, hogy a résztvevők az előadóteremben megkezdett vitát ehér asztal mellett folytathassák. A huszonkét résztvevő mindegyike tartott előadást, amely az alábbi témakörök egyikéhez kapcsolódott: 1. általános kérdések; 2. szövegek nyelvészeti és filológiai problémái; 3. a kései latin egysége és különbözősége; 4. alaktani problémák. E négy témakör előadásai egymás után zajlottak le, így mindenki minden előadást meghallgathatott és megvitathatott.

Az általános kérdésekkel foglalkozó előadások szeptember 2-án hangzottak el. D. Wanner (USA) «A vulgáris latin mint a protoromán forrása» című előadásában Augustinus *De catechizandis rubidus*-ának szövege alapján három szintaktikai kérdést vizsgált: *a)* a hangsúlytalan névmás és az ige viszonya; *b)* az ige helye a mondatban; *c)* az alárendelés nyelvi eszközei. — Gh. Ivanescu (Románia) «A kései vulgáris latin jellegzetes vonásai»-ról beszélve, négy korszakot különböztetett meg a vulgáris latin fejlődésében. Az egyes korszakokban bekövetkező nyelvi változások okát a meghódított népek nyelvének hatásával magyarázta. — R. de Dardel (Hollandia) a latinisták és romanisták szükséges és gyümölcsöző együttműködéséről beszélt, mely csak lassan, napjainkban kezd kibontakozni, mivel régebben mély szakadék tátongott e két tábor módszerei és céljai között. — P. A. Gaeng (USA) «A beszélt latin forrásai: a feliratok tanulsága» című előadásában Herman J. statisztikai módszerét követve a regionális vulgáris latin különbségeit kutatta összehasonlító és statisztikai eljárással. Amíg azonban Herman J. egy terület íráshibáit egy más terület íráshibáibal vetette egybe, s abból próbált adatokat nyerni az egyes területek nyelvének változásaira, addig Gaeng az íráshibákat a nekik megfelelő helyes írásmóddal vetette egybe, s e kettő viszonyából vont le következtetéseket. — W. Mańczak (Lengyelország) «A román nyelvek eredete: dogma és tények» című heves, elutasító vitát kiváltó előadásában elvetette azt az általánosan elfogadott sémát, miszerint az archaikus latinból párhuzamos jelenségként fejlődött ki az ún. klasszikus és vulgáris latin, s ez utóbbiból a román nyelvek, s helyette a 19. században már Eyssenhardt által proponált sémát fogadta el: kezdetben volt az archaikus latin, ebből alakult ki a klasszikus latin, s belőle a vulgáris latin, s végül ez utóbbiból az újlatin nyelvek. — V. Law (Anglia) «A grammatikák és a nyelvi változások: egy 8. századi példa» címen arról szólt, hogy a latin grammatikák általában nem a korabeli nyelvi állapotot írják le. Kivételt képez az Appendix Probi, melynek tiltásaiban sok korabeli beszélt nyelvi elemmel találkozunk. Hasonlóképpen jól tükrözi a korabeli nyelvi állapotot az Ars Bonifacii címen ismert grammatika, mely 719 előtt keletkezett Angliában. — E. Coseriu «A vulgáris latin és az újlatin nyelvészeti típus» című előadásában azokról a vulgáris latinban és az újlatin nyelvekben egyaránt fellelhető nyelvi szerkezetekről számolt be, amelyek tipológiai szempontból egyezést mutatnak.

A szövegek nyelvészeti és filológiai tanulmányozása című témakörből kilenc előadás hangzott el. B. Löfstedt (USA) «Néhány vulgáris latin forráshoz» címen azt bizonyította, hogy az orvosi szövegek, nevezetesen a ravennai orvosiskolából származó Hippokratés-fordítások és Galénos-kommentárok (6. sz.) tanulságos vulgáris latin elemeket tartalmaznak, Macrobius néhány részlete nemkülönben. — N. V. Vasziljeva (Szovjetunió) «Szemiológiai megjegyzések Apicius De arte coquinaria-jához» című előadásában azon szemantikai és szóképzésbeli újításokról beszélt, amelyek a vulgáris latin hatásával magyarázhatók. — V. Väänänen «Irodalmi szempont (írott kód) népi szempont (beszélt kód) az Itinerarium Egeriae-ben» című előadásában az írott nyelv és a beszélt nyelv étegeinek elkülönítéséről szólt. — Borzsák I. «Az íráshibák mint a vulgáris latin forrásai a klasszikusok kéziratiban» címen a kódexekben előforduló íráshibákról beszélt, melyeket a másolók ejtettek, saját nyelvszokásukat követve. — R. G. Coleman «Vulgáris latin és a keresztény latin különbözősége» című előadásában hangsúlyozta, hogy a Biblia Vetus Latina fordításából sok vulgarizmus átkerült a Vulgatába, onnan pedig a hagiográfiába. — G. Calboli «A Meroving-kori latin morfológia szempontjai» címen a Formulae Andecavenses szövege alapján azokról a morfológiai változásokról adott számot, amelyek ebben a korban az írott forrásokban nyomot hagytak. — J. Wüest (Svájc) «A latin egysége vagy egységesülése?» című előadásában arra a következtetésre jutott, hogy az újlatin területeken hosszú ideig kétnyelvűség volt, s csak hosszú fejlődési folyamat végén

diadalmaskodott a latin. — Harmatta J. «Adalékok a vulgáris latin előzményeihez Pannoniában» című előadásában öt venét feliratot ismertetett, amelyek az i. e. 440—340 közötti időből származnak s Szentlőrincen egy késővaskori temetőben kerültek elő. E feliratok alapján fel lehet tenni, hogy a Dél-Dunántúlon a vulgáris latin nyelvi szubsztrátuma hasonló lehetett az Észak-Itáliáéhoz. — M. Iliescu (Ausztria) «Latin egység neolatin különbözőség» című előadásában a latin alapszókészlethez tartozó 392 szó elterjedését vizsgálta a neolatin nyelvekben.

A negyedik témakörből — morfológiai problémák — hat előadást tartottak. Adamik T. a *Romaniane vivat* formula kapcsán a vocativus továbbélésének kérdését vizsgálta az afrikai feliratokon. — Y. Malkiel «Az -ēre végződő latin igék utolsó felvirágzása» címen arról szólt, hogy az -ēre végű igék a 4. és 6. század között utolsó virágkorukat élték s ennek oka két tényezőben keresendő: *a)* Az atematikus igék felvették az -ēre végződést, pl. *posse — potere. b)* A *habere, tenere* igék stb. segédigévé váltak. — Kiss S. «Az ige morfológiai koncepciója a latin grammatikusoknál» című előadásában két problémát vizsgált: azokat az alapelveket és módszereket, amelyeket az antik grammatikusok alkalmaztak az igék leírásánál, továbbá a leírásnak a nyelvi valósághoz való viszonyulását. — E. Pulgram «A redundancia szerepe a latin-újlatin morfológiában» című előadásában azt a nézetet képviselte, hogy a szóvégi *-m* és *-s* lekopása idézte elő az ólatin morfológiai rendszer megváltozását, ami a latin mondat szintaktikai struktúrájára is kihatással volt, nevezetesen létrejött a SVO mondatstruktúra az újlatin nyelvekben. — Herman J. «A szóvégi *-s* a vulgáris latinban és a főnévragozás területi változásai» címen a címben foglalt két jelenség közötti okozati összefüggéseket kereste a modern nyelvelméletek módszereinek alkalmazásával.

Mint az előadók és előadások felsorolásából kitűnik, a Pécsett megrendezett vulgáris latin kollokviumra a legkiválóbb romanisták és latinisták érkeztek a világ minden tájáról. Az előadások anyaga, mely magas színvonalat képvisel, külön kötetben fog megjelenni. Erről a kollokvium utolsó programjaként lezajlott kerekasztal beszélgetésen döntött a Szervezőbizottság, s egyben meghatározta a következő kollokvium idejét és helyét: 1988, Bologna.

ADAMIK TAMÁS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. június 8.. — Terjedelem: 7,35 (A/5) ív
88.17718 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen veszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

KÖNYVSZEMLE

B. Andreae: Odysseus. (Ism. *Gesztelyi Tamás)* 43
Herodot: Novellen. Übertr. von B. Kytzler. (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 45
Lebensweisheit der Griechen und Römer. Übertr. von E. Schuhmann. (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 45
M. Barantin—F. Desbordes: L'analyse linguistique dans l'antiquité classique. (Ism. *Rot Sándor)* 45
W. Will: Athen und Alexander. (Ism. *Kertész István)* 46
M. Celio Rufo: Lettere. Testo, introduz., vers. e comm. di A. Cavarzere (Ism. *Borzsák Istvőn)* 48
Brian Arkins: Sexuality in Catullus. (Ism. *Adamik Tamás)* 50
S. Koster: Tessera. (Ism. *Borzsák István)* 53
Tite-Live: Histoire romaine. Texte établi et trad. par A. Manuélian. (Ism. *Borzsák István)* 54
P. Cornelii Táciti libri qui supersunt. II. 2. Germania. Rec. A. Önnerfors, 3. Agricola. Ed. I. Delz, 4. Dialogus de oratoribus. Ed. J. Heubner. (Ism. *Borzsák gstván)* 59
K. Mylius: Geschichte der Literatur im Alten Indien. (Ism. *Wojtilla Gyula)* ... 59
M. Kurylowicz: Die adoptio im klassischen römischen Recht. (Ism. *Hamza Gábor)* 61
Y. Grisé: Le suicide dans la Rome antique. (Ism. *Kovács Mihály)* 63

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság huszonhatodik éve. *(Ritoók Zsigmond)* 66
Az 1984. évi középiskolai latin tanulmányi versenyek. *(Mayer Erika)* 69
Az Ókortudományi Társaság huszonhetedik éve. *(Ritoók Zsigmond)* 70
Marót Károlyné közérdekű meghagyása („Marót Károly Alapítvány"). *(Harmatta János, Ritoók Zsigmond, Töttössy Csaba)* 74
Az 1985. évi Ábel Jenő Emlékérem. I. *(Szepessy Tibor)* 75
Az 1985. évi Ábel Jenő Emlékérem. II. *(Töttössy Csaba)* 76
Az 1985. évi Ábel Jenő Emlékérem. III. *(Kákosy László)* 77
A IV. nemzetközi ókori mozaik colloquiumról (Trier 1984. VIII. 8—15). *(Kiss Ákos)* 78
Róma a köztársaságról a principatusra való átmenet idején (Karpacz 1984. XI. 12—14). *(Havas László)* 80
Nemzetközi vulgáris latin kollokvium (Pécs 1985. IX. 2—5). *(Adamik Tamás)* . 82

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 49,— Ft
Kötetenként előfizetve: 98,— Ft

ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

12. *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.

13. *Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.

14. *Maróth Miklós:* Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.

15. *Szabó Miklós:* Archaikus agyagszobrászat Boiotiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.

16. *Szepessy Tibor:* Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor.* Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula,* a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György.* Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zenees̈tétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond.* Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás:* Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István.* Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond.* Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss.* Redigit *J. Harmatta.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356. l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l.

507.224

28.
h.

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXIII. KÖTET 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1987—88

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZEPESSY TIBOR,
SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 98,— Forint.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Luft Ulrich: Adalék az egyiptomi kronológiához 85
Borzsák István: A klasszikus tyrannos-kép keleti (perzsa) előzményei 97
Harmatta János: Venetica II 104
Dér Katalin: Vidularia 115
Maróti Egon: A paródia Vergiliusnál 129
Borzsák István: Fabius Pictor redivivus 135
Harmatta János: Hephthalita feliratok avar lelettárgyakon 144
Ecsedy Ildikó: 'Rabszolgaság' a türk vezérek temetkezési szokásaiban? 153
Benkő Mihály: Halotti maszk és sirobolus 169

KISEBBB KÖZLEMÉNYEK

Csillag Pál: Humanitas a római jogban 201
Maróti Egon: A haltenyésztés Cassiodorusnál 207
Boronkai Iván: Correptio 210

LUFT ULRICH

ADALÉK AZ EGYIPTOMI KRONOLÓGIÁHOZ*

Az Ókori Kelet kronológiájában Egyiptom fontos szerepét általában elismerik, mert az egyiptomi forrásanyagban egy olyan csillagászati adat található, amely lehetővé teszi az egyiptomi kronológiának látszólag pontos rögzítését.[1] Miután R. A. Parker egyiptomi naptárakat tárgyaló művének eredményeit elfogadták, az egyiptomi Középbirodalom kronológiája, azaz az i. e. 20—17. századi időszak időrendje a legbiztosabbnak tűnik.[2] Ennek ellenére több kutató újra és újra kísérletezik e korszak kronológiájának kutatásával, mivel néhány kérdés továbbra is megoldatlan.[3] A berlini múzeumben őrzött, Illahunból származó középbirodalmi levéltár az egyik alapvető adatot, a Sothis heliakus felkelésének dátumát szolgáltatja. Az illahuni anyag pontos datálását belső kronológiai nehézségek miatt még mindig nyitott kérdésnek tartják.[4]

A Sothis csillagot, Kutya csillagként is említik, görögül Seiriosnak és latinul Siriusnak nevezték.[5] A csillagászattól az α canis maioris elnevezést kapta és a 148-as szám alatt sorolták be a csillagok lajstromába. Aki csillagászattal foglalkozik rögtön felismeri, hogy a canis maior csillagképet jelez és az α jelzés ennek legfényesebb csillagát jelöli. Fénye miatt csupán erre a csillagra gondoltak az egyiptomiak, és a görög csillagászati irodalomban — Egyiptomra hivatkozva — sokszor írtak róla.

Az egyiptomi évnek 365 napja volt, és csak a napév körülbelüli hosszúságának felfedezése után ismerték fel Egyiptomban az egyiptomi év mozgásának az okát.[6] A napév, amely szerint az egyiptomi évszakok is váltakoznak és így természetesen a mezőgazdaság megalapozó tényezője lett, 365 nap 5 óra 49 perc és néhány másodpercet tesz ki, tehát az egyiptomi év kb. 6 órával

* Előadás az Ókortudományi Társaságban 1985. április 19-én.

[1] LÄ V. 1984, 1117—1124.

[2] *R. A. Parker:* The Calendars of Ancient Egypt. *SAOC* 28, (1950) C. Exkurzus.

[3] *J. v. Beckerath:* Die Chronologie der XII. Dynastie und das Problem der Behandlung gleichzeitiger Regierungen in der ägyptischen Überlieferung. SAK 7 (1979) 1—9; *W. Barta:* Der Dekankalender des Nutbildes und das Sothisdatum aus dem 7. Regierungsjahr Sesostris III. SAK 9 (1981) 85—103; *M. Eaton-Krauss:* Middle Kingdom Coregencies and the Turin Canon. JSSEA 12 (1982) 17—20; *W. J. Murnane:* Ancient Egyptian Coregencies SAOC 40 (1977) 1—29.

[4] Illahunstudien I. Oikumene 3 (1982) 101—156; Zur Chronologie der Schreiben aus Illahun. L'Égyptologie en 1979. Axes prioritaires de recherches. II. Paris 1982. 149—153; Das Archiv von Illahun und Sesostris III. BiOr 40 (1983) 288—294; Illahunstudien V: Der Festkalender. Oikumene 7, s. a.

[5] *W. Gundel:* Sirius. RE 2 sorozat 5. kötete. Stuttgart 1927. 314—351.

[6] LÄ V, 1984, 1117 skk. Biztos i. e. 238 előtt, de már Meton a 19 éves ciklust használta, hogy a napévet a holdévvel egyeztesse. Ez i. e. 432-re esik.

MAGYAR

rövidebb volt a napév hosszúságánál. A fáraókori csillagászat nem volt annyira fejlett, mint a hellenisztikus csillagászat. Pontatlan körülmények között határozták meg az év hosszúságát, ugyanis a Nílus két áradása közötti időtartamot hosszú időn keresztül megfigyelték, és így jutottak el a 365 napos évhez.[7]

Az eredmény — mai szemmel nézve is — elég pontos, mert az egyiptomi csillagászok előtt jobban senki sem határozta meg az év hosszúságát.[8] Ez részben abból adódik, hogy a Közel-Keleten a sémi népek a lunisoláris naptárt alkalmazták, ami valószínűleg nomád életmódjukkal függ össze.[9] Egyiptomban viszont a Nílus ingadozása szabályozza az életet. Miután az áradás megjött, az élet majdnem megbénult, amiről múlt századi vízfestmények éppoly hitelesen tanúskodnak mint a görög források részletes leírásai.[10] Az áradás a nap állásától függően következett be, ennek okát az ókorban csak sejtették.

A két fajta év közötti különbséget alig észlelhették volna, mert hol pontosan jött az áradás, hol váratott magára. Tény viszont az, hogy Egyiptom történeti időszakában, tehát i. e. 3000 óta egészen az ókori Egyiptom megszűnéséig, a 365 napos év volt érvényben. Ezt azért kell annyira hangsúlyozni, mert nemrég W. Barta az ókori Egyiptomban nyolc különböző naptárt vélt felfedezni.[11]

Az évet 12 hónapra tagolták, amelyeknek 30 napja volt, és még további 5 napot adtak hozzá, amit ma görög kifejezéssel epagomena-nak neveznek. A hónapokat 3 évszakra osztották, amelyeknek neve a természetes év 3 különböző szakaszát jellemzi.

Valamikor a 3. évezred elejétől talán a 28. századtól az áradás kezdete jelzőjének a Sothis heliakus felkelését tekintették.[12] A Sothis heliakus felkelése

[7] *O. Neugebauer:* Die Bedeutungslosigkeit der 'Sothisperiode' für die älteste ägyptische Geschichte. Acta Orientalia 17 (1939) 183 sk.

[8] A napévtől való eltérést megfigyelték, de nem számolták ki, erre vonatkozóan *W. Brix:* Das im zweiten Papyrusfund von Kahun enthaltene Sothisdatum. ZÄS 41 (1904) 26—33. *Brix Eduard Mahler:* Das mittlere Reich der ägyptischen Geschichte. ZÄS 40 (1903) 78—91. c. munkáját támadta. *Mahler von Oppolzer* eredményeit átvette. *Von Oppolzer* véleménye szerint a Sothis heliakus felkelését figyelték meg, vö. Über die Länge des Siriusjahres und der Sothisperiode. SbWien, math. naturw. Kl. II. Abt. 90, Wien 1885, 557—584, különösen 579. A következőkből majd kiderül, hogy az egyiptomiak csillagászati jelenség alapján tájékozódtak. A megfigyelésért síkraszállt. *L. Borchardt:* Die Mittel zur zeitlichen Festlegung von Punkten der ägyptischen Geschichte und ihre Anwendung. Kairo 1935. 12 skk., vö. itt a 40. lábjegyzettel.

[9] *Goldziher Ignác:* Nomadizmus és földművelés. Az iszlám kultúrája I. Budapest 1981. 33 skk.

[10] *D. Bonneau:* La crue du Nil, Études et commentaires 52. Paris 1964. 96 skk., vö. az LD I 61. hatásos képpel.

[11] Zur Entwicklung des ägyptischen Kalenderwesens. ZÄS 110 (1983) 16—26.

[12] *Parker:* Calendars, 172. §-ában közétett az 1. dinasztiából származó táblácskát, amely szerinte az újév és a Sothis közötti kapcsolat bizonyítékául szolgálhat. Másképpen értelmezte a képet pl. *G. Clerc:* Isis-Sothis dans le monde romain. Hommages à Maarten J. Vermaseren. I. Leiden 1978. 251. *Parker* magyarázata elfogadhatónak tűnik, vö. pl. Pyr 965 a—b, 1436 c — 1437 b, 819 a—822 c, 632 b—d, és a sorban: Orión—Sothis-király Pyr 151 a—c, összefoglaló *R. O. Faulkner:* The King and the Star-Religion in the Pyramid Texts. JNES 25 (1966) 159 skk. Pyr 632 b—d idézethez vö. *R. Anthes:* Horus als Sirius in den Pyramidentexten. ZÄS 102 (1975) 2—5. Sothishoz vö. *L. Kákosy:* Sothis. LÄ V. 1984. 1110 skk. Pyr 1961 a—d szerint az istenek, köztük a király az epagomena napokon születtek. Ezután az év teljes erővel kezdődhet. A felsorolt adatok alátámasztják a memphisi deklinációban július 16-án kelő Sothisnak, az áradás kezdetének és a forróság 1. hónapjának 1. napjára eső polgári évkezdetnek kapcsolatát i. e. 2800 táján.

azt a csillagászati állást jelzi, amikor a csillag hosszabb láthatatlansága után hajnalban, a napfelkelte előtt rövid időre láthatóvá válik. Ezt azért nevezik heliakusnak, mert a Nap (Hélios) felkelésével majdnem egyidejűen történik.

A Sothis heliakus felkelése az egyetlen csillagászatilag megfogható esemény, amelynek alapján pontosabban rögzíthetjük az ókori Egyiptom kronológiáját. Ezzel kapcsolatban négy tényezőre kell figyelemmel lennünk:[13]

1. Általában négy egyiptomi évenként a Sothis heliakus felkelése egy nappal előre haladt az egyiptomi naptárban. Ezt a szakaszt görög elnevezéssel tetraeterisnek hívják. Egy adott dátumról nem lehet pontosan megmondani, hogy az ennek a szakasznak hányadik éve.

2. Fontos az arcus visionis, a látásszög is. Ez az a Nap és a csillag közötti szög, amely szükséges ahhoz, hogy a Sothis heliakus felkelése észlelhető legyen. Pontosan a láthatáron a csillag nem figyelhető meg. Modern megfigyelési kísérletek alapján 2 fokkal a láthatár felett állt a csillag, amikor láthatóvá vált. Akkor a Nap 5 és fél fokkal a láthatár alatt állt, a teljes szög tehát 7 és fél fok.[14] A szögben kifejezett távolság 30 percet tesz ki, mert a Nap egy óra alatt 15 fokot halad. Klaudios Ptolemaios, az Ókor leghíresebb csaillagásza az első osztályú fényerősségű csillag heliakus felkelésének esetében 11 fokot adott meg a láthatóvá váláshoz. Ptolemaios Alexandriában, a tenger közelében működött, ahol a látásviszonyok előnytelenebbek mint Felső-Egyiptomban. Tehát elfogadható a 7 és fél fok, de nagyobb is elképzelhető.

3. A harmadik tényező a megfigyelési pont deklinációja, mivel magassági fokonként egy-egy nappal későbbre esik a megfigyelési időpont. A régebbi kutatás számára biztosnak látszott a Memphisben történt megfigyelés, mert Olympiodoros, 6. századi bölcs megjegyzése szerint «az alexandriaiak akkorra tették a Kutya csillag felkelését, amikor a memphisiek számára, de nem az ő számukra kelt fel».[15] Ez az idézet pedig az antiquitásnak egyetlen olyan, a Sothisra vonatkozó utalása, melyben a deklinációnak a felkelés meghatározásában való fontosságáról említés történik. Természetesen ez a tény Klaudios Ptolemaios hatalmas művében általános megfogalmazásban található.

4. A negyedik tényező: A napév és az egyiptomi év közötti látszólagos egy negyed napos különbség, ami arra vezetett, hogy a napévhez fűződő csillagászati esemény négy évenként az egyiptomi évben előre tolódott egy nappal, úgy, hogy 1460 Julianus év múlva újra a kiinduló napra, az egyiptomi újévre esett. Ezt az 1460. évi időközt Sothis periódusnak hívják.[16] 1460 évet pedig csak akkor tesz ki, amikor sematikusan számolják: 365 nap négyszer 1460 év. Már egy évszázada ismeretes, hogy a Sothisnak egy Julianus éven való áthala-

[13] *E. Hornung:* Untersuchungen zur Chronologie und Geschichte des Neuen Reiches. ÄgAbh 11. Wiesbaden 1964. 17 skk. a 4 tényezőt alaposan tárgyalta. Az előadás keretében ezeket újra fel kellett idézni.

[14] *L. Borchardt—P. V. Neugebauer:* Beobachtungen des Frühaufganges des Sirius in Ägypten im Jahre 1926. OLZ 30 1927) 441—448, az 7°,5-ös látásszögtől kezdve megfigyelhető.

[15] *in Aristot. meteor.* 25, I, vö. *F. K. Ginzel:* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. I. Leipzig 1906. 190. óvatos értékelésével. A Memphisre vonatkozó hagyományt *Ginzel: i. m.* 188. gyűjtötte össze. A Sothis heliakus felkelésének kalkulációi túl magasok vö. *i. m.* 186. Jobb kalkuláció érhető el *P. V. Neugebauer:* Hilfstafeln zur Berechnung von Himmelserscheinungen. Tafeln zur astronomischen Chronologie. III. Leipzig 1925. § 24 c. művével.

[16] LÄ V. 1984. 1117 skk.

dása ezen év időtartamánál rövidebb.[17] A Sothis heliakus felkelése az egyiptomi újévvel való egybeesését görögül apokatastasisnak nevezik. Ha egy apokatastasist elfogadható évszámítás szerint ismerünk, akkor egyszerű kiszámolni az ókori Egyiptomból származó Sothis datálást.

Az ókori Egyiptomból csupán néhány datált adatunk van a Sothis heliakus felkeléséről. Ezeknek felsorolása nem nagy feladat, mivel a csillagászati részt P. V. Neugebauer a 20-as években elvégezte.[18] Inkább filológiai munkára van szükség.

Legrégebbi adatunk az egyiptomi Középbirodalomból származik. Egy 1899-ben, Illahunban talált levéltár iratai között bukkantak egy templomi naplóra, amely III. Sesostris 7. uralkodási évéből származik. A naplóban a halotti templom számára fontos tényeket jegyeztek fel, köztük azt a levelet is, amelyben a Sothis heliakus felkelését jelentették be, amely így hangzik: «Tudatom veled, hogy a Sothis felkelése a sarjadás 4. hónapjának 16. napján történik.»[19]

A felkelés az egyiptomi naptár szerinti 16. napon történt, néhány perccel a napfelkelte előtt. Az egyiptomi naptár szerint a nap a napfelkeltével kezdődött.[20] Mivel az ókori csillagászat Julianus naptári egységben számol, itt tehát a napfelkelte előtti, éjfélig terjedő órákat a 17. naphoz kell csatolni, mert a Julianus nap éjfélkor kezdődött.[21] Az újévig hiányzó napok száma döntő annak a kiszámításában, hogy mikorra esett a dátum két apokatastasis között. Esetünkben 139 helyett, 138 nappal kell számolni a 365 napos év végéig. Az egyiptomiak az ünnepet a 17. napra tették, ennek bizonyítéka abban a feljegyzésben található, amely szerint az áldozatra való küldemény ezen a napon érkezett meg a templomba.[22] Ezt más helyen is figyelembe kell venni.

Eddig két adat az Újbirodalomból. Az egyik adat egyértelmű; ez annak a naptárnak a töredéke, amelyre A. Mariette Elephantine szigeten bukkant és amelyet azután Párizsba vitt.[23] A töredéken év nélkül tüntették fel a Sothis heliakus felkelésének dátumát: «A forróság 3. hónapjának 28. napján. A Sothis heliakus felkelésének napja. Áldozat ezen a napon az oltáron(?).» Az ünnep

[17] *Von Oppolzer:* SbWien, math. naturw. Kl. II. Abt. 90. Wien 1885. 579 skk.

[18] *Neugebauer:* Hilfstafeln III, vö. itt 15. lábjegyzettel.

[19] P Berol 10012 A rt II (18)—(21). Hasonmása: *G. Möller:* Hieratische Lesestücke. I. Berlin 1961. 19 *y*. Szövege: *L. Borchardt:* Der zweite Papyrusfund von Kahun und die zeitliche Festlegung des mittleren Reiches der ägyptischen Geschichte. ZÄS 37 (1899) 99 és *K. Sethe:* Ägyptische Lesestücke des Mittleren Reiches. Hildesheim 1959. 32. b. szám. Bevezetési formula: *U. Luft:* «DJ. J. RH. K.» Festschrift W. Westendorf. Göttingen 1984. 109. További értékelése: *Luft:* Oikumene 7, s. a.

[20] *Parker:* Calendars, 32. §-a szerint a nap a hajnallal kezdődik. *Parker Ideler*-re, *Lepsius*-ra és *Sethe*-re hivatkozik. A két utóbb említettre viszont nem szabad hivatkozni, mert mindkettő szerint a nap a napkeltével kezdődött, vö. *U. Luft:* Der Beginn des ägyptischen Tages. Altorientalische Forschungen, s. a.

[21] Plinius, *Hist. nat.* II 79 megállapította, hogy az egyiptomiak a rómaiakhoz hasonlóan a napot „a media nocte in mediam"-ként számították. *W. Barta:* Die ägyptischen Monddaten und der 25-Jahr-Zyklus des Papyrus Carlsberg 9. ZGS 106 (1979) l. a 4. lábjegyzetben kifejtette, hogy a nap kezdete az időszámítással kapcsolatos számolást nem befolyásolja, ellenkező álláspontho jutott *von Oppolzer:* AbWien, math. naturw. Kl. II. Abt. 90, 559 skk.

[22] P Berol 10012 B rt (1)—(2). Szövege: *Borchardt:* ZÄS 37 (1899) 99. Más értékelése: *Barta:* SAK 9 (1981) 97.

[23] Urk IV 827 (8). Fényképe és jó leírása: Naissance de l'écriture. Cuniformes et hiéroglyphes. Paris 1982. 207. szám alatt.

naptár III. Thutmosis idejéből származik. A Sothis 37 nappal az egyiptomi újév előtt kelt fel. Mivel az áldozatot is említik, nem lehet kétségbe vonni, hogy itt az ünnepnapról van szó, amely a Sothis heliakus felkelésének tényleges egyiptomi napját követő napnak felelt meg.

A 18. dinasztia elejéről származik az Ebers-féle papírusz, amelyen a híres naptár található.[24] Ezt a naptárt A. Erman megfejtése szerint I. Amenophis 9. uralkodási évére keltezik.[25] Feltételezték, hogy a naptár szerint a Sothis heliakus felkelése a forróság 3. hónapjának 9. napjára esik.[26] Ezt az azonosítást W. Helck jogosan kétségbe vonta.[27] Elutasítását a bizonyíthatatlan belső kronológiával, valamint a Sothis dátum e dátummal való bizonyítatlan azonosításával indokolta. Lényegében a *crux* az Ebers-féle naptár feljegyzési módjában keresendő. Ennek a naptárnak dátumát egyértelműen I. Amenophis 9 évébe teszi, de a következő feljegyzés kérdéses.[28] Megoldásnak kínálkozik az, hogy feladjuk a Sothis dátumnak az adott dátummal való azonosítását és a dátumot trónralépési dátumként értelmezzük. Ha a 9. év nincs kronológiailag rögzítve, akkor a Sothis dátum a forróság 3. hónapjának 9. napját követő egyik napra esik. Ezzel meg is lehet magyarázni, miért nem követi a 9. évet a 10. év. Az uralkodási év a megadott időtartammal azonos, az 5 epagomenon 360 nap után következik. Az uralkodási év 12 hónapját azzal a 12 ünneppel sorolja fel, amelyekről később általában a hónapokat elnevezték. Így a wpt-rnpt évkezdetként magyarázható.

A Sothis heliakus felkelését úgy jegyezték fel, mintha 12-szer ismétlődne. A Sothis dátum a forróság 3. hónapjának 9. napja utáni bármelyik napra eshet, de valószínűleg nem esik messze a 9. naptól. A naptár első hónapja a forróság 3. hónapjának 9. napjától a forróság 4. hónapjának 8. napjáig terjedt. A feljegyzés módját úgy kell értékelni, mint a P London UC XLI. 1. rt-n, amelyen található ünnepek a felettük feljegyzett hónapba esnek, bár ott is néha az 1. napot jelölték.

Az időben sorrendileg következő Sothis dátum a kanopusi dekrétumban található, amely annak a zsinatnak a határozatait közli, amelyet III. Ptolemaios I. Euergetes idejében, i. e. 238-ban hívtak össze.[29] Célja többek közt az is volt, hogy, valószínűleg a király kívánságára, négyévente egy hatodik epagomenont iktassanak be, s ezáltal az ünnepek mindig egyazon napra essenek. Ennek kapcsán a Sothis heliakus felkelését is említik, amely a forróság 2. hónapjának 1. napján történik. Az időbeli távolság az előző újévig 271 napot, a következő újévig 94 napot tesz ki. Ebben az esetben sem feltételezhető, hogy közölték volna a valóságos felkelés időpontját, mert a szövegben csupán az ünnepekről szólnak.

Csillagászatilag elfogadható támpontot nyújthat a kanopusi dekrétumban feljegyzett Sothis dátum, mert Klaudios Ptolemaios Kánon című művének

[24] Urk IV 44 (6). Alaposan tárgyalta *Hornung:* Untersuchungen, 14 skk., ugyanő: Neue Materialien zur ägyptischen Chronologie. ZDMG 117 (1967) 14 skk.

[25] Pontos datálásként kétségbe vonta *W. Heck:* Schwachstellen der Chronologie Diskussion. GM 67 (1983) 43 skk.

[26] *A. Erman:* Die Märchen des Papyrus Westcar. Mittheilungen aus den orientalischen Sammlungen 5—6. Berlin 1890. II. kötet, 56.

[27] *Helck:* GM 67 (1983) 46 skk. Ez ellen fellépett *R. Krauss:* Korrekturen und Ergänzungen zur Chronologie des MR und NR. GM 70 (1984) 37—43.

[28] *Hornung:* Untersuchungen, S. 22.

[29] Urk II 138.

alapján pontosan kiszámítható, mikorra esett a dátum. Feltételezhetjük, hogy a megfigyelés helye Memphisben volt. Így a forróság 2. hónapjának 1. napja a Julianus évben július hó 19-ével azonos. Szerencsénkre még egy adattal rendelkezünk, amelyben az apokatastasis egy pontos római dátummal egyezik.

Az adat Censorinus, 3. századi itáliai írónak köszönhető. Ő írta De die natali címen azt az asztrológiai művet, amelyben az egyiptomi évvel kapcsolatos minden fontos tényről beszámol. Az egyiptomi év kezdetét így határozta meg: «Az évnek kezdetét azonban mindig annak a hónapnak első napjától számítják, amelyet az egyiptomiak Thouthnak neveznek.» Ezután közölte az egyiptomi újév dátumát és a legközelebbi apokatastasist: «Abban az évben (ti. amikor Censorinus írt) ez a júliusi kalendae előtti 7. napra esik, de száz évvel ezelőtt Antoninus Pius császár és Bruttius Praesens, Róma konzuljai idejében ez az augusztusi kalendae előtti 12. napra esett, amikor a Kutya csillag Egyiptomban szokott felkelni. Ezért is szükséges tudni, hogy most a 100. esztendejét írjuk annak a nagy évnek, amelyet mint már említettem, napévnek, kutyaévnek és istenévnek is neveznek.»[30]

Ebben az idézetben kis ellentmondás mutatkozik. Ha átszámítjuk L. Ideler eljárása szerint ezt az egyiptomi dátumot a Julianus naptárra, az újévi nap július 20-ra esik, holott Censorinus egyértelműen 21-re teszi.[31] Már a múlt században F. Hultsch, Censorinus szövegének gondozója véglegesen ezt a dátumot XIII-ra javította ki, s így nyerte a július 20.-t.[32]

M. F. Ingham, angol csillagász az eddigi csillagászati eredményekkel foglalkozott.[33] Célja az volt, hogy három angol régész kérésére felülvizsgálja ezeket. Ingham először a 9 fokos arcus visionis-t vette alapul. A régi felfogást, amely Klaudios Ptolemaiostól indult ki, hogy az arcus visionis 11 fokot tesz ki, elveti Borchardt vizsgálata alapján, aki a 20-as években a Sothius heliakus felkelését Luxorban és más helyen megfigyelte.[34] Amire Borchardt már 1935-ben felfigyelt, Ingham számításai alapjául vette; tudniillik az ókorban a Sothis délebben állt s ezért heliakus felkelését kisebb látásszögben figyelhették meg. Ingham feltételezte, hogy az i. e. 4227. év egyik apokatastasisnak az első éve, s onnan számolva rövidül az ún. Sothis periódus periódusonként 2 évvel, úgyhogy i. e. 2771-ben, i. e. 1317-ben és i. sz. 136-ban van az apokatastasisnak első éve.[35]

[30] cap. XXI 10—11. Szövege és fordítása: *L. Ideler:* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Berlin 1825. I. kötet, 127 sk. és *Ginzel:* Handbuch I. 188.

[31] *Ginzel:* Handbuch I. 145 sk.

[32] Censorini *de die natali* liber, rec *Fridericus Hultsch.* Lipsiae 1867. *O. Neugebauer:* A History of Ancient Mathematical Astronomy. Berlin—Heidelberg—New York 1975. II. kötet, 781 kifejtette, hogy először 1609-ben Scaliger kijavította a szöveget. A konjekturát már átvették az 1642-es kiadásba, vö. ott a 156-os laphoz fűződő lábjegyzettel: „iidem dies fuerint ante diem XII. Kal. August." A XII olvasását megvédte *von Oppolzer:* AbhWien, math. naturw. Kl. II. Abt. 90, 559 skk.

[33] The Length of the Sothic Cycle. JEA 55 (1969) 36—40.

[34] *Borchardt—Neugebauer:* OLZ 30 (1927) 441—448.

[35] *Ingham* nem magyarázta meg eljárását. Vajon —4226-ban apokatastasis történt-e, még kevésbé bizonyítható, mint a —1316-as apokatastasis. Egyetlen kiindulópont lehet a 136 és 139 közé eső tetraeteris, amelyre *Ingham* csak csökkent látásszöggel bukkant. Lehetséges az is, hogy 136-tól visszamenőleg pontatlanabb látásszöggel számolnak, vö. itt a 39. lábjegyzettel. *Ingham* mindenesetre az egyiptológiának előkészítette azt az eszközt, amely kronológiai vizsgálatra alkalmas.

Az utolsó szám ütközik Borchardt feltételezésével, mely szerint a négyéves szakasz 139 és 142 közé esik. Borchardt érmék alapján akarta bebizonyítani, hogy csak ez a megoldás helyes, mert Antoninus Pius 6. uralkodási évéből még olyan érme ismert, amely csak erre az eseményre, az apokatastasisra utalhat, tudniillik az érmét a főnix madárral díszítették.[36] Mivel a főnix a végtelen időt jelenti, az összefüggés nem tagadható, de azt a kérdést is jogos feltenni, hogy vajon ismerték-e a római császárok olyan alaposan az egyiptomi évet, hogy ez nekik valamit mondott volna. A római világ a 2. században a Julianus naptár szerint számolt, így tehát nem volt lényeges, hogy az egyiptomi évet a Julianus naptárral egyeztessék.

Klaudios Ptolemaios Almagest című művének 1911-es német fordításához fűzött rövid magyarázatból kiderül, hogy az egybeesés, az apokatastasis vagy 136 és 139 közé, s akkor július 20-ra eső dátummal, vagy 140 és 143 közé s akkor pedig július 19-re eső dátummal történhetett. A dátum Hadrianus, császár idejébe eső három holdfogyatkozás pontosabb rögzítéséből adódik.[37] Így Ingham eredményét alátámasztja. Különben P. V. Neugebauer is 1929-ben a Sothis heliakus felkelését július 20-ra tette.[38] Biztos tehát a 139. esztendő és ez — minden bizonnyal — a tetraeteris negyedik éve.

A csillagászat eredményei alapján a következő tények mutathatók ki: Ha az i. sz. 136. esztendő a tetraeteris első éve, akkor 1452 évvel azelőtt, i. e. 1317-ben Memphisre vonatkoztatva és 1454 évvel azelőtt, i. e. 2771-ben ugyanebben a deklinációban a helyzet megismétlődhetett, szóval ezt a két évszámot egy tetraeteris első évének tarthatjuk. Két periódusra van adatunk. Ennek az adatnak időpontját a periódus belül kell keresni. Erre a célra az 1452 és 1454 évet 365-tel kell osztani, azaz az egyiptomi év napjainak számával, mert ennyi nap után újra az egyiptomi újévre esik a Sothis heliakus felkelése. Az eredmény két tört szám: 3,978, az 1452 éves periódusra viszonyítva, és 3,984, az 1454 éves periódusra viszonyítva. Ha ezzel a szorzóval azt a napszámot szorozzuk, amely hiányzik a Sothis heliakus felkelésének adott dátumától az előző vagy a következő újévig, azt az évszámot nyerjük, amelyet hozzá kell adni az apokatastasis első évéhez vagy le kell vonni az apokatastasis első évéből.[39]

[36] *Borchardt:* Mittel, 15. az Antoninis Pius császár 2. és 6. évéből származó főnixszel díszített érmékre való utalással. A 2. és 6. év különböző tetraeterisben helyeződik el, ezért *Borchardt:* Mittel, 12. ötéves szakaszt feltételezett. Az érmék kapcsán még a 8. évvel is számoltak, vö. *Clerc:* Hommages à Vermaseren I. 262. Az érméket először *E. D. J. Duthil:* Hapi, le dieu Nil et les monnaies romaines d'Égypte. Bulletin de l'Institut Égyptien 1893, 347. tárgyalta.

[37] Ptolemäus, Handbuch der Astronomie I. Ford. *K. Manitius, O. Neugebauer* gondozásában. Leipzig 1963, 463 skk.

[38] Astronomische Nachrichten 1929, 161.

[39] Előadásomban *Ingham:* JEA 55 (1969) 40 finomabb értékeire hivatkoztam. γ lineárisan 8°-tól 9°-ra emelkedik. Ingham kevésbé előnyös, mert nagyobb látásszöggel is számolt. Ez esetben a 136 előtti periódus 1453 évet tesz ki, így —1317-tel kezdődik, onnan kell 1456 évvel számolni, tehát —2773-t nyerünk. A szorzó viszont alig változik, 1453 évnél 3,978 helyett 3,981 és 1456 évnél 3,984 helyett 3,989 a szorzó. Az első periódusban a Sothis heliakus felkelésének a rögzített dátuma nem változik, a másodikban kisebb változás figyelhető meg. A két szorzóval elért párhuzamos éveket hozzáfűzöm, holott ez a további megfontolást nem érinti. Kiindulópontunk akkor a —1316., ill. —1317. esztendő.

Az Elephantine dátum

37 nap × 3,984 = 147,408 év = 147 év
37 nap × 3,989 = 147,593 év = 148 év

A kanopusi dekrétumban található datálás esetében hiányzik 94 nap a következő újévig, az előző újévig 271 nap. Ebben a periódusban az alacsonyabb szorzóval szorzunk és így 374, ill. 1078 évet nyerünk. Ezeket az évszámokat le kell vonni 136-ból, ill. i. e. 1317-hez kell hozzáadni, az eredmény i. e. 239.

A dekrétumot III. Ptolemaios 9. uralkodási évében a sarjadás 1. hónapjának 17. napján bocsátották ki. Az esedékes Sothis heliakus felkelése a dekrétum szerint ebben az uralkodási évben a forróság 2. hónapjának 1. napján történik. Tehát úgy tűnik, hogy a Sothis dátum a dekrétum kibocsátása utáni időre esik. De ha III. Ptolemaios uralkodási éveit nézzük, akkor Sothis a dekrétum kibocsátása előtt kelt fel.[40]

Ilyen eredmények alapján lehetséges az Újbirodalomból ismert Sothis dátumot ugyanezzel az eljárással kiszámolni. Erről a dátumról azt tudjuk, hogy III. Thutmosis király idejébe tartozik. A következő újévig hiányzó 37 napot az ismert szorzóval szoroztuk és 147 évet nyertünk, vagy az előző újévtől elmúlt 328 nap az említett szorzóval szorozva 1307 évet tesz ki. Mind a két szám az 1464. esztendőhöz vezet.

A Sothis heliakus felkelése legkorábbi dátumát a Középbirodalomban jegyezték fel; ez III. Sesostris király 7. évéből származik. 227 nap telt el az újévtől; ez 904 évnek, a következő újévig hiányzó 138 nap pedig 550 évnek felel meg. Az eredmény — hozzáadva vagy levonva — egyformán i. e. 1867.

Mind a három évszám csak akkor érvényes, ha a megfigyelési pontot Memphisben keressük. E. Hornung már 1964-ben a megfigyelési pontot Memphisből Thébába helyezte át, mert másképpen a 18. dinasztia kronológiája nem fejthető meg. Tehát csak kevés lehetőség marad annak feltételezésére, hogy ekkor Memphis volt a megfigyelési pont.[41]

Egy deklinációs fokkal dél felé haladva a Sothis heliakus felkelése egy nappal korábban figyelhető meg, amelyet az évszámításban le kell vonni. A hétnapos különbség a tengerpart és az Asszuán közötti 7 foknyi különbségből ered és 28 évet tesz ki. A Memphis és Asszuán közötti 6 fok 24 évnek, vagy

Az Illahun dátum		
138 nap × 3,984 = 549,792 év = 550 év		
138 nap × 3,989 = 550,482 év = 550 év		
A nyert éveket —1316-hoz, ill. —1317-hez hozzá kell adni:		
Elephantine	—1463	—1465
Illahun	—1866	—1867

Bizonytalanság mutatkozik a tetraeteris első évének rögzítésében. Egyértelműen mind a két évszám *egy* tetraeterisen belül fekszik. Az évek további rögzítésére hold dátumok segítséget nyújtanak.

[40] *R. A. Parker:* The Sothic Dating of the Twelfth and Eighteenth Dynasties. Studies in honor of George Hughes. SAOC 39, 1976, 186. *Parker E. Samuel:* Ptolemaic Chronology. MBPAR 43. München 1962, c. munkájának alapján tisztázta, hogy a Ptolemaiosok uralkodási évei nem egyeznek az egyiptomi évvel, ehhez a tényhez l. *P. W. Pestman:* Chronologie égyptienne d'après les textes démotiques. *Pap. Lugd. Bat.* 15. 1967. 31. III. Ptolemaios első uralkodási éve a forróság 1. hónapjának 4. napjával kezdődött. Ennek megfelelően a 9. évében a forróság 1. hónapjának 4. napja a 239. esztendőre tehető, míg a dekrétum kiállítási dátuma a 238. esztendőre, tehát a 9. uralkodási év végére esik. Ha ez az év az eddigi kalkuláció alapján a tetraeteris első éve, akkor a 6. szökőnapot ennek az évnek végére iktattak be. Az eredmény *Parker* óvatos megállapítását megerősíti, hogy «the conclusion must be that 239 B. C. was not the last year of a quadrennium and that to some degree observation still controlled the date of *prt Spdt.*», *i. m.* 187.

[41] *Hornung:* Untersuchungen. 60.

a Memphis és Théba közötti 5 foknyi különbség 20 évnek felel meg.[42] Az Elephantine-i dátum Memphis deklinációjában 1464-nek, Théba deklinációjában 1444-nek és Asszuán, azaz a régi Elephantine deklinációjában 1440-nek felel meg. A középbirodalmi dátummal kapcsolatban az 1867. esztendő Memphis deklinációjával számolva helyes. Helyezzük át a megfigyelési pontot Thébába vagy Elephantinére, i. e. 1847-tel vagy i. e. 1843-mal kell számolni.

Az ellenpróbára felhasználható a hold dátum, amelyet a 18. dinasztiából származó Sothis dátum kapcsán III. Thutmosis 23., ill. 24. uralkodási évében jegyeztek fel.[43] Mivel ismeretlen, hogy az újbirodalmi Sothis dátum III. Thutmosis hányadik évének felel meg, csak másképpen nyert évszámokból lehet kiindulni. A. A. Parker a két hold dátumnak a Julianus naptárban rögzített összes lehetőséget már kiszámította.[44] Ezekhez a hold dátumokhoz harmadikként a II. Ramses 52. uralkodási évéből származó, a sarjadás 2. hónapjának 27. napjára eső hold dátum csatlakozik.[45] A III. Thutmosis 23. évéből származó és a II. Ramses 52. évéből származó hold dátummal kapcsolatos számításaim a következő eredményekhez vezettek. A két hold dátum közötti időtartam akkor 282 vagy 281 napot tesz ki, ha a két dátumot két egymást követő évben helyezzük el. A 200 éves időbeli különbségtől azért lehet eltekinteni, mert 25 egyiptomi évenként egy hold dátum azonos naptári napra esik. Erre az egyezésre az egyiptomiak is felfigyeltek az i. e. 4. században.[46] A 25 éves cikluson belül a 282 napos különbséget 4 egyiptomi évnek megfelelő napszámmal kell bővíteni, hogy mind a két dátum hold dátum legyen. A 281 nap esetében pedig 18 egyiptomi évnek megfelelő napszámot kell hozzáadni. Akkor a belső kronológia alapján 200 évet hozzáadva a két dátum között 204, 218, 229 év mutatkozik, ami 1228-tól 1432-re, 1446-ra és 1457-re vezet.[47] Ha az 1228. esztendővel számolunk, akkor az utolsó szám III. Thutmosis 23. éve lesz.

A Sothis dátum 1444-re és 1440-re eshet, tehát a hold dátumhoz képest 13 vagy 17 éves különbség mutatkozik. Az eddig rendelkezésünkre álló adatok

[42] *E. Hornung:* Chronologie in Bewegung. Festschrift E. Edel. Bamberg 1979. 251: «fast 30 Jahre später liegender Ansatz»; *R. Krauss:* Sothis, Elefantine und die altägyptische Chronologie. GM 50 (1981) 71—80. c. cikkében látszólag 36 évvel számol, mivel i. e. 1836-t új abszolút dátumként terjeszti elő. Ez ellen szólnak *von Oppolzer:* AbhWien, math. naturw. Kl. II. Abt. 90, 583, és *Borchardt—Neugebauer:* OLZ 30 (1927) 448.

[43] Az első dátum esetében 23. év, a forróság 1. hónapjának 21. napja olvasható. A napszámot *R. O. Faulkner* 20-ra emendálta: The battle of Megiddo. JEA 28 (1942) 4 és 11. *R. A. Parker* összefoglalta az eddigi eredményeket, *Faulkner* véleményét támogatva, Some Reflections on the Lunar Dates of Thutmose III and Ramesses II. Studies in Ancient Egypt etc. in honor of Dows Dunham. Boston 1981. 146 sk. *Faulkner* emendálását nem fogadják el mindenütt, l. *W. Helck:* Chronologische Schwachstellen. II. GM 69 (1983) 39 és Urkunden der 18. Dynastie. Übersetzung zu den Heften 5—16. Berlin 1984. 192 és 13. lábjegyzet.

[44] *R. A. Parker:* The Lunar Dates of Thutmose III and Ramesses II. JNES 16 (1957) 42.1. az 1228. esztendőt lehetőségként felsorolta és később Studies . . . in honor of Dows Dunham. 148 megerősítette. A hold dátum kiszámolása *C. Schoch* in *Langdon — Fotheringham:* The Venus Tablets of Ammizaduga. Oxford 1928. 98 skk. alapján történt.

[45] *J. J. Janssen:* Two Ancient Egyptian Ship's Logs. Suppl. OMRO 42 (1961) 4.

[46] *O. Neugebauer—A. Volten:* Untersuchungen zur antiken Astronomie IV. Ein demotischer astronomischer Papyrus (Pap. Carlsberg 9). Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik. B. sorozat 4. kötete. Berlin 1938. 383—406. Alaposan tárgyalta *Parker:* Calendars, § 49 skk. Sématikusan számolt a ciklus alapján *Barta:* ZÄS 106 (1979) 1—9.

[47] Az 1457. esztendőhöz l. *Parker:* JNES 16 (1957) 42.

nem engedik a Sothis dátum pontosabb rögzítését; arra a kérdésre sem kapunk választ, hogy a megfigyelési pontot Thébában vagy Elephantinén kell-e keresni. Az eddigi megfontolás alapján Memphis, mint megfigyelési pont kizárható.

A középbirodalmi Sothis dátum körül is akad néhány hold dátum, amelyet ellenpróbaként fel lehet használni. Csak két hold dátumot emelek ki a kb. 20 dátum közül, ami az illahuni levéltárban fennmaradt.[48]

A II. Sesostris halotti templomában dolgozó papi csoport egy holdfázisig szolgált és az újhold napján átadta a templomot a következő csoportnak. Erről készült egy jegyzőkönyv, amelyet a templomi naplóba lejegyeztek és datáltak. Az első hold dátum III. Sesostris 9 évében a sarjadás 3. hónapjának 9. napjára esik.[49]

Egy másik templomi naplóban lemásolt levélben két hold ünnep dátumát közölték. Az említett hold ünnepek a holdfázis második és negyedik napjai. Az újhold eszerint III. Sesostris 14. évében az áradás 2. hónapjának 17. napjára esett.[50]

A tetraeteris első éve i. e. 1867-re tehető, ha Memphist tartjuk a megfigyelési pontnak. A levéltár a Memphis melletti Illahun helységből származik, úgyhogy mint megfigyelési pont Memphis már eleve előnybe került, mert emellett a régi óbirodalmi székhely mellett feküdt a középbirodalmi székhely is, s így kézenfekvő, hogy a megfigyelési pont is ott keresendő. Ennek bizonyítékául a Fitzwilliam Múzeumban őrzött E. SS. 37. sztélé szolgálhat.[51]

Ezt a feltételezést az utóbbi időben elméletileg kifogásolták, mondván, hogy ennek a központosított egyiptomi államnak csupán egy megfigyelési pontja lehetett, ez pedig Elephantine volt, az Egyiptomi déli határán fekvő erőd. Ám a valóságos határt akkor már a kb. 250 km-rel délebbre eső Buhen erőd képezte.[52]

A 7. évből származó Sothis dátum, amely az egyiptomi sarjadás 3. hónapjának 17. napjára esik, a Julianus naptár szerint július 17-vel egyezik ha a megfigyelési pontnak Memphist tartjuk. A hold dátum a 9. évből származik; a sarjadás 3. hónapjának 9. napjára esik. Mivel a Sothis dátum és a hold dátum közötti időbeli különbség 2 évet tesz ki, a hold dátum a tetraeteris időszakban és az ezt követő két évben kereshető. A két egyiptomi dátum közötti különbség 38 napot tesz ki, amelynek a Julianus naptár szerinti két dátum közötti különbségben is meg kell mutatkoznia. Július 17-től 38 nappal

[48] Az Illahun levéltárhoz vö. a 4. lábjegyzetben és a következőben közölt irodalommal.

[49] P Berol 10003 A rt III (16—(19). Erre vonatkozó irodalmat l. *U. Kaplony—Heckel:* Ägyptische Handschriften I. Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. XIX. 1. kötet. Wiesbaden 1971. 3. szám alatt.

[50] P Berol 10248 rt II (12)—(18). Erre vonatkozó irodalmat l. *Kaplony—Heckel:* i. m. 321. szám alatt. A hónap napjának döntő olvasását, azaz az áradás 2. hónapjának 18. napját, *Eugène Dévaud*-nak köszönhetjük. Átírását a berlini Papyrus Gyűjtemény őrzi, vö. *Krauss:* GM 70 (1984) 39. A dátumot az eredetivel összevetettem.

[51] *J. Bourriau:* Three Monuments from Memphis in the Fitzwilliam Museum. JEA 68 (1982) 53 sk.

[52] *Krauss:* GM 50 (1981) 71 skk. és ugyanő: Elephantine, Sothis und die Chronologie des MR in Ägypten, Baselban tartott 1979-es előadása. Köszönetet mondok *Krauss* úrnak kéziratának szíves átadásáért. Továbbá l. *W. Barta:* Die ägyptischen Sothisdaten und ihre Bezugsorte. JEOL 26 (1979—80) 26—34 és *J. von Beckerath:* Noch einmal zu den Bezugspunkten der Sothisdaten. GM 83 (1984) 13—15.

visszaszámolva, június 9-et nyerünk. A keresett időszakban az újhold csupán az 1864. esztendőben esik június 8-ra, tehát egy napos eltérést mutat, amit a legtöbb kutató elfogadhatónak tart.

A másik hold dátum 1859. január 17-re esett, amely az egyiptomi áradás 2. hónapja 17. napjának felelt meg; a különbség mind a két naptárban egységesen 182 napos, ha elfogadjuk, hogy a Sothis heliakus felkelése két nappal tolódott el az egyiptomi évben, tehát a Julianus napkezdettel számolva a sarjadás 4. hónapjának 19. napjára esik. Ha 1867 a tetraeteris első éve, akkor 1859 szinten ennek első éve.

A thébai deklinációval is számoltunk, amely az 1847. esztendőt követő négyéves szakasznak felel meg. A Sothis heliakus felkelése és az adott hold dátum közötti 38 napos különbség nem jelentkezik az 1847. esztendő utáni, Thébára vonatkozó periódusban, úgyhogy ezzel a deklinációval tovább nem érdemes számolni.

Az Elephantinére vonatkoztatott időszakban III. Sesostris 9. éve 1839-re esik, mert ebben az évben az a viszony érvényesül, amelyről már szó volt. A második hold dátum 1834-re esik, ott is megegyezik a két naptárban mutatkozó különbség.

A középbirodalmi adatnál az egyiptomi naptár egyik sajátossága érvényesül; 25 évenként a hold dátum ugyanarra a napra esik. Ez természetesen veszélyezteti a kronológia pontosabb rögzítését abban az esetben, ha megfigyelési pontnak Memphist és Elephantinét tételezzük fel, mivel a két pont közötti, évben kifejezett különbség 24 évet tesz ki. A 25 évenként történő egybeesés természetesen bele is fér a 24 év utáni négyéves időszakba.

A finomított módszerrel kimutatható az egyiptomi kronológia rögzítésénél, hogy a tetraeteris első évét meg lehet határozni, s így az, az eddig használt eljárással szemben, az eddig figyelembe vett 7 évet 4 évre csökkenti. A hold dátum segítségével a Sothis heliakus felkelését csak akkor lehet a tetraeteris szakaszon belül pontosan rögzíteni, ha e dátum uralkodóhoz és uralkodási évhez köthető. Ha Memphisre vonatkoztatták a Sothis heliakus felkelését, akkor annak eredménye ismétlődik 25 évvel később az Elephantinére vonatkoztatott időszakban.

Az eredmény eltér az eddig érvényes kronológiától. A régi számolás és egy, sajnos pontatlanul közölt hold dátum alapján, Memphisre vonatkoztatva, Parker III. Sesostris 7. évét i. e. 1872-re tette. Az újabb módszerrel ez i. e. 1866-ra tehető. Kiderült, hogy i. e. 1841-re is tehető, ha Elephantinét vesszük alapul. Pillanatnyilag Memphis érdekében csak a Fitzwilliam Múzeumban őrzött sztélére hivatkozhatunk.

Az újbirodalmi Sothis dátum kapcsán azt lehet megállapítani, hogy a III. Thutmosis idejében feljegyzett Sothis dátum i. e. 1444-re vagy i. e. 1440-re eshet.

BORZSÁK ISTVÁN

A KLASSZIKUS TYRANNOS-KÉP KELETI (PERZSA) ELŐZMÉNYEI*

HELMUT HUMBACHNAK

... namque tu solebas
meas esse aliquid putare nugas

«A keleti kényúr (Xerxés) képe a (görög) városi zsarnokról kialakult elképzeléshez van igazítva» — olvassuk Gerold Walser tanulságos új könyvében[1] Aischylos Perzsáival kapcsolatban. Ez a megállapítás *fordítva* is érvényes, ha azoknak az összefüggéseknek változásait vizsgáljuk *à travers les âges*, amelyek a hellenisztikus történetírás rommezején bukdácsoló kutató szemébe tűnnek a keleti uralkodókép bizonyos rekvizitumai és azoknak görög-római alkalmazásai között: a «zsarnok» képzete, ill. irodalmi képe szinte mindenben a keleti kényúr, közelebbről a perzsa nagykirály hagyományos, egyre rikítóbb színekkel ábrázolt képéhez van igazítva.

Így máris kezdhetjük, még pedig a fentebb megnevezett tragédiaírónak, a Marathónnál és Salamisnál fegyverrel harcoló Aischylosnak egy másik darabjával, az Agamemnónnal. A költő nyilván tudta, miért mutatja be Trója alól hazatérő hősét nem éppen szokványos módon: Agamemnón perzsa királyi trón-kocsin (Ag. 906 *ἁπήνη)* vonul be; bíbor szőnyegeket terítenek a lába alá (910 *πορφυρόστρωτος πόρος*, vö. 921 *ἐπίφθονος πόρος)*, amit Agamemnón — mint *emberhez* nem illőt — aggodalommal szemlél (924), hiszen sejti, sőt tudja, hogy a bevonulása előtt felhangzó kardal (750 skk.) *igazat* mond: az *ἀγαθὴ τύχη* nyomában *ὕβρις* szokott járni, és Diké a szegénység füstös kunyhójában ragyog, nem az aranytól roskadozó palotákban.[2] Tanulságos dokumentuma a kölcsönös görög—perzsa kapcsolatoknak az Euripidés Iónjában leírt ünnep is, amelynek színhelye a nagykirály kozmikus szimbólumokkal terhes díszsátra, kellékei pedig a lakomához használt aranyedények és drága illatszerek (1128 skk., 1175). Vagy gondoljunk az aristophanési Madarak jómadarának, Peisthetairosnak «királyi» bevonulására (1707 skk.), az ifjú asszonynak, Basileiának, athéni környezetben nem jelentőség nélkül választott nevére, «a nép litánia-szerű üdvrivalgása, az égő áldozat felszálló illatai közepette, a Zeushoz hasonlított perzsa király fényes fogatán».[3]

Az, amit a tragédia nagy mesterei vagy a Charisok mosdatlan szájú kegyeltje a költészetben csak jelzésszerűen villantottak fel, a valóságban

* Előadásként («Persertum und griechisch-römische Antike. Zur Ausgestaltung des klassischen Tyrannenbildes» címmel) elhangzott a berlini Eiréné-kongresszuson, 1986. aug. 12-én; vö. Gymnasium 94 (1987) 289 skk.

[1] *G. Walser:* Hellas und Iran. Studien zu den griechisch—persischen Beziehungen vor Alexander. Darmstadt 1984, 5. Alapvető mű továbbá *H. Berve:* Die Tyrannis bei den Griechen, I—II. München 1967.

[2] Mindehhez l. *Ed. Fraenkel* Agamemnón-kommentárját (Oxford 1950).

[3] *Alföldi András:* Der Philosoph als Zeuge der Wahrheit und sein Gegenspieler, der Tyrann. Scientiis Artibusque: Collectanea Acad. Cath. Hung. Roma 1955—57, 14 sk. A keleti uralkodókat tekinti «modellnek» *Berve* is: I 196.

konkrétabb formák közt mutatkozott meg. «II. Artaxerxés és az ifj. Kyros korát, amikor a susai udvarban görög színészek léptek fel és görög orvosok ültek a koronatanácsban, a kölcsönös szellemi kapcsolatok hosszú sora előzi mg.»[4] Hérodotos olvasói képet formálhattak a nagykirályról, még pedig nemcsak a perzsa világbirodalom megalapozójáról, hanem az őrült Kambysésről, majd a bölcs Dareiosról és annak méltatlan utódáról, Xerxésről is, akinek negatív alakja a legerősebben hatott az utókorra.[5]

A keleti gyakorlatnak görög közegben megfigyelhető kihatásai közül most csak egyetlen példát ragadunk ki. Pausanias, a plataiai győző, aki később — «ha a híresztelés igaz» (Hérod. V 32) — az Achaimenidák dinasztiájának egyik nőtagját kérte feleségül,[6] *ἔρωτα σχὼν τῆς Ἑλλάδος τύραννος γενέσθαι* (vö. Thuk. I 95,3), «nagyravágyásában már nem tudott a hagyományos erkölcs korlátai közt élni, hanem perzsa ruhát *(σκευὰς Μηδικάς)* öltött . . ., méd és egyiptomi fegyveresekkel vette magát körül, étkezésében is a perzsákat utánozta . . . és megközelíthetetlennek mutatkozott» stb. (Thuk. I 130). Érdeklődésünkre tarthat számot, hogy Hellas nemrégi megmentőjének végső viszontagságairól már Thukydidés is sokkal részletesebben számol be, mint az időben közelebb álló Hérodotos. A görög—perzsa háborúk történetírója még épületes anekdota közbeszövésének érezte szükségét: a világraszóló győzelem után Pausanias állítólag fölényes módon adott kifejezést spártai gondolkodásának és intranzigenciájának (IX 82), mert nemcsak elutasította, hanem nevetségessé is tette Mardonios királyi — «perzsa» — fényűzését,[7] mondván, hogy bolond az, aki ennyi arany, ezüst és minden drágaság birtokában a szegény görögökét akarta elragadni.

A «zsarnokká» fajult Pausanias utókorának nyomozása során érdemes egy pillantást vetnünk az oly gyakran lekicsinyelt Cornelius Neposra, aki *vita*-jában következetesen hivatkozik ugyan Thukydidésre, fel is használja, de az életrajz anyagát átcsoportosítja (Pausanias «elfajulását» csak az első hazarendelés *után* említi). Előadása ezáltal feszesebbé, drámaibbá válik (3,1 skk.): *At ille . . . non stolida, sed dementi ratione cogitata patefecit: non enim mores patrios solum, sed etiam cultum vestitumque mutavit. Apparatu regio utebatur, veste Medica; satellites Medi et Aegyptii sequebantur; epulabatur more Persarum . . .; aditum petentibus non dabat, superbe respondebat, crudeliter imperabat* etc.[8] Az ilyen elpuhultságnak *(τρυφή)* és fennhéjázásnak *(ὕβρις)* a kialakult

[4] *G. Walser:* Beitr. zur Achämenidengeschichte. Wiesbaden 1972, 3. *Walser* fogalmazását frappánsnak érezzük akkor is, ha másutt (Hellas und Iran, 98) nem éppen ezt írja: tény az, hogy a koronatanácson, ahol a fontos döntéseket hozták, a legbizalmasabb beosztásban tényked görögök sem lehettek jelen.

[5] L. korábbi tanulmányainkat: A síró Xerxés. Ant. Tan. 12 (1965) 231 skk.; Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 41 skk.

[6] A perzsa uralkodók házassági politikájáról, mint a hatalom *megtartásának* eszközéről vö. *G. Walser:* i. m. 73 skk. (és 25).

[7] A horatiusi *Persici apparatus* (c. I 38) értelmezéséhez vö. interpretációnkat: Ant. Tan. 21 (1974) 224 skk. Ennek és a *Nisbet—Hubbard*-féle kommentárnak kiegészítéséül utalunk itt (a *myrtus simplex* megvilágítása végett) Plutarchos Artaxerxés-életrajzára (22,2) és Aelianusra (Var. hist. XIV 39): a nagykirály az ajándékba küldött rózsakoszorút drága kenetbe mártva akarta még illatosabbá tenni.

[8] *Kl. Willmer* (Das Domitianbild des Tac. Untersuchungen des tac. Tyrannenbegriffs und seiner Voraussetzungen. Diss. Hamburg 1958, 98) szerint Nepos «a görögök hagyományos irodalmi képét egybekapcsolta a keleti nábobéval.» Vö. *G. Walser* (i. m. 94 sk.): Xenophón Kyrosa nem különbözik «egy meglehetősen fellengző keleti nábobtól».

irodalmi sablon szerint csak bukás (*ὄλεθρος*) lehet a folytatása.[9] Ugyanezt a bővítő-gazdagító eljárást figyelhettük meg akkor, amikor egy másik hérodotosi epizód (VII 31: egy szép platánfa több, mint «királyi» megtisztelése) groteszk-erotizáló aelianusi kifejtését (Var. hist. II 14) követtük nyomon: hogy válik az előázsiai fa-kultusz ősi hagyományai szerint eljáró nagykirály egy *fa* nevetségre méltó szerelmes szolgájává?[10]

Egy rövid epizódnak vagy anekdotának «tarka történetté» való felduzzasztása (kiforgatása)[11] jól szemléltetheti az általános fejlődést, a hérodotosi-thukydidési *ἱστορίη*-nek hellenisztikus «szenzációs históriává» való (de)formálódását.[12]

Xerxés — ez a nem is annyira tragikus, mint inkább komikus tyrannos — a hagyomány egyik ágában[13] háremének akarat nélküli rabjaként szerepel, aki folyvást csak újabb és újabb élvezet kieszelésén töri a fejét.[14] Olyan kitalálás ez, amelynek a későbbi korok zsarnok-tipológiájában változatos következményei lettek. Az áttekinthetlenül gazdag anyagból most csak egyet mutatunk be: mivel a tizenötéves Hieronymus, II. Hierón unokája és Szirakúza kormányzásában utóda, Cannae után egyre inkább Hannibal felé hajlott, emberi arcképe a Róma-barát ellentábor jóvoltából teljességgel eltorzult, olyannyira, hogy a tárgyilagosságra törekvő Polybios (VII 7,1) meg is jegyezte: a gyermekifjú — másfél évnyi «uralkodása» alatt — el sem követhetett annyi gonoszságot, mint amennyit a történetírók a nyakába varrtak. És fordítva: II. Hierónt — Rómához fűződő személyes kapcsolatai miatt — a római történetírás majdhogynem mennybe menesztette.[15]

Livius ide vonatkozó előadásában, a zsarnok-tipológiának ebben a gyűjtőmedencéjében (XXIV 5,3 skk. *conspexere purpuram ac diadema ac satellites armatos, quadrigisque etiam alborum equorum interdum ex regia procedentem more Dionysi tyranni* — a négy fehér ló húzta diadalszekér állítólagos használata a triumphus szakrális jelentőségére gondoló római olvasókat kiváltképpen bőszíthette, — *... contemptus omnium hominum, superbae aures, contumeliosa dicta, rari aditus, ... inhumana crudelitas ...*) váratlanul az előbb említett xerxési «találmánynak» is örvendezhetünk: *libidines novae* (5,5). Mint ahogy az emberiség mitikus «jóltevői», akik az életet «új felfedezéseikkel» (Verg. Aen. VI 663 *inventas ... per artis*, vagy Hor. C. IV 9,3 *non ante volgatas per artis*) szebbé, különbbé tették, a hálás utókor tudatában dicsfénnyel övezve szerepelnek, a «zsarnokok» — mint afféle *scelerum inventores* (Verg. Aen. II 264 Odysseusról) — a kíméletlen megvetésnek vannak odadobva. Gondoljunk pl. Vergilius «istentelen» Mezentiusára (Aen. VIII 483 sk. *quid memorem infandas caedes? quid facta tyranni effera? ...*), aki állítólag

[9] Vö. *W. Christ—W. Schmid—O. Staehlin:* Gesch. der griech. Lit. I 1. München 1929. 735, 5.

[10] Acta Ant. Hung. 19 (1971) 49 sk.

[11] Vö. *K. Meister:* Historische Kritik bei Polybios. Wiesbaden 1975.

[12] Vö. *E. Walser:* Die Gestalt des trag. und des kom. Tyrannen im Mittelalter und Renaissance. Gesammelte Studien zur Geistesgesch. der Ren. Basel 1932. 191 skk. — Gondoljunk Händel «Xerxes» c. *vig*operájára!

[13] Acta Ant. Hung., i. h. 49 sk.

[14] L. pl. Cic., De off. V 7,20 *Xerxes praemium proposuit, qui invenisset novam voluptatem;* vö. Arist. Pol. X 1310 b 40 skk.; Theophr. ap. Athen. IV 25 c. 144; a zsarnok csak a *voluptas*-ban látja cselekedeteinek értelmét: Sen., De clem. I 11,4.

[15] Vö. *H. Berve:* i. m. I 489.

még valami szörnyűséges *tormenti genus*-t (487) is kitalált,[16] — akárcsak a Horatiustól (Epist. I 2,58) említett szicíliai tyrannusok. Ebben az összefüggésben ne feledjük aztán a plutarchosi Artaxerxés-életrajzban gondosan regisztrált perzsiai kivégzés-nemeket[17] vagy Anaxarchosnak, a hősiesen kitartó bölcsnek a zsarnok Nikokreóntól kieszelt szétmorzsoltatását sem. (N. B.: Alföldi András hívta fel i. h. 8 sk. a figyelmet arra, hogy az illető zsarnok egyik-másik képzőművészeti ábrázolásán a «*Sardanapallos*» felírás díszeleg, ami persze nem a hajdani asszír uralkodóra utal, hanem a «fényűzés közepette lakomázó keleti kényúr» képzeletbeli prototípusát jelzi.)

A római tyrannus-komplexus megvilágítása végett hivatkozunk itt a királyok galériájából közismert Tullus Hostiliusra, aki nem vétett a hagyományszentelte *pietas* előírásai ellen, amikor az áruló Mettius megbüntetésére egészen hallatlan — valójában a hellenisztikus («tragikus») historiográfia kelléktárából átvett[18] — *supplicium*-ot talált ki (Liv. I 28,10): két négyesfogathoz köttetve tépette szét Róma *egy*ségének veszélyeztetőjét. De tekintsünk ki Tacitusra is: véleményünk szerint idetartozik a «zsarnok» Tiberius szarkasztikus aposztrofálása, mint *novi iuris repertor* (Ann. II 20,3), nem különben az ifj. Agrippina gesztusaiban sejtett *novae libidinis meditatio* (XIV 2,2 Agrippina incestus-kísérletéről; vö. Messalina nimfomániájáról XI 26,1: *ad incognitas libidines profluebat*).

Az amerikai J. Roger Dunkle, a tyrannus-téma jó ismerője, úgy vélte,[19] hogy a rómaiak a görög zsarnok-típussal valószínűleg a görög tragédiákból ismerkedtek meg. Tagadhatatlan, hogy e típus bizonyos vonásai alig választhatók el a görög színpadi gyakorlattól («Gewaltherrscher und *Theaterkönig*» a címe Alföldi András egyik fontos tanulmányának is),[20] és pl. a zsarnok «jellegzetes arckifejezése» (vö. Hor. C. III 3,3 *vultus instantis tyranni*)[21] valóban bajosan alakulhatott volna ki a tragédiák torz zsarnok-álarcának hatása nélkül. De azért itt se feledkezzünk meg a «tragikus» történetírás recepciójáról. Dunkle parádés példája, vagyis Tarquinius Superbus (158) — amint R. M. Ogilvie (Livius-kommentárjában, I 49 skk.) kimutatta — «a legkorábbi római történetíróktól kezdett hellenizáló folyamat eredményét reprezentálja« (és ezt csak kiegészítik az i. e. II. század közepe után működők), a mákfejek levagdosásának történetével egyetemben, amely bizonyíthatólag a Thrasybulos és Periandros-történetből (Hérod. V 92,6— Dion. Hal. IV 56, 1; Liv. I 54,5 skk.)

[16] Ehhez Serv.: *exclamatio est inventi supplicii;* vö. Cic. Hort. frg. 90 skk.

[17] Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 211 sk.

[18] Vö. uo., 212 skk.

[19] *J. R. Dunkle:* The Greek tyrant and Roman political invective of the Late Republic. TAPhA 98 (1967) 151 skk.; The rhetorical tyrant in Roman historiography. Class. World 65 (1971) 12 skk. — *Dunkle* a tyrannus-komplexust főképp négy — a «zsarnokokra» nézve kiváltképpen jellemzőnek talált — szó alapján vizsgálja: *vis, superbia, libido* és *crudelitas*. A talán legfontosabbra *(saevitia,* ill. *saevus)* csak későbbi tanulmányában tér ki (15 skk.); vö. *F. Bömer ad* Ovid. Met. VI 581. Tanulságos példa Porphyrio megjegyzése *(ad* Hor. C. II 17, 19 sk. *tyrannus Hesperiae Capricornus undae):* az illető csillagkép a téli hónapokban *in undas quasi dominatur, id est saevit*. Akár csak Tiberius (l. *Dunkle* 18,26), Domitianus is *saevissimus dominus*-ként szerepel Plinius panegyricusában (52,7). Vö. még Tac. Ann. IV 35,5 az *externi reges aut qui eadem saevitia usi sunt* nevetségességéről.

[20] Az A. M. Friend-emlékkönyvben (Late Classical and Mediaeval Studies, Princeton 1955); vö.: Der Philosoph als Zeuge . . . , 13.

[21] *Dunkle* (i. h. 170 sk.) számos idevágó helyet idéz; l. pl. Plin., Paneg. 48,4 *occursu quoque visuque terribilis; superbia in fronte, ira in oculis.*

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

van véve.[22] Ezzel szemben a Tullia idézte «zsarnoki» szó (Dion. Hal. IV 29,2): «Ha egyszer a jogot meg kell sérteni, akkor ez a *tyrannis* kedvéért történjék» (ezt adták Caesarnak is a szájába: Cic. Off. III 21,82) — jellemző módon Euripidéstől (Phoen. 524 sk.) származik.[23] *Regia res scelus est*, biztatja Tullia az aggályoskodó Tarquiniust (Ovid. F. VI 595), — szöges ellentétben a későbbi, már Tomiban írott változattal (Ex P. II 9,11): *regia, crede mihi, res est succurrere lapsis.*

Legyen szabad Tacitus ismerőjének még egyszer visszakanyarodnia Tacitusra. Berve nagyszabású monográfiájában[24] azt olvassuk, hogy a történetíró a *tyrannus* szót, «bár nyilván a görög *tyrannos*-képtől befolyásolt Tiberius-, Nero- és különösen Domitianus-ábrázolása éppenséggel megkövetelte volna használatát, tudatosan kerüli, és a kifejezést csak egy Platón-idézet során (Ann. VI 6,2 *si recludantur tyrannorum mentes* . . .) alkalmazza». Ehhez annyit jegyzünk meg, hogy Berve a nyilvánvalónak mondott tényállást művének dokumentációjában[25] csak általánosságban jelzi, Tiberiust a «Kaiser als Tyrannen bei Historikern» c. részben még csak nem is említi és a Tacitusnál tanulmányozható tyrannos-portrékkal kapcsolatban mindössze Kl. Willmer derekas disszertációjára (Das Domitianbild des Tac., Hamburg 1958) utal.[26] Az, amit a legfrissebb kommentárokban találunk, e tekintetben bizony édeskevés.[27]

«A hellenisztikus történetírás műhelyének» titkait nyomozó tanulmányaimban (Ant. Tan. 1980 skk.) megkíséreltem Tacitus *hellenisztikus* mintáit — nemcsak a Nagy Sándor-utánzás kérdéseit — felderíteni. Talán sikerült is egyebek közt kimutatni, hogy a Seianus bukása utáni megtorlás — a szó szoros értelmében — borzasztó ábrázolásában (Ann. VI 19,2 sk.), amelyhez még a legszolídabb magyarázók is csak kiábrándítóan lapos megjegyzéseket fűznek, Agathoklés vérszomjas és ragadozóhoz méltó őrjöngésének visszhangját észlelhetjük. (Diod. XX 71 sk. Timaiosra vagy Durisra vezethető vissza.) Vagy: azokra a következetlenségekre, amelyekre Claudius állítólagos megmérgezésével kapcsolatban (Ann. XII 66 sk.) bukkanunk, már C. Questa is rámutatott,[28] csak éppen az idevágó Diodóros-részlet (XXI 16. frg.) maradt — tudomásunk szerint — mindeddig figyelmen kívül.

A manapság használatos Tacitus-kommentárok hiányosságait ez alkalommal nyilván nem lehet mind pótolni. Elégedjünk meg néhány észrevétellel. Például az Agricola-életrajz végén (45,2) ezt olvassuk: *praecipua sub Domitiano miseriarum pars erat videre et aspici.* Ennek magyarázatául Heubner néhány hozzávetőleges párhuzamon kívül annyit jegyez meg, hogy «a senatorok ellen indított perek Domitianus alatt rendszerint a senatus színe előtt

[22] *W. Hoffmann* szerint (RE «Serv. Tullius» 819) a római királymondák «talán még az i. e. III. században keletkeztek.» Vö. *A. Rosenberg:* RE «Romulus» 1083 sk.; Einl. und Quellenk. zur röm. Gesch. Berlin 1921, 191. Ha az Ancus Marcius nevű király kitalálására, vagy Cn. Marcius Coriolanus, a büszke *arisztokrata* történetére gondolunk (amely aligha választható el a *plebejus* Marciusok 300 körüli ambícióitól), akkor az efféle fikciók keletkezési idejét bízvást a hellénizmus kezdeti szakaszára tehetjük.

[23] Vö. *E. Pianezzola:* Politica e poesia in Cicerone: Le *Fenicie* di Euripide. Ciceroniana (Atti del V. Coll. Tull. 1982) Roma 1984, 167 skk.

[24] I. m. I 492.

[25] I. m. II 747.

[26] *Ibid.:* «Einzelne tyrannische Züge etwa Agr. 1 ff. 34. 45.»

[27] L. a *Heubner*-féle Agr.-kommentárról írott recenziómat: Gymn. 92 (1985) 552 sk. (= alább . . . l.)

[28] *C. Questa:* Studi sulle fonti degli Ann.[2] Roma 1963, 319 skk.

folytak le». Véletlenül sem történik utalás Diodórosra (XXI 71,3 *θεωρεῖσθαι* az Agathoklés parancsára megkínzottak nagy nyilvánosság előtti látványáról), vagy azokra a jelenetekre, amikor az emberségéből kivetkezett zsarnok — a Philippikák Antoniusa, Lucanus Caesarja, a közkeletű ábrázolások Vitelliusa . . . — képes tulajdon gaztetteiben gyönyörködni[29] vagy éppenséggel magát az erényt akarná kiirtani (mint Nero, Ann. XVI 21,1 *trucidatis tot insignibus viris ad postremum Nero virtutem ipsam exscindere concupivit).* Világos, hogy itt is a Dunkle-féle «rhetorical tyrant»-tel van dolgunk. Szónoki telitalálatnak mondhatjuk a szatíraköltő Persiusnak azt a helyét, ahol arra kéri az egek urát, büntesse meg a kegyetlen zsarnokokat (III 35 *saevos tyrannos),* még pedig azzal, hogy a mégiscsak tovább élő erény *látásába* kelljen belepusztulniuk (38 *virtutem videant intabescantque relicta).*[30] Az, amit az érdemes A. H. Krappe annak idején Agrippina vérfertőzés-kísérletéről (Ann. XIV 2), valamint Poppaea haláláról (XVI 6) írt,[31] és amit E. Koestermann — az illető helyekhez írott kommentárjában — csak úgy könnyedén «kaum diskutabel»-nak jelzett, tökéletesen egyezik H. Berve megállapításaival: a Periandros nevét körülburjánzó «Gestrüpp von Legenden, Novellen und Erfindungen»,[32] valamint a keleti Semiramis-mondakör akárhány regényes vonása[33] megtalálta az utat a római annalistákhoz, még pedig korábban, mint ahogy ezt általában gondolják.

E. Koestermann (az Annales-kommentárhoz írott bevezetésében, I 37 sk.) sorra ismertette azoknak a kutatóknak a vélekedését, akik szemrehányással illették a történetírót: «A második princepset a történelmi igazsággal ellentétben, a maga egyéni Domitianus-élményének hatása alatt zsarnoki vonásokkal ruházta fel» stb. Klingner nagyhatású Tacitus-esszéinek nyomán Kl. Willmer is azzal a mondattal kezdte idézett disszertációját, hogy «Tacitus zsarnok-elképzeléseinek alapja a maga Domitianus-élménye». Ha most csakugyan tisztázni akarjuk, hogy «a görögök miféle képzeteket kötöttek össze a zsarnok-fogalommal, vagy hogy a rómaiak mely mértékben és mi módon tették a magukévá a görög tyrannos-kép vonásait», továbbá ha az annyit emlegetett «történelmi előzményeket» komolyan vizsgáljuk, akkor a keleti előzményeket mindenképpen be kell vonnunk szemlélődéseinkbe. Willmer egy alkalommal (159) felveti a kérdést, vajon a keleti uralkodási formák (Herrschaftsformen), vagy a principesi rendszer hatalmi eszközei (Machtmittel) tették-e lehetővé az uralkodónak, «hogy rossz jellembeli tulajdonságainak gátlástalanul és teljességgel tudatosan szabad folyást engedjen». Ehhez annyit fűzünk hozzá, hogy a második princeps alakját korántsem az ún. Domitianus-élmény hatására ruházták fel «zsarnoki» vonásokkal, és ezt biztosan nem is

[29] *K. Willmer* (i. m. 121 sk.) Seneca Thyestesére utal, aki minden fáradozásának gyümölcsét abban látja, hogy a lemészárolt gyermekek apján *figyelheti* förtelmes tettének hatását (Thy. 907); fékevesztett tombolásában még az istenkáromlás fokozására is talál módot: a borzalomtól elforduló isteneket arra szeretné kényszeríteni, hogy a szörnyű lakomát *végignézzék* (893 skk.).

[30] Vö. Hor. Ep. V 34 *inemori spectaculo;* 39 sk. *cum . . intabuissent pupulae.* — *Berve* parafrázisa (I 488) aligha helyes: a zsarnokok nem «veszítették el» az erényt.

[31] *A. H. Krappe:* La fin d'Agrippine. REA 42 (1940) 446 skk.

[32] *H. Berve:* i. m. I 20; vö. II 525: Periandros vérfertőző hullagyalázása «gyanítható lag legenda», II 631: Dionysios anyagyilkossága «nyilván a zsarnok-tipológia terméke» stb.

[33] Vö. *A. H. Krappe:* i. h.

Tacitus cselekedte. Gondoskodtak arról sokkal korábban a Germanicus-ág képviselői és szószólói, hiszen a «zsarnokság» mindenkor használatos és bevált eszköze volt a befeketítésnek vagy éppen nyílt politikai invektívának. «Nemcsak minden erőszakos uralkodót, hanem minden nem tetsző államférfit és egyáltalán minden politikai ellenfelet könnyű szerrel zsarnoknak lehetett bélyegezni.»[34] Ehhez ott állott készen az eredetileg a perzsa (ókori keleti) uralkodó-kép hatására gazdagon burjánzó tyrannus-tipológia egész fegyvertára. Ez a tipológia később szerves része lett a keresztény mártír-aktáknak és a szentek legendáinak: «császárok, helytartók, bírák válogatás nélkül megkapják a 'zsarnok' nevet és a vértanúk részéről a nem éppen udvarias bánásmódot.»[35] Még később, a török veszély századaiban a *tyrannus* megjelölés a mindenkori szultánnak *(Turcarum tyrannus)* vagy általában a török ellenfélnek *(Turcica tyrannis)* jutott örökségül.[36]

Alkalmi gondolatmenetünk lezárásául emlékezzünk arra, hogy Napóleon Tacitust «a császárok rágalmazójának» (détracteur des empereurs), holmi zsarnokellenes pamfletek szerzőjének (pamphlétaire) mondotta. Ha most az előadónak arra a kérdésre kellene válaszolnia, hogy abból a bizonyos *Caesarum series*-ből ma melyik «zsarnokot» *becsüli* leginkább, akkor választottunk — gondolkodás nélkül — a «rágalmazótól» olyannyira elmarasztalt Tiberius volna, a pamfletírók közül pedig — «zsarnok-tipológia» ide vagy oda — minden bizonnyal Tacitus.

[34] *H. Berve:* i. m. I 383; vö. *Willmer:* i. m. 61: «Das von der gegnerischen Seite her mit bestimmten Merkmalen fixierte und literarisch weiter tradierte Tyrannenbild besass schliesslich fast keine Berührungspunkte mit dem historischen mehr.»

[35] *E. Walser:* i. m. 198 sk.

[36] Itt hajdani kísérletünkre hivatkozunk: Az antikvitás képe a XVI. században. Bp. 1960, 95 sk.

HARMATTA JÁNOS

VENETICA II*

I

A szentlőrinci temető 21—22. sírja kettős temetkezést foglalt magába: két 25—30 éves nőét, akik az anthropológiai vizsgálat szerint ikrek lehettek s egyidőben hunytak el. A sír mellékletanyaga 1 bronz fibulából, borostyán gyöngyökből és egy kétfülű bögréből állott.[1] Az utóbbin (lelt. sz. 65.11.3) a fülek alsó illeszkedésének magasságában fültől fülig jobbról balra futó venét felirat (12. sz.) figyelhető meg, amely következőképpen olvasható (1. kép):

teutvabaθo.s.

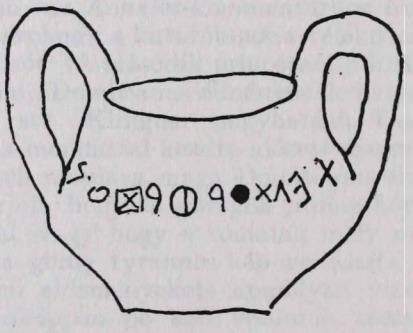

1. kép. Szentlőrinc 21—22. sír, 12. sz. felirat

E névben a *θ* nyilvánvalóan a *d* visszaadására szolgál, akárcsak az *Uposeθos* névben.[2] Az edény felületén a *t* és *a* betűk között sötét folt — bizonyára a felület sérülése — látható. Ezt a helyet a bekarcoló üresen hagyta. Kérdés, hogy a felirat az edény másik oldalán folytatódik-e.

Teutabados férfinév, tehát bizonyára a temetés gondozóját jelölhette. Ha az elhunytak nevét is ráírták az edényre, az csak a bögre másik oldalán történhetett. A *Teutabados* név aligha venét eredetű. Első eleme, a *teuta-* 'törzs, nép' szó, előfordul ugyan a Làgole-i venét feliratokon s így venét is lehetne. Azonban második eleme, a *-bado-* szó, minden bizonnyal az illír *Bato*

* E tanulmány szerves folytatása az AntTan 32 (1985—86) 187—201 lapjain megjelent Venetica I-nek.

[1] *E. G. Jerem:* The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 164.

[2] Erről *Harmatta J.:* Venetica I. AntTan 32 (1985—86) 192.

névvel[3] vethető össze, amelynek jelentése 'harcos, hős' lehetett. Így az egész *Teutabados* névalak valószínűleg illír eredetűnek tekinthető s a *d* megjelenése a *-bados* (< **batwo-s*?) névelemben *t* helyett az illírban előforduló media/tenuis váltakozással[4] vagy *b—t* > *b—d* hasonulással magyarázható.

A *Teutabados* név tehát szemmelláthatólag illír etnikai elem jelenlétére utal a szentlőrinci venét közösségben. Minthogy a név elemei mind a déli, mind az északi illíreknél előfordulnak, eredete földrajzi szempontból pontosabban nem határozható meg.

II

Ugyancsak a 21—22. sírban a jobb oldalt fekvő nő bal vállán egy Certosa-típusú fibula (lelt. sz. 65.11.1) került elő, amelynek ívén néhány betű (13. sz. felirat) figyelhető meg,[5] éspedig az ívnek a rúgó felé eső részén, ahol a $]t_1a_2.r_2$. betűk vehetők ki.[6] E felirat (2. kép) bizonyára nem teljes, kezdete

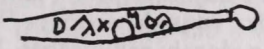

2. kép. Szentlőrinc 21—22. sír, 13. sz. felirat

a fibula ívének erős hajlása felett lehetett, azonban az optikai rövidülés miatt a közzétett képen biztonsággal nem olvasható. Talán a v_1o_1n betűk állhattak ott s ha ez a sejtés helyesnek bizonyul, akkor a *[von]ta.r.* olvasat adódik. E szó megfelelője egy Làgole-i feliraton[7] fordul elő a *per. vo.l.te.r.ko.n. vo.n.ta.r.* «szíves (tkp. önkéntes) hódolattal» kifejezésben. A *vontar* 'hódolat,megtisztelő ajándék' szó úgy szerepelhet egy fibula feliratáként, mint ahogy az *augar* 'kegyes (engesztelő) ajándék' kifejezés szolgálhat egy Carinthia-i leletben előkerült fibula feliratául.[8]

III

A szentlőrinci temető 27. sírja egy 50 év körüli nő nyújtott csontvázas temetkezése volt. Sírmellékletei közt két fibula került elő,[9] amelyek közül az egyik (lelt. sz. 65.14.1) fényképes ábráján[10] a fibula ívének alsó és felső

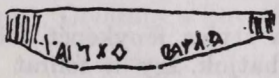

3. kép. Szentlőrinc 27. sír, 14. sz. felirat

[3] *A. Mayer:* Die Sprache der alten Illyrier. I. Wien 1957. 80—82, II. Wien 1959. 20—21 a korábbi irodalommal.
[4] *A. Mayer:* i. m. II. 162.
[5] *E. G. Jerem:* i. m. XXXVII. t. 3.
[6] A pontok bizonytalanok.
[7] *M. Lejeune:* Manuel de la langue vénète. Heidelberg 1974. No. 151.
[8] *M. Lejeune:* i. m. No. 248.
[9] *E. G. Jerem:* i. m. 164.
[10] *E. G. Jerem:* i. m. XXXVII. t. 1.

végét díszítő függőleges rovátkáktól szabadon hagyott felületen jobbról balra haladó venét felirat (14. sz. felirat) figyelhető meg, amelynek olvasata a következő: ⌜a⌝u⌜ga⌝r otn⌜ia⌝i (3. kép). A betűk egy része nehezen vehető ki s az *otniai* szóban az első *i* helyett mintha először *a*-t akartak volna bevésni. Az *augar* szó éppen egy Carinthia-i venét feliratban fordul elő (l. fentebb), ugyancsak fibulán. *Otnia* női név, két feliratról is ismert Esteből[11] mint patronymikon. Itt nyilvánvalóan patronymikonból lett személynévnek kell felfognunk. A felirat jelentése tehát: «Ajándék Otniának».

IV

A szentlőrinci temető 34. sírja egy 4—5 éves kislány égetéses temetkezését rejtette magában. Gazdag mellékletanyaga 20—25 borostyán és 2 üvegpaszta gyöngyből, egy sceptrumból, 4 fibulából, 1 karperecből és 1 vaskésből állott.[12] Ezek közül különös figyelmet érdemel a «sceptrum» (lelt. sz. 65.23.2), amely egy vékony fapálcikára hajlított bronz lemezből készült és felső végére kis karikákkal apró csüngők vannak erősítve.[13] A temető leletanyagának közzétevője már felismerte e darab rokonságát Reitia szentélyének hasonló leleteivel és össze is állította az Itálián kívül előkerült párhuzamos leleteket.[14] Ma a régibb felfogással szemben, amely ezekben a tárgyakban bronz botocskákat, sceptrumokat vagy hajtűket látott, általánosan elfogadottá vált az a vélemény, hogy íróstílusokkal van dolgunk. Reitia szentélyének ásatása során a Fondo Baratelán Estétől K-re kb. 500 ilyen bronz és vas stílus került elő, köztük 24 darabon olvasható dedikációs felirat. Az Este-i stílusok 175—260 mm hosszúak, a felirat csüngőkkel díszített felső végükön kezdődik s általában hosszúságuk felét-harmadát veszi igénybe. A felirat alatt többnyire különböző vonásokból álló díszítés helyezkedik el. A szentlőrinci példány más, a helyi lehetőségeknek megfelelő technikával készült. A stylust fából kifaragták, majd felső végét bronzlemezzel vonták be. Csak ez a része maradt meg s ez jelenleg 95 mm hosszú. Ha figyelembe vesszük az Este-i stylusok hosszúságát, akkor a szentlőrinci példány eredetileg legalább 180—200 mm hosszú lehetett. A bronz borítólemez felső részére egy jobbról balra haladó feliratot helyeztek el (15. sz. felirat), amelynek egyes betűi — bár magasságuk csak kb. 2 mm — szabad szemmel is jól kivehetők a közzétett fényképen:

m...ur....a to..r r.....

Nagyítóval megvizsgálva a stylus fényképét több-kevesebb biztonsággal a többi írásjelet is azonosíthatjuk. Így a felirat teljes szövegének olvasata a következő lesz (4. kép):

me⌜g⌝o ur⟨k⟩l⌜ei⌝a toler r⌜eit⌝ia.i.

Az olvasathoz meg kell jegyezni, hogy a pontozás észlelése eléggé nehéz, ezért nem zárható ki az a lehetőség, hogy a szöveg pontozása helyes volt,

[11] *M. Lejeune:* i. m. No. 32, 43 bis.
[12] *E. G. Jerem:* i. m. 166.
[13] *E. G. Jerem:* i. m. XXXIX. t. 5.
[14] *E. G. Jerem:* i. m. 187, 188.

azaz hogy *.u.r.⟨k⟩leia tole.r. re.i.tia.i.* a helyes olvasat, csak a stylus jelen állapotában a pontok nem észlelhetők. Ugyanakkor az is közismert tény, hogy a stylusok feliratain aránylag gyakran fordulnak elő íráshibák mind betűk, sőt szótagok kihagyása, mind a pontozás elhagyása formájában.[15] A szentlőrinci stylus feliratában is elképzelhető, hogy a szöveg pontozása hiányos volt.

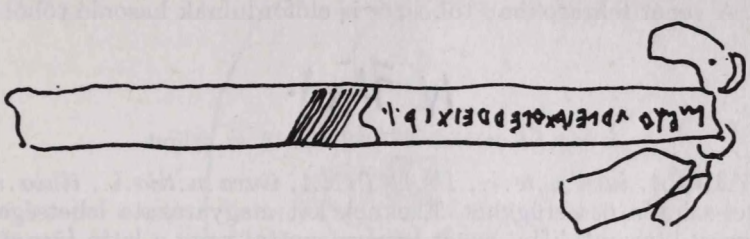

4. kép. Szentlőrinc 34. sír, 15. sz. felirat

A felirat értelme világos: «engem Urkleia hozott (ajándékul) Reitia-nak». Tartalmi-tipológiai szempontból a szentlőrinci felirat megfelel az Este-i stylusok feliratainak, sőt azok egyik típusa éppen ezt a szórendet is használja: *mego vhugiia dona.s.to re.i.tiia.i.*[16] A szentlőrinci feljegyzés kapcsolata az Este-i stylusok feliratos szövegével szembetűnő s ezt még nyomatékosabbá teszi az a körülmény, hogy a *mego* szó használata a dedikációs feliratokban csak Estében fordul elő.[17]

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy az Este-i dedikációs formula nem a *toler*, hanem a *donasto* vagy *doto* igealakot használja.[18] A *toler* alak használata a Làgole-i dedikációs feliratokra jellemző.[19] Làgole-ban azonban előfordul a *doto dono.m.* formula is,[20] mint az Este-i hatás tanújele.[21] Mindez arra mutat, hogy a szentlőrinci dedikációs formula Este-ből származik, azonban a szentlőrinci venét közösség és Este között a kapcsolatok Làgole érintésével állhattak fenn s így a formulába Làgole-i elemek — mint a *toler* igelak — is belekerülhettek. Az Este-vel fennálló kapcsolatok tanújele a szentlőrinci stylus díszítése is, amely ferde rovátkákból áll. Ez egyike az Este-i stylusok tipikus díszítő elemeinek.[22]

V

A 35—36. sírban egy 40—45 éves asszonyt és egy 10—12 éves fiút temettek el.[23] A temetkezések mellékletei között egy szürke bögre (lelt. sz. 65.24.1) került elő,[24] amelyen 6 betűből álló, balról jobbra bekarcolt venét felirat figyelhető meg (16. sz. felirat). Olvasata a következő (5. kép):

iuvio.i.

[15] *M. Lejeune:* Les épingles votives inscrites du sanctuaire d'Este. REA 56 (1954) 64; *G. B. Pellegrini—A. B. Prosdocimi:* La lingua venetica. I. Padova 1967. 140.
[16] *M. Lejeune:* Manuel de la langue vénète. 207, No. 35.
[17] *M. Lejeune:* i. m. No. 8, 9, 10, 18 stb.
[18] *M. Lejeune:* i. m. No. 20—25, 27.
[19] *M. Lejeune:* i. m. No. 159, 160 stb.
[20] *M. Lejeune:* i. m. No. 151, 152 stb.
[21] *M. Lejeune:* i. m. 260.
[22] *R. S. Conway—J. Whatmough—S. E. Johnson:* The Prae-Italic Dialects of Italy. I. London 1933. 68 (Type 2. Inclined hastae).
[23] *E. G. Jerem:* i. m. 167.
[24] Az edény fényképét *E. G. Jerem* tette közzé: i. m. XLIV. t. 4.

Az első *i* kissé ívelt és elmosódott, a második *i* sincs jobb állapotban, de a két pont elég jól kivehető. A *iuvio.i.* alak szemmelláthatólag a hímnemű *Iuvios* névnek a dativusa, a felirat jelentése tehát «Iuviosnak». Minthogy a sírban egy 40—45 éves nőt és egy 10—12 éves fiút temettek el, kézenfekvő a *Iuvios* névben a fiú nevét látnunk s éppen ezért a latin *iuvenis* szócsaládjához kapcsolnunk. A venét feliratokban többször is előfordulnak hasonló tőből képzett

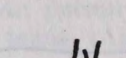

5. kép. Szentlőrinc 35—36. sír, 16. sz. felirat

nevek: *IVANTA, iuva.n.te.i., IVANTINA, iiuva.n.tiio.i., iiuva.n.t.s.*,[25] amelyekkel szintén összefügghet. Ezeknek két magyarázata lehetséges. Vagy az ie. **yuwent-/yuwn̥nt-* 'ifjú' venét leszármazottai vagy a latin *iūvant-* igenév pontos megfelelői.[26] A szentlőrinci bögre *Iuvios* neve mindenesetre a *yew-/yu-* 'fiatal' tő *-vo-* képzővel alakult **Iuvo-* származéka, amelyből *-yo-* képzővel **Iuvio-* patronymikont képeztek. Ez vált azután személynévvé. Ha a **Iuvios* nevet az említett névcsoporthoz kapcsoljuk, akkor azt is a *yew-/yu-* 'fiatal' tőből kell származtatnunk. Ha viszont fenntartjuk a **yūvant-* igenévből történő származtatásukat, akkor a *Iuvios* nevet e névcsoporttól el kell választanunk.

VI

A szentlőrinci temető 40. sírja egy 30—35 éves nő nyújtott csontvázas temetkezését tartalmazta.[27] A sír gazdag leletanyagában volt egy kő amulett (lelt. sz. 65.27.2), amelynek felső részén lyukat fúrtak a tartózsinór átfűzésére. Ezenkívül azonban az amulett közepén is látható egy kerek, lyukszerű bemélyedés, amely azonban nem hatol át az ovális kőlapon. Bár a felülete lekopott, a középső bemélyedés alatt 3 sorból álló elmosódott felirat figyelhető meg (17. sz. felirat), a 3. sort az amulettre írt leltári szám nagyrészt eltakarja. A lyuk fölött és a leltári szám alatt érdekes rajzolat figyelhető meg, amely 2—2 egymással szembenéző kígyófejre emlékeztet. A bemélyedés felett 2, a leltári szám alatt és mellett 4 ilyen «kígyópár» vehető ki. Nincs kizárva, hogy eredetileg az a «kígyópár»-okból álló rajz a bemélyedést és a feliratot teljesen körbe fogta.

Az amulett felirata a következőképpen olvasható (6. kép):

1 *malom*
2 *obdator*
3 *ligator*

A szöveg értelme világos: minden szónak pontos megfelelője van a latinban: *malum obdatur ligatur* «A gonosz bezáratik, megkötöztetik». Ez a szöveg összhangban áll az amulett sajátos kialakításával. A középen látható bemélyedés az a hely, ahová a «gonosz» bezáratik,[28] a páros «kígyófejek» körbe veszik

[25] *M. Lejeune:* i. m. 321.

[26] E névcsoport magyarázatáról *J. Untermann:* Die venetischen Personennamen. Wiesbaden 1967. 150; *G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi:* La lingua venetica. II. Studi (a cura di *A. L. Prosdocimi*). Padova 1967. 107 sk.; *M. Lejeune:* i. m. 51, 79, 335.

[27] *E. G. Jerem:* i. m. 168.

[28] A lyuk ilyen mágikus szerepéről l. pl. *W. Ruben:* Tlahuanaco, Atacama und Araukaner. Drei vorinkaische Kulturen. Leipzig 1952. 205.

és őrzik e helyet s az amulett másik oldalát csavart köteleket utánzó sávok borítják, amelyek azt a benyomást keltik a szemlélőben, mintha át meg át volna kötözve.

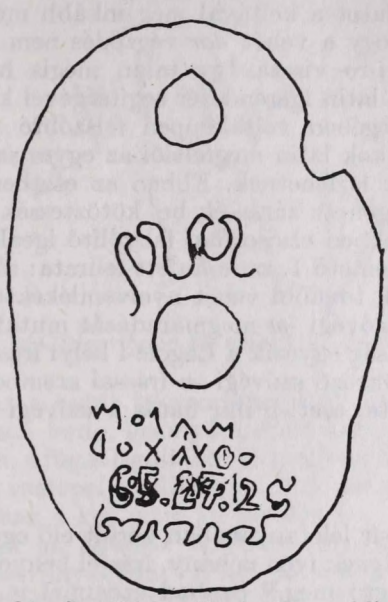

6. kép. Szentlőrinc 40. sír, 17. sz. felirat

Ha így az amulett kivitelezése és feliratának szövege összhangban áll is egymással, annál feltűnőbb a nyelvi hasonlóság a latinhoz. Valójában, a feliratot akár venét ABC-ben írt latin szövegnek is tekinthetnénk, ha ennek a feltevésnek nem volnának nehezen áthidalható nehézségei. Tény mindenesetre, hogy a venét-latin szókészleti egyezések száma az utóbbi időben jelentősen megnövekedett.[29] Az esetek többségében olyan pontos egyezésről van szó, hogy akár a venétbe átvett latin jövevényszavakra is gondolhatnánk, ha ezt történeti-földrajzi és időrendi okok nem tennék valószínűtlenné. Mindezt figyelembe véve, az amulett szövegét venétnek kell tartanunk s mint ilyent kell megvizsgálnunk.

A felirat három szava közül csak *obdator* alkotó elemei ismertek a venétből: az *op* praepositio és a **dō-* ige formájában. Kétségtelen tehát, hogy az **opi-dō- > obdō-* igei összetétel lehetséges volt a venétben is. Kérdés azonban, hogy az *obdator* alak a latin *obdatur* megfelelőjének tekinthető-e szótani szempontból is. Az a kevés ugyanis, amit a venét igerendszerből ismerünk

[29] *M. Lejeune:* i. m. 168 skk.

venét		latin	
	augar		*augur*
	FILIA		*filia*
	donā-		*donāre*
	donom		*donum*
	entol		*intus*
	vhags-		*facio*
	eik		*hic*
	hosti-		*hostis*
	iiuvant-		*iūvant-*

venét		latin	
	kara-		*carus*
	lag[sto]		*lacio*
	loudero-		*liberī*
	magetlo-		*mactus*
	MILES		*miles*
	murtuvo-		*mortuus*
	vaskeś		*vescor*
	voltiio		*volo*

(*atisteit*, *donasto*, *donasan*, *doto*, *vhagsto*, *tolar*, *toler*),[30] arra mutat, hogy jelentősen különbözött a latintól. Az *-s*-praeteritum (*donasto*, *donasan*) jelenléte a venétben az óírre emlékeztet s az *-r* végződésű alakok (*toler* egyes szám 3. szem.) ezt a kapcsolatot a keltával még inkább megerősítik. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a venét *-tor* végződés nem mehet az óír *-thir*-hez, *-ther*-hez hasonlóan *-tri*-re vissza. Így talán mégis helyesebb a venét igealakok magyarázatát a latin igerendszer segítségével keresnünk.

Az amulett szövegében voltaképpen felszólító alakokat várnánk. Így az *obdator* és *ligator* alakok latin megfelelői az egyes szám 3. szem. *obdator* és *ligator* felszólító alakok is lehetnek. Ebben az esetben a felirat értelmezése a következő lenne: «A gonosz zárassék be, kötöztessék meg!». Hogy a venétben az amulett-szövegekben elsősorban felszólító igealakokat várhatunk, azt igazolja a szentlőrinci temető 1. sz. amulett-felirata: *vhouge mego* is. A kérdés végleges eldöntését csak további venét nyelvemlékektől várhatjuk.

A *malom* alak a szóvégi *-m* megmaradását mutatja a szentlőrinci venét közösségben. Ez a jelenség egyezik a Làgole-i helyi íráshagyománnyal, amelyben az Este-i hatást tükröző szóvégi *-n* írással szemben előfordul mint megőrzött régiség vagy kelta, esetleg illír hatás a szóvégi *-m* is.[31]

VII

Ugyancsak a 40. sír leletanyagában került elő egy Certosa típusú fibula (lelt. sz. 65.27.3),[32] amelynek ívén néhány, írásjel benyomását keltő bekarcolás (18. sz. felirat) figyelhető meg.[33] Szabad szemmel is kivehetők az [$r^{\lceil}v^{\rceil}hu$] betűk, ha pedig nagyítóval vizsgáljuk meg a fibula közzétett fényképét ,az $au^{\lceil}ga^{\rceil}r$ $^{\lceil}v^{\rceil}hu^{\lceil}g^{\rceil}[.]i[$ olvasatot nyerjük (7. kép). A *v*-nek csak felső része vehető ki, így esetleg az *u* olvasat is lehetséges volna. A *h*-t a h^4 változattal írták. A nevet $^{\lceil}r^{\lceil}hu^{\lceil}g^{\rceil}[i]i[a.i.]$-ra vagy — minthogy Szentlőrincen az *ii* írás biztosan nem mutatható ki — $^{\lceil}v^{\rceil}hu^{\lceil}g^{\rceil}[s]i[a.i.]$-ra lehetne kiegészíteni. Mind a *vhugia*, *vhugiia*, mind pedig a *vhugsiia* név ismeretes Este-ből.[34] Ha helyes a bekarcolás olvasata, akkor a felirat értelmezése «Ajándék Vhugsiának» lehet. Ezek szerint a sirban eltemetett nő neve *Vhugsia* (esetleg *Vhugiia*) lehetett

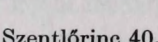

7. *kép*. Szentlőrinc 40. sír, 18. sz. felirat

VIII

A szentlőrinci temető 53. sírjában valószínűleg egy 15 éves fiút temettek el (csak állkapcsa és fogai kerültek elő). A sír leletanyagában 4 edény volt,[35] ezek közül hármon felirat figyelhető meg. A 3. sz. edényen (szürkésbarna

[30] *M. Lejeune:* i. m. 77—82.
[31] E kérdésről *M. Lejeune:* i. m. 140 sk.
[32] *E. G. Jerem:* i. m. 168.
[33] *E. G. Jerem:* i. m. XXXIX. t. 2.
[34] *M. Lejeune:* i. m. No. 23, 25, 28, 29 stb.
[35] *E. G. Jerem:* i. m. 170.

fazék töredéke, lelt. sz. 65.53.3)[36] 2 sor jobbról balra haladó felirat olvasható (19. sz. felirat, 8. kép):

1. sor *egito*
2. sor *rio.i.*

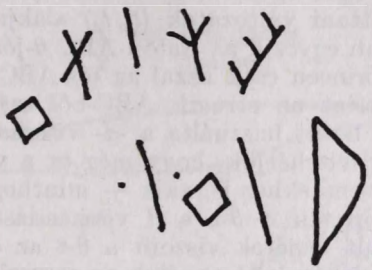

8. kép. Szentlőrinc 53. sír, 19. sz. felirat

A felirat elején az *e* betűt kétszer karcolták be. Kétségtelen, hogy az első *e* tengelye túlságosan ferde, bizonyára ezért karcolt be a felirat készítője mégegyszer helyesebben, a függőlegest jobban megközelítő helyzetben. Az *r*-nek balról jobbra írt alakja szerepel a feliratban. A 2. sor végén az *o* és az *i* elmosódottan látható, azonban a két pont jól kivehető.

Az *egitorio.i.* alak az *Egitoris* (< **Egitorios*) név dativusa, amely jól ismert a venét személynévanyagban.[37] E név eredetileg *-yo-* képzős patronymikon volt, amely később személynévvé fejlődött. A hangsúlytalan *e* zártabbá válása *i*-vé s ennek synkopéja előfordul a venét *ne.r.ka-* ~ *NIRCA-* és *EGTOREI* alakokban is.[38]

IX

Az 53. sír 4. sz. edényén (barnásszürke fazék töredéke, lelt. sz. 65.53.4)[39] szintén 2 sorból álló felirat figyelhető meg (20. sz. felirat),[40] amelynek olvasata a következő (9. kép):

1. sor *molθu*
2 *.t.s.*

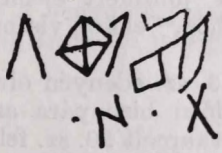

9. kép. Szentlőrinc 53. sír, 20. sz. felirat

[36] E graffito fényképét *Marton E.* közölte: Írásjelek késővaskori leletekben. AntTan 24 (1977) 35, 3/2. kép.

[37] *J. Untermann:* i. m. 145; *G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi:* i. m. II. 70—72; *M. Lejeune:* i. m. 235; *A. L. Prosdocimi:* Il venetico. In: Popoli e civilta dell' Italia antica. VI. Lingue e dialetti. Roma 1978. 344.

[38] E kérdésekről *M. Lejeune:* i. m. 106 és 235.

[39] *E. G. Jerem:* i. m. 171.

[40] E felirat fényképét is *Marton E.* tette közzé: i. m. 35.

A két első betű írása kissé zavaros. Az *m* bekarcolása során a felirat készítője túlhúzta az *m* második és harmadik vonását, majd az előbbi alsó részét felhasználta a szögletes *o* (= o_1) baloldali felső vonásaként. Az *m* ötvonásos (= m_1). A *θ* használata itt meglepetés, mert ez az írásjel «holt betű» az Este-i venét ABC-ben. Igaz ugyan hogy a *θ* betűt használták Paduában a *t* visszaadására, de az ottani változatok (t_2, t_3) alakja eltérő. Ezzel szemben a szentlőrinci *θ* pontosan egyezik az Este-i ABC *θ*-jének alakjával. Így tehát a *θ* használatát Szentlőrincen csak azzal az «ős-ABC»-elmélettel[41] lehet megmagyarázni, amely szerint az etruszk ABC-ből származó első venét ABC eredetileg az etruszk *θ* betűt használta a *-d-* visszaadására.[42] Ha elfogadjuk ezt az elméletet, akkor feltehetjük, hogy még ez a venét «ős-ABC» jutott el a Dunántúlon maradt venétekhez is, akik — minthogy a venét kultúra perifériáján éltek — megőrizték a *θ*-t a *d* visszaadására írásgyakorlatukban. Az Este-ben megtelepült venétek viszont a *θ*-t az etruszk *z*-vel helyettesítették, míg a Padua vidékén lakó venétek az etruszk *θ* és *t* hangjelölő funkcióját úgy változtatták meg, hogy az etruszk *θ*-t a venét *t*, az etruszk *t*-t pedig a venét *d* visszaadására használták.

Minthogy a szentlőrinci graffitókban használt *θ* alakja tökéletesen egybeesik az Este-i ABC «holt betű»-jének, a *θ*-nek a formájával, amelynek hangértéke eredetileg *d* volt, így magától adódik ennek az írásjelnek *d* értelmezése a szentlőrinci feliratokban. De alátámasztják ezt az értelmezést a szentlőrinci venét nevek itáliai venét megfelelői és azok latinbetűs alakjai is.

Az urnára írt név valóságos hangalakja tehát *Moldu.t.s.* lesz. Ezt a személynevet aligha lehet elválasztani a venét *mo.l.do*, *mo.l.dna* névalakoktól.[43] A *Moldu.t.s.* alakot az *.a.kut.s.* névvel vethetjük össze, amelyet az *ak-* tőből képeztek az *-uto-* képzővel és a *-yo-* patronymikon-képzővel.[44] Az **Ak-utyo-s* alakból synkopéval **Akutis* > *Akuts* jött létre. Hasonlóképpen a *Moldu.t.s.* név **Mold-utyo-s* előzményre vezethető vissza, amelyből a *Molduts* alak az utolsó szótag magánhangzójának kiesésével keletkezett. A *Moldu.t.s.* név tehát bizonyára eredeti patronymikonból fejlődött személynév.

A venét **meld-/mold-* tőnek több magyarázata is lehetséges. Egyrészt lehet fontos kultikus kifejezés, amely az ie. **meldh-* 'szertartásos szavakat intézni az istenséghez' tőre megy vissza.[45] Ebben az esetben a venétnek a germánnal közös szókészleti elemei közé sorolható. Másrészt kapcsolható az indoeurópai szókészlet egy másik jólismert eleméhez, a **meld-* vagy **meldh-* 'lágy, gyengéd, puha stb.' tőhöz,[46] ekkor viszont a latin *mollis* (< **mḷdwis*) rokonságához tartozik.

Minthogy az 53. sz. sír 3. sz. edényén olvasható 19. sz. felirat a venét temetési formulának megfelelően bizonyára az elhunyt nevét tartalmazza dativusban, a 4. sz. edényre bekarcolt 20. sz. felirat nominativusban álló névalakja nyilvánvalóan a temetést intéző megnevezésének tekinthető.

[41] Amelyet *M. Lejeune* dolgozott ki: i. m. 25, 30—35.

[42] E problémáról még *G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi:* i. m. II. 189 és *A. L. Prosdocimi:* i. m. 321—324.

[43] *G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi:* i. m. II. 141—143.

[44] *M. Lejeune:* i. m. 151.

[45] *J. Pokorny:* Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Bern—München 1959. 722.

[46] *G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi:* i. m. II. 142.

X

Az 53. sírnak azonban az 1. sz. edényén (szürkésbarna tálka, lelt. sz. 65.53.1)[47] is megfigyelhető egy 2 sorból álló felirat (21. sz. felirat), amelynek olvasata a következő (10. kép):

1. sor ⌜au⌝*gar u*
2 *graikom*

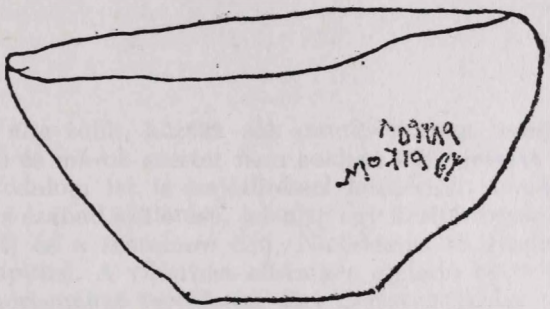

10. kép. Szentlőrinc 53. sír, 21. sz. felirat

Mindhárom *a*-t a_2-vel írták, az *m* ötvonásos. A felirat jelentése világos: «Ajándék Graikos részéről». A *Graikos* személynév előfordul Este-ben is[48] és bizonyára összefügg a latin *Graecus* népnévvel. Felbukkanása Itáliától távol eső venét területen arra enged következtetni, hogy a venétekhez nem feltétlenül latin közvetítéssel jutott el ismerete. Több jel arra mutat, hogy a görögök közvetlen kereskedelmi kapcsolatban állottak a venétekkel már az i. e. VII—VI. századtól kezdve.[49] Így a venétek illír szomszédaiktól a *Graikos* nevet már akkor átvehették. Nem lehet kizárni annak lehetőségét sem, hogy a név viselője valóban a venétek között megtelepült görög kereskedő volt. A Magyarország területén előkerült hitelesen görög eredetű lelettárgyak minden valószínűség szerint az Adriai-tengeren és a venéteken keresztül jutottak ide[50] s e kereskedelmi kapcsolatok keretében görög kereskedők is eljuthattak a Dráva mentén a Dunántúlra.

A *graikom* accusativusban szintén *-m* végződést figyelhetünk meg, akárcsak a *malom* szóban. Ez azt a benyomást kelti, hogy a szentlőrinci venét településen az *-m* végződés volt uralkodó jellegű.

[47] *E. G. Jerem:* i. m. 170, XLV. t. 1.
[48] *M. Lejeune:* i. m. No. 77.
[49] *J. Harmatta:* Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 156.
[50] *J. Gy. Szilágyi:* Actes du VIIIe Congr. Internat. d'Arch. Class. 388 és Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d'autres collections hongroises. Bull. du Musée Hongr. des Beaux-Arts 46—47 (1976) 9—11.

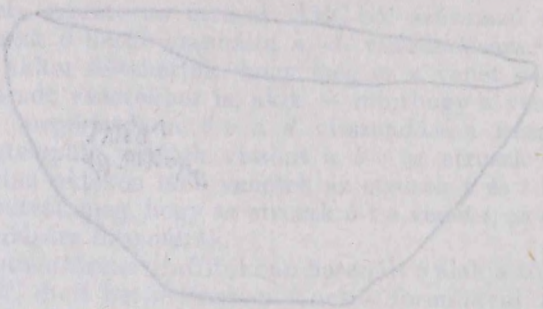

DÉR KATALIN

VIDULARIA

A száznál alig több, köztük sok csonka sorban fennmaradt Vidularia cselekménye Leo és mások szerint nem sokban különbözött a Rudens tartalmától.[1] A bonyodalom itt is hajótöréssel kezdődik. A szerencsétlenül járt utasok: Soteris, a szabad születésű, jelenleg egy kerítő fogságában sínylődő (?) leány, a *leno* (?) és a szerelmes ifjú, Nicodemus (a Rudensben Palaestra, Labrax, Pleusidippus). A viharban eltűnik a címadó bőrönd, amelyről feltételezik, hogy gnórismákat tartalmaz. Ezt Cacistus halász találja meg, mint Gripus a Rudensben szereplő ládikát. A dolognak tanúja is van, egy bizonyos Aspasius nevű[2] rabszolga — a Rudensben Trachalio. A leány partra vetődve a közeli Venus-szentélyben húzódik meg, ahogy Palaestra és társnője is, míg Nicodemus Gorgines *senex*-nél lel menedéket és Diniánál vállal bérmunkát. Cacistus és Aspasius összekülönböznek a koffer miatt, akárcsak Gripus és Trachalio. Bírónak épp Georginest kérik fel, aki Soterisben saját lányára ismer valamiképpen, Nicodemusról pedig kiderül valamilyen módon, hogy Dinia fia. Aspasiust feltehetően felszabadítják, és a cselekmény lagzival végződik.

A fentiek szerint a Vidularia csakugyan nem más, mint ismert újkomédiabeli motívumok sora; számos toposza bukkan fel más vígjátékokban.[3] A kof-

[1] A két darab szinte teljes hasonlósága mellett foglalt állást *W. Studemund*, aki elsőként mutatta meg, hogy a Vidularia mintája Diphilosz Szkhediája lehetett (Über zwei Parallel-Komödien des Diphilus, mit Anhang: Die Fragmente der plaut. Vid. auf Grund einer erneuten Vergleichung des ambrosianischen Palimpsestes. Verhandl. der XXXVI. Philologenversamml. in Karlsruhe. Leipzig 1883. 33 skk. Hozzáférhetőbb összefoglalás: Berl. Phil. Woch. 2 (1882) 1336 skk.) Így vélekedett *Fr. Leo* is (De Plauti Vidularia commentatio. Index schol. . . . Gottingae 1894.). E két tekintély nézete ismétlődött a monográfiákban (pl. *T. B. L. Webster:* Studies in Later Greek Comedy. Manchester, 1953. 169 skk. — l. a 6. jegyzetet is), ill. az *editio*-kban. *A. Ernout* a két mű „szinte teljes azonosságáról" beszél (Plaute VII. Paris 1940. 169), *G. Augello* pedig azonos mintára vezeti vissza a darabokat (Plauto. Le commedie III. UTET 1976² 772), ami nem egyéb, mint *W. H. Friedrich* contaminatiós elméletének szélsőséges variánsa (Euripides und Diphilos. Zetemata 5. 1953). *Friedrich* könyvének Vidularia-fejezete (199 skk.) még így is az egyik legelmélyültebb elemzés, bár számos megállapítása vitatható. *A. Marigo* az ellenkező végletet képviseli, szerinte az egyetlen közös motívum a hajótörés lenne (Difilo comico nei frammenti e nelle imitazioni latine. SIFC 15 [1907] 375 skk., a Vidulariáról: 525 skk.).A különféle nézetek sorravételét és a további bibliográfiai adatokat l. a legújabb *editio* sokoldalú, monográfikus igényű bevezetőjében: *R. Calderan*, Vidularia. Introduzione, testo critico, commento. Palermo, 1982.

[2] *Fr. Leo* kiegészítése (i. m. 4).

[3] Epitr., Cist., Merc., Cap., Poen. stb.

fer- és a szerelmi motívum együttese, a vihar, a Venus-szentély, a gnórismák elveszítése és illetéktelenek általi megtalálása, a bíróválasztás és a felismeréshez vezető igazságtevés részletei — mindez sokban megfelel a Rudens tartalmának, csakúgy, mint a szereposztás párhuzamai, bár a mellékszálak és a mellékalakok megformálásában megfontolásra érdemes eltérések mutatkoznak. A Vidulariából a szicíliai és a Venus-papnő, Ampelisca és Sceparnio szerepe, ill. a kettejük között szövődő „második szerelmi szál" hiányzik, a Rudensből pedig a második felismeréshez tartozó apa, Dinia figurája.

Leot inkább az itteni szövegkritikai kérdések foglalkoztatták, nem törekedett arra, hogy részletes tartalomelemzést adjon a darabról, megelégedett egy nagyvonalú szinopszissal, amely ma is elfogadható, viszont fontos részletkérdéseket hagy érintetlen.[4] Ezeket később mások próbálták kidolgozni, ám a végleges ítéleten az ilyen kísérletek mit sem változtattak, a Vidularia megmaradt a Rudens érdektelen variánsának. Friedrich a bőrönd-motívum archetipusának mondotta a darabot és elment egészen addig a feltételezésig, hogy Diphilos a Rudens mintáját egy „oltár"- és egy "koffer-komédiából" contaminálta.[5] Az utóbbi logikusan csakis a Vidularia modellje, a Schedia lehetett, amelyet Friedrich éppen ezért nem is tartott Diphilos-műnek. A hasonlóság ilyen fokú erőltetése nem használt a Vidulariának; ezután (1953) közel harminc évig nem jelent meg részletesebb elemzés a töredékről, s a Plautus-monográfiák sem foglalkoztak vele behatóbban.[6] A két vígjáték valóságos viszonyát a legújabb rekonstrukció szerzőjének, Calderannak (i. m., 1982) sem sikerült megnyugtatóan tisztáznia. A Rudenssel és a Vidulariával kapcsolatban a *consensus philologorum* lényegében mindmáig Leo terentiusi szentenciájával összegezhető: „*qui utramve recte norit, ambas noverit*".[7]

Az csakugyan lehetséges, hogy az antik drámaíró élete során ugyanazt a témát kétszer is színre vigye; ha ezt teszi, határozott céllal, feltehetőleg új mondanivaló szolgálatában teszi. Az eddigi rekonstrukciók azonban olyan Vidulariát (Schediát) állítanak elénk, amely a Rudens eszközeinek, mondandójának látszólag céltalan megismétlése csupán. Csakugyan így írt volna Diphilos? Hihető-e, hogy egy görög költő önmagát ismételve dolgozta fel

[4] Elemzésében a darab lényege ennyi: „*Nicodemus vidulum agnoscit* (?), *ipse a parentibus* (?) *agnoscitur.*" (I. m. 14).

[5] I. m. 201, 204.

[6] Általában egy kalap alá veszik a többi töredékkel, meg sem említik, ill. tudatosan mellőzik, lévén „*trop mutilée*" (*B.-A. Taladoire:* Essai sur le comique de Plaute. Monaco, 1956. 1.), vagy legfeljebb egy-egy részletét emelik ki, pl. a prológot, mint a Terentius felé mutató, késő-plautusi előbeszédek egyik példáját (*G. E. Duckworth:* The Nature of Roman Comedy. Princeton, New Jersey, 1952. 213, 217), ill. a Dinia-Nicodemus párbeszédet, megjegyezvén, hogy az „*gehört jedesfalls einem sehr guten Dichter*" (*G. Kaibel*, RE V [1905] s. v. Diphilos 1155). A műről szóló tipikus vélekedést *F. Della Corte*-vel így összegezhetjük: ha a Vidulariáról szóló filológiai előfeltevések helyesek, úgy Diphilos „*avrebbe scritto due commedie molto simili*" (Da Sarsina a Roma. Firenze, 1967² 122).

[7] I. m. 10. — Ezt a megjegyzést, amit *Leo* a Rudenessel és a Vidulariával kapcsolatban szó szerint ért, maga Terentius aligha szánhatta ilyen célra. Éppen az ő contaminatiós eljárásából nyilvánvaló, hogy az Andriának és a Perinthiának különböznie kellett egymástól. Terentius állítása kb. annyira vehető komolyan, mint az a bizonyos — szintén apologétikus célzatú — másik, amely szerint Diphilos Synapothn. c. darabjának részletét az Ad.-ban „*verbum de verbo expressum extulit*" (Ad. 11). Alább következő kiindulópontunk ellen gyenge érv az, hogy az antik szerzők egyes darabokat hasonlóknak éreztek.

ugyanazt a témát, ugyanazt a motívumsort, hasonló elrendezésben, egyazon alapgondolat művészi kifejezésére? Mivel magyarázzuk Diphilos eljárását[8] — nem is beszélve Plautusról?

A rekonstrukció nehézségei: a XIV. és a XVII. frg.

A darabot feltehetően anagnórisis zárta. Azokban a vígjátékokban, amelyekben a szerelmi történet felismeréssel kapcsolódik össze, rendesen a *nő* az ismeretlen származású személy, őt tartják fogságban, a cél az ő kiszabadítása, az ő személyazonosságának tisztázása a darab csúcspontja, és — ha ez tárgyi ismertetőjegyek segélyével történik — a cselekmény az ő gnórismáinak megtalálása körül bonyolódik. A Vidulariában ezzel szemben mindkét szerető elveszítette szüleit, és végül mindkettejüket felismerik. A kérdés: miképpen?

A részletekről kétféle elképzelés látott napvilágot. Egyesek szerint a lényeg itt is, mint másutt, a nő, Soteris azonosítása lehetett, a *vidulus*, ill. tartalma az ő tulajdona volt, Nicodemust pedig mintegy mellékesen, sőt, talán csak a színfalak mögött ismerik fel egy gyűrű alapján vagy egyéb módon.[9] Ez a Rudenssel való párhuzamot erősítené. Mások úgy vélik, hogy a cselekmény középpontjában itt éppen ellenkezőleg az ifjú, Nicodemus anagnórisise állott.[10] A két felfogás hívei között soha nem alakult ki vita, így a vélemények alapos indoklása, szövegszerű alátámasztása is elmaradt. Pedig ha többet tudnánk a felismerés részleteiről, az a «*Diphilos — sui imitator*» problémát új megvilágításba helyezné. Ha a Vidulariában a felismerés főszereplője a hagyományos megoldástól eltérően nem a nő, hanem a férfi volt, mint hisszük, úgy ez az egyetlen körülmény döntően hat a cselekmény egész menetére, a szereplők közötti erővonalak alakulására, a drámaszerkezet részleteire, és végső soron lényeges szempontot ad a kezünkbe a Rudens és a Vidularia hasonlóságának, eltérésének megítéléséhez.

Az általam javasolt rekonstrukciónak kettős célja van: a korábbi elemzések filológiai, tartalmi ellentmondásainak kiküszöbölése és Diphilos alkotói módszerének jobb megértése. Kételkedem abban, hogy a Schedia a görög «Rudens» egyszerű megismétlése lenne (vagy megfordítva). Ha az alábbi elgondolás helyes, úgy a Vidularia töredékesség ellenére bizonyos jelentőséget nyerne mint Diphilos művészi fejlődésének dokumentuma, a hagyományos újkomédiabeli motívumkincs sajátosan egyéni kezelésének példája.

Mielőtt a részletekre térnék, meg kell vallanom, hogy néhány töredékkel, ill. motívummal éppúgy nem tudtam mit kezdeni, mint a korábbi elemzők. Ezek között vannak olyanok, amelyeknek a cselekményben betöltött szerepe,

[8] *Studemund* szerint az eljárást egyszerűen az magyarázná, hogy Diphilos sokat írt (i. m. 1337), *A. Ernout* szerint pedig az tenné lehetővé az ilyen iker-darabokat, hogy a közönségnek rövid a memóriája (i. m. 169.).

[9] Így *W. H. Friedrich*, i m 206. és *T. B. L. Webster*, i. m. 170.

[10] *Studemund* erre hajlik, és a koffert az ifjú gnórismájának tekinti, de — mivel világos előtte, hogy Nicodemusnak a gyűrűvel is valamiféle kapcsolatban kell lennie — kénytelen nem *egy*, hanem *két anulus*-sal számolni, hogy Soteris felismerését is megmagyarázhassa valamiképpen (i. m. 1339). Vö. *Leo:* i. m. 14, *A. Ernout:*. i m. 168, *G. Augello* megjegyzése a 6. sorhoz (i. m. 772 sk.). A változtatást valamennyien formálisnak és jelentéktelennek tartják.

fontossága talán elhanyagolható (pl. a nősténynyoroszlánról szóló XVIII. frg.); de akadnak olyanok is, amelyek látványosan a rekonstrukció lényegéhez tartoznának (Nicodemus munkavállalása és az egy mina kölcsön). Ezt, továbbá újonnan bevezetett feltételezéseim valószínűségi fokát, s végül hipotézisem látható hézagjait igyekszem a megfelelő helyeken világosan jelezni.

A felismerési jelenethez tartozó egyetlen töredékben (XVII.) Nicodemus így szól:

> *immo id quod haec nostra est patria et quid hic meu' pater, illic autem Soterinis est pater.*[11]

A színen vannak tehát a vitázók, Cacistus és Aspasius; Soteris apja, Gorgines mint döntőbíró *(illic)*; a beszélő Nicodemus és az ő apja, Dinia *(hic)*; Soteris jelenléte kétséges (l. alább). A jelenlévők valamennyien érdekeltek a koffer körüli vitában, egyetlen személy, Dinia kivételével, akinek korábban ahhoz semmi köze nem volt. Kérdés: hogyan kerül ide Dinia?

A megoldást néhányan a XIV. frg.-ban keresik:

> *signum recte comparebat; huius contendi anulum*

Feltételezik, hogy Gorgines ráismert a koffer pecsétjében az ifjú gyűrűjének lenyomatára, hogy ti. ez azonos szomszédja, Dinia gyűrűjével. Felkereste Diniát, elmondta neki felfedezését — erről szólna eszerint a XIV. frg. — és áthívta magához. Vagyis Nicodemus gnórismája az *anulus* volna.[12]

A magyarázat ellen két dolog szól.

a) Apa és fia többször találkoznak anélkül, hogy egymásra ismernének, Nicodemus tehát csecsemő- vagy kisgyermekkorában veszett el. Erre két szöveges utalás is van. Az egyik a 80. sor még olvasható *puer* szava, amivel valaki, feltehetően a jelenetben egyébként is szereplő Dinia az eltűntet megnevezi. A másik a XV. frg.

> *malim moriri meos quam mendicarier:*
> *boni miserantur illum, hunc inrident mali.*

Ez a gyermekkitevés leghagyományosabb antik indoklása, és a névmásokon kívül a *mendicarier* jelentése alapján is inkább fiú-, mint lánycsecsemő kitevésére gondolhatunk, azaz Nicodemusra, a beszélő pedig ennek megfelelően Dinia, és csakis ő lehetett.

Ennek alapján, ha a gyűrű tényleg Nicodemus ismertetőjegye lenne, az azt jelentené, hogy ugyanakkor került ki a házból, mint a gyermek, tíz- vagy húszegynéhány évvel a cselekmény előtt. Akkor pedig valószínűtlen, hogy Gorgines ennyi idő múltán még emlékezne annak *signum*-ára. Sőt, ha jó okkal elfogadjuk, hogy Gorgines maga is idegen, aki csak nemrég, de min-

[11] A szövegeket *W. M. Lindsay* kiadása szerint idézem (OCT).

[12] *G. Augello*-nak a töredékhez adott jegyzete szerint (783) Gorgines, miután meggyőződött Nicodemus kilétéről, «tudomására hozza ezt apjának, Diniának», így ismernék fel az ifjút. Vö. *W. H. Friedrich:* i. m. 206, *T. B. L. Webster:* i. m. 170; a további, hasonló szellemű megoldási javaslatokat l. *R. Calderan:* i. m. 79.

denképpen a csecsemő Nicodemus eltűnése *után* telepedett le a vidéken (l. alább), akkor ő egyszerűen nem ismerhette a kérdéses *anulus*-t.

Teljes bizonyossággal állítható, hogy Dinia nem ilyen módon került a felismerési jelenetbe, mint korábban feltételezték, nem ő a XIV. frg. beszélője, hanem valaki más.

b) De láthatta-e Gorgines vagy Dinia Nicodemusnál a kérdéses gyűrűt egyáltalán? Úgy gondoljuk: nem.

Hol volt az *anulus* a cselekmény során, ha csakugyan az ifjúé volt? Az elveszett bőröndben természetesen nem, hiszen az épp a gyűrűvel volt szignálva. Nicodemus minden más holmija is a tengerbe süllyedt, az ékszernek így a legközönségesebb helyén, az ifjú ujján kellett volna lennie. De nem volt ott, mert ebben az esetben Dinia már a darab elején felismerte volna, hiszen még meg is vizsgálja az ifjú kezét, alkalmas-e a mezei munkára (33: *talis iactandis tuae sunt consuetae manus)*. Továbbá Nicodemus egy másik helyen (XI. frg.) vállalkozik rá, hogy *megmondja*, mit ábrázol a pecsét *(dicam)*, ami annyit is jelent, hogy *megmutatni* — ami itt kézenfekvőbb lenne — nem tudja,nincs nála.

A gyűrűt illetően elvileg sok lehetőség adódik, amelyekre most nem térek ki, egy bizonyos: az *anulus* a korábban feltételezett módon, közvetlenül nem lehetett a fiú gnórismája. Ez persze nem zár ki más, közvetett módokat, pl. azt, hogy a gyűrű *signum*-a segített hozzá Nicodemus felismeréséhez. Mindezek alapján először két kérdésre kell megoldást találnunk, a felismeréshez tartozó két legfontosabb töredéket (XIV, XVII.) kell újraértelmeznünk:

1) *A gnórismák kérdése* (XIV. frg.)

Melyik ismertetőjel tartozott a fiúhoz és melyik a lányhoz? A XIV. frg. alapján biztos, hogy a gyűrűnek, ill. pecsétjének szerepe volt valaki felismerésében, ezek összevetése *(contendi)* nyomán valakit azonosítani lehetett, de magát az ékszert helytelenül hozták kapcsolatba Nicodemussal. Így viszont azt sem lehet biztosan állítani, hogy a másik gnórisma, a koffer Soterisé lett volna, mint a Rudensben Palaestráé, sőt a szöveg arra sem biztat, hogy a *vidulus*-t egyáltalán gnórismának tekintsük.

2) *Dinia problémája* (XVII. frg.)

A ránk maradt szöveg Diniát fontos figurának mutatja. Az az elképzelés, hogy a gyermekét felismerő apa jóelőre értesüljön a rá váró meglepetésről, annyira drámaiatlan, feszültségmentes, szürke lenne, hogy másutt sincs rá példa, és ezt a megoldást itt is ki kellett zárni. Mi volt Dinia szerepe a drámában?

Soteris

Soterisé volt-e csakugyan a kofferben lévő holmi, ahogyan sokan feltételezik?

Soteris szerepe elég különös. A darab rekonstruálható részében nem jelenik meg, nem beszél, és a XVII. töredéken, a felismerésen kívül nem is említik. Távollétére utal a II. töredék egyik szava is. Itt Nicodemus sok

egyéb baja mellett gyászáról *(luctum)* beszél. Úgy látszik, a viharban eltűnt valaki, akit az ifjú holtnak vél és elsirat. Ez a személy, az utaslistát ismerve, csakis Soteris lehetett. A leány persze nem fulladt vízbe, hanem a közeli Venus-szentélyben tartózkodik (l. a IV. frg.-ot és vö. a Rudens hasonló helyzetével), csakhogy erről Nicodemus nem tud. A XVII. töredékben Nicodemus a többiekre mint jelenlévőkre csak rámutat *(hic, illic)*, egyedül Soterist említi név szerint, úgy, mintha távollétében beszélne róla: ez azt a gyanút kelti bennünk, mintha a leány még a felismerésnél sem lett volna jelen.

Soteris távoltartása szokatlan, magyarázatot igénylő motívum. Ha csakugyan az ő felismerése a darab csúcspontja, akkor miért nem engedi színpadra Diphilos oly sokáig? Erre egyetlen logikus érvet mondhatunk, azt, hogy a leány, Nicodemussal ellentétben nem csecsemőként tűnt el,[13] hanem később, esetleg felnőtt fővel, — nyilván elrabolták. Így meg sem jelenhetett volna Gorgines előtt, aki azonnal felismerné, és a konfliktus még megindulása előtt kimúlna.

Mindez azonban az eredeti tulajdonviszonyok tisztázásához nem segít hozzá.[14] Logikusabb ugyan, hogy Nicodemushoz kapcsoljuk a *vidulus*-t, hiszen csecsemőt efféle gnórismák nélkül kitenni nem szokás, — de az sem zárható ki, hogy a ládika Soterisé volt, annak ellenére, hogy ő nagyobb korában tűnt el (vö. Ru.[15]). Fordítva pedig: bár bizonyítottnak vehetjük, hogy a gyűrű pillanatnyilag nincs az ifjúnál, mégsem egészen lehetetlen, hogy az volt az ő ismertetőjele (vö. Epitr.), de könnyen lehetett a leányé is. A gnórismákkal egyelőre semmire nem jutunk.

Nicodemus kezdetben nem ismeri fel szülőföldjét (XVII. frg.), ami a csecsemőként eltűnt fiú esetében nem meglepő. Csakhogy Soteris a szentélybe menekül és tétlen marad ott (a darab végéig?), amiből arra mernénk következtetni, hogy ő sem ismer rá a tájra, noha felnőttként veszett el. Ez csak akkor érthető meg, ha feltételezzük, hogy nem erről a helyről tűnt el, hogy ő és apja eredetileg nem a tengerparton éltek. Itt talán igénybe vehetjük a Rudens hasonló motívumát: Gorgines, akárcsak ott Daemones, esetleg csak leánya eltűnése után, a cselekmény kezdeténél nem sokkal korábban került erre a vidékre, azelőtt városlakó volt. Mindenesetre az a körülmény, hogy Soterist elrabolták, és egy kerítőnél él, inkább vall városi környezetre, semmint tengerpartira.[16]

Mindezekből két, korábban figyelmen kívül hagyott motívumpárhuzam bontakozik ki. Az ifjú nem ismerheti fel szülőföldjét, mert nagyon kicsi volt, amikor elkerült onnan; a leány pedig azért nem, mert nem ez a táj volt a hazája. Értelmet nyer Soteris távoltartása is: a kiismerhetetlen Tyché azokat hozza össze, akik — hiába találkoznak — nem ismerhetik fel egymást (Dinia, Nicodemus), míg következetesen elválasztja azokat, akik ezt könnyedén

[13] Így *W. H. Friedrich:* i. m. 203.

[14] A szövegben még arra sincs bizonyíték, hogy a *vidulus* valóban gnórismákat tartalmazott, nem egyszerű utazótáska volt csupán. Csak a gyűrű bizonyul valószínű gnórismának.

[15] Ti. itt is elképzelhető a Rudenshez hasonló megoldás, hogy a koffer az eltűnéskor *véletlenül* épp Soterisnél lévő holmikat tartalmazta, ahogy ott a ládika Palaestra játékszereit.

[16] Az bizonyos, hogy az utazás előtt Nicodemus és Soteris egy városban éltek (32: *urbana egestas;* 35: *mollitia urbana*). Az viszont, hogy a lánynak és apjának eredeti lakhelye is város volt, inkább csak következtethető a körülményekből.

megtehetnék (Soteris, Gorgines). Ez kétségkívül gazdagodás a Rudenshez képest, és az előtörténetében vázolt sokrétű tényanyag olyan árnyalt kettős felismerési jelenetet ígér, amelyben nemcsak a szűken vett szülő-gyermek kapcsolatok, hanem egész emberi sorsok tisztázódhatnak majd.

Dinia

A töredékek viszonylag sokat őriztek meg Dinia és Nicodemus párbeszédeiből, és még a hiányos szöveg is érzékelteti, hogy a Schediában ez a rész gondosan kimunkált lehetett. A szituáció és az egyes motívumok a tragédiára emlékeztetnek: ismerős az az alaphelyzet, hogy az elveszett gyermek valamilyen módon szülőjének kiszolgáltatott helyzetbe kerül (Ión, Alexandros), sőt — az újkomidában — apja rabszolgájává lesz (Captivi), ahogy Nicodemus is Dinia bérmunkásának ajánlkozik (20 skk.). Apa és fiú között, bár nem azonnal, ismeretlenül is felébred a rokonszenv, elbeszélik egymásnak szomorú élettörténetüket, a szülő, ill. a gyermek elveszítését (vö. Ión 258 skk.), anélkül, hogy a részletek egyeztetése, a felismerés módjukban állna (Vid. 69 skk.). Nem hagyja kiaknázatlanul Diphilos a tragikus ironizálás lehetőségét sem, amikor pl. Nicodemus azt kívánja Diniának, hogy «fiát» épségben őrizzék meg az istenek (86).[17] A Schedia görög nézői bizonyára fel voltak készülve arra, ami mindezt rendesen követni szokta, a felismerésre. Szinte elképzelhetetlen, hogy Diphilos ennyi drámai feszültséget keltő, az anagnórisist közismert fogásokkal előrevetítő toposz után Nicodemus azonosítását a dráma mellékes epizódjává degradálta vagy éppenséggel a színfalak mögé vitte volna; sokkal valószínűbb, hogy pontosan ezt a félreértések és tévedések utáni egymásra találást szánta a játék csúcspontjának.

Továbbra is kérdéses azonban, hogyan került Dinia a felismerési jelenetbe. Korábban filológiai érvek alapján vetettük el a XIV. frg.-ra alapozott megoldást, azt, hogy Gorgines értesítésére, mindent előre tudva ment volna el szomszédja házához. Ezt a kételyt most dramaturgiai megfontolások is alátámasztják. Javaslatunk a következő.

Az a mód, ahogy egy vígjátéki szereplő az anagnórisis szituációjába egyáltalán belekerülhet, eléggé egységes toposznak látszik. Ha a felismerést gnórismák körüli vita előzi meg, akkor a séma így alakul: a vitázók *véletlenül* éppen *érdekelt* személyt kérnek fel igazságtevésre (Epitr., Ru.), ill. ilyennel akadnak össze (Cist.). Így van ez a Vidulariában is Gorgines bírói közreműködésénél. Dinia esetében az a megoldás, amely mindkét szokásos kritériumot kielégíti, az 56 skk. szövege lehet. Cacistus *advocatus*-t keres ügye és a *vidulus* védelmében, erre Gorgines is biztatja. Cacistus, bár nem hisz igazán a sikerben, nem utasítja vissza a lehetőséget, a 68-ban mégiscsak elhatározza, hogy keres valakit, feltehetően *patronus*-nak. Ellenkezne minden dramaturgiai szabállyal, ha ez a motívum folytatás nélkül maradna: ha egy újkomédia elején valaki *patronus*-t keres, az a végén talál is. Cacistus keresett és bizonyára meg is talált *patronus*-a nem lehet Gorgines, de Nicodemus sem, akiről már korábban ki kellett derülnie, hogy érdekelt a vitában. Rajtuk és a vesze-

[17] A Rudens tragikus, euripidészi elemeiről: *T. B. L. Webster:* i. m. 7, *W. H. Friedrich:* i. m. 42 skk; a hely újkomédiabeli párhuzamához: *R. Calderan:* i. m. 57, 2 jz.

kedőkön kívül pedig egyetlen személyről tudjuk, hogy jelen volt a bíráskodásnál: ez Dinia. A korábbi elemzésekben folytatás és magyarázat nélkül maradó *patronus*-keresési motívumnak más értelmét, más funkcióját nem látom. Diniának a XVII. frg. szerint részt kellett vennie a tárgyaláson, és — megfordítva — ha részt vett rajta, ezt csakis Cacistus «védőjeként» tehette. Gyanútlanul került Gorgines házához, ahol a koffer felnyitása után legnagyobb meglepetésére korábbi bérmunkásában saját fiára ismert.

Nicodemus

A Rudensben Pleusidippus csak az I. 2-ben tűnik fel pár szóra, s legközelebb a III. 6-ban jelenik meg. Keveset van a színen, viselkedése nem vall hajótöröttre, sem szerelmes ifjúra, inkább hivatalos ügyintézőre. Diphilos érzelemmentesnek ábrázolja alakját, kissé szürke figura, híján van a komikus és a tragikus erőnek egyaránt.

Nem így Nicodemus. A motívum, hogy szülő és gyermek találkoznak, sorsuk hasonlóságán keseregnek anélkül, hogy egymásra ismerhetnének, a Rudensben a *leány*-gyermekhez kapcsolódik és súlytalan marad, mindössze két sorra redukálódik (724 sk.). A Vidulariában ez a jelenet, középpontjában a *fiúval*, részletesebben kidolgozott. Maga a *iuvenis*-szerep is terjedelmesebb, mint a Rudensben. Nicodemus, Pleusidippussal ellentétben a Vidularia egyik főszereplője lehetett.

Az ifjúnak, miközben szerelmi gondja megoldásán fáradozik, más természetű problémája is megoldódik: származásának kérdése. Ez tipikus újkomédia-séma. Tyché mindig túlteljesít, az eredeti szerelmi bonyodalom mellett a rokonsági viszonyokat is tisztázza, mégpedig a legjobbkor, úgy, hogy a két probléma egyszerre és egymás által nyer megoldást. Csak épp a hagyományos elrendezésben a *nő* helyzete bizonytalan. A férfi felismerése, ha olykor bekövetkezik, nem jelent teljes státusváltozást (kivéve az egyébként sem szerelmi tárgyú Captivi-t), hanem inkább csak abban áll, hogy tisztázódik az ifjú és a szeretett nő kapcsolatának valódi természete, kiderül, hogy rokonok, vagy közös gyermekük van. Ez a szereposztás — szabad ifjú és bizonytalan státusú nő — befolyásolja az alakok jellemzését is, úgy, hogy az *amans iuvenis* inkább aktív, a leány többnyire passzív szerepet játszik a cselekményben.

A Schediában Diphilos a nő helyett a férfit teszi meg a felismerés főszereplőjének, és itt nem pusztán a hagyományos séma megfordításáról van szó. A szokatlan eljárás azt eredményezi ugyanis, hogy a költő szükségképpen a férfifigurára ruházza át a „fiatal lány" szerep tradicionális újkomédiabeli kellékeit, annál inkább, mert Soteris sokáig (mindvégig?) meg sem jelenik. A Vidularia Nicodemusa a legszokványosabb passzív-nőies karakterjegyekkel bír, természetesen nem habitusában, hanem helyzetében, cselekedeteiben. Ő a szánalomra méltó *(miserias, miserebat:* 69, 71), bizonytalan származása és az őt ért szerencsétlenségek miatt kiszolgáltatott, segítségre szoruló és szegény fiatalember *(inopiam, paupertatem:* II. frg.) — mindezt a Rudensben a két leány panaszolja el. Ott ugyancsak a nők beszélnek a hajótörés részleteiről, itt Nicodemus. Az oltalomkeresés az újkomédiában rendesen nőkhöz kapcsolódik, csakúgy, mint a Rudensben; itt viszont az ifjú keres menedéket Gorginesnél. A Rudensbeli Palaestra és Daemones szeretetteljes viszonyának a Vidulariában Dinia és Nicodemus lassan kialakuló rokonszenve felel meg.

E nőies viselkedésjegyek mellett persze Nicodemusra hárulnak az *amans iuvenis* tradicionális férfifeladatai is, a munkavállalás, a kölcsönkérés és — feltehetően — a harc a *vidulus*-ért, a közreműködés a jogvitában. Jellemrajzának ez a passzív-nőies és aktív-férfias komponensekből alkotott kettőssége egyáltalán nem szokványos. Olyan színes, gazdagon árnyalt figurát enged sejteni a töredékek mögött, amelyhez hasonlót a szerelmes ifjak újkomédiabeli galériájában alig tudunk említeni.[18]

Ebben lehetett Diphilos módszerének egyik novuma: megtartja a tipikus cselekmény szokásos kereteit, de az egyes, önmagukban hagyományos motívumokat új, szokatlan összefüggésbe rendezi. Hasonló technika, hagyomány és átformálás egyidejűsége figyelhető meg a mellékszereplők, a kincstalálók ábrázolásában is.

Cacistus és Aspasius

A kincslelés, vita, bíróválasztás, igazságtevés részletei eléggé egyöntetűen ismétlődnek az efféle komédiákban, itt ezek közül csak a bíróválasztási motívum lényeges számunkra. A Rudensben a kincslelés tanúja, Trachalio tesz javaslatot a bíró személyére (1035). Ezt a kincstaláló, Gripus örömmel fogadja, hiszen a javasolt személy, Daemones az ő gazdája, aki hite szerint az ő pártját fogja majd. Gripus eleve nyertesnek érzi magát (1037 skk.), persze csalódnia kell. Ennek a megoldásnak van bizonyos drámai feszültségkeltő ereje, a mindig gonosz kincstaláló (l. Epitr., Ru.) látszatelőnye és felsülése közötti ellentét. Lehet, hogy hasonló megoldást választott Diphilos a Schediában is Cacistus és Dinia esetében: Cacistus joggal hihette, hogy a maga választotta *patronus* őt támogatja majd, de végül is itt sem ez történik.

Az azonban szinte biztosra vehető, hogy a voltaképpeni bíróválasztás a Rudens-beli séma fordítottja, a Vidulariában nem a tanú, hanem maga a kincstaláló ajánlotta Gorginest.[19] Róla azonban csakhamar kiderül, hogy az ellenfél, Aspasius ura.[20] Cacistus, miután erre rádöbben, kétségbe esik, úgy érzi, hogy már el is vesztette a pört (62), éppen ellenkezőleg, mint Gripus.[21] Az erőviszonyok ilyen aprólékos megfordítása minden bizonnyal Diphilos tudatos fogása. Ettől a jelentéktelennek látszó mozzanattól ugyanis a cselekmény további menete megváltozik a Rudenshez képest, módosul a szerkezet. Miképpen?

A Rudensben helyet kap «a hoppon maradt kincslelő bosszújának» motívuma, Gripus csele. Ő azonban, minthogy bízik a kedvező ítéletben, csak ennek elmaradása *után* folyamodik csalárdsághoz, amire így csak a felismerési jelenetet követően, a játék logikai lezárása után kerül sor, akkor, amikor minden eldőlt már. Grippus bosszúja a cselekmény fő vonalától elszakított,

[18] Inkább két különböző, egy aktív és egy passzív természetű *iuvenis* szembeállítása szokásos (Adelph. B, Dis exap.). Nicodemus leginkább még a Miles-beli Pleusicleshez hasonlít ebből a szempontból de ez utóbbi helyzete korántsem annyira szélsőséges.

[19] Belátható, hogy a jellemes Aspasius nem ajánlotta bírónak saját urát, amint a Rudensben sem Gripus ajánlotta a magáét.

[20] 58: *hicine vos habitatis?* — Cacistus kérdése Gorgineshez szól, de ha a *vos* valódi többest jelöl, akkor csakis Gorginesre *és* Aspasiusra vonatkozhat.

[21] 62: *litem perdidi.* — Cacistus kétségbe esik, mert most ismeri fel, hogy a maga választotta bíró «nem pártatlan», hanem ellenfelének gazdája.

nem túl szerencsés utójáték marad. Minden jel arra vall, hogy hasonló bosszúcselre a Vidulariában is sor került, csak épp más módon.

A darab középső része voltaképp nem rekonstruálható. Annyi azonban bizonyos, hogy a bőrönd körüli vita és a felismerés között történnie kellett még valaminek, és ez egy csel, a Gorgines bíráskodásában nem bízó Cacistus csele lehetett. Cselre utal a 67 *(nisi quid ego mei simile aliquid contra consilium paro)* és Cacistus hallgatózása Nicodemus és Dinia párbeszéde alatt (69 skk.). A tervhez valamiképpen az ifjú gyors munkavállalása és kölcsönkérése adhatta az ötletet (75 sk.): Nicodemus nyilván elmondta Diniának, mire kell neki a munkabér, ill. az egy mina kölcsön (l. 69 sk., 83 skk.), és Cacistus ebből indulhatott ki, de hogy csele miben állott, nem is sejtjük, mert magának az ifjúnak az indítékait sem közli a ránk maradt szöveg, csak mint ismertre utalnak rá. A cselhez kapcsolható talán a XVI *(nunc seruos argentum a patre expalpabitur)*, de a beszélő, a *seruos* és a *pater* kiléte egyaránt ismeretlen előttünk. Lehet, hogy a tervhez köze volt egy bizonyos szoknyapecérnek, akit a XIX. frg. említ, és aki aligha azonos Nicodemussal (vetélytársa?).[22]

A cselről ennél többet nem tudunk, annyit mindenesetre igen, hogy a darab középső részét alkotta, nem a végét. Ez logikus is, hiszen a gonosz halász rögtön, még a voltaképpeni tárgyalás előtt elszánja magát, amint megtudja, hogy a bíró ellenfele gazdája. Ennek a szerkesztésmódnak, Cacistus közbülső cselének semmi értelme nem lenne akkor, ha Rudens esete ismétlődne meg, ha a bíró a kincslelő Cacistus embere lenne. Ebben az esetben a csel az adott helyen oktalan és indokolatlan gonoszkodás maradna csak. Diphilos a szerepek Rudenstől némileg eltérő kiosztásával, a bíróválasztási aktus motívumainak apró megváltoztatásával módosította a drámaszerkezetet, a Rudens epizódszerű statikusságával itt egy mozgalmasabb, több drámai feszültséget sejtető, késleltető szerkesztésmódot alkalmazott: alaphelyzet — csel — megoldás.

A kincslelés tanúja Aspasius. Ő sem azonosítható mindenestül a Rudensben neki megfelelő szereplővel, Trachalióval. Trachalio a szerelmes ifjú, Pleusidippus szolgája, aki a kérdéses ládikát, annak tartalmát és jelentőségét ismeri (956 skk.), mégis a kincs felét követeli magának Gripustól (1011). Nem világos, miért viselkedik így, de még indokolatlanabb hirtelen megváltozása a tárgyalás során. Itt Trachalio váratlanul letesz igényéről és a gnórismák védelmezőjeként lép fel Gripussal szemben (1077 skk.).[23]

Trachalio jellemzésének következetlenségeit Diphilos a Schediában egyetlen apró módosítással kerüli el. Az itteni tanú, Aspasius nem a szerelmes ifjú szolgája, hanem Gorginesé, a bíróé, azaz olyan személy, aki a talált tárgy gazdáját és jelentőségét kezdetben nem ismerheti. Így az, hogy a mit sem sejtő Aspasius vitázni, sőt verekedni kezd Cacistussal (IX: *plurumum luctauimus)*, jól érthető, ellentétben Trachalio hasonló, csak teljesen indokolatlan heveskedésével.

[22] *R. Calderan* teljes joggal bővíti ki ezt a cselekményszálat egy egész «*adulescens* akcióvá», és tulajdonít neki nagy jelentőséget, a cselekmény alakulásában (i. m. 56 sk.) bár hogy ez miben áll, nem tudjuk.

[23] *R. Perna* szerint Trachalio viselkedése azért változik meg, mert felismeri, hogy a bíró azzal az öreggel azonos, akinek korábban segített a leányok megmentésében, továbbá, hogy Daemones Gripus gazdája, akivel jó lesz csínján bánni (Originalità di Plauto. Bari 1955. 92). Erre a szöveg sehol nem utal.

Úgy látszik, Diphilos nem csak Aspasius helyzetét, de a jellemét is másként ábrázolta, mint Trachalióét. Első pillantásra csupán két dolgot árul el róla a szöveg. Az egyik hely a darabnyitó monológ egyetlen megmaradt sora (17), ahol feltehetően önmagáról beszél, szolgasorsára panaszkodik. A talált kincsben talán ő is felszabadulása zálogát láthatta (vö. Ru. 927), de milyen meggondolásból? Ugy-e, hogy eredetileg ő is részt követelt a zsákmányból, mint Trachalio, csak épp ártó szándék nélkül, nem ismerve a bőrönd gazdáját? Vagy ellenkezőleg, azt javasolta volna Cacistusnak, keressék meg a holmi tulajdonosát, és a koffer becsületes visszaszolgáltatásától remélte a felszabadítást?

A másik adalék — ha Leo rekonstrukciója helyes — a szolga neve. Aspasius, «a szeretetre méltó», Cacistussal szembeállítva olyan *servus bonus* lehetett, aki valamilyen pozitív szerepet játszott a cselekményben. Hipotézisünk szerint egyenesen ő volt a nyomravezető Soteris felismerésénél. Ez az elgondolás, amellett, hogy világosabbá teszi az anagnórisis részleteit, néhány korábban érthetetlennek tűnő sor értelmezéséhez is hozzásegít.

A myrtus/myrteta motívum: Soteris anagnórisise

A IV. frg. *(haec myrtus Veneris est)* és a Rudens párhuzama alapján joggal feltételezzük, hogy Soteris a darab nagyobb részében a Venus-szentélyben tartózkodott.[24] Maga az épület nem volt látható, legfeljebb talán az azt övező liget a színpad egyik szélén. Aspasius innen leskelődött (65,Leo és Skutsch valószínű kiegészítése szerint): *verbero illic inter mu⟨rtos⟩ latuit, ⟨inde⟩ insidias dedit*, ill. a VIII. frg. szerint úgy leplezte le Cacistust, hogy *e myrteta prosilit*.[25] Ha ez a három sor összefügg (IV, VIII, 65), és ha a myrtus-motívumnak egyáltalán szerepe van a felismerésben, akkor ez a szerep csak Soterissel lehet kapcsolatban.

Soterisről, ill. hollétéről a darabban senki nem tud. Ismereteink szerint az egyetlen személy, aki járt a Venus-szentély közelében és így találkozhatott a leánnyal, éppen Aspasius, az apa, Gorgines szolgája, Soteris felismerése tehát az ő közreműködésével mehetett végbe. A szolga láthatta a leányt, de nem tudta, ki ő, hiszen ebben az esetben azonnal közölte volna felfedezését urával. Ez azonban csak a komédia végén történik meg. A nehézség azzal hidalható át, hogy Aspasius nyilván csak a leány elrablása után került Gorgineshez. Az azonosítás így nem közvetlenül történt, hanem valamilyen jel alapján; erre a pecsét *(signum)*, ill. a hozzá tartozó gyűrű szolgálhatott.

A gyűrűt a koffer lepecsételésére használták,[26] erre mutat a kagylódísz említése (XI. frg.). A tárgyalás, Gorgines ítélkezése a pecsét megvizsgálásával kezdődött, Nicodemus, látatlanul is (hiszen: *opposita est calcendix)* megmondja, mit ábrázol a *signum*, megmutatni azonban nem tudja, mert a gyűrű, mint azt korábban láttuk, nincs nála (uo.: *at ego signi dicam quid siet)*. A gyű-

[24] *W. Studemund:* i. m. 1339; *G. Thiele:* Plautusstudien. Herm. 48 (1913) 522 sk.; *W. H. Friedrich:* i. m. 206. Ellenvélemény: *A. Marigo:* i. m. 526.

[25] Vö. *R. Calderan:* i. m. 76. Itt eltérek *Lindsay* kiadásától, aki a *m⟨urtos⟩* után *locust* olvasatot ad. *Leo* az *in⟨de⟩* szót tartja kihagyhatónak (i. m. 12 sk). A sor értelmét egyik sem befolyásolja.

[26] *W. H. Friedrich:* i. m. 206; *T. B. L. Webster:* i. m. 170.

rűnek azonban mégiscsak lennie kell valahol — ez a XIV. frg. alapján biztosra vehető, éspedig, miután már minden más lehetőséget kizártunk, Soterisnél kell lennie. Az egyetlen személy, aki a színen lévő és látható *signum*-ot a mindenki más számára láthatatlan gyűrűvel összevethette (XIV: *contendi)* és Soterissel kapcsolatba hozhatta: Aspasius. Dinia és Cacistus nem ismerik a leányt; Gorgines és Nicodemus ismerik, de nem tudják, hol van. Ez a két információ egyesül itt a gyűrű és a szolga segítségével. A pecsét megvizsgálásakor joggal merülhetett fel a kérdés: hol a hozzá tartozó gyűrű?[27] Nicodemus erre csak azt felelhette, hogy az *anulus*, amely a «tengerbe veszett» Soterisen volt, eltűnt. Itt lép közbe Aspasius. Elmondja, hogy látta a szentélynél azt a nőt, aki a pecsétnek megfelelő gyűrűt viseli.[28] Szavai az ifjú számára azt jelentették, hogy szerelmese él, Gorginesnek pedig azt, hogy megtalálta elveszett gyermekét. Ekkor hívhatták át Soterist a szomszédból, és a cselekmény feltehetőleg lakodalommal zárult.

Ezek alapján a felismeréshez szorosan kapcsolódó XIV. töredéket *(signum recte comparebat; huius contendi anulum)* most a korábbi rekonstrukciókhoz képest máshová helyezném a cselekmény menetében; új megoldást javasolok a beszélő és a «*huius*» személyére is. Korábban már láttuk: a beszélő nem lehet Gorgines, nem ő meséli el, és nem Diniának, hogy «összevetette» a *signum*-ot Nicodemus gyűrűjével, vagyis a «*huius*» sem «*Nicodemi*»,[29] és végül a mondat nem a felismerési jelenetet megelőzően hangzott el. Ez a közlés tartalmilag jól illik Aspasius szerepéhez és jelleméhez, filológiailag pedig egyedül ővele hozható kapcsolatba. A hű szolga magában a felismerési jelenetben — és nem korábban — mondja el, hogy amikor leleplezte Cacistust, elfordította a kagylódíszt a bőröndön, és «az ő (Soteris) gyűrűjével hasonlította össze» a *signum*-ot. Könnyen tehette, hiszen épp a leány menedékhelyéről bukkant elő, ellenben Gorgines vagy más ismert szereplő nem volt a közléshez szükséges információ birtokában szövegünk szerint. Aspasius ekkor még csak azt tudta, hogy Cacistus idegen holmit akar elvinni, nem sejthette, hogy megfigyelése milyen nagy horderejű bizonyítékká válik a cselekmény végén.

A töredékek és az újkomédia-hagyománnyal való összevetés alapján nem lehet biztosan megmondani — és ez talán nem is igazán lényeges —, hogy a két tárgy és a két tulajdonos miképpen tartozott össze eredetileg. A felismerési jelenet lefolyásával kapcsolatban a szöveg kevés támpontot ad, de összesen kétféle elképzelést enged meg. Folyamatos anagnórisist, amennyi-

[27] Logikusan a *senex*-ek egyikére kell gondolnunk. Ha a kérdező Dinia, akkor a gyűrű eredetileg Nicodemusé lehetett, és csak később került Soterishez, pl. szerelmi zálogul. Ebben az esetben mindkét fiatalt a gyűrű, ill. pecsétje nyomán azonosítják, csak más-más módon, és a *vidulus* mint gnórisma elveszíti jelentőségét. Ha az érdeklődő Gorgines volt, akkor a gyűrű eredetileg is Soterisé lehetett, Nicodemus gnórismái pedig a kofferban voltak. Ezt még hipotétikusan sem lehet eldönteni, sőt az is lehetséges, hogy a kérdés ettől az egész problémától függetlenül hangzott el, puszta kíváncsiságból.

[28] Az elgondolással szemben felhozható egy komoly ellenérv: miért csak a bíráskodásnál szól erről Aspasius, miért nem korábban, akkor, amikor Gorginesnél letétbe helyezik a koffert? Nem tudom. Lehetne találgatni, hogy akkor még nem gondolt a pecsét jelentőségére, vagy a heves veszekedés után a helyzet nem volt erre alkalmas stb. — mindez azonban merő találgatás maradna, hiszen a kérdéses jelenetet nem ismerjük részleteiben. Egy dolog azonban e bizonytalanság ellenére is kétségtelen: a komédiának nincs más ismert szereplője Aspasiuson kívül, akit a távollévő Soterissel kapcsolatba hozhatnánk.

[29] Így véli *R. Calderan:* i. m. 79, 53. jz.

ben a gnórismák valamelyikéről már eleve fel lehetett ismerni Soterist anélkül, hogy ehhez őt magát is elő kellett volna keresni és a színre vinni. Ebben az esetben az ő életben maradása és holléte csak később tisztázódott Aspasius és a gyűrű segítségével. Az sem lehetetlen, hogy a felismerést két lépcsőben képzeljük el: a gyűrű Soteris nyomára vezetett, és Gorgines minden külön gnórisma nélkül, a leány személyes megjelenésekor ismeri fel gyermekét. A két akció közötti kényszerű szünetet, amíg Aspasius előhozza Soterist a szentélyből, jól kitölthette Cacistus megleckéztetése (XII., XIII. frg.), vagy más cselekmény. Nicodemus felismerése ugyanebben a jelenetben akár már a gyűrű (a *signum)* alapján, akár a *vidulus* felnyitásával problémamentesen megtörténhetett. Akármelyik variációval számolunk, a zárójelenet alighanem művészileg alaposan kidolgozott, nem közönséges írói teljesítmény lehetett. Hatásosságának legfőbb kulcsa a kettős késleltetés. A Nicodemus-anagnórisisnél a korábbi Dinia—Nicodemus jelenetek utalásai nyertek utólagos értelmet (ez hagyományos megoldásnak mondható); Soteris esetében pedig a pontos időzítés biztosítja a csattanót: egyidőben történik a felismerés és bizonyul hamisnak a halálhír. Az álhalál-motívum az újkomédiában nem gyakori de nem is ismeretlen. A Schedia esete éppen azért különlegesebb az Aspisénál, mert itt a hamis halálhír egyben ismeretlen származású személyre vonatkozik: Diphilos a legtradicionálisabb anagnórisis-motívumot meglepő újszerűséggel prezentálja. Valószínű — bár ennek megítéléséhez nem sok konkrétum áll rendelkezésre —, hogy Diphilos e komplikált felismerési jeleneten belül az egyes részleteket is különleges gonddal dolgozta ki. Merőben szokatlan pl., hogy a lehető leghagyományosabb gnórisma, a gyűrű, miután ismertetőjelként szerepét a szokásos módon betöltötte, egyszercsak új köntösben, mint «életjel» és «nyomravezető» ismét működni kezd.

Diphilos és az újkomédia

Elemzésünk — hipotézis, amely nem zárja ki más, többé-kevésbé ellentmondásmentes hipotézisek lehetőségét. Az eredmények csak annyiban tekinthetők érvényesnek, amennyiben azon a kényszerű feltevésen alapulnak, amin más töredékhelyreállítási kísérlet: hogy Diphilos a Schediában *nem* követett el jelentősebb logikai hibákat és mindenütt a lehető legszebb, azaz a leginkább újkomédiaszerű megoldásokat választotta. Ez persze korántsem bizonyos. A rekonstrukció arra mindenképp feljogosít, hogy megállapítsuk: a Schedia/Vidularia több a Rudens-téma érdektelen variánsánál. Diphilos kísérletének mondanám, kísérletnek arra. miként lehet ugyanazt a témát kétféleképpen megírni.

Az újkomédia korai periódusában alkotó Diphilost írásművészetének bizonyos sajátságai alapján az ókomédiához legközelebb álló költők egyikeként tartják számon. Ókomédiára emlékeztető harsány hangvételével, eleven humorával, az emelkedettet a groteszkkel elegyítő stílusával, tragédiaparódiáival, mítoszparódiára utaló, egyedülálló darabcímeivel, színpadképének mozgalmas látványosságával markánsan különbözik úgy a legnagyobb kortársak, Menandros és Philémón művészetétől, mint az ún. újkomédia-tradíciótól. A Vidularia elemzésénél viszont inkább a kettősség tűnt szembe: Diphilos itt egyrészt szorosan kapcsolódik a hagyományhoz, másrészt — még vagy már? — el is tér attól.

Az *amans iuvenis* nem tartozik az újkomédia legérdekesebb alakjai közé. Diphilosnál ezzel szemben a cselekmény középpontjában szokatlan módon egy gazdagon árnyalt helyzetű, jellemű ifjú áll. Ez talán nem egyedülálló jelenség, legalábbis a Plautustól feldolgozott mindhárom Diphilos-komédiában megfigyelhető a szerelmi szál, ill. a nőalakok bizonyos mértékű háttérbe szorulása. A Klérúmenoi-ban a szerelmes nő nem, vagy csak a végén jelenik meg; a görög «Rudens»-ben színen vannak ugyan a leányok, de mint életveszélyben lévő emberek, s a szerelmi történet háttérbe szorul; itt, a Schediában pedig a férfifőszereplő sorsának elrendezése körül bonyolódik a cselekmény. Diphilos e műveiben a szerelmi szálat másfajta problematika, a szülő-gyermek kapcsolat ábrázolásával helyettesíti, más-más módon. Apa és fia súlyos konfliktushelyzetét mutatja be a Klérumenoi (bár a plautusi átdolgozásban a hangsúly máshová kerül); az öntudatlanul apjánál menedéket kereső gyermek a görög «Rudens» témája; a Schedia pedig az apja alantasává lett fiú tragédiára emlékeztető történetét dolgozza fel. Ez a diphilosi törekvés az újkomédián belüli sokféleségben olyan tudatos útkeresésre enged következtetni, amelynek egyik legérettebb eredménye a — Vidulariára sokban emlékeztető — Captivi ismeretlen görög modellje lehetett.

MARÓTI EGON

A PARÓDIA VERGILIUSNÁL

A paródia általában, tágabb értelemben műalkotások, szokások, viselkedésformák, nézetek, kifejezésmódok vagy külső megjelenés, hivatalos aktusok, szertartások stb. tréfás, humoros utánzása. Tehát egy ismert, illetőleg ismertnek feltételezett jelenség kisebb-nagyobb mértékben átalakított megjelenítése humoros, komikus vagy szatirikus, esetleg kritikus célzattal. Ez össze nem illő tartalmi és formai elemek behelyettesítése, egymásra vonatkoztatása, egymás mellé állítása révén jön létre. A fennkölt, emelkedett-stílusú ábrázolásnak szerény, kisszerű tárgyara való alkalmazása komikus hatást kelt. Egy magasztos, ünnepélyes jellegű tárgy alantas kezelése, méltatlan összefüggésbe állítása viszont szatirikus célzatot fejez ki.[1]

1. Nincs nyoma annak, hogy az ókorban kialakult volna a paródiának *κατ' ἐξοχήν* elmélete; tulajdonképpen adekvát meghatározása sem maradt fenn. Jobbára be kell érnünk egyes szerzők részletkérdésekre vonatkozó utalásaival. Ezek lényegében csak az irodalmi paródiára vonatkoznak.[2] Magától értetődő, hogy a paródia modern fogalma és a következtethető antik felfogása között vannak eltérések. Az irodalmi példák azt mutatják, hogy az antikvitás lényegében ugyanazt értette paródián, mint mi.[3] Az antik paródia ugyanis főként irodalmi vonatkozásban, elsősorban költeményekben jelentkezik, megfelelően -a szó etimológiájának; vö. *παῤῳδεῖν* = hozzá, mellé énekelni.[4] (N. B. az antik költeményeket jobbára recitálva, hangszeres kísérettel adták elő; az ókori költő a maga művészi tevékenységét gyakran éneklésnek, alkotását dalnak nevezte; vö. *ἀείδω, ᾄδω, cano, canto*, illetőleg *ἀοιδή, ᾠδή carmen.*[5]) Az irodalmi paródia tehát lehet egyrészt egy műnek, műfajnak,

[1] Vö. *H. Kleinknecht:* Die Gebetsparodie in der Antike. Stuttgart 1937 (= Hildesheim 1967). 15. 17. *P. Lehmann:* Die Parodie im Mittelalter. 2., neu bearb. u. erg. Auflage. Stuttgart 1963. 3. 13. *J.-P. Cèbe:* La caricature et la parodie dans le monde romain antique des origines à Juvénal. Paris 1966. 9.

[2] Vö. *Kleinknecht:* i. m. 12. 14. *Cèbe*, i. m. 10. *W. Ax:* Philol. 128 (1984) 255—256.

[3] *Cèbe:* i. m. 11. — Így az ókorban is megkülönböztettek merőben komikus, nevetséges célzatú parodizálást: *ἑξαμετρόν ἐπὶ τὸ γελοῖον παῤῳδαί* (Athen. XIV. 638 g), illetőleg szatirikus, kritikus paródiát: *(παῤῳδεῖν) σκωπτικώς* (Eustath. ad Hom. *Od.* I 1).

[4] A *παῤῳδία* megjelölés jelentésfejlődést ismerteti a korábbi nézetek kritikai szemléjével *E. Pöhlmann:* Glotta 50 (1972) 149—156.

[5] Ez nem jelenti azonban feltétlenül azt, hogy maga a szó mint terminus technicus a zenéből eredne, mint erre *Pöhlmann* hajlani látszik; i. h. 13—15. Quintilianus megállapítása (IX 2,35) alkalmasint téves visszakövetkeztetés: *παῤῳδή quod nomen ductum a canticis ad aliorum similitudinem modulatis abusive etiam in versificationis ac sermonum imitatione servatur.*

egy szerző stílusának a parodizálása, másrészt egy ismert, esetleg egy kissé variált szövegnek, formulának az eredetihez képest más összefüggésbe állítása,[6] illetőleg kifejezett idézés nélküli utánzása: a lényeg mindhárom utóbbi esetben az átvett részlet, motívum, kifejezés eredeti funkciójának és az új kontextus hangulatának, éthosszának a kontrasztja. Így pl. heroikus epikai vagy tragikus fennségű részlet, ünnepélyes formula szerény, köznapi tárgyra vonatkoztatása, amilyennel pl. Horatius *sermo*-iban («szatírák») lépten-nyomon találkozunk; illetőleg magasztos, fennkölt, köztiszteletben álló eszmék, fogalmak, kifejezések méltatlan személyekkel való összekapcsolása, amire pl. Plautusnál számtalan példát találunk.[7]

2. A vergiliusi paródiának máig nem készült összefoglaló feldolgozása. Ez azért is meglepő, mert az összehasonlítás alapjául szolgáló homérosi és lucretiusi párhuzamok összegyűjtése már az ókorban megkezdődött (l. elsősorban Macrobius, *Sat.* V—VI.), s ma is foglalkoztatja a kutatást.[8] A funkcionális szempont, legalábbis ebben az összefüggésben, háttérbe szorult.[9]

Vergilius a maga szelídebb egyéniségének megfelelően a paródiának tartózkodóbb, kevésbé harsány, ironikus hangvételű formáját alkalmazza az *urbanitas* szellemében. Költeményei műfajával, tárgyával összehangban a paródia leggyakrabban a *Georgica*-ban jelentkezik, az *eclogák*ban ritkábban, az *Aeneis*ben — pedig — terjedelméhez képest — csak elvétve. A paródia leggyakoribb formája Vergiliusnál az, ha epikus fennségű homérosi kép — esetleg tragikai elemekkel, lucretiusi reminiszcenciákkal ékesítve — szerény tárgyra vonatkoztatva jelenik meg, illetőleg egy emelkedett filozofikus-didaktikus lucretiusi részletet földönjáró jelenségre alkalmaz, vagy pedig kisszerű tárgyak kapnak heroikus vetületet, emberi cselekmények, jellemvonások szerepelnek állati viselkedés bemutatására stb. A prózai téma ünnepélyes hangvételét — oda nem illő reminiszcenciák, fordulatok mellett — formai tényezők, pl. alliterációk, hangfestés, megfelelő ritmus is emelheti. A fentiek illusztrálására lássunk néhány példát.

3. Vergilius (*Ge.* III 146—151) drámai, patetikus jelenetet fest a bögölyök által zaklatott szarvasmarják riadt bőgéséről, rohanásáról; az ábrázolás alapja a kérők rémült szétfutásához vett hasonlat az Odysseiából (XXII 299—306). A bögöly, amely tudvalevőleg nem zúg[10] — Vergiliusnál *acer*

[6] Vö. Cicero, *De or.* II 257: *Saepe etiam versus facete interponitur, vel ut est, vel paulum immutatum, aut aliqua pars versus.* L. még Quint. VI 3,96—97.

[7] Vö. *Cèbe:* i. m. kül. 77 sköv. 99 sköv. és passim. Nálunk *Hoffmann Zsuzsanna* szolgált idevágó példákkal egy sor tanulmányában; l. pl. A *mos maiorum*-eszmény parodizálása Plautusnál. AntTan 24 (1977) 151—157. (= Oikumene 3[1982]217—222.), A plautusi votum-paródiához. AntTan 25 (1978) 216—219. (= ACD 16, 1980, 19—23.) Gebetsparodien in Plautus' Komödien. Helikon (Roma) 20—21 (1980—1981) 207—218.

[8] Vö. pl. *G. N. Knauer:* Die Aeneis und Homer. (Hypomnemata 7.) Göttingen 1964., uő.: Vergil und Homer. ANRW II 31.2. Berlin und New York 1981, 870—918.

[9] A fogalomhoz vö. Quint. VI 3,14. 17. 102. 107. 269. L. még *Ed. Norden:* Die antike Kunstprosa I. Leipzig—Berlin 1915. 183—184. *E. De Saint-Denis:* RevPhil 38 (1964) 29—35. *J. Martin:* Antike Rhetorik. München 1974. 138. 139. Vergilius műveinek szatirikus vonásaihoz, elemeihez l. *J. R. C. Martyn:* Vergilius satiricus. In: Cicero and Virgil. Studies in honours of H. Hunt. Amsterdam 1972. 169—191.

[10] Vö. *W. Richter:* Vergil. Georgica. München 1957. 281.

acerba sonans — ahogyan *acer, acerba tuens* a hesperidák kertjét őrző kígyó Lucretiusnál (V 34).

A rivális bikák küzdelmének bemutatását (III 219—241) számos magasabb szintű elem magasztosítja fel. A harcoló állatok *proelia miscent*, akárcsak a legiók hadsorai magánál Vergiliusnál,[11] illetőleg a kialakuló világegyetem kavargó elemei Lucretiusnál (V 402). Felbukkannak epikus elemek, részletek és tragikus reminiszcenciák is; pl. *longus Olympus* (223): *μακρὸς Ὄλυμπος (Il.* XV 193); a 237—240. sorok hasonlata Homérosnál *(Il.* IV 426—422) emberekre vonatkozik; *irasci in cornua discit* (232): *ταῦροι . . . κ'εἰς κεράς θυμούμενοι* Eurip. *Bacch.* 372). Alkalmaz a bikákra vatva túlzásokat *(neque ipso monte minor*, 239—240), emberi vonásokat: *multa gemens ignominiam* (226), *amisit . . . amores* (227). A *regnis excessit avitis* (229) megfogalmazás emelkedett archaizmusa mögött W. Richter hellenisztikus trónviszályokról írt elveszett költeményből vett reminiszcenciát feltételez.[12]

A méhrajok harcának leírását (IV 67—85) epikus kifejezések, fordulatok, katonai terminológia teszi a valóságosnál emelkedettebbé: *ad pugnas exierint: Martius . . . aeris reauci canor increpuit . . . sonitus imitata tubarum; praetoria; erumpunt portis; concurritur* stb. A harc hevességét, elszántságt asyndetikus fogalmazás kívánja érzékeltetni, hangfestő elemek, sűrű alliteráció emelik az előadás hatásosságát, amit aztán ironikus lezárás (86—87) zökkent vissza a prózai valóságba.[13]

A méhek gyászmenetének bemutatásánál (IV 260—263) alkalmazott hármas hasonlat forrása az *Ilias* harci felvonulása (XIV 394—399), lucretiusi elemekkel módosítva (vö. VI 142—149). A hangulatot ezúttal is hangfestő alliterációk fokozzák. A juh- és kecsketenyésztés (III 286—294) bevezetése emelkedett, ünnepélyes; már az indítás heroikus hangvételű: *Hic labor, hinc laudem fortes sperate coloni* (288). A szóválasztás heroikus, alliterációk fokozzák az ünnepélyességet: *verbis vincere | magnum quam sit* (289—290). A lezárás nemkevésbé emelkedett: *Nunc veneranda Pales, magno nunc ore sonandum* (294). Az átszellemült költői lelkesedés, ihletettség kifejezése — a magasztosabb tárgyba fogó — Lucretiust idéző reminiszcenciákkal ékes.[14] A célkitűzés Servius szerint: *Humilem materiam alto sermone decorare*[15] — csakhogy ez az epikus-didaktikus hangvétel paródiája, vagy legalábbis ironikus kezelése. Összhangban van ezzel a tendenciával a folytatásban használt, prózai rendelkezésekre vonatkozó törvénykezési terminológia: *edico* (295), *iubeo* (300), *iubebo* (329). Ugyancsak epikus hangvételű a méhészet tárgyalása (IV 1—5) a szerény *(tenuis)* tárgyhoz képest: *aerii mellis caelestia dona* (1.), *admiranda. . . spectacula* (3.), *magnanimos duces . . . mores et studia et populos et proelia* (4—5). A didaktikus előadás során lépten-nyomon találkozunk irónikus célzatú epikus túlzásokkal;[16] így pl. az az utasítás, hogy a méheknek ivóvízül szolgáló patakba, tavacskába kavicsokat kell tenni, így hangzik: *grandia conice saxa | pontibus ut crebris possint consistere* (26—27). A Varrónál *(r. r.*

[11] *Ge.* II 282—283; vö. *signa movet . . . fertur in hostem*, 236.

[12] I. m. 289.

[13] Vö. *L. P. Wilkinson:* The Goergics of Virgil. Cambridge 1969. 101—102.

[14] Így 292—293., vö. Lucr. I 926—927; 189. Lucr. I 922., *lanigeros greges* (289): Lucr. V 735. csillagászati problémákról. Vö. *A. Forbiger:* P. Virgilii Maronis Opera. Pars I[3]. Lipsiae 1852. 401—402. *W. Richter:* i. m. 296—297.

[15] Vö. *Ge.* 290: *angustis . . . addere rebus honorem.*

[16] Vö. *Wilkinson:* i. m. 100. *Richter:* i. m. 219.

III 16, III 16, 27) 2—3 cm mély víz nála *Neptunus* (29). Hasonló a méhek szorgos és ügyes munkájának összehasonlítása a kyklópszokéval.[17] A finoman ironikus előadást gyakori alliterációk[18] és lucretiusi reminiszcenciák teszik hangulatosabbá, érzékletesebbé, egyben megmosolyogtatóbbá.

4. Az *eclogák*ban a paródia jobbára játékos, ironikus mozzanatok formájában érvényesül. Damoetas versének kezdete (3, 60): *Ab Iove principium, Musae: Iovis omnia plena* — a folytatáshoz képest túlontúl emelkedett hangú. Az Aratos tankölteményével elejéről kölcsönzött (s egyebek közt Pindarosra is utaló) fogalmazása szerényebb, köznapibb összefüggésben meglehetősen ironikusan hat. A másnapos mámorából felriasztott kedélyes Silenus[19] kozmogóniai költeménye (6, 31—40) Lucretiuson alapszik (IV 416—440), s a *De rerum natura* terminológiáját, fordulatait vonultatja fel; vö. *per magnum inane; coacta semina; liquidi ignis; exordis omnia; animal* (levegő, ég értelemben); *discludere*, stb. Mindez az adott összefüggésben kissé momikusan hat. Gallust szerelmi bánatában Silvanus és Pan vigasztalja (10, 24 sk.). Pan bemutatásának, leírásának több eleme Lucretiuséval mutat hasonlóságot (IV 586 sk.). Pan-t azonban Lucretius az emberek által kiagyalt különféle istenalakok (589, 590—594) között vonultatja fel: az átvétel ily módon kissé parodisztikusan hat.

5. Az *Aeneis* különböző alakjainak bemutatásában, jellemzésében és megszólaltatásában is felbukkannak parodisztikus vonások, nemcsak állatok,[20] kisebb rangú szereplők, hanem hősök és istenek esetében is.

Charónnak, az alvilág révészének a megjelenése ijesztő, elriasztóan szutykos, szakálla torzonborz, külseje elhanyagolt, ruházata rendetlen, piszkos: valóságos vígjáték figura; nem különb, mint egy kikötőben lebzselő közrendű római rabszolga.[21] A gőgös, türelmetlen, kíméletlen *(«aspera»)* Iuno fellépése, jellemzése nem egyszer a *palliata* műfaj *dotata uxor*-alakjára emlékeztet.[22] Aeolus — ennek az ellentmondást nem ismerő fennségnek is megfelelően — olyan modorban válaszol neki — Guillemin szerint[23] — mint egy római centurio a parancsnokának:

Tuus, o regina, quid optes,
Explorare labor; mihi iussa capessere fas est (I 76—77)

[17] IV 170—183. Vö. alább .. l. és 29. j.

[18] L. a 173, 175, 177., 179., 181. és 182. sorokat!

[19] Silenusszal kapcsolatban l. *E. Paratore* elmélyült elemzését (Struttura, ideologia e poesia nell'ecloga VI di Virgilio. In: Hommage à Jean Bayet. Coll. Latomus LXX. Bruxelles 1964. 509—510. 522—523., 530—532.) a parodisztikus vonások tárgyalása nélkül.

[20] Nincs híjával iróniának az a jelenet, amikor Cerberus, az Alvilág lejáratának az őre *('Tartareus custos')* Hercules elől Pluto trónja mögé bújik (VI 395—396); vö. Seneca, *Herc. fur.* 1601—2. *Herc. Oet.* 803—4. L. még *Ed. Norden:* P. Vergilius, Aeneis Buch VI². Leipzig—Berlin 1916. 221. *Cèbe*, i. m. 236.

[21] *Portitor has horrendus aquas et flumina servat / Terribili squalore Charon, cui plurima mento / Canities inculta iacet, stant lumina flamma, / Sordidus ex humeris nodo dependet amictus* (VI 298—301). Vö. *Cèbe:* i. m. 236.

[22] Vö. *A. M. Guillemin:* L'originalité de Virgile. 1931. 110.

[23] I. m. 119., vö. *Cèbe:* uo. Egyben elhárítja magáról a felelősséget, amint azt már *Forbiger* megjegyezte, i. m. 25.-1.

A folytatás azonban, megítélésünk szerint, jobban illenék egy vígjátékbeli *parasitus* szájába:

> *Tu mihi, quodcumque hoc regni, tu, sceptra Iovemque*
> *Concilias, tu das epulis accumbere divom . . .*[24]

Iuppiter viszont egy római fiskálist megszégyenítő köntörfalazással[25] igyekszik elkerülni a kényelmetlen állásfoglalást (X 104—113). Nagyhangú szónoklásával csak zavarát kívánja leplezni; hangoztatja pártatlanságát, a döntést a végzetre hárítja.[26]

Az *Aeneis* IX 59 sk. az ellenséges várost és tábort kikémlelő Turnust a juhakol körül ólálkodó farkashoz hasonlítja. A minta Apollonios Rhodios.[27] A hasonlat azonban a figyelmes olvasóban felidézi a *Ge.* III. végét (547 sk.), ahol valóságos farkasról van szó, s ez óhatatlanul paródia érzetét kelti. Épp így ironikusan hat Atlas jéggé fagyott bozontos szakállának *(glacia riget horrida barba,* IV 251) említése is, amely ugyancsak felidézi a *Ge.* humorosan eltúlzott leírásában ábrázolt északi vadászokat, akiknek «*stiriaque impexis horrida barba*».[28] Az Aeneas fegyvereit, vértjét kovácsoló, izzadva, zihálva dolgozó kyklópszok leírása is óhatatlanul felidézi — márcsak majdnem szó szerint azonos megfogalmazása révén is — a *Ge.* említett képét, amely a méhek buzgólkodásának aposztrofálására használta a kyklóps hasonlatot.[29]

Ne felejtsük el azonban, hogy a paródia szellemi játék is, amely arra is irányul, hogy az olvasó-hallgató felismeri-e a célzatos, enyhén módosított idézést, az ismertnek feltételezett eredetire történő rejtett célzást.[30] Annak a felfogásnak a szellemében, hogy Aristotelés — aki a művészetet a természet utánzásának tekintette — éppen a hasonlóság felismerésében látta a művészi élményt.[31]

[24] Uo. 78—79, gondoljunk csak Iuno megelőző csábító, megvesztegető ígéretére: 71—73.

[25] *Quandoquidem; haud licitum; quae cuique; quam quisque; seu . . . sive; sua quisque.*

[26] *Accipite ergo animis atque haec mea figite dicta* (104). *Rex Iuppiter omnibus idem. / Fata viam invenient* (112—113). Vö. *Cèbe:* i. m. 236—237., 271.

[27] I 1243 sk., vö. *Il.* XI 547 sk.

[28] III 366. Vö. *Il.* XII 278—286., ahol Zeus a földilakókra zúdítja a havat: a *Ge.* idézett helyén (III 368 sk.) a szarvasmarhákat és a szarvasokat borítja el a hótömeg. Legutóbb *J. H. Morwood* foglalkozott Vergilius Atlas-ábrázolásával (Aeneas and Mount Atlas. JRS 75[1985]51—59). Említi *J. Conington* megjegyzését (Virgil 1884), amely szerint a kép a modern olvasó számára groteszk; maga azonban ebben a vonatkozásban semmiféle megjegyzést nem fűz a témához.

[29] III 366. Vö. föntebb 00 o. és 17. j.

[30] Ezért is volt a paródia alapja kezdettől elsősorban Homéros, hiszen az Iliast és az Odysseiát joggal lehetett ismertnek feltételezni; vö. már *O. Delepierre:* La parodie chez les Grecs, chez les Romains et chez les modernes. London 1870, 26.

[31] Aristotelés, *poet.* 4 (1448 b): *αἴτιον δὲ καὶ τούτου, ὅτι μανθάνειν οὐ μόνον τοῖς φιλοσόφοις ἥδιστον ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοίως . . . διὰ γὰρ τοῦτο χαίρουσι τὰς εἰκόνας ὁρῶντες, ὅτι συμβαίνει θεωροῦντας μανθάνειν . . .* Vö. *Sarkady János* fordítását: Arisztotelész, Poétika. Magyar Helikon 1963. 11.

BORZSÁK ISTVÁN

FABIUS PICTOR REDIVIVUS

HAHN ISTVÁN EMLÉKÉNEK

Előadásom[1] hirtelen választott címe a t. hallgatóság idősebb tagjait Hegedűs István «Menander redivivus»-ára emlékezteti (1909). A kairói Menandros-papírusz felfedezése (G. Lefebvre, 1905) annak idején nagy szenzációnak számított; Hegedűs István hamarosan a hazai közönséggel is megismertette a töredékesen bár, de *újjászületett* komédiaírót. Félreértés ne essék: Fabius Pictor-papírusz sajnos nem került elő; a római történetírás kezdeményezőjének alakjával és teljesítményével sem túl sokan foglalkoztak az elmúlt években, úgyhogy a továbbiakban inkább *feltámasztási kísérletet* merek ígérni.

Nem célom itt az újabb szakirodalom[2] ismertetése. Annál szívesebben hivatkozom annak a kutatótársunknak és barátunknak két fontos tanulmányára, akinek 75. születésnapját nemrégiben (1988. március 28-án) már csak hálás emlékezéssel ünnepelhettük. Méltó szavak hangzottak el *Hahn Istvánról*, mint a hazai ókorkutatás polihisztoráról, történészgenerációk nevelőjéről, megható tudós-anekdoták hőséről; én ezt a próbálkozást is a jó ember, a jó barát emlékének szentelem. «Appian und Hannibal» c. tanulmánya az Acta Antiqua 1972. évfolyamában (95 skk.), az «Appian und seine Quellen» c. pedig a Joh. Straub-emlékkönyvben (Romanitas — Christianitas. Berlin—New York 1982, 251 skk.) jelent meg. Hahn Istvánnak sikerült kimutatnia, hogy a császárkori Appianos a második pún háborúról szóló könyvét (illetőleg könyveit: Annibaiké, Ibériké, Libyké) Fabius Pictor, az események részese és a római történetírás megalapítója nyomán írta meg.

Ehhez kapcsolódtunk néhány éve a *septuagenarius* Hahn Istvánnak dedikált dolgozatunkkal, amelyben az A. Rosenbergtől[3] «sivár, hazug annalisztikának» bélyegzett appianosi szöveg hellenisztikus elemeire, közelebbről a makedón Alexandros alakja körül kikristályosodott regényes-drámai hagyománynak hovatovább Karthagóban és Itáliában is megfigyelhető jelentkezésére mutattunk rá.[4] Igen, ha a nagy király vonásait nemcsak Scipio, hanem

[1] Elhangzott az Ókortudományi Társaság 1988. április 15-i ülésén.

[2] *A. Momigliano:* Linee per una valutazione di F. P. Rendic. Acc. Linc. 15 (1960) 310 skk.; *Alföldi A.:* Early Rome and the Latins. Ann Arbour — London 1963, 123 skk.; *G. Perl:* Der Anfang der röm. Geschichtsschreibung. F. u. F. 38 (1964) 185 skk. és 213 skk.; tüzetesen *D. Timpe:* F. P. und die Anfänge der röm. Historiographie. ANRW I. 2. Berlin—New York 1972. 928 skk.; rövidebben, de a római történetírás általános összefüggéseire is tekintettel *D. Flach:* Einf. in die röm. Geschichtsschr. Darmstadt 1985. 60 skk. Idézzük itt *G. P. Verbrugghe* nemrégi tanulmányának (Three Notes on F. P. and his History. Miscell. Eug. Manni, VI. [Roma 1980] 2157 skk.) kezdőmondatát: «Interest in F. P. continues.»

[3] *A. Rosenberg:* Einl. und Quellenkunde zur röm. Gesch. Berlin 1921, 205.

[4] *B. I.:* F. P. és a Nagy Sándor-hagyomány. Ant. Tan. 30 (1983) 199 skk.

Hannibal historiográfiai ábrázolásaiban is felfedezhetjük (már pedig ez Livius-elemzéseink és a Nagy Sándor-hagyomány frazeológiájának szinoptikus vizsgálata óta bizonyítottnak tekinthető),[5] akkor várható volt, hogy a görög dolgokban örökletesen járatos Fabius Pictor görög nyelvű történeti műve sem érintetlen az i. e. 200 körüli hellenisztikus történetírás kívánalmaitól és konvencióitól.

«Fabius évkönyveinek *első* (vagyis a Róma alapítását és a királyok korát tárgyaló) *részében* a hellenisztikus elbeszélő technikát mindig számon tartották» — olvassuk D. Timpe mértékadó modern feldolgozásában.[6] Utaljunk itt először is Aeneas álmára, amelyet Cicero egyéb *somnia fabularum* között ismertet (De div. I 21, 43): *Aeneae somnium, quod in nostri Fabi Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt . . ., ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt.* Ed. Norden, aki «Ennius und Vergilius»-ában[7] Hannibalnak Saguntum elfoglalása után látott álmát — mintegy Italia meghódítására felszólító égi parancsot — irodalomtörténeti összefüggéseiben vizsgálta, a Karthagónak kedvező Silénos fikcióját is «ganz im Fahrwasser der hellenistischen Historiographie» helyezte el és egyebek közt a Tyros ostromára készülő Nagy Sándor álomlátásának (Curt. Ruf. IV 2, 17; Plut., Alex. 24, 5) motívumaival magyarázta.

Utaljunk aztán Romulus és Remus kanonizált történetére, amelyet Fabius Pictor — Plutarchos bizonysága (Rom. 3, 1) szerint — a peparéthosi Dioklés nyomán adott elő; utaljunk az anyaváros — Alba Longa — lerombolásának a «tragikus» történetírás receptje szerint ecsetelt leírására (Liv. I 29, Dion. Hal. III 29, Iust. VIII 5, 8 skk.), vagy még inkább az áruló Mettius példátlanul szörnyű meglakolására (Liv. I 28, 10), amelyet máshol[8] a hellenisztikus historiográfia homérizáló gyakorlatára, Achilleus bosszújának a végletekig fokozott «utánzására» vezettünk vissza.[9] A Kleitarchostól — és a nagy király környezetében nyüzsgő fűzfapoétáktól — meghonosított homérizálásra jó példa a hármasikrek bajvívásának Liviustól (I 24 sk.) vagy a halikarnassosi Dionysostól (III 18, 1 *πάθῃ θεατρικαῖς ἐοικότα περιπετείαις*) inszcenált *spectaculuma*,[10] és biztosan hellenisztikus (alexandriai) eredetű anakronizmus a Servius Tulliust trónra segítő anyakirályné szónoklata *ex superiore parte aedium* (Liv. I 41, 4), hiszen a VI. század primitív Rómájában még nem voltak emeletes paloták.

Servius Tullius gyermekkori láng-*prodigiumát* most mellőzve gondoljunk Tarquinius Priscus halálának leírására (Liv. I 40, 5—7): ez a drámai jelenet nem egyéb, mint a pherai-i Iasón (Xen., Hell. VI 4, 31 sk.) és a hérakleiai Klearchos meggyilkolásának (Iust. XVI 5, 14 sk.) ügyes transzponálása, minden valószínűség szerint Fabius Pictor írói leleménye, amellyel a szűkösen dokumentált királykornak ezt a fontos szakaszát a hellenisztikus historiográfia bőven áradó anyagából «felékesítette». Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a Liviustól «elszánt pásztorokként» (I 40, 5 *ex pastoribus duo ferocissimi*)

[5] Vö. *B. I.*: Ant.Tan. 27 (1980) 58 skk. és 192 skk.
[6] I. m. 944,42. j.
[7] *Ed. Norden*: Ennius und Verg. Leipzig—Berlin 1915, 118,1. j.
[8] Ant.Tan. 27 (1980) 209 sk.
[9] Vö. Curt. Ruf. IV 6,29 *per talos. . . spirantis lora traiecta sunt. . . gloriante rege Achillem. . . imitatum se esse;* l. még *A. Hamilton* kommentárját is *ad* Plut. Alex. 25,5 (Oxford 1969, p. 65).
[10] Vö. *B. I.*: *Spectaculum.* MTA I. OK 28 (1973) 347.

említett gyilkosok a halikarnassosi Dionysios előadásában (III 72) pásztornak öltözött előkelő ifjak és mindketten *Marcius*ok, — vagyis a Fabiusok múltszépítésében helyet kapott a Marciusok itt-ott kitapintható «Sagenfabrik»-ja is.[11]

Nem célunk Servius Tullius *latin*, majd Tarquinius Superbus *etruszk* restaurációjának régészeti vagy történeti dokumentálása.[12] Tény az, hogy a kétségtelenül meglévő történeti mag az idők folyamán kiterebélyesedett, legendássá bővült. Gellius Attikai éjszakáinak egyik tanulságos fejezete (XVII 21) jut az eszünkbe, amelyben a fáradhatatlan cédulázó a *krónikás könyvekből (ex libris, qui chronici appellantur)* nem Görögország és Róma legkiválóbbjainak teljes és pontos időbeli egybevetését *(συγχρονισμούς)* tervezi, hanem csak azt, *ut noctes istae quadamtenus his quoque historiae flosculis leviter iniectis aspergerentur*. A kicédulázott forrásművek szerzői közül — igaz — csak a II. századi Cassius Heminát, azután Cornelius Nepost és Varrónak *de poetis* c. könyveit említi, de Salamis után négy esztendővel evidenciában tartja a 306 Fabius cremerai pusztulását is (21, 13), amivel megint csak a Fabius-nemzetség múltjának és jelenének szószólójához jutottunk. Nos, ezekben a *synchronismos*-okban hagyományosan egymás mellett szerepelt Solón és Tarquinius Priscus, Peisistratos és Servius Tullius, az athéni zsarnokölők és Tarquinius Superbus. Ezzel együttjárt a Tarquiniusok elűzéséhez fűződő római hagyománynak a *tyrannoktonia* hérodotosi és thukydidési megörökítésével való kereszteződése. Lehet, hogy a Lucretia-történet nem puszta kitalálás, de Tarquinius Superbus irodalmi sorsának alakulásában talán Harmodios és Aristogeitón kapcsolatának (Ath. pol. 18, 2) is lehet némi szerepe, és a római múlt formálói Hippias példájának (Thuk. VI 59, 3) ismerete nélkül aligha adatták volna a római király leányát a tusculumi Octavius Mamiliushoz.[13]

A tipikus tyrannos-portré (Liv. I 49) tetszetőssége[14] arra vezetett, hogy egész passzusok szivárogtak át a szegényes római hagyományba, amint ezt Ogilvie (195) tételről tételre valószínűsíti: Gabii kalandos elfoglalása (Liv. I 53, 4 skk.) nem egyéb, mint a hérodotosi Zópyros- (III 154), ill. Periandros és Thrasybulos-történet (V 92) kontaminálása; maga a delphoi-i követség (Liv. I 56, 5 sk.) történeti lehet, de a részletekhez (a kígyó-prodigiumhoz, a kivájt bothoz, a *Terra mater* megcsókolásához) megannyi görög párhuzamot sorakoztathatunk fel. Ogilvie (uo.) bizonytalanul «III. századi történetírók fáradozásait», majd Cassius Hemina 15. töredékét említi, de legalább annyi okkal regisztrálhatjuk és hasznosíthatjuk a Fabius Pictor nevével hagyományozott adatot is (Tarquinius Superbus hadizsákmányáról: I 55, 8, vö. előbb I 44, 2). Ezek szerint minden jel arra mutat, hogy Fabius Pictor a mesés kezdetektől a királyság bukásáig valóban részletesen tárgyalta a római történelem első korszakát, még pedig a hellenisztikus historiográfia eszköztárának, módszereinek és addigi teljesítményeinek szuverén ismeretében.

D. Timpe fentebb idézett megállapítása a hellenisztikus elbeszélő technika alkalmazásáról kifejezetten a fabiusi mű *első* részére korlátozódik; a *ktisis* és a kortársként átélt történelem behatóbb tárgyalása között Fabius Pictor

[11] Vö. *B. I.: Innoxia flamma*. Listy filologické 106 (1983) 33 skk.

[12] Itt hivatkozunk *R. M. Ogilvie* nélkülözhetetlen Livius (I—V.) kommentárjára (Oxford 1965), p. 156.

[13] Liv. I 49,8; vö. *Ogilvie:* i. m. 198; a *gens Mamilia* felemelkedéséről: 423.

[14] Vö. *B. I.:* Persertum und gr.-röm. Antike. Zur Ausgestaltung des klass. Tyrannenbildes. Gymnasium 94 (1987) 289 skk. (L. fentebb, a 99. lapon.)

a korai köztársaság fontosabb eseményeit csak *capitulatim* (Dion. Hal. I 6, 2 κεφαλαιωδῶς) tekintette át. «A fabiusi történeti műnek lényegileg egyetlen része sem oly kevéssé megfogható (fassbar), mint ez» (948), amelyet csak itt-ott szakíthattak meg «római erényekre és hőstettekre való utalások» (952). Kár, hogy a túl óvatos Timpe ebben az összefüggésben nem tér ki pl. a *plebejusi* eredetű Marciusoknak Fabius Pictortól is felkapott múlt-konstruálására, már mint a köztudatban a *patriciusi* érdekek elszánt védelmezőjeként élő Cn. Marcius Coriolanusra. A Coriolanus-tragédiát szívesen részletező Livius név szerint idézi Fabiust (II 40, 10 *longe antiquissimum auctorem*, ugyanígy I 44, 2), mint akinek előadásában Coriolanus késő öregkoráig számkivetésben tengődött, *de élt;* azt is tudja róla, hogy idős fejjel még sokkal nyomorultabbnak mondogatta száműzetését (40, 11 *refert certe hanc saepe eum exacta aetate usurpasse vocem multo miserius seni exilium esse*). Ogilvie helyesen mutatott rá kommentárjában arra, hogy már ez a Fabius Pictor-féle változat is drámai színezés eredménye, hiszen a száműzött Coriolanus rezignált szavajárása a kolónosi ligetben hontalanul (Soph., O.K. 208 ἀπόπτολις) bolyongó Oidipus panaszait visszhangozza. (Az asszonyok követségének leírásában, különösen Veturia beszédében ugyanő «a görög tragédia legfeszültebb mozzanatainak» reminiszcenciáit tapintotta ki.[15])

Amikor a Nagy Sándor-hagyomány kialakulását és elágazásait nyomozva Curtius Rufus regényes történetében (IV 1, 19 skk., vö. Iust. XI 10, 8 sk., Diod. XVII 47) a sidóni (vagy tyrosi) Abdalonymus történetére bukkantunk, váratlan összefüggések rajzolódtak ki. A vízmeregető kertészből a királyi székbe emelkedő hős alakjának *keleti* kapcsolatairól jó eligazítást kaphatunk pl. P. Goukowsky Diodóros-kiadásának[16] jegyzeteiben, de a *nyugatiakról* — tudtommal — eddig nem esett szó. Mindössze Pigler Andor «Barokk témáinak» ábrázolásai közt (II 348 és 362 sk.), néhány festmény tárgyának bizonytalansága mutatja, hogy a kitűnő művészettörténész elgondolkodott a hasonlóságon, illetőleg összetéveszthetőségen: «Abdalonymus *vagy* Cincinnatus.» Igen, valóban elgondolkodhatunk: hogy került a tyrosi kertészkirály a Tiberis partjára? (Liv. III 26.) Ha arra gondolunk, hogy Hannibal kíséretének görög propagandistái — a nagy makedón legendagyártóinak nyomán — a pún hadvezért is felruházták a keleti mítosz csákányos hősének «sziklavágói» vonásaival,[17] akkor igazat adhatunk Mommsennek, aki Hannibal armeniai városépítésének hagyományát (Strab. XI 14, 6 p. 528; Plut., Luc. 31 sk.) «keleti mesékkel összeszövődött kitalálásnak» minősítette.[18] Ha továbbá arra gondolunk, hogy ezek a «keleti mesékkel összeszövődött kitalálások» a második pún háború élet-halálharcában — vagy már korábban! — a *másik* oldalon is használhatónak mutatkoztak és szíves fogadtatásra találtak (főleg a «Scipio-regény» kiagyalóinak és terjesztőinek körében, de ugyanígy Q. Fabius Maximus és más vezető családok — a Marciusok, Quinctiusok, Atiliusok ... — környezetében is), akkor talán nem megalapozatlan az a feltevésünk, hogy Abdalonymusnak Diodórostól (XVII 47) *Tyrosba* «transzportált morális anekdotája» (Goukowsky, 200) tovább is transzportáltathatott a *tyrosi* (= Sarranus-

[15] I. m. 334.

[16] Assoc. G. Budé (Paris 1976), 200 sk., vö. *G. Binder:* Die Aussetzung des Königskindes. Meisenheim a. Gl. 1964. 162 sk.

[17] Vö.: Ant. Tan. 27 (1980) 217, az ott id. helyekhez l. *Norden* megjegyzéseit is: Enn. und Verg. 117,2. j.

[18] Röm. Gesch. I⁷. Berlin 1874. 747.

Serranus) Hannibal *ellenfeleinek* táborába, mint a *római frugalitas* megható iskolapéldája.[19]

A szűkös köztársaság-kori hagyomány formálódásának szemléltetésére talán még jobb példa a 306 Fabius önfeláldozásának története (Liv. II 49 sk., Dion. Hal. IX 15 sk., Ovid., Fasti II 205 skk.). Itt bízvást hagyatkozhatunk Ogilvie kommentárjára (359 sk.): Lehet, hogy valóban a Fabiusok kezdeményezték a Veii elleni akciót, arrafelé elterülő birtokaik védelmére; a harc során el is pusztulhattak sokan, de már az, hogy csak a háromszázhat Fabius esett volna el, és egyetlen kiskorú gyermek plántálta volna tovább a nemzetséget, a halikarnassosi Dionysios szavaival «színházi kitalálás» (IX 22 *πλάσμασιν ἔοικε θεατρικοῖς*). Az ilyen «szépítő» kitalálásokra az angol szakirodalomban az *embellishment* (franciául *embellissement*) kifejezést használják. Biztos, hogy a Fabiusok is ugyanolyan gonddal és büszkén őrizték nemzetségük múltjának emlékeit, mint a Claudiusok (Cic., Brut. 16, 61): *sua quasi ornamenta ac monumenta servabant . . . ad memoriam laudum domesticarum et ad illustrandam nobilitatem suam;* Sallustius (Iug. 4, 5) szerint a Cunctator virtusát is az ősök képmásainak szemlélelése lobbantotta lángra. Ovidius hallhatott egyet s mást Paullus Fabius Maximustól, amikor a cremerai vészt Fastijába foglalta,[20] Livius is tudott C. Fabius Ambustus 307 katonájának későbbi pusztulásáról (VII 15, 10), tudhatott a második pún háború idejéből a Cunctator hasonló (300 fős) veszteségéről is (Plut. vit. par. min. 4). Diodóros (XI 55) szerint *egy legio* (306 + 4000 fő, *köztük* Fabiusok) vonult hadba: ebből lett a liviusi *sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneres, egregius quibuslibet temporibus senatus* (II 49, 4, Madvig szövegformálásában).

A Fabiusok gyülekezésének és kivonulásának ünnepélyes ábrázolását (II 49, 2 skk. *Fabii . . . quo iussi erant, conveniunt; consul paludatus . . . gentem omnem suam instructo agmine videt; . . . nunquam exercitus neque minor numero, neque clarior fama et admiratione hominum per urbem incessit . . . sequebatur turba propria alia cognatorum sodaliumque . . ., precantur, ut illud agmen faustum atque felix mittant . . .; in cassum missae preces . . .*) ugyanúgy Thukydidés ihlette a szicíliai flotta «kikísérésének» tragikusan baljóslatú megörökítésével (VI 30 sk.), mint majd később — pozitív előjellel! — Scipio hajóhadának lilybaeumi kifutását (Liv. XXIX 26 sk., előkészítése XXVIII 43, 30).[21] Thukydidésre már Fabius Pictor visszanyúlhatott; Scipio tengeri útjának leírását[22] tudvalévőleg csak Coelius Antipater formálta *viharossá*.

Fentebb már volt szó a görög és a római események közt szerkesztett *synchronismos*okról (Gell. XVII 21): így hozták össze jól-rosszul Cremerát is

[19] Vö. Cic., Tusc. III 8,16 skk.; *Ogilvie* (*ad* Liv. III 26,6, p. 441): «The call from the plough was. . . a timeless episode involving a Quinctius.» *Ogilvie* ugyanitt utal Cincinnatus felmentő haditettével kapcsolatban egy késői Minucius-utódra, akit 217-ben Q. Fabius Maximus, a majdani Cunctator mentett ki szorult helyzetéből, l. Polyb. III 103 skk. A Cincinnatusról szóló elbeszélést már *W. Weissenborn* is «eredetileg időtlen (zeitlos) történetnek» jellemezte (Einl. 25). Vö. Sp. Maelius szintúgy «időtlen (timeless) legendájával» (*Ogilvie*, 550).

[20] A Fabiusok és Claudiusok ősi vetélkedése tükröződik még Horatius ódáinak IV. könyvében is: a kezdővers Paullus Fabius Maximusnak (a Tacitusból ismert Marcia férjének, Ovidius pártfogójának) szól, míg a 4. és 14. óda a Claudiusokat dicsőíti; vö. *R. Syme:* Tac. II (Oxford 1958) 570.

[21] Vö. *B. I.:* Thukydidéstől Tacitusig. Ant. Tan. 21 (1974) 235 sk. és 27 (1980) 70.

[22] *D. Flach* (Tac. in der Tradition der ant. Geschichtsschr. Göttingen 1973, 27) szerint «nach dem Muster hellenistischer Katastrophenschilderungen».

Xerxés inváziójával. Ha most meggondoljuk, hogy Thermopylai védelmére 300 spartai és összesen 3900 szövetséges vonult fel (Hérod. VII 202), és a perzsa túlerőnek csak az áruló Ephialtés kalauzolásával sikerült a spartaiakat bekerítenie,[23] úgyhogy végül a jós Megistias egyetlen fia maradt életben (Hérod. VII 221), akkor érthetővé válik a római hagyomány akárhány következetlensége, és a Fabius-nemzetség tragédiájára összpontosított liviusi előadás forrását sokkal biztosabban kereshetjük a történetíró Fabiusban (aki Catóhoz hasonlóan szintén nem volt *detrectator laudum suarum:* Liv. XXXV 15, 9), mint azt legutóbb még A. Momigliano is feltételezte.[24] Mi az eddigiek alapján meggyőződéssel csatlakozunk E. Pais régebbi — pozitív — állásfoglalásához,[25] illetőleg sejtéseihez, amelyeket vizsgálódásainkban megalapozottnak találtunk.

Érdemes volna behatóbban foglalkoznunk a későbbi könyvekből pl. Veii ostromával (V 19 skk.), amelyben nemzedékek legendagyártó manipulációi sűrűsödtek össze, míg végül Camillus triumfálása emberfölötti szférákba emelkedett, és egyetlen város hatalmának megtörése hovatovább egész Etruria elleni háborúvá duzzadt. Róma erőfeszítései és sikerei a Trója falai körül tíz esztendeig dúló hősi hadakozással való azonosítást követelték, — mint ahogy a zsarnok király elűzésének vagy a Fabiusok cremerai pusztulásának hellenizálásában megfigyelhettük. A történeti valóság «megszépítése» jórészt az első római történetíróknak tulajdonítható, akik «félszemmel még a görög közönséget figyelték» (Ogilvie, 628). Mivel azonban Livius előadása a fokozatos «embellishment» végső szakaszát reprezentálja, mi most a későbbi — gracchusi, sullai, caesari, sőt augustusi — mozzanatok mellőzésével csak az itt-ott kitapintható *fabiusi* (vagy legalábbis jellegzetesen hellenisztikus) *nyomokat* tekintjük át. Appius Claudius beszédében (V 20, 5 sk.) a hellenisztikus historiográfia ismerőjének nem annyira az Ogilvie-től (673) kiemelt szónoki «trükkök és frázisok» tűnnek fel, mint inkább pl. a nyomjelzőnek vehető *labor periculumque* szókapcsolat (20, 6), vagy Veii végveszedelmének leírásában (21, 5 skk.) az Aeneis II. énekére (és így Enniusra stb.) jellemző vonások; a közbeiktatott *fabula* (21, 8; Plut., Cam. 5 *μύθευμα)* sem holmi *fabula praetextata*-ra, hanem a hellenisztikus történetírás szándékolt színpadi effektusaira, *tragikus* irányzatára — *ad ostentationen scenae gaudentis miraculis* — utal (vö. alább 22, 6, vagy korábban I 4, 7).

Később, amikor Veii elfoglalása után a quaestorok — *ingruente fato* (V 32, 7)![26] — a diadalmas hadvezért száműzetik, Camillus *achilleusi imával* fordul az istenekhez (32, 9): *precatus ab dis immortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent.* Achilleus példája nem modern kutatónak jutott az eszébe: az *Ἀχίλλειος εὐχή*-t Appianos (Ital. 8, 5) említi (vö. Il. I 233 skk.). Már pedig ha Appianos a második pún háborút tárgyaló könyveiben *bizonyíthatólag*[27] felhasználta

[23] Vö. Liv. II 50,10 *vincebatque. . . paucitas, ni iugo circummissus Veiens in verticem collis evasisset.*

[24] *A. Momigliano:* Perizonius, Niebuhr and the character of Early Roman tradition. JRS 47 (1957) 112,54. j.

[25] *E. Pais:* Studi Storici. 1894. 339 skk.; Ancient Legends. 168 skk.

[26] Vö. alább (33,1): *adventante fatali urbi clade,* majd 36,6 *iam urgentibus Romanam urbem fatis,* — mint Luc. X 30 vagy Tac., Germ. 33,2.

[27] L. Ant. Tan. 30 (1983) 204.

az alkalomadtán homérizáló Fabius Pictort, akkor az *Italikéb*en miért nem használhatta volna![28]

Biztosan Fabius Pictorral hozandó összefüggésbe — a kelta vándorlásokról közbeiktatott excursus után — a clusiumi követjárásnak három Fabiusszal «felékesített» története (35, 4 skk.), amelyről Polybios természetesen mit sem tud. A három követ csak úgy azonosíthatatlan, mint az apa: M. Fabius Ambustus (35, 5); a történeti, időrendi, közjogi stb. buktatók feledtetésére szolgál a pompás kitalálás: Róma *megvédi* szövetségeseit (*N. b.* Clusium csak a III. század végén lett Róma szövetségese: Liv. XVIII 45, 18); mikor a *mitis legatio* ellenségeskedéssé fajul, a *nobilissimi fortissimique* ifjak a végzet rendeléséből (36, 6 *iam urgentibus Romanam urbem fatis*) avatkoznak bele *contra ius gentium* a harcba, ahol persze megmutatkozik a római *virtus:* az egyik Fabius ugyanúgy leteríti az ellenség vezérét, mint a legendás M. Valerius Corv(in)us (Liv. VII 26) vagy a nem kevésbé legendás T. Manlius Torquatus (VII 10). A meggondolatlan *(praeferoces)* Fabiusok azonban ez alkalommal szörnyű bajt zúdítottak városukra: Allia után a gallusok meg sem álltak Rómáig. Róma elfoglalásának liviusi ábrázolásába a Cannae utáni döbbenet tartós emlékén kívül megint korábbi görög reminiszcenciák vegyülnek: Delphoi megrohanásának (Hérod. VIII 35 sk.) és Athén feldúlásának a perzsa veszély elmúlta után klasszikusra színeződött képei. Mennyi ebből a fabiusi örökség? Sejthető, de *stricte* bizonyíthatatlan. Nem vitás viszont, hogy C. Fabius Dorsuo rettenthetetlen példaadásának (V 46) irodalmi kanonizálója csak az érintett nemzetség tagja lehetett.

Ezek után nem szükséges elismételnünk itt a hellenisztikus történetírásnak mindazokat a rekvizitumait, amelyeket — főleg a III. liviusi decasból — már régebben[29] sikerült kihámoznunk és a megfelelő történeti kontextusba illesztenünk. Visszatekintve mindenesetre érdeklődésre tarthat számot mostani kísérletünk szempontjából is az a tény, hogy az akkor kitapintott regényes-drámai motívumkincs a római annalisztika irodalmi igényű művelőinek jóvoltából korántsem csak Scipio Africanus alakját fonta körül, hanem — Silénosék közvetítésével — ellenfeléét, Hannibalét is, és jutott belőle Fabius Cunctatornak is.[30]

Helyénvalónak látszik viszont egy másik próbálkozásunk eredményeinek vázlatos ismertetése. A Joh. Straub-emlékkönyvben megjelent Silius Italicus-tanulmányra[31] gondolunk, amelyben — a császárkori költő forrásainak szokványos megítélésétől[32] eltérőleg — a már A. Klotztól[33] gyanított annalista elődökön kívül a hellenisztikus historiográfia számos jellemző elemét mutattuk ki. Kahrstedt szellemességét felkapva azt mondhatnám, hogy *majdnem* igaza volt, csak Homéros helyett a Choirilos-féle Homéridákat kellett volna írnia, akik *incultis versibus et male natis* (Hor., Epist. II 1, 233, vö. 266 *prave factis*)

[28] Vö. Ital. 6 (a Cremeránál elesett Fabiusok *πανολεθρία*-járól); a konstantinosi excerptumokban ránk maradt követség-leírás végén (5,13) mindenesetre Coriolanus *megkövezéséről* olvasunk, ami nem a Fabius Pictor-féle változatra utal.

[29] Ant. Tan. 27 (1980) 58 skk.

[30] Uo. 65; az «Ochsenlist» értelmezési kísérlete: Ant.Tan. 30 (1983) 201.

[31] *B. I.:* Die Punica des Sil. It. und die Alexander-Überlieferung, i. m. 164 skk.

[32] Vö. *U. Kahrstedt:* Gesch. der Karthager. Berlin 1913, 179: «Seine Quellen sind Livius, Homer und seine blühende Phantasie.»

[33] RE «Sil. It.» 85 skk.; Die Stellung des Sil. It. unter den Quellen zur Gesch. des 2. Pun. Krieges. RhM 82 (1933) 1 skk.; vö. még *J. Nicol:* The sources used by Sil. It. Oxford 1936.

«tisztelték meg» bőkezű mecénásukat, már mint Nagy Sándort. Ezeket a botcsinálta fűzfapoétákat azóta is fintorogva emlegetik, pedig fonák, de termékeny fantáziájuk oly sok mindennel gazdagította a historiográfiai hagyományt, hogy a mértékadó újabb összefoglalásokban (pl. W. Tarn vagy H. Strasburger írásaiban) a «poetasterek» (Dichterlinge) kalandos kitalálásai külön kategóriára érdemesíttettek. Itt megint csak nem hozom fel a mitikus keleti világhódítók csodatetteit, hegyek átvágását, csatornák építését, megközelíthetetlen várak elfoglalását, az isteni származás fikcióját stb. Mondanom sem kell, hogy Silius előadása szerint Pomponia is *Iovis furto* szülte Scipiót (XIII 615); az új-karthagói «tengeri csoda» (XV 237 skk.) előzményeit ismerjük; de a két vezér közti párviadal (IX 429 skk., XVII 510 skk.) még Appianos Annibaikéjában is helyet kapott (44, 187 sk.). A Choirilostól és társaitól kiagyalt monomachiákat (Dareiosszal, Pórosszal . . .) Kleitarchos és követői tették a regényes-drámai történetírás kötelező részévé, de gondoskodtak még «folyómenti csatákról» is (Diod. XVII 97, 3, Curt. Ruf. IX 4, 14 *cum amni bellum fuisse crederes;* Arr. VI 5), amelyeknek Siliusnál (IV 624 skk.) olvasható változatához H. G. Nesselrath egészen friss cikkében[34] csak annyit jegyez meg, hogy «unhistorisch, aber sehr episch» (azaz Vergiliuson kívül ne keressünk mintákat), legfeljebb azon csodálkozik, hogy a Trebia *mellett* vívott csata ábrázolásában egyetlen történetíró sem említ a folyó*ban* zajló küzdelmet (uo. 21. j.: einen Kampf *im* Fluss). Hasonló módon «interpretálja» a siliusi párharcot: «alles an dieser Szenenfolge ist rein episch». Mi most már tudjuk, hogy mennyiben «episch» — amennyiben az Alexandros-hagyományt kicifrázó Homéros-epigonok révén szivárgott be még Appianos igényes történeti művébe is. Silius eposzi mondanivalóját *nem lehet* kizárólag Liviusból levezetni, mint ahogy a nyilvánvaló eltéréseket sem lehet *egyéb* forrásoknak (egyebek közt a hellenisztikus historiográfia Rómában is felkapott teljesítményeinek) felhasználása helyett holmi «költői oekonómia» kívánalmaival magyarázni.

Mettius bűnhődésének liviusi ábrázolásával kapcsolatban már volt szó a gazai Betis achilleusi meghurcolásáról (Curt. Ruf. IV 6, 29). A sok hasonló homérizálás felsorolása helyett most már csak egy tanulságos párhuzamot mutatunk be, még pedig az Ilias Thersités-jelenetének (II 139 skk.) felbukkanását ott, ahol az olvasó aligha várná: a keleti hódítások lendületét *rumor* veszélyezteti (Curt. Ruf. VI 2, 15): *regem contentum rebus, quas gessisset, in Macedoniam protinus redire statuisse,* mire a megfáradt katonák — *lymphatis similes* — már készülődnek is az útra, hiszen régóta remélték, hogy végre üt a hazatérés órája, és a királynak minden leleményét latba kell vetnie, hogy a sereg újból lelkesen kövesse, *quocumque vellet* (4, 1). A hely «homérosi» rokonságát egyetlen kommentár sem jelzi. Nem maradt viszont észrevétlen egy hasonló funkciójú liviusi passzus, a második pún háborút máris követő makedóniai hadjárat epikus késleltetése (XXXI 6, 3 skk.): *fessi diuturnitate et gravitate belli . . . homines taedio periculorum laborumque* nem hajlandók szentesíteni az illető törvényjavaslatot. Q. Baebius trib. pleb. demagóg módon támadja a senatus urait: *incusaverat bella ex bellis seri, ne pace usquam frui plebs posset.* A thersitési uszításra a senatus gyalázkodással válaszol, a consul azonban gyújtó hatású szónoklatával eléri, hogy a háborút mégis megszavazzák.[35]

[34] *H. G. Nesselrath:* Zu den Quellen des Sil. It. Hermes 114 (1986) 212.

[35] Vö. *E. Olshausen:* Der Einfache Mann zwischen Krieg und Frieden. A «Livius: Werk und Rezeption» c. E. Burck-emlékkönyvben (München 1983), 234 skk. (a Curtius Rufus-hely és a Homéros-utánzók bevonása nélkül).

Csodálkozunk ezek után, ha nemcsak Liviusnál, Curtius Rufus regényes történetében vagy Silius Italicus eposzában, hanem a római történetírásnak mindjárt a legkezdetén is a hellenisztikus historiográfia ismeretére valló nyomokat találunk? Ha azonban valaki Fabius Pictornak *ebben is* kitapintható kezdeményezői szerepét vitatná, gondoljon a történetíró cognomenére és annak eredetére. Tudjuk, hogy egyik őse (valószínűleg a nagyapja, C. Fabius M. f. N. n. Ambustus),[36] *nobilissimus homo*, azért kapta a *Pictor* melléknevet, mivel 304 körül a quirinalisi Salus-templom falait festményekkel díszítette.[37] Altheim szerint[38] ez a hellénizmusnak az italiai festészet területére való behatolását jelentette, és az arisztokrata mester művészi stílusa aligha különbözött Közép-Italia egykorú műveiétől, pl. a vulci-i Tomba François freskóiétól. Tudjuk továbbá, hogy latiumi terrakotta-műhelyek már a III. században a lysipposi Nagy Sándor-portré tömeges reprodukálására rendezkedtek be,[39] vagyis egyszerű vidéki mesterek jóval megelőzték a regényes történetírás divatos irányzatainak római recepcióját. De G. E. Rizzo már a 20-as években a művészettörténeti emlékek sokaságával bizonyította,[40] hogy a makedón világhódító sikerei Dél- és Közép-Italiának nemcsak görög lakosait foglalkoztatták, és hogy a páratlan győzelmek képzőművészeti megörökítései mihamar egész Italiában elterjedtek. Tanulmányában Rizzo a pompeii Nagy Sándor-mozaik művészettörténeti összefüggéseinek vizsgálatával mintegy a Sándor-regény korábbi változatát mutatta be az italiai népek művészetében.

Ne feledjük azt sem, amit nem mindenki tart számon, hogy a római Fabius Pictor görög írói ténykedése nem áll egyedül a hellenisztikus világban: a pún Hannibal környezetében Silénos, Chaireas vagy Sósylos ugyanúgy görögül szólt az olvasókhoz, mint az egyiptomi Manethón vagy a babiloni Bérossos; az elkövetkezendő századok történetírása mégis a Fabiustól vetett alapokon bontakozott ki.

Gondoljunk aztán a Fabius-családnak az Ogulniusokkal, közelebbről azzal a Q. Ogulniusszal (cos. 269) való kapcsolataira, aki görög minta nyomán az első ezüstpénzt verette Rómában és ezzel lehetővé tette a kereskedést a hellenisztikus Kelettel. Ugyanez a Q. Ogulnius honosította meg Rómában a hellenisztikus Asklépios-kultuszt, és az sem lehet véletlen, hogy 273-ban ugyanő kereste fel követként a Fabius-család két tagjával együtt II. Ptolemaios Philadelphos alexandriai udvarát.[41]

Bármennyire hiányosak is a végére hagyott prozópográfiai adatok és túl szépek azoknak Altheimtől prezentált tanulságai, bármennyire tapogatózó jellegűek is annak a szerzőnek — címszereplőnknek — interpretációs kísérletei, akitől tulajdonképpen egyetlen hiteles mondatot sem ismerünk, csak utódainak idézeteit vagy hivatkozás nélküli konstrukcióit, ezek után talán mégis reálisabban látjuk Fabius Pictor görög nyelvű évkönyveinek hátterét és jelentőségét.

[36] Vö. *G. P. Verbrugghe:* i. m. 2162.

[37] Cic., Tusc. I 2,4; Val. Max. VIII 14,6; *F. Münzer:* RE «Fabius» 1835 sk.; Röm. Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart 1920. 88.

[38] *F. Altheim:* Rom und der Hellenismus. Amsterdam—Leipzig é.n. 94.

[39] Enea nel Lazio. Archeologia e mito. Roma 1981, 182 sk. és 259 sk.

[40] *G. E. Rizzo:* Battaglia di Alessandro nell'arte italica e romana. Boll. d'arte 5 (1925—26) 529 skk.

[41] Vö. *F. Münzer:* Adelspart. 85 skk.; *F. Altheim:* i. m. 92 skk.

HARMATTA JÁNOS

HEPHTHALITA FELIRATOK AVAR LELETTÁRGYAKON

SZEMERÉNYI OSZVALDNAK

I

Irán és Közép-Ázsia sāsānida-kori nemesfém (főleg aranyozott ezüst) edényeinek általában hosszú és bonyolult a története. A nagy iráni (perzsa, szogd, xvārizmi stb.) kézműves-központokban készültek az uralkodók és az arisztokrácia részére, hosszú ideig, esetleg több évszázadig voltak használatban és többször cseréltek gazdát s egy részük a Közép-Ázsiát elfoglaló és Iránba is betörő türk törzsi arisztokrácia kezébe került. A népvándorlás során a Kelet-Európa steppéire áthúzódó türk törzsek számos ilyen edényt magukkal hoztak, egy részük a Kárpát-medencébe is eljutott, más részük történeti pályafutását a Káma-vidéken, feltehetőleg végül finnugor törzsek kultikus kincseként fejezte be.

A sāsānida-kori ezüst edények történeti sorsáról a felületükön bekarcolt, bevésett vagy poncolt középperzsa, szogd, xvārizmi, hephthalita és türk feliratok vallanak. Vannak olyan edények is, amelyekre az egymást követő tulajdonosok különböző nyelvű, így többek közt középperzsa és türk vagy középperzsa, szogd és hephthalita feliratokat karcoltak. A feliratok fennmaradási állapota függ készítésük módjától, az edény kopásától és sokszor múzeumi kezelésétől is. Legjobb állapotban és legtovább a mélyen bevésett feliratok maradtak fenn, míg a felületre csak éppen rákarcolt feliratok a kopás, a tisztítás és a múzeumi kezelés során könnyen eltűnhettek. Így többek közt egy S. A. Teplouchovtól az Uybat folyónál 1921-ben feltárt kurgánban talált kis ezüstedényen a restaurálásnál eltűnt a kétsoros türk rovásírásos felirat egy része.[1]

A karcolt és lekopott feliratok felfedezését és elolvasását az teszi lehetővé, hogy a fémfelületen még a karcolás bemélyedésének eltűnése után is elszíneződés formájában sokszor felismerhetők maradnak a betűk körvonalai. Ezek a betűnyomok megfelelő megvilágítással készített fényképfelvételeken gyakran sokkal jobban kivehetők, mint az eredeti tárgyon, amelyen a nem megfelelő szögben ráeső fény esetleg észrevehetetlenné teszi az elszíneződést. Így történhetett meg, hogy az Ermitage egyik sāsānida-kori ezüst tálján (lelt. sz. N S-250) először csak az erősen bevésett hephthalita feliratot sikerült megfigyelni.[2] Később, az edény talpáról készült kitűnő, nagyított fénykép-

[1] *D. D. Vasil'ev:* Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrád 1983. 27 (Ye-83): Надпись... сохранилась не полностью, частично уничтожена при реставрации, ...». Vö. *A. N. Bernštam:* Древнетюркское письмо на р. Лене. ЭВ 4 (1951) 85.

[2] Az edény tanulmányozásának lehetőségét *V. G. Lukonin* osztályvezetőnek köszönhetem.

felvétel[3] ismételt tanulmányozása alapján meg lehetett állapítani, hogy az először azonosított hephthalita felirat csak az utolsó a tál talpára vésett, ill. karcolt feliratok között s ezen kívül még legalább egy vagy két régebbi hephthalita, egy szogd és egy középperzsa felirat vehető ki rajta.

II

Mindezt azért kellett előrebocsátani, mert egyes avar ezüst edényeken is többféle felirat maradványait figyelhetjük meg s ezek között Közép-Ázsiában keletkezett szogd és hephthalita karcolt feliratok is előfordulnak. Így a Budapest XIV — Tihanyi téri közép-avar temető 5. sírjából előkerült ezüst kelyhen (lelt. sz. T. 54.5.2) 7 feliratot sikerült megfigyelni, amelyek közül 1 Buxāra-i szogd, 1 hephthalita, 5 pedig avar rovásírásos felirat volt.[4] A Buxāra-i szogd felirat, amely a kehely súlyát 100 *δang*-ban (82 gr) jelöli meg, világosan bizonyítja, hogy az edény Buxārában vagy mindenesetre a Buxāra-i szogd írás elterjedési területén készült. A hephthalita felirat viszont arra utal, hogy a kehely első tulajdonosa egy hephthalita *βαγο χοαδηο* 'fenséges úr' (vagy 'felséges úr') lehetett, de korábban nevét nem sikerült kibetűzni az edény talpfelületén.

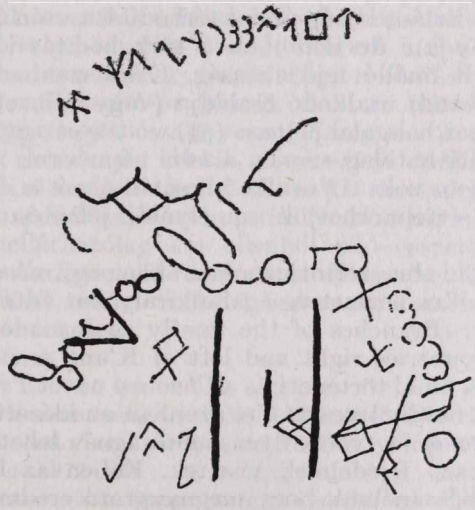

1. kép. Budapest XIV — Tihanyi tér, közép-avar temető, 5. sír ezüst kelyhének szogd, hepthalita és avar rovásírásos feliratai

Most különböző megvilágítással készült fényképfelvételek[5] segítségével sikerült a nevet is elolvasni. A név első betűje *β*, amely az erősen bevésett avar rovásírásos ^{1}*γu* felirat *u*-ja alatt helyezkedik el és felső része csaknem a talp széléig ér (1. kép). A második írásjel *α*, elég jól látható, hogy össze van

[3] A fényképet *B. I. Maršak* szívességének köszönhetem.

[4] *Harmatta J.:* Újabb avar rovásírásos tárgyfeliratok. AntTan 32 (1982—86) 222 skk.

[5] Ezeket *Dr. Nagy M.* szívességének köszönhetem.

kötve a *β*-vel és a harmadik betűvel is s így kétségtelennek látszik, hogy *α*-nak, nem pedig *o*-nak kell olvasni. A harmadik betű *ν*, amely a rovásírásos *u* két szára között helyezkedik el, az *u* baloldali szára keresztül halad az *α* testén és egy kis körszeletet levág belőle. A rovásírásos *u* jobboldali szárától jobbra két kör alakú, egymással és a *ν*-vel összekötött írásjel figyelhető meg, amely csak *δo*-nak értelmezhető. Ezután következik a korábban már olvasott *βαγo* szó *β*-je, amelynek feje egészen közel ér a Buxāra-i szogd írás C számjegyéhez.

A hephthalita «fenséges úr» neve tehát *Bανδo* volt, az ő számára készült a kehely valahol a Buxāra-i írás használatának területén vagy legalábbis ő volt az első tulajdonosa. A *Bando* név nem ismeretlen Közép-Ázsia e korszakának történetében. Pendžikent ásatásai során 6 bulla került elő a *Bανδo* felirattal s a Peshawar-i Múzeum gyűjteményében megtalálható maga a pecsétkő is, amelynek lenyomatait a Pendžikent-i bullák megőrizték.[6] A pecsétkő és a bullák alapján kézenfekvő arra gondolni, hogy Bando a VI. század közepe táján Pendžikentnek lehetett hephthalita város-királya.

III

Pendžikent az iszlám közép-ázsiai térhódítása után Samarkandnak volt egyik körzete (*rustāq*-ja),[7] de korábban a türk hódítás idején, a Sui-korban (589—619), sem volt önálló fejedelemség. E korszakban a Sui-shu szerint *K'ang* (azaz Samarkand) uralkodó családja (vagy nemzetsége) a *Wen* nevet viselte.[8] Ennek ókínai hangalakja *·uən* (溫) volt s ez egy helyi **Hun* alakot tükröz. Ez szemmelláthatólag azonos a *hūn* népnévvel, azonban szogd alak nem lehet, mert az *χŭn* volt. Az uralkodó család nevét a *xyŭn* > *hūn* ethnikai megjelölés alapján értelmezhetjük, amelynek jelentése 'király, uralkodó' lehetett.[9]

Ugyancsak a Sui-shu szerint azonban ehhez egy második elnevezés is járult azután, hogy a *Wen* nemzetség ágai alkirályokat adtak a *K'ang*-gal szomszédos területeknek: «Branches of the family each made a subsidiary king, and therefore the countries right and left of K'ang assumed *Čao-wu* as the family name . . .»[10] A kínai történetírás a *Chao-wu* nevet *Tsiu-ts'üan* prefektúra *Chao-wu* körzetének nevéből vezette le, azonban az idézett szöveghely inkább arra mutat, hogy eredetileg valamilyen méltóságnév lehetett, amelyet a *Wen* nemzetségből származó fejedelmek viseltek. Ebben az irányban haladt az újabbkori kutatás is,[11] anélkül, hogy megnyugtató eredményre jutott volna.

[6] *V. A. Livšic:* К открытию бактрийских надписей на Кара-тепе. Буддийские пещеры Кара-тепе в Старом Термезе. Moskva 1969. 65.

[7] *W. Barthold:* Turkestan down to the Mongol Invasion.[2] London 1928. 92.

[8] A *Sui-shi* Sogdianére vonatkozó tudósításáról *J. Marquart:* Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig 1898. 56—72, *Kurakichi Shiratori:* A Study on Su-t'e (粟特), or Sogdiana. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko. No. 2. Tokyo 1928. 100—140.

[9] *Harmatta J.:* Attila és hunjai.[2] Budapest 1986. Előszó az 1986. évi kiadáshoz. IV.

[10] *K. Shiratori:* id. m. 101.

[11] A korábbi elméleteket ismerteti *K. Shiratori:* id. m. 102—107.

A *chao-wu* (昭武) megjelölés ókínai előzménye *tśi̯äu-mi̯u* volt[12], északnyugati T'ang hangalakja pedig *tśau-ŋɣu* lehetett s ez utóbbi egy idegen **čaβ(u)* szót tükröz. Ez a cím a *Hun* névhez hasonlóan hephthalita eredetű lehet és óiráni **čapah* alakra vezethető vissza, amely az óiráni **čap-* 'tart, (hatalmat) birtokol' ige származékának tekinthető. Az óiráni **čap-* 'tart, fog' ige **čāpaya-* causativuma ismert a sakából,[13] *cp'yš* (**čapiš*) 'hadvezér' származéka a szogdból (> türk *čabiš*)[14] és reduplikált **čišp-* tövének *Cišpiš* (vagy *Caišpiš*) származéka az óperzsából.[15]

IV

Ha megvizsgáljuk a *chao-wu* (**čaβu*) címet viselő, a *Sui-shu*-ban említett szogd királyok neveit, kiderül, hogy a IV. század közepe táján Sogdianét elfoglaló hephthalita dinasztia[16] tagjai a türk hódítás után is tovább uralkodtak s csak a VI. század vége felé kezdődött meg részben az eltörökösödésük, amely azonban a szogd környezetben az arab hódításig igen kis mértékben haladt előre.

1. *Tai-shih-pi* 代矢畢 a *Sui-shu* szerint *K'ang* (= ebben a korban Samarkand) királya,[17] akinek neve a *Pei-shih*-ben *Shih-fu-pi* 世夫畢 alakban jelenik meg.[18] A két névalak összehasonlítása alapján kézenfekvőnek látszik, hogy a *Sui-shu*-ban a *Tai* 代 jel tévedés *Shih* 世 helyett, a *Pei-shih*-ben pedig a *fu* 夫 jel tévesztés eredménye *shih* 矢 helyett. Így a *Sui*-korban Samarkandban uralkodó király neve *Shih-shih-pi* 世矢畢 alakban rekonstruálható s ennek ókínai hangalakja *Śi̯äi-śi-pi̯ĕt*, északnyugati *T'ang* alakja pedig *Śi-śi-pi̯ɪ* lehetett. Ez a névalak azonosnak látszik a *Ṣha-sê-pi* 沙瑟畢 névvel, amelyet a *T'ang-shu* szerint Keš királya viselt 642-ben[19] s amelynek ókínai hangalakja *Ṣa-ṣi̯ɛt-pi̯ĕt*, északnyugati *T'ang* alakja pedig *Ṣa-ṣi(ɪ)-pi̯ɪ* lehetett. A **Śiśpir* ~ **Ṣaṣpir* név szemmelláthatólag két elemből álló összetétel, amelynek első tagja a saka *ṣäṣ-*, *ṣiṣ-* 'adhere' szóval,[20] a második pedig a saka *pīr-* 'believe',[21] szogd *pyr*, *p'yr* 'belief' szóval vethető össze. Az összetétel jelentése tehát «a hithez ragaszkodó» lehetett.

[12] *B. Karlgren:* Grammata Serica. BMTEA 12 (1940) No. 1131/m és 104/a.

[13] *H. W. Bailey:* Indo-Iranian Studies. II. TPhS 1954 (1955) 155 és Dictionary of Khotan Saka. Cambridge 1979. 105.

[14] *F. M. K. Müller:* Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch. APAW 1912. 32, 1. jz., *W. B. Henning:* Sogdica. London 1940. 33—34, *V. A. Livšic:* Согдийъкие документы с Горы Муг. II. Юридические документы и письма. Moskva 1962. 88.

[15] *J. Harmatta:* The Rise of the Old Persian Empire. Cyrus the Great. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 8.

[16] *K. Shiratori:* id. m. 141, *O. Maenchen-Helfen:* Huns and Hsiung-nu. Byzantion 17 (1944—45) 231.

[17] *K. Shiratori:* id. m. 101.

[18] *E. Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux.[2] Paris. 132, 5. jz.

[19] *E. Chavannes:* id. m. 146.

[20] *H. W. Bailey:* Dictionary of Khotan Saka. 410.

[21] *H. W. Bailey:* Dictionary of Khotan Saka. 239.

Ismeretesek olyan szogd pénzek is, amelyek előlapja a *šyšpyr MLK'* «Šišpir király» feliratot viseli.[22] A korábbi kutatás e pénzek kibocsátását *Sha-sê-pi*-hez, Keš 642-ben említett királyához kapcsolta.[23] E feltevés alapja a nyilvánvaló hasonlóság volt a két név között, szembetűnő nehézséget jelent azonban az, hogy a két név elsőszótagbeli magánhangzója eltérő s hogy a *šyšpyr MLK'* feliratos pénzek hátlapján ugyanazt a két tamgát találjuk, mint a *βrγwm'n MLK'* feliratos pénzeken, amelyeket Baryumān, Samarkand királya bocsátott ki. Šišpīr tehát bizonyára Baryumān elődje volt Samarkandban, míg Keš uralkodói ebben a korban nem verettek pénzt. Most, amikor a VII. század elején Samarkandban uralkodó király nevét *Shih-shih-pi* = *Šišpīr* alakban sikerült helyreállítani, semmi akadálya sincs annak, hogy a *šyšpyr MLK'* feliratos pénzeket a *Sui-shu*-ban említett *Shih-shih-pi* = *Šišpīr* királynak, Samarkand uralkodójának tulajdonítsuk.

2. *Pi-cho* (vagy *Pieh-cho*) a *Sui-shu* szerint *Mi* (= Māymurγ) városnak és tartománynak volt az ura: «Mi has its capital to the west of the Na-mi Stream. Formerly it was a territory of K'ang-kü. There is no king of the country. The lord of the city, whose family name is Čao-wu, is an issue of the royal house of K'ang, his personal name being Pi-cho (閉拙).»[24] *Pi/Pieh-cho* ókínai hangalakja *Piei/Piet-tśi̯wät*, északnyugati *T'ang* előzménye pedig *Pi/Piɯ-tśwoɹ* lehetett. Ez a névalak szemmelláthatólag két elemből áll: az első rész *Pir* nyilván az óiráni **parvya-* 'első' hephthalita folytatását (cf. saka **pīra-*, középperzsa *pīr*,[25] a második *tśwoɹ* pedig a *čor* méltóságnevet adja vissza. Így Māymurγ ura a VII. század elején a *Pīr* nevet és a *čor* méltóságnevet viselte s Samarkand uralkodó dinasztiájának leszármazottja volt.

3. *Ts'ao*-ról, amely Samarkandtól északnyugatra feküdt s központja Ištīχān volt, a *Sui-shu* a következő tudósítást adja: «The country has no master, so that the king of K'ang lets his son *Wu-chien* (烏建) hold it as his estate.»[26] *Wu-chien* ókínai hangalakja *·uo-ki̯vn* volt s ez egy hephthalita **Hukan* névalakot adhat vissza, amely egy óiráni **hu-kāna-* 'jóakaratú' összetételnek lehet a folytatása (cf. saka **kana-* 'desire'[27]).

4. *Ho*-ról (= Kušānīya) a következőket közli a *Sui-shu:* «The king, Čao-wu by family name, is another kinsman of the king of K'ang.»[28] *Ho* királyának nevét tehát nem ismerjük a *Sui*-korból, de kétségtelen, hogy Samarkand hephthalita dinaszitájából származott.

5. *An*-ról (Buxāra) a *Sui-shu*-ban többek közt a következőket olvashatjuk: «The king, Čao-wu by family name, is kindred of the king of K'ang. His individual name is Še-li-têng (設力登) and his wife a daughter of the king of K'ang.»[29] A *Shê-li-têng* név ókínai hangalakja *Śi̯ät-li̯ə̀k-təng*, északnyugati *T'ang* alakja pedig *Śiɯ-li(γ)-təv* lehetett. Ez egy idegen **Śir(i)tan* névnek lehet az átírása, amely mint összetétel szószerint «jótestű, széptestű» lehetne

[22] *O. I. Smirnova:* Каталог монет с городища Пенджикент. Moskva 1963. 62.
[23] *O. I. Smirnova:* id. m. 27.
[24] *K. Shiratori:* id. m. 109.
[25] *H. W. Bailey:* Dictionary of Khotan Saka. 240.
[26] *K. Shiratori:* id. m. 110.
[27] *H. W. Bailey:* Dictionary of Khotan Saka. 51.
[28] *K. Shiratori:* id. m. 113.
[29] *K. Shiratori:* id. m. 117.

< óiráni **srira-tanu-*). Elképzelhető azonban az is, hogy a *śir* szó uralkodói cím (> türk *sir* a **Siryabγu* nevében, ill. címben = Istämi qaγan), *tan* pedig uralkodói 'test'-et, 'felség'-et, 'ur'-at jelent. Utóbbi esetben a név jelentése tiszteletreméltó úr, felség' lehetne. Hangalakját tekintve a **Śir(i)tan* név egyformán lehetne szogd vagy hephthalita eredetű, jelentéstani párhuzamait azonban a *Hsiung-nu shan-yü*-k nevei közt találjuk meg: *Lao-shang* < **Rau-šna-tanu-*, *Yü-tan* < **Hu-tanu-*.[30] Így e névnek a hephthalita nyelvből való származtatása valószínűbbnek látszik.

6. *Wu-na-ho* (Kerki) királyáról a *Sui-shu* a következőket közli: «The king, Čao-wu by family name, is kindred of K'ang, his personal name being Fo-ših (佛食).»[31] A *Fu-shih* név ókínai hangalakja *b'i̯uət-dźi̯ək* volt, északnyugati T'ang előzménye pedig *b'yɹ-dźiγ* lehetett. Utóbbi egy hephthalita **Burǰiγ* névalakra mutat, amely a saka *būljsā* 'good, quality, virtue' szóval[32] vethető össze s jelentése 'erényes, kiváló' lehetett.

7. *Mu* (Čarǰuy) királyának nevét is közli a *Sui-shu:* «The king, being of the Čao-wu family, is another kinsman of the king of K'ang, his individual name being A-lan-mi (阿濫密).»[33] Az *A-lan-mi* név ókínai hangalakja *·â-lâm-mi̯ĕt*, északnyugati T'ang alakja pedig *·â-lâm-mi*ɹ volt s ez egy hephthalita **Ārām-Mīr* névnek lehet az átírása, amely óiráni **Ārāma-Miθra-* alakra megy vissza. Jelentése 'örömet (adott) Miθra' lehetne s a középperzsa *Rām-Mihr*, *Rām-Šābuhr* nevekben[34] találjuk meg pontos megfelelőit.

8. *Shih* (Keš) királya nevét is említi a *Sui-shu:* «The king, Čao-wu by family name and T'i-čê (逖遮) by individual name, is another issue of the royal house of K'ang.»[35] A *T'i-chê* név ókínai hangalakja *T'iek-tśi̯a*, északnyugati T'ang megfelelője pedig *T'i(γ)-tśi̯a* volt s egy hephthalita **Tič-* névalaknak lehet az átírása. Ez összevethető Čaγāniyān későbbi hephthalita uralkodójának, *Tīš*-nek[36] a nevével, aki a *Čaġān-ẖuḏāh* címet viselte. Mindkét névalak az óiráni **tāčya-* 'rohanó, hős' szóra (< **tāči-* 'rohanás, folyás', cf. középperzsa *tag*, *tagig* 'gyors, erős', b. szogd *'nt'c* 'csapat') vezethető vissza.

V

Mint ebből az áttekintésből láthatjuk, a VII. század elején Sogdianéban a hephthalita eredetű *Chao-wu* (**čaβu*) dinasztia uralkodott s Samarkand királyának, Šišpīrnek az összes többi szogd terület ura: Pīr čor (Māymurγ), Hukan (Ištīγān), egy ismeretlen nevű király (Kušānīya), Širitan (Buxāra), Burǰiγ (Kerki), Ārām-Mīr (Čarǰuy), Tīč(a) (Keš) valamennyien hozzátartozói vagy rokonai voltak. Minthogy a dinasztia uralma a kínai források tanú-

[30] *Harmatta J.:* Attila és hunjai. Előszó az 1986. évi kiadáshoz. XIV sk.

[31] *K. Shiratori:* id. m. 120.

[32] *H. W. Bailey:* Distionary of Khotan Saka. 299.

[33] *K. Shiratori:* id. m. 121.

[34] *Ph. Gignoux:* Noms propres sassanides en moyen-perse épigraphique. Wien 1986. No. 793 és 794.

[35] *K. Shiratori:* id. m. 123.

[36] Erről *J. Marquart:* Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Berlin 1901. 70 és 226 sk.

bizonysága szerint a VII. század közepe táján (627—649 között) már a 23. uralkodót számlálta,[37] kétségtelennek látszik, hogy hatalomra jutása a 350 körüli évekre nyúlik vissza.

Így a türk hódítás időpontjában, a VI. század hatvanas éveiben Pendžikentben uralkodó Bando is bizonyára a Samarkandot birtokló hephthalita király rokonságához tartozhatott. Ezért nevében is valószínűleg rokonsági megjelölést láthatunk s az óind *bandhu-* 'rokon, barát, férj stb.' (~ óiráni **bandu-*) iráni, pontosabban hephthalita megfelelőjének tarthatjuk. Bando a nevét viselő ezüst kelyhet Buxárából kaphatta ajándékba vagy szerezhette be, de amikor a nyugati türk csapatok Pendžikentet elfoglalták, a kehely bizonyára más nemesfém tárgyakkal együtt zsákmányuk lett. Magának Bandonak azonban szemmelláthatólag sikerült a Hephthalita Birodalom keleti részébe, Gandhārába menekülnie értékeinek egy részével, közte pecsétkövével együtt. Ezért találhatták ezt meg valahol Peshawar vidékén.

Bando kelyhe a hephthaliták elleni türk hadjárat során vagy később egy türk törzsfő vagy előkelő birtokába kerülhetett, akinek nemzetsége azután az avar vándorlás második hullámával a Nagyalföldre jutott el s a kelyhet is magával hozta. Mindenesetre a kelyhet török nyelvű rovásírásos feliratainak bizonysága szerint hosszú időn át használták türk vagy avar előkelők. Utolsó tulajdonosa talán az egyik rovásírásos feliratában említett *Uquš Apa tudun* volt, akivel azután mellékletként el is temették.

Bando elmenekülése után Pendžikent talán Samarkand királyának közvetlen birtokába került, mert a VII. század végéig nem tudunk saját királyáról. Csak a VII. század vége felé kezdődik Pendžikentben a *pncy MR'Y n''m'wky'n* feliratos pénzek kibocsátása,[38] a város ura azonban szogd eredetű neve, *Nāmōkyān* alapján ítélve valószínűleg nem tartozott a Samarkandban uralkodó *Wen* (**Hun*) dinasztiához. Bandotól eltérőleg Samarkand királya meghódolt a nyugati türköknek s így dinasztiája tovább uralkodhatott a szogd városokban.

VI

A másik avar lelettárgy, amelyen egykori hephthalita felirat nyomai figyelhetők meg, a kiskőrös-vágóhídi avar temető 1. sírjában talált ezüst kehely. Ennek talpán 3 bekarcolt avar rovásírásos felirat volt megfigyelhető.[39] Ezek mellett azonban régibb szogd és hephthalita feliratok nyomai is kivehetők (2. kép). Legrégibbnek egy Buxāra-i szogd írással írt felirat látszik, amelynek rövid szövege a következőképpen olvasható: *I C δnk* «100 *δang*». E felirat az edény ezüstsúlyát jelölte meg. Mivel a szogd *δang* 1/4-e vagy 1/6-a volt egy *drahm*-nak, a *drahm* súlya pedig 3,36 gramm volt Buxārában,[40] így a *δang* 0,82 vagy 0,56 gramm, 100 *δang* pedig 82 vagy 56 gramm lehetett, azaz e két érték egyike lehet a kehely súlya. A kiskőrös-vágóhídi 1. sír ezüst kelyhének

[37] *E. Chavannes:* id. m. 137.

[38] *O. I. Smirnova:* id. m. 91. *Smirnova* az uralkodó nevét *'/cm'wky'n*-nak olvasta.

[39] *Harmatta J.:* Avar rovásírásos edényfeliratok. AntTan 31 (1984) 278 skk.

[40] *Ye. A. Davidovič—B. I. Maršak:* Уникальная гира VII—VIII вв. из Пянджикента. КС XXX. 87.

jelenlegi súlya 96,38 gramm,[41] azonban a helyreállítása során lábát kitöltötték s így bármennyire kopott is, jelen súlya több lehet, mint az eredeti volt. Az látszik tehát legvalószínűbbnek, hogy a kehely eredeti súlya 82 gramm lehetett.

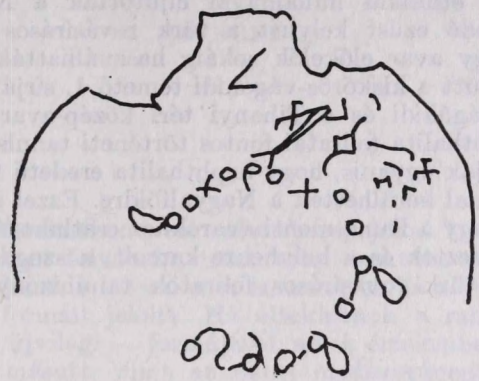

2. *kép.* Kiskőrös-Vágóhíd, közép-avar temető, 1. sír ezüst kelyhének szogd, hephthalita és avar rovásírásos feliratai

Mivel a kiskőrös-vágóhídi avar temető 1. sírjában talált ezüst kehely szogd felirata a Buxāra-i szogd írás jeleivel íródott, valószínűnek látszik, hogy a darab Buxārában készült. A Buxāra-i szogd felirat mellett az edény talpán körben bekarcolt hephthalita felirat betűi vehetők ki, amelyek erősen kopottak, de azonosíthatók. E hephthalita felirat szövege a következő: *Βοχαρο χοαβο Βαρζο* «Barzo Buxāra királya». E felirathoz pontos párhuzamul szolgálnak a Buxāra-i pénzek szogd feliratai, amelyek szövege a következő *pwγ'r γwβ k'n'* «Kānā Buxāra királya». Buxāra uralkodói a *χvaβu* > *χuβ* címet viselték. A hephthalita felirat tanúbizonysága szerint a kiskőrös-vágóhídi ezüst kehely nemcsak Buxārában készült, hanem először ott is volt használatban.

Barzo, Buxāra hephthalita uralkodója, jólismert történeti személyiség. Ṭabarī a türk—hephthalita háborúval kapcsolatban tudósít róla: «Sinǰibū qaγan (= Silzibulos, Sizabulos Menandrosnál) volt a legmerészebb és leghatalmasabb valamennyi türk közül és a legszámosabb csapattal rendelkezett. Ő volt az, aki *Warz*-ot, a hephthaliták királyát megölte. Anélkül, hogy számuktól és erejüktől félt volna, seregének túlnyomó részével együtt megölte a királyt, vagyonát zsákmányként szerezte meg és országát elfoglalta . . .»[42] Dīnawarī azt is közli, hogy Sinǰibū Šāšt, Feryānát, Samarkandot, Kešt és Nasafot (Naxšabot) Buxāráig bezárólag elfoglalta.[43]

[41] *Dr. Kiss Attila* szíves közlése.

[42] *Th. Nöldeke:* Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Leyden 1890. 158—159.

[43] *Th. Nöldeke:* id. m. 159,1 jz., *F. Altheim:* Geschichte der Hunnen. II. Berlin 1960. 53.

Ezek a tudósítások azt bizonyítják, hogy Barzo — Warz Buxāra uralkodója (χναβυ—χυβ) volt, aki a nyugati türkök elleni harcokban 560—565 táján elesett. Kelyhe a nyugati türk qaγan zsákmányából egy olyan türk előkelő birtokába kerülhetett, akinek utódai a nyugati türköktől elszakadva a közép-avar kor ethnikai hullámával eljutottak a Nagyalföldre. Barzo hephthalita uralkodó ezüst kelyhét a türk rovásírásos feliratok tanúsága szerint a türk vagy avar előkelők sokáig használhatták, míg végül utolsó tulajdonosával együtt a kiskőrös-vágóhídi temető 1. sírjába került.

A kiskőrös-vágóhídi és a Tihanyi téri közép-avar temetőkben talált ezüst kelyhek hephthalita feliratai fontos történeti tanulsággal is szolgálnak. Világosan bizonyítják ugyanis, hogy hephthalita eredetű tárgyak csak az ún. középavar hullámmal kerülhettek a Nagyalföldre. Ezzel egyúttal azt is világosan mutatják, hogy a Duna-menti avarokhoz csatlakozó új ethnikai elemek Közép-Ázsiából érkeztek és a kelyhekre karcolt, a szogd és hephthalita feliratoknál későbbi türk rovásírásos feliratok tanúbizonysága szerint török nyelvűek voltak.

ECSEDY ILDIKÓ

'RABSZOLGASÁG' A TÜRK VEZÉREK TEMETKEZÉSI SZOKÁSAIBAN[1]

(649 KÖRÜL)

A szó szoros értelmében vett *rabszolgaság* jóval kevesebb alkalommal fordul elő a történelem folyamán, mint vélni szokták; erre vall azoknak a homályos terminusoknak a hosszú sora is, amelyek az alávetettség nagyon is különféle történeti formáit jelölik. Ha eltekintünk a rabszolgaság teljes és végletes, modern — újvilági — formájától, antik értelemben vett *rabszolgákat* sem igen találunk másutt, mint az ókori mediterráneumban, ahol tudniillik jelentős számú idegen eredetű népesség él tartósan az uralkodó (hódító) nép területén (földjein, műhelyeiben stb.), át is telepíthető és társadalmilag alsóbbrendű, urai munkára kényszeríthetik és így tovább. S végső soron ezt a következtetést erősítheti meg — negatív, de sokfelé ágazó tanulsággal —, ha szemügyre vesszük az i. sz. 7. század két szomszédos ázsiai nagyhatalma, a kínai és a türk birodalom történelmi kapcsolatait, mint azt az alábbi epizód is példázhatja.

A rabszolgaság egyik birodalomban sem játszott gazdaságilag is jelentős társadalmi szerepet. A türkök nemzetségei (törzsei) ugyanis előbb-utóbb befogadták birodalmuk új alattvalóit, ha ezek elfogadták a vezető közösség(ek) életformáját és tekintélyüket a kérdéses régiókban.[2] A régi Kínábanpedig a hagyományos földművesközösségek földjén nem is maradt hely idegenek számára; a hódítóként érkező és alattvalóként Kínában letelepült idegen közösségeket «civilizálta» a császárság, azaz beillesztette őket adórendszerébe, alattvalói kötelezettségekkel és perspektívákkal. A «rabszolgaság» Kínában — még ha meg is kísérlik néha ezzel jelezni történelmének az antikvitással egyidejű szakaszát — legfeljebb családi keretekre és más patriarchális jellegű alávetettségi formákra korlátozódik, még az ókorban is.[3]

[1] A tanulmány első változata az iszlám előtti Közép-Ázsia történetének forrásaival foglalkozó budapesti nemzetközi konferencián hangzott el, angol nyelven («The Sources of the History of Pre-Islamic Central Asia», 1985. nov. 19—20.).

[2] Vö. *I. Ecsedy:* Tribe and Tribal Society in the 6th Century Turk Empire. Acta Orient. Hung. 25 (1972) 245—262 és uő.: Tribe and Empire, Tribe and Society in the Turk Age, Acta Orient. Hung. 31 (1977) 3—15, Nomádok és kereskedők Kína határain. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16, Akadémiai Kiadó, Bp. 1979, 165—197 és 198—216.

[3] *Tőkei Ferenc:* A rabszolgatartás patriarchális formái a Csou-kori Kínában. Sinológiai műhely, Magvető, Bp. 1974. 52—85 (Die Formen der chinesischen patriarchalischen Sklaverei in der Chou-Zeit. Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Bíró sacra, Bp. 1959. 291—318). Még az egységes kínai birodalomban, a Han-dinasztia (i. e. 206- i. sz. 220) korában, «a rabszolgaság virágkorában sem haladta meg soha a rabszolgák száma az

A sztyeppe nomád állattartóinak egyik különleges szolgálatát azonban mégis szívesen vette igénybe Kína, más földműves, vagy akár nomád birodalmakhoz hasonlóan: a nomádok a hadakozás szakértői lévén, katonai segítségüket gyakran használták fel különféle nagyhatalmak, külső és belső ellenségeik ellen. Ez idővel rendszeressé vált, mégpedig különféle ellenszolgáltatások fejében, ami kétértelmű helyzetet teremtett, s ezt különféleképpen ítélhette meg a két fél: az «úr» és «szolga».

A türkök és a kínaiak ilyen természetű kapcsolatait elsődlegesen életmódjuk különbsége határozta meg. A nomád «zsoldosok» valamiféle adónak is felfoghatták az ellenszolgáltatást (selymet vagy más luxuscikkeket), s ilyen módon magát a külkereskedelmet is a háborúk tartozékává s gyanússá tették a kínai hivatalnokok szemében. Mivel pedig a nomád hadakat gyakran követte a család és a nyáj is, voltaképpen hódítókként viselkedhettek, különösen, ha egy-egy sikeres akció után földet kértek, valamint engedélyt arra, hogy ott élhessenek (és erejük vagy Kína gyengesége alkalmat adott rá, hogy kéréseiknek érvényt is szerezzenek). Kína azonban — hagyományosan — potenciális alattvalónak és «civilizálandó»-nak tekintett minden idegent, aki a földjén kívánt maradni; s a történelmi tapasztalatok többé-kevésbé meg is feleltek várakozásaiknak. Aki pedig a kínaiak kérését teljesítette — például fegyvert fogott császári parancsra —, az a szemükben csak szolga vagy éppen «rabszolga» lehetett, még ha kínai hivatali címet, százezernyi selyemtekercset vagy Kína földjén legelőt és szálláshelyet kapott is érte.

Ha ezeknek a kapcsolatoknak a sorsát objektív történelmi körülmények határozták is meg, kínai történetírói bemutatásukat és megítélésüket a szerzők hagyományos politikai álláspontja, vagy egyszerűen a neveltetésük határozta meg.

Talán a történelmi feljegyzések hangvétele és terminológiája is felelős azért, hogy számos kutató valamiféle «katonai rabszolgaság»-nek nevezi azt a gyakorlatot, hogy Kína és más ókori-középkori birodalmak belső-ázsiai nomád segédcsapatokat «alkalmaztak». Beckwith ezt tárgyaló összefoglaló tanulmánya[4] csak «fordítás»-konvenció gyanánt tartja meg a történelmi és

összlakosság 1 %-át», l. *E. Balázs:* Földtulajdon Kínában (1955). Gazdaság és társadalom a régi Kínában (Ford. stb. *Ecsedy Ildikó*). Európa, Bp. 1976. 48. (La propriété foncière en Chine, *in:* La bureaucratie céleste. Recherches sur l'économie et la société de la Chine traditionnelle. Bibliothèque des Sciences Humaines. Gallimard, Paris 1968. 147.) A rabszolgasorba került férfiak és nők, hacsak rögtön el nem adták őket, a türköknél családi szolgálatban maradtak, még ha gyakran emlegetik is őket — nyilvánvalóan presztizs-okokból — a győzelmek leírásai, feliratokon: S. G. Klyaštornïy: Раби и рабини в древнетюркской общине (По памятникам руничеcкой письменности Монголии). Древние культуры Монголии (kiadó: R. S. Vasil'evskiy). «Nauka», Novoszibirszk 1985. 159—168. — Vö. S. G. Klyaštornïy: Формы социальной зависимости в государствах кочевников Центральной Азии (конец I тысячелетия до н. э. — I тысячелетия н. э.), *in:* Рабство в странах Востока в средние века. Izd. «Nauka», Moszkva 1986. 312—339, különösen 323 stb., a hierarchiáról a vezetők saját népén belül; 327: rabok az idegenekkel vívott harcok és hódítás után; 337: a meghódítottak kollektív függése.

[4] *C. I. Beckwith:* Aspects of the Early History of the Central Asian Guard Corps in Islam. Archivum Eurasiae Medii Aevi 4 (1984). 29—43.

szakirodalmi utalások pontatlan, bizonytalan *rabszolga* terminusát, s inkább a *katonai* oldalát hangsúlyozza, például a türkök Kínának tett szolgálataiban.[5] Némely iszlám-kutatótól eltérően ő arra a megállapításra jut, hogy ez a gyakorlat a türkök és más közép-ázsiai népek révén került nyugatabbra (nem pedig fordítva). Ide sorolja három kínai szolgálatban álló türk vezér különös öngyilkossági szándékát — a szolgálataikat igénybe vevő kínai császár halála után —, s nem talál rá más magyarázatot, mint hogy így kívánták meghálálni a Kínában kapott címeket és katonai megbízatásokat. Az események közelebbi részletei azonban felhívhatják a figyelmet az idegenekről szóló kínai feljegyzések némely buktatójára.

Az újraértelmezéshez meg kell említenünk egy-két eddig sem ismeretlen részletet is. A kérdéses események első felét az i. sz. 7. század közepén jegyezték fel, a T'ang-ház második császárának, 太宗 *T'ai-tsung*-nak (627—649) a halála után.[6] A 貞觀 *Cseng-kuan* korszak 23. évében (649), a 8. hó *keng-yin* napján (szeptember 29.),[7] amikor az elhunyt császárt 昭陵 *Chao-ling*-ben készültek eltemetni — a *Chiu-ts'ung-shan* hegységnél, a kínai császárok hagyományos temetkezési helyén, a főváros, Ch'ang-an közelében —, s amikor az elhunyt császár az úgynevezett templomi nevét (廟號 *miao-hao*) kapta (*T'ai-tsung* «nagy Ős»), hogy ezen a néven emlegesse az utókor — különös kérések érkeztek a császár udvarba.[8] Kína két türk származású hadvezére, név szerint 阿史那社爾 *A-shih-na Shih-erh* és 契苾何力 *Ch'i-pi Ho-li* engedélyt kért, hogy követhesse a halálba *T'ai-tsung* császárt, vagyis — a kínai 殉 *hsün*

[5] I. m. 30, 3. j.

[6] Vö. *H. Wechsler:* T'ai-tsung (reign 626—49), the Consolidator. The Cambridge History of China III. (D. Twitchett szerk.), Cambridge 1979. 188—241. (A kérdéses események hangsúlyozása nélkül.)

[7] A napra számított adatok forrása: *P. Hoang:* Concordance des chronologies néoménique chinoise et européenne. Variétés Sinologiques 29, Shanghai 1910.

[8] TCTC: 199. fejezet, VI. kötet, 6269. o.; a türk vezérek életrajza: CTS: 109. fejezet, HTS: 110, vö. TCCS, 266. *A-shih-na She-erh* életrajza: *E. Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux (1900). Recueillis et commentés, suivi de Notes additionnelles. Librairie d'Amérique et d'Orient, Paris n. d., 174—178; és *Liu Mau-tsai:* Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe) I—II. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1958. 263—265.

A kínai források rövidítése:

CTS — Liu Hsü, Chiu T'ang-shu. So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih, XII, Peking 1958.

HTS — Ou-yang Hsiu — Sung Ch'i etc., Hsin T'ang-shu. So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih, XIII, Peking 1958.

PS — Li Yen-shou, Pei-shih. So-yin po-na-pen erh-shi-ssu shih, IX, Peking 1958.

SS — Wei Cheng — Chang-sun Wu-chi, Sui-shu. So-yin po-na-pen erh-shih-ssu shih, IX, Peking 1958.

TCCS — 岑仲勉 Ts'en Chung-mien, 突厥集史 T'u-chüeh chi-shih, I—II, Peking 1958.

TCTC — Ssu-ma Kuang, Tzu-chih-t'ung-chien, I—X, Ku-chi ch'u-pan-she, Peking 1956.

THY — Wang P'u, T'ang-hui-yao I—III. Chung-hua shu-chü, Peking 1957.[2].

terminus értelmében[9] — áldozatként szolgálhassa gyászszertartásában. Az udvarból érkezett küldött azonban, egy korábbi előírásra hivatkozva, az elutasítás hírével ment el hozzájuk. Ezért inkább kőszobrok készültek, bizonyára az elhunyt császár tiszteletére, de azoknak a barbár (蠻夷 *man-yi* «déli és keleti barbár») vezérek képére, akiket a császár legyőzött, elfogatott vagy meghódoltatott: a (keleti türk) 頡利 *Hsieh-li* kagán és mások, összesen 14 vezér szobra. Nevüket rávésették a szobrukra, aztán a fővárosban, az Északi *Ssu-ma* kapun (北司馬門 *Pei Ssu-ma men*) belül állították fel őket.

Az egyik vezér a türkök kagáni *A-shih-na* nemzetségéből való, a másik a határvidéki harcokban emlegetett, később ujgur alattvaló 契苾 *Ch'i-pi* törzsből; de mivel a kínai császárság katonai hivatalnokai és többször kitüntetett hadvezérei is, még túlzott gyászuk sem szorul magyarázatra. Azt azonban, hogy a kínai hivatalnokok valójában mit is tartottak róluk és szándékaikról, megmutathatja egy későbbi, hasonlóképpen önfeláldozó halotti áldozat javaslata, még ha csak az «idegen alattvaló» állítólagos magyarázkodó nyilatkozata tükrözi is.

Néhány évvel később ugyanis a türkök vezérnemzetségének egy másik tagja, *A-shih-na* 賀魯 *Ho-lu*[10] akarta követni sírjába az elhunyt *T'ai-tsung* császárt.[11] Ő volt az úgynevezett nyugati türkök vezére, vagyis ő vezette azokat a törzseket, amelyek nem voltak eléggé erősek, hogy nyugaton hódítsanak, hanem keleten maradtak, Kína kegye és hatalmi szférája veszedelmes szomszédságában.[12]

A feljegyzések szerint — amelyeket a 顯慶 *Hsien-ch'ing* korszak 3. évében, a 11. hó *yi-yu* napja (658. XII. 6.) után olvashatunk — a kínai csapatok fogságába esett *Ho-lu* azt mondja egy magas rangú kínai hivatalnoknak: eredetileg Kína szökött foglya (vagy: rabszolgája, 亡虜 *wang-lu)* volt, de az előző császár kegyes volt hozzá; mivel azonban Kína ellen fordult, most vereséggel sújtja az ég haragja. S tudván, hogy Kínában a piactéren szokták végrehajtani a halálos ítéleteket, kéri, hogy inkább *T'ai-tsung* császár sírja előtt, *Chao-ling* dombjánál végezzék ki, hálája és megbánása jeléül.

A hatóságok — az új császár, 高宗 *Kao-tsung* (650—683) udvarának hivatalnokai —, tudomást szerezve *Ho-lu* szándékáról, megsajnálták a türk vezért; amikor az a fővárosba érkezett, ahelyett, hogy feláldozták volna, egy *chia-wu* napon (658. XII. 15.) császári rendelet mentette meg őt a haláltól. Népét és törzseit hat tartományra (都督府 *tu-tu-fu*-ra) osztották — kínai fennhatóság alatt —, meghódított és alattvaló országaiban pedig prefektúrákat (州 *chou*-kat és 府 *fu*-kat) rendeztek be, nyugaton egészen a perzsákig (波斯 *Po-ssu)*, a «Megbékített Nyugati Tartományok» (安西都護府 *An-hsi tu-hu-fu)* kormányzására. *Ho-lu* hamarosan meghalt — bizonyára fővárosi fogságában —, és az udvar egy másik hajdani türk «vendég»-ének a sírjába temették: az ugyancsak legyőzött és fogoly *Hsieh-li* 頡利 kagán 634-ben

[9] Vö. *I. Ecsedy:* The Oriental Background to the Hungarian Tradition about «Attila's Tomb». Acta Orient. Hung. XXXVI: 1—3 (1986). 137 (N. 22), 139 (N. 31).

[10] Életrajza: CTS: 194 B(vö. *Chavannes*, 32—38), HTS: 215 B (*Chavannes*, 59—66).

[11] TCTC: 200, 6310.

[12] Vö. *Ecsedy I.:* Nyugati türkök Észak-Kínában a VII. század közepén. Ant. Tan. 26 (1979) 247—256. (Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century. Acta Antiqua 28 [1980] 249—258.)

készült sírja oldalába (a közeli 霸水 *Pa-shui* folyónál, ugyancsak Shenhsi tartományban[13]).

Nyilvánvaló, hogy e történetek nem rabszolgaságról szólnak, s nem is hőseik rabszolgasoráról vagy ilyesféle érzéseiről, még ha olyan idegenekkel vagy idegen eredetű kínai tisztségviselőkkel kapcsolatosak is, akik katonai szolgálatokat tettek Kínának: hadvezérekkel, akik még idegen katonák élén is állhattak. Az utóbbi történetben az a szó, amelyet *Ho-lu* állítólag maga használ saját helyzetének jellemzésére, régies kínai irodalmi terminus: 虜 *lu* volt a hadifoglyok megnevezése a császárkor előtti időkben (az i. e. I. évezredben).[14] Ekkoriban a hadifoglyokat már nem áldozták fel az elhunyt uralkodó vagy éppen az Ég kiengesztelésére, mint korábban; minthogy azonban legalábbis «civilizálatlanok»-nak számítottak, nélkülözniük kellett a védelmező rokoni közösségek kötelékeit, úgyhogy kivetetten, szolgaságban éltek — egészen addig, amíg nem hasonultak teljesen új hazájukhoz. Ezért érthető a *lu* «fogoly» terminus akár «rabszolga» gyanánt is, akinek a szökése súlyos bűnnek számított. *Ho-lu* «önkritikájának» teljes formája, a *wang-lu* «szökött fogoly» — amely «legyőzött fogoly»-nak is fordítható[15] — az idegen szolga lebecsülő társadalmi megjelölése vagy ilyen értelmű szidalma, legalábbis a T'ang-kort (618—907) megelőző évszázadok történelmi feljegyzéseiben.[16] Ez a hagyományos kínai becsmérlés azonban nem indokolt *Ho-lu* sorsára s éppen önfeláldozó kérésére vonatkozóan; és semmiképpen sem származhat tőle magától, még ha fogságban és életveszélyben volt is akkoriban.

A-shih-na Ho-lu, akit 沙鉢羅 *Sha-po-lo (Išpara)* kagánnak is hívtak, a türk törzsek tekintélyes vezére volt (葉護 *yeh-hu: yabγu)*[17] északon a 多邏斯 *To-lo-ssu*, azaz Talas folyónál;[18] és szívesen szövetkezett Kínával, összhangban *T'ai-tsung* császár politikájával, aki erős szövetségesek révén kívánta kiterjeszteni Kína befolyását Belső-Ázsia további területeire is. Miután azonban *Ho-lu* vereséget szenvedett riválisától, a nyugati türk 乙毗射匱 *Yi-pi She-kui* kagán törzseitől 648-ban, népével együtt békésen érkezett Kínába — meghódolt Kína előtt, mint a kínai feljegyzések regisztrálják —, aztán engedélyt kért és kapott, hogy 庭州 *T'ing-chou*-ban (Hsinchiang-ban) rendezze be rezi-

[13] Vö. *Ecsedy I.:* Türk temetési szokások (Kínai források alapján). Ethnographia 97 (1986) 16—34. (Ancient Turk [T'u-chüeh] Burial Customs. Acta Orient. Hung. 38 [1984] 267—268).

[14] *B. Karlgren:* Grammata Serica Recensa. BMFMA 29 (1957), No. 29 e, *lu:* «fogoly», a Dalok könyve (Shih-ching) alapján.

[15] «Captif battu»: *Chavannes: op. cit.*, 37 (CTS: 194 B).

[16] L. *Morohashi Tetsuji* szótárában: Dai kan-wa jiten. Dai shūkan-shoten, Tokyo 1960, I, 532, No. 287/110, *wang-lu* címszó alatt.

[17] Ezeket a türk címeket csak azután «adták meg», illetve ismerték el Kínában, hogy kínai katonai szolgálatba lépett: a *Cheng-kuan* korszak 22. évében, a 12. hó *wu-yin* napján (a legközelebbi *wu-yin* napok: 648. XI. 21. a 11. hónapban, illetve 649. I. 20. a 12., úgynevezett szökőhónapban), vö. TCTC: 199, 6265. (Valószínűleg erre az eseményre utal a TCTC magyarázó kommentárja *Ho-lu* «rabszolgaság»-ával kapcsolatban, amelyet — a hűségnyilatkozatot — a császár, *T'ai-tsung* kegyesen fogadott a *Cheng-kuan* kor 22. évében, vö. TCTC: 200, 6310.)

[18] Ez volt az a hely, ahol «korábban» a kérdéses címeket kapta a nyugati türk 乙毗咄陸 *Yi-pi tu-lu* kagántól, vö. TCTC: 199, 6256.

denciáját.[19] 649 elején a vidék új nevet kapott *T'ai-tsung* hivatalnokaitól, s őt nevezték ki az új tartomány kormányzójává.[20]

A kínai politika azonban hamarosan irányt váltott, főként Kína «idegen vedégeit» illetően; *Ho-lu*-nak nem lehetett oka magát vádolnia a barátságos kapcsolat megromlásáért, amely az új császár, *Kao-tsung* trónralépésével következett be, 649 nyarától (elődje halálától) kezdve.[21] 651-ben *Ho-lu* még meg tudta őrizni hatalmát *T'ing-chou*-ban az erősödő türk és türkökkel rokon törzsekkel szemben;[22] néhány évvel később azonban, amikor az egyik 弩失畢 *Nu-shih-pi* törzs fellázadt ellene, a kínai hadsereg a támadók oldalán avatkozott be a testvérháborúba,[23] hogy mindkét küzdőfelet meggyengítse, s azok arra kényszerüljenek, hogy — amint láttuk — elfogadják a kínai fennhatóságot.

Így került *Ho-lu* 658-ban fogságba, majd fogolyként a kínai fővárosba. Volt rá oka, hogy visszakívánja *T'ai-tsung* császár szinte családiasnak érzett politikáját, s ezt kívánta viszonozni, magát ajánlva halotti áldozatul; Kína ezt vélhette idegennek: «rabszolga»-szelleműnek. *Ho-lu* kívánsága azonban nem példa nélküli a türkök *A-shih-na* vezérnemzetségében.[24]

Már a nyugati türkök ősét, Ištämi (室點蜜 *Shih-tien-mi)* kagánt is «kísérőkkel» temették el 576-ban, Menandros feljegyzései szerint.[25] Ez a «szkíta típusú» temetkezés — a nomádok között ugyanis Hérodotos említi a szkíták leírásában — Keleten egészen Kináig nyomozható, s eredetét a Csou-kornál (i. e. XI—III. sz.) is korábban, a Sang-korban kereshetjük (i. e. XVII—XI. sz.).[26] A türköknek ez az archaikus temetkezési formája egyenesen az őseiknek mondott 匈奴 *hsiung-nu*-k («ázsiai hunok») szokásaival mutat rokonságot,

[19] Menekülő népe — több ezer sátorral — a kínai feljegyzssek szerint a *Cheng-kuan* kor 22. évében, a 4. hó *yi-hai* napján érkezett Kínába (648. V. 22.), vö. TCTC: 199, 6256—6257; s katonái élén *Ho-lu* rögtön katonai rangot és feladatot kapott a császár szolgálatában.

[20] A *Cheng-kuan* kor 23. évében, a 2. hó *ping-hsü* napján (649. III. 29.) létesítették 瑤池 *Yao-chih tu-tu-fu*-t. (Ez az archaikus név arra a nyugati földre vonatkozott, amelyet a 周 *Chou*-ház legendás királya, 穆 *Mu* ért el először, alighanem az i. e. X. században, vö. TCTC: 199, 6266.)

[21] *Kao-tsung*, az új császár a részvétlátogató udvari hivatalnokok kihallgatása és az idegen alattvalók hagyományos gyásza után lépett trónra, miután a négy barbár (夷 *yi*) többszáz képviselője a maga módján siratta az elhunyt uralkodót (haját levágva, arcát—fülét bemetszve stb.), vagyis *T'ai-tsung Cheng-kuan* uralkodási periódusának 23. évében, a 6. hó *chia-hsü* napján iktatták be és hirdette ki a császári amnesztiát (649. VI. 15.), vö. TCTC: 199, 6268. A hagyományos időszámítás szerint azonban uralkodásának első éve 650 elején kezdődött, azaz saját uralkodói korszakának, a *Yung-hui* kornak az első évében.

[22] A *Yung-hui* kor 2. évének az elején (651. I. 27. után), vö. TCTC: 199, 6263—6264.

[23] A *Hsien-ch'ing* kor 2. évében, a 12. hó *yi-mao* napja (658. I. 10.) után (de újév: II. 8. előtt), vö. TCTC: 200, 6305—6306.

[24] *Beckwith* szerint azonos a Menander Protectornál említett *Arsilas* törzzsel: i. m. 32—33.

[25] *Chavannes:* i. m., 240—241; vö. *Ecsedy I.:* Türk temetési szokások (Ancient Turk . . ., 264 skk.).

[26] *I. Ecsedy:* The Oriental Background. . ., 133—140.

s népességük turfáni, azaz 高昌 *Kao-ch'ang*-i eredetű elemeinek öröksége lehet, még ha az alattvalódi-családi hűség rendkívüli eseteiben került is rá sor a már általánossá vált hamvasztásos temetés idején.[27] A *hsiung-nu*-knál leírt temetkezési szokásokra — hogy tudniillik a halottal, azaz a halott családfővel együtt temetik el asszonyait és főembereit is — emlékeztethet *Hsieh-li* kagán temetése, illetve főemberének önfeláldozó hűsége, valamint *A-shih-na She-erh* és *Ch'i-pi Ho-li* története is; ez utóbbi esetben az emlékszobrok sora kezdődik annak a *Hsieh-li*-nek a képmásával, akinek a sírjába végül is eltemették a hozzá hasonló sorsra jutott *Ho-lu*-t.

Semmiképpen sem valamiféle «katonai rabszolgaság» megnyilvánulása tehát *T'ai-tsung* türk szövetségeseinek és vezéreinek szándéka, hogy csatlakozzanak a császár túlvilági kíséretéhez; fiúra vagy jóbarátra valló, saját szokásaik szerint kifejezett patriarchális lojalitásukat egyszerűen félreértették az ettől eltérő világkép (és túlvilágkép . . .) alapján ítélő kínaiak. Másfelől azonban, maguk a türk vezérek is félreérthették *T'ai-tsung*-ot: idegen híveit illető atyai politikájának valójában hatalomerősítő motívumait, s az északi eredetű népek életformája iránt mutatott rokonszenvét (aminek hátterében családjának 鮮卑 *hsien-pi* kapcsolatai álltak)[28] vagy éppen azt a gesztusát, hogy «égi kagán»-juknak (天可汗 *T'ien k'o-han)* nyilvánította magát (630-ban.)[29]

A kínai hatóságok ellenezték, hogy császáruk sírhelyét idegenek «zavarhassák», mivel a foglyok és más halottkísérő emberáldozatok ideje ekkor már a messze múltba tűnt. A megoldás a két 649-ben elutasított vezér esetében olyasféle új türk temetkezési formát mutat, amelyet *T'ai-tsung* állítólag rosszallva említett.[30] Ehhez tartoztak az elhunytat mintázó feliratos szobrok, alighanem kínai hatásra; kínai feljegyzések szerint ugyanis — az ugyanebben az évtizedben befejezett források tanúsága szerint — a sírnál elhelyezett kövek eredetileg csak a harcos által legyőzött ellenség számát jelezték. (A vitézi tettek ábrázolásáról szóló passzus pedig később kerülhetett a temetési leírásba.)[31]

Másfelől, a kínai hagyomány oldaláról mindez akár úgy is tűnhet fel, hogy «türk hatás» érte *T'ai-tsung* temetési szertartását; elvégre idegen eredetű

[27] *Ecsedy I.:* Türk temetési szokások (Ancient Turk. . ., 269—275).

[28] Vö. *A. F. Wright:* T'ang T'ai-tsung and Buddhism. *In:* Perspectives on the T'ang. *A. F. Wright* és *D. Twitchett* kiadása, New Haven — London 1973, Yale University Press, 239—240, 242—243. A tanulmány (pp. 238—263) *T'ang T'ai-tsung* császár buddhizmust támogató politikáját egyrészt az északi népekhez és kultúrájukhoz fűződő családi kapcsolataival magyarázza, másrészt azzal a törekvésével, hogy ezen a módon is meg akarta nyerni idegen alattvalóit, már csak azért is, hogy aztán könnyebben ellenőrizhesse őket.

[29] Állítólag a «négy» (égtáj) barbárjai *(yi)* «vezéreinek a kérésére», a *Cheng-kuan* korisza k 4. évének 3. hónapjában, a *wu-ch'en* és *keng-wu* napok (630. IV. 20. és IV. 22.) között: április 21-én, vö. TCTC: 193, 6073. — L. az «égi kagán» című 7. fejezetet az életét és uralkodását tárgyaló 唐太宗傳 *T'ang T'ai-tsung chuan* című műben (袁英光 Yüan Ying-kuang és 王界云 Wang Chien-yün munkája, Jen-min ch'u-pan-she, T'ienchin 1984), 106—127; úgy írja le a császár ügyes «nemzetiségi» politikáját, mint amely azért igyekszik megnyerni a türkök bizalmát, hogy féken tarthassa őket. (Családi kapcsolatairól: p. 2. skk.)

[30] *Ecsedy I.:* Türk temetési szokások (Ancient Turk. . ., 276—278, 281—282).

[31] I. m., 280.

«vendégei»-nek uralkodója is volt.[32] Megfontolandó például az a csaknem egyedülálló kegy, amely lehetővé tette számos idegen származású hivatalnoka és szövetségese számára, hogy *Chao-ling*-i temetőjében álljon a sírja. Oda temették *A-shih-na She-erh*-t is,[33] amikor meghalt 655-ben, a 永徽 *Yung-hui* kor 6. évében.[34]

T'ai-tsung tiszteletére és emlékére fel is állíthatták a szobrokat fővárosa, *Ch'angan* északi kapujánál — amint erre utalást találunk némely hívének életrajzában[35] —, bár úgy látszik, a szobrok egykorú listája nem maradt fenn. A szobrok ismert modelljei egyébként nem okvetlenül *T'ai-tsung* császár foglyul ejtett ellenségei; minthogy már *Kao-tsung* császár uralkodása idején készültek s kínai mesterek (művészek) munkái, nem meglepő, hogy már féligmeddig kínai módon valósítják meg az eredeti «türk» szándékot, mindenekelőtt emlékszobrokat állítva, a halott emlékére. Ez derül ki egy XVIII. századi útibeszámolóból is. Szerzője még látta az azóta elveszett tizennégy szobrot; az adományozó *A-shih-na She-erh* sorsának ironiája, hogy köztük volt a saját képmása is.[36] Ez arra is vallhat, hogy valamikor később kiegészítették a romlékony szobrok sorát — mert, mondjuk, csak a tizennégyes számra meg a kezdeményező nevére emlékeztek. Vagy talán *A-shih-na She-erh* emlékére annyira rányomta bélyegét idegen («rabszolgára való»), önfeláldozó hűsége, hogy őt is besorolták a legyőzött vezérek közé; hiába érezte magát oly közel *T'ai-tsung*-hoz, hogy nemzetségfője gyanánt akart szolgálatára állni temetése alkalmával, sőt, a császár kedves rokonai közé is került a sírja.

[32] Így vélekedik például *Ts'en Chung-mien*, a két T'ang-császár temetőterületéről (dombjáról), azaz *T'ai-tsung Chao-ling*-jéről és *Kao-tsung* 乾陵 *Ch'ien-ling*-jéről szóló tanulmányában: 昭乾二陵及其特點 *Chao-ch'ien erh ling chi ch'i t'e-tien; in:* 隋唐史 *Sui-T'ang shih.* Chung-hua shu-chü, Peking 1982, I, 9. fej.,144. (Hivatkozásainkban az új, egyszerűsített írásjegyek helyett mindenütt az eredetieket használjuk.)

[33] THY: 21 (I, 411—413). *Ts'en Chung-mien* (op. cit. p. 141), aki rangjuk és hivataluk szerint veszi számba a temető lakóit, 155 eltemetettel számol; pontos számukat azonban csak ásatások dönthetnék el, tisztázva, hogy egy-egy elhunytnak csak megemlítik-e magas rangú rokonát, vagy azzal együtt van-e eltemetve stb. A sírfeliratok sem sokat segíthetnének: 10-ből 8—9 már elveszett — és csak valami 30-ról készült jó másolat — a 宋 *Sung*-dinasztia 紹聖 *Shao-sheng* uralkodási periódusának első évéig (1094), amikor 游師雄 Yu Shih-hsiung látta a terület 166 (!) sírját, az itt eltemetettekből azonban csak 15 volt barbár származású (蕃 *fan)* (feljegyzései, a 萃編 *Ts'ui-pien* szerint, vö. *Ts'en Chung-mien*, 141). *Kao-tsung* temetőjében azonban szintén találhatók idegen származású *(fan)* alattvalók — *Ts'en Chung-mien* véleménye szerint (p. 144) 61 személy; mindenesetre *T'ai-tsung* sírkertjében, *Chao-ling*-ben számos eltemetett türk származásúnak látszik, vagy éppen azokhoz az állítólagos fogoly ellenségekhez van közük, akiknek a szobrait az I. Függelék sorolja fel.

[34] A 4. hó *ping-yin* napján (VI. 7.), vö. TCCS, 789. Számos rang birtokosaként sírhelyet kapott *Chao-ling* területén, ahol a sírja a *Ts'ung-shan*, azaz a *Ts'ung-ling* hegy formájára készült — ez a mai Hsinchiang tartománybeli hegy valaha természetes határként kötötte össze Kínát a Nyugati Országokkal; sírjához kőtáblát állítottak felirattal, és halála után a 元 *Yüan* nevet adományozták neki, vö. *Chavannes:* 178. (Az utóbbi nevet feljegyezték 允 *Yün* formában is: TCCS, 789.)

[35] Legalábbis nyolcat közülük, l. a II. függeléket, No. 6, 8—14.

[36] L. II. Függelék, No. 4.

Egy évszázad múlva aztán a kínai császár maga küldte el kegyesen hazája mestereit, hogy teljesen kínai stílusú emléktemplomot emeljenek Kül tegin számára: 731—732-ben, a türk birodalom virágkorában, a keleti türkök hatalmának végső lehanyatlása előtt.

I. FÜGGELÉK

1. *A-shih-na She-erh* (az utolsó írásjegy 爾), 衛陽 *Heng-yang* hercegnő (公主 *kung-chu)* kíséretének parancsnoka (駙馬 *fu-ma)*: THY: 21, 413. (Engedélyt kapott rá, hogy feleségül vegye a T'ang-ház első császárának, 高祖 *Kao-tsu*-nak (618—626), *T'ai-tsung* apjának 19 lánya egyikét, vö. THY: 6 (I, 63) rögtön azután, hogy meghódolt és Kínába érkezett szolgálatra, életrajza szerint a *Cheng-kuan* korszak 9—10. évében, 635—339-ben. Ennek tulajdonítható előkelő helye az itt említett elhunytak legelején. — *Fu-ma:* a *fu-ma* 都尉 *tu-wei* rang rövid variánsa. *A-shih-na She-erh*, életrajza szerint, ezt a rangot császári vőként kapta («an honor commonly conferred on imperial in-laws and the sons and grandsons of Dukes *(kung)*», vö. *Ch. A. Hucker:* A Dictionary of Official Titles in Imperial China. Stanford, California 1985. Stanford University Press, Nos. 2082—2083, p. 219. (L. még II. függelékünket, No. 4.)

2. *A-shih-na* 忠 *Chung*, *Hsieh* hercege (薛國公 *Hsieh-kuo-kung)*: THY: 21, 413. Ez az irodalmias cím, amely a hajdani Csou-kori «ország»-ra (fejedelemségre), *Hsieh*-re utal (a mai Shantung tartományban), csak egyik neve ennek a nevezetes hadvezérnek — a türk 蘇尼失 *Si-ni-shih* fiának (TCTC: 195, 6149) —, akinek a sírját és emléktemplomát a közelmúltban fedezték fel és ásták ki: l. *K'ao-ku* 1977/2, vö. *Ecsedy I.:* Ancient Turk (T'u-chüeh) Burial Customs, 282; Türk temetési szokások . . . Alighanem a 670-es években halt meg (CTS: 109, HTS: 110, vö. *Liu Mau-tsai:* i. m. 266). Az emléktemplomával kapcsolatos dátumok — a fenti cikk értelmében is — bizonytalanok.

3. *A-shih-na* 道眞 *Tao-chen* vezér/hadvezér (general-in-chief: 大將軍 *ta-chiang-chün)*, vö. THY: 21, 414. — *A-shih-na She-erh* fia, aki Tibetbe vezetett hadjáratokat és kormányzóvá is kinevezték arra a területre a 咸亨 *Hsien-heng* korszakban (670—673), de egy veresége után arra ítélték, hogy közemberként teljen élete sora. (L. rövid életrajzát apja biográfiája végén: Chavannes, 178.)

4. *A-shih-na* 步眞 *Pu-chen* kagán (可汗 *k'o-han)* hadvezér, vö. THY: 21, 414. Akkor nevezték ki kagánnak, amikor *Ho-lu* veresége után, 659-ben kínai szolgálatba szegődött; és a 乾封 *Ch'ien-feng* korszakban (666—667) halt meg. (CTS: 194 B, HTS: 215 B; vö. Chavannes, 39—41 és 72—73.)

5. *A-shih-na* 德昌 *Te-ch'ang:* vö. THY: 21, 414., hadvezér *(ta-chiang-chün)*.

6. 李思摩 *Li Ssu-mo*, a baloldali gárda parancsnoka (general-in-chief of the Left Guard: 左衛 *tso-wei ta-chiang-chün)*, vö. THY: 21, 414. (L. még II. függelékünket, no. 3.)

7. *Sa-pao* hercege (薩寶王 *Sa-pao wang)*, 贊普 *Tsan-p'u*, vö. THY: 21, 414. — *Tsan-p'u* a tibeti király, a *btsan-po* átírása; itt *Sroṅ-btsan sgam-po*-ra utal (l. II. függelék, no. 6.). *Sa-pao*, a kínai feljegyzések szerint, folyó neve Sogdianában (康 *K'ang*, vö. PS: 97, SS: 183, *Chavannes:* 132—133), s a nyugati türk kagánnak egy hasonlóképpen azonosítatlan rezidenciáját említik

mellette a források. *Sa-pao* azonban a T'ang-korban egy kínai hivatal is, 府, amelyet a nyugati barbárok ellenőrzésére és alkalmazására létesítettek («One of several Chinese transcriptions of a Persian word: Persian Priest; devotees of Manichaeism or Mazdaism established in temples at the dynastic capital and at various headquarters towns of territorial administration; treated as responsible heads of resident Persian communities», azaz a hivatal neve alighanem a «perzsa pap» jelentésű perzsa szó átírása, annak a hivatalnak a jelölésére, amely a manicheizmus vagy mazdeizmus híveinek fővárosi templomait és városnegyedeit igazgatta, és felelős volt a helyi perzsa közösségekért, vö. *Hucker:* i. m. No. 4828, p. 395). — Sroṅ-btsan (弄讚 *Lung-tsan)* Sgam-po-t a kínai udvar a kérdéses «Nyugati területek»-re nevezte ki, közvetlenül *T'ai-tsung* halála után; mindenesetre a 12. hó előtti *yi-hai* nap (649. XI. 13.) előtt, a *Cheng-kuan* korszak 23. évében. *Kao-tsu* császártól még megkapta a «császári vő» *(fu-ma-tu-wei)* rangot és a 西海郡王 *Hsi-hai-chün-wang* címet is («a Nyugati tenger hercege», vagy «a Nyugati tó»-é, az azonosítatlan, messze Nyugaton), vö. TCTC: 199, 6269—6270; majd hamarosan meghalt: a *Yung-hui* korszak 5. hónapjának *jen-hsü* napján (650. VI. 28.), vö. TCTC: 199, 6271.

8. 德眞 *Te-chen, Silla* hercegnője (新羅 *Hsin-lo*, királyság a Koreai-félsziget területén; 王女 *wang-nü:* «királylány»), vö. THY: 21, 414. (L. még: II. függelék, No. 7.)

Napjainkban is folynak az ásatások *Chao-ling* területén; ezektől várhatjuk a további részleteket az itt említett sírokról és lakóikról.

II. FÜGGELÉK

Yang-Ying-chü 楊應琚 látta az emlékszobrokat a 乾隆 *Ch'ien-lung* korszak 4. évében (1739) 据鞍錄 *Chü-an-lu* című feljegyzései szerint; ekkoriban az embereket ábrázoló agyagfigurákon kívül ott állt még *Ch'ang-an* kapujánál hat derék ló (!) szobra is, amelyeknek a modelljei Kína ellenségei fölött győzedelmeskedtek, s költői feliratokat véstek a szobraikra (vö. Ts'en Chung-mien, i. m., 142—143). Ez jól mutatja, hogy a szobrok felállításának szándéka és megvalósítása legalábbis nem egyértelmű. Az emberfigurákon a következő feliratok voltak láthatók (a régi útijegyzetek sorrendjében, amelyek szemmel láthatólag valami logikai sorrendet tükröznek, talán éppen felállításuk eredeti rendjét):

1. 突厥頡利可汗左衛大將軍阿史那咄苾, *T'u-chüe Hsieh-li k'o-han, tso-wei ta-chiang-chün A-shih-na Tu-pi*, azaz a türk *Hsieh-li (Il(i) ~ El(i))* kagán, a Baloldali Gárda főparancsnoka, *A-shih-na Tu-pi* (a rangról l. Hucker, No. 7020, p. 526). A keleti türköknek ez a vezére gyakran a kínai *T'ai-tsung* császár szövetségese, akit kínai címekkel tüntetnek ki; végül azonban kínai csapatok ejtik fogságba és a kínai fővárosban végzik ki 634-ben, amikor is két hűséges vezére önfeláldozó, öngyilkos kísérőjéül szegődik a sírvilágban is, l. 13. jegyzetünket (vö. CTS: 194 A, Liu Mau-tsai, 134 skk.; HTS: 215 A, Liu Mau-tsai, 103 skk.).

2. 突厥突利可汗右衛大將軍阿史那什鉢苾 *T'u-chüeh T'u-li k'o-han yu-wei ta-chiang-chün A-shih-na Shih-po-pi*, azaz a türk *T'u-li* kagán, a Jobboldali Gárda főparancsnoka: *A-shih-na Shih-po-pi*, a keleti türk vezér és valóságos uralkodó *Hsieh-li* unokatestvére, aki *Hsieh-li*-től kapta a kagáni címet,

s annak hol szövetségese volt, hol riválisa; gyakran támogatta *T'ang T'ai-tsung*, már csak azért is, hogy *Hsieh-li*-t gyengítse. Ennek a «védelem»-nek a fejében *T'u-li* kínai hivatalnok gyanánt ellenőrizte saját népét, legalább 630-ig, amikor a feljegyzések szerint elhunyt — korábban, mint *Hsieh-li* —, s még halálában is kínai címekkel tüntették ki, valamint kínai feliratot véstek a sírjára. (CTS: 194 A, vö. Liu Mau-tsai, 145—148; HTS: 215 A, Liu-Mau-tsai, 201—203.)

3. 突厥乙彌泥孰俟利𠯿可汗右武衛大將軍阿史那李思摩, *T'u-chüeh Yi-mi Ni-shu Ssu-li-pi k'o-han yu-wu-wei ta-chiang-chün A-shih-na Li Ssu-mo*, azaz a türk *Yi-mi Ni-shu Ssu-li-pi* kagán, a Jobboldali Harcos Gárda főparancsnoka, *Li Ssu-mo* (rangjáról l. Hucker, No. 7834—7836, p. 574). *Hsieh-li* kagán rokona, bár az *A-shih-na* nemzetséghez fűződő kapcsolatai kétségesek a türkök között, akik maguk 胡 *hu*-nak, azaz «nyugati barbár»-nak (iráninak, szogdnak, stb.) tartották; nem volt népszerű övéi között, *T'ai-tsung* császár azonban különleges kegyekkel halmozta el — miután segítségére volt *Hsieh-li* kagán elleni harcában —, megkapta még a T'ang-ház családnevét, a Li-t is. Fenti *kagán* címét is kínai szolgálatban érte el, éppen amiért Kína területén kormányozta népét (a *Cheng-kuan* korszak 13. évében, a 7. hó *keng-hsü* napján kapta címét: 639. VIII. 13., vö. TCTC: 195, 6148—6149). Miközben hadaival éppen Kínát támogatta, 643-ban, egy eltévedt nyíltól megsebesült, a fővárosban halt meg, és a császári temetőben, *Chao-ling*-ban nyugszik (l. I. Függelékünket), olyan sírkő alatt, amelyet a 白道山 *Po-tao-shan* formájára faragtak («Po tao hegy»: Szuijüanban, ahol korábban vereséget szenvedett), vö. CTS: 194 A, Liu Mau-tsai, 151—155; HTS: 215 A, Liu Mau-tsai, 203—206.

4. 突厥都布可汗右衛大將軍阿史那社爾 *T'u-chüeh Tu-pu k'o-han yu-wei ta-chiang-chün A-shih-na She-erh*, azaz a türk *Tu-pu* kagán, jobboldali főparancsnok, *A-shih-na She-erh*, l. 8. jegyzetünket; *Chao-ling* körzetében temették el, l. I. Függelékünket.

5. 薛延陀眞珠毗伽可汗夷男 *Hsieh-yen-t'o Chen-chu Pi-chia k'o-han Yi-nan*, azaz a *hsieh-yen-t'o*-k *Chen-chu Pi-chia* (Jinǰü Bilgä) kagánja, a *Yi-nan (Inanč)*. Azokat az északi törzseket vezette, amelyek elszakadtak a 鐵勒 *t'ieh-le* és más nyugati türk törzsekkel 627 körül, hogy önálló birodalmat alapítsanak; ő maga előbb támogatta *Hsieh-li* kagánt, azután támadásokkal gyengítette, így Kínának téve szolgálatot (HTS: 217 B, vö. Chavannes, 94—96). *T'ai-tsung* császár éppen ellene, a túlságosan erős ellenfél gyengítésére fogadta különleges kegyeibe *Li Ssu-mo*-t, hogy könnyebben ellenőrizhesse az északra vonult törzseket (THY: 96, 1726—1727). Amikor azonban a *hsieh-yen-t'o* kagán meghalt a *Cheng-kuan* korszak 19. évében, a 9. hó *jen-shen* napján (645. X. 2.), *T'ai-tsung* maga is meggyászolta (TCTC: 198, 6227—6228); ez a kagán tehát egyáltalán nem «fogoly», fővárosban «oltalmazott» vendég stb.

6. 吐蕃贊普 *T'u-fan Tsan-p'u*, azaz «Tibet királya» (a 620-as évektől:) *Sroṅ-btsan Sgam-po* rangját, amelyet 649-ben — *T'ai-tsung* halála után — kapott, melynek értelmében kormányozni tartozott a Nyugati Területeket és a nyugati alattvalókat, valamint az engedélyt, hogy *T'ai-tsung* temetőkertjében, *Chao-ling*-ben temessék el, már a következő császárnak, *T'ang Kao-tsung* nak köszönhette (vö. 33. jegyzetünkkel). Amikor meghalt (vagy: a hírét feljegyezték) — a *Yung-hui* korszak első évében, a 8. hó *jen-hsü* napján (650. VII. 28.), vö. TCTC: 199, 6271), úgy említik, mint *T'u-fan Tsan-p'u* 弄讚 *Lung-tsan*-t —, kőszobrot állítottak neki, amely az ő alakját formázta, és felállították *Chao-ling* Északi Kapujánál: 玄闕 *Hsüan-ch'üeh* «Árnyak Kapuja»

(l. CTS: 196 A, vö. P. Pelliot, *Histoire ancienne du Tibet*, Párizs 1961, 6), valószínűleg *Kao-tsung* rendeletére, az elhunyt *T'ai-tsung*-hoz fűződő jó kapcsolataira való tekintettel.

7. 新羅樂浪郡王金眞德女王 *Hsin-lo Lo-lang-chün wang Chin Chen-te nü-wang*, azaz *Hsin-lo (Silla)* uralkodója, *Lo-lang* körzet hercegnője, Chin Chen-te: a Kim házból való uralkodó, a T'ang-kori Koreai-félszigeten található Silla államocska királynője, név szerint Chindŏk (vagy Chindŏk Yŏwang). A kínai név a koreai Kim Chindŏk névnek felel meg (647—654, vö. M. Tchang, *Synchronismes chinois*. Chronologie complète et concordance avec l'ère Chrétienne. De toutes les dates concernant l'histoire de l'Extrême-Orient (Chine, Japon, Corée, Annam, Mongolie, etc.) (2357 av. J.-C. — 1904 apr. J.-C.) *Variétés Sinologiques No.* 24. Chang-Hai, Imprimerie de la Mission Catholique 1905, p. 269.). Ugyanez a név található *Hsin-lo* THY-beli leírásában (95, 1711); úgyhogy tévedés lehet a név *Te-chen* formája azoknak a személyeknek a jegyzékében, akiket *Chao-ling* körzetében temettek el (THY: 21, 414, vö. I. Függelékünkkel). Még költeményeket is intézett *T'ai-tsung*-hoz, aki örömmel fogadta őket (THY: 95, 1711); és kínai rangját akkor kapta, amikor uralma alá tartozott *Lo-lang*, saját országában, a Koreai-félszigeten, a *Cheng-kuan* korszak 22. évében (648, vö. TCTC: 198, 6252). Néhány hónappal később testvéröccse látogatta meg az udvart — már *Kao-tsung* császárét —, fiával együtt (TCTC: 199, 6265); és amikor meghalt, a *Yung-hui* korszak 5. évében (654 — az 5. hó *jen-ch'en* napján; a legközelebbi *jen-ch'en* napok: IV. 8. és V. 7. a szökőhónapban, amely ekkor az V. hónap), az öccse kínai császári rendeletre, azaz legalább jóváhagyással vette át a hatalmat hazájában (TCTC: 199, 6285). Még csak valamiféle «fogság» sem jöhet számításba; s a királynő engedélyt kapott, hogy sírját *Chao-ling* körzetében állítsák fel.

8. 吐谷渾河源郡王烏地也拔勒(勤)王豆可汗慕容諾曷鉢, azaz *Mu-jung No-ho-po*, a *t'u-yü-hun*-ok *Ho-yüan-chün*-jének (körzetének) hercege, *Wu-ti-yeh-pa-le (ch'in)-t'ou* kagán. A *t'u-yü-hun*-oknak ezt a vezérét *(Ho-yüan-chün* körzet az ő hagyományos lakóhelyük a későbbi Ch'inghai tartományban) életfogytiglan «oltalmazták» a kínai udvarban. *Shun* 順, egy magas rangú, kínai udvarban élő *t'u-yü-hun* túsz fia, úgyhogy a fenti rangjait *T'ai-tsung* adományozta, illetve ismerte el, mikor kínai hercegnőt kért feleségül (akit oda is ígértek neki a *Cheng-kuan* kor 14. évében (640), amikor honfitársai emberrabló mesterkedései ellen kellett őt megvédelmezni). Amikor *T'ai-tsung* meghalt, *No-ho-po* kőbe faragott szobrát *Chao-ling* Északi Kapujánál helyezték el (CTS: 198), de viszontagságokkal tele élete csak a 垂拱 *Ch'ui-kung* korszak 4. évében ért véget (688-ban, *Wu-hou* császárnő uralkodása 684—705) alatt, amikor címeit fia örökölte. (L. G. Molè, The T'u-yü-hun from Northern Wei to the Time of the Five Dynasties. Serie Orientale Roma, 61. Roma 1970, 56—60; vö. Chavannes, 179.)

9. 龜茲王訶黎布失畢 *Chiu-tz'ü wang Ho* (vagy *K'o)-li-pu-shih-pi* «Kucsa királya, *Ho-li-pu-shih-pi*». *Cheng-kuan* 21. évében lett király (647), s rögtön követeket küldött *T'ai-tsung*-hoz. Mivel azonban segítségére sietett a «lázadó» *Yen-ch'i* (Karashahr) országának, meg egy baljós égi jel következtében hamarosan császári hadat indítottak ellene *A-shih-na She-erh* vezetésével, oldalán *Ch'i-pi Ho-li* katonáival, hogy «megbüntessék». Meg is verték őt, elfoglalták városait és fővárosát a következő évben, őt magát foglyul ejtették és a kínai fővárosba vitték. Még *T'ai-tsung*-tól kapta címeit, amelyeket, úgy látszik, *Kao-tsung* is méltányolt. Végül 658-ban helyette fia lett Kucsa királya

(HTS: 221 A, vö. Chavannes, 116—118). *T'ai-tsung* halálakor kőszobor készült róla, és *Chao-ling* Északi Kapujánál helyezték el, l. CTS: 198, 1482.

10. 于闐王伏闍信 *Yü-tien wang Fu-tu-hsin* «Khotan királya, *Fu-tu hsin*». Elküldte követeit és ajándékait *T'ai-tsung*-hoz még a 630-as években, sőt fiát is a császári gárdába, de elfogta a félelem, amikor *A-shih-na She-erh* vereséget mért Kucsára 640-ben, s nem merte visszautasítani sem a császári gárdába, sem az udvarba szóló meghívását. Érkezését, amelyet az udvari hivatalnokok bizonyos katonai akciói siettettek, címekkel és nagylelkű ajándékokkal jutalmazta a császár, alighanem már *Kao-tsung*. (Kihallgatását vagy megérkezését a *Cheng-kuan* korszak 23. évében, a 7. hó *chi-yu* napján (649. VIII. 15.) jegyzi föl a TCTC: 199, 6268—6269, éppen mielőtt *A-shih-na She-erh* kifejezte jámbor óhaját *T'ai-tsung* temetésével, illetve saját önfeláldozásával kapcsolatban, úgyhogy a Khotan királyával való kapcsolat korábbi lehetett.) Néhány hónap múlva elhagyta a kínai fővárost, de otthagyta fiait és unokaöccseit a császári gárda szolgálatára, l. HTS: 221, vö. Chavannes, 126—127. *T'ai-tsung* halála után kőszobrot faragtak róla és ezt *Chao-ling* Északi Kapujánál helyezték el, l. CTS: 198, 1482 b.

11. 焉耆王龍突騎支 *Yen-ch'i wang Lung-t'u-ch'i-chih* «Yen-ch'i (Karashahr) királya, *Lung-t'u-ch'i-chih*». Hol szövetségese, hol alattvalója a nyugati türköknek, s küldötteit ajándékokkal küldte *T'ai-tsung* császárhoz már 632-ben, úgyhogy engedélyt kapott rá, hogy használhassa a régi sivatagi utat, amely az ellenségesen viselkedő *Kao-ch'ang* (Turfan) közelében vezetett. 640-ben haddal segítette a kínaiakat, s amikor legyőzték *Kao-ch'ang*-ot, visszakapta alattvalóit és városait, amelyek korábban *Kao-ch'ang* fogságában voltak. Minthogy azonban később elmulasztotta hűségét nyilvánítani az udvar iránt, 644-ben «megbüntették»: fővárosát bevették, s mivel Kína mást segített királyi trónra, őt és feleségét fogolyként vitték 洛陽 *Lo-yang*-ba, még ha állítólag «megbocsátották» is «bűneit». Minthogy az udvar rendszeresen beleavatkozott *Kao-ch'ang* trónviszályába, 648-ban is kínai csapatok indultak *Chiu-tz'u* (Kucsa) ellen, *A-shih-na She-erh* vezetésével, ő pedig *Lung T'u-ch'i-chih* unokafivérét nevezte ki *Kao-ch'ang* kormányzójává. Az unokafivér halála után azonban népe kívánságára megengedték, hogy *Lung-t'u-ch'i-chih* hazatérjen, s búcsúzóul még címeket is kapott, már *Kao-tsung* császár udvarától. L. HTS: 221 A, vö. Chavannes, 111, 113. — Kőszobrát *T'ai-tsung* halála után *Chao-ling* Északi Kapujánál helyezték el, l. CTS: 198, 1481b.

12. 高昌王左武衛將軍麴知勇 *Kao-ch'ang wang tso-wu-wei chiang-chün Ch'ü Chih-yung* «*Kao-ch'ang (Qočo*, Turfan) királya, Ch'ü Chih-yung, a Baloldali Harcos Gárda vezére». (Neve *Ch'ü Chih* 盛-*sheng* az országának leírásában, l. CTS: 198, HTS: 221 A.) Ő volt a legerősebb a Négy «Nyugati Ország» uralkodói közül: *Kao-ch'ang (Qočo*, Turfan), *Chiu-tz'u* (Kucsa), *Yü-tien* (Khotan) és *Yen-ch'i* (Karashahr) egyaránt zavarta Kína tekintélyét mindaddig, míg a *T'ang*-császárság nyugati határvidékén «Négy Garnizon» nem vált belőlük, vö. Chavannes, 113—114, N. 2. *Kao-ch'ang* királya először a 640-es években küldött követet Kínába. Hazája a kereskedőutak mentén terült el, s a nyugati türkökkel szövetséges király gyakran ellenőrizni tudta mind a békés kereskedelmi forgalmat, mind a hadak útjait ezen a vidéken; néhány ellenséges akció után ezért indult ellene kínai hadjárat 640-ben. *Ch'ü Chih-sheng* ebben az évben lett király, amikor le is győzte *Ch'i-pi Ho-li* serege. *T'ai-tsung* elégedett volt a meghódolásával, és miután kínai közigazgatást rendezett be országában, magasabb rangú főembereit pedig a fővárosba vitette, a királyt rangok-

kal és más kegyekkel jutalmazta. (HTS: 221 A, vö. Chavannes, 106—109.) *T'ai-tsung* halála után kőszobrot faragtak róla, amit *Chao-ling* Északi Kapujánál helyeztek el (CTS: 198, 1479b).

13. 林邑王范頭黎 *Lin-yi wang Fan T'ou-li* «Lin-yi királya, *Fan T'ou-li*», azaz a többé-kevésbé független délnyugati ország, *Lin-yi* uralkodója. Rendszeresen küldte szubtropikus termékeit és szelíd elefántjait (THY: 100, 1751), s földjét a *T'ang*-birodalom legdélibb területének tekintették (640, azaz *Kao-ch'ang* eleste után, amikor a birodalom keleten a tengerig ért, nyugaton *Yen-ch'i* vidékéig, északon pedig a sivatagig, vö. TCTC: 195, 6156). Kőbe vésett szobrát *T'ai-tsung* halála után *Chao-ling* temetőkertjének Északi Kapujánál helyezték el (CTS: 197, 1472a). A *Yung-hui* korszak elején halt meg (653-ban, l. TCTC: 199, 6281).

14. 婆羅門帝那伏帝國王阿羅那順 *P'o-lo-men Ti-na-fu-ti kuo wang A-lo-na Shun* «*P'o-lo-men Ti-na-fu-ti* országának királya: *A-lo-na Shun*». A királynak és «országának» ezt a teljes nevét Chavannes is a király szobrán található feliratból idézte, hivatkozva mind a mi forrásunkra (azaz Ts'en Chung-mien utazójára, l. 33. jegyzetünket), mind Sylvain Lévi ezzel kapcsolatos megjegyzéseire (Les missions de Wang Hiuen-ts'e dans l'Inde: JAs. Mars-Avril 1900, 305—310). A Ts'e-fu-yüan-kui: 973-ban található rövidebb országnevek (Chavannes, Notes additionnelles, 15—16; vö. p. 16, N. 1), azaz *Ti-na-fu* és *Na-fu-ti* (az ország nevének eleje és vége), valamint *A-na-shun* (a második rész, *lo* nélkül) másutt nem fordul elő. Magadha trónjának ez a «bitorlója» a 天竺 *T'ien-chu* «India» címszó alatt található (s jelzője, a *P'o-lo-men* a «brahmanokra», azaz hindukra vonatkozik, vö. Chavannes, 354). A királyt a kínaiak győzték le 王玄策 Wang Hsüan-ts'e vezetésével, akit tibeti és nepáli csapatok is segítettek, és a királyt több más fogollyal együtt ajánlották az udvarnak *Ch'ang-an*-ban (HTS: 221, 1554a, vö. Chavannes, 267). Ez 648-ban történt, Kínában a *Cheng-kuan* korszak 22. évében, az 5. hó *keng-tzu* napján jegyezték fel (648. VI. 16.), l. TCTC: 199, 6257—6258. *T'ai-tsung* halála után pedig kőszobrát *Chao-ling* Északi Kapujánál helyezték el (CTS: 198, 1483a—b).

A *Chiu T'ang-shu* (CTS) című forrásban — a *T'ang*-ház Régi Történetében, amely 960-ban (945 után) már elkészült — stereotip megjegyzés olvasható nyolc kérdéses történeti személyiség életrajzában (Nos. 6, 8—14), a fenti lista végén, amelynek értelmében *T'ai-tsung* császár halála vagy temetése idejében, illetve utána, kőből szobrok készültek a kérdéses személyek alakját mintázva, amelyeket *Chao-ling* Északi Kapujánál *(Hsüan-men)* vagy alatta helyeztek el, egyiküket pedig *Ch'ang-an* északi kapujával, a *Pei Ssu-ma Men*-nel kapcsolatban is emlegetik (vö. No. 14, a TCTC-ben). (A *T'ang*-ház Új Történetének, azaz a Hsin T'ang-shu-nak (HTS) párhuzamos fejezetei nem említik a szobrokat.)

A szobrokkal megörökített idegen vezérek élettörténete — mint itt idéztük — nem mindig tartalmaz olyan részleteket, amelyek *A-shih-na She-erh* szándéka szerint sorolnák be a Kínával kapcsolatba került idegeneket. A lista, azaz a szobrok itt felsorolt első fele *Hsieh-li*-hez köthető: *T'u-li* a riválisa, *Li Ssu-mo* is, *A-shih-na She-erh* vezére annak a kínai hadnak, amelyik legyőzte, *Chen-chu P'i-chia* pedig *Li Ssu-mo* riválisa; ez az összefüggés azonban itt megszakad, és csak *A-shih-na She-erh* személye kapcsolhatja össze az egyes személyeket (a Négy Garnizon «fogoly» királyait). Ezért gondolhatunk arra, hogy a két hűséges türk származású vezér közül inkább *A-shih-na She-erh* ajánlhatta fel a szobrokat a császár emlékére, mint *Ch'i-pi Ho-li*, még ha ez

tóbbi elő is fordul némelyik itt idézett élettörténetben; de nem láthatjuk szobrok modelljei között. E szobrokat, legalábbis némelyiküket, még *A-shih-na She-erh* életében is elkészíthették; némelyiket azonban minden izonnyal később, *Kao-tsung* császár uralma idején, talán a rendeletére. Így örténhetett például *A-shih-na She-erh* esetében is, aki történetesen egyáltalán em volt «Kína fogoly rabszolgája» (hasonlóan Tibet és *Lin-yi* királyához – Nos. 6, 13 —, valamint Silla királynőjéhez, No. 7).

A *Chao-ling* területén jelenleg is folyó ásatások, szobor- vagy feliratmaradványok stb. tennék lehetővé a további következtetéseket, az idegen alattvalók hűségének és önfeláldozó kívánságának pontosabb megítélését.

BENKŐ MIHÁLY

HALOTTI MASZK ÉS SÍROBOLUS

A HONFOGLALÓ MAGYAROK HALOTTI ÁLARCÁNAK EREDETÉRŐL

I

1960. szeptember 21-én a Budapesten megrendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Dienes István fontos régészeti felfedezésről tett bejelentést. A Tiszaeszlár-Bashalom II. számú honfoglaláskori temető 10. számú sírjának feltárása közben felfigyelt arra, hogy a sírban fekvő férfi csontváz koponyájára bőrlepel maradványa borult, és hogy ezen az arctakarón a szemek és a száj helyét ezüst lemezkék jelölték (1. kép). Olyan temetkezési szokásra bukkant ez alkalommal Dienes István, amely a múlt század végén, sőt, századunk elején még legközelebbi nyelvrokonainknál, az obi-ugoroknál.

K. F. Karjalainen leírása szerint ezeknél a népeknél a mosdatás és öltöztetés után a halott szemét lefogták, arcát kendővel terítették le, vagy az egész arcot szövetbe, esetleg rénszarvasbőrbe burkolták. (Ez utóbbi esetben a bőr prémes fele belülre került.) Az arcvonásokat oly módon jelölték meg, hogy a száj, a szem, az orr és a fülek helyén az arclepelre ezüst pénzeket, illetve gombokat erősítettek fel.[1]

A felfedezést, hogy honfoglaló őseinknél olyan temetkezési szokás létezett, amely később jellemző volt az ugor népekre, Dienes István tanulmányban is ismertette.[2] Cikkéből kiderül, hogy hasonló honfoglaláskori leletek már korábban is felszínre kerültek Magyarország területén, vagy nyomaik sejthetők az ásatási jelentésekből. Azonban az ásatásokat vezető régészek, nem ismervén az ugor temetkezési szokást, nem értették meg e leletek jelentőségét.[3] Dienes figyelemfelhívó cikkének megjelenése után a Kárpát-medence honfoglaláskori temetőiben egyre gyakrabban tárták fel e sajátos halotti álarcok maradványait: például a rakamazi rangos temető minden sírjából,[4] Zalaszentgrótról,[5] vagy Békés megyéből, a szabadkígyósi honfoglaláskori temetőből.[6]

Nyilvánvalóvá vált, hogy a halotti álarc használata a honfoglaló magyarságnál széles körben elterjedt volt, és nem tekinthető csupán valamelyik törzs, vagy csatlakozott népcsoport szokásának.[7] A textil vagy bőr arcleplekre

[1] *K. F. Karjalainen:* Die Religion der Jugra-Völker I. Helsinki 1921. 92.

[2] *Dienes I.:* Honfoglalóink halottas szokásainak egyik ugorkori eleméről. ArchÉrt 90 (1963) 108—112.

[3] *Dienes I.:* i. m. 108.

[4] A magyar régészet regénye. Budapest 1968. 190.

[5] *Dienes I.:* X. századi magyar temető Zalaszentgróton. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Zalaegerszeg 1960. 118.

[6] *Bálint Cs.:* X. századi temető a Szabadkígyós-Pálligeti táblában. Békés Megyei Múzeumok Évkönyve 1 (1971) 59 sk., 64 sk., 12, 14, 15 kép.

[7] *Dienes I.:* ArchÉrt 90 (1963) 108 sk., 18. jegyzet.

1. *kép.* Koponya ezüst szem- és szájlemezekkel a Tiszaeszlár-i—Bashalom honfoglaláskori sírból. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum

varrott veretek, lemezek, pénzek javarésze valószínűleg bronzból, esetleg aranyozott bronzból készült.[8] Ezüst lemezek vagy veretek elsősorban az előkelőbb halottak arcleplére kerültek. Arany szemlemezeket ez ideig csupán két honfoglaláskori temetőben tártak fel hazánk területén: a Hajdúböszörmény-vidi temetőben,[9] és a Komárom megyei Banán.[10]

[8] *Dienes István* szíves közlése, amelyért ezúton is köszönetet mondok.

[9] *Sőregi J.:* Ásatások a Hajdúböszörmény-Vid-i pusztán. Déri Múzeum Évkönyve 1926. 18 sk. *Mesterházy K.:* Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. Hajdúsági Múzeum Évkönyve 1. (1973) 42.

[10] *Á. Kiss—A. Bartha:* Graves from the age of the Hungarian Conquest at Bana. Acta ArchHung 22 (1970) 222, 232; 25 t, 12—13 ábra.

Dienes István a néprajzi párhuzamok alapján feltételezte az ezüst-aranyszemes halotti álarc létezését a koraközépkori ugor népeknél is. Az ide vonatkozó régészeti adatokat Fodor István gyűjtötte össze, az Ural-vidéki ásatásokat leíró orosz és szovjet anyagok alapján.[11] Fodor István a honfoglalás előtti vagy azzal egyidejű, az Ural-vidéki temetőkből származó halotti álarcok maradványait ismerteti, és azok lelőhelyeit térképen is bemutatja.[12]

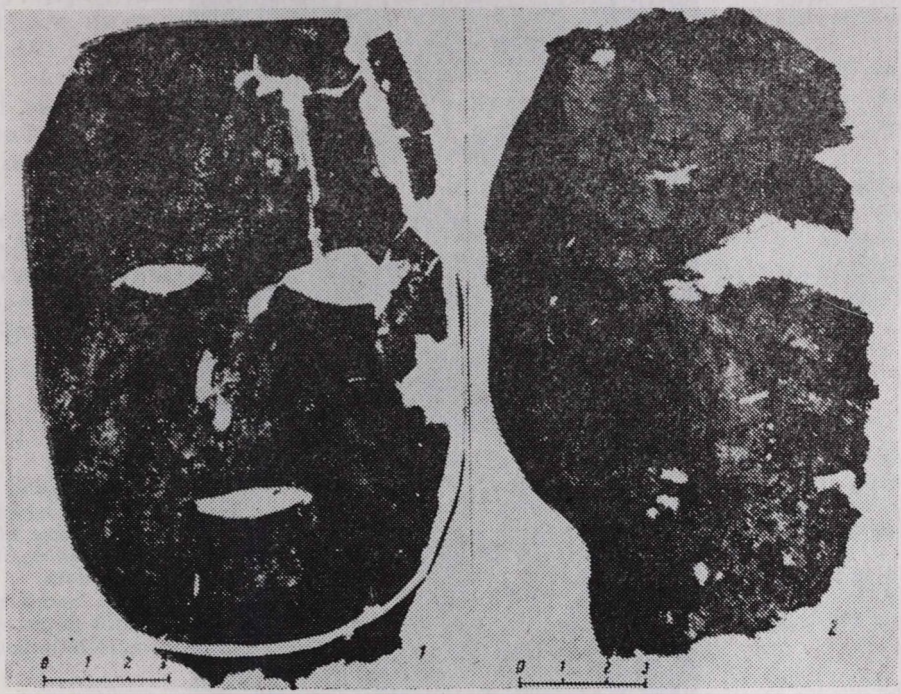

2. *kép.* 1. Ezüst halotti álarc, 2. selyem arctakaró a Tankeevka-i X. sz.-i bolgár—török temetőből

A Volga—Káma vidéki temetőkből mind a két szemet elfedő ezüst (pl. Brodi, Demionki) vagy arany (Gorbunyata) «szemüvegek», vagy az egész arcot befedő ezüst álarcok kerültek elő (Tankeevka, X. századi bolgár-török temető. 2. kép).[13] A Volga—Káma vidéki «szemüvegeket», maszkokat általában selyemre varrták.

A magyarországi honfoglaláskori halotti álarc felfedezése, és párhuzamainak összegyűjtése a Volga—Káma vidékéről jelentős segítséget nyújtott a magyar és szovjet kutatóknak abban, hogy az ősmagyarok, valamint a velük közeli rokonságban álló ethnikai csoportok régészeti anyagát különválasszák a koraközépkori sztyeppei leletanyag hatalmas tömegétől. Más jellemző szokások mellett — pl. részleges lovastemetkezés, a sírokba helyezett szablyák

[11] *Fodor I.:* Honfoglaláskori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról. FA 24 (1972) 159—174.
[12] *Fodor I.:* i. m. 166.
[13] *Fodor I.:* i. m. 166 skk.; 4, 5, 6 ábra.

nagy száma, palmettás veretek — az arctakarókra varrott négyszögletes ezüst lemezkék segítségével tudta E. A. Chalikova rangos X. századi magyar közösség létezését bizonyítani az Ural vidéken, a baskíriai Bolšie Tigani-i temető leletei alapján.[14] A Bolšie Tigani-i temetőből a négyszögletes ezüst lemezkéken kívül előkerült egy, a Káma vidéki «szemüveg»-ekhez kapcsolódó,

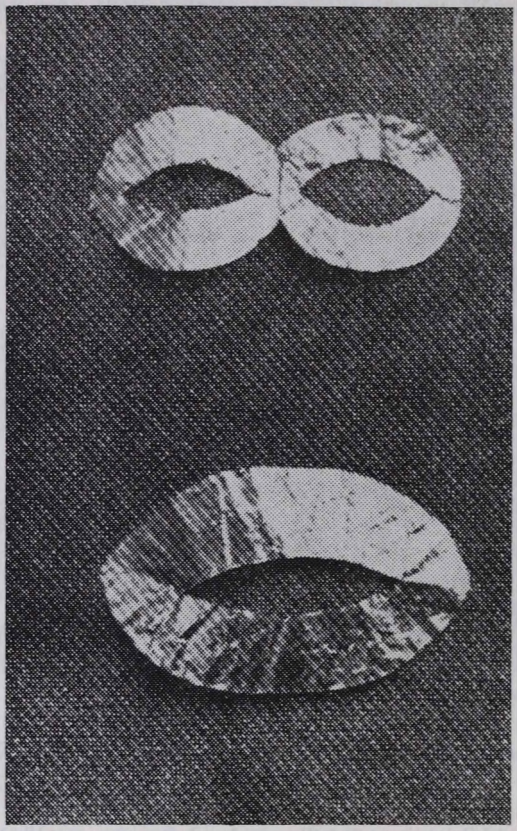

3. *kép.* A rakamazi arany «szemüveg» és szájlemez

mind a két szemet elfedő, aranyozott ezüst lemez is. Tehát ugyanazon Ura vidéki (Baskíria) temetőben feltárták a magyarországi honfoglaláskori szemlemezek párhuzamait, és a Káma vidéken szokásos «szemüvegek» párhuzamát is.[15]

Szinte válaszul a szovjet régésznőnek a magyar őstörténet szempontjából oly fontos felfedezésére, a Bolšie Tigani-i temető feltárásának évében: 1974-ben Dienes István Rakamazon, egy talajegyengetési munka közben véletlenül felszínre került és feldúlt, honfoglaláskori vezéri sírból bemutatta a gorbunyatai arany «szemüveg» párját[16] (3. kép). Így az összefüggés a honfoglaláskori

[14] *J. A. Chalikova:* Ősmagyar temető a Káma mentén. Magna Hungaria kérdéséhez. ArchÉrt 103 (1976) 53—78.

[15] *J. A. Chalikova:* i. m. 3 kép l. ábra, 4 kép l. ábra.

[16] Régészeti Füzetek ser. I No 28. (1975) 89.

magyar és a Káma vidéki i. sz. XVIII—X. századi leletek között bizonyítottá vált.

Azonos szokás megléte az obi-ugor népeknél és a honfoglaló magyaroknál érthetővé teszi azoknak a kutatóknak a feltevését, akik ezt a szokást ugor eredetűnek vélték, és meghatározónak tartották a magyarság ethnikuma kérdésében. Azzal érveltek, hogy a honfoglaló magyarság törökös szokásai, fegyverzete, viselete kialakulhatott a koraközépkori általános sztyeppei divat hatására, de az ezüst-aranyszemes, maszkos halotti álarc temetkezési szokása minden bizonnyal a finnugor-ősmagyar hitvilág mélyéből ered.[17]

Azonban, mivelhogy az Ural vidékről mind ez ideig az i.sz. VII. század végénél korábbi ezüst-, illetve aranyszemes-«szemüveges» halott álarc nem került elő, szükségesnek tartottam tovább keresni ennek a temetkezési szokásnak az eredetét.

A selyemre vagy bőrre varrott, ezüst, illetve arany lemezekkel; «szemüvegekkel»; teljes arcot fedő maszkokkal történő temetkezés szokása a népvándorlás korában nem a finnugor népekre volt elsősorban jellemző. E szokás közvetlen párhuzamai, sőt, nyugodtan mondhatjuk: előzményei megtalálhatók Belső- és Közép-Ázsiában, gyökerei pedig az ázsiai és mediterrán világ ősi mélységeibe vezethetők vissza.

II

1915—16 telén Kelet-Turkesztánban (ma: a Kínai Népköztársaság Hsin-chiang tartománya) turfáni ásatásai során, az astanai temetőben Stein Aurél tárt fel az Ural-vidékiekhez; (Demionki, Gorbunyata, Brodi, Bolšie Tigani) és a rakamazihoz hasonló; ezüst «szemüveges» selyem alapú halotti álarcokat. Az astanai álarcok az Ural-vidékieknél korábbi i. sz. VII. századi gazdag sírokból kerültek elő.[18] (4. kép, a, b, c, d, e.)

Stein Aurél már 1906—1908-ban megtett, második belső-ázsiai útja során járt Turfánban. A rendelkezésére álló idő akkor rövid volt, ezért elhatározta, hogy következő útja során több időt szentel majd ennek a területnek, amelynek történelmi- régészeti, topográfiai és gazdaságtörténeti érdekességei különösen vonzották.[19]

[17] *Fodor I.:* i. m. 172 skk.; *Fodor I.:* Verecke híres útján . . . Budapest 1975. 166 skk.; *Dienes I.:* Opponensi vélemény Bálint Csanád «Dél-Magyarország a X. században» c. kandidátusi értekezéséről. ArchÉrt 105 (1978) 111, 120; *Bálint Cs.:* i. m. 65. sk.

A szokás hitvilági hátterét meghatározni ma már igen nehéz, ugyanis — amint látni fogjuk — az ezüst- aranyszemes, «szemüveges» maszkos halotti álarc — változataival együtt — több nép temetkezési szokásainak is jellemzője volt, és egyes elemei egymástól távoleső országokból, sőt, földrészekről erednek. A kérdés további kutatást igényel. Jelenleg többféle magyarázat is van a halotti álarcok használatára. Tekintve, hogy az ókori és koraközépkori népek között sokfelé elterjedt samanisztikus vallás elég tiszta formában maradt fenn a finnugoroknál, elképzelhető, hogy a náluk végzett néprajzi gyűjtések helyes információt adnak: ui. hogy azért tették az álarcot a halott fejére, hogy az ne tudjon senkit elragadni az élők közül. Vö.: *Dienes I.:* ArchÉrt 90 (1963) 110.

Mándoky Kongur István szíves közlése szerint a Mongol Altájban élő módosabb kazakoknál a vogulokéhoz és az osztjákokéhoz közelálló temetkezési szokás élt még a közelmúltban is: a halottak fejét selyembe burkolták, a szemekre és a szájra ezüst lemezeket — (a szemre esetleg ezüst «szemüveget») varrtak. Azonban a mohamedán vallású kazakok nem tudtak számot adni a szokás hitvilági eredetéről. A gyűjtő kérdésére azt válaszolták, hogy «a mohamedán férfinak és nőnek tisztes öltözékben kell Allah elé állnia». Pedig bizonyos, hogy a szokásnak nincs köze a mohamedán rituáléhoz, hanem az annál korábbi, samanisztikus vallás temetési szertartásainak fennmaradt emléke. A publikálatlan anyag közlési lehetőségéért *Mándoky Kongur Istvánnak* itt mondok köszönetet.

[18] *A. Stein:* Innermost Asia II. Oxford 1928. 549—718.

[19] *Stein A.:* Indiából Kínába. Budapest 1923. 88.

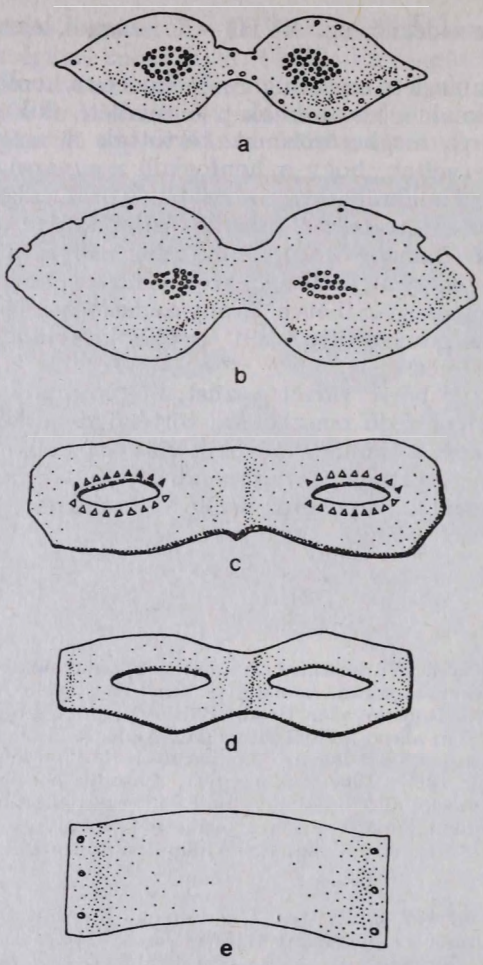

4. *kép. a, b:* Ezüst «szemüvegek» Turfánból, az astanai temetőből. *c, d*: Ezüst «szemüvegek Demionkiból, a Káma vidékéről. *e*: Aranyozott ezüst szemlemez Baskiriából, a Balšie Tigani-i X. századi magyar temetőből

1913—16-os, harmadik belső-ázsiai útja során négy hónapot töltött Turfánban. Ezen idő alatt sikerült fontos eredményeket elérnie az oázis gazdaságtörténeti-földrajzi jelentőségének megállapításával, környéke feltérképezésével,[20] és az astanai temető feltárásának megkezdésével.[21]

Útja eredményeinek tudományos feldolgozásában, az «Innermost Asia»-ban, Stein Aurél részletesen elemzi a turfáni oázis kereskedelmi és kulturális közvetítő szerepét az ókori és koraközépkori Kína északnyugati, és a nomád birodalmak délnyugati határvidékén, a Kínát Baktriával, Indiával, Perzsiával és a mediterrán világgal összekötő «Selyem Út» közelében.[22]

Turfán egyike volt Belső-Ázsia ősi oázisainak. A tengerszint alatt elterülő, lefolyástalan medencét északról a Keleti T'ien-shan többezer méter magas hegyei, délen a nevü-

[20] *A. Stein:* i. m. IV. 28, 31. térkép.
[21] *A. Stein:* i. m. II. 642 skk. A feltárás Astanában jelenleg is folyik.
[22] *A. Stein:* i. m. II. 566 skk.

ket igazoló «Száraz Hegyek» határolják.[23] Turfán kedvező mikroklímája lehetővé tette, hogy lakói a sivatagos környezet dacára, rendszeres csatornázás mellett mezőgazdasági termelést folytassanak, és évente kétszer arassanak.[24] Az oázist az időszámításunk előtti utolsó néhány évszázadban indoeurópai jellegű ún. «tokhár» népesség lakta.[25]

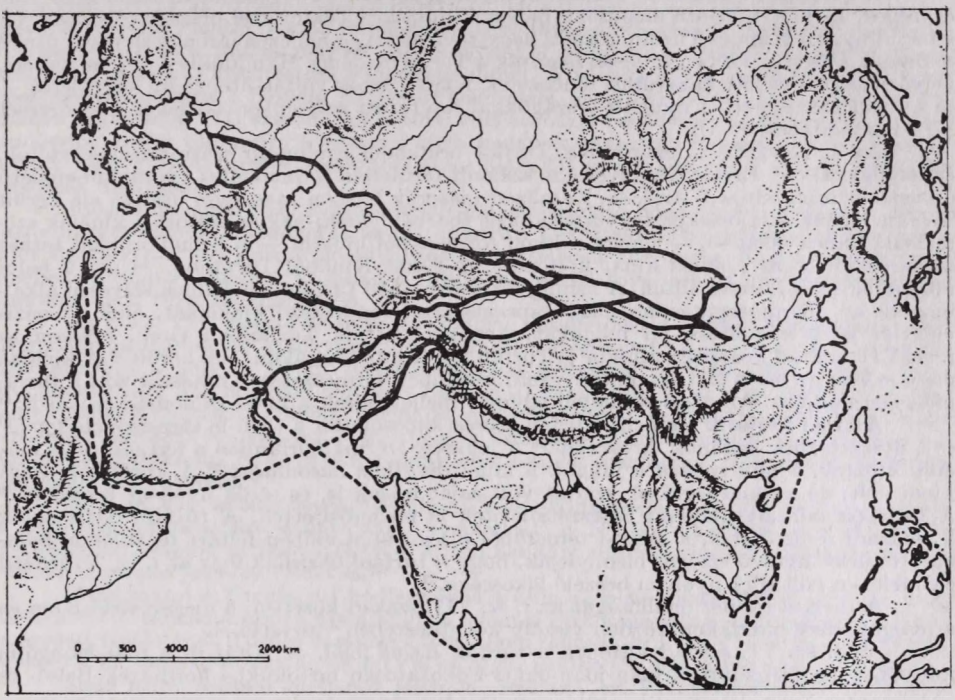

5. *kép.* A selyemkereskedelem útvonalai Kína és Európa között a középkorban

A turfáni medence fölé magasodó T'ien-shan hegység másik oldalán, a tűlevelű erdők aljában, a széles völgyekben, a hegyi sztyeppén, és az erdők felett a magas fennsíkok dús legelőin nomád népek éltek.[26] Ezeken a lejtőkön végigvonult a népvándorlás minden hulláma.[27]

A T'ien-shan éles gerincei, havas, jeges csúcsai csak látszólag választották el a hegység északi oldalát a délitől. Turfán közelében több hágó nyújtott könnyű átkelési lehetőségeket az év nagyobb részében lovas csapatoknak, karavánoknak, megkönnyítve a nomádokkal a kereskedelmet; (marhát, juhot, lovakat, gyapjut kaptak északról a turfániak, cserébe gabonáért, lisztért, gyümölcsért, borért, mézért és posztóért) az ethnikai keveredést, és akár délről, akár északról a politikai hatalom kiterjesztését.[28]

[23] *Stein A.:* Ősi ösvényeken Ázsiában. Budapest 1934. 184.
[24] *Stein A.:* Ősi ösvényeken . . . 185.
[25] *Ligeti L.:* Az ismeretlen Belső Ázsia. Budapest 1950. 243 sk.
[26] *Stein A.:* Ősi ösvényeken . . . 185.
[27] *Stein A.:* Indiából Kínába. 87.
[28] *Stein A.:* Ősi ösvényeken . . . 185. Innermost II. 568 skk. *Stein Aurél* útban Barkulból Turfán felé maga is átkelt a T'ien-shan északi oldaláról dél felé vezető hágók egyikén: a Pa no Pa hágón. (3200 m.) Így saját tapasztalatából értesült arról, hogy milyen pontosak a Han és T'ang korabeli kínai útibeszámolók. Ugyanakkor útjával megbizonyosodott a T'ien-shan északi oldalán élő nomád lakosság és a turfániak egymásra utaltságáról, a két terület összefüggéséről. Az úton a hágó felé többször is találkozott turfáni kereskedőkkel, akik az oázis terményeit árulták nomád kazakoknak. Lásd: *A. Stein:* Innermost II. 559—565.

A Han dinasztia uralma idején, (i. e. 206 — i. sz. 220) attól kezdve, hogy Kína megszervezte a Selyem Utat Nyugat felé,[29] (5. kép) Turfán urai felváltva voltak a kínaiak, és a hsiung-nu-k. A kínaiak a Selyem Út védelmére használták az oázist, a nomádok pedig kereskedelmi központként, és támaszpontként a karavánok elleni támadásokhoz.[30]

A Késő Han dinasztia bukása után, az i. sz. III—IV. században Kína nem volt egységes. Területén szinte állandóan háborúk dúltak.[31] Tekintettel országuk zavaros viszonyaira, és a Kína és Turfán közötti nagy távolságra, a nehezen járható sivatagi útra[32] a kínaiak ebben az időben teljesen feladták a Tarim medence Han időkben megszervezett, helyőrségekkel védett karavánút rendszerét, Kénytelenek voltak átengedni a területet — és a területtel együtt a nyugati országokkal folytatott selyemkereskedelem ellenőrzését — a nomádoknak.[33]

Az i. sz. III—V. században Turfán uralkodói hsiung-nu származásúak voltak, éppen úgy, ahogy Észak-Kína részekre szakadt területein is mindenütt hsiung-nu eredetű dinasztiák uralkodtak.[34] Az i. sz. V. század második felében juan-juan uralom alá került Turfán. Ebben a korszakban a turfáni oázis «barbár vidék»-nek számított a kínaiak szemében. Ennek ellenére, — ahogy a kínai forrásokból kiderül — a belháborúkkal terhes «zavaros időkben» számos kínai költözött át Észak-Kínából Turfánba, és ott a helyi uralkodók szolgálatába álltak. A hsiung-nu származású turfáni fejedelmek szívesen alkalmazták az államigazgatásban nagy tapasztalattal rendelkező kínaiakat, akik az oázis előkelői közé küzdötték fel magukat. Leszármazottaik Turfánban éltek, egészen az i. sz. VII. század közepéig, amikor is Turfán ismét kínai hatalom alá került.[35] A kínaiak nagy száma az oázis lakosságának vezető rétegében természetesen hatással volt a turfániak életmódjára. Az oázis területén egymás mellett éltek a kínai és nomád szokások.[36]

A kínai források kiemelik Turfán szoros kapcsolatait a t'ieh-le törzsszövetséggel,[37] és a nyugati türk kagánok udvarával.[38] A leírások szerint Turfánban a férfiak török módon öltöztek, a nők ruházata inkább a kínai divathoz hasonlított.[39] A turfániak írása kínai volt, de a kínai források szerint volt saját írásuk is, és török nyelven beszéltek.[40] A források adatait újabban régészeti leletek is megerősítették. A turfáni oázis egyik V. századi temetőjéből, a Qočo-i temetőből a legutóbbi időben feltárt fatáblákon felfedezett türk[41] nyelvű szavak bizonyítják, hogy a turfáni oázisnak már az i. sz. V. század első felében volt türk nyelven beszélő lakossága.[42]

A turfáni terület önállóságát az i. sz. VII. század közepén, a megerősödő Kína és a nyugati türk birodalom közötti viszály következtében vesztette el.

Az i. sz. VI. század közepén a türkök Kelet felől, az Altáj és a mai Mongólia irányából megtámadták a juan-juan-okat. Fokozatosan birtokukba kerítették Belső- és

[29] *L. Boulnois:* A Selyemút. Budapest 1972. 45.

[30] *A. Stein:* i. m. 570 skk.

[31] *Krishna Riboud:* Some remarks on the face covers (Fu Mien) discovered in the tombs of Astana. Oriental Art 33 (1977) 451 sk.

[32] *N. Ya. Bičurin:* Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. II. Moskva—Leningrad 1950. 254.

[33] *L. Boulnois:* i. m. 85.

[34] *Ligeti L.:* Az urali magyar őshaza. In: A magyarság őstörténete. Budapest 1943. 66 sk. *Ligeti* említést tesz tanulmányában arról, hogy több kutató a magyarok történetével is képcsolatba próbálta hozni Turfánt. A juan-juanok által elűzött turfániakról felmerült a szakirodalomban az a gondolat, hogy a szabir néphez tartoztak. A szabirok pedig a források szerint kapcsolatban álltak a honfoglaló magyarok elődeivel. Vö.: Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930. 183—193.

[35] *N. Ya. Bičufin:* i. m. II. 252.

[36] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 252 skk.

[37] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 255.

[38] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 254.

[39] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 253.

[40] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 253.

[41] *Ecsedy I.:* Ancient Turk (Tu Chüeh) Burial Customs. Acta Orient. Hung. 38 (1984) 263—287: *Németh Gy.:* Attila és hunjai. Budapest 1986. (reprint) *Harmatta J.* előszava az 1986-os kiadáshoz. XVII. sk. Itt köszönöm meg *Ecsedy Ildikó* és *Harmatta János* tanácsait és segítségét.

[42] Ez alatt itt a Közép- és Belsőázsiában élő türk népek összességét értem, *Harmatta János* felfogása alapján. Vö.: *Harmatta J.:* Avar rovásírásos edényfeliratok. Ant. Tan. 31 (1984). 272.

Közép-Ázsiát, így a Selyem Útnak a Tarim medencén és a T'ien-shan fennsíkjain, völgyein át vezető szakaszait is. Ettől kezdve a rövidesen hatalmassá növő türk birodalom kagánjai, majd a birodalom kettészakadása után a nyugati türk kagánok ellenőrizték és közvetítették Kína, Irán és Bizánc között a kereskedelmet. A türkök adóként selymet követeltek és kaptak Kínától, ezenkívül vettek is selymet, illetve a nem egységes Kínától kikényszerítették az egyenlőtlen, számukra előnyös selyemvásárt, cserét.[43] Az ily módon szerzett selyem jelentős részét feltehetőleg tovább közvetítették a sāsānida Perzsia és Bizánc felé, a türk földön maradt selyembálákból pedig a birodalom előkelő harcosai, asszonyai és lányai készíttettek ruhát maguknak. A türkök egyik legfontosabb selyembeszerzési központja a Selyem Út egyik elágazását ellenőrző Turfán lett. Az i. sz. VI. század végén és a VII. század elején türk volt az oázis hadseregének vezére,[44] a turfáni uralkodók pedig többnyire a nyugati türk kagánok családjából származó hercegnőket vették feleségül. A turfáni királynőt és az előkelők asszonyait türk szóval *qatun*-nak nevezték akkoriban.[45]

Időszámításunk VII. évszázadának elején, amikor Kína ismét igyekezett kiterjeszteni hatalmának hatósugarát az ún. «nyugati területekre», a turfániak rendszeresen adót fizettek a T'ang császárok udvarának, és királyuk elrendelte, hogy az oázis lakói viseljenek kínai ruhákat.[46] Azonban a fejedelmi család továbbra is fenntartotta szoros kapcsolatait a türk kagánokkal is.

Az i. sz. VII. század harmincas éveiben feltehetőleg a türkök biztatására, akik ily módon próbálhatták kikényszeríteni Kínától a megtagadott selyemadót — a turfániak elzárták a Selyem Útját, megakadályozva a nyugati kereskedőket abban, hogy árucikkeiket a T'ang udvarba vigyék.[47] Ezért T'ai-tsung császár az i. sz. 640-es évek elején expedíciós hadtestet küldött Turfánba, és kiterjesztette az oázisra a közvetlen kínei hatalmat, bár erről hadvezérei — hivatkozva arra, hogy Turfán messze van Kínától, nehezen megközelíthető, és ha el is foglalnák nem tudnák megtartani — a leghatározottabban le akarták beszélni.[48]

Az i. sz. VII. század ötvenes éveiben a T'ang Kína magát a nyugat türk kaganátust is szétzúzta, és elfoglalta a birodalom központját: a Középső T'ien-shan vidékét és a Hétfolyóközt, vagyis az Issik Köl tótól a Balkhas tóig elterülő vidéket. Ellenőrzésük alá vonták Sogdiana jelentős részét is.[49]

T'ien-shan-i és Sogdiana-i hódításaikat a kínaiak nem sokáig tudták megtartani. Az i. sz. VIII. század közepén újjáalakult a nyugati türk kaganátus, bár kissé nyugatabbra eredeti területénél. Turfán azonban kínai kézen maradt az i. sz. VII. század közepétől egészen a IX. század közepéig, amikor is az újgur uralkodók székhelye lett.

Stein Aurél astanai leleteinek jelentős része az i. sz. VII. század első feléből származik. Ezek voltak az utolsó évtizedek a T'ang Kína turfáni hódítása előtt, amikor még a türkök befolyása érvényesült a Selyem Útjának ezen a fontos állomásán.

III

1915 januárjában kezdte meg Stein Aurél Turfánban, az Astana falu mellett elterülő ősi temetkezési helyen az ásatásokat.[50] A temetőt kerítésekkel körülvett, kövekkel beszórt apró halmok jelezték. A sírokat készítőik mélyen leásták a homokkő rétegbe, az egyes sírfülkékhez téglafallal elzárt szűk folyosók vezettek.[51] A sírhalmokat a futóhomok betemette. Ennek a ténynek, és az igen száraz éghajlatnak köszönhetően a halottakkal együtt eltemetett tárgyak igen jó állapotban maradtak az utókorra.

Stein Aurél megállapítása szerint az astanai temető az i. sz. VII. század elejétől a VIII. század második feléig terjedő időszakra keltezhető, vagyis a turfáni oázis helyi

[43] *Ecsedy I.:* Nomádok és kereskedők Kína határán. Budapest 1979. 98 skk.
[44] *E. Chavannes:* Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux. Paris 1920. 104.
[45] *Krishna Riboud:* i. m. 452.
[46] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 254.
[47] Cambridge History of China III. The T'ang Dinasty. Cambridge 1979. 225.
[48] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 292.
[49] Cambridge History of China III. 279 sk., 8. térkép.
[50] *Stein A.:* Ősi ösvényeken . . . 190 sk.
[51] *Stein A.:* Ősi ösvényeken . . . i. h.

uralkodóházának utolsó éveire, és a következő száz esztendőre, amikor a T'ang császárok — legalábbis névlegesen — megszilárdították a hatalmukat Kelet-Turkesztánban.[52] A Stein Aurél által feltárt legkorábbi sírokat téglára vésett kínai sírfeliratok az i. sz. 608—646 közötti időszakra keltezik. Ezekbe a sírokba temették a korszak turfáni előkelőségeit, köztük a helyi uralkodóház három nőtagját is.[53]

Ahogy már fentebb említettük, a forrásokból kiderül, hogy a turfáni hivatalnok-arisztokrata társadalmi réteg jelentős része az oázis függetlensége idején is kínaiakból állt. Természetes tehát, hogy Stein Aurél az astanai sírokban többnyire kínai jellegű tárgyakat talált.[54] Ugyanakkor még az ásatás kezdetén különös temetkezési szokásra figyelt fel. Az astanai halottakat szövetbe, többnyire selyembe és pamutszövetbe burkolták. Arcukat ovális alakú, a szélein szegélyezett, sāsānida mintás selyemkendő borította. Alatta selyem halotti arclepel, a szemeken az arcleplekre varrott ezüst «szemüveg» volt, a varrás helyét jelző lyukakkal.[55] A «szemüveg» közepén, a szemgolyó helye fölött is több helyen át volt lyukasztva.

Az astanai sírok lakóinak «túlvilági öltözékével» kapcsolatban még egy szokás volt, amely felhívta magára Stein Aurél figyelmét. Az Astana I. sírcsoportban, ahonnan az ezüst «szemüvegek» zöme előkerült, három halott szájában az expedíció I. Iustinianos bizánci császár pénzeinek utánzatát fedezte fel. Ezenkívül az egyik halott szemén az ezüst «szemüveg» alatt Perzsia két, i. sz. VI. századi uralkodójának (Hormizd IV, i. sz. 579—590; Xusro I, i. sz. 531—579) pénzeire bukkantak.[56] Kiderült, hogy az astanai halottak némelyikének a szemét az arclepel és a «szemüveg» alatt is eltakarták pénzdarabokkal, vagy fakorongokkal.[57]

A halott szájába helyezett pénzek — bár az irodalomban hasonló régi kínai szokás leírása is szerepel[58] — Charon-nak, az alvilág révészének adott obolus szokására emlékeztették Stein Aurélt. Feltételezte, hogy ez a szokás a Selyem Útján juthatott el a mediterrán világból Astanáig.[59]

Az obolus-adás, ha nem is volt általános, eléggé elterjedt szokás lehetett Turfánban. Erre mutat Stein Aurél első, Astanában feltárt obolusának története is. Miután az astanai I. sírcsoport 3. sírjának 1. csontvázának koponyájáról a régészek lebontották a halotti leplet és az ezüst «szemüveget», Mashik, az expedíció helyi sírrablóból előlépett «sírszakértője» a koponyához lépett, és kiszedte a szájüregből I. Iustinianus aranyérmének utánzatát. Mashikot beszámolója szerint a tapasztalat tanította meg arra, hogy sírkutatás közben időnként ilyen módon pénzt lehet találni.[60]

Amikor Stein Aurél megkezdte astanai ásatásait, a sírrablás elterjedt jövedelemforrás volt Turfánban. Stein Aurél szerencsésnek tartotta magát, hogy az Astana I. 3. sírban az oboluson és az ezüst «szemüveg»-en kívül is feltárhatott nemesfém leleteket. Ezek közül említésre méltó az a három, ezüstből készült kínai pénzutánzat, amelynek szintén áldozati jellege lehetett (Kínában abban az időben kizárólag bronzpénzt használtak és közforgalomban), és egy vékony arany szalag, amelyet Stein Aurél ruhadíszként határozott meg. Ez utóbbinak érdekes magyarországi párhuzama van. Dienes István megállapítása szerint azon honfoglaláskori magyar sírokban, amelyekben a sajátos halotti álarc előfordul, általában feltártak vékony ezüstszalagokból készült ruhadíszeket is.[61]

Stein Aurél az obolusokat és az ezüst «szemüvegeket» — mivelhogy eredetük és használatuk céljának pontos meghatározásához szakirodalom nem állt rendelkezésre — az Astanában feltárt nagyszámú tárgy osztályozásakor a «vegyes tárgyak» közé sorolta.[62] Kiemelte viszont azon selyem leletek jelentőségét, amelyekbe a halottakat burkolták Astanában, különösen a sāsānida mintás selyem arctakarókét. Ezeknek töredékeiből tizenkettőt tárt fel az ottani sírokból.[63] A Középázsiában, Előázsiában és a bizánci biro-

[52] *Stein A.:* Ősi ösvényeken . . . 191.
[53] *A. Stein:* i. m. II. 644 skk.
[54] *A. Stein:* i. m. II. 668.
[55] *A. Stein:* i. m. II. 646 skk., 670.
[56] *A. Stein:* i. m. II. 646 sk., 993; III. CXX pl.
[57] *A. Stein:* i. m. II. 648, 670.
[58] *E. Chavannes:* Cinq cent contes et apologues extrait du Tripitaka Chinois. Paris 1962. 248.
[59] *A. Stein:* i. m. 646 sk., 670.
[60] *A. Stein:* i. m. II. 646.
[61] *A. Stein:* i. m. II. 647. Vő.: *Dienes I.:* ArchÉrt 90 (1963) 109.
[62] *A. Stein:* i. m. II. 646, 670; III. LXXXIX pl.
[63] *Krishna Riboud:* i. m. 439.

dalom területén széles körben elterjedt sāsānida minták — vadkan, szarvas, egymással szemben álló ragadozók stb. az ovális alakú gyöngysoron belül[64] — az obolus feltűnésével együtt, világossá tették Stein Aurél számára, hogy milyen fontos szerepe volt Turfánnak a Kelet és Nyugat közötti kereskedelemben.

Éppen a művészi mintájú polychrom, sāsānida jellegű arctakarókat tartja az utókor szakirodalma Stein Aurél legnagyobb jelentőségű astanai felfedezésének. Különös figyelem terelődött ezekre és a hasonló leletekre a Kína felszabadulása óta napjainkig folytatódó turfáni ásatásokon.[65] Ugyanis olyan polychrom brokát selymet, amilyenből az astanai szegélyezett arctakarók készültek, csak az előkelők és a magasrangú hivatal-

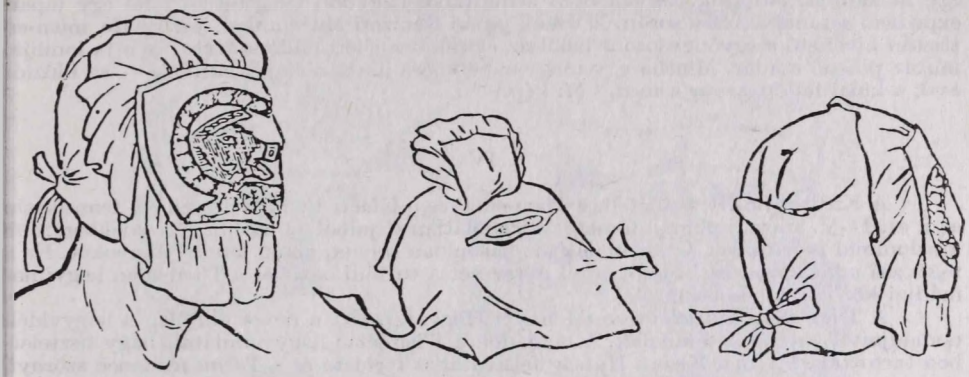

1 2 3

6. *kép.* Az astanai halotti álarc fejre tétele

nokok tudtak beszerezni és megfizetni Turfánban.[66] Azt, hogy ebből a selyemfajtából még a turfáni előkelők is csak kis darabokat tudtak megvásárolni, bizonyítja az is, hogy nagyobb méretű polychrom selyemszövetet mindezideig nem találtak Hsing-chiang tartományban. Az astanai leletek tanúsága szerint a turfáni köznép életében és halála után is nemezből, pamutból és gyapjuból készült egyszerűbb ruhákat viselt.[67]

A Wen Wu-ban megjelent alapvető tanulmányában Wang Shu azt írja, hogy 1949-62 között összesen 32 sāsānida mintájú szegélyezett arctakarót (kínai nevén «fu-mien»-t) hoztak felszínre a még ma is csak részben feltárt astanai temetőben. A szerző ábrákkal is bemutatja, hogyan tekerték a halott feje köré és kötötték meg a selyemkendőt, varrták a szeme fölé a «szemüveget» majd helyezték arcára a sāsānida mintás selyemkendőt.[68] (6. kép.) Wang Shu leírja a selyembe burkolás kínai eredetét is. (Erre még visszatérek, amikor az astanai típusú halotti álarc és változatai különböző elemeinek eredetét tárgyalom.)

Említésre méltó, hogy a Stein Aurél által i. sz. VII—VIII. századra keltezett astanai sírok egy részét a kínai régészek — egyes, a sírokban lelt selyemtípusok alapján — korábbra, az i. sz. III—V. századra keltezik.[69]

A legkorábbi ismert astanai halotti álarc i. sz. 581-re keltezhető.[70] A sima bélelt selyemre, amelybe a halott fejét burkolták, a szemek helyén két csontlemezbe ágyazott üveggyöngyöt, a száj helyére achát gyöngyöt varrtak fel. Ez a halotti álarc alakra tökéletes analógiája a honfoglaláskori magyar, valamint a néprajzban leírt ugor halotti álarcoknak.

[64] *A. Stein:* i. m. II. 672—680; III. LXXVI—LXXXVI pl.
[65] *Krishna Riboud:* i. m. Bibliográfia a 454 oldalon.
[66] Wang Shu: Face-covers, eye-covers and other veils. Wen Wu 1962. 7—8 szám.
[67] Wen Wu 1962. 7—8 szám.
[68] Wen Wu 1962. 7—8 szám.
[69] *Krishna Riboud:* i. m. 438.
[70] *Krishna Riboud:* i. m. 444 sk.

Sajnos, bár az ásatások továbbra is rendszeresen folynak Turfánban, 1962 óta újabb tanulmány az oázis koraközépkori temetőiben feltárt halotti álarcokról nem jelent meg. Azonban az eddig publikált szakirodalom alapján is megállapítható, hogy az i. sz. III—VII. század közötti időszakban, amikor Turfán közeli kapcsolatban állt Észak nomád népeivel, és bizonyított, hogy türk lakossága is volt, az oázis előkelői között elterjedt az ezüst «szemüveges» és a szemet, szájat más módon megjelölő, eltakaró selyem halotti álarcok használata.

A halotti álarcokra terített «fu mien»-ek sāsānida mintái közül egyet szeretnék kiemelni. Stein Aurél feltárt Astanában egy selyemkendő maradványt, amelyen kívül a szegélyező «gyöngysoron» palmettás levélminták; belül egy szarvas fejének a töredéke, és egy fa lombjai láthatók. Ugyanebből a mintából nagyobb részletet tárt fel egy japán expedíció astanai ásatása során. A tokiói japán Nemzeti Múzeumban őrzött «fu mien-en tisztán kivehető a «gyöngysoron» belül az életfa, a mellette álló szarvas, és a fa lombjai között pihenő madár. Mintha egy magyar népmese illusztrációját látnánk — az illúziót csak a kínai felirat zavarja meg.[71] (7. kép.)

IV

A Kirgiz SZSZR területén, a T'ien-shan és a Keleti Pamír völgyeiben, fennsíkjain az i. sz. I—V. századi nomád temetők kirabolatlan sírjaiból az utóbbi évtizedekben több alkalommal is feltártak az astanaiakhoz hasonlóan selyem alapú halotti álarcokat. Ez a régészeti adat megerősíti Stein Aurél feltevését a turfáni oázis és a T'ien-shan hegyi nomádjai közötti kapcsolatokról.

A T'ien-shan szó jelentése «Mennyei Hegység». Ezt a nevet állítólag a hegyvidék nomádjaitól vették át a kínaiak. A nomádok a T'ien-shan hegyvonulatait nagy tisztelettben tartották.[72] A mai Kazak Hátság félsivatagos területe és a Tarim medence szörnyű sivatagai által határolt, Nyugat Középázsiától a Dzsungáriai Kapuig 2000 kilométer hosszan elnyúló, legmagasabb csúcsaival 7000 méteren felülemelkedő hegylánc hegyi sztyeppéi, erdős sztyeppéi, magashegyi rétjei gazdag legelőket nyújtottak a nomádok állatainak. Az égbenyúló havas, jeges hegyormokról, gerincekről lefelé kúszó jégárakból eredő patakok, folyók bőségesen ellátják vízzel a T'ien-shan fennsíkjait, északi lejtőit, völgyeit. A Középső T'ien-shan hegyvonulatai által övezett fennsíkon nagykiterjedésű tó is van: az Issik Köl. A vizek halat, az erdők vadat is adtak. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a Mennyei Hegység egymást követő, hóval és jéggel borított hegycsúcsai, nyergei páratlanul szép látványt is nyújtanak, el tudjuk képzelni, hogy a nomádok a T'ien-shan hegyei között valóban szinte a «mennyekben érezhették magukat». Életmódjukhoz ott ideális körülményekre találtak. A fennsíkokon legeltethettek, a völgyekben érintkezésbe léptek a földművelő kultúrákkal.

A történeti adatok szerint a T'ien-shan-ban az i. sz. I. évezredben jelentek meg és játszottak jelentős szerepet. a hsiung-nu eredetű törzsszövetségek.[73] Ahogy ez a legutóbbi évtizedek ásatásainak anyagából kiderült, e népek, akiket régészeti hagyatékuk alapján a «kenkoli kultúra népei»-nek is neveznek, földi és túlvilági életükben egyaránt szívesen öltöztek selyembe.[74] Ezt a tényt érthetővé teszi, hogy az i. e. II. századtól kezdve a Selyem Út egyik ága a T'ien-shan-on vezetett keresztül, és a helyi nomád fejedelmek, majd később a türk kagánok ellenőrzése alatt állt.[75]

Mint említettem, elterjedtek a T'ien-shan-ban a selyem alapú halotti álarcok is. Az alábbiakban röviden ismertetek néhányat a Szovjet Kirgizsztánban feltárt, publikált halotti álarcok közül.

[71] *A. Stein:* i. m. III. LXXIX pl; *Krishna Riboud:* i. m. 447.

[72] *Székely A.:* Szovjetunió I. (Természetföldrajz.) Budapest 1978. 443.

[73] *Czeglédy K.:* Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Budapest 1969. 51 sk.; 93, 150.

[74] *A. N. Bernštam:* Кенкольский могильник. Leningrad 1940. 9 sk.

[75] История Киргизской ССР. I. Frunze 1963. 85. *Kara György* hívta fel először a figyelmemet arra, hogy a Selyem Út egyik legfontosabb útvonala a koraközépkorban a T'ien-shan nomád területein kereszül vezetett. Segítségét, hasznos útmutatásait itt köszönöm meg.

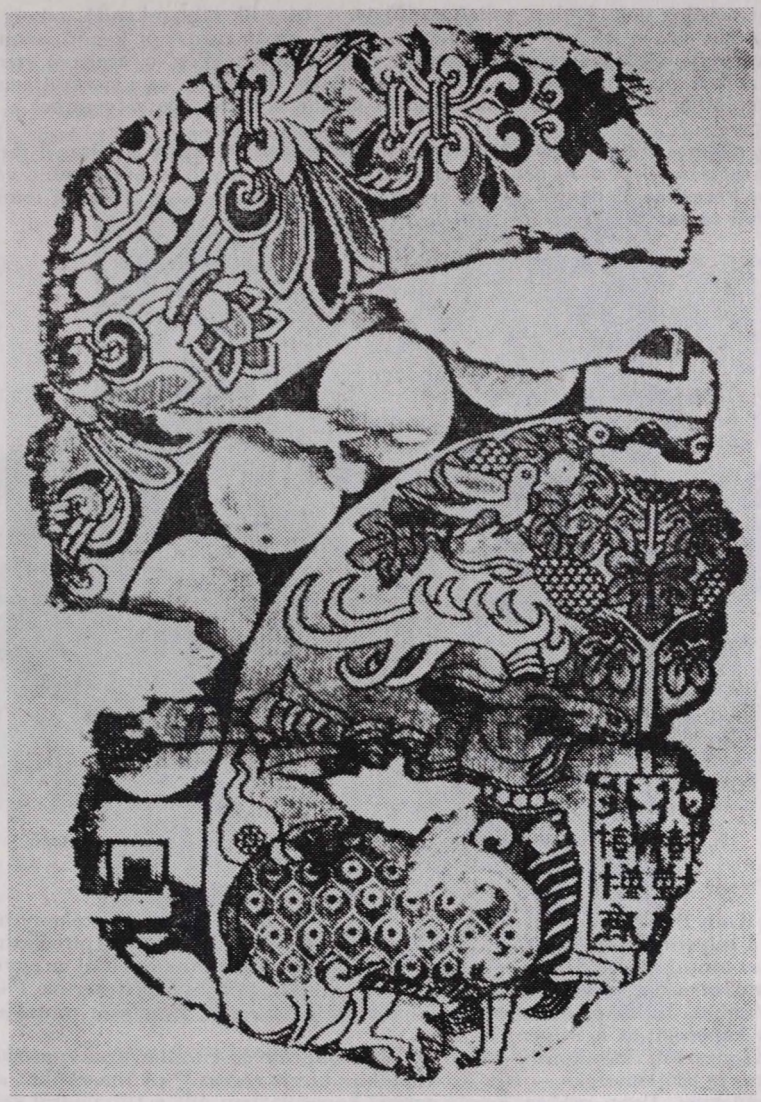

7. *kép.* Sāsānida mintás halotti arctakaró Astanából

A kenkoli kultúra elsőnek feltárt sírjaiban, a Kenkol folyó völgyében elterülő, feltehetőleg i. sz. II—IV. századra keltezhető temető[76] 9. kurgánjában A. N. Bernštam tárt fel selyem arclepleket.[77] A kurgánban egy férfi és egy nő csontváza feküdt egymás mellett. A nő homloka köré tekerve 1,5 m hosszú 7,5 cm széles, négy darabból összevarrt

[76] *A. N. Bernštam:* i. m. 27—32. *Harmatta J.:* Problème de la détermination et de l'appréciation historique du matériel archéologique hunnique. In: Programme et discours des chercheurs hongrois à la conférence archéologique de l'Academie Hongroise des Sciences. Budapest, 3—6 octobre 1955. 222—238.

[77] *A. N. Bernštam:* i. m. 9 sk.

piros selyemszalag volt. Ehhez volt hozzáfűzve a második selyemkendő, amely befedte az egész arcot, és a nyak köré volt tekerve. A férfi arcán nem volt kendő, azonban mellette hevert egy vörös selyemdarab, amely egykor feltehetőleg az arclepel szerepét töltötte be. A kenkoli temetőben — mint később látni fogjuk — az időszámításunk előtti évszázadok kínai temetkezési szokásaihoz hasonlóan fedték be selyemmel a halottak arcát.

Az astanai «fu mien»-ekről készült tanulmányának végén Krishna Riboud fényképen mutatja be a turfáni ezüst «szemüvegeknek» azt a selyemből készült változatát, amelyet a Ferganai Medencét délről határoló hegyekben, a Kara Bulak-i temető egyik kurgánjából tártak fel[78] (8. kép).

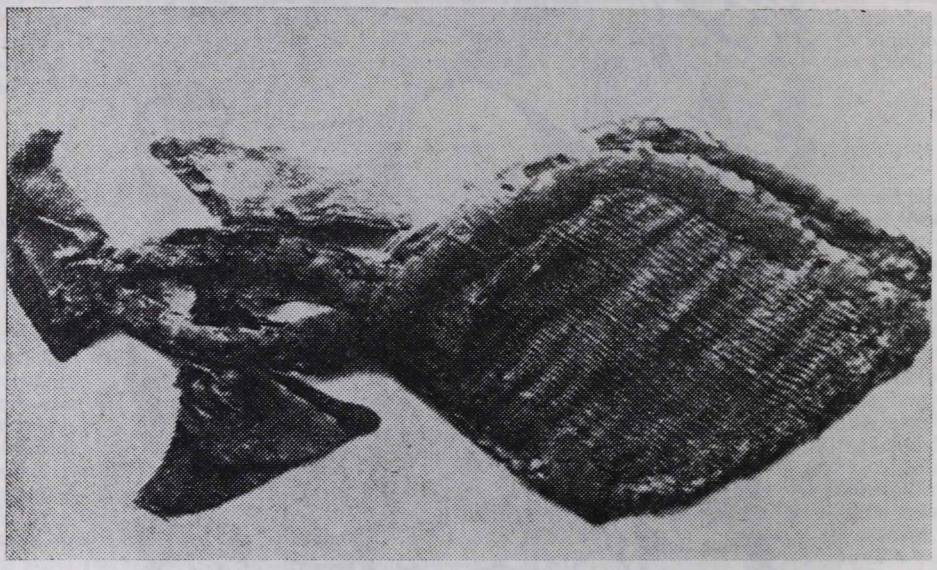

8. *kép.* Selyem «szemüveg» maradványa, Kara Bulak-i temető

A Kara Bulak-i i. sz. II—IV. századi temető leletei között jelentékeny helyet foglaltak el a selyemszövetek. Sok volt közöttük a halott arcára terített piros színű kendő. Számos, az arctakaróra varrott selyem «szemüveg» is előkerült a sírokból az egyéb selyem leletek: varrottasok, ruhák stb. között. A selyemszövetek mintái ismertek Palmyrából, Afganisztánból, Indiából és az astanai temetőből.[79] Mindez világosan mutatja a hegyi nomádok kapcsolatait a Selyem Útjával.

«Kirgizsztán katakomba-sírjaiból elő-előkerülnek rituális aranymaszkok, valamint szem- és szájlemezek» — írja A. Abetekov kirgiz régész.[80] «A maszkokat a halottak arcára helyezték. Ilyen szokás, amely szoros kapcsolatban állt a túlvilágról szóló elképzelésekkel, széles körben elterjedt az eurázsiai sztyeppe népeinél a nagy népvándorlás idején. A szokást egyes kutatók az elődök kultuszával kapcsolják össze, a vággyal, hogy a sírban is megőrizzék a halott vonásait, míg mások felteszik, hogy ezek a maszkok a régiek hite szerint megakadályozták, hogy a halott lelke elhagyja testét, és bajt okozzon az élőknek.

A kirgizisztáni maszkok közül kiemelkedő jelentőségű a Šamši-i maszk. . .»

A mezőgazdasági munka közben véletlenül megnyitott, i. sz. IV—V. századi igen gazdag női sírból előkerült Šamši-i maszk vékony aranylemezből készült. A száj vékony, a mandulavágású szemeket aranylemezekbe ágyazott karneolgyöngyökkel emelték ki.

[78] *Krishna Riboud:* i. m. 453.
[79] По следам памятников истории и культуры Киргизстана. Frunze 1982. 48 skk.
[80] Памятники культуры и искусства Киргизии. Leningrad 1983. 14.

Az orrt az álarcra forrasztott aranylemezből készítették el. A két arcon és a szájtól az orron át a homlokig egy-egy életfát ábrázolt a maszkot készítő ötvös, hét-hét ággal. A maszk baloldalán 15, a jobboldalán 13 felvarrásra szolgáló lyuk van, nyilvánvalóan el volt valamire erősítve (9. kép)[81].

A publikált kirgizisztáni leletek közül még egy példát hozunk fel ezen a helyen. Kirgizisztán délnyugati vidékén, az Alayskaya Dolina-ban 3000 méterrel a tenger szintje fölött terül el a Džallak Džebe-i i. sz. III—V. századi temető.[82] A Džallak Džebe-i

9. *kép.* Aranymaszk a Šamši-i «hegyi hun» temetőből

nomád kurgánok csaknem valamennyiét rég kirabolták. Azonban egy «jelképes sírból», amelyet feltehetőleg egy más tájon elesett harcos tiszteletére ástak[83], áldozati asztal, és azon mintegy 30 aranytárgy került elő. Az áldozati asztal közepén volt egy fahasáb, és annak végére helyezve egy miniatűr, 7,5 × 6 cm nagyságú aranymaszk, amely a fahasábbal együtt nyilván az elesett harcost helyettesítette.[84] Az asztalkán heverő tárgyak között voltak négyszögletesre vágott, és ovális alakú aranylemezkék, amelyek szélén varrás nyomai látszottak, és amelyekhez bőrmaradványok tapadtak (10. kép).

Hasonló jelképes temetkezést tártak fel az Ural vidéken, Baskíriában, a Bolšie Tigani-i X. századi magyar közösség temetőjében. A mellékleteknek szánt tárgyak között

[81] Памятники культуры. . . 14, 46.
[82] Памятники культуры. . . 14, 41.
[83] По следам. . . 33—34.
[84] По следам. . . 35.

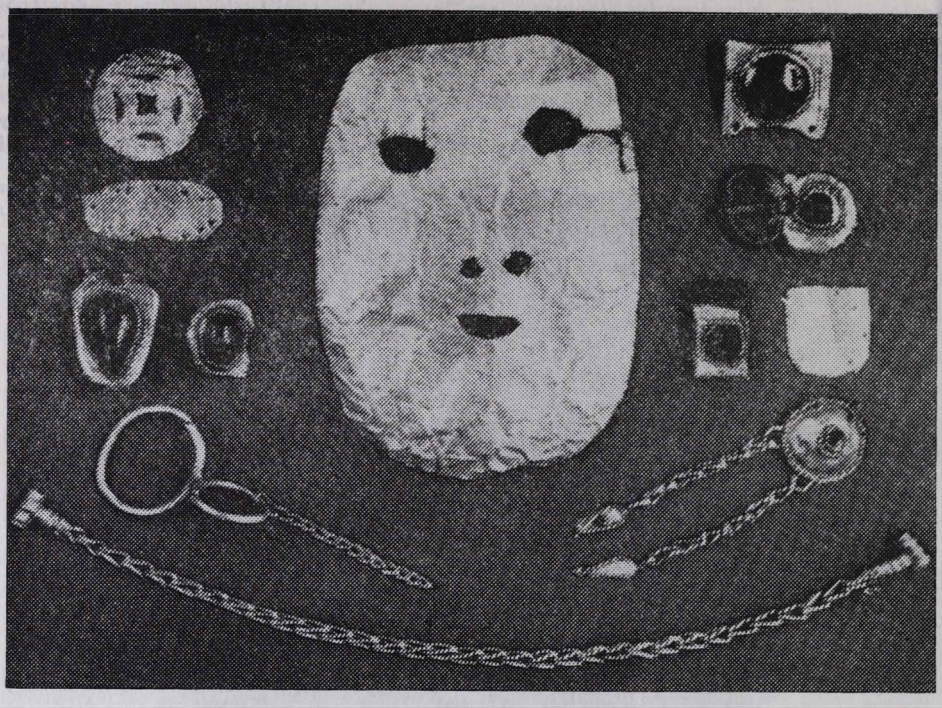

10. *kép.* Aranymaszk és szem- és szájlemez a Džallak Džebe-i temetőből

Bolšie Tigani-ban volt három ezüst arclemez.[85] A Džallak Džebe-i temető miniatűr aranymaszkja tökéletes előképe a tankeevkai bolgár—török temető ezüstmaszkjainak,[86] aranylemezkéi pedig a Bolšie Tigani-i és a magyarországi honfoglaláskori arany és ezüst szem- és szájlemezeknek.

V

Az alábbiakban felvázoljuk, mit tudunk a régészeti adatok alapján a közép- és belső-ázsiai selyem alapú halotti álarcok legkifinomultabb és legbonyolultabb változata: az astanai halotti álarc egyes elemeinek eredetéről.

Ahogy láttuk, Astanában az előkelő halottak fejét általában selyembe burkolták. Ez a temetkezési szokás más elemekkel is kiegészült: a selyemre varrott ezüst «szemüvegekkel», a szem eltakarásával ezüst pénzek vagy fakorongok segítségével és a szájba helyezett obolussal. Az így elkészült halotti álarcra helyezték rá a sāsānida mintás «fu mien»-t.

«Fu mien»-ek eddig még csak turfáni sírokból kerültek elő. Ezeknek a kínai nevű, sāsānida mintájú szegélyezett arctakaróknak az eredete jelenleg még nem tisztázható, sem források, sem régészeti adatok alapján. Meghatá-

[85] *Y. A. Chalikova:* i. m. 54.

[86] *Y. A. Chalikova:* Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. (1973) 27.

rozható azonban, hogy honnan származik a fej selyembe burkolásának szokása, az obolus, és a szem eltakarásának különféle módjai.[87]

A) *A halott fejének selyembe burkolása*

Az astanai halotti álarc elemei közül kétségkívül kínai eredetű az elkelő halottak fejének selyembe burkolása a temetés előtti öltöztetéskor. Ezt írásos és régészeti adatok egyaránt bizonyítják.

Az I Li Shu, a Keleti Chou dinasztia (i. e. 770—221) korából származó Ceremóniák Könyvének, az I Li-nek a kommentárja hangsúlyozza, hogy az elkelő halott fejét selyembe kell burkolni.[88] A selyemkendő pontos méretét is megszabja az I Li Shu és útmutatást is ad, hogy mily módon kell a kendőt a halott nyakának hátulján megkötni. Szabályként rögzíti a kommentár, hogy a selyemszövetnek vörösnek, a szegélyének feketének kell lennie, és hogy a homlokon átkötött szalaggal kell a szem fölé erősíteni.[89] A szokás létezését a Han Kínában régészeti adat is igazolja. Chiang-shu tartományban, az 1973-ban feltárt Māwang-tu-i temetőben az i. e. 175—145-re keltezett 1. számú sírban egy előkelő hölgy koponyájáról pontosan az I Li Shu-ban leírt szemfedőt tárták fel a régészek.[90]

Az ókori kínai arisztokráciának az a szokása, hogy a halott fejét selyembe burkolják — megjegyezzük, hogy ez a szokás Kínában nem volt általános, és később, a konfuciánus szabályok leírásában nem is szerepel[91] —, elterjedt Kína északi és nyugati határain kívül is, a nomád előkelők között. Mindez feltehetőleg az időszámításunk kezdete körüli időkben történhetett, amikor «Észak nomádjai», a hsiung-nu-k rablóhadjárataik és a kikényszerített kereskedelem révén bőségesen hozzájuthattak selyemhez.[92] Állításomat bizonyítja, hogy a kenkoli «hegyi hún» temető 9. kurgánja női holttestének a fején pontosan az I Li Shu leírása szerint volt elhelyezve a selyem arclepel.[93] A holttest selyembe burkolása szokásának elterjedését igazolja egy ókirgiz sírfelirat is a minuszinszki medencéből, az i. sz. VI—VIII. századból:

[87] A szemre helyezett pénzeket, fakorongokat a szemlemezek variánsainak tekintem, bár megjegyzendő, hogy ezek Turfánban ezüst «szemüveges» selyem halotti álarcok alól kerültek elő a halott szeméről. Elképzelhető az is, hogy a szájba helyezett obolus szokása a pénz megjelenésével egyidőben a szájlemezből fejlődött ki a mediterrán világban, és — ahogy a Charon legenda mutatja — a változó szokással együtt a hitvilági háttér is változott. Mindenesetre pénzt csak attól kezdve tehettek a halott szájába (és szemére), amikor már volt pénz.

Van példa a változat visszafelé fejlődésére is, a pénzforgalom apadása esetén. A Kárpát-medencei avarok, akik a kora-avar periódusban éppen úgy hamis, vagy valódi bizánci aranypénzeket tettek gazdag halottaik szájába, mint a turfániak, az i. sz. VII. század második felében, amikor nem jutottak aranypénzhez, helyette aranylemezt használtak sírobolusként. Vö.: Garam Éva: A közép avarkor sírobolussal keltezhető leletköre. ArchÉrt 105 (1978). 209; kép, 7—11 ábra.

[88] *Krishna Riboud:* i. m. 440 sk.

[89] *Krishna Riboud:* i. m. i. h.

[90] The Han tomb No 1 at Mawangtui, Changsa. Wen Wu Press, Peking 1972. Vol. I. 28; Vol. II. Pl. 70.

[91] *Ecsedy Ildikó* szíves közlése.

[92] *Ecsedy I.:* Nomádok és kereskedők . . . 98 sk.

[93] *A. N. Bernštam:* i. m. 9 sk.

«Neves társaim, tőletek elváltam,
Immáron meghaltam.
Harcos férfi társim beborítottak
Selyem brokát kelmével,
S eltemettek engem.»

(Kakuk Zsuzsa fordítása)[94]

A halottak selyembe burkolásának temetkezési szokása tehát feltehetőleg már időszámításunk kezdete óta jól ismert és elterjedt szokás volt a Kínával érintkező lovas nomád népek előkelői körében, az Altáj vidékétől a T'ien-shan-ig.

B) *Az obolus*

Bár az obolus adásához hasonló szokás Kínában is élt, ahol aranyat,[95] jadét,[96] rizsszemet[97] helyeztek a halott szájába, az obolusadás szokása mégis Nyugat felől jutott el Turfánba.

A halott szájába, kezébe helyezett pénz Charon, az alvilág révésze számára, ismert szokás volt a Földközi-tenger medencéjében a klasszikus görög, majd a római időkben. A szokás közép- és esetleg belső-ázsiai elterjedésének kérdésével Bóna István foglalkozik a szegvári avar lovassír leleteinek elemzésében.[98] Bóna István tanulmányában felsorolja a hellenisztikus Baktria, Sogdiana, majd a Kuṣāna Birodalom (i. e. II. sz.—i. sz. I. sz.) feltárt sírjainak obolus leleteit. Ezután bebizonyítja, hogy a sírobolus az Amu Darya vidékén néhány évszázados szünet után éppen az i. sz. IV. században tűnik fel ismét, akkor, amikor ezek a vidékek szerinte a heftalita uar-chunni-k, vagyis az avarok egyik ágának uralma alá kerültek.[99]

Bóna István adatait itt nem kívánom ismét felsorolni, mindössze egy később publikált régészeti lelet, a Tillya-Tepe-i kincs leírásából származó adattal egészítem ki.

Afganisztán északi részén, a szovjet határhoz közel, Šibargan város közelében, a hajdani híres kereskedővárostól: Balhtól mintegy 100 kilométernyire nyugatra, a Selyem Út India és Kína felé vezető elágazásánál 1978—79-ben a V. Sariadini vezette szovjet—afgán expedíció talán az évszázad leletét fedezte fel: egy kuṣāna-kori fejedelmi temetőt tárt fel. A helyi lakosság által időtlen időkön át Tillya-Tepe-nek, azaz «Aranydomb»-nak nevezett magaslat méltónak bizonyult a nevére. Az ásatások során az itt feltárt hat sírból mintegy húszezer aranytárgy került a felszínre. Ezek a művészi ötvösmunkák bőséges bizonyítékul szolgáltak a nomád, indiai, kínai és a hellenisztikus-római művészet hatásainak találkozására Baktriában, időszámításunk kezdetén.[100] Az érintetlen sírokban a régészek mindent a maga helyén találtak meg. A hatodik

[94] Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre. Budapest 1985. 26.
[95] *E. Chavannes:* Tripitaka. I. h.
[96] *Krishna Riboud:* i. m. 441.
[97] *Krishna Riboud:* i. m. i. h.
[98] *Bóna I.:* Studien zum frühavarischen Reitergrab von Szegvár. Acta Arch. Hung. 32 (1982). 31—95.
[99] *Bóna I.:* i. m. 89.
[100] *V. Sariadini:* L'or de la Bactriane. Leningrad 1985.

sírban, egy 25—30 év körüli nő sírjában a halott szájában ezüstpénzt, balkezében pedig aranypénzt fedeztek fel az ásató régészek.[101]

A pénzek elhelyezésének módja a sírban önmagában is arra vall, hogy a Tillya-Tepe-i hercegnő sírjában a Charon-legendához fűződő eredeti görög szokás szerint helyezték el az obolust. Egyértelmű igazolása ez annak a tények, hogy Nagy Sándor keleti hódításának nyomában a görög hitvilággal kapcsolatos szokások eljutottak Indiáig, Közép- és Belső-Ázsiáig. Azonban maguk a pénzek is a hellenisztikus kultúrával kapcsolatos szokás elterjedéséről vallanak, és nem helyi párhuzamos fejlődésről. A halott nő szájában talált ezüstpénz egyik oldalán trónon ülő íjász képe látható, és egy görög nyelvű felirat, amely elmondja, hogy ezt a pénzt IV. Phraates parthus király verette. A pénz másik oldalán, a fej melletti sávon gyöngysorba foglalt ellenjegyet Sapaleizes, egy szaka fejedelem verette a pénzre, aki a Kuṣāna Birodalom létrejötte előtt uralkodott Baktriában.[102] A halott nő kezében talált aranypénz unikumnak bizonyult. Hasonló pénz a numizmatikai katalógusokban nem szerepel. A meg nem határozott parthus uralkodóra történő utalás a görög feliratból olvasható ki.[103]

A sírobolus szokása tehát időszámításunk kezdetére a mediterrán világból eljutott a Nyugat-Közép-Ázsia nomád fejedelemségeibe is.

Azt, hogy az i. sz. I. évezred első felében bizánci és sāsānida pénzek eljutottak Kína belsejébe, számos példa bizonyítja.[104] Szájba helyezett sírobolusként használt bizánci pénzek azonban a mai Kína területéről mind ez idáig csak Turfánból kerültek elő, arról a területről, amelyről kínai források azt állítják, hogy az i. sz. V. század közepétől az i. sz. VI. század közepéig a szakirodalomban «ázsiai avarok»-nak is nevezett juan-juanok fennhatósága alatt volt.[105]

A szegvári avar úr sírjának leleteiből kitűnik, hogy a Kárpát-medencében az avar előkelők éppen úgy bizánci aranyérmeket vagy ezek utánzatait helyezték obolusként halottaik szájába, mint a turfániak.[106]

Stein Aurél astanai obolus leletei és a turfáni temetőkből mindmáig elő-előkerülő bizánci és sāsānida pénzek igazolni látszanak Bóna István munkahipotézisét, amely szerint elképzelhető, hogy a sírobolus szokását az avarok Belső-Ázsiából hozták magukkal a Kárpát-medencébe.[107]

C) *Nemesfém szem- és szájlemezek, maszkok*

Nemesfémből — elsősorban aranyból — készült szem- és szájlemezeket az i. e. III. évezred első felétől kezdve adatolhatóan használtak Elő-Ázsia és a mediterrán világ gazdag és uralkodói temetésein. A szokás sokáig fennmaradt: az i. sz. III. századból is dokumentálható.

Az alábbiakban — a teljesség igénye nélkül — ismertetjük a régészeti szakirodalomban közölt, elő-ázsiai, mediterrán, délorosz területről előkerült szem- és szájlemezeket, maszkokat.

[101] *V. Sariadini:* i. m. 53—54.
[102] *V. Sariadini:* i. m. i. h.
[103] *V. Sariadini:* i. m. i. h.
[104] *Bóna I.:* i. m. 87.
[105] *N. Ya. Bičurin:* i. m. II. 250; *Ligeti L.:* A magyarok őstörténete. I. h.
[106] *Bóna I.:* i. m. 31—36.
[107] *Bóna I.:* i. m. 89.

Az Euphrates jobbpartján, a mai Szíria területén fekvő egykori parthus határváros és karaván állomás: Dura-Europos nekropolisának i. e. II.—i. sz. II. századi katakombasírjaiban a Rostovtseff vezette expedíció számos esetben talált arany szem- és szájlemezeket.[108] A Dura-Europos-i szájlemezek vékony, ovális alakú, díszítetlen lemezkék. Hasonlóak hozzájuk a szemlemezek is, amelyek egyes esetekben vékony aranyszalaggal voltak összekötve, és «szemüveg» formát alkottak (11. kép). A száj- és szemlemezek oldalsó

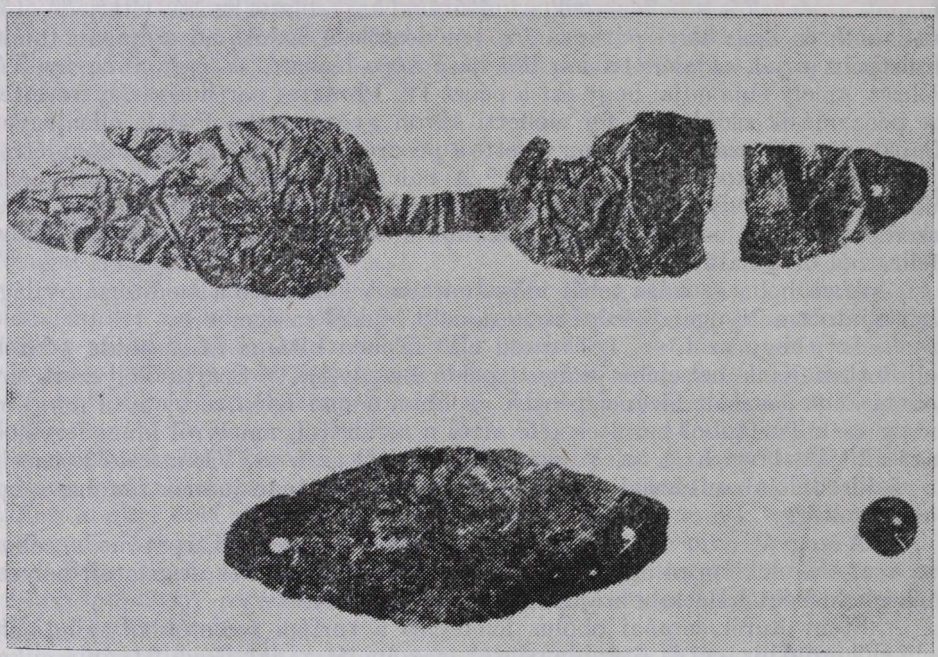

11. *kép.* Arany «szemüveg» és szájlemez Dura-Europos-ból

végei át voltak fúrva, hogy a lemezeket vékony zsineggel vagy dróttal a szemre, szájra erősíthessék. Textil arclepel nyomaira régészek Dura-Europosban nem találtak, pedig ezek a száraz éghajlat alatt ásott katakombasírokban megmaradtak volna. A városból származó textil leletek egyébként igen nagyszámúak.[109]

Rostovtseff bőséges jegyzetanyaggal bizonyítja, hogy az Elő-Ázsiában a parthus időkben ismét szokássá vált szem- és szájlemezes temetkezés ugyanezen a területen és a Földközi-tenger medencéjében már az igen korai időkben előfordult.

A Mezopotámia déli részén, Ur városában uralkodó II. dinasztia (i. e. 2700—2600) 1847-es és 1850-es sírjaiból feltárt, formára a Dura-Europos-iakhoz

[108] *M. I. Rostovtseff:* The Excavations at Dura-Europos. Premilinary Report of the 9th Session of Work, 1935—36. Part II.: The Necropolis. New Haven 1946. 114—115.

[109] *M. I. Rostovtseff:* The Excavations at Dura-Europos. Final Report IV. Part II.: The Textile.

hasonló, az elvékonyodó végükön átfúrt, ovális alakú arany lemezeket L. C. Wooley «homloklemez»-ként határozta meg.[110] Rostovtseff feltételezi, hogy már ezek a lemezek is a szem és a száj eltakarására szolgálhattak.[111] Vitathatatlanul szájlemezeket tártak fel az észak-mezopotámiai Tel Halaf i. e. IX—VIII. századi katakombasírjaiból. Közülük kettőn ajak, a harmadikon ajak, bajusz és szakáll ábrázolása látható. Kétoldalt valamennyiükön fülecskék vannak, amelyeken áthúzták a rögzítésre szolgáló drótot vagy zsineget. A Tel Halaf-i negyedik, szájlemezként meghatározott, félig ovális alakú aranylemezen jól ismert motívumot ábrázolt a művész: életfát, két oldalt két kecskével.[112]

A Földközi-tenger medencéjéből a legkorábbi szemlemezek a kora minosi időkből, a Mochlos-szigeti nekropolisból (Kréta, Mirabello-öböl, i. e. III. évezred) származnak. A vékony aranyszalagok egyikén két szem, a másikon keresztek, a harmadikon kutyák vagy vadkanok láthatók.[113]

Nagyszámú vékony, a két oldalán átfúrt arany szájlemez (epistomion) került elő Ciprusról, az i. e. XIV—XIII. századi Enkomi-i sírokból.[114] Némelyikükön megmaradt a vékony aranydrót maradványa, amellyel az ajakra rögzítették őket, hátul a fejen megkötve. Az Enkomi-i szájlemezek művészi kivitelűek. Rajtuk különféle ábrázolások láthatók: ajak utánzata jellegzetes Égei stílusú spirális ábrákkal körülvéve; egyiptomi hatásra utaló állatok: oroszlánok, szfinkszek. Az egyik szájlemezen itt is találkozunk az ismerős elemmel: az életfával, két oldalt két kecskével.[115]

N. N. Pogrebova feltételezi, hogy az arany szem- és szájlemezek használata a későhellenisztikus időkben jutott az Elő-Ázsiából a Kaukázuson át a Fekete-tenger északi partjára.[116]

A krími szkíta főváros: Neapolis Scythica i. e. II—I. századi kriptáiban 1957-ig 13 esetben tártak fel a régészek arany szem- és szájlemezeket. Ezek többé-kevésbé reálisan ábrázolták a szem és a száj vonásait.[117] Szem- és szájlemezek ebben a városban kizárólag gazdag férfi- és gyermeksírokban fordultak elő,[118] azonban nem a legkonzervatívabb gazdagok sírjaiban. Ebből

[110] *L. C. Wooley:* Ur Excavations II. The Royal Cemeteries. New York 1934. 195 sk.; 202 sk.; pl. 147.

[111] *M. I. Rostovtseff:* The Excavations at Dura-Europos. The Necropolis. 115.

[112] *M. von Opponheim:* Tel Halaf. IV. Berlin 1962. 4 sk.; Tafel 1—2; 8, 8/a, 9 ábrák. Az életfa-motívum ősi eredetét mutatja, hogy a Tel Halaf-i síroknál csaknem kétezer évvel korábbi Ur-i királysírokból számos esetben kerültek elő ezzel a motívummal díszített tárgyak — például életfa kecskékkel is, szarvasokkal is a lantok gyöngyház borításán és az ostáblákon. *L. C. Wooley:* Ur Excavations II. Pl. 96—98; 104.

[113] *R. B. Seager:* Explorations in the island of Mochlos. Boston—New York 1912. 26 sk. fig. 9; *M. von Oppenhaim:* i. m. IV. 4.

[114] *F. H. Marshall:* Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquites, British Museum. London 1911. Pl. 3. Сокровища Кипра. Moskva 1976. 18 kép.

[115] *F. H. Marshall:* i. m. pl. 3. 194 ábra.

[116] *N. N. Pogrebova:* Золотые лицевые маски из погребений мавзолея Неаполя Скифского. In: История и археология древнего Крыма. Kiev 1957. 153. A szokás terjedési módjára nézve érdekes példa, az, ahogy a szem- és szájlemezek a késő-császárkori Pannoniában megjelentek. Szír telepesek temetkeztek velük Intercisa-ban. Ez esetben a szokás szorosan az előázsiai etnikumhoz kötődött, de elterjedése elvban elképzelhető kulturális hatás révén is. Vö.: Intercisa. AH XXXVI. 80. t.

[117] *Pogrebova:* i. m. 142—154; *P. Šul'c:* Мавзолей Неаполя Скифского. Moskva 1954. 34, 62 sk. XXVII, XXIX táblák.

[118] *N. N. Pogrebova:* i. m. 142—146.

a tényből Pogrebova arra következtet, hogy a szokás az i. e. II—I. században újdonság volt a Fekete-tenger partvidékén, és nem kapcsolódott közvetlenül a helyi lakosság ősi temetkezési rendjéhez.[119]

Másutt is feltártak szem- és szájlemezeket a Fekete-tenger északi partvidékén, például az i. sz. I—II. századi Cherson-i sírokból. A Cherson-i szemlemezek közül néhány — a Dura-Europos-iakhoz hasonlóan — «szemüveg» alakú.[120] Arany «szemüveg» került elő ezenkívül Kubanyban, a Yaroslavskaya vasútállomás mellett feltárt i. e. II—I. századi kurgánból,[121] és a Fekete-tenger partvidékéről, az Inkerman városától nem messze eső Černaya folyó völgyében feltárt sírból.[122] A Fekete-tenger északi partvidékéről származó szem- és szájlemezek oldalsó végein is vannak felerősítésre szolgáló lyukak.

A Neapolis Scythica-iakhoz hasonló szem- és szájlemezek kerültek elő Egyiptomból, az Abusir Meleq-i (i. sz. I—III. század) papi temetkezésekről. Az Abusir-Meleq-i szemlemezek szemgolyó, a szájlemezek ajak formájúak. A múmiák mellén, ágyékán, nyelvén, körmein is voltak aranylemezkék.[123] Az Abusir Meleqieken kívül mindeddig egyiptomi sírból szem- és szájlemez nem került a felszínre.

A teljes arcot befedő, nemesfémből készült halotti maszkok használatának szokása feltehetőleg Egyiptomból terjedt el a mediterrán világban. Az ókori Egyiptom történetének 3000 évén át az elhunyt jelentősebb személyek arcára arany, ezüst vagy gipsz maszkot helyeztek. Ellentétben a szem- és szájlemezekkel, az egyiptomi maszkok hitvilági hátterét ismerjük. Ezek a maszkok útbaigazításul szolgáltak a léleknek a test, vagyis végső nyugvóhelye megtalálásához.

G. E. Mylonas feltételezése szerint az i. e. XIV—XIII. századi Mykenai-i királysírokból feltárt, az emberi arcot reálisan ábrázoló, a fül mögött a fejre rögzíthető arany és elektron maszkok arra utalnak, hogy a fentebb említett egyiptomi szokást az Égei világban átvették.[124] Mylonas szerint a Mykenai-i uralkodók ismerhették a kifinomult és fényes fáraó-temetkezéseket, és igyekeztek azokat utánozni.[125] Az egyik Mykenai-i aknasírban a régészek bebalzsamozott női holttestet tártak fel, pedig a balzsamozás nem volt szokás Mykenai-ben. Elképzelhető, hogy egyiptomi származású hercegnőt temettek el ott, eredeti hazájának ősi hagyományai szerint. Ugyanabban a sírban, ahol a bebalzsamozott nő feküdt, volt két férfi csontváz is, arany maszkokkal.[126]

Valószínű tehát, hogy a nemesfém maszkok használata a Mykenai-i temetkezéseken egyiptomi eredetű szokás volt, amely amikor megszűnt újdonság lenni, eltűnt a városból.[127] A későbbi időkben azonban egyszer-egyszer — feltehetőleg ismét egyiptomi hatásra — előbukkant a hellén, majd helleniszikus kulturális hatás alatt álló területeken, mint például az idő-

[119] *N. N. Pogrebova:* i. m. 146, 153.
[120] *N. N. Pogrebova:* i. m. 148 sk.
[121] *N. N. Pogrebova:* i. m. 146 sk.
[122] *N. N. Pogrebova:* i. m. 149.
[123] *H. Schäfer:* Aegyptische Goldschmiedarbeiten. Berlin 1910. 78 sk.; 18 t.
[124] *H. Schliemann:* Mykenae. Bericht über meine Forschungen und Entdeckungen in Mykenae und Tiryns. Leipzig 1878. 357 sk.; fig. 474. *G. E. Mylonas:* Mycenae and the Mycenaen Age. New Yersey 1966. 90, 92, 102, 132; 84, 97 kép.
[125] *G. E. Mylonas:* i. m. 90.
[126] *G. E. Mylonas:* i. m. 132 sk.
[127] *G. E. Mylonas:* i. m. i. h.

számításunk kezdete körüli évszázadokban a Fekete-tenger partvidékén, kercsi[128] és az olbiai[129] maszkok esetében, vagy a parthus Mezopotámiában.[130] Parthus földről a szokás a Selyem Útja mentén könnyen eljuthatott a T'ien-shan-ba, a kenkoli kultúra előkelőségeihez, éppen úgy, ahogy a «szemüveg» eljutott a parthus Közel-Keletről Turfánba.[131]

Levezethető tehát az astanai halotti álarc elemeinek eredete. Az obolus és a nemesfém «szemüveg» hellenisztikus kulturális hatásként Nyugatról, a Selyem Útján jutott el Turfánba, a halott fejének selyembe tekerése pedig kínai eredetű szokás.

VI

A Pontusi Királyság régészeti emlékeit feltáró szovjet kutatók feltételezték, hogy a nemesfémből készült szem- és szájlemezek, maszkok használatának szokása a Fekete-tenger északi partvidékéről a Kaukázustól északra terjedő sztyeppén keresztül juthatott a Volga—Káma vidék finnugor lakosságához.[132] Ezt a feltevést Fodor István cáfolja, a pontusi származást valószínűtlennek tartja.[133] Érvei a következők: A két területen elterjedt szemfedők használata között igen nagy az időbeli különbség. A Pontusi Királyságban az i. sz. III. századig igazolható a szem- és szájlemezek, maszkok használata,

[128] *V. F. Gajdukevič:* Das Bosporanische Reich. Berlin 1971. 135 kép.

[129] *A. Uvarov:* Исследования о древности Южной России. 1856. Табл.: XIV. 1. Lásd: *N. N. Pogrebova:* i. m. 150, 2. jegyz.

[130] *M. I. Rostovtseff:* The excavations at Dura-Europos. The necropolis. 115.

[131] *J. Curtis:* Parthian gold from Ninive. The British Museum Yearbook I. (1976.) London, 47—67. Az 1852-ben Ninivében, a Kouyunjik dombon, Christian Rassam által feltárt, előkelő parthus katakomba-sírokból a következő aranytárgyak kerültek elő: két teljes maszk, két «szemüveg», három szájlemez, Tiberius római császár aranypénze, Traianus császár bronzpénzének négy db aranyból készült másolata, (Charon-obolus) valamint diadém rombuszalakú lemezkéi. A Kouyunjik-i maszkos temetkezés az astanai s a Belső- és Közép-ázsiai lovas nomád és letelepült népek maszkos temetkezési szokása közvetlen elődjeként fogható fel. A fej selyembe burkolásán kívül itt már minden astanai elem együtt található: az aranymaszk (ezt helyettesíthette, illetve jelképezhette Turfánban a Krishna Riboud által ott különlegesen értékesnek számító, sāsānida-mintás, ovális alakú, polikróm selyem «fu mien». (Vö.: *Krishna Riboud:* Some remarks on the face-covers . . . 440.), a nemesfém «szemüveg» és a Charon-obolusként használt római pénzek, illetve ezek aranyból készült utánzatai. A Kouyunjik-i maszkokat, szem- és szájlemezeket azonban — ahogy ezt fentebb említettük — nem selyemre varrták, hanem az Előázsiában és a Földközi tenger medencéjében általánosan elterjedt szokás szerint drótokkal erősítették hátul a halott fejére. *(J. Curtis:* i. m. 53.) Feltártak még parthus halotti maszkokat a szíriai Emesa-ban, a Felső Eufrátesz mellett Halebiye-nél. Ezenkívül számos olyan parthuskori közel-keleti maszkot őriznek múzeumok, amelyeknek közelebbi lelőhelye meghatározhatatlan. *(J. Curtis:* i. m. 57.)

Dura Europos mellett még a következő közelkeleti lelőhelyeken tártak fel a hellenisztikus és a parthus korszakból származó szem- és szájlemezeket: Warka, Babylon, Nippur, Seleuceia, Aššur, Tell Mahuz (Mezopotámia) és Emesa. (Szíria). Sajnos, keveset tudunk a parthus birodalom keleti területeinek temetkezési szokásairól. *(J. Curtis:* i. m. 59—60.) Valószínűnek látszik azonban, hogy a Mezopotámiában és Szíriában az előző évszázadokban egyszer-egyszer feltűnő szem- és szájlemezes temetkezési szokást széles körben a parthusok terjesztették el a Közel-Keleten, és a birodalmuk határain kívül élő, velük kapcsolatba kerülő népek között.

[132] *N. N. Pogrebova:* i. m. 149 sk.

[133] *Fodor I.:* FA 24. (1972) 173.

ezzel szemben a Volga—Káma vidéken a legkorábbi feltárt szemlemezek nagy valószínűséggel az i.sz. VII—VIII. század fordulójára keltezhetők. Hivatkozik Fodor István arra is, hogy a pontusi szem- és szájlemezek kizárólag aranyból készültek, míg az Ural vidékiek zömmel ezüstből; valamint arra, hogy a Pontusi Királyság szkíta-szarmata lakossága és a Volga—Káma vidék finnugorjai között nem tételezhető fel ethnikai kapcsolat.

A déli eredetet cáfoló érvek nem szólnak a keleti eredet ellen. Egyértelmű, hogy a türk lakosságú Turfánból származó, i. sz. VII. századi ezüst «szemüvegek» és i. sz. II—V. századi T'ien-shan-i párhuzamaik időben is, térben is inkább lehetnek a Volga—Káma vidéki halotti álarcok előzményei, mint a pontusiak.

A Pontus és az Ural vidék népei közötti ethnikai kapcsolat hiánya nem lenne döntő érv a szokás déli származása ellen, hiszen a szem- és szájlemezek, maszkok kulturális hatás következtében is eljuthattak volna a Fekete-tenger partjáról az Ural vidékre. Azonban van egy adat, amely feltétlenül a Volga—Káma vidéki (és Kárpát-medencei) halotti álarcok keleti eredete mellett szól. Sem a Krímban, sem Kubanyban, sem a dél-oroszországi sírokkal azonos korból származó Dura-Europos-i katakombákban nem voltak a szemlemezek, «szemüvegek» alatt halotti arctakarók. Ezzel szemben a népvándorlás útján zömmel az i. sz. VIII. század elejétől kezdve megjelenő szem- és szájlemezek, maszkok mindig textil (selyem) vagy bőr alátétre voltak varrva, hasonlóan a belső- vagy közép-ázsiaiakhoz.

A Volga mellett, Kazany közelében feltárt X. századi Tankeevka-i bolgár-török temető feltárásakor a régészek a halottak arcát fedő ezüst álarcok alatt egy sor esetben találtak sűrű selyemből szőtt alátétet, amelyekre az álarcokat felvarrták. Ugyanott egy alkalommal ezüst, másik esetben pedig arany lemezt találtak a halott fogain, selyem maradvány fölött.[134] Chalikova feltételezi, hogy a tankeevkai temető kevésbé jómódú halottainak arcán is volt halotti lepel, csak nem selyemből, hanem olcsóbb, könnyebben pusztuló anyagból: például bőrből vagy szövetből.[135] Chalikova feltevését erősíti, hogy Turfánban is posztóba, állati szőrzetbe burkolták a szegénysorsú halottak fejét,[136] és bronz «szemüveget» tettek a szemük fölé.

Selyem maradványa került elő az egyik ezüst «szemüveg» alól a Káma vidéki Demionki VIII—IX. századi temetőjéből is.[137]

Arclepel maradványokat — mint tudjuk — a Kárpát-medencében feltárt honfoglaláskori temetők sírjaiból is a felszínre hoztak. A Magyarországon elsőnek felfedezett, Tiszaeszlár-Bashalom-i ezüst szem- és szájlemezek alatt lelt bőr arclepelről már részletesen szóltunk. Vannak feljegyzések honfoglaláskori sírokból előkerült, selyemnek gyanítható arcleplek maradványairól is, például a rakamazi előkelő temetőből.[138]

«A magyarok bátrak, jó kinézésűek, tekintélyesek. Ruházatjuk színes brokátselyemből készült, fegyverzetük ezüsttel bevont, pompát kedvelők.»[139] Dienes István megállapítása szerint a honfoglaláskori magyar előkelők sír-

[134] *J. A. Chalikova:* Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország . . . 27.
[135] *J. A. Chalikova:* i. m. i. h.
[136] Wen Wu 1962. 7—8 szám.
[137] *Fodor I.:* FA 24 (1972) 168.
[138] Publikálatlan. *Dienes István* szíves közlése, amit ezúton is megköszönök.
[139] A Magyar Honfoglalás Kútfői. Budapest 1906. 172.

leletei arra utalnak, hogy a perzsa krónikás, Gardīzī leírását szó szerint kell vennünk.[140] Feltehető, hogy sokkal több Keletre utaló, selyem alapú álarc került a honfoglaló magyarok vezető rétegének sírjaiba, mint amennyit az észlelt szövetmaradványok alapján igazolni lehet. Sajnos, a Kárpát-medence nedves talajába ásott sírokban szerves anyag, így textil- és bőrmaradványok is csak nyomokban maradnak meg.

Több nép kultúrájának egymásra hatása révén alakult ki Nyugat-Belső- és Közép-Ázsiában, a Selyem Út közelében fekvő területeken a ezüst-aranyszemes, «szemüveges», maszkos halotti arctakaró. Beszélhetnénk kulturális hatásról e halotti álarc Nyugat felé terjedésének esetében is. Azonban a népvándorlás korában Belső- és Közép-Ázsia lovas nomád népei maguk is több hullámban Nyugat felé vonultak. Így azon népek között, amelyek a halotti álarccal temetkeztek a népvándorlás időszakában, a nomádok sztyeppei útja mentén, nemcsak kulturális, hanem ethnikai kapcsolatot, sőt, részbeni ethnikai azonosságot is sejthetünk. Ezt a feltételezést alátámasztják a népvándorláskor történeti, nyelvészeti kutatásainak újabb eredményei is.

Egyre inkább igazolódni látszik G. N. Bernštam sokat vitatott hipotézise, amely a mai Kirgiz SZSZR hegyei között az i. sz. I—V. században virágzó kenkoli kultúrát a hunokkal hozta kapcsolatba.[141] Kirgizsztán történetének legújabb kiadása szerint a kenkoli kultúra megjelenése fordulópont a mai Kirgizsztán nomád lakossága életében, mert összefüggésben áll nagy tömegű belső-ázsiai, esetleg török nyelvű népesség beáramlásával az egész területre.[142] Nyelvészeti,[143] és kínai források alapján feltárt történeti adatok[144] egyaránt igazolják, hogy Nyugat-Belső-Ázsiában és Közép-Ázsiában már a türkök megjelenése előtt (i. sz. VI. sz. közepe) is számolni kell türk ethnikumú népességgel.

A t'ieh-le-k középső, a T'ien-shan területén élő csoportjához tartozó törzsek — más T'ien-shan-i hsiung-nu népmaradványokkal együtt — a türk hódítás után jórészt feltehetőleg régi szálláshelyeiken maradtak, és alávetették magukat a türk uralomnak. Azonban voltak a t'ieh-le-knek olyan törzseik is, amelyek Nyugat felé menekültek, és — követve az előző, i. sz. V. századi ogur kirajzás útvonalát — feltűntek Kelet-Európa sztyeppéin. Néhány évtizeddel később ők is részt vettek az avar kaganátus megalapításában.[145]

Vonulás közben ezen népcsoportok vagy töredékeik eljuthattak a Volga—Káma vidékére is. Később, amikor a T'ang császárság az i. sz. VII. század

[140] *Dienes I.*: A magyar honfoglalók művészete. Budapest 1970. 4.

[141] *A. N. Bernštam*: i. m. 27—32.

[142] История Киргизстана. Frunze 1984. 165 sk.

[143] *Ecsedy I.*: Ancient Turk Burial Customs. 269 skk. *Harmatta J.*: Előszó az «Attila és hunjai» 1986-os kiadásához. XVII sk. *Ligeti L.*: A pannóniai avarok nyelve és etnikuma. Magyar Nyelv 82 (1986) 134.

[144] *Czeglédy K.*: Nomád népek vándorlása . . . 51 sk.; 93; 106 sk.; 150. *Czeglédy Károly* ebben a művében határozza meg a t'ieh-le-ket túlnyomórészt türk etnikumú, feltehetőleg hsiung-nu származású törzsekből összeálló törzsszövetségként. Vö.: A. N. Bernštam: Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь Шаня. CA XI (1949) 365—382.

[145] A. N. Bernštam: CA XI (1949) 373. A türkök elől menekülők és az avar birodalom megalakulásának összefüggéseiről: Szádeczky Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. I. Közép-Ázsiától az Aldunáig. ArchÉrt 105 (1978). 81 skk. A t'ieh-le-k és az ogurok azonosságáról: *Czeglédy K.*: Ogurok és türkök Kazáriában. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest 1977. 59 skk.

közepén szétzúzta az első nyugati türk kaganátust, és kínai uralom alá hajtotta a T'ien-shan középső részét, a taskenti oázist és Ferganát, nomádok újabb hulláma indulhatott Belső- és Közép-Ázsia határvidékéről Nyugat felé. Az utóbbi időben több magyar kutató — így Garam Éva, Ecsedy Ildikó és Harmatta János — ezzel az eseménnyel magyarázza új nomád népesség megjelenését az i. sz. VII. század vége felé a Volga—Káma vidéken, valamint a második és harmadik «avar hullám» érkezését a Kárpát-medencébe.[146]

Mindez erősíteni látszik A. H. Chalikov feltevését, amely szerint a Volga—Káma vidékére már a bolgár-törökök érkezése előtt (i. sz. VIII. sz. közepe) is érkezhettek török nyelven beszélő nomád törzsek, néptöredékek.[147] Régészeti adatok is utalnak a kenkoli kultúra népessége és az i. sz. IV—VI. században a Volga mentén temetkező nomádok közös eredetére, sőt, azonosságára.[148]

Visszatérve a halotti álarc kérdésére: az első nyugati türk kaganátus összeomlása utáni időkben, az i. sz. VII—VIII. század fordulóján jelennek meg a Volga—Káma vidéken az olyan típusú (ezüst-arany 'szemüveges», maszkos, többnyire selyem alapú) halotti álarcok, amilyenek a turfáni előkelők között és a T'ien-shan hegyi hun temetőiben az i. sz. II—VII. század folyamán széles körben el voltak terjedve. Éppen azon késő-lomovatovói temetőkben tűnnek fel először, amelyeket a népvándorláskor és a honfoglalás korszakának több nagy kutatója: így Fettich Nándor és László Gyula az avarokkal, sőt, az ősmagyarokkal hozott kapcsolatba.[149] Feltehető, hogy Nyugat-Belső- és Közép-Ázsia nomád előkelőségeinek temetkezési szokása e területről származó lovas nomád népességgel érkezett a Volga—Káma vidék finnugor lakta területeire. E népesség a későbbiek során részt vehetett az ősmagyarság ethnogenezisében. A honfoglaló magyarok pedig a Káma vidékéről hozhatták magukkal ezt a temetkezési szokást, amelyet megőriztek egészen a kereszténység felvételéig.

Az ezüst-aranyszemes, «szemüveges», maszkos, selyem vagy bőr alapú halotti álarc belső- és közép-ázsiai eredetét egyértelműen igazolja a kunbábonyi avar kagáni sírból előkerült T alakú aranylemez, amelyet az egyedülálló sírban fekvő halott nagyúr koponyáján találtak. A T betű felső része a két szemet, az ehhez középen csatlakozó szár pedig az orrt jelképezi (12. kép, b). A lemez szélein felvarrásra szolgáló lyukak vannak, hátlapján vékony, selyemnek gyanítható textil nyomai maradtak fenn.[150] Eddig a kunbábonyi az egyetlen ismert avar halotti álarcmaradvány. Mégis, a tény, hogy egy selyem arclepelre varrott, a szemeket és az orrt jelképező aranylemez előkerült a Kárpát-

[146] *Garam É.:* Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéséhez. FA 27 (1976) 142; *Ecsedy I.:* Nyugati türkök Észak-Kínában a VII. század közepén. Ant.Tan. 26 (1979) 255 sk.; *Harmatta J.:* Az avarok nyelve kérdéséhez. Ant.Tan. 30 (1983) 81 sk.; *Harmatta J.:* Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant.Tan. 30 (1983) 96.

[147] *A. H. Chalikov:* К вопросу о начале тюркизации населения Поволжя и Приуралья. СЭ 1972. 100—109.

[148] *I. V. Sinicin:* Археологические исследования заволжского отряда. МИА 60 (1959) 202 *Kožomberdcev:* Катакомбные памятники Таласской долины. In: Археологические памятники Таласской долины. Frunze 1963. 33—79.

[149] *Marosi A.—Fettich N.:* Dunapentelei avar leletek. AH XVIII. 84—90; 37—39 t. *László Gy.:* Etudes Archeologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH XXXIV. 284 sk.

[150] *H. Tóth Elvira* szíves közlése, amit ezúton is megköszönök.

medencében, a VII. század második feléből, egy vitathatatlanul belső-ázsiai eredetű nép vezérének sírjából, döntő jelentőségű. Bizonyítékul szolgál arra, hogy az ilyen típusú álarcokkal történő temetkezés szokása első alkalommal nagyjából azonos időben jelenhetett meg a Kárpát-medencében és a lomovatovói kultúra területén, és feltehetőleg mindkét területre azonos vagy hasonló ethnikum hozta magával.

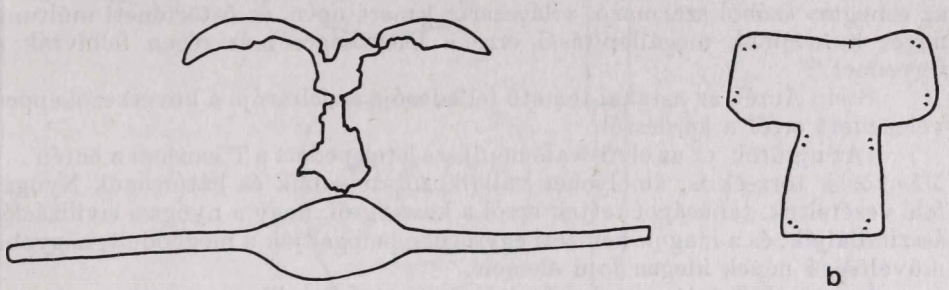

12. *kép*. Halotti álarcot jelképező aranylemezek a) Ketmen' Tübe-ből, b) A kunbábonyi avar kagáni sírból

A kunbábonyi kagán halotti arclemezének eddig ismert egyetlen közvetlen párhuzama a Középső-T'ien-shan-ból, a Ketmen'Tübe-i temetőből került elő.[151] A maszkot utánzó vékony aranylemezek közül a felső T alakban jelzi a két szemöldököt és az orrt. Az ovális alakú szájlemez két végére egy-egy aranyszalagot forrasztottak, hogy meg lehessen kötni a fej hátulján, hasonlóan az Elő-Ázsiában és a mediterrán világban általánosan használt szájlemezekhez (12. kép, a). A Ketmen' Tübe-i maszk szájlemeze bizonyítéka annak, hogy a szem- és szájlemezes temetkezés szokása a Selyem Útján, Elő-Ázsia irányából jutott el a T'en-shan hegyei közé. A felső, T alakra emlékeztető lemez, a kunbábonyi kagán arclemezének párhuzama, pedig arra utal, hogy ez a szokás az i. sz. VII. sz. második felében, a T'ien-shan vidékéről juthatott el először a Kárpát-medencébe.

Az adatok alapján a következő kép alakult ki az ősmagyarok által is használt, sajátos halotti álarc eredetéről, majd kelet-nyugati útjáról a népvándorlás korában:

Ahogy fentebb már összegeztük, a nemesfémből készült halotti szem- és szájlemezekkel történő temetkezés szokása — együtt az obolussal — a mediterrán világból és Elő-Ázsiából jutott el az időszámításunk kezdete körüli időszakban a Selyem Útján, Belső- és Közép-Ázsia nomád és nem nomád népeinek előkelőségeihez. Turkesztánban ez a szokás átalakult. Itt találkozott egy kínai eredetű szokással: a fej selyembe, bőrbe burkolásával. A különféle alakú szem- és szájlemezeket, maszkokat a turkesztáni előkelők temetkezésein rávarrták a fej köré tekert selyemre vagy bőrre. Így élt tovább a halotti álarcos temetkezés különböző változatokban Ázsia szívében. A népvándorlás idején a Belső- és Közép-Ázsiából több hullámban Nyugat felé vonuló ogur-türk

[151] История Киргизской ССР. I. Frunze 1963. 88.

törzsek, népcsoportok a nagy füves sztyeppén keresztül elhozták magukkal ezt a szokást Kelet-Európába: a Volga—Káma vidékére és a Kárpát-medencébe.

Tekintve, hogy a textil, illetve bőr alátétes, ezüst-aranyszemes, «szemüveges» halotti álarc a honfoglaló magyarság előkelői között és harcos középrétegében elterjedt volt, valószínűnek kell tartanunk az ősmagyarok és Belső- és Közép-Ázsia ogur-türk törzseinek közvetlen kapcsolatait. A magyarságnak az «onogur» szóból származó, világszerte ismert neve, és őstörténeti múltunk neves kutatóinak megállapításai erre a lehetőségre már régen felhívták a figyelmet.[152]

Stein Aurél, az astanai temető felfedezője és feltárója a következőképpen vélekedett erről a kérdésről:

«Az ujgurok, ez az életrevaló néptörzs letelepedett a T'ienshan mentén ... Más török törzsek is, amelyeket vállalkozó szellemük és bátorságuk Nyugat felé vezéreltek, tanúságot tettek arról a készségről, hogy a nyugati civilizációt asszimilálják, és a maguk nemzeti egységébe befogadják a meghódolt, nagyobb műveltségű népek idegen fajú elemeit.

Így történhetett ez a honfoglaló magyarokkal.»[153]

P. S. A kéziratot lezártam: 1986. október 30-án. A tanulmány témájából előzetesen népszerű ismertető cikkem jelent meg a Magyar Nemzetben, 1986. június 7-én, „az ezüstmaszkok türk származásra utalnak" címmel.

ADDENDA

Tanulmányom lezárása után jutott néhány olyan adat a birtokomba, amelyekkel szükségesnek látom kiegészíteni az eddig leírtakat.

I. A Manvelovka-i leletet 1986-ban publikálta L. N. Čurilova.[1] Cikkében leírja, hogy 1973 őszén Dnepropetrovsk közelében, Manvelovka falu határában mezőgazdasági munka közben magányos nomád harcos sírja került a felszínre. A leleteket a dnepropetrovski múzeum kapta meg. Ezek között volt vassisak, öblös ezüstedényke, egyenes, egyélű kard és egy teljes arcot fedő ezüstmaszk, a négy sarkán felvarrásra szolgáló lyukkal (13. kép). A helyszínre kiszálló régészek a szétrombolt sírban páncéllemezeket, nyílhegyeket, emberi csontváz maradványait, és lócsontokat tártak fel. A sír tájolása kelet-nyugati volt. A tárgyak eredeti elrendezését, a váz tájolását nem sikerült megállapítani. A Dnyeper-vidéken egyedülálló sírt publikáló szovjet régésznő — elsősorban a maszk és a részleges lovastemetkezés együttes jelentkezése alapján — a temetkezést az i. sz. IX. században Nyugat felé vonuló magyarokkal hozza kapcsolatba. Ugyanis szerinte e két temetkezési szokás együttes jelentkezése a Volga—Káma-vidéken élő előmagyar törzsek különleges jellemzője volt.

A Manvelovka-i sír temetkezési szokásai valóban nagyon hasonlítanak egy Volga—Káma vidéki temető: Tankeevka-i, i. sz. IX—XI. században használt bolgár—török temetőben észlelt temetkezési szokásokra. A Tankeevka-i maszkok közvetlen analógiái a Manvelovka-i ezüstmaszknak. Jellemzője volt a Tankeevka-i temetőnek a részleges lovastemetkezés is.[2]

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a több, mint 800 sírból álló Tankeevka-i temető mellékletei nem hasonlítanak a Manvelovka-i magányos sírba temetett — a no-

[152] *Németh Gy.:* A honfoglaló magyarság kialakulása. 181 sk. *Halasi Kun T.:* A magyarság kaukázusi története. In: *Ligeti L.:* A magyarság őstörténete. 71 skk.

[153] *Stein A.:* Legbelsőbb Ázsia földrajzának hatása a történelemben. Budapest 1925. 41.

[1] *L. N. Čurilova:* Погребение с серебряной маской с села Манвеловки на Днепропетровище. SA 1986/4, 261—66.

[2] *J. A. Chalikova:* A Volgai Bulgária ... 24 skk.

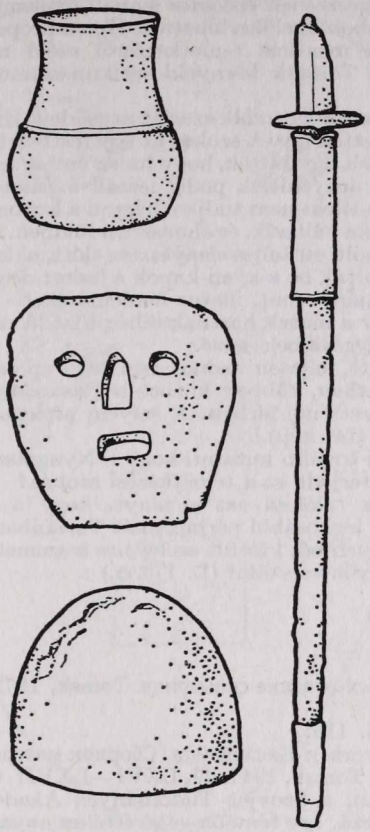

13. *kép.* A Manvelovka-i nomád sír melléklete

mád társadalomban feltehetőleg magas rangot viselő — harcos sírgödréből előkerült mellékletekhez.[3] A publikált adatok alapján Manvelovkán hiányoznak a különféle díszes veretek, ékszerek, amelyek oly jellemzőek a magyar honfoglaláskori temetkezésekre, és kisebb mértékben Tankeevkára is. A Manvelovka-i lovast harci felszerelésben: sisakkal páncéllemezekkel, egyenes egyélű karddal, nyílhegyekkel együtt temették el. E tárgyak közül a vassisak és a páncéllemezek sokkal inkább az avar korra, mint a IX—X. századra jellemzőek. Páncéllemez honfoglaláskori sírokból nem is került elő.[4] Az avar korban volt elterjedt a manvelovkai sír öblös ezüst edénykéje is.

A Dnyeper-vidéki ezüstmaszk hasonlósága a Tankeevka-i bolgár maszkokéhoz arra mutat, hogy a Manvelovka-i szétrombolt sírban is alighanem onogur-bolgár harcos pihent. Azonban a lelet többi mellékletei a Tankeevka-i temetkezések kezdeténél, az i. sz. IX. századnál korábbi időre: feltehetőleg az i. sz. VII. század második felére, vagy legkésőbb a VIII. század első évtizedeire utalnak. Lehetséges, hogy a Manvelovka-i lovas azon ogur harcosok egyike volt, akik ebben az időszakban érkeztek Kelet felől az Avar Birodalom területére.

[3] *E. P. Kazakov—J. A. Chalikova:* La cimitière de Tankeevka. Pl. I—XLVIII. In: Erdélyi István: Les Anciens Hongrois et les ethnics voisines à l'Est. Budapest 1977. 175—224.

[4] *Kovács László:* Viselet és fegyverzet. In: *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986. 223.

A koraközépkori régészetnek érdemes lenne figyelembe vennie azt a lehetőséget, hogy további halotti maszkok is előkerülhetnek Keleteurópa térségében az avar korból.

II. Nyugatszibériai maszkos temetkezésről szóló néprajzi hagyományokat és régészeti adatokat ír le a Tomszk környéki szelkup-szamojédokról szóló munkájában G. I. Pelich.[5]

A szelkupok körében élő legendák szerint az elődeik közé tartozó hódvadász-halász nép, a kveli-kupok temetkeztek így. A szokás az egy testben lakozó több lélek hitével volt kapcsolatban. A kveli-kupok úgy hitték, hogy ha az ember meghal, lelkei közül a madárlélek felszáll a Napba, az árnyéklélek pedig leszáll a halottak birodalmába.[6] A testtel együtt a sírba kerülő «kedo-lélek» nem tudja elhagyni a koponyát, amíg a holttest teljesen fel nem bomlik. Akkor pókká változik, és elmászik a földben. Azonban, ha a kedo-léleknek sikerül a fejből távoznia a holttest teljes elenyészése előtt, akkor nem pókká, hanem ördöggé változik. Ezért tapasztották be a kveli-kupok a halott orrát, tekerték a fejét bőrbe, és varrtak a szemére és a szájára csont, illetve fémlemezeket.

Megjegyezzük, hogy a maszk használatához fűződő szelkup legenda véleményünk szerint nem tartozhat a legősibbek közé.

Az obi-ugorral szinte teljesen azonos régi szelkup szokás régészeti analógiáit is feltárták a tomszki körzetben, többek között a Basandayka-i kurgántemetőben, egy XV—XVI. századra keltezett női sírban. A selyem arclepelre a szemgödrök felett két bronzveret volt felvarrva (14. kép).[7]

Szükségesnek látom tovább kutatni, hogy a Nyugatszibériától délre eső területen mennyire volt ismert és elterjedt ez a temetkezési szokás?

Figyelemreméltónak találom azt a tényt, hogy a szelkup halotti arctakarók csontlemezes változatának legkorábbi párhuzamát Turfánban tárták fel, egy i. sz. 581-re keltezett sírból. A sima selyemből készült arclepelre a szemek fölé csontlemezeket, a száj fölé pedig egy achátgyöngyöt varrtak.[8] (L. 179. o.)

[5] *G. I. Pelich:* Происхождение селькупов. Tomsk, 1972. 79 sk., 115 skk., 180, 264 skk. 278.

[6] *G. I. Pelich:* i. m. 116.

[7] *K. E. Grinevič:* (szerk.): Басандайка. Сборник материалов и исследований по археологии Томской области. Tomsk, 1947. 29, LXVI—LXVII. t. Ehhez a műhöz kéziratom lezárása után, Moszkvában, a Szovjet Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének könyvtárában jutottam hozzá. Így témába vágó értékes anyagára, az abból levonható következtetésekre már csak itt, a jegyzetben tudok utalni.

Kései keletkezése ellenére, az eddig feltárt eurázsiai szemfedők közül a Basandayka-i 55-ös sz. kurgán 5. sz. női sírjából feltárt szemfedő a legközelebbi párhuzama a turfáni kettős arclepleknek. Ugyanis a sírból kibontott csontváz koponyáján sárga selyem arclepel volt, gyöngyökkel díszítve, a szem, homlok és a száj fölé varrott bronz lemezekkel. E szemfedő felett még egy kendő volt, amelybe az egész fejet beburkolták. Ez, a turfániakhoz hasonló «kettős arclepel», és a szájlemezen a sír keletkezésénél: a XVI—XVII. századnál jóval korábbi időszakra: a népvándorláskori sztyeppei lovas nomád népek fémművészetére jellemző három- és hatszög alakú granulációs díszítések (lásd: 14. rajz) önmagukban is a Felső-Ob vidékre kiterjedő, erőteljes déli, török közvetítésű kulturális hatásra vallanak. A "Басандайка" szerzői is török jellegűnek vélték a Basandayka-i kurgánokat, történelmi adatok alapján: «A Basandayka-i sírokban temetkezőknek kevés közük volt a helyi (obi ugor, szamojéd — saját megj.) lakossághoz». Az Ob—Tomsk vidék már igen korán kapcsolatba került Belső- és Közép-Ázsiával, és a nagy nomád államalakulatok népei megtelepedtek a Felső—Ob mentén. A vogulok és osztjákok eltörökösödésének kezdete a XIV—XV. századra, e folyamat kiteljesedése a XVIII. századra tehető.

A fentiek alapján megkockáztatjuk a feltevést, hogy az ősmagyarok a népvándorláskorban, a vogulok, osztjákok és a szomszédságukban élő szamojéd szelkupok pedig a XIV—XVIII. században vehették át a szemfedős temetkezési szokást, Belső- és Közép-Ázsiából származó, feltehetőleg török nyelven beszélő népektől. A honfoglaláskori magyar, és a néprajzban leírt XIX—XX. századi vogul, osztják szemfedő formailag azonos. A szokás azonban az ősmagyaroknál és a szibériai népeknél egymástól függetlenül külön-külön is meggyökeresedhetett, ezért az obi-ugorok és az ősmagyarok etnikai kapcsolatára, közös eredetére nem szolgálhat bizonyítékul.

[8] *Krishna Riboud:* i. m. 444 sk.

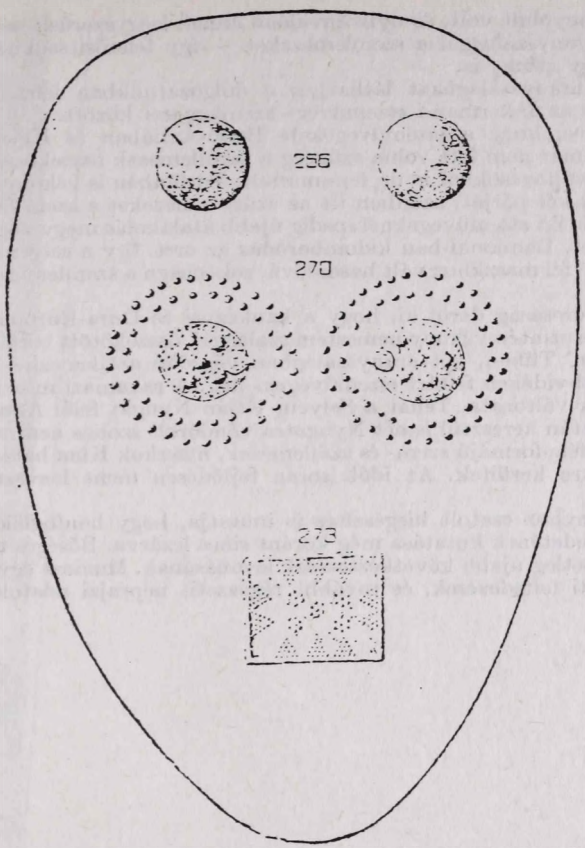

14. *kép.* Szemfedő a Basandayka-i 55-os kurgán női sírjából

III. A Volga—Káma vidéki koraközépkori temetőkben — talán a talajviszonyok közötti különbség miatt — sokkal több selyem arclepelmaradvány érte meg korunkat, mint a honfoglaláskori magyar temetőkben. Ennek ellenére, amíg tanulmányomhoz gyűjtöttem az anyagot, nem találtam semmilyen adatot e selyemleplek, vagy azok töredékei színével kapcsolatban. Pedig ez a részlet igen fontos lett volna, és módot adott volna további párhuzamok gyűjtésére.

Tanulmányom lezárása után kaptam meg E. P. Kazakov cikkét a Tankeevka-i maszkokról, és azok Ural-vidéki párhuzamairól.[9] Ebből a cikkből megtudtam, hogy a Lemionki-i temetőben talált «szemüvegek» egyike alatt fennmaradt selyemtöredék színe világospiros volt. Ezek szerint elképzelésem, hogy például a Tankeevkán fennmaradt teljes selyem fejburkolatok színét azért nem írták le, mert azok színüket vesztették, feltehetőleg téves.

IV. A véletlen vezetett arra a felismerésre, hogy a «szemüvegek» nem a teljes maszk, hanem a szemlemezek változatai.

A témáról folytatott baráti beszélgetés közben felrajzoltam, hogyan erősítették a Dura-Europos-i szemlemezeket dróttal a fejre. Ekkor vettem észre, hogy míg a szájlemezek felerősítéséhez elég volt az egyszeri átkötés, a szemlemezeket külön-külön kellett megerősíteni, így az orron kettős kötéssel máris kialakult a szemüveg forma. Azonban ez a

[9] *E. P. Kazakov:* О назначении погребальных лицевых покрытов танкеевского могильника. (Об одном елементе погребального обряда). UZGPU 191 (1968) 237.

felerősítési mód bonyolult volt, és nyilvánvalóan ennek leegyszerűsítésére kötötték egymáshoz vékony aranyszalaggal a szemlemezeket — így felerősítésükhöz elegendő volt egyetlen drót, vagy zsineg is.

A vékony aranyszalagokat láthatjuk a dolgozatunkban leírt Dura-Europos-i, Novočerkassk-i, és az Inkerman-i «szemüveg» szemlemezei között.

Attól kezdve, hogy a «szemüvegeket» Belső-Ázsiában és Kelet-Turkesztánban selyemre varrták, már nem lett volna szükség a szemlemezek összekötésére. Ennek ellenére, a forma ha változásokkal is de fennmaradt. Turfánban is vékony ezüstszalag köti össze a «szemüveg» két párját, azonban itt az ezüst lemezeket a szem felett perforálták. A Volga—Káma vidéki «szemüvegeknél »pedig újabb átalakulás megy végbe. A lemezeken lyuk jelöli a szemet, Demionki-ban kidomborodás az orrt. Így a selyemre került «szemüveg» egyre inkább fél maszkhoz vált hasonlóvá, rokonsága a szemlemezekkel felismerhetetlen lett.

Így az a furcsaság derül ki, hogy a kaukázusi és Dura-Europos-i szemlemezek közelebbi rokonai a szintén vékony nemesfém szalaggal összekötött turfáni «szemüvegeknek», és a Ketmen' Tübe-i, két aranyszalagban végződő szájlemeznek, mint a Kelet-európában, az Ural-vidéken feltárt «szemüvegek»-nek. A rakamazi maszk pedig az Ural-vidéki szemüvegek változata. Tehát a Selyem Útján Nyugat felől Ázsia szívébe, majd onnét a füves pusztán keresztül ismét Nyugatra vándorolt szokás nemcsak abban változott, hogy a különféle formájú szem- és szájlemezek, maszkok Kína határvidékén selyem halotti arctakarókra kerültek. Az idők során fejlődésen ment keresztül a nemesfém lemezek alakja is.

A tanulmányhoz csatolt kiegészítés is mutatja, hogy honfoglaló őseink sajátos halotti maszkja eredetének kutatása még koránt sincs lezárva. Bőséges tere van további adatgyűjtésnek, esetleg újabb következtetések levonásának. Mindezt egyaránt segíthetik szerencsés régészeti felfedezések, és további régészeti, néprajzi adatok megismerése.[10]

[10] A térképet az eddig ismert eurázsiai népvándorláskori halotti maszkok lelőhelyeiről *Cseh Marianna* készítette el. Segítségét e helyen köszönöm meg.

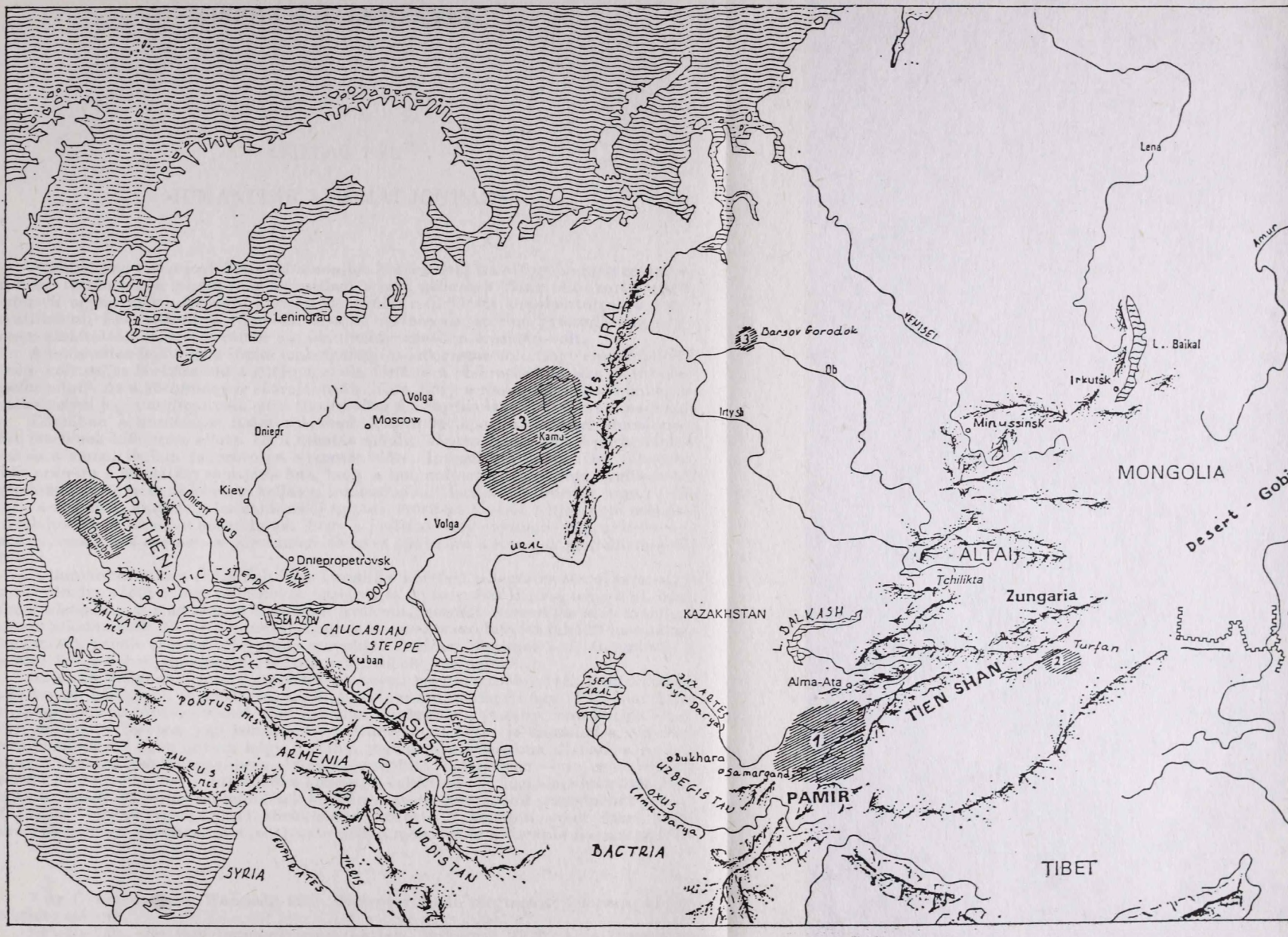

Selyem, ill. bőr alapra helyezett nemesfém halotti maszkok, szem- és szájlemezek Eurázsiában a népvándorlás korában

1. T'ienshan - Alay vidéke i. sz. I.-V. sz.
2. Turfán i. sz. VI.-VII. sz.
3. Ural vidék és Nyugat Szibéria i. sz. VII.-X. sz.
4. Manvelovka Dnyeper vidék i. sz. VII. (?) sz.
5. Kárpát medence i sz. VII-X.sz.

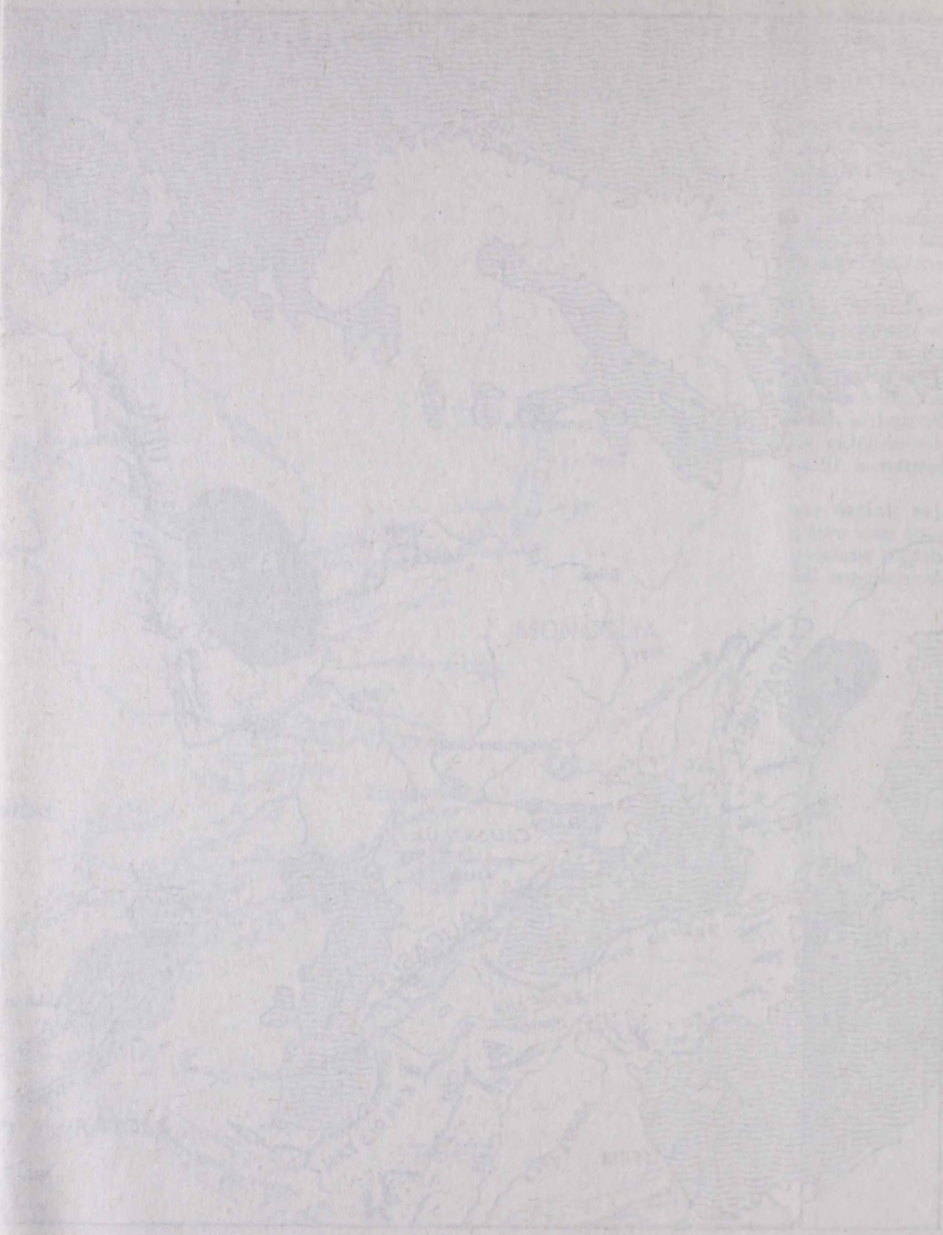

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

CSILLAG PÁL

HUMANITÁS A RÓMAI JOGBAN*

A római jogra és a jogi életre a humanitas hatása annyira átfogó és mélyen szántó volt, hogy történetének leírása még kereteiben is igen nehéznek tűnik. Az ókori görögök felfedezték ugyan már e fogalom ideáját, de annak működését elmulasztották a jogon keresztülvinni. Ezt viszont a rómaiak a saját viszonyaik szerint gyakorlatilag nagy hatással alakították ki, ami a római jog tanulmányozásában érezhető volt.

A humanitas fejlődése a római jogban annyira jellegzetes volt, hogy ennek fejlődését nem volt nehéz leválasztani a görög spekulációról és a philanthrópia laza és utópisztikus formáiról. Az a körülmény is közrejátszott ebben, hogy a római jogtudósok önképzésük alkalmával jogi tanulmányaik előtt filozófiailag és retorikailag is iskolázták magukat.

Rómában a humanitas hatóterületének középpontjában az emberi személyiség értéke érzésének kifejezése állott. Ez a kihatás mindig kapcsolatban volt a görög filozófiával és a római jogban fokozatosan nyomult előre. Intenzitása koronként változott, végülis annyira a római jog sajátjává lett, hogy a humanitast a római jogi nyelvezetből és gondolkodásból nem is lehetett teljesen kiküszöbölni.[1] Ezt a körülményt korán felismerték a rómaiak, amikor a humanitasból kaptak erősítést az élet hétköznapi eseteire. Nem felejtették el azonban sohasem azt, hogy a jogtudomány egyszerre jog, művészet és tudomány, amelynek *ars boni et aequi* művelésére és ápolására a rómaiak igen alkalmasak voltak.

A humanitas már a fiatal Scipio és Panaitios körében jellegzetes római sajátságot kapott.[2] Mindez végül is jogi reformokra vezetett és olyan széles körben terjedt el, hogy a római klasszikus jogtudósok, a korukban gyakran használt *humanitas* szót már igen ritkán alkalmazták. Ez arra vezetett, hogy a *humanitas* szó helyett inkább használták az ugyancsak bevált *clementia* és *pietas* szavakat. Valerius Maximus a *de humanitate et clementia* kifejezésben mindkettőt azonos értelemben használta.[3]

Az antik világban a római jogot művelők igen nagy hasznát vették a retorikában használt szavak bőségének és gazdagságának. A történelem mérlegén úgy tűnik nem bizonyult alaposnak az Antiocheiaból való Libanios görögül író, pogány rétornak az ellenvetése, amikor a berytosi jogi iskolára törekvőknél nem nézte jó szemmel a retorikai előtanulmányokat.[4] Igaz ugyan, hogy a római jogban a postlassicus korban, a rosszul értelmezett humanitas-felfogás, nem eléggé átgondoltan, valamilyen — az egész világra kivetített liberális érzéssel — kivételeket keresett a szilárdan álló jogi alapelvek alól. Ez a felfogás a családi jog területén születések korlátozására vezetett, ami veszedelmes volt az antik világ hiányos egészségügyi körülményei között. A *humanitas*-nak ilyen káros értelmezése számos alkalommal akadályozta meg a második és a további házasságkötést

* Az Ókortudományi Társaság 1981. december 18-án megtartott felolvasó ülésén hangzott előadás.

[1] *P. Csillag:* De iure humanitateque Latinis. Bukarest. 1970. Acta Conventus omnium Gentium Latinis Litteris Linguaeque fovendis 81. sk.

[2] P. Cornelius Aemilianus tanítómestere a történész Polybios volt. Köréjük gyűltek a humanitas ideálját ápoló haladó szellemű férfiak, köztük a stoikus Panaitios, az ifj. Laelius és Lucilius, valamint a költő Terentius is.

[3] Valerius Maximus, *Factorum ac dictorum memorabilium libri IX.*

[4] Libanios (314—393), aki Antocheia-ból származott, munkáit a következő századokban és a bizánciak is olvasták. Beszédeit, iskolai gyakorlatait és leveleit kiadta *Förster*, 1903/27 12. kötetben a Teubner-Verlag Leipzig.

is. Marcus Aurelius császár, felesége, Faustina halála után azért nem nősült meg mégegy szer, nehogy gyermekeinek mostoha anyja legyen.[5]

A túlhajtott humanitas-elvű római republikánus kori tisztesség felfogása szerin a római özvegyasszony nem ment újból férjhez, amint erre Propertius is példát hoz a elhalt Lucius Aemilius Paulus Lepidus özvegyen maradt feleségével kapcsolatban.[6]

Természetes, hogy a római jogászok ezzel a jogtudati és a jogi etika fellazításár vezető veszéllyel szemben védekezni akartak. A személyiség értékét, méltóságát túlságo san kihangsúlyozták és gátat kellett vetni annak, hogy ez a rossz értelmezés individualist jellege miatt szembe kerüljön a közösség érdekeivel.

Az egészséges humanitas hatását egyoldalú kritikával nem lehet demoralizálónak vagy dekadensnek tekinteni. A humanitas eszméinek helyes tartalma a rómaiaknál társadalmi és az erkölcsi negatívumok elleni harcban spontán formálódott ki. A róma felfogás nem tűrhette Augustus császár alapjában véve erőszakos házassági törvényeit amelyek a római házasság *libera esse debent matrimonia* ideáljával összeegyeztethetetlenel voltak. Ezért e rendelkezések végső sorban sikertelenek maradtak.

A humanitas, hibáitól megtisztítva a művelődésnek mindmáig és az új kor műveltségnek és kultúrának előre vivő ereje. A római jog kialakításában, megformálásá ban megnyilvánuló humanitas a *rigor iuris*-t és az inhumánus jogintézményeket támadt és a nem megfelelő jogszabályokat megváltoztatni, vagy legalábbis enyhíteni igyekezett A humanitas alkalmazása a római jogban pontosan felmérhető, mivel az egyes területeke és jogintézményekben fokozatosan, megfelelően, gondosan és alkalmasan elkülönülv nyert meghatározást. Így lett az *interpretatio prudentium* útja a humanitas, a római jo első rendű forrásává, mivel a decemvirális törvényhozás normáit az új joghelyzetekre é problémákra és a szokásjogi gyakorlatra a humanitas szellemében terjesztette ki.

Mindez a jogtudósok átfogó humanitas szellemű működésén keresztül egyre érzékelhetőbbé vált. Ez az interpretáló ténykedés az idők folyamán a császár kizárólago jogosítványa lett, amit a iustinianusi Constitutio Tanta[7] is kifejez: «*Cui soli concessum es leges interpretari*».

Az interpretatio-kutatásokkal kapcsolatban az a körülmény okozza a problémát hogy a jogi szövegekben szereplő *clementia*, *humanitas*, *pietas* szavak eredetiek-e, post klasszikus kori, bizánci eredetű, voltaképpen a retorikából kölcsönzött beszúrások-e Nagy gondot igényel a kutatásokban annak a megállapítása, hogy ezeket a humanita gondolati tartalma kifejezésére csak később használták-e a jogtudósok. Ez volt az ok annak, hogy a római klasszikus jogtudomány a humanitas szót a jogi szövegekből kiiktatt mivel azokat interpoláltaknak gyanította. Ezzel vált a római jogi interpolatio-kutatá problémájává az *aequitas* és a *ius strictum* egymáshoz való viszonylatában a humanita eredeti tartalmának felkutatása, vagyis annak a jogi szövegekben caló felderítése.

A *humanitas* szó maga is római eredetű és többet tartalmaz a görög *philanthropia* nál. A római eredet bizonyságául Plinius szolgál:[8] «*Italia . . . terra omnium terrarun alumna eadem et parens, numine deum electa, quae . . . spersa congregaret imperia ritusqu molliret, et tot populorum discordes ferasque linguas sermonis commercio contraheret a conloquia et humanitatem hominibus daret*»

A humanitas szó egyaránt előfordult a jogi szövegekben és a császári constitutiok ban. Mégis a joggal kapcsolatban nem a humanitas szóra, hanem annak tartalmár vagyunk tekintettel, amit Celsus olyan nagyszerűen fogalmazott meg: «*Scire leges no hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*».[9]

A humanitas szóra és fogalomra vonatkozó források nem vágnak egybe. A kora köztársaságban kevéssé, inkább csak a művelt körökben használt humanitas-fogalma tulajdonképpen csak a császári időkben használták az eredeti tartalom gyakorlati rész kifejtésére, amely végső kifejlődését a keresztény humanizmus korszakában érte el. Ez már Gellius is érezte:[10] «*umanitatem non significare id, quod vulgus putat, sed eo vocabul*

[5] Annia Faustina, Marcus Aurelius császár felesége a Taurus alján fekvő Halal faluban halt meg. A császár elhunyt felesége emlékére Faustinopolis várost alapított é templomot emelt valamint a humanista jellegű *novae puellae alimentariae Faustinae*- létesítette.

[6] Propertius, Eleg. 4, 11.

[7] 21, in fine.

[8] C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*, III. 5. 39.

[9] Celsius, *lib. XXVI. dig.:* D. 1, 3, 17.

[10] Gellius, *Noctes Atticae*, XIII. 17.

qui sincertier locuti sunt magis proprie esse usos.» Cicero is egy bizonyos értelemben használta a humanitas szót, mert az ő korában közfelfogás volt, hogy ami Cicero számára humánusnak tűnt, az nem lehetett a jogászok részére megvetendő. Mégis talán az igazi jogi humánus tartalmat illetően Papinianus klasszikus meghatározására célszerű támaszkodnunk:[11] «*nam quae facta laedunt pietatem existimationem verecundiam nostram et. ut generaliter dixerim, contra bonos mores fiunt, nec facere nos posse credendum est.*»

Kétségtelen, hogy a császári kancellária a humanitas szót már a klasszikus időben használta. Így Domitianus a rescriptumaiban, amint arról Plinius is megemlékezik.[12] Plinius már így használja e szót a Traianushoz írt kérelmeiben.[13] Diocletianus egy constitutiója[14] és Constantinus egy másik constitutiója[15] már a post-klasszikus időben gyakorlott szóhasználattal éltek a humanitas vonatkozásában.

Kétségtelen, hogy általánosságban a humanitas szót kifejezetten a postklasszicizmus vezette be. Mindenesetre, ahol a császári törvényhozásban valamely interpolált Digesta-helyen a *humanitas*, a *pietas*, a *benignitas*, a *caritas*, a *clementia* szavakkal találkozunk, már nem biztos, hogy azok klasszikus eredetűek és azokat egyaránt tulajdoníthatjuk akár a hellenisztikus filozófiának, akár a keresztény tanításoknak.

Kétségtelen, hogy a római jog a humanitas kifejezést más-más változatban használta. Ennek az volt az oka, hogy a humanitas a jelentését is állandóan változtatta. Kezdetben az i. e. II. században általában a philanthropiát értették alatta, de ez a szó már akkor is elindult azon az úton, hogy elveszítse a korábbi nevelő jellegre utaló tartalmát. A szóra és a fogalomra vonatkozó források nem vágnak egybe. A korai római köztársaságban kevés, művelt körben használt fogalmát e szónak tulajdonképpen csak a császári időkben használták az eredeti tartalmú gondolati rész kifejezésére, amely végső sorban teljes kifejlődését a keresztény humanizmus korszakában érte el.

Túlzás minden olyan felfogás, amely a terminusokat szőrszálhasogatólag megbélyegzi, a humanitas klasszikus eredetét kétségbevonja, és kizárólag Iustinianus kompilátorai késő klasszikus ideáját tartalmazó anyagnak tartja mindazon szövegeket, amelyek a *humanitas*-ra, vagy a *benignitas*-ra hivatkoznak, hiszen e kifejezések már Ciceronál is fellelhetők.

A jogtudósok interpretációi és döntései folytán a római jog fejlődésére a humanitas ideája letagadhatatlanul figyelemre méltó befolyást gyakorolt és annyira a sajátjává vált, hogy a humanitas tartalmát a jogi nyelvezetből és gondolkodásból nem lehet teljesen kiküszöbölni.

A hellenisztikus humanitas felfogás és befolyás a posztklasszikus korban részben a módszerben jelentkezett, amely a görög filozófia hatása alatt részben teoretikus lett és a jogot az analízis és szintézis eszközeivel a fogalmi alapokra kívánta visszavezetni. A császári törvényhozásban és a kis számú jogi iskolán keresztül a posztklasszikus irányzat a keleti népijog irányzatait akarta a római jogba belepréselni. A iustinianusi Constitutio Tanta a humanitasnak a Corpus Iurisban való érvényesülését bizonyítja. A hellenisztikus humanista befolyás a posztklasszikus korban és jogban enyhíteni akarta a jog szigorúságait. Ez az emberiségről alkotott sztoikus filozófiából eredt, amely külsőleg a méltányosságban jelentkezett, de tartalmában ez is már más volt, mint a korábbi klasszikusok *aequitas*-a.

A pogány és keresztény humanitasnak hosszú ideig közös sorsa volt. A kereszténységnek, amely a késő római hellenisztikus kultúrában egyre erősödő sajátosságában jelentkezett, Constantinus óta a római jog területén is egyre erőteljesebb befolyása lett. Figyelembe kell azonban venni, hogy a keresztény tanítások hatása a késő, antik jogrendszerben még kevés volt, mivel e befolyás területe inkább erkölcsi, mint jogi természetű rendelkezésekben és nem is a jogi iskolákban, hanem a törvényhozásban éreztette a hatását, azokban a jogszabályokban, amelyek a pogány többistenség idején keletkezett klasszikus jog talaján nőttek ki.

A kereszténység befolyása a jog különböző területeire (családi, házassági, örökségi, rabszolgaság, büntető törvényhozás stb.) lassan szivárgott be. A császári törvényhozás, a monarchia elbürokratizálódott igazságszolgáltatása és közigazgatása volt főképpen a keresztény befolyás területe. Ennek következtében a humanitas területét így a késői

[11] Papinianus, *Lib. quaest.:* D. 28, 7, 15.
[12] C. Plinius Caecilius Secundus *Ep,istulae ad Traianum* 58.
[13] C. Plinius Caeci ius Secundus, *Epistulae* 86 és 106.
[14] *Fragmenta Vaticana* 281.
[15] *Fragmenta Vaticana* 248.

posztklasszikus keresztény antiquitásban nem közvetlenül a jogi formákban, hanem inkább a keresztény szervezetek működésében látjuk. Ez a püspököknek gyakran az államfők fölé helyezett auktoritásán keresztül — szociális feladatú területükön — gyakran lépett fel az állami hivatalnokok visszaélései és korrupciói ellen az igazság, azaz a humanitas szolgálatában.

A római jogra tehát eléggé lassan hatottak a keresztény tanítások és a filozófiai ideák. A humanitas sorsa kialakításában szerepet kapott a kereszténység ideológiájában az istentől adott *ius naturale* gondolata. Amikor a keresztény császárság a római tulajdonjog fejlődésében a klasszikus jogtudóknál az *aequitas* felfogását *(bona fides)* vizsgálat tárgyává tette, akkor már ez az új *interpretatio Christiana* éppen olyan zökkenőmentesen ment végbe, mint évszázadokkal előtte *az interpretatio Romana.*

A keresztény korban a humanitas — az új tanítások területén — minden kompromisszum nélkül valósult meg. Így pl. a házassági személyi jogban az egész szexuális kérdés új erkölcsi alapon és felfogáson keresztül megvalósuló *caritas* vonalán teljesen újjá rendeződött. Így szorította ki az *interpretatio Christiana* az *interpretatio Romana*-t. Ugyanis már nem is volt további területe a régi — pogány szellemű — humanitas felfogás alapján az olyan római jogi rendezésnek, amely összeütközött volna a keresztény szellemmel. Megjelent — a korábbi római jogban még ismeretlen — állami jog, amely a humanitasszal befolyásoltan, szociális tartalommal töltődött meg.

A kereszténység a posztklasszikus korban részbeni visszatérésképpen, a legrégibb kor sajátosságait jelentő *fas* és *ius* közötti megkülönböztetéshez kialakítja belőle az *auctoritas religiosa*-t, éppen a püspökök iurisdictioval felruházott jogállásának *(episcopalis audientia)* legalizálása céljából. Ez alá ugyan a klérus tartozott, de ez bizonyos feltételezések között a laikusokra vonatkozott., főleg a szociális tartalmú jótétemények végrehajtása alkalmával *(executores dispositionum beneficentium).* Így bővült a humanitas új tartalommal. Mivel a jótett ismeretlen volt a pogányságban, az említett intézményen keresztül az egyház tanításai a világi törvények közé is bevonultak, esetleg mint jogi tilalmak is. Így például a szerzetesek incapacitása a tulajdonszerzésre, vagy a clerusra vonatkozó házassági akadályok.

A keresztény humanitas elve alapján a késő római császárság által deklarált *castitas* és *caritas* ugyancsak befolyásolják a különböző jogi normákat és közben átalakítják Augustus reakciós házassági törvényeinek: a *lex Iulia de maritandis ordinibus*-nak és a *lex Iulia Papia Poppaea*-nak a *caelibes*-re és az özvegyekre kényszerített törvényi kötöttségeit.

A humanitas elve alapján kialakuló új jogszabályok megszüntették — a gyermekek jövőbeni sorsára tekintettel — az ok nélküli elválást, foglalkoztak az ifjúság védelmével, korlátozták a *patria potestas*-t, megszüntették az újszülöttek kitételét, jogvédelemben részesültek a *concubinatus*-ban született gyermekek és részükre tartási kötelezettséget állapítanak meg. Ez a korábbi klasszikus jog szerint csupán az apa és legitim fiai között állott fent, de ezt most már minden gyermekre kiterjesztették.

A humanitas hatása alatt a *lex Aquilia*-nak[16] eredetileg csak a testi károkra vonatkozó rendelkezéseit kiterjesztették minden igazságtalanul okozott kárra is. Ugyancsak a humanitas érvényesül — a társadalom új gazdasági struktúrájának megfelelően a rabszolga felszabadítások megkönnyítésénél, de az élet mindennapos kérdéseiben is.

Érdekes, hogy még maguk a iustinianusi törvények sem tulajdonították kifejezetten a keresztény gondolkodásra visszavezethetőnek a korukbeli törvényhozás gyakran megfigyelhető vonzódását a *humanitas*, vagy a *pietas* irányában. A humanitas alapos befolyása csak a magánjog és ott is főleg a családjog területén volt észlelhető. A kereszténység észrevehetően nem érvényesült a büntető jog keménységén és a rabszolgaság intézményét sem szüntette meg. A római jogban még a VIII század közepén is hangsúlyt kap a humanitas a római jogban. A Leo Isaurianus és fia, Constantinus Copronymos kezdeményezésére kiadott „*Ecloge ton nomon*" a felhalmozódott jogszabály tömeget a humanitas jelszavával egyszerűsíti le, a magánjogi előírásokat pedig az *ἐπιδιόρθωσις εἰς*

[16] A *Lex Aquilia* az i. e. III. század második felében egy *plebiscitum*mal nyert szabályozást, amely később — a pandektatudomány fejlesztő ereje útján — a modern kártérítési jogban is érezteti hatását: Inst. 4, 3; D. 9, 2; C. 3. 35.

λανθρωπότερον megjelöléssel.[17] Ebben a megindokolásban érdekesen visszatér a kb. egy ezreddel előtte megindult görög philanthropia fogalmához.[18]

A XVI. században a tudományos és művészeti újjászületés a római jog művelésében teljesen új irányzatot hozott létre. Ez a nevében és tartalmában humanista iskola – a humanizmus hatása alatt — a korábbi szövegmagyarázatok helyett a római jog rrásait kutatta a filozófia és a történettudományok segítségével. Ennek az irányzatnak tetőpontját humanista francia jogtudósok képviselték. Cujacius, Donellus és Antonius aber méltán érdemelték meg az elegáns jogtudományt művelők nevét. Valamennyien klasszikus római jogot megértő érzéssel megáldott zseniális személyek voltak, akik utatásaikkal koruk fölé emelkedtek. A korukban felfedezett — Iustinianust megelőző övegekre támaszkodva — forráskritikai módszerekkel, a joganyag interpolációi segítgével kutattak. Munkásságukkal fenntartották a klasszikus irodalmat és megóvták ról, hogy e nagyszerű kincs a könyvtárak tengerében eltűnjön. Ez a középkori humanista gtudomány rövid ideig tartó virágzása alatt az antik kéziratok kutatásával és kibetűzével, szövegkritikával és rendszeres kommentálásával méltó előfutára volt a későbbi ázadoknak.

[17] Az *Ecloge ton nomon* jogszabály-gyűjtemény. Ez Iustinianus törvényalkotásából a későbbi bizánci császárok constitutioiból összeállított, görögül írott, 18 titulusra ztott kompiláció, amely a VIII. század közepén készült. Szövegkiadásai: *Z. v. Linthal:* Collectio librorum iuris Greco-Romani ineditorum, 1852; *Momferratos:* Ecloga onis et Constantini, Athen, 1889.

[18] *R. Meister:* Wien, Ak. Anzeiger, 1943, 22. sk.; Gellius, *N. A.* 13, 17, 1; *R. aubenschlag:* The law of Greco-Roman Egypt in the light of the Papyri. III. kiad. Varsó 55. 653, 26. jegyz.

MARÓTI EGON

A HALTENYÉSZTÉS CASSIODORUSNÁL

Cassiodorus, teljes nevén Magnus Aurelius Cassiodorus Senator (kb. 490—583) Theoderich gót király és utódai (Athalaricus, Vitiges és Theodahat) alatt egy sor magas tisztséget, közjogi méltóságot viselt. Így volt *quaestor* (507—511), *consul ordinarius* (514), s vagy közvetlenül ezt megelőzően, esetleg 514 után *corrector Lucaniae et Bruttiorum;* utóbb *magister officiorum* (523—527), majd *praefectus praetorio* (535—537). E minőségében nagyszámú hivatalos iratot fogalmazott részben a gót uralkodók, részben a maga nevében. Ezekből 537-ben egy terjedelmes gyűjteményt adott ki *Variarum libri duodecim* (vagy röviden *Variae)* címen.[1] A válogatás 468 levelet és 72 darab kancelláriai formulát tartalmaz.

1. A gyűjteménynek címével is jelzett változatos tartalmú leveleiben többször is szóba kerül a halászat, a haltenyésztés, így a tengeri halak[2] tartása is. Sőt, azt is megtudhatjuk, hogy Cassiodorus maga is létesített ilyen halastavat[3] atyai földbirtokán, a bruttiumi Scyllaceum-öböl (ma Squillace-) sziklás hegyoldalában a mons Moscius (Punta di Staletti) lábánál. A környékről egyebek között a következőket írja: *Fruitur marinis quoque deliciis, dum possidet vicina quae nos fecimus claustra Neptunia: ad pedem siquidem Moscii montis saxorum visceribus excavatis . . . ubi agmen pscium sub libera captivitate ludentium et delectatione reficit animos et ammiratione mulcet obtutus.*[4]

Itáliában tengeri halak tartására az i. e. 1. sz. elején kezdtek a tengerpari sziklás hegyoldalakba vágott halastavakat *(piscinae, vivaria)* létesíteni.[5] A dúsgazdag római inyencek körében kialakuló szokásról először Varro számol be részletesebben *(r.r.* III 3. 17.). A legterjedelmesebb ismertetést, tanácsokat a halastavakkal kapcsolatban Columellánál (VIII 16—17.) olvashatjuk. Columella fejtegetéseit Cassiodorusnak feltétlenül olvasnia kellett, hiszen utal is erre: *Pari etiam modo in agris colendis, . . . nec non et*

[1] Kritikai szövegkiadásai: Cassiodori Senatoris *Variae.* Rec. *Th. Mommsen.* (MGH AA XII). Berolini 1894 (= 1961). Magni Aurelii Cassiodori Variarum libri XII. Cura et studio *A. J. Friedh.* (Corpus Christianorum. Series Latina XCVI). Turnholti 1973. Cassiodorus hivatali pályafutására vonatkozóan l. e kiadványok bevezetéseit (Prooem. V—XII. ill. Introd. VII). Cassiodorus politikai célját a szakirodalom általában a győztes gótok és a legyőzött rómaiak érdekeinek egyeztetésében látja. Egyoldalúan negatív módon ítéli meg C. szerepét, jellemét *L. Schmidt:* Cassiodor und Theoderich. HistJhb 47 (1927) 727—729.

[2] Több név szerint említett fajta, mint az *acernia, exormiston* nem szerepel *E. De Saint-Denis* egyébként kitűnő összeállításban: Le vocabulaire des animaux marins en latin classique. Paris 1947.

[3] Feltehetően *corrector Lucaniae et Bruttiorum* tisztsége idején; de mindenesetre még udvari szolgálata éveiben; vö. *U. Kahrstedt,* RömMitt 66 (1959) 204.

[4] Var. XII 15, 4. Vö. VIII 32. Utóbbihoz l. alább 4. l. és 16. j.

[5] A továbbiakban l. *K. Schneider:* Piscina. RE XII (1950) 1784. *Maróti E.:* Varro és a *Rerum rusticarum libri tres.* In: Auctores Graeci et Latini 14. Bp. 1971. 44—45. ill. Acta Ant. Hung. 18 (1970) 109—111.

piscibus alendis inter caeteros Columella et Aemilianus (= Palladius, M. E.) *auctores probabiles exstiterunt.*[6] Columella felhasználására utal nem egy szövegösszecsengés is.[7]

Ezeknek a halastavaknak a kialakítása, tengeri halakkal, friss tengervízzel való rendszeres ellátása, az állomány táplálása igen költséges kedvtelés volt; ahogy azt már Varro tömören megfogalmazta: *potius . . . marsuppium dominis exinaniunt, quam implent. primum enim aedificantur magno, secundo implentur magno, tertio aluntur magno* (III 17, 2). S bizony inkább szórakozást jelentettek, mint hasznot: *magis ad oculos pertinent, quam ad vesicam.*[8] Ugyancsak Varro említi, hogy Hortensius csak kedvtelésből nevelte halait Bauliban, étkezési célokra a piacon vásárolt (III 17, 5., vö. Plin. *n.h.* IX 172) — de hasonlóképpen a lelki felüdülés, a kellemes látvány volt Cassiodorus fő célja is, amint idézett szavai mutatják: *et delectatione reficit animos et cum ammiratione mulcet optutus.*[9]

A tengerparti halastavak létesítésére fordított hatalmas munkálatok és költségek már a kezdeti időkben kivívták a kortársak rosszallását. Így pl. Pompeius Lucullust, aki halastavainak vízellátása érdekében átfúratta a tengerparti hegyoldalt, *togatus Xerxes*-nek nevezte.[10] Cicero pedig a *piscinarii, piscinarum Tritones* jelzőkkel bélyegezte meg pazarló kortársait.[11]

2. A 6. sz. harmincas éveinek végén összeomlik Itáliában a gót uralom. 540-ben Belisarios elfoglalja Ravennát.[12] A korabeli gazdag római előkelők jórésze vidéki birtokaira vonul vissza, és irodalmi tevékenységbe temetkezik.[13] Ezt teszi Cassiodorus is calabriai családi birtokán alapított kolostorában. Az alapítás éve vitatott. Korábban az 540 körüli évekre tették a dátumot, újabban inkább az 555 körüli évekre gondolnak a kutatók; bár a korábbi időre való datálásnak is vannak hívei, s valóban néhány megfontolást érdemlő körülmény is ezt javallja.[14]

Cassiodorus korábban összegyűjtött kézirataival megveti az alapját az általa alapított első kolostori könyvtárnak.[15] Művelt szerzeteseket gyűjt maga köré, akik régi latin kéziratokat másolnak, görög szövegeket fordítanak, s így tovább gyarapítják a könyvtár állományát. A kolostor lakóinak létfenntartását Cassiodorus birtoka bérbeadott részeinek jövedelme s a zsilipekkel szabályozott Pellene folyó vizével öntözött konyhakert biztosítja. A szerzetesek munkáját könnyítette meg a folyón épített vízimalom is.[16]

[6] *Inst.* 28. L. még *A. Kappelmacher:* Columella und Palladius. bei Cassiodor. WSt 39 (1927) 176—179. Columella művének ismeretére Cassiodorus részéről l. *Maróti E.:* Columella kora-középkori továbbéléséhez. AAA Szeged, Suppl. II. 1979. 33 sköv. ill. Acta Ant. Hung, 27 (1979) 437 sk.

[7] *Claustra Neptunia* — vö. *(lautitiae locupletium maria ipsa) Neptunumque clauserunt* (Col. VIII 16, 3). L. még Cass. *Var.* XII 22, 4: *pistrinae Neptuniae;* l. még alább 4. l. 19. j.

[8] Uo. — L. még *B. Crova:* Edilizia e tecnica rurale di Roma antica. Milano 1942, 110—111. *L. Rugginí:* Economia e società nellí «Italia annobariaj. Milano 1961, 341.

[9] L. még a folytatást: *pascit homo delicias suas et dum habet in potestae quod capiat, frequenter evenit, ut repletus omnia derelinquat.*

[10] Plin. *n.h.* IX 170., vö. Vell. II 33, 4. Plutarch. *Lucull.* 39, 3.

[11] *Ad Att.* I 19, 6. 20, 3. II 1, 7. 9, 1. *parad.* 38.

[12] Belisar itáliai hadjáratához l. újabb *P. Krupczinski:* The difficulties of the Belisarius' campaigns to the West. Acta Univ. Lodziensis. Folia Historica 4. Lodz 1981. 156 pp. (Lengyelül, angol összefoglalással).

[13] *James J. O'Donell:* Cassiodorus. Berkeley—Los Angeles—London 1979, 78.

[14] L. *F. Weissengruber:* Cassidors Stellung innerhalb der monastischen Profanbildung des Abendlandes. WSt 80 (1967) 209. Vö. *A. van De Vyver:* Les Institutiones de Cassiodore et sa fondation à Vivarium. RevBened 53 (1941) 78. — A kolostoralapítással kapcsolatos sokrétű szervező munka egy 70. életévén túllépett férfiú számára alighanem erejét meghaladó erőfesztítést igényelt volna. Annál elgondolkodtatóbb a helyzet, mivel 555 után csakhamar több saját művét is megírta, nem beszélve az irányításával elkészült fordításokról, kéziratmásolatokról. A többek által feltételezett, s az *Institutiones* előtt elkészült *Regula*-ja *(Regula Magistri?)* is a korábbi időszakot javallja.

[15] Cassiodorus könyvtáraihoz l. *D. M. Cappuyns:* Cassiodore. In: Dictionnaire d'histoire et de géographe ecclésiastiques XI. Paris 1949, 1389—1391. col.

[16] A birtok leírását l. *Var.* XII 14, 2. ill. *Inst. c.* 29. (L. még Var. VIII 32., ehhez *A. Momigliano:* Cassiodorus and Italian Culture of his time. In: Studies in Historiography. NY 1966, 188. l. 44. j.) Vö. föntebb 207. l. 4. j. L. még *Maróti E.:* AntTan 22 (1975) 70—71. ill. Acta Ant. Hung. 23 (1975) 277—278.

A kolostor földjein a barátok közül jobbára csak az együgyübbek, nehezebb felfogásúak dolgoztak, akik a magasabbrendű szellemi foglalatosságra kevésbé voltak alkalmasak (*Inst. c.* 28).

A közélettől való visszavonulás tehát gyökeres fordulatot jelentett Cassiodorus irodalmi tevékenységében is. Még 538-ban megkezdte zsoltárkommentárjainak (*Expositio psalmorum*) írását, amin több mint négy évtizeden át dolgozott.[17] Vallási tárgyú művei között több gyakorlati jellegű kézikönyvet is írt szerzetesei számára. Ezek sorában a legjelentősebb s az utókorra is a legnagyobb hatást gyakorolt műve az *Institutiones* címen emlegetett *De institutione divinarum litterarum* c. műve (amelynek II. része a *De artibus ac disciplinis liberalium litterarum*).

Ebben azonban kivételesen feltűnik egy régi téma is, nevezetesen a tengeri halak tartása. A kolostor környékének a leírása ugyanis arról vall, hogy Cassiodorus továbbra is fenntartotta — sőt, esetleg tovább is fejlesztette — korábban kiépített halastavait,[18] s jellemző, hogy ezeknek a sziklás hegyoldalba vágott halastavakról nyerte a nevét maga a kolostor is: *monasterium Vivariense sive Castellense*, vagy egyszerűen *Vivarium*.[19] Az említett összefüggésben a következőket olvashatjuk: *maria quoque vobis ita subiacent, ut piscationibus variis pateant et captus piscis cum libuerit vivariis possit includi. fecimus enim illic iuvante Domino grate receptacula, ubi sub claustro fideli vagetur piscium multitudo, ita consentaneum montium speluncis ut nullatenus se sentiat captum, cui libertas est et escas sumere et per solitas se cavernas abscondere* (*Inst. c.* 29).

A leírás több kifejezése, fordulata illetőleg közlése szorosan kapcsolódik magának Cassiodorusnak korábbi megfogalmazásaihoz, illetve az egykori köztársaság- és császárkori «pogány» szerzők megállapításaihoz, tanácsaihoz.[20] Most csak arra a gondolatra, javaslatra utalnék, amely szerint a halastavat úgy kell kialakítani, hogy a halak megszokott környezetben legyenek, minél szabadabban mozoghassanak s ne érezzék magukat fogságban: (*piscium multitudo*) . . . *ut nullatenus se sentiat captum*:[21] . . . *ut clausi quam minime custodiam sentiant* (Colum. VIII 17, 6).

Látnivaló, hogy az *Institutiones* leírása szerint is, a haltartás kedvtelés is, azonban azt is megtudjuk, hogy táplálkozásra, így a gyengélkedők táplálására is szolgált: . . . *languentes aut dulcibus pomis reficere, aut columbarium fetibus enutrire, aut piscibus alere, aut mellis suavitate mulcere.*[22]

A kolostor lakályosságát növelte az említettek mellett a források által biztosított friss ivóvíz, amivel egyúttal a felüdülést szolgáló fürdőket is táplálták (*Int. c.* 29).

A tekintélyes vagyont feltételező kényelmes, mondhatni luxus-berendezettségű *Vivarium* kolostor meglehetősen sajátos képet mutat, s ugyancsak távol áll az önkéntes szerzetesi szegénység eszméjétől. Részben bizonyára ebben van egyedi jellege, s az, hogy élet- és munkarendje nem igen talált folytatásra a különféle középkori szerzetesrendek kolostoraiban.[23] Kétségtelenül jelentős hatása volt azonban a keresztény középkorra Cassiodorus könyvtáralapításának, másolás- és fordítás-szervező tevékenységének, s nem utolsósorban a maga irodalmi működésének, így éppen az *Institutiones*-nek.[24]

[17] Vö. *A. Ceresa-Castaldo*, RSC 16 (1968) 305.

[18] A korábbi leírásban (*Var.* XII 15, 4) ui. problémát okoz a Nereus folyó vizének a bevezetése a halastavakba: *fluenta Nerei gurgitis decenter inmissus*: itt azonban egyértelműen tengeri, a tengerből kifogott halak tartásáról (is) van szó.

[19] *G. Radke*: Vivarium. RE IX A 1 (1961) 495. col.

[20] *Inst.* 29.: *sub claustro fideli — quae in eo saepto erunt piscinae* (Varro *r.r.* III 11, 1); *Lacus vero et stagna, quae piscibus vivis coercentur clausa* (Gell. II 20, 7); *consaeptum* (Col. VIII 17, 1), stb. L. még Seneca, *epist*, 90, 7.

[21] *Inst.* i. h. L. még *Var.* IX 6, 4: *captivi teneantur aquatiles greges*: *hic ubique sub libertate vivaria sunt.* XII 15, 1: *agmen piscium sub libera captivitate ludentium.*

[22] 28. *c.* — a halászás, horgászás különben más kolostorokban is szokásos lehetett. Arre vall pl. Ferreolus szerzetesi *regula*-ja (*Regula ad monachos. Migne PL* LXVI *c.* 19.); *ui . . . agri culturam exercere non valet, ... piscium etiam providere capturam, rete exercere . . . potest.* (Különben Cassiodorus épp azzal a négy dologgal kapcsolatban hivatkozik Columellára (és Palladiusra) mint akik azokat kiválóan tárgyalták; vö. 2. l.)

[23] Vö. *O'Donell*, i. m. 177.

[24] Vö. pl. *L. W. Jones*: The influence of Cassiodorus in medieval cultire. Speculum 20 (1945) 434—436.

BORONKAI IVÁN

CORREPTIO

A szó már a késői antikvitásban ismert volt. A Thesaurus szerint Vitruvius óta használták, kivált a grammatikusok ('betű- vagy szótagösszevonás' értelemben), illetőleg az egyházi szerzők ('feddés, szidás; büntetés, csapás' jelentésben).[1] Mint közismert, de fontos tényt tegyük még hozzá, hogy főnevünk a *corripio, -ere* ige származéka.

A szó tovább élt az egész középkor folyamán, s az sem meglepő, hogy elsősorban a másodikként említett jelentéskörben. Az általam átnézett középlatin szótárak tanúsága szerint első jelentése csak az angliai és a lengyelországi latinságban adatolható,[2] a többiben csak a második.[3]

Nem változik a kép akkor sem, ha Bartal szótára alapján a magyarországi használatot vesszük szemügyre.[4] A hazai adatok számbevétele azonban — még ha az anyaggyűjtést korántsem tekinthetjük is teljesnek — egy feltűnő eltérésre tesz figyelmessé. Ama hét idézet közül, amely a *correptio* főnév magyarországi középkori előfordulását reprezentálja, hatban a 'feddés' vagy 'büntetés' jelentéssel találkozunk. (Időben legelső az 1070—1080 között keletkezett *Nagyobbik István-legenda* adata,[5] a legutolsó pedig egy 1539-ből származó oklevél egyik mondata.[6]) Számunkra természetesen a hetedik adat érdekes, melynek szövege a következő:

«Redii ergo ex Bosna — írja Mátyás király 1464. január 22-i jelentésében II. Piusz pápának — spe priore felix, re praesenti multo felicior; sed ad illam [= spem] opportunitate quadam et diligentia gerendarum rerum incitatus eram, hanc [= rem] vero divina propitiatione consecutus sum. Ad utramque autem augendam talis ordo taliaque principia parta sunt, ut ex eis vulneri huic, quod Christiano corpori ex ruina Bosnae inflictum erat, felicius quam ante salubriusque remedium parari poterit. Quod quidem sane vulnus non iam angulos Europae, non latera sola, sed praecordia ipsa attigerat, potuissetque ad

[1] Thesaurus Linguae Latinae. Vol. IV. Lipsiae 1906—1909. 1030; az adatok uott 1030—1032.

[2] *R. E. Latham:* Dictionary of Medieval Latin from British Sources. Fasc. II. London 1981, 500. — *M. Plezia* (red.): Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum. Vol. II, Vratislaviae—Cracoviae—Varsoviae 1959—1967. 1359.

[3] A következőket néztem meg: *C. Du Fresne:* Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis. Tom. II. Niort 1883. 581; *A. Blaise:* Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens. Strasbourg (1954), 226; *J. F. Niermeyer:* Mediai Latinitatis Lexicon Minus. Leiden 1976. 275; *J. W. Fuchs—O. Weijers—M. Gumbert:* Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi. Fasc. 15. Leiden 1981. 1154. Érdekes, hogy a jugoszlávok középlatin szótára, mintha hibásnak minősítené már a szó meglétét is, «pro: correctio»-ként regisztrálja; l. *M. Kostrenčić:* Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae. Vol. I. Zagrabiae 1973. 309.

[4] *A. Bartal:* Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Lipsiae 1901. 179. A továbbiakban a készülő Magyarországi Középkori Latinság Szótárának cédulagyűjteményére hivatkozom.

[5] «Multis enim modis correptioni divine succubuit, tribus annis infirmitate continua laborans»: *E. Szentpétery:* Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. II. Bp. 1938. 390.

[6] «Nunquam tamen illi ipsi iudicia aut correptionem verebuntur, si licebit semper se militiae titulo exemptos reddere»: A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. III kötet. Bp. 1941. 66.

mnes eius partes infesta *correptione* dilatari. Qua in re animus quidem mihi ad impendam ampliorem curam promptus est, sed . . .» stb.[7]

A levél Mátyás király jelentése ugyan, de — mint megpróbáltam kimutatni[8] — itéz János fogalmazta; ezért is került be az ő neve alatt összegyűjtött művek sorába.[9] itéz tolláról árulkodik a két síkon mozgó metafora-sor: az építészet képeit idéző *(ruina, ngulus*, talán a *latus* és a *dilatare* is), valamint az emberi testet s annak betegségét, vógyítását idéző *(corpus, vulnus, remedium, latus, praecordium, cura)*. A két metaforaoport keveredik egymással, s talán ezért nem szembeszökő eléggé a *correptio* szó szokatn használata.

Világos ugyanis, hogy a fenti összefüggésben a török által ejtett seb «terjedése» apcsán értelmetlenség az *infesta correptione* kifejezés második tagjában 'actus corripindi'-t keresni: sem 'összevonás, rövidítés', sem 'fenyítés, büntetés' jelentésben nem igen lhatna itt meg. Föltételezem ezért, hogy Vitéz János olyan — elismerem: merész, s egalapozatlannak is minősíthető — etimológiával élt, amelynek segítségével itt is telmet nyerhet e főnév.

Mielőtt megnevezném e föltételezett szószármaztatást, utalni kívánok arra, hogy erzőnknél — a 15. század többi politikai közírójához hasonlóan — közhely volt a örököknek vadállattal, a sátánnal, az Antikrisztussal, vagy betegséggel, járvánnyal stb. aló behelyettesítése; az idézetünkben szereplő metaforák sem csupán egy helyütt olvasatók nála. Tekintélyes gyűjteményt állíthatnánk össze szókincsének a török veszélyt, lőrenyomulást, az általa okozott károkat és elkövetett borzalmakat festő kincsestárából. léha a szokványos szóképek határán túl is megy, s ilyenkor meghökkentő — olykor inte érthetetlen, olykor meg képzavarrá torzuló — kifejezéseket alkot. Egy olyan etaforát kívánok most ezek sorából idézni, amely — úgy tetszik — kezünkbe adja a ulcsot az *infesta correptione* kifejezés értelmezéséhez.

Az 1454 őszén Frankfurtban megrendezett birodalmi gyűlésen elmondott követi eszédében hangzott el ez a reá oly jellemző mondat: «Nimis enim gens illa Turcorum, mpugnatrix religionis nostre et Christianorum corporum sanguisuga feritate crassata st, et more morbi iugiter *serpit* ulterius, utpote quos natura, non casus nobis hostes cit.»[10]

A szívósan terjedő betegségnek mint a törökökre alkalmazott gyakori metaforának *serpo* igével való összekapcsolása Vitéz ismert írásaiban egyedül itt fordul elő, a vele kon jelentésű *repo*-t viszont egyáltalán nem találjuk meg nála sem konkrét, sem átvitt lentésben. De Vitéznél — sőt a szótárak tanúsága szerint az egész középkori latinságan — nem fordul elő az ebből képzett *correpo* ige sem, amelyet pedig kedvelt költőjénél, ucanusnál két helyen is olvashatott: 4, 778 és 8, 39. Az ige nem; de — hogy most már imondjam talán kissé merész föltevésemet — a belőle képzett (igaz: önkényesen, hibásan, e szellemesen képzett) nomen igenis megtalálható nála *correptio*-ként. Jelentése tehát: ovaterjedés, behatolás, előrenyomulás', azaz 'actus corrependi'.

Csak gyaníthatjuk, hogy a humanista II. Piusz (Enea Silvio Piccolomini) kellően rtékelte a tudós nyelvi játékot.

[7] Mátyás király levelezése a római pápákkal 1458—1490. Monumenta Vaticana storiam regni Hungariae illustrantia I/6. Bp. 1891. 28.

[8] *Boronkai Iván:* Vitéz János levelei és beszédei. Irodalomtörténeti Közlemények (1981) 174—180.

[9] Iohannes Vitéz de Zredna: Opera quae supersunt. Bp. 1980. 213—216; az idézett —41. mondatok: 215.

[10] 6. beszéd 4. mondat: Iohannes Vitéz de Zredna: i. m. 252.

MEGEMLÉKEZÉSEK

FÓTI LÁSZLÓ
(1944—1985)

Mindig fájdalmas egy tanítvány ravatalánál állni, de kétszeresen szomorú akkor, ha az a tanítvány később munkatárs és jóbarát is lett. Fóti Lászlót elsőéves egyetemista korában ismertem meg és rögtön kezdetben feltűnt elvont, főleg vallástörténeti és filozófiai témák iránti vonzódása, mely jól illett finom, halk, szerény egyéniségéhez.

Tudományos munkássága két témával indult; az egyik a sors, a végzet, mely számára nemcsak tudományos érdekesség volt, hanem az ő egyéni tudatában mint ellenállhatatlan, drámai erővel rendelkező hatalom jelentkezett, mely ellen a harcot kilátástalannak tartotta. A halála előtti hónapokban nyomasztó erővel nehezedett rá a félelem, hogy ez évben meg kell halnia, mert édesapja is 41 évet élt.

Másik témája Hermés Trismegistos volt, mely haláláig elkísérte. Mindkét tárgykörből jelentős tanulmányai jelentek meg. A sors témájából két finomművű, mély gondolatokat tartalmazó cikkében az elvont fogalom állat alakjában történt perszonifikálását elemezte. Herméssel kapcsolatban vizsgálatainak legkonkrétabb eredménye az volt, hogy az arab tradíció, miszerint Hermés piramisba temetkezett, legalábbis a római korig visszavezethető. Kutatásainak távlataira jellemző, hogy egészen Apollinaireig és Thomas Mannig kísérte Hermést, mint irodalmi motívumot.

Fontos cikkei jelentek meg a Labyrinthosról, Noferti tanításairól és Ménés királyról. Legtermékenyebb korszaka a hetvenes évek voltak, amikor lelkesen terjesztette ki kutatásait az egyiptológia újabb és újabb területeire. Ezután egyre nehezebben birkózott meg a magánélet elhúzódó válságaival, zavaraival. Kifinomult idegrendszere egyre kevésbé viselte el a valós vagy vélt bajok nyomását. A halál kényszere, mélységbe vonzó szédülete mindig kísértette. Egyetemista volt, amikor először akart kilépni az életből. Az utóbbi időben egyre inkább úgy érezte, hogy nincs tovább, nem talált kapaszkodót. Mi kollégái, barátai sem figyeltünk eléggé segélyt kérő jelzéseire. Az élet nyers, gonosz valóságát az ő túlérzékeny, különös absztrakt világban élő egyénisége nem birta elviselni. A labirintus bezárult.

Az élet legszebb oldalát nála a tudás megszerzése jelentette. Szeretett Hermés Trismegistosával együtt vallotta, hogy a «lélek erénye a megismerés és, aki a tudás birtokában van, az jó és nemes jellemű» és «minden élő az értelem révén lesz halhatatlan.» Ha szerénysége nem tiltotta volna, ő is felirathatta volna sírjára, mint az egyiptomi Aneni: «nevem fennmarad jellemem miatt.»

Magánember esetében a búcsú többnyire egyenlő a végső lezárással, tudósnál viszont csak a számadás, az értékelés kezdete. Egy fiatalon eltávozott kutató munkássága szükségképpen mindig torzó, reméljük, hogy hátramaradt iratai segítségével ezt a torzót talán még egy-egy ponton ki tudjuk egészíteni. Egy tanítványa vállalta, hogy kötetet szerkeszt emlékére.

Legfontosabb tanulmányai a következők:

Probleme des ägyptischen Schicksalsbegriffs. Annales Univ. Sc. Bud. de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Classica 1 (1972) 13—20.

Hermész Triszmegisztosz a «Varázshegy»-ben. Helikon 1972 2. sz. 246—257.

Amulettes en forme de porc dans la Collection Égyptienne. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 40 (1973) 3—8.

Zur Frage des ägyptischen Labyrinths. Annales . . . Sectio Historica 15 (1974) 3—15.

Le «Faust Hermétique». Studia Aegyptiaca I. 1974. 89—96.

The History in the Prophecies of Noferti: Relationship between Egyptian Wisdom and Prophecy Literatures. Studia Aegyptiaca II. 1976. 3—18.

Remarques sur les rapports du labyrinthe avec l'eau. Studia Aegyptiaca II. 1976. 69—171.
Hermes Trismegistos im «Zauberberg». Studia Aegyptiaca III. 1977. 17—28.
A. Fodor—L. Fóti: Haram and Hermes: Origin of the Arabic Word Haram leaning Pyramid. Studia Aegyptiaca II. 1976. 157—167.
Hermés és a piramisok. Klasszika-Filológiai Tanulmányok III (Opuscula Classica lediaevaliaque in honorem J. Horváth), 1978, 131—140.
Menes in Diodorus I. 89. Oikumene 2 (1978) 113—126.

KÁKOSY LÁSZLÓ

PIRNÁT ANTALNÉ MAYER ERIKA
1928. VII. 20—1986. VII. 27

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Latin ilológiai Tanszéke, Ókortudományi Tanszékcsoportja és az Ókortudományi Társaság evében búcsúzom Pirnát Antalné Mayer Erikától, a Latin Tanszék docensétől.* Szemérében az egyetemi latin oktatás példás életegységű, szeretetreméltó, szakjához hű, ötelességét vállaló, mindig áldozatkész oktatóját vesztette el.

Mindjárt tanári oklevelének megszerzése után, 1952-ben került az ELTE BTK atin Filológiai Tanszékére s ettől kezdve 34 éven keresztül — egész életén át — munkarejét a latin szak oktatásának szentelte. A fiatal tanársegédre sokféle feladat várt. anított latin leíró nyelvtant, vezetett latin stílusgyakorlatokat, tartott szövegolvasási rákat és nem-latin szakosoknak latin nyelvórákat. Évekig ellátta a könyvtár kezelését a tanszéken. De e sokirányú igénybevételt sohasem érezte tehernek, mert az oktatónevelő munkát mindig hivatásának tartotta és feladatait legjobb tudása szerint igyekett teljesíteni.

Életét 1956-ban Pirnát Antallal, a kitűnő tudós kutatóval kötött házassága és ázasságából 1957-ben és 1959-ben született szeretett gyermekei, Zsuzsanna és Antal tték teljessé. A jó feleség és édesanya személyében eggyévált a példamutató egyetemi ktatóval, aki családi, oktató-nevelői és társadalmi feladatai mellett még a tudományos unkára is tudott időt és erőt fordítani. Talán egykori tanára, Trencsényi-Waldapfel mre ösztönzésének is köszönhető, hogy tudományos érdeklődése a római vallástörténet lé fordult s elsősorban annak is legrégibb rétege érdekelte. Ebből a kérdéskörből készült «A Horatiusok és Curiatiusok mondájának története, társadalom- és vallástörténeti sszefüggései» c. bölcsészdoktori értekezése, amellyel 1965-ben a doktori címet megszezte. E munkája, amelyben sikerült a római vallás ősi, matriarchális rétegét kimutatnia, emcsak bírálói, hanem a kiváló vallástörténész, Angelo Brelich római professzor figyelét is felkeltette s továbbfejlesztett, németül közzétett változata részévé vált a kérdés emzetközi irodalmának is.

Eredményes egyetemi munkásságát az ELTE 1965-ben adjunktusi kinevezésével merte el. E kinevezés tovább szélesítette feladatkörét: előadásokat tartott a római allástörténet köréből, folytatta latin leíró nyelvtani és latin stílusgyakorlatait, Livius Ovidius szövegolvasási óráin vezette be hallgatóit a római vallástörténet problémáiba szemináriumi gyakorlatokon ismertette meg tanítványait a római vallás történetének rrásaival, Varro, Festus, Gellius, Macrobius műveivel. Lelkiismeretes oktató-nevelői unkája szinte vonzotta rá a Latin Tanszéken a további feladatokat. Az I. éves hallgatók rfolyamfelelőseként segítette egyetemi tanulmányaik megkezdését, látogatta az V. éves allgatók gyakorló tanítását és kapcsolatot tartott a gyakorlóiskolai vezető tanárokkal, zsgatételeket készített a szigorlatokra és a felvételi vizsgákra, tagja lett a szigorlati, lamvizsga- és a felvételi vizsga-bizottságoknak.

De széles körű egyetemi tevékenysége mellett készségesen vállalt feladatokat a agyar közművelődés fejlesztésében is. Rádióelőadásokat tartott az antik mitológia öréből, sajtó alá rendezte Berzsenyi Dániel válogatott munkáit, magyarázatokat írt rencsényi-Waldapfel Imre «Görög regék» c. munkájához, jegyzetekkel látta el Lukianos

*A Rákoskeresztúri Temetőben 1986. aug. 18-án elhangzott búcsúztató.

«Beszélgetés a táncról» c. munkáját. Ezek a közművelődési feladatok tudományos eredményeket is hoztak. Így készítette el Berzsenyi összes költeményeinek és válogatott prózai írásainak szövegkritikai kiadását és a hozzá szükséges jegyzeteket.

Bármennyire igénybe vette is e sok feladat, a tudományos kutatómunka szeretete végigkísérte egész életén. Római vallástörténeti kutatásai lassan tanulmányokká érlelődtek. Sohasem törekedett gyors és nagyszámú publikációra. Szigorú színvonal igénye megkívánta a pontos és gondos kutatómunkát s így közzétett munkái: Töttössy Csabával közösen írt Latin mondattana és stilisztikája vagy az archaikus római vallás kérdéskörében a *Quirinalia*-ról, a *porca* csodájáról írt tanulmányai vagy Horatius interpretációi maradandó elemei lesznek a tudományos irodalomnak.

Kutatómunkájának alapossága, oktatómunkájának eredményei, kiváló emberi tulajdonságai: szenvedélyes igazság- és emberszeretete, segítőkészsége, kollegialitása és kiegyensúlyozottsága közmegbecsülést és fontos helyet biztosítottak számára az egyetemi és az egyetemen kívüli tudományos közéletben. Tagja lett az Ókortudományi Társaság vezetőségének, az MTA Klasszika-filológiai Bizottságának és az Ókortudományi Tanszékcsoport Szakbizottságának, amelynek az utóbbi években titkára is volt. Éveken át szervezte az Országos Középiskolai Latin Tanulmányi Versenyeket. Minden funkciójában a kötelességtudás, áldozatvállalás, igazságérzet és kiegyensúlyozottság, a *humanitas* jellemezte. Tevékenységének e jellemvonásaival évtizedek alatt sok nehéz helyzetet és problémát oldott meg mind a Latin Tanszék, mind az Ókortudományi Tanszékcsoport vonatkozásában.

Egész életművének elismerése volt, amikor az Egyetem docenssé kineveztette. S ez az életmű most beteljesült és lezárult. Mayer Erika aktív működésének végén, egyetemi oktatói feladatának maradéktalan teljesítése után távozott el körünkből. Példás életegységű, nagyműveltségű, közszeretetben és közmegbecsülésben álló személyiségének emlékét munkatársai és tanítványai mindig meg fogják őrizni.

HARMATTA JÁNOS

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

BORZSÁK ISTVÁN

ANGYAL DÁVID „EMLÉKEZÉSEI" ÉS A HAZAI KLASSZIKA-FILOLÓGIA TÖRTÉNETE*

Ábel Jenővel foglalkozó írásaimban többször szóba került tudománytörténetünk orrásainak szegényessége, majdhogynem siralmas elapadása. Milyen keserves erőfeszítéek árán sikerült a hazai klasszika-filológia egyik *hérós ktistés*-ének pályafutását megrajolni! Ezért tértünk vissza ismételten a témára, amikor újabb adalékok ismertetésére yílt lehetőség, és ezért bízunk az érdeklődők elnézésében, ha most Angyal Dávid (1857. ov. 30—1943. dec. 18) emlékezéseinek gazdagságából a tudományszakunkkal kapcsolatos talásokat — megkésve bár — csokorba kötjük. (Az «Emlékezésekre» Csatár Imrének egy Magyar Nemzetben megjelent glosszája hívta fel a figyelmemet; magát a könyvet agy József szívessége folytán olvashattam.)

Az érdemes történész és irodalomtörténész — Bajza József, Benedek Marcell, Móman Bálint, Mályusz Elemér stb. mestere — alig félévvel volt idősebb Ábel Jenőnél, ki 1858. július 24-én született, és akivel ezek szerint még a mi nemzedékünk is találkozatott volna (akárcsak Gyomlay Gyulával, Csengeri Jánossal, Némethy Gézával, Horyánszky Gyulával . . .), ha kora ifjúságában el nem szólítja a halál. Az «Emlékezések» anulságos fejezete szól közös gimnáziumi éveikről, bár Angyal Dávid csak VI.-os korában 1872 őszén) került fel a szentesi kálvinista partikulából, ill. (1871-től) a szegedi piaristákól a Deák-téri evangélikus gimnáziumba. Az akkor még jórészt német városban a tanárok özt is többségben voltak a német nevűek (Scholtz Ágoston, Elischer József, Böhm Károly, röhlich Róbert, Weber Rudolf . . .), akik azonban — jobbadára szepességiek lévén — agyban hozzájárultak a főváros magyarosodásához. A történetet tanító Batizfalvy stván a francia neveket is magyarosan ejtette, amivel a franciához is konyító pesti olgárgyerekeket nyilván derültségre indította. Ugyanakkor Heinrich Gusztáv már a I.-osoktól is megkövetelte Shakespeare, Goethe és Schiller ismeretét, a filozófus Böhm Károly pedig Homérosnak eredetiben való olvasására buzdította tanítványait. Az «új iú» így versenyezhetett görög ismeretekben Ábel Jenővel, aki azonban hamarosan nessze föléje került» (49). Osztálytársának korai kiugrásáról Angyal Dávid — nem egész ontosan — azt írja, hogy már az 1874/75. tanév *első* felében leérettségizhetett, majd gyorsan emelkedett az egyetemi pályán.» Valójában a többiekkel együtt vizsgázott 875 júniusában, de a tanév II. felében egyidejűleg az egyetemi «előkészítő tanfolyamra» járt. «Már ismeretes és szakférfiaktól nagyon becsült filológus volt», amikor «szegény ezdő bölcsészhallgató»-társának figyelmét egy ösztöndíjpályázatra felhívta és ezzel lentős segítséghez juttatta. Itt olvashatunk a másik leendő nagysághoz, a gyermekorvos ókay Jánoshoz fűződő barátságukról is. Mikor ennek bátyja, Árpád, Angyal Dávidnak «Haramiák»-ról tartott önképzőköri előadását irgalmatlanul bírálta, nemes lovagként egvédelmezte a szerencsétlen próbálkozót az idősebb Bókay-fiú osztálytársa: Riedl rigyes. Így kezdődött sírig tartó barátságuk. (A későbbi «Bristol-társaság» harmadik őrzstagja Péterfy Jenő volt.)

Angyal Dávid az egyetemen a magyar—német szak mellett kötött ki. Itt még allgatta az öreg Toldy Ferencet, a magyar irodalomtörténet megalapítóját, aki meginultan mondta el neki is Kisfaludy Sándorról: «Én láttam őt, uraim.» (Egy másik emléke erzsenyi Dániel nagybeteg fiához kapcsolódik, aki az ifjú érdeklődővel csak annyit dott közölni atyjáról, hogy «klasszikus költő volt.») Leginkább Budenz, Greguss Ágost Heinrich Gusztáv előadásai érdekelték. Volt gimnáziumi tanára őt is segítette («lelkimeretes és ügyes tanár volt, ki tanítványait hálára kötelezte»); írói és kutatói érdemei m maradnak említetlen; kevésbé szívesen, de a történeti igazság kedvéért dokumentáltik azonban Heinrich «irodalmi munkásságának gyengéje» is, már mint a nagyvonalú

*Angyal Dávid: Emlékezések. London 1971 (Szepsi Csombor-Kör), 171 l.

plagizálás, valamint élő embertársait (pl. még a szelíd Riedl Frigyest is) sértő, de a holtakat sem kímélő csúfolódó kedve — csak úgy «mulatságból» (59). Ezért nevezgette a nem sokkal kíméletesebb Gyulai Pál — 1878-tól Toldy Ferenc utódja — a Buda halálából ismerős «Detre szász»-nak.

Miközben Ábel Jenő olaszországi tanulmányútja során (1878 őszén) kódexekre vadászik és tudományos hírnevét öregbíti, *k.u.k.* közlegény évfolyamtársa — az államkincstár jóvoltából — «színesebb» gúnyában hányódik a boszniai hegyek közt, mint amilyenben Gyulai, Greguss és Heinrich színe előtt a doktori szigorlaton vitézkedett, és amelynek láttára tanárai visszaadták neki a 10—10 forintnyi vizsgadíjat. Alig heverte ki az okkupáció közben szerzett tábori tífuszt, amikor itthon «egy másik gyökeres betegséggel, a szegénységgel» kellett viaskodnia. Az európai körútjáról visszatérő Ábel Jenő is félt a hazai «magántanárkodástól», amíg ki nem kötött a Markó-utcai gimnáziumban, majd hamarosan az egyetemen: Angyal Dávidon is segített Gyulai Pál, Kármán Mór pedig beajánlotta a hadiszállító Kohner Károly fiához, a későbbi báró Kohner Adolfhoz nevelőnek. Itt a nagypénzű családot rászoktatta magyar könyvek vásárlására is, majd amikor tanítványa 1882-ben letette az érettségit, az apa nemcsak a fiát küldte ki a berlini egyetemre okulni, hanem a nevelőt is. Angyal Dávid emlékezéseinek ez a fejezete (72 skk.) szaktudományunk szempontjából különleges figyelmet érdemel.

1882/83-ban «talán a világ legkiválóbb egyeteme volt» a berlini. Sorra találkozunk az emlékezésekben Mommsen, E. Curtius, G. Droysen, Treitschke, Wattenbach, Bresslau, Du Bois-Reymond, Helmholtz stb. nevével. A rendes tanárok szemináriumaiba nem sikerült bejutnia («ezt többféle formalitás akadályozta»), de H. Delbrück (akkor még «hirtelenszőke szakállú tartalékos tiszt») gyakorlatain is rengeteget tanult. Amikor a katolikus Joh. Janssen reformáció-történeti művének Huttenről szóló részét ismertette és közben latin forrásokat idézett, Delbrück közbeszólt: «Kérem, fordítsa le nekünk a latin szövegeket, mert mi nem tudunk úgy latinul, mint a magyarok.» (Bezzeg Mommsen nem így vélekedett rólunk!)

A nagy Mommsen 1883-ban azt adta elő, «amit a Römische Geschichte V. kötetében megírt» (73). Angyal Dávid emlékezete itt nem pontos: az V. kötet 1885 februárjában jelent meg, vagyis Mommsen a harminc éve abbahagyott mű folytatásának előmunkálatait ismertethette 1883 tavaszán. Biztosan hű viszont az első «leckéről» szóló beszámoló: Mommsen «idegesen gyúrva zsebkendőjét» mondotta el, hogy a császárkor történetére vonatkozó források igen hézagosak. «De hivatkozom — így szólt — Byron e mondására: It is a bad artisan who quarrels with his utensils . . .» A továbbiak sem a feltétlen csodálat jegyében fogantak: «Valóban, Mommsen nem volt rossz mesterember. E. Curtius nyugodtabban, folyamatosabban beszélt, mint Mommsen, majdnem az volt, amit a német *Schönrednern*ek nevez.» Hallgatta olykor a német irodalomtörténész W. Scherert is (akit Riedl nagyra becsült, az én Eötvös-collegiumi tanárom, Koszó János már kevésbé), sűrűbben Carl Robertet, a klasszikus archeológust.

Elgondolkodtató az, amit Angyal Dávid a *Schulverein* nevű szervezet magyarellenességéről jegyzett fel. A Schulverein szította hangulatot még fokozták az erdélyi szász diákok a szász *universitas* sérelmeinek emlegetésével. Ezeknek egy tavaszi *Bierabend*jéről írja Angyal Dávid (75): «Ott láttam — sajnálatomra — Mommsent söröspoharakat üríteni a németellenesnek mondott magyar politika kárhoztatása jeléül.» De még Wattenbach is magyarázta a tüntetés jogosságát. Mindez 1883-ban, a kettős-, ill. hármasszövetség létrejöttének időszakában történt. Amikor Angyal Dávid 1910-ben újból felkereste Berlint, az egyetem kertjében láthatta hajdani tanárainak szobrát. Nemsokára — a húszas években — pedig olvashatta volna az ugyanitt felállított háborús emlékmű Wilamowitz fogalmazta feliratát is: *Invictis victis victuri* . . . Wilamowitz nevét különben csak egyetlen egyszer, Péterfy Jenőnek az Aischylos-könyvről írott ismertetése kapcsán (97) említi: Péterfy *így* hallatta szavát a Csáky Albintól behozott görögpótló ellen, illetőleg a görög tanítás védelmében.

Nem lehet célunk sem Angyal Dávid hihetetlenül kiterjedt tudományos munkásságának az értékelése (megtette azt Péter László a kötet élén), sem az emlékezéseiben felvonultatott szereplők sokaságának felsorolása, bár akár ez utóbbi szinte keresztmetszete lehetne az új- és legújabbkori magyar történet kavargásának az Emlékezések megírásáig, azaz 1943 vészterhes nyaráig, amikor «az illúziók ideje elmúlt», és a 86 éves tudós úgy érezte, hogy «életének nincsen jelentősége» (31). Csak néhány név: a jóbarát Balogh Ármin (Balogh József apja), Hegedűs Sándor (Hegedűs István bátyja), Szilágyi Sándor (az Egyetemi Könyvtár igazgatója, Ábel Jenő «Sándor bácsija»), az «öreg, idegesen sietős» Trefort Ágoston, az Arany és Csengery Antal távoztával «az elszigeteltség rideg légkörében» vergődő Gyulai Pál, vagy a *di minorum gentium* közül az «örökké elménckedő», mégis közkedvelt Kemenes-Kempf József, az érdemes Homéros-fordító stb.

Ha most számba vesszük, hogy Angyal Dávidtól még napjainknak is nem egy itűnősége tanulhatott, akkor csak rezignáltan gondolhatunk gimnáziumi és egyetemi ársára, Ábel Jenőre, akinek oly méltánytalanul rövid élet adatott, de akit fiatalon gyanúgy bántott a gondolat, mint a patriarchai korának örülni nem tudó Angyal Dávidot, hogy «nem dolgozott eleget.» Emlékezései ezekkel a szavakkal zárulnak.

VITA

SOPIANAE

EGY ÚJ VÁROSMONOGRÁFIA MARGÓJÁRA*

Az Archaeologia Hungarica új sorozatának 50. köteteként jelent meg Fülep F. (a továbbiakban: F. F.) könyve, amelynek főcíme: Sopianae, alcíme pedig: Pécs története a római korban és a későrómai népesség továbbélésének problémája. A 10 fejezetre tagozódó könyv nemcsak a szerző 1955 és 1971 között Pécs területén és annak szűkebb körzetében végzett ásatásairól szól, hanem az I. fejezetben olvasható rövid kutatástörténet áttekintése (9—11. o.) a 18. sz.-tól kezdve nyilvántartható korábbi feltárások, leletmentések régészeti anyagát, megfigyeléseit is teljességre törekvően igyekszik számba venni, hogy azután ezt a gazdag és színes amlékanyagot kiértékelve a II—VII. fejezetekbe (12—267) tárja olvasói elé. E több mint 250 oldalas és képanyaggal, táblázatos kimutatásokkal kísért szövegrész alkotja kétségtelenül a könyv gerincét, amelyhez még appendixszerűen járul a X. fejezet (302—304), ahol a római kori ásatásokból származó textilmaradványok, fa- és egyéb lelettárgyak egyrészének anyagvizsgálatához bevont szakemberek tollából kapunk értékes meghatározásokat. E fejezetek megállapításaira építve vázolja fel ezután a könyv VIII. fejezete (268—284) a város római kori történetét. Utána tér rá a szerző a IX. fejezetben (285—301) a későrómai népesség továbbélésének problematikájára, amely a kontinuitás kérdésének negatív megválaszolása ellenére is elvezeti az olvasót egészen a XII. századig.

E futólagos áttekintésből is kitűnhet, hogy a könyv mondanivalói a római korra, pontosabban a császárkorra összpontosulnak. Az alábbiakban főként ezekkel kívánunk részletesebben foglalkozni.

«A római város» című II. fejezet először Sopianae helyzetét vizsgálja a tartományi és az ún. interkontinentális útvonalak viszonylatában (12—15). Az *It. Ant.* ismeretesen négy útvonalon említi Sopianae nevét. A Sirmiumból Augusta Treverorum, illetve Carnuntum felé vezető transzverzális útvonalaknál, melyek azonos útállomásokon haladnak keresztül egészen Sopianae-ig, ahol ez az útvonal elágazik és Limusa—Valcum—Savaria—Vindobona érintésével fut tovább az egyik ága a Rajna-vidékig, a másik a Pons Mansvetina—Tricciana—Arrabona útvonalon egészen Carnuntumig *(It. Ant.* 231sq., 266sq.). Sopianae-ból indult ki azután még két további útvonal éspedig az egyik Aquincum, a másik Brigetio felé (*It. Ant.* 264 sq.).

A Rajna-vidéki, illetve a carnuntumi útvonalak elágazási helyét a szerző — más véleményeket is említve — lényegében a TIR L 34 (térkép) javaslatát elfogadva (cf. p. 15, fig. 2.) Sopianae keleti szomszédságába, mai Bogád község nyugati szélére lokalizálja, ahol egy 21 síros későrómai temetőt is feltártak. A Treviri felé tartó útvonal innen a Mecsek hegység déli lábvonala mentén a római kori településekként is nyilvántartott Patacs—Cserkút—Kővágószőllős—Helesfa vonalában haladna tovább, ÉNY-felé. E nyugati útszakaszt hasonlóképp ítélte meg már Dombay J., JPMÉ 1957, 306, 63. kép. — A másik, a Carnuntum felé kiágazó útvonal Mánfa—Magyarszék—Sásd, majd Gödrekeresztúr érintésével futna tovább Arrabona irányában, s így ez nem is érintené Sopianae-t A másik két Sopianae-ból kiinduló útvonal közül az aquincumi ugyancsak az ismert római kori lelőhelyek, Vasas, Hosszúhetény, Pécsvárad érintésével, mint Dombay J., *loc. cit.*, megfogalmazta «a mai 6-os jelzésű betonút megépítésével használaton kívül helyezett

* *Ferenc Fülep:* Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population. Archaeologia Hungarica, series nova L. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 317 lap, 115 kép, 72 tábla, 7 melléklet. Ennek alábbi ismertetését még a szerző életében írtuk és adtuk le.

cs—szekszárdi országút nyomvonalán» tartana Szekszárd felé, a brigetioi pedig a mai sd körzetében ágazott volna ki a carnuntumi útvonalból.

A brigetioi útvonal kapcsán a szerző nem osztja a korábbi irodalomnak ama megítését, hogy ez az útvonal a lapisi vadászház közelében feltárt őrtorony mellett vezetett a ecsek hegységen keresztül (Radnóti A., PMÉ 1939/40, 34; A. Mócsy, RE Suppl. IX 962] 666), minthogy egészen valószínűtlennek tartja «that a major Roman road could ve been built through the mountains» (p. 14). Azonban, ha a rómaiak széles, nagy akat tudtak vezetni pl. az Appennin hegységen, a Pyrenaeusokon, sőt még az Alpokon resztül is, nemigen hat meggyőzően, hogy épp a Mecsek hegység jelentett volna szá ukra áthághatatlan akadályt. Sopianae helyzetét vizsgálva a tartományi és az inter ovinciális közúti hálózatban kívánatos továbbá különbséget tenni egy korábbi (2—3. .-i) és egy későbbi (3. sz. 90-es évei—4. sz.) időszak között. A korábbi időkben Sopianae Sirmiumból ÉNy-felé kiinduló transzverzális útvonalak elágazási pontja vagy Ny-felől zve találkozási helye, akárcsak pl. Antianae, ahol a dunamenti limesút és a Treviri, etve Carnuntum felé tartó útvonal vált el egymástól, illetve találkozott. Diocletianus Maximianus társuralkodása idején Sopianae viszont már nem csupán egy közbenső állomás, illetve egy útelágazásnál fekvő település, hanem egyúttal még két további vonal, az aquincumi és a brigetioi kiindulási pontja. S e vonatkozásban az egyetlen lsőpannóniai település, ahonnan az *It. Ant.* útvonalak kiindulását jelzi. E birodalmi ikönyv adatai szerint a pannóniai úthálózatban ugyanis a többi útvonal kivétel nélkül tartomány déli, vagy nyugati, illetve északi határsávjából indul ki, éspedig délen a áva-menti (Sirmium, Siscia), nyugaton a borostyánkő út menti városokból (Poetovio, varia), északon pedig a limes-sáv légióstáboraiból, illetve a mellettük kialakult városi gú polgári telepektől (Vindobona, Aquincum). Mindebből jogosan következtethetünk ra, hogy az *It. Ant.* anyagának összeállításakor, ami a 294/5. éveknél korábbra nem hető, Sopianae is már városi jogokkal felruházott településnek számított — de semmi pp sem Hadrianus uralkodása idejétől kezdve, amint erre a későbbiekben még visszarünk. A városi rangra emelés viszont ugyanakkor nem kapcsolható össze Pannonia ferior Galerius Caesar itteni uralma idején végrehajtott kettéosztásával és a Valeria vű tartomány megszervezésével, minthogy erről az átszervezésről az *It. Ant.* még yáltalában nem vett tudomást. Ugyanakkor viszont világosan jelzi Sopianae kiemelt csomópont-helyzetét a még osztatlan tartományban. E sajátos helyzet magyarázatant javasolható, hogy Diocletianus, amikor birodalomrésze tartományaiban következeen végrehajtotta a katonai és a polgári szervezet szétválasztását, Pannonia inferior-ban t szervezet központjait sem hagyta meg egymás mellett Aquincumban, hanem a *aeses* székhelyét a városi rangra emelt Sopianae falai közé helyezte át. Így válna érthevé, hogy Sopianae még Pannonia inferior kettéosztása előtt, mint praesidiális székhely keletpannoniai városok közötti úthálózat csomópontjába kerül, ahol a délpannoniai rmiumból kiinduló és többek között Cibalae, Mursa coloniák territoriumain keresztülzető, valamint a két északpannoniai colonia felé kiinduló útvonalak találkoznak. gyelmet érdemel továbbá, hogy Sopianae Pannonia közlekedési hálózatában — legábbis a rendelkezésünkre álló adatok szerint — sem az első, sem a második időszakban m kapcsolódott közvetlen útvonallal DNy-Pannoniához. Többek között ez is érthetővé nné, hogy a Mecsek aljára települt italikusok, mint pl. a Caesernii Savariából — mely óbbi éppúgy a Sirmium—Treviri transkontinentális útvonal mentén feküdt, mint pianae —, nem pedig közvetlenül DNy-Pannoniából vándoroltak be (Cf. A. Mócsy, M 1974, 120 sk.). A város átvezető, vagy az innen kiinduló útvonalak pontosabb tását illetően konklúzióként pedig egyetértőleg idézhetjük, hogy «az útvonalak nyomnalának megállapítása előtt meddő minden olyan kísérlet, amely az Itinerarium lomásait az ismert római lelőhelyekkel azonosítja» (Tóth E., AÉrt. 109 [1982], 62, 54. jz.). gyancsak a régészetileg igazolt útmaradványokra, -szakaszokra épülhet fel Sopianae lső úthálózatának és városszerkezetének rekonstrukciója. A szerző megítélése szerint pianae belső úthálózatát, amely a következő alfejezet témája (15—23) a Bogádnál v felé kiágazó és a Rajna-vidékre vezető nagy transzkontinentális útvonalnak az a akasza határozná meg, amely a mai Rákóczi-út déli házsora előtti gyalogjáró vonalában elte át a települést. Ennek alátámasztásául adja közre a szerző a Rákóczi-út 58. sz. ház ötti gyalogjárón 1955-ben végzett hitelesítő ásatásának megfigyeléseit és apró leletyagát, de sajnos csak szöveges részben, minden rajzi (pl. egy útmetszet) és fotódokuentáció nélkül. De még így is örömmel fogadható ez a részletes beszámoló, minthogy ről a belső úthálózat megítélése szempontjából figyelmet érdemlő ásatásról korábban upán néhány soros közlés tájékoztatott (AÉrt. 84 [1957] 86; Neuere Ausgrabungen . . 74, 31), — az éremanyag feldolgozásától eltekintve. Röviden összegezve a beszámolót: 1. kutató árokban (sajnos, ennek sem mérete, sem iránya nincs megadva) a —330 cm

szinten egy lekövezett úttest tűnt elő, majd —90/95 cm-el lejjebb — tehát a —420—42 cm szintek között — egy erősen ledöngölt kavicsos úttest. A szűz talaj pedig —475 cm jelentkezett. A felső úttestről középkori kerámia, lópatkók és szegek, valamint egyéb vastárgyak kerületek elő. Ezek szerint nem vitás, hogy ez a —330 cm szinten húzódó lekövezett út a közép- és az újabb korban is használt úttest része volt. Az alsó úttest felületén talált apró leletekről nem történik említés, ellenben a keletkezést illetően iránymutató római érmeket a rájuk vonatkozó szintadatokkal együtt jól használható összesítés mutatja be a 17. oldalon. Eszerint az igazán szépszámú, 48 db érem közül közelebbről meg nem határozható 4. századi érem —430—455 cm között, II. Constantius bronzérme, tovább 9 közelebbről meg nem határozható 4. századi érem —430—475 cm a többi 35 bronzérem pedig — köztük I. Valentinianus, Valens és Gratianus veretei — —450—475 cm szintek között került napvilágra. A közölt szintadatok a legcsekélyebb kétséget sem hagyják meg afelől, hogy mind a 48 db érem a —420—425 cm között észlelt alsó kavicsos úttest alól került ki és ez utóbbi I. Valentinianus, Valens és Gratianus vereteire való tekintettel semmiképp sem épülhetett 370/75 előtt. Még kevésbé ítélhető a Bogádnál Ny-felé kiágazó transzverzális útvonal maradványának, amikor ez utóbbi igazoltan már a 3. sz.-ban is használatban volt. Lehetséges, sőt a terepviszonyok figyelembevételével igen valószínű, hogy ez a transzverzális útvonal a jelenlegi Rákóczi út útteste alatt, nempedig a déli gyalogjáró vonalában futott; mindenesetre nem közvetlenül az északi házsor előtt, ahol a 45. és 65. sz. házak közötti szakaszon —200—230 cm mélységben megfigyelt kövezett úttest (amely azután felkanyarodott a Felső Malom utcába,) nyilvánvalóan a 15. sz.-ban épült, a török uralom idején is fennállott déli városfal futását követte, és a szerzővel egyetértésben középkorinak ítélhető. A római városi belső úthálózatáról jelenleg csupán az evangélikus egyház udvarán feltárt Ny—K-i és az Anatómiai (jelenleg: Stomatológiai) Intézet kertjében felásott É—D-i útszakaszok adnak valamilyen képet. Ezek figyelembevételével a római város centrumában a derékszögű úthálózat megléte komolyan mérlegelhető; a városszerkezeti kép megrajzolásához mindez azonban még nem elegendő.

A belső útvonalak után a város vízvezeték- és csatornahálózatára vonatkoztatott régészeti adatokat tekinti át a következő alfejezet (23—24). A Jókai térről és a Sallai utcából említett agyag vízvezetékcsövek, amennyiben ezek valóban római *tubuli*, a lakott település északi frontja előtt K—Ny-i irányban húzódó vízvezetékre utalnának. Ezzel kapcsolatban azonban nem hagyható figyelmen kívül a Várady u. ÉNy-i saroktelkén állott Memi pasa fürdője, amelynek vízellátását is szolgálhatta a Széchenyi tértől pontosan e török-kori fürdő felé tartó vízvezeték. A többi felsorolt lelőhely a római korban beépült városi településen kívül, attól É-ra és K-re található. Ezek közül a Káptalan- és a Doktor S. utcákból regisztrált agyag vízvezetékcsövek római kori volta a szerző megítélése szerint is kétséges (vö. Sallai u. !). Feltehetően ezért is hagyta el a Szőnyi O., A pécsi óker. sírkamra 11, 2. jz.-ben említett Anna-utcai lelőhelyet.

A római város lakosságának ivóvízzel való ellátását a szerző a Székesegyház altemplomának É-i fala mellett húzódó, majd attól Ny-ra és K-re is folytatódó kőlapos csatorna meglétéből vezeti le. Az említett csatorna Ny felé a VII. sz. sírkamra ÉNy-i szomszédságáig, K felé pedig a Székesegyház ÉK-i saroktornyának belsejéig volt eddig követhető, ahol belvilága 60—65 cm-ről 15 cm-re szűkül össze. Feltételezett további futását ÉK felé a régészeti kutatás mindeddig nem hitelesítette. Nem tekinthető ugyanis döntőnek a JPMÉ 1961, 66, 44 jz.-ben olvasható értesülés, hogy a közelmúltban egy pécsi lakós rábukkant a csatorna É-i szakaszára. Erre az előttünk fekvő könyvben már nem történik hivatkozás, ami arra utalhat, hogy a hivatkozott értesülés a későbbiek folyamán nem bizonyult hitelt érdemlőnek, ami a terepviszonyok szem előtt tartásával teljes mértékben érthető. De ettől függetlenül is az a feltevés, hogy ez az egyszerű kőlapos csatorna a jelenlegi Hunyadi J. (volt Inczédy D.) úton található ún. Petrezselyem-forrásból ivóvizet szállított a rómaikori városba, egészen valószínűtlen. Az ivóvizet ugyanis általában mécshabarcsos kőfalba ágyazott ólom- vagy agyagcsövekben vezették a rómaiak, nem pedig egyszerű kőlapos csatornában. Ennek, valamint a rómaikori város belterületén vízvezetékcsövek teljes hiányának figyelembevételével sajnos nem írhatjuk alá a szerzőnek azt a végkövetkeztetését (p. 24), hogy «the aqueduct section found at the cathedral points to the fact, that Sopianae had an extensive and well constructed aqueduct systems.»

A következő alfejezet (24—31) a rómaikori városból és közvetlen kőrzetéből 196 előtt ismertté vált épületek vagy csak telepnyomok rövid ismertetését adja 24 + 5 tétel ben, helyenként az apró leletanyag igen hasznos felsorolásával. A 29 lelőhelyes listához kapcsolódik utolsónak a szerzőtől a Postapalota udvarán és ennek körzetében az 1961 é 1969 közötti években feltárt épületkomplexus megemlítése. Az itteni régészeti munkála

tok rétegtani megfigyeléseire, alapozott időrendi és településtörténeti tanulságokat viszont már a következő III. fejezet foglalja össze (32—35). A könyv eme része a 34. o. utolsó előtti bekezdéséig a szerző 1974-ben megjelent tanulmányában (Neuere Ausgrabungen . . .) a 28 sk. lapon olvasható «Zusammenfassung» angol nyelvű változata. Ehhez csatlakozik mintegy utóiratként Sopianae forum-áról és az urbánus jellegű lakott terület kiterjedéséről szóló fejezetrész (34—35). Mindenekelőtt a postapalotai épületkomplexus ismételten közreadott periodizációja érdemel figyelmet.

A szerző három építési periódust választ szét, amelyek közül az első jelentené egyúttal a rómaikori város kialakulását a 2. sz. első felében. Marcus Aurelius germán-szarmata háborúi idején ez a teleprész is elpusztult, és csak részben, mégpedig gyenge minőségű agyagfalas épületek létesítésével épült újjá a 2. sz. végén—3. sz. elején. Majd ez is áldozatul esett a 260. évi rhoxolán betörésnek. Az újonnan szervezett Valeria-tartomány polgári közigazgatási székhelyének idehelyezésével a 3. sz. végén—4. sz. elején megindult nagyobb arányú építkezés jelentené azután a II. periódust, amelyet a 4. sz. második felében követett a III. építési periódus.

Mint aki jó néhány évtizedig vezethettem telepásatásokat, igaz, hogy csak Aquincum, Ulcisia castra és Albertfalva területén, nem egészen értem, hogy az I. periódus elpusztult épületeinek elplanírozott felületére felhúzott sártapasztásos, agyagfalas épületek, amelyek legalább 2—3 generációt megéltek, miért nem jelenthetnek egy *külön* építési periódust. Ugyanakkor miért ítélhető annak az épületkomplexus É-i szárnyán mindössze két helyiségben megfigyelt padlószint-emelés, ami az épületegyüttes egészében nézve csupán részleges felújításnak számíthat. Megítélésem szerint helyesebb volna ezért talán az alábbi periodizáció:

I. periódus: 2. sz. első fele. Pusztulás: Marcus Aurelius germán-szarmata háborúi idején.
II. periódus: 2. sz. vége—3. sz. eleje. Pusztulás: a Gallienus alatti rhoxolán betörés.
III. periódus: 3. sz. utolsó harmada és a 4. sz. eleje (a kezdeti szakaszra vö. J. Fitz, La Pannonie sous Gallien, 1976, 41 sk.). Az ide sorolható épületrészek rendeltetésszerű használata a 4. sz. vége—5. sz. elejéig követhető.
III/a alperiódus Az É-i traktus G és F helyiségeiben újabb terrazzópadlók létesítése. Ez részleges felújítást jelent, s legfeljebb mint alperiódus tartható nyiván.

A fentiekben ajánlott három periódus valóban elég jól tükrözné Sopianae háromszakaszos településtörténetét, amelynek egyes időszakai — mint erre a későbbiekben még visszatérünk — a *villa*, *mansio* (illetve *vicus*), majd *oppidum* megjelölésű településkomplexumokkal párhuzamosíthatók. Ismételten átgondolt megítélésünk szerint csupán a 3. század végi—4. századi városi periódusban határolható körül a település É-on nagyjából a Sallai (volt Ferenciek) u., Ny-on a Várady A., D-en a Szalai (volt Imra) u., K-en pedig a Bem (volt Irgalmasok)—Bajcsy Zsilinszky (volt Benyovszky) utcák vonalával. De még ebben az időszakban sem lehetséges mind a négy irányban a kijelölt határvonalakig terjedő teljes beépítettséget kimutatni.

A Postapalotától É-felé pl. a Dischka Gy. u. 2. sz. ház udvarán az ottani épület előtt észlelt falmaradvány, valamint az evangélikus templom 1847. évi építésekor állítólag előkerült «terjedelmes falak» képviselik jelenleg a legészakibb telepmaradványokat. A Sallai u. É-i házsorának telkein viszont ismeretesen már sírok kerültek elő. Így legutóbb a 24. sz. ház telkének É-i részén egy kőlappal lefedett 4. századinak meghatározott urnasír (Sonkoly K., JPMÉ. 27 [1982], 177 sk.). Jelenlegi ismereteink szerint tehát csak annyi bizonyos, hogy a település még a 4. sz.-ban sem lépte túl a Sallai u. vonalát. De hogy már a principatus korában elérte e ezt a vonalat, az ma még több mint kétséges. Jogos és indokolt ezért azzal számot vetnünk, hogy a praesidiális székhely, az *oppidum* nagyobb területet foglalhatott el, mint közvetlen elődje, a tartomány belső és interprovinciális közlekedési hálózatában *mansio*-funkciót betöltő *vicus*.

A településnek ez a terjeszkedése É felé ma még csak sejthető; K-i irányba viszont, mindenekelőtt a 4. sz.-ban, ezt máris jól példázhatja a Rákóczi út 39d számú ház telkének K-i részén, a Bem u. szomszédságában feltárt kétrétegű telepmaradvány, ahol egy ca. 1 m² felületen *in situ* megmaradt «öntött padozat» szintje alatti feltöltésből korábbi terrazzópadló és falfestmény-töredékek, továbbá egy zöldmázas cseréptál és több más aprólelet társaságában egy-egy *Urbs Roma*, illetve *Constantinopolis* köriratú, valamint 7 db II. Constantius nevére vert kisbronz, meg egy teljesen kopott bronz érem került napvilágra (Török Gy., PMÉ. 1939—40, 20 sk.). Az említett éremanyag alapján aligha vitatható, hogy az itteni alsó periódus a 4. sz. 50—60-as éveivel zárul, míg a felső, illetve a 2. peródus e század utolsó harmadára keltezhető. Nem érthetünk ezért egyet e két periódusnak az előttünk fekvő könyvben p. 28 olvasható keltezésével hogy ti. «the two periods of the

building can be placed between Hadrian and Gallienus, and between Licinius and Gratian respectively». Hadrianus egy teljesen kopott középbronz érme, továbbá Gallienus antoninianusa és Licinius pater mindkét érme ugyanis nem innen, hanem az ásatótól ettől világosan elkülönített «építkezés területén» az alsó törmelékből került ki (Török Gy., i. m., 22, 9. jz.); tehát ez érmek egyike sem használható fel a szóbanforgó épületmaradvány periódusainak keltezésére, amelyek közül az alsó időben nagyjából párhuzamosítható a Postapalota udvarán és közvetlen szomszédságában feltárt telepmaradványok általunk javasolt III. periódusával. A jelen összefüggésben lényeges mondanivalója ennek a Rákóczi-úti leletmentő ásatásnak, hogy a 4. századot megelőzően sem a Bem u. szomszédságában fekvő Rákóczi út 39/d, sem pedig az ezzel Ny felől szomszédos 39/c átkutatott felületein nem találtak a 2. vagy a 3. századra keltezhető épületmaradványra. A település ide csak a 4. sz.-ban terjedt ki. Nem mondható el azonban ez a Bem- és Bajcsy Zsilinszky utcák Ny-i vonalának egészéről, ahonnan eddig csak sírok, valamint egy sírkő és egy szarkofág ismeretes (p. 68 sk., R/223, 228 sk.). Továbbá, amennyiben helyes az a megítélésünk, hogy a Bajcsy Zsilinszky és Majláth utcák találkozásánál 1955-ben a későrómai város nyugati védműveihez tartozó *fossa* keleti felét vágták át (l. erre alább), úgy a városfal ezen a szakaszon a Bajcsy Zsilinszky u. Ny-i szegélyétől vagy 15—16 m-re húzódhatott, és valószínűleg még a Majláth utcától D-re is folytatódott.

A település kiterjedése ebbe az irányba egészen a Szalai utcáig azonban ugyancsak nem igazolható a 3. sz. előtt. A Szalai és a Jókai utcák saroktelkén a szerző 1972-ben egy kétperiódusos lakóépületet tárt fel. Első rövid közlése szerint (AÉ 1973, 265) ez a 2. századtól egészen a 4. századig lakott volt. A könyvében olvasható ugyancsak párszoros közlés szerint viszont (p. 35) e lakóház a 3. században épült. A feltárt épületnek, valamint emlékanyagának publikációja sajnálatosan könyvében sem kapott helyet, és így erről a lakóházról és annak használati idejéről nem alkothatunk véleményt.

Az említett lakóépület Ny-i szomszédságában, a Társadalombiztosító Irodaépületének alapozási munkálatainál 1967-ben előkerült, két belső pillérsorral tagolt háromosztású épületnek csak az alaprajzát rögzítették (cf. fig. 3, n. 11, ahol azonban a József A. u. a Szalai u. helyét is elfoglalja). A szerző erre vonatkozó adatközlése (Neuere Ausgrabungen . . . p. 27): «unser Beauftragter (neve nincs megemlítve és a 11. jz., amely erről felvilágosítana, nem került közlésre) die gefundene Gebäudeteile nur vermessen konnte» — a szerző jelenlétének és a rétegtani megfigyeléseknek hiányára utal. Mindez szkeptikussá teszi az olvasót ama megítélést illetően, hogy ez az épület Hadrianus-kori lenne, amit egy ott talált, de rétegtani helyzetét tekintve ismeretlen Hadrianus-érem nem támaszt alá meggyőzően. Ugyancsak vitatható, hogy ez az épület «represented a large cultic edifice» (p. 35). Alaprajza inkább egy *horreum*-ra enged következtetni. Hasonló épületet tárhattunk fel részben az aquincumi *canabae* DNy-i negyedében.

Az SzTK telkén felmért épülettől ÉNy-ra, a Majláth u. 19—21. sz. házak közötti telken még az 1940-es évek elején végzett feltárás átlagosan mintegy —60—90 cm között egy későrómai, alatta egy átlagban 10 cm vastag mecseki törmeléktől elválasztva a —100—180 cm szintek között pedig egy korarómai réteget figyelt meg (Török Gy., PMÉ 1942, 20—21). Az előbbit a rövid beszámolóban említett mázas korsók a 4. sz.-ba utalnák. Az utóbbiból igen sok kerámia, többek között Pacatus, továbbá Marcellus rheinzaberni fazekas egy-egy edénye, valamint egy szétrombolt «római kősír alapfala», mellette pedig sírkő alapzata került elő. Ez utóbbiak arra utalhatnak, hogy a 2. sz. vége előtt itt még temetkeztek, és csak utána válhatott e terület a 3. sz.-ban a település periferikus részévé. A terepviszonyok figyelembevételével mármost a késő 3. századi és 4. századi *oppidum* főleg D-i irányba terjeszkedhetett, és ekkor kétségtelenül elérte már a mai Szalai u. vonalát. A korábbi időkben viszont a szórt település periferikus része is legfeljebb a Majláth u. vonaláig nyúlt le.

A település Ny-i határa a Várady A. utcánál, tekintve ennek közelségét a postapalotai komplexushoz, plauzibilisnek tűnik, bár az egykori Anatómiai Intézet kertjében végzett ásatás alkalmával ennek csak az ÉK sarokrészén kerültek elő falmaradványok, míg a kert Ny-i végében csupán egy vagylagosan mészégető, illetve fémolvasztó (?) kemencének meghatározott objektum, amely viszont már a település ipari jellegű periferikus voltára utalhat. Magából a Várady utcából eddig mindössze egy sírkőtöredk (cf. p. 262, S/35), egy szórványos agyagfazék és római téglák ismeretesek; ezeket sírleletekként tartják számon (p. 68). A gondosan körülvágott sírkőtöredék vadászat jelenetével mindenesetre másodlagos lelőhelyű.

A szöveges résszel ellentétben a VI. sz. térkép kiterjeszti a város területét Ny-felé a Petőfi (Kórház)-téren túl még a szigeti külvárosra is, ami jelenthet ugyan egy gesztust a múltszázad végi és e század eleji elképzelések felé, melyek elvétve még a 30-as években is követésre találtak, de ezek felújítása jelenleg már igen zavarólag hat.

A település kiterjedésének vizsgálatánál szükséges tehát számot vetni ennek legalább két évszázadon keresztül falusi *(villa, vicus)*, majd a 3. sz. utolsó évtizedeitől kezdve városi jellegével, és ezzel kapcsolatban figyelemmel lenni arra, hogy a városi periódusban, a későrómai időkben, Sopianae nagyobb területet foglalhatott el, mint a korábbi századokban.

E kérdéscsoport végleges tisztázásához közelebb vihetne a városi települést körülvevő védművek, mindenekelőtt a városfal feltárása. Erre megítélésünk szerint mód is nyílt volna már 1955-ben, a Majláth és Bajcsy Zsilinszky utcák találkozásánál húzott 1.5 m-es Ny—K-i kutatóárok jelenségeinek gondosabb elemzését követően. E kutatóárokban jelentkezett ugyanis egy égési réteggel lezárt É—D irányú *fossa* K-i rézsűje (vö. Neuere Ausgrabungen . . . Abb. 44. és S. 25), amely a kutatóároknak az úttesten Ny felé történő 6—8 m-es meghosszabbításával teljes, ca. 10 m szélességben bizonyára előtűnt volna, Ny végében a várható városfallal együtt. A meghúzott kutatóárok K felében 170—180 cm szintek között I. Valentinianus 2 db, Valens 1 db bronzérme került elő. Mindhárom értékes *terminus ante quem* lehetne a város védművei létesítésének idejére vonatkozóan. E védművek megléte a 4. sz. végén különben már az írott források alapján is a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel állítható. 396 márciusában megjelent ugyanis egy császári rendelet, amely minden egyes város számára kötelezővé tette »*muros vel novos debere facere vel firmius veteres renovare*« (C. Th. 15. 1, 34). Amint erre már rámutattak (M. Chastagnol, Epigraphica, 29. 1967 [1968], 105 sk.) ezt a rendelkezést nemcsak a keleti, hanem a nyugati birodalomrészben is közzétették (cf. C. Th. 15. 1, 35: »*(ro)p(osita) Regio*, azaz az italiai Reggio városában). Ennek a *propter muro cingendas urbes* kivetett pótadónak *(superindictio)* felülvizsgálatára küldte ki azután a milanói udvar Fl. Lupus senatort Pannonia secundába. Hogy a hivatkozott császári rendelet nem csupán a consularis tartományokra vonatkozott, az egészen kézenfekvő. Sopianae 396 után, de bizonyos, hogy mint városi telep és praeses-i székhely a fentebbiekben említett Majláth utcai kutatóárok jelenségeit is értékelve már az I. Valentinianus uralkodását megelőző időben védművekkel volt körülvéve. Ezeknek legalább egyes szakaszaikban fel nem tárása az utóbbi évtizedek topográfiai kutatásainak egyik főadóssága.

A következő IV—VI. fejezetek, amelyek terjedelemben a könyvnek majdnem a felét teszik ki, tartalmilag szorosan összetartoznak. A telepmaradványoknak az előzőekben kritikailag áttekintett emlékanyaga után a IV. fejezet a Pécs város területéről, valamint annak szűkebb körzetéből (Cserkút, Makáralja, Aranyhegy stb.) származó római sepulchrális emlékanyagot, a korábbi irodalomból ismert vagy régészetileg igazolt rómaikori sírokat, sírépületeket és az 1971 előtt feltárt temetőrészeket, sírcsoportokat részi sorra (33—145), majd az V. fejezet áttekinti a temetkezési formákat és ritusokat (146—158), végül a VI. fejezet összegezi az előbbiekben megtárgyalt emlékanyagból levonható tanulságokat, elsősorban az egyes sírcsoportok, temetőrészek időrendje szempontjából (159—177). E fejezet az Éry Kingától és Lengyel Imrétől meghatározott anthropológiai emlékanyag táblázatos kimutatásával zárul (177—179).

A síroknak és temetőrészeknek a IV. fejezetben olvasható, teljességre törekvő és részében igen hasznos közléséből e kötetben első publikációnak számít az István tér 2 — Geisler E. u. 14 telekrészein, illetve udvarán 1968—70-ben feltárt 104 síros temetőrész a 3 sírkamrával együtt (87 sk.). Az ettől K-re, a Geisler E. u. 8. sz. ház udvarán 1958/59-ben felszínre került 37 síros későrómai temetőrész és ennek emlékanyaga (76 sk.), valamint a Pécs városban és szűkebb körzetében az 1950-es évek előtt megfigyelt vagy feltárt sírok, sírcsoportok katalógusa (42 sk., 63 sk.) viszont lényegében azonos vagy valamivel bővebb szöveg kíséretében ismeretes volt már a szerző korábbi dolgozataiból (AÉ 96 [1969], 3 sk.; Roman Cemeteries . . . 11 sk., 23 sk.). Sajnálatosan hiányzik viszont az előttünk fekvő és 1984-ben megjelent könyvből a volt Littke-ház előtt, az első Sétatér (István tér) ÉK sarokrésze mellett már 8—9 évvel ezelőtt eltárt ún. mauzóleum, amelyről különben az AÉ 104 (1977) 246 sk. oldalain igen tartalmas előzetes jelentés olvasható. Ehhez futólag csak annyit jegyeznénk meg, hogy az alsó sírkamra K-i helyiségében talált lecsonkított márványszarkofágnak valamelyik noricumi, talán a virunumi műhely készítményeként való megítélését a márványanyag meghatározása egymagában még egyáltalában nem dönti el. A *Passio Quattuor Coronatorum* pl. megemlíti, hogy az egyik délpannoniai, valószínűleg sirmiumi kőfaragó műhely még thasosi márványt is raktáron tartott. Mindenesetre e mausoleum s ennek K-i szomszédságában észlelt még egy további sírépület topográfiai szempontból fontos összekötő kapcsot jelenthet a székesegyház körüli, valamint a Janus Pannonius és Geisler E. utcák közötti sávban húzódó temetőrészek között, melyeket jelenleg a püspöki, majd törökkori vár déli védműveit részben takaró Felső Sétatér választ el egymástól. Az É-i vagy a 4. sz.-ban dominánsan ókeresztény temetőrészre a két kultikus épület *(cella trichora* és *septichora)*

mellett a sírkamrák a jellemzőek. Ezek időrendje a szerző p. 36 sk. és 159 sk. olvasható fejtegetéseit figyelembe véve az alábbiakban összegezhető.

Az 1780 óta ismert I. sz. festett sírkamra a 4. sz. utolsó harmadában épült. Az északi fal Christus-monogramja ha megengedne is korábbi keltezést (E. Dyggve), a nyugati oldalfal Mária-ábrázolása a javasoltat támogatja. A II. sz. festett sírkamra, amelyet 1939-ben tártak fel, de amellyel kapcsolatosan a szerzőnek 1964-ben módjában állott a restaurálási munkálatok alkalmával további megfigyeléseket tenni, megítélése szerint ugyancsak a 4. sz. utolsó harmadában létesült. E keltezés a sírkamra bejárata előtt —4,10 m mélységben (ez a későantik járószintnek felelne meg) talált I. Valentinianus bronzérmén alapul, mely *terminus post quem*-ként szolgálna e sírkamra építéséhez (p. 160). De: p. 46 F. F. is helyesen állapítja meg, hogy e sírkamrába, annak É-i fala elé «long after the execution of the wall painting a further tomb was built.» A sírkamrát tehát még jóval a kifestés után is használták, és I. Valentinianus említett aquileiai veretű *centenionalis*-a így inkább utalhat a későbbi használat, mint a sírkamra építése és kifestése idejére, mely jóval a későbbi használat előtt történt. Figyelmet érdemlő ezzel kapcsolatban, hogy e sírkamra falfestésében hiányzik az egyértelmű biblikus témájú alakos ábrázolás és a keresztény felfogás szerinti túlvilági boldog öröklétnek csak allegorikus jelzéseire került sor. Ilyen a hátsó fali fülkében a korsó és pohár, valamint a fülkét körülvevő szőlőinda, amely Krisztusnak az örök életet biztosító eucharisztiában való jelenlétére utal, vagy a megboldogultak tartózkodási helyeként a rácsos mintájú paradicsomi kert az oldalfalon. E falfestészetben a kereszténységnek még nem az a magabiztos triumphusa szól hozzánk, mint az I. sz. festett sírkamrában, hanem egy ennél korábbi, szinte csak a beavatottak számára érthető eléggé krypto-kereszténység. Ez az óvatos magatartás legkésőbb Iulianus idejében még elképzelhető volna, de az utána következő évtizedekben már aligha. Falfestészete mellett sírkamránk elhelyezkedése a Székesegyház előtti temetőrész legdélibb sávjában ugyancsak a korábbi keltezés mellett szólhat.

A soron következő III. sz. sírkamra az előbbinél mindenesetre későbbi, és a 4. sz. utolsó harmadára keltezése mérlegelhető. E sírkamra ÉNy sarkához épült téglasír (R/17) a leírásban (p. 47) felcserélődött a II. sz. festett sírkamra Ny-i szomszédságában feltárt kőfalas sírral (R/40. Cf. fig. 8).

A IV. sz. sírkamra belsejében elhelyezett két sír és a kamra felett talált sír az itteni temetkezés helyesen megfigyelt három egymást követő periódusaként értékelhető. A relatív időrendi egymásután abszolút számértékei azonban éppúgy nem adhatók meg, mint az V. és VI. sz. sírkamráknál.

A *cella trichora* ÉNy szomszédságában, az 1958-ban feltárt VII. sz. sírkamrában a narthex É-i fala alatt talált gyermeksír (R/32) kétségkívül egy korábbi temetkezés hagyatéka. A sírkamra maga a 4. sz. utolsó éveiben épült *cella trichora* körül kialakult temetőrészhez tartozna; ennek elfogadása esetén nem lehet korábbi a 4. sz. végénél.

A *cella septichora* K szomszédságában 1940/41-ben feltárt VIII. és IX. sz. sírkamrákat az ásató szerint a 4. sz. második felében építették (Török Gy., AÉ 1942, 207 sk.). F. F. nem ad keltezést, de p. 60 többek között megjegyzi, hogy az előkerült falfestmény töredékekből ítélve e kamrák falai festettek lehettek. Az ásató megfigyelése szerint viszont e festett falvakolatokat a két sírkamra «megmaradt részei felett, a feltárás egész felületén» találták, továbbá «mindkét sírkamra falain helyenként a *festetlen vakolat* (kiemelés tőlem) még épségben megvolt». Ezek szerint tehát legfeljebb a teljesen elpusztult felső két «kápolna» falai lehettek festettek.

A VIII. sz. sírkamra K zárófala szomszédságában három habarcsba rakott,nagyjából K—Ny-tájolású kőfalas sír (R/36—38) került napvilágra. Az R/37-jelzésű gyermeksírban Claudius kisbronz érmét találták. Ez jelenleg lappang (cf. p. 60), és a fényképen, amelyet előlapjáról közöltek (AÉ id. köt. XXVI. t., 2 f.), részletek nem vehetők ki. Felvethető, hogy ez esetben talán nem I. Claudius (így p. 60), hanem II. Claudius Gothicus (268—270) kisbronz érméről van szó, amely a hivatkozott fényképen is kivehető kopottságát tekintve megengedné e sírnak a Tetrarchia korára vagy pár évtizeddel még későbbi keltezését. Tájolásában — mint már az ásató is megjegyezte — ezzel a sírral pontosan egyezik az R/38. és 39. sír, mely utóbbi a sírkamra DK sarokrészétől D irányba húzott kutatóárokban került elő. Az R/38-jelzésű sír Ny részét a sírkamra építésekor levágták. A sírkamra fennállása idején létesült viszont már az R/36-jelzésű kőfalas sír, amelynek tájolása a másik háromtól Ny felé eltér és a sírkamra K-i zárófalára pontosan merőlegesen fekszik. Megítélésünk szerint e területrészen a temetkezésnek tehát 3 periódusa választható szét: 1) A 3. sz. végén—4. sz. elején vagy első évtizedeiben a későbbi sírkamra É—D tengelyéhez viszonyítva ferdén egy sorban elhelyezkedő R/37—39. sz. sírok. Ezek időrendi megítélésénél figyelmet érdemel, hogy a Claudius-érmes sírtól ÉK-re, a Káptalan u. 6. sz. ház előtt csatornázás alkalmával napvilágra került szarkofág-

an Diocletianus aquileiai verdéből 303-ban kikerült középbronz érme feküdt mellékletént (p. 252, C—XII. n. 46, ahol azonban a lelh. sajtóhibával: R/XI. 1.). A Székesegyház körüli ókeresztény temető így K-en is egy korábbi temetőrészhez kapcsolódott. — 2) A 4. z. közepe táján vagy nem sokkal később épülhetett a VIII. sz. sírkamra, amikor is evágták az R/38. sír Ny részét. — 3) Az R/37. és 38. sírok közé ékelődő R/36. sír viszont már nyilvánvalóan a kápolna megépítése után létesült. A fenti négy, különböző korú sír ehát nem értékelhető úgy, mint egy már fennállott sírkamra körüli temetkezés.

A VIII. és IX. sírkamrától ÉK-re, a Káptalan u. 6. sz. ház DNy homlokzati része lőtt az 1927. évi csatornázási munkálatok alkalmával találtak rá a X. festett sírkamra . és Ny zárófalaira, valamint a déli bejárati részére. A szerző szerint (61 sk.) e sírkamra adlójának ítélhető «with certainty» a Káptalan u. 6. sz. kanonoki ház 1841. évi alapozási ldmunkáinál előkerült geometrikus mintázatú mozaikpadló (a megmaradt 5 töredék ajzi rekonstrukcióját l. fig. 20), és ugyancsak e sírkamrában állott volna az a nagyméretű 00×80×70 cm), az előbbiekben már említett díszítetlen szarkofág, amely a kőemlékatalógusban p. 264 az S/62. tételszám alatt szerepel. A festett sírkamra, valamint az mlített mozaikpadló és a Diocletianus éremmellékletes szarkofág összetartozása azonban öbb, mint kétséges. Az 1927-ben húzott csatornaárokban a Káptalan u. 6. sz. ház előtti *ttest* alatt került elő először a szarkofág, majd attól Ny-ra egy félköríves falrész után a irkamra K és Ny fala, valamint bejárati része (Fejes Gy. közlése a Dunántúl c. napilap 927. évi karácsonyi számában, amelyből szó szerint idéz Gosztonyi Gy., 1939, 103), míg öbb mint 80 évvel azelőtt az *úttesttől É-ra*, az említett kanonoki ház alapozásánál találtak á a mozaikpadlóra (Haas M., Baranyai Emlékirat . . . 1845, 226). E világosan megkülönöztethető három különböző lelőhely nem azonosítható egymással. A mozaikpadlónak ülönben elfogadható keltezésével (4. sz. vége—5. sz. eleje; így már Kiss Á., Roman Iosaics in Hungary, 1973, 32) tehát nem lehet a X. sz. sírkamra építési idejét meghatározni. Az először Szőnyi O.-tól felvetett gondolat (Óker. sírkamra, 10), hogy a mozaik alamely sírkamra padlózata lehetett, különben igen plauzibilis, különösen ha fgyelembe esszük a szomszédos Kővágószőllősről nyilvántartott mozaikpadlós sírkamrát (vö. pl. osta B., BMJ II. 140 sk.). A pécsi Székesegyház előtti temetőrészben szorosan egymás ellé építve találjuk az I., IV. és az V. sírkamrákat. A VIII. és IX. sz. sírkamrák között is indössze nem egészen 2 m a távolság. Mindezek figyelembe vételével a X. sz. sírkamra K szomszédságában is jogosan számolhatunk még egy további, éspedig mozakpadlós irkamrával, s ez utóbbi épülhetett a 4. sz. végén—5. sz. elején.

A Székesegyház szűkebb körzetét elhagyva az attól D-re a Széchenyi tértől az stván térig bezárólag húzódó több száz síros temetőrészt vesszük a következőkben zemügyre. Az innen p. 63 sk. nyilvántartott sírleletek-sírcsoportok a könyvhöz mellékelt eletstatisztikai térkép (Supp. I—IV) adatainak figyelembe vételével területileg két egióba oszthatók. Az első a volt Cseh-palota—Janus Pannonius—Székesfehérvár utcák K saroktelkétől K-re a Széchenyi tér É sávjában — részben belefoglalva ebbe az É-ról zomszédos telekrészeket is — a Nádor szálló vonaláig húzódik, míg a második a Széchenyi ér DK saroktelkétől a Geisler E. u. mentén a Székesfehérvár u. középvonaláig felhúzódva erjed Ny felé és a Geisler E., valamint a Janus Pannonius u. közötti területrávban egészen z István tér Ny házsorának telekrészeiig követhető. Az első vagy másképp középső, letve ÉK temetőrész szolgáltatta Sopianae területéről az irodalomtól legkorábban eljegyzett szepulchrális objektumot, a volt jezsuita kollegium, majd cisztercita Rendház s gimnázium homlokzatával a Széchenyi térre néző épületének alapozásánál az 1716—26 özötti évek egyikében megtalált festett sírkamrát (n. XI), amelyből emberi és lókoponya, alamint egyéb csontok kerültek elő. Ez utóbbiak említése kétségkívül egy későbbi, épvándorláskori betemetkezésre utal, amint ezt a szerző is már korábban (Roman emeteries, 25) helyesen regisztrálta. E sírkamra a barokk-kori épülettömb helyén ontosabban nem lokalizálható, de semmiképp sem kerülhetett napvilágra a XVIII. ázadi épülettömbtől Ny-ra, a gimnázium udvarának É részén, amely csak az 1934/35. vekben épült be. Ez alkalomból az alapozási munkáknál 1934-ben 37 éremmelléklet élküli téglasír (R/55—92), a következő évben pedig további 14 föld-, illetve téglasírra R/93—105) találtak, és ez utóbbiakból összesen 5 db kisbronz érem is előkerült. E két rcsoport közül az első olyan megítélését (p. 64 és 162), hogy az idesorolható sírok a ntiekben említett festett sírkamra körül helyezkedtek el és az ókeresztény temetőn elül zárt csoportot képeztek, a sírkamra helyének pontosabb ismerete híján nem tartjuk eggyőzőnek. E feltevés-szerű állításnak mintegy alátámasztásául a leletstatisztikai rképen I. 37 és 38-számokkal a gimnázium udvarán egymás mellett feltüntetett sírkamra jelzés szerint festetlen !) és sírcsoport így egészen félrevezető.

E vitatott sírcsoporttól K-re, a római város középső vagy ÉK-i temetőjében isebb sírszámú, de jól megfigyelt 16-síros csoport került elő a belvárosi templom 1939/40.

évi átalakítási munkálatainál. A feltárt sírokba a 4. sz. második felében temetkeztek. A sírmellékletek éremanyagát a p. 253, C—XIII bemutató táblázatos kimutatáshoz a későbbiekben fűzünk majd néhány megjegyzést. E sírcsoport K szomszédságában egy 6,6×7,6 m²-es, bejárat nélküli négyszögű osztatlan helyiségre találtak, amely «tele volt apróra zúzott emberi csontokkal» (Török Gy., FA 3—4 1941, 133). Méreteit tekintve lehetne ugyan ez az építmény egy kifosztott *columbarium*, amely eredetileg a felső traktusból volt megközelíthető. Viszont az urnák elhelyezésére szolgáló fülkesorok teljes hiánya az ilyen megítélésnek határozottan ellentmond. A későromai idők hamvasztásos temetkezésére különben a Rákóczi útról említ két példát a könyv (p. 151). A még idesorolható Sallai utcai urnasírról l. fentebb, 221 oldal.

Az ÉK vagy középső temetőrész K felé jelenleg a Nádor szálló vonaláig követhető (R/199—200). Az itteni sírok mellékleteiként nyilvántartott 3 db bronz érem és mázas kerámia valóban a 4. sz. utolsó évtizedeinek temetkezéseire utal. A Széchenyi tér 12. sz. ház alapozásánál előkerült két, melléklet nélküli Ny—K-irányítású csontvázas sír (R/197—198), a 13. sz. előtt pedig az 1927. évi csatornázásnál talált kettős sír (R/194—195), s végül az elemi iskola K-i homlokzata előtt ugyanezen évben előkerült hagymafejes fibulás sír (R/190) jelezheti e középső, vagy ÉK temetőrész kiterjedését É felé. Távolabbi lelőhelye miatt kétséges, hogy a Hunyadi János út 5. sz. előtt kiemelt felirat nélküli gyermekszarkofág (R/196) vajon még ehhez a temetőrészhez sorolható-e. A Széchenyi térről és a Hunyadi J. út 9. sz. alól nyilvántartott 1—1 szórvány érem, valamint a Széchenyi tér 13. sz. ház pincéjének alapozásakor 1910-ben előkerült 69 db érem (p. 67) pedig inkább a numizmatikai anyag kimutatásához, mint a sírok és temetők számbavételéhez kívánkozna. Itt jegyeznénk meg, hogy a szerző a Székesegyház előtti sírkamrákban talált síroktól, valamint a Geisler E. u. 8. és 14.—István tér 12. sz. alatti temetőrészektől eltekintve a város területén és környékén feltárt vagy megfigyelt valamennyi többi római sírleletet átszámozta R/1—321-ig. Egyetlen szúrópróba is megmutatta azonban, hogy ez a számozás nem egészen pontos. A volt Notre Dame apácakolostor 1935. évi bővítési munkálatainál Fejes Gy. 12 sír előkerülését jegyezte fel. Vö. Gosztonyi, 1939, 115, 33. sz. A könyv p. 67 ugyancsak «twelve earth graves» előkerülését említi, ezeket azonban az R/151—163 számok alatt regisztrálja. De ez a számozás 13 sírnak felel meg; ezt követően a további sírok számozása is a valósnál mindig egy sorszámmal magasabbal kezdődik. A szerzőtől felsorolt 321 sír helyett így csak 320 sírral és ezek leletanyagával számolhatunk — amennyiben a kérdőjeles sírokat is figyelembe vesszük. A X. sírkamra anyagához sorolta viszont a szerző azt a nagyméretű szarkofágot, amely ettől D-re vagy DNy-ra került elő (l. fentebb, 225). Ezzel együtt volna 321 R-jelzésű sír. Hozzávéve ehhez a Székesegyház körüli sírkamrákból, a cella trichorából és a kriptából számon tartható 16 sírt, valamint a Geisler E. utcai 37 + 104 sírt, a könyvben figyelembe vett római sírok száma: 478. Összehasonlításul: a Bp. III. Benedek E. u. és körzetében, ahol a 2—3. sz.-ban az aquincumi polgárváros kevésbé módos családjainak tagjai temetkeztek, az 1970-es évek végéig 681 sírt tártak fel (Kaba M., AÉ 106 [1979], 278).

Visszatérve a város ÉK-i temetőjére, a Széchenyi téren az előbbiekben említett két összeépült sírra, melyek közül az egyiknek belső falai festettek voltak (távlati képét közölte Nagy L., Pannonia Sacra, 43, 10. kép), ez a kettős sír a könyvben (p. 63) mint a XII. sz. sírkamra szerepel. A rendelkezésünkre álló adatok azonban nem tesznek említést arról, hogy az 1927. évi csatornázási munkálatoknál e kettős sír körül falmaradványokra is akadtak volna. E negatívum kapcsán az sem hagyható egészen figyelmen kívül, hogy Sopianae területéről ilyen kettős sír ismeretes pl. a Székesegyház ÉNy-i saroktornyának padlózata alól (R/22—23), a Vörösmarthy (Székesfehérvár) u. 1. sz. előtti csatornaárokból (Gosztonyi, 1939, 119) és a Geisler E. u. 8. sz. alatti temetőrészből (G/1—2), s ezek egyike sem volt sírkamrában elhelyezve. A Káptalan u. 6. (korábban 1) sz. ház alapozásánál talált mozaikpadlóhoz kapcsolható sírkamra lehetne ezért a XI., míg a jezsuiták telkéről említett a XII., s ehhez számozásban jól csatlakoznának a Geisler E. utcai XIII—XV., valamint a volt Littke-ház előtt nemrég feltárt sírkamrák (XVI—XVII).

Az ÉK temetőrész, mint említettük, Ny felé a volt Cseh-palota telkéig követhető. E vonatkozásban fontosnak ítéljük, hogy a Janus Pannonius u. 11. sz. ház udvarán 1960-ban húzott kutató árkokban temetkezésnek már semmi nyoma nem került elő. Az erről szóló beszámolókban (AÉ 88 [1961] 288 és Roman Cemeteries 27) római falmaradványokról nem történik említés. Zavarólag hat ezért, hogy az összesítő térkép (I. 43) itt falmaradványt is feltüntet.

A fentiekben röviden áttekintett ÉK temetőrész területi összefüggése a Geisler E. u., István tér megnevezéseivel jelölhető többszáz síros déli temetővel ma még problematikus. Ez utóbbi, K—Ny irányban hosszan elnyúló déli temetősávben az 1958 előtt ismertté vált sírok és mellékleteik felsorolása (64 sk.), valamint a Geisler E. u. 8. sz. alatti

Megyei Könyvtár udvarán végzett leletmentés kapcsán feltárt 37 síros temetőrész anyaga (76 sk.) mint erre utaltunk már a szerző korábbi közléseiből ismeretes; ezekre ezért most nem is térnénk ki. Csupán annyit jegyeznénk meg, hogy a Geisler E. u. 8 K szomszédságában, a Székesfehérvár u. 3. sz. alatti ház lebontását követő leletmentő ásatás alkalmával 1981-ben további 87 későrómai sír került napvilágra (Zs. Katona, AÉrt 109 [1982] 301). Ezek közlése tovább gazdagíthatja e temetőrészre vonatkozó ismereteinket. É és D peremsávjaitól eltekintve továbbra is fehér folt marad viszont a Geisler E.—Sallai utcák közötti terület.

Visszatérve a könyv anyagára, az István tér 12—Geisler E. u. 14 udvarán, illetve telkén az 1968/70-es években feltárt 104 síros temetősrész fotó és rajzi dokumentációval kísért, új közlésnek számító publikációjából röviden az alábbiakat foglalnánk össze. A feltárt csontvázas síroknak majdnem a felét nyeregtetős téglasorral fedett földsírok tették ki. Másik részük dominánsan kő és tégla- vagy csak téglafalas, illetve élére állított téglasorral bélelt nyeregtetős sír volt. Fakoporsós temetkezést — ha jól látom — 3 ízben figyeltek meg [L/11 (földsírban). L/42 és 87]. Feltűnő a szarkofágtemetkezés teljes hiánya. A sírok tájolása Ny—K; a vázak fejjel Ny-nak fektetve, arccal K-re néztek. Ettől egyedül az L/85. sz. sír tér el, amelyben gyermek váza fejjel K-nek, arccal Ny-nak feküdt. Két tégla-, egy tégla- és kősír, valamint egy ún. vegyes technikával épített sír (L/40, 43 L/4; L/45) a XIII. számú, egy téglafalas sír (L/42) pedig a XV. számú apszissal lezárt sírkamrában került napvilágra. Mellékletekben, elsősorban üvegedényekben, különösen a női és gyermeksírok voltak gazdagok (vö. p. 157, Register, j.). Sírfelirat nem került elő e temetőrészből. A közelebbi keltezést *terminus post quem*-ként segítő érmekből viszont 11 db. Éspedig egy 3. sz.-i teljesen kopott középbronz az István tér 12 udvarának D részén húzott 8. kutatóárokból, 1—1 Constans, Iulianus és Valens érem az L/34., 45a. és 52., egy további Constans, valamint egy II. Constantius érem az L/85. sírból. A XIII. sírkamrában azonkívül szórványként Constantinus Caesar (a későbbi II. Constantinus), II. Constantius 2, a XV. sírkamrában pedig I. Constantinus 2 bronz érmét találták (vö. p. 172—3 és 256, C—XV). Az éremanyag, az egyéb mellékletek, különösen pedig a XIII. sírkamrában észlelt ismételt betemetkezés figyelembevételével e temetőrészt a 4. sz. 80-as éveitől a 90-es évekig használhatták és itt «both the pagan and Christian burial rites survived side by side in the middle and second half of the century.»

A temetőrész összesítő rajzát a könyvhöz csatolt Suppl. VII adja. Amint már a szöveges rész (87 sk.) sem a növekvő számsor szerinti sorrendben közli az egyes sírokat ami az ásatás leletmentő jellegét tekintve részben érthető, bár igen megnehezíti a közölnek használatát), természetes, hogy az összesítő rajzon is ide-oda ugrál a számozás. Az L/82. számú különben nagyon érdekes festett falú sír pl. a feltárt temetőrész ÉNy-i, míg a következő L/83. attól DK-re, légvonalban több mint 50 m-re a temetőrész DK-i szélén foglal helyet. Tudom, hogy igen munkaigényes és kényes feladat, de talán mégis érdemes lett volna a sírokat nem az előkerülésük időpontja, hanem a sírmezőben elfoglalt helyüknek megfelelően átszámozni. Az összesítő rajzon hiányzik azután az L/98. sír. Két ízben szerepel viszont az L/96. Ezek közül a XV. sírkamra É-i fala melletti lesz az L/98-as, amint ezt a p. 128 olvasható leírás sejteti. Az összesítő rajz aláírása is sajtóhibás: Geisler Eta Street, — 14 helyett.

Majdnem bizonyos, hogy a fentiekben röviden áttekintett temetőrész folytatódott az István tér területén tovább Ny-felé, mivel a tér Ny-i házsorának telkein is még sírok kerültek elő (vö. Suppl. I. 89—92). Ide, a 21. sz. sarokház telkére lokalizálja a szerző az L/54. sír mellékleteként azt a már sokszor megtárgyalt trébelt bronzlemezes faládikát, amelynek előlapján felül Zeus három kalandja, az alatta levő képsávban pedig a Rómának küldő Constantinopolis, Nicomedia, illetve Carthago és Siscia városok allegorikus alakjai láthatók. E ládika lelőhelye és előkerülésének időpontja azonban vitatott, és az irodalomban legalább hatféle verzióban szerepel:

1) A Jankovich Miklós jelenlétében 1838 nyarán felnyitott szarkofágok egyikéből került napvilágra közelebbi helymegjelölés nélkül «in Kroatien» (Zagraber Zeitung, 1839. Nr. 5.-i száma).

2) Lehetséges, hogy Daruvár *(Res publica Iasorum)* a lelhely, ahol ez idő tájt szarkofágokat találtak (H-S 565).

3) A pécsi Székesegyháztól nem messze egy római sírboltból került elő (Haas M., Cm., 228).

4) Lelh.: Pécs, Nendwich gyógyszerész földje, 1842 (R—D ad n. 89).

5) Az Apácza (ma: Geisler E.) utcában találták 1839-ben (Juhász L., Baranya vm. Pécs város régiségei, 1894, 31).

6) Pécsett, a püspöki vár alatti házak első sorában, Weidinger Alajos kertjében került napvilágra; nincs megmondva, hogy melyik évben (Römer, ÁÉ 10 [1876] 176, a

pécsi születésű Mayer Lőrincz polányi plébános «mulatozás közben» tett szóbeli közlése alapján).

A külföldi szakirodalom a ládikaveretet publikáló C. Bock tanulmányától (WASB 27 [1858] 57 sk.) egészen H. Buschhausen könyvéig (Die spätröm. Metallscrinia . . . Wien 1971, 23 sk.) a lelhelyre és az időpontra vonatkozólag a fentiekben idézett első adatközlést követi, míg a hazai irodalom Römer Fl. második közléséhez (fentebb, n. 6) igazodik, melynek helyrajzi adatát Gosztonyi, 1939, 116 a Scitovsky (ma: István) tér 21. sz. ház telekrészével azonosította. A legkorábbi közlés szerint (n. 1) a ládika 1838 nyarán, mindenesetre 1839 febr. előtt került bapvilágra, éspedig egy szarkofág mellékleteként. Az sejm igen vonható kétségbe, hogy Jankovich M. e szarkofág felbontásánál jelen volt. M ndössze az vitatható, vajon erre valahol Horvátországban (in Kroatien) vagy pedig Pécsett került-e sor. Ez utóbbi antinomia F. F.-től javasolt feloldása (p. 278, n. 185): «the site in Croatien could easly have been Pécs, which lay north of the Drave in the Austro-Hungarian monarchy» — akkor hangzanék teljesen meggyőzően, ha Pécs nem a Drávától É-ra, hanem attól D-re feküdne. A lelhely tisztázásához egy olyan újabb adatra volna szükség, amely elárulná, hogy 1838 nyarán, legkésőbb 1839 elején járt-e Jankovich M. Horvátországban, illetve Pécsett. Jankovich, mint a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja, ennek kiadványában nem egyszer közreadott beszámolót leletmentő utazásairól (erre néhány példát említ Bóna I., SzMÉ 1982/83, 83). A Tudományos Gyűjtemény 1838—41. évi köteteinek átnézése e vonatkozásban azonban nem vezetett eredményre. E kiadvány 1842-től kezdve ismeretesen már nem jelent meg. Jankovich M. 1846-ban elhunyt. Kéziratos hagyatékát részben az Országos Levéltár, részben pedig az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Utolsó lehetőségként talán e hagyatékból kaphatunk valami adatot, utalást Jankovich M. tartózkodási helyére a fentebb jelzett időben. Sajnos nem találunk erre vonatkozólag közlést a Jankovich M. gyűjtőtevékenységéről legutóbb közzé tett, különben igen gazdag tartalmú tanulmánykötetben sem (Műv. tört. Füz. 17. 1985). Jelenlegi ismereteink szerint tehát az István tér 21. sz. ház telke nyilvántartható ugyan — Haas M. közlésének figyelembevételével — römaikori kőfalas sír vagy szarkofág, de csak kérdőjellel a szóbanforgó ládika lelhelyeként. Egészen zavarbaejtő viszont, hogy amikor a Sopianae-könyv szöveges része Römer Fl. második adatközlése mellett foglal állást, a mellékletként csatolt leletstatisztikai térképen (Suppl. I. 92) az István tér 21. sz. ház telkén mindössze egy szórvány érem jelzésével találkozunk. A p. 65, fig. 21 közölt két rekonstrukciós rajzon a ládikaveret alsó képsorának ábrázolásai pedig egészen meghökkentőek. Amint az a XXVIII. tábla fotójával is ellenőrizhető, a vereten e sávban két-oldalról könyökben meghajlított és maga elé tartott karja kézfejével tárgyat tartó 2—2 hosszúruhás női alak közeledik minden kíséret nélkül a középen ülő sisakos Roma-istennő felé; ez a tárgy három esetben biztosan koszorú, de Siscia megszemélyesítőjének kezében sem lehet gyermekfej. A rekonstrukciós rajzokon ezzel szemben a tartományi városok allegorikus képviselőit egy-egy, Constantinopolist pláne két gyermekalak kíséri és a koszorúk egy-egy gyermekfejjé alakultak át.

Térjünk rá ezek után a könyv VII. fejezetére, amelynek témája az antik településen és temetőiben 1971-ig előkerült régészeti emlékanyag kiértékelése (180—267). Az alapul szolgáló és összességében több, mint három és félezer lelettárgyat felölelő emlékanyag (agyag- és üvegedények, csont- bronz- és vastárgyak, arany, illetve ezüst ékszergarnitúrák, közel két és félezer érem, továbbá 80 kőemlék és néhány bélyeges, illetve feliratos tégla), amelyek nagyobb része szakemberek vezette ásatásokból, leletmentésekből származik, kétségkívül komoly alapot jelenthet a település életének főbb vonásokban való megrajzolásához, szociálökonómiai szempontból való értékeléséhez. A szerző a rendelkezésre álló gazdag leletanyagot csoportokba osztva különböző táblázatokon rendezte el és ezek elé tette a rövid magyarázó, illetve az időrendi, valamint a gazdasági kapcsolatokat vizsgáló szövegrészeket.

E fejezet használhatóságát jelentős mértékben a regisztrált régészeti adatok pontossága határozza meg. Ebből a szempontból szúrópróba-szerűen megvizsgáltuk először a *terra sigillata* anyagra vonatkozó fejezetrészt (180—81, 188). A bevezetésben arról értesülünk, hogy a város területén előkerült legkorábbi sigillaták Hadrianus és Antoninus Pius uralkodása idejéből (117—161) valók és a középgalliai műhelyek készítményei. Ide tartozna öt kisebb töredék (a katalógusban a 4., 5. és a 10—12. számúak), amelyről azonban sajnos sem rajzot, sem fotót nem közöl a könyv. A katalógusban csupán a 12. számúnál találunk utalást arra, hogy ez a Rég. Füz. II. 16, Pl. 17/d rajzban már közzétett kis oldaltöredéknek felel meg. A többi négy lényegében közöletlennek számító töredék meghatározását illetően az olvasó hívő vagy szkeptikus alkatától függően alkothat véleményt. Lezoux műhelyei egyik ritka darabjának számíthat, legalább is Pannoniában, a közelebbről ismeretlen lelhelyű CRACVNA F-bélyeges Drag. 18-as tál (n. 24)

rajzi vagy fotódokumentáció azonban ennél is hiányzik. A már említett 4., 5., 10—12., alamint a Cinnamus köréhez kapcsolt kis oldaltöredék (n. 6) a Postapalota mögötti ispark-ban feltárt épületmaradványok 1. periódusát lezáró pusztulási rétegből került ő. Ennek alapján datálja a szerző a pusztulást a Marcus alatti markomann háborúk reire, ami helytálló, amennyiben a 2/3 részükben még nem közölt sigillaták meghatározá-át elfogadjuk. — A rheinzaberni műhelyeket a MARCELLINVS F fenékbélyeges tál öredéke és még további három kis töredék képviseli (1., 8., 9., 18. sz.). Örvendetes az sőnek említett darab fotóban való közlése (Pl. II. 1) és hogy a 8., 18. számú töredékek ajza is ismert korábbi publikációból (Rég. Füz. II. 18, Pl. 17 g, h). — A sigillata anyagból ldig teljesen hiányoznak Westerndorf és Pfaffenhofen készítményei, ami a markomann-armata háborúkat követő időben a sigillata-import szinte teljes elapadását jelenti. Marcellinus tálja azonban, amely a Majláth u. 19—21. sz. házak közötti telken az 1942. ben végzett ásatás alsó római rétegéből került ki, többek között Pacatus egyik táljával, mennyiben készítője azonos a reliefdíszes tálak Marcellinus nevű fazekasával (akinek működése a 2. sz. utolsó harmadára keltezhető) aligha lehet Severus kori (így p. 180). mondottak vonatkoznak a másik három kis rheinzaberni töredékre is.

A sigillata-import a 4. sz. középső évtizedeitől kezdve jelentkezik újból Sopianae mlékanyagában éspedig öt töredékkel, melyek közül kettő (nos 2., 3.) az említett Majláth-tcai, három pedig (nos 16., 28., 29) a Postapalota telkén végzett ásatások későrómai tegeiből került napvilágra. E *sigillata chiara* darabokra l. újabban Gabler D., Savaria, 1982 (1983), 320 sk., aki ezekhez sorolja a szerzőtől p. 181 a 3. sz. közepére keltezett raetiai sigillátaként meghatározott darabot is (n. 7). A katalógusban helyet kaptak a acatus-műhelyhez, illetve annak mursai filliáléjához kapcsolható tálak (nos 25—27), melyek nem időrendi, hanem műhely szempontból más tartományokból idekerült im-ort-sigillaták után inkább a táblázatos kimutatás végére kívánkoztak volna. Az említett arabokon kívül a pécsi Városi Múzeum gyűjteményében volt még egy PACATI-bélyeges rag. 37-es táltöredék. A bélyegtípusra cf. Kiss K., LA I (1938), 227, Abb. 1., a 2. sor bb felső szélén közölt bélyeget. Zavarólag hat néhány ellentmondás a jelenlegi és az 974. évi publikációban megadott leltári számok között. Így a 6. sz. darabnál 62. 43. 22 vasható, 62. 43, 11 helyett, a 15. számúnál pedig 64. 21. 25 a 64. 21. 27 helyett. Nemcsak avaró, de egyenesen nehezen érthető, hogy egy teljesség igényével fellépő munka meg-lenése után az egyik közelebbről szemügyre vett aránylag kisebbszámú, 32 db-ból álló gészeti leletcsoportból a 188. oldalon közölt kimutatás szerint is mindössze 12 db kinthető publikáltnak.

Az ún. házikerámiát, amelyből az ép vagy alig hiányos példányok javarésze sírok ellékletéül szolgált, 166 db képviseli. Ezekhez járul a postapalotai ásatások leletanyagá-ól sommásan említett 170 db töredék (188 sk.). A székesegyház előtti III. sz. sírkamra szomszédságában feltárt sír (R/18) Ny-i sarkánál — ahol a feltárás közben földomlásból ég további 4 edény (ezek egyike azonban törökkori kályhacsempe) származik, összesen 8 db római kori háziedény került napvilágra. Ez a nagyszámú és részben korai kerámia-pusokat képviselő edénylelet valóban aligha tartható egyetlen sír mellékleteként vilván, s ezért komolyan mérlegelhető a szerző megítélése (p. 49), hogy a szóbanforgó lényeket a közelben szétrombolt korábbi sírokból gyűjtötték itt össze. A VII. sírkamra -i narthex-fala alatt észlelt sír, azután a VIII. sz. sírkamra építésekor levágott sír ellett ez az edénylelet is amellett szólhat, hogy az ókeresztény sírokat, sírkamrákat egelőzően már korábban is temetkeztek ezen a területen.

Az említett 48 agyagedényt az edényfajták szerint tagolt kimutatás hiánytalanul ámba vette. E kerámiaegyüttes egyik darabja egy füles korsó; nyaki részén bekarcolt lirat látható (cf. Roman Cemeteries . . . fig. 5, 1.), amelynek olvasatával az irodalomban ldig még nem találkoztunk. Feloldott olvasataként javasolható: *Arc(a)di fictil(e)*, azaz rcadius edénye. A második szót a tulajdonos retrográd írással utólag karcolta nevéhez. személynév Pannoniában eddig *hapax* és a nyugati tartományok névanyagában is ak ritkán fordul elő (vö. Mócsy, A., Nomenclator, 1983, 26).

A házi kerámiát követően közel másfélszáz üvegedényt-tárgyat valamint 24 db veg karperecet regisztrál csoportokba, típusokba osztva a p. 199 sk. közzétett kata-gus. Az üvegpoharakból 33 darabot, ebből hármat a volt Apáca-utcai kolostor új árnyának alapozási munkálatainál előkerült sírokból. A Roman cemeteries . . . p. 30 sorolása innen 6 üvegpoharat tart nyilván összesen pedig 13 üvegtárgyat, amelyből onban a katalógusban csak 9 található hol az R/151—163, hol pedig az ezt helyesbítendő /152—163 lelhelyadattal (De az utóbbi esetben hol van az R/151. sír?). Nem ártott volna ég egy olyan kimutatás, amely áttekinthetően összefoglalná, hogy a szakszerűleg ltárt sírokból milyen típusú üvegedény, -tárgyak és milyen számban kerültek elő ellékletként. — A 2. sz. első felére keltezhető bordásfalú csészétől (Pl. XXIX. 2) elte-

kintve, amely megítélésünk szerint mint valamely családban továbböröklődött darab (heirloom) kerülhetett egy 4. századi sírba, a többi üvegedény, -tárgy késő 3. századi, de főként 4. századi készítménynek ítélhető. Néhány helyi (pannoniai) és keleti (syriai) üvegedény mellett a nyugati, elsősorban a kölni hutákból kikerült darabok dominálnak számszerűleg. Véleményünk szerint helyesen kapcsolja a szerző ez utóbbiakhoz a görög nyelvű, nem rövidített, hanem teljes szövegű jókívánsággal ellátott vésett díszű poharat is (195 sk.). Üvegedény mellékletekben különösen a 4. századi női és gyermeksírok voltak gazdagok.

A soron következő emlékcsoportból, a használati bronz tárgyak (edények, övdíszek, fibulák, karperecek stb.) összeállításából (202 sk.) közelebbről szemügyre vettünk egy edényegyüttest, valamint egy préselt bronz lemezt.

Az előbbit egy lemezes vasládikába zárva 1899-ben ásták ki a Homokbánya-dűlőben. A könyvben két helyen is (70. és 202. o.) azt olvassuk, hogy a földből kiemelt vasládikából 3 db bronz edény és egy vas tárgy került ekkor napvilágra. A lelet hírére a helyszínre sietők jeles műgyűjtő, Juhász L. közléséből (AÉ 21 [1901], 274) azonban arról értesülünk, hogy «a földmunkások egy vasládában négy darab bronzedényt találtak.» Továbbá, hogy ezek közül az egyik «egy Svájcban élő pécsi emberhez került.» Ez utóbbi bronzedény — ugyancsak Juhász L. közlése szerint — nagyjából ugyanolyan alakú és nagyságú volt, mint az általa megvásárolt 3 edény egyike, éspedig az emberi lábbal díszített füles korsó. Tehát nem három, hanem négy bronzedényt tartalmazott a ládika s erre való tekintettel nem tartható helytállónak a szóbanforgó leletegyüttesnek a rajnavidéki analógiákra való hivatkozással három edényes sírmellékletként való megítélése.

A másik említésre kívánkozó lelettárgy a korábban (Neuere Ausgrabungen . . . 45, Anhang VIII) bronz csatnak (Bronzeschnalle) meghatározott négyszögű bronz lemez Bellerophon és a Chimaira ábrázolásával, amely a szövegben (p. 203) ugyan már helyesen, mint «strap plate» szerepel, de a csatolt katalógusban a korábbi téves meghatározásnak megfelelően a bronz csatok (bronze buckles) közé került besorolásra (p. 208, n. 8a).

A használati bronz tárgyak körébe sorolt fibulák csoportjában gazdagon képviselt az ún. hagymafejes fibula-típus, és a közölt anyagon jól nyomon követhető e ruhakapocstű formaváltozása a 3. sz. utolsó harmadától a 4. sz. végéig. Hogy az ilyen típusú fibulával, továbbá éremmel és egyéb melléklettel eltemetett férfiak a *praeses* igazgatási apparátusához tartozhattak, felvetette már Lányi V., ActaArchHung 24 (1972), 140 sk. A bronztárgyak sorában tekinti át a szerző a Horváth A. gyűjteményéből közelebbről ismeretlen lelőhelyről a MNM birtokába került 12,2 cm magas aranyozott bronz császármellszobor irodalmát (205, ehhez l. még AEM 2 [1878] 78; 3 [1879] 159. RE VIIA [1948], 2231), melynek értékelését azután a következő fejezetben (p. 282) kapjuk. Az itt olvashatók szerint helyes az újabb irodalomnak R. Delbrück tanulmányán (Spätantike Kaiserporträts 1933, 198 sk.) alapuló azon megállapítása, hogy a mellszobor II. Valentinianust örökíti meg, de nemaz I. Theodosius és Maximus között 388-ban Dél-Pannoniában megvívott polgárháború idején hadijelvényként juthatott Sopianae-be, hanem már korábban császári adományként kerülhetett az itt székelő egyik *praeses* birtokába. Ez utóbbi pedig lehetett Maiorianus, aki 379-ben a *dux* és *praeses* összevont hatáskörét gyakorolta Valeriában. — A mellszobor azonban egy 16—18 év körüli fiatal uralkodót ábrázol, és ha a 371-ben született II. Valentinianus mellszobrának ítéljük — ami egyáltalában nem biztos (vö. legutóbb D. Stutzinger, in: Spätantike u. frühes Christentum, Katal. Frankfurt 1984, 453, irodalomml) — nem kerülhetett 379-ben adományként a Sopianae-ben székelő *praeses* tulajdonába. Maiorianus személyét különben is helyesebb az egész kérdéskomplexusból teljesen kikapcsolni, minthogy e férfiúról — amint erre a későbbiekben még visszatérünk — nem igazolható, hogy 379-ben Valeria katonai parancsnoka volt és egyúttal polgári helytartójaként is működött e tartományban.

Az apró emlékanyag nyilvántartásba vett következő csoportja a közel 100 db vastárgy, aminek több, mint 1/3-a vasszeg (211 sk.). Számszerűleg még a vaskések (20 db) és -eszközök (24 db) képeznek egy-egy nagyobb alcsoportot. A cella trichorában talált 3 vaskapa azonban valószínűleg már kora-középkori. A város Ny szomszédságából, Patacsról ismert ekevasak kapcsán valóban mérlegelhető, hogy ezek az egyik itteni villa-gazdaság felszereléséhez tartozhattak. — Sírokból került elő olló, gyalu, kalapács, véső és egy ládika vasalása. Az előbbiekben említett Homokbánya-dűlői vaslemezes ládika mint elkallódott darab szerepel a katalógusban (p. 213). — A kevés számú fegyverlelet (nyílhegy, tőr, lándzsahegy és egy jelenleg lappangó vas kard) általában sírmellékletként tartható nyilván.

A továbbiakban számba vett közel félszáz arany és ezüst ékszer (fülbevaló, nyaklánc, gyűrű stb.) majd kivétel nélkül ugyancsak sírok mellékleteiként került napvilágra (213 sk.). A 3. sz. végére és főként a 4.-re keltezhetők. Itt jegyeznénk meg, hogy

katalógusban a 25. sorszámmal nyilvántartott gemmának a 29. képen vonalas rajzban közölt Jó Pásztor-ábrázolása egészen más, mint ugyanerről az első közlésben (AÉ 1969, 23 sk.) a 25. képen látható rajzi rekonstrukció, amelyen az egész kisméretű Jó Pásztort még báránykák veszik körül. A hivatkozott 29. képen viszont ez utóbbiak már eltűntek, a Jó Pásztor alakja pedig megnőtt és elfoglalja az ovális felület nagyobb részét. A szöveges részben (p. 82) sem kapunk választ arra, hogy a két közlés közül melyiket tartsuk hitelt-érdemlőnek.

A nyakláncra felfűzött különböző színű és formájú üvegpasztagyöngyök (32 tétel), mint a szerző is megállapítja (p. 216), «are the most common grave-goods in the late Roman Cemeteries.» A következőkben sorra vett 9 db faládikáról 3 példány rokonstrukciós rajzát, illetve fényképét kapjuk: fig. 21 és 30 (= AÉ. 1969, 45. kép), valamint Pl. XXIX. l. Az első helyen említett rekonstrukciós rajz megtévesztő voltáról szóltunk már az előzőekben.

Igen érdekesek a Geisler E. u. temetőből származó vászon-, illetve gyapjú-anyagú textilmaradványok; ezek jórésze a ruhában eltemetett öltözetéből, a gyűrűre, bullára tapadt textiliák pedig valószínűleg a halotti lepelből jutottak ránk (217—8). Az ezekről közreadott katalógusban (p. 220) az R/321. sír R/318.-ra helyesbítendő. Cf. Roman Cemeteries . . . 56, ahol ez utóbbiról olvasható «iron bangle . . . with textile fibres on it», míg az előbbinél textilmaradványról nem történik említés.

Ezzel eljutottunk Sopianae római kori leletanyagának számszerűleg több mint a felét kitevő emlékcsoportjához, az érmekhez (220 sk.), amelyekből a csupán irodalomból ismert adatokat is figyelembevéve 1441 db a lakott településrészeken, 266 db sírok mellékleteiként, az 1926 szeptemberében a mai város területén megkezdett csatározási munkálatokból a leletmentést végző Fejes Gy. ellentmondásos adatközlése szerint (PBMÉ 11 [1930] 21 sk.) 880, illetve 853, míg az előttünk fekvő könyv szerint (p. 230) 613 db a település vagy a temetőrészek hagyatékaként szét nem választhatóan került napvilágra. Az utóbbi éremanyagból Burger A., JPMÉ 16 (1971), 105 sk. már csak 355 db-ot tudott azonosítani. Ez az összességében több mint két és félezer vagy csak 2320 db érem igen tekintélyes mennyiség, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy Aquincumból — igaz, 30 évvel ezelőtti állapotoknak megfelelően és a csupán irodalomból ismert adatok rögzítésével — 1458 db (Pekáry T., AÉ 80 [1953] 113), Carnuntumból pedig Sopianae-hoz hasonlóan a 60-as évek végével lezárt disszertációban (W. Hahn, Die Fundmünzen d. röm. Zeit in Carnuntum, Wien, 1976) 11, 616 (+ 12 kelta) érmet tudtak számba venni.

A telep, illetve temetők és az említett csatornázás éremanyagát a könyv egyaránt két időrendi csoportban értékeli. Az első csoportba utalja az 1. sz.-tól 364-ig ívelő közel két és félszáz esztendő, a másodikba a 364—375 közötti évek, tehát majdnem pontosan I. Valentinianus uralkodási idejének (363—375) éremanyagát, ez utóbbinál hangsúlyozottan utal a sisciai verdéből kikerült érmekre. Egyedül az innen beáramlott éremmennyiséget tünteti fel éves elosztásban egy ábra (p. 231). Hiányzik viszont egy olyan grafikon, amely szemléltetné az egyes uralkodók idejében vert érmek és ezeknek a telepmaradványok, illetve temetők hagyatékaként előkerült mennyiségét az 1. sz.-tól s 4. sz. 70-es éveiig. Így a kissé Siscia-centrikus beállítottság mellett a szövegben tett utalások ellenére is mondhatni elsikkad az a nehezen vitatható tényállás, hogy Sopianae vonatkozásában intenzívebb éremforgalomról tulajdonképpen csak Gallienus egyeduralma éveitől kezdve beszélhetünk, ami nem támogatja azt a szerzőtől vallott nézetet, hogy Sopianae már Hadrianus uralkodásától kezdve municipium-rangra emelt városi településnek tekinthető. A római kori település lakott részein az ásatások, leletmentések alkalmával előkerült érmek numizmatikai meghatározását a C I—XI-jelzésű, míg a sírmellékletként elkönyvelhető érmekét a C XII—XVI-jelzésű táblázatok mutatják be (232 sk.). Mind a 16 táblázat Burger A. munkája és a III—XI-jelzésűek változatlan formában megjelentek már az 1974-ben közreadott Régészeti Füzetekben (Ser. II. 16, 101 sk.). Mind a telep, mind pedig a temetők éremanyagáról készült táblázatokból közelebbről is szemügyre vettünk egyet-egyet, éspedig azok közül, amelyeknél az ásató részletes adatközlése is rendelkezésünkre állt. Így esett a választásunk a település éremanyagát illetően a C—XI, míg a temetőknél a C—XII. kimutatásra.

Az előbbi a Rákóczi út 58. sz. ház előtt a korábbiakban már említett 1955. évi feltelesítő ásatás 3 kutató árkának éremanyagát dolgozta fel. Az ásató közlése szerint (p. 17 sk.) e három kutató árokból 48 + 37 + 6, azaz összesen 91 római érem került elő. A táblázatos kimutatásban (p. 250—51) ezzel szemben 96 érem szerepel és ezt a számadatot a p. 220-on olvasható utalás is megerősíti: «Rákóczi Road (1955), C—XI, 96 pieces». Az ásató és az éremfeldolgozó listáit összehasonlítva azután kitűnt, hogy ez utóbbiban a 10. sorszám alá sorolt 3 Constantinus-éremből kettő, továbbá a 29., 33. (nem 31. !) és 37. sorszámoknál feltüntetett II. Constantius, Iulianus és I. Valentinianus

érmek az ásató minden bizonnyal gondosan összeállított kimutatásaiban nem szerepelnek. Hogy kerülhetett mármost ez az öt érem a Rákóczi-út 58. sz. előtti ásatás anyagához? Nem kis idő ráfordításával a három utolsónak említett darabról végül is ki lehetett deríteni hogy ezek lelhelye a Rákóczi út 58-tól vagy 300 m-re délebbre a Bajcsy Zsilinszky és Majláth utcák találkozásánál ugyancsak az 1955. évben húzott kutatóárok (vö. Rég. Füz. II. 16, 80). I. Constantinus két konszekrációs érmének lelőhelyét azonban mindeddig nem sikerült azonosítani. A szóban forgó 5 érem közül mindenesetre 3 a Majláth-utcai ásatásból, míg 2 számomra legalábbis jelenleg ismeretlen lelhelyről került tévesen a Rákóczi út 58. sz. előtt végzett ásatás anyagához. A C—XI. táblázatos kimutatáshoz még megjegyeznénk, hogy a 16. tételszám alá sorolt kisbronz, előlapján CONSTAN S PF AVG körirattal nem kerülhetett sem 335-ben vagy 336-ban, de még 337 első nyolc hónapjában sem kibocsátásra, minthogy Constans 337 szept. 9-ig csupán *nobilissimus Caesar* volt. Továbbá, I. Constantinus 3 konszekrációs érme (10. tétel) legkorábban 340 közepe táján, nem pedig a 337 sk. években kerülhetett ki a verdéből, minthogy az érmek előlapjának köriratában I. Constantinus PT AVGG, azaz *p(a)t(er) Aug(ustorum duorum)*, nem pedig PT AVGGG, azaz *p(a)t(er) Aug(ustorum trium)*. Következőleg az érmek kibocsátásakor I. Constantinus három fia közül a legidősebb, a 340 március végén—április elején hősi halált halt II. Constantinus már nem volt az élők sorában.

A temetőkre vonatkozó táblázatokból — mint említettük — a C—XII. számút, amely a belvárosi templom átépítésekor feltárt, részben pedig csak megfigyelhető 16 sír éremanyagát dolgozta fel, néztük meg közelebbről. Az ásató szerint (Török Gy., FA 3—4 1941, 125 sk.) a III. (R/204.) sírból 3, a VI.-ból (R/207) 19, a XI.-ből (R/212) 14, a XIII.-ból (R/214) 2 s végül a XV.-ből (R/216) 1, éspedig Constantius Caesar kisbronz érme, összesen tehát 39 érem került elő. A Sopianae-könyv 254. lapján közölt táblázat viszont az R/212. (= XI.) sírból 15, míg az R/216. (= XV.) sírból egy érmet sem tüntet fel. Az előbbi sír gazdag éremmellékletével kapcsolatban az eredeti publikációban ezt olvassuk: (a váz) «bal markában 14 db kisbronz érem volt.» Afelől ugyan lehet vitatkozni, hogy eredetileg nem e bőrzacskóban *(marsupium)* helyezték-e el a 14 kisbronz érmét a halott bal markába, — de az érmek számszerűségéről már aligha. Jogosan merülhetett fel ezek után annak a sejtése, hogy az R/212. sírnak egy éremmel való gazdagítása és az R/216. számúnak éremmellékletes sírként való mellőzése között összefüggés állhat fenn, amit azután a táblázatban közölt leltári számok vizsgálata bizonyosságra emelt. Az R/212. sírból való 14 érmet ugyanis az 1630—1643 tételszámok, a sorrend szerint következő éremmellékletes R/214. sír két érmét az 1655. és 1656., míg egy további érmet — épp Constantius Caesar említett kisbronz érmét — az 1659. tételszám alatt vezették be a múzeumi naplóba. Ez az utóbbi nyilvánvalóan az ásatótól említett XV. (= R/216.) sír egyetlen Constantius érme, amely a C—XII. táblázatban tévesen került az R/212. sír anyagához. A korábbiakban megvizsgált C—XI., valamint a fentebbi C—XII. kimutatások hibás besorolásai, amelyekhez a 221. oldalon még egy nemlétező XIIa-jelzésű táblázatra tett utalást csatolhatunk, egyaránt arra intenek, hogy a könyv éremtáblázatai csak megfelelő kritikával használhatók.

Mutatis mutandis ugyanez áll a kőemlékek 258 sk. olvasható katalógusára, amelyhez egy rövid bevezetés járul. Mindkettő lényegében a Burger A. társszerzőségével már 1974-ben «Pécs római kori kőemlékei» c. magyar és német nyelven megjelent munka angolnyelvű változata. Eltérés, hogy a jelenlegi katalógus vitathatóan elhagyta L. Ulp. Marcellus alsópannoniai helytartó oltárkövét s ennek helyére az 1970-es évek elején ismerté vált Nemesis-oltár került. Hasonlóképp C. Iul. Geminus Capellianus márványbázisa helyét a könyvben III. Gordianus mérföldköve foglalja el, amely eredetileg Lugio (Dunaszekcső) területén állhatott. A korábbi, 1974. évi katalógus 79 kőemlékével szemben az újabb közlésben 80. kőemlékként egy oszlopfejezet is szerepel, amelyet Juhász L. érdemes műgyűjtő 1887-ben ugyancsak Dunaszekcsőről szerzett meg. Eltérés még a korábbi katalógussal szemben, hogy a feliratok szövegét nem rajzos másolatban, hanem csak feloldott olvasatban hozza, ami a távolabb állók számára a kontrollt megnehezíti különösen, mivel a 80 kőemlék közül mindössze 13 fotóját találja meg az LXV—LXIX. táblákon. Sorra véve a katalógus S/1—80 számok alatt közölt anyagát, az egyes kőemlékekhez, részben még a 30-as évek végén a helyszínen készített jegyzeteink alapján, az alábbi kisebb-nagyobb helyesbítéseket, kiegészítéseket fűznénk:

S/1. Liber pater oltár. A megadott lelh.: Pécs—Patacs, szőlők; pontosabban: Nagymegyedűlő (451 Rk., 1865. sz.). A felirat utolsó sorában *lib{i} e(n)s*. Az AE 1974, 517 párhuzamként utal egy daciai feliratos oltárkőre (AE 1973, 456), amellyel ugyancsak egy Paulinus nevű férfi Liber paternek *libiis (= libe(n)s) votu(m) s(olvit)*.

S/3. Silvanus-oltár. Nem a Széchenyi téren, hanem a volt ciszt. rendház és gimnázium udvarának északi részén került napvilágra 1935-ben.

S/4. Két consul nevével keltezett Silvanus oltár, amelynél a pontos dátumot, a 63. évet is jó lett volna feltüntetni.

S/6. Iuppiter oltár. A fogadalmát ezzel beváltó *bf. cos.* csapatteste nevét egészen szokatlanul nem a rangjelzése, hanem a *v. s. l. m.* záróformula után, a felirat végén tüntette fel. Erre nagyon jó párhuzam egy aquincumi oltárkő: C III 3484 (a. 219).

S/9. III. Gordianus *salus*-áért emelt felirat. Az állító családnevéből a 3. sor végén CICERI [— maradt meg. A kiegészített olvasat kétségkívül Ciceri[us], amint már a publikáció (PMÉ 1939/40, 17., 3. kép) vonalas rajzban is közölte. Ehhez azonban szükséges hozzáfűzni, hogy a pécsi felirat eddig egyedülálló rövidített változata a különösen Rómából (C VI Index, p. 1029: tíz előfordulás), de Közép- és Dél-Italiából (AE 1964, 24: Trebula Mutuesca, ill. X 572: Salerno, 3776, 3777: Capua), Dalmatiából (C III 14 996: Salona) és Britanniából (RIB 6: Londinum) is jól ismert *Cicereius* családnévnek. Az *-eius* végződésű római családneveknél ugyanis elég gyakori, hogy az *ei*-magánhangzópár helyét előbb a ritkább *e*, majd az *i* foglalja el. Az egyik legjobb példa erre a közismert *Pompeius nomen*, amely a 3. sz.-tól kezdve az italiai és africai feliratokon *Pompeus* (D 9096, 4215, 644, 6122), majd *Pompius* névalakban (C VIII 4764) olvasható. A *-r* végű szógyöknél erre a kétütemű hangváltásra l. pl. C VI 1151: *Creperius*, a *Crepereius nomen*ből. A *Cicerius*-t megelőző *Cicereus*-névalak eddig a *Cicereius* családnévnél is hiányzik. — A felirat utolsó sorában: *Venusto.*

S/10. Feliratos oltárkő, amellyel Iul. Rufus Iuppiternek és Terra Mater-nek váltotta be fogadalmát. Az oltárkő törzsének keskeny jobboldali felületén természetesen nem uno, hanem Terra Mater alakját faragták ki domborműben. Az irodalomhoz l. még Veszteły T., ActaDebr. 7 (1971), 85 sk.

S/11. E mészkő oltárka enyhén bevésett felirata: *Sil(vano) D(omes)(tico).*

S/12. Nemesis oltár. A felirat 3. sorában Nigri( ). (Egyezően A. Mócsy, Nomenclator, p. 201). E rövidített családnév nemcsak a Nigri(us), hanem a Nigri(nius) *nomen*re is feloldható. A felirat értelmezéséhez l. pl. AE 1972, 464.

S/13. Fogadalmi oltárkő töredéke a felirat CIL javasolta kiegészítésével, amely azonban nem eléggé számolt az egyes sorokban elhelyezhető betűk számával. A javasolt kiegészítés szerint ugyanis az 1. sorba 10, a másodikba 14 (!, köztük két igen helyigényes M betű), a harmadikba pedig 11 betűt véstek volna. A betűktől így kissé túlzsúfolt 2. sorba a *Cib[al(ensis)]* helyett a minden kiegészítés nélküli *Cib(alensium)* feloldás kívánkozik, annál is inkább, minthogy e *colonia* nevét más feliratokon is az első szótaggal rövidítik (C III 3267, és két ízben is egy újabban közölt mursai feliraton: AE 1980, 724). — A [ar]cellian[o név első szótagjánál pedig MA-betűkapcsolással számolhatunk, ami a 2. sorban is az elfogadható 11 betűhelyet eredményezné. — Fia nevéből következtetve a pártományi főpapot valószínűleg Marcellinus-nak hívták. Cf. H-S 31. Az oltárkő 3. századi. E Sept. vagy Aur. előneves *cognomen* a teljesen kiírt papi tisztséggel így pontosan betöltené a felirat felül hiányzó két sorát.

S/14. Sol Invictus-oltár, amelyet pro salute *M*[— és nem *m*[— állítottak, minthogy megmaradt *M*-betű nyilvánvalóan annak a férfiúnak rövidített előneve vagy *nomen*nek kezdő betűje, akinek a *salus*-áért készült a feliratos oltárkő.

S/15. *Deo Sol[i] / Mit(h)r(a)e omni*[. . . között szöveg kiegészítése kétségkívül *omni*[*potenti.*

S/16. Egy ismeretlen *missicius alae / II Aravac(orum)* sírfeliratának állítója a felirat részben megmaradt utolsó sora szerint: TI CL COSIICIN[·· . A Corpus (III 1039) *Cossici*[olvasata valóban nem helytálló. Azonban a javasolt helyesbítés: *Cosli*n*us* sem hat meggyőzően. Először is, ilyen utónévvel sem a római, sem a kelta, sem pedig a venetus-illyr személynévanyagban nem találkozunk. Cf. J. Kajanto, A. Holder, A. Untermann, H. Krahe munkáit. Másodszor, ez a Claudius vagy inkább Nero idejében római polgárjog adományozásban részesült férfiú a felvett elő- és családnév után szakorlatnak megfelelően apja nevét tüntethette fel. *Cosius (gen Cosii)* mind a kelta, mind a római névadásban jól ismert (A. Holder, I. p. 1138. W. Schulze, EN 158 sk. J. Kajanto, p. 178). Az utónév Cin[na, -to, -tus stb.-ra egészíthető ki. A sírfelirat töredékes 3. sorát tehát *Ti(berius) Cl(audius) Cosii (sc. filius) Cin[to, -na etc.*) kiegészített olvasatban javasolhatjuk.

S/18. Ez a töredék nem tartozhatott az előbbiekben megtárgyalt *missicius* sírkövéhez, minthogy annak anyaga fehér márvány, ez a félalakos töredék pedig sárgásszínű márványból készült.

S/19. Sírtábla alsó része a Sallai utcából. A sírfeliratból megmaradt 2. sor elején IRVS PAT. Így helyesen már a C III 10 292, ahol azonban a tévesen közölt megelőző utolsó előtti *V*.P / a P / IIRVS = Perus olvasatnak adott támpontot. A szerző *Pirus pate(r)* olvasatot javasol. Az utóbbi szónál TE-kapcsolás azonban nincs a kövön. Előtte, a részben

roncsolt felületen fennmaradt utónév első betűjének *P*-re való kiegészítését sem engedi meg a törésfelület. *Pirus* utónév különben sem ismeretes a figyelembe vehető latin, kelta, illetve venetus-illyr személynévanyagban. Marad tehát IIRVS, ahol az első két *I-hasta* = *E*, az utónév pedig *Erus*, illetve a gyakori *o*~*u* hangváltást (l. erre pl. *nepus*, *nepos* helyett) figyelembe véve *Er⌜o⌝s*, ami igen gyakori személynév. Mármost ez az Ulp. Er⌜o⌝s, aki 40 évet élt, aligha lehetett az apja *(pater)* a felirat megmaradt 1. sorában 25 éves életkorral jelzett elhunytnak, sem a férje, mégkevésbé az apja a feliratot gyermekeinek *(fili(i)s)* állító Ulp. Ruca *mater*-nek, aki az egyik 25. életévében elhunyt leánygyermekét tekintve legalább a 40-es életéveiben járt. A feliratokban a PAT ugyan általában a *pat(er)* vagy *pat(ronus)* rövidítése, de e rövidítés egyike sem illik ilyen feloldásban a feliratunkba. Marad a *pat(ruus)* feloldás, azaz az elhunyt a sírkövet állítónak apai részről nagybátyja volt. Amikor Ulpia Ruca a feliratot legalább két gyermekének *(fili(i)s)* állította, a letört feliratrészen még egy elhunyt gyermekének neve szerepelt. Mindezek után e család sztemmája így adható meg:

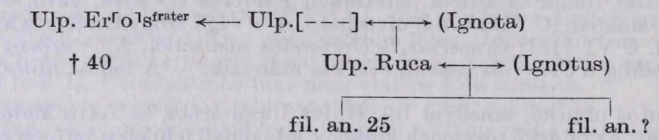

S/21. Négyszögű márványtábla 8 soros felirattal. Feloldott olvasata a szerző munkájában így hangzik:
D(is) M(anibus). / Aurus vix(it) ann(os) / XXII Vitalis / vix(it) ann(os) V bruti et / neboti (sic!) p(osuerunt) At/rev(a-ius?) Cata p(arentes) / b(ene) m(eritis).

Apróság, hogy a 8 soros feliratot mint 7 sorosat közli a fenti olvasat. Lényegesebb a 6. és 7. sorok feloldása és ezzel együtt a felirat értelmezése. A sírtáblát a fentebbiek szerint ketten, Atrev(a,-ius?) és Cata állították, *p(osuerunt)*. De ez esetben a szövegben *Atrev et Cata* állna. A kötőszó elhagyása világosan utal arra, hogy a feliratot egyetlen személy állította, *p(osuit)*. Ennek testvére vagy inkább menye *(brutes)*, illetve unokája vagy inkább unokaöccse *(nepos)* volt a két elhunyt. Menyének és unokaöccsének, mint közeli hozzátartozóinak *p(arentibus)* készítette a sírtáblát Atrev. Cata. Ez utóbbi családnevében a V-betűt elírásnak ítélte R. Egger (AÉ 1944—46, 275) B helyett, és a helyesbített Atreb(ius) *noment* a galliai *Atrebates* kelta törzs nevével hozta kapcsolatba. Megítélésünk szerint is megváltoztattak a szóbanforgó családnévben egy betűt, akárcsak a megelőző *neboti* szóban, de ez nem a *V* (*B*-helyett), hanem az *E* (*I*-helyett), mely utóbbi a feliratokban igen gyakran foglalja el a rövid I-helyét. A példákat erre l. ILS Index, p. 813 sq. Így történt ez a jelenesetben is, amikor az *Atrius* családnevet a szóvégi S elhagyásával Atreu-alakban írták. Az Atrius családnév igen gyakori és nem kelta, hanem jó italikus. Cf. W. Schulze, EN 269. A sírtábla feliratát az 5. sorától kezdve mindezek után így olvasnánk: *bruti et / ne⌜p⌝oti p(osuit) At/r⌜i⌝u(s) Cat(t)a p(arentibus) b(ene) m(eritis).* E sírtábla keltezését a 2. sz. első felére túl korainak tartjuk. A keleti germán eredetű *brutes* jövevényszó a moesiai és pannoniai feliratokban a 3. sz.-ban jelenik meg. Cf. Fiebiger—Schmidt, 306, 309. CSIR Aquinc. 1. Nr. 114/S.a.).

S/22. Töredékes sírkő. A felirat 6. sorában - - -]ius vagy - - -]tus *sig(nifer)*.

S/23. A 3. sor elején: - - - vix(it) an(nos)] XXI.

S/24. Elkallódott sírtábla töredéke. A 2/3. sorok közölt olvasata: *frater i et m que* — értelmetlen. Aligha igényel hosszabb bizonygatást, hogy itt *frater ite/mque etc.* olvasandó.

S/25. Sírkőtöredék. A feliratos tükör alsó keretének vájatába vésett utolsó sor olvasatát a közlés elhagyta.

S/26. Sírkőtöredék. Az 1. sor közölt olvasata: MU[- - -]. A megmaradt két betű *M . V*, tehát egy M. V[lp. vagy M. V[al(erius) nevű személy nevének töredéke.

S/27. Elveszett sírkőtöredék. Szövegét a C III 14401 a Hampeltól megküldött fénykép után közölte. Ezt vette át a katalógus. Érdemes lett volna azonban megjegyezni, hogy az első publikáló, Gerecze, AÉ 14 (1894) 391 a felirat 1. sorában még 3 további betűt is látott.

S/28. Sírtábla. A lelhelyre vonatkozólag egy korábbi helyen (p. 66) azt olvassuk, hogy ez «unidentifiable.» A katalógusban viszont lelhelyként a Káptalan u. 6. sz. szerepel, ami megfelel R—D 374 és Gosztonyi 1939, 121 sk. közléseinek. Az utóbbi még hozzáfűzi: «a régi épületbe volt befalazva.»

S/31. Kisméretű négyszögű sírtábla, nem sírkőtöredék. Pontosabb lelh.: a Székesegyház DK-i saroktornya és az I. sz. festett sírkamra közötti felület. Az itteni korábbi temető egyik sírjához tartozhatott. Az irodalomhoz l. még C III p. 2328[184].

S/32. Töredékes sírkő felirata, amelyben a 2. helyen említett elhunyt utóneve nem iztos, hogy Flo/re[ntino—-nak egészítendő ki, mert a Flo/re[nti— vagy Flo/r[entio kiegészítés is mérlegelhető.

S/34—42. Felirat nélküli sírkőtöredékek. Ezek közül az S/39. leírásában a kétoldalt egy-egy féloszloppal határolt képmezőre még csak utalás sem történik.

S/43. Sírkőtöredék. A felirat 2/3. sorai az alábbi közlésben olvashatók: *—Cel(?)]er (ivus) f(ecit) s(ibi) / — C et Clau(dio)* A 3. sorban ehelyett javasolható: [*et* (nomen uxoris)] *c(oniugi) et Clau[dio*

S/44. Családi sírkő, amelyet C(a)esernia Firmilla állíttatott elhunyt férjének, árom fiának, akik közül az egyik még életben volt, ez utóbbi feleségének, valamint két nokájának. A második fiú utóneve a felirat 5. sorának végén: Firminiá̲n[o. A harmadik ú neve, amelyből a 6. sor végén legalább 2 betű letört: VLP.SI. / LVCIO, amivel a orpus sem tudott mit kezdeni. A katalógus az Ulp(io) Si.a [—] / Lucio szöveget adja. ilágos azonban, hogy itt egy kettős családnevű emberről van szó, akinek a két családevét ez esetben nem a gyakoribb *qui (quae) et* vonatkozó névmás és kötőszó, hanem bben az összefüggésben ritkábban alkalmazott *sive* kötőszó kapcsolta össze. Ez utóbbira pl. C VI 8432 = D 1526: *Ulpiae sive Aeliae . . . Apat(a)e.* Feliratunkban a második *omen*-ből csupán a kezdő betű ferde szára maradt meg, ami a felirat betűtípusait figyembevéve csak az *A* vagy *M* betűk egyikére való kiegészítést engedi meg. A választást egkönnyíti, hogy e férfiú 6 éves korában elhunyt gyermeke nem az Ael(ius) vagy ur(elius), hanem a Mar( ) kezdetű családnevet viseli, ami ezek szerint apja nevében is erepelt. A 6/7.-sorok kiegészített olvasata tehát: *Ulp(io) si(ve) M̲[ar( ) / Lucio.* férfiú életben maradt leánygyermekének családneve a 8. sor végén ugyancsak Mar( ) akra egészíthető ki. Hogy ez a Mar( ) alakban rövidített *nomen* a Marius vagy Martius, etleg Maronius, de semmiképp sem a szerzőtől javasolt Marcius családnévre oldható fel liratunkban, azt az alábbiakban indokoljuk.

Feliratunk C(a)esernia Firmilla elhunyt két fiúgyermekének családnevét a *Marc.*, íg elhunyt férje, a 3. katonafia és az ettől született két gyermek, unokái családneveit a *Mar.* rövidítésben közölte. Hogy itt nem lehet szó egy és ugyanazon családnév kétféle vidítés-változatáról, hanem épp ellenkezőleg, bár azonos szótaggal kezdődő, de a további évrészekben eltérő két különböző családnévről, az világosan kitűnik a feliratban megdott életkorok és a szereplő személyek családi kapcsolatainak vizsgálatából.

Firmilla 40 éves korában elhunyt Marc. Lucidus nevű fiának apja nem lehetett az szony 44-éves korában elhunyt férje: Mar. Lucidianus. Ha ennek ellenére a sírkövet lító Firmilla Lucidust fiának, Lucidianust pedig férjének nevezi, úgy ez csak azzal agyarázható, hogy Lucidianus nem az első, hanem a második férje volt Firmillának. z első férjétől, egy Marc(ius) családnevű férfiútól született a két elhunyt és ugyancsak arc(ius) családnevű fia, míg második férjétől, Mar( ) Lucidianustól az életben maradt atonafia, Mar( ) Lucius, akit azután egy Ulpius nevű ember adoptált és a katonafiú az talános gyakorlatnak megfelelően nevében ezért felvette az örökbefogadó apja családévét is. Ez utóbbi Ulpius[ ] rokon- vagy édeslánya lehetett Ulpia Proclina, Mar( ) ucius felesége, Firmilla menye.

Firmilla első házasságából származó két férfikorban elhunyt fiának nevét a felirat vetkezetesen *Marc.* alakban rövidíti, ami a Marcius *nomen* minden félreértést kizáró és rodalom-szerte általánosan használt rövidítési módja. Pannoniából l. pl. a 188. évi variai névlistát (RIU 22), amelyben 3 férfiú is ezzel a rövidített *nomen*-nel szerepel, vábbá még egy savariai (RIU 37) és egy vidobonai (C III 4557) feliratot; Italiából Q arc(ius) Barea Soranus *(suff.* i. sz. 34) nevét, a Fasti Ostienses egyik bejegyzését (I. I. , 1), M. Marc. Vitalis nevét a 3. sz. első évtizedeiben készült névlistából (C VI 1058, VI. és egy edénytöredéket Brindisiből (C IX 6082, 51); a Rajna vidékről egy vechteni iratot Q. Marc. Gallicanus legiós legatus nevével (D 9266, Cf. I. I. 4, 1² 159), Britanniából arc. Gallicus tribunust (RIB 1883), Hispaniából egy tarracoi feliratot (C II 4969, 34) stb. Nem idézhetünk viszont egyetlen olyan feliratot sem, ahol a teljesen kiírt vagy Marc. rmában rövidített Marcius-a *nomen*-nel illetett férfi vagy nő apjának, illetve gyermekeik családneve ugyanabban a feliratban *Mar( )* rövidítésben is szerepelne. Következésppen ez utóbbi rövidített családnév a pécsi feliratban sem oldható fel igazolhatóan a arcius, hanem csak valamilyen más azonos kezdetű *nomen*-re. A javasolható feloldás zont csak ott minden vitán felüli, ahol e rövidített névforma mellett egyúttal a teljesen rt Mar-kezdetű családnév is előfordul vagy egy olyan személyiségről van szó, akinek y másik feliratán teljesen kiírva olvashatjuk a nevét. E módszertanilag indokolt változokra egy-egy példát idézve, ezek jól megmutatják a Mar( ) rövidített *nomen* felásának többféle lehetőségét.

1. Mar = Marius. Intercisa I. 124: az elhunyt gyermek neve M. Marius Marinianus, az apjáé viszont rövidítve: Mar. Marinus. L. még C II 124.
2. Mar = Martius. ILJ 56 (Djerdap): Mar( ) Macer leg. Aug. pr. pr. Személye jól ismert (PIR² M 342). Teljes neve kiírva D 969: [L?] Martius [Mace]r. L. még C VI 22 266.
3. Mar = Maronius. H-S 31. E Weber, Die röm. Inschriften d. Steiermark, 1969, 344 (Celeia): a nagyapa, ennek fia és az egyik unoka családneve kiírva: Maronius, míg a másik unokáé rövidítve: MAR.

A szóbanforgó pécsi feliraton nem szerepel kiírva a MAR-formában 4 ízben is rövidített *nomen* és e családnév viselőinek teljes nevével más feliratokon sem találkozunk. Épp ezért e rövidített *nomen* a pécsi feliraton nem oldható fel minden kétséget kizáróan valamely meghatározott családnévre és ennek figyelembevételével helyesen az ilyenkor szokásos módon: Mar( ) közölhető. Mindezek után a szóbanforgó felirat kiegészített és feloldott olvasata az alábbiakban adható meg:

C(a)esern(ia) Firmill[a / v(iva) f(ecit) sibi et Mar( ) Luci[di/ano coni(ugi) an(norum) XLIIII, et / Marc(io) Lucido fil(io) an(norum) / XL, et Marc(io) Firmian[o/⁵ mil(iti) an(norum) XXVII, et Ulp(io) si(ve) M[ar( ) / Lucio candi(dato) leg(ionis) II Ad[i(utricis)] / et Ulp(iae) Proclin(a)e niri (= nurui), et [Mar( )] / Luci(a)e et Mar( ) Iuliano an(norum) VI / nepotibus.[10]

A család sztemmája:

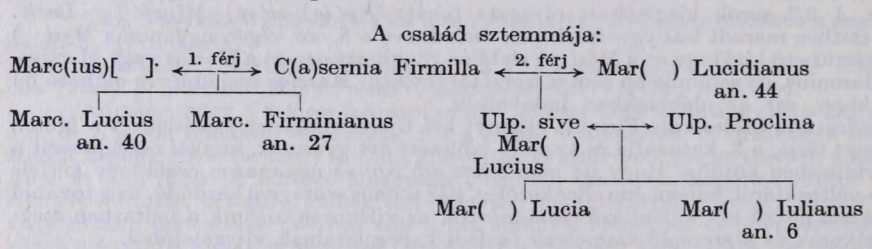

Luciust már 4—6 évi szolgálat után felterjeszthette az alsópannoniai legatus a *centurio* rangra. Cf. D 2658: [M?] Petronius Fortunatus négy évi, fia M. Petronius Fortunatus pedig 6 évi legiósszolgálat után kapta meg a *centurio* rangot. E kiemelt s mint egy másik africai feliratban (D 2643) olvasható, *praerogativo tempore* történt előléptetésben Lucius esetében szerepet játszhatott apósa, Ulpius[ ], s annak feltehető jó kapcsolatai a helytartói iroda tisztségviselőivel. Lucius mindenesetre már 23—24 éves korában megszerezhette a *candidatus legionis* rangot, és így születésekor édesapja, Mar( ) Lucidianus 19—20 év körüli lehetett, mindenképp jóval fiatalabb, mint az első férjétől elvált vagy megözvegyült C(a)esernia Firmilla, aki Marc(ius) Lucidus nevű 40 éves fiát tekintve a sírkő állításakor már igen közel járhatott a 60-as éveihez, míg második férje, Mar( ) Lucidianus csak 44 évet élt meg.

S/45. Sírkő, amelyet egy név szerint *Ignotus* állított apjának, M. Restutianus-nak és három testvérének. A felirat az apa és a 25 éves korábane elhunyt katonafia *nomen*-jét *M*, míg leánya és a 10 éves gyermeke családnevét *MAR*-b tűkke rövidíti. A szerzőtől javasolt feloldás mindkettőre M(arcius), illetve Mar(cius,-a).

A megelőző kőemléknél azonban már rámutathattunk arra, hogy a MAR-rövidítésű *nomen gentile*, hacsak nem szerepel ugyanabban a feliratban a teljesen kiírt Marcius névalak — amire azonban nem idézhetünk példát — nem oldható fel igazolhatóan a javasolt családnévre. S minthogy a *nomen* kezdőbetűs rövidítése az *Ignotus*-tól állított feliratban adekvát az első szótagos rövidítéssel, következőleg az előbbi sem. Cf. C X 8053, 126, ahol ugyanaz a mécskészítő egyszer C. MAR. EVP (vagy EV) máskor meg C. M. EV (illetve EVPO) mesterjeggyel látta el készítményeit. A pécsi feliraton az *M* rövidített *nomen*-nél a M(arcius)-feloldás továbbá még akkor sem indokolt, ha erre párhuzamként idézhetjük is pl. az aquincumi Castricius-feliratot (C III 14 349², AE 1948, 202), amelyné a *(centuria) M(arci) Turbonis* feloldás helyessége az említett személyiség más feliratokból ismert teljesen kiírt családneve alapján kétségtelen, vagy egy mainzi feliratot (C XIII 11 879), amelyen az elhunyt M. Euvodius, míg az egyik lánya Marcia Festina, a másik pedig újólag M. Iulia rövidített családnévvel szerepel. L. még C VIII 24 030: *(legendum fortasse) facta L. M(arcio) co(n)s(ule)* (i. e. 91). Ugyanakkor viszont egy epirusi feliratot (AE 1978, 738) a patronus Marius Licinius nevét kiírták, libertusa nevét azonban M

Peculiaris formában rövidítették; ez utóbbi itt kétségtelenül a M(arius) *nomen*-re oldható fel. A pécsi sírfeliratban tehát a vitathatatlanul egyazon *nomen gentile* két változatban szereplő rövidítése legalább kétféleképp oldható fel, s ezért megítélésünk szerint itt is helyesebb e rövidített családnév előfordulásait M( ), illetve Mar( ) formákban visszaadni.

A szóbanforgó kőemlék továbbá nem keltezhető a 2. sz. első felére (Pécs római-kori kőemlékei 1974, 4 sk.), hanem legkorábban e század utolsó negyedére, minthogy a 25 éves korában elhunyt M( ) Ursus a *legio III Italica* katonája volt. Ezt a legiót pedig ismeretesen 166—67 táján szervezték meg, éspedig italiai újoncokból, amint ezt a legio neve is jelárulja. M( ) Ursus így nem szolgálhatott e legióban Marcus előtt, sőt mint provinciális a legio legkorábbi legénységi állományához sem igen tartozhatott.

M. Restutianus és családja sírkövének lelőhelyeként Pécs, Arany-hegy szerepel a Sopianae-könyvben. Ez az adat J. Koller, Proleg. (1804), p. 7 sq. olvasható közlésének nyilvánvaló félreértésén alapul. A hivatkozott munkában ugyanis az alábbiakat olvashatjuk: «*Certe Romanos hic loca habitasse monumenta apud nos eruta palam faciunt. Hujusmodi sunt Lapides Literati in Castro Episcopali detecti et Sarcophagus in monte vitifero agri Quinqueecclesiensis deprehensus, quorum imagines . . . hic exhibemus.* Következik négy sírkő: 1) M. Restutianus (Tab. II. 1). 2) L. Caenius Secundinus (Tab. II. 2). 3) a fentiekben már megtárgyalt Cel?] er v. f. s. etc. sírkőtöredék (Tab. II. 6) és 4) C(a)esernia Firmilla sírköve (Tab. II. 9), majd ezek után p. 12 és Tab. II. 3—5 a felirat nélküli szarkofág. Nyilvánvaló, hogy a «*Lapides Literati*» a fentebbi 4 *feliratos* sírkőre vonatkoznak, amelyek «*in Castro Episcopali*», tehát a püspöki Várban, a Székesegyház környékén, nem pedig — mint a felirat nélküli szarkofág — «*in monte vitifero*», azaz az Aranyhegyen *detecti (sunt)*».

S/46—57: felirat nélküli sírkőtöredékek. Az S/52-höz sorolt négy félalakos sírkő korábbi téves leírását (Cf. Pécs római kori kőemlékei, Nr. 52) a könyv helyesbíti. Az S/53. sz. töredék rövidre fogott leírásából a keskeny képsáv ábrázolásának a provinciális reliefplasztikában egészen egyedülálló volta és tartalma viszont most sem tűnik ki.

S/58. Sírkő jobboldali, nagyobbik fele. A felirat 1. sorához: [D]M A 7. sor letört 1—3 betűnyi felületén az előbbi sorvég AEL-kezdetű *nomen gentile* kiirva bizonyára olytatódott, tehát *Ael/[ia*, minthogy e sírfeliratban az említett másik nő családnevét is teljesen kiírták. Az utolsó sorhoz az AE 1974, 527 javaslata: *p[os(uit)*. Helyesebb viszont valóban a *p(o)s(uit)*.

S/60. Ennek az igen kvalitásos sírkőtöredéknek leírása igen sommás és nem egészen pontos. A keskeny jobboldalon a *camillus*, a baloldalon viszont nem egy «young boy», hanem a szolgalány alakja maradt meg melltől felfelé. Homloka felett középütt elválasztott és kétoldalt hátrafésült haja pontosan egyezik az előlapi képmezőben ábrázolt asszony hajviseletével. A felső koronázó tagon a felkönyöklő alakok között azután még egy nagyfülű szakállas férfifej is látható.

S/64. Szarkofág előlapjának baloldali töredéke. A feliratból az első 4 sorban 4—5, utána pedig csak a sorkezdő betűk maradtak meg. Így az 5. sorban *Q* s utána egy *O* vagy *-ra* kiegészíthető betű baloldali köríve. A szerzőtől javasolt feloldás: *q(u)o[ndam?* még feltételesen sem mérlegelhető. Lehet azonban: *q(uin)q(uennalis)*. A szarkofágnak, amelyhez ez a töredék tartozott, eredeti pécsi lelhelye sajnos nem igazolható. A töredék a székesegyház Schmidt-féle restaurálása alkalmával lebontott barokk-kori oltárok egyikéből került elő, akárcsak a korábbiakban említett ismeretlen nevű *missicius* sírfelirata. A 18. sz.-ban épült oltárok kőanyagával kapcsolatban pedig nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy a pécsi püspökség a *neoaquistica commissio* egyik határozatával visszakapta e században a középkori egyházmegyéje területét, amely D felé egészen Sirmium szomszédságáig terjedt (Legutóbb erről: Győrffy, Magyarország Tört. I. 1984, 75 és 38. térkép), s így többek között az antik Mursa, Teutoburgium és Cibalae territoriumait is magába foglalta. A Székesegyház 18. századi átépítésénél tehát e déli regióból is kerülhetett ide építőanyagként kőemlék. — A szóbanforgó töredék 4. sz.-ra keltezése nyilvánvalóan az S-végű L-betű alapján sem egészen meggyőző, minthogy ez a betűforma már a 3. sz.-ban is eléggé gyakorta előfordul. Ez alkalommal csupán néhány keltezett példára hivatkozunk: CSIR Öst. I. Nr. 52 (a. 219), H-S 240 (a. 232), 552 (222—35), 500 (a. 238), 14—16 (Gallienus-kora). Kétségtelen azonban, hogy a gyakoribb, lehúzott szárú L mellett ez a betűforma is továbbélt a 4. sz.-ban L. pl. RIU 83, 622. H-S 469. A szóbanforgó töredékre vonatkozó irodalomhoz l. még C III 10 291.

S/65—69. Felirat nélküli szarkofágok. A legutóbbi töredékes előlap vastagsága 30 cm, hanem csak 11 cm.

S/70. Mérföldkő, amely, mint a korábbiakban megjegyeztük, a feltüntetett távolságadat figyelembevételével dunaszekcsői lelőhelyűnek ítélhető. A 315. jz.-ben közölt

irodalom nem erre a mérföldkőre, hanem C. Iul. Geminus Capellianus eredetileg mursai lelhelyű s ezért helyesen mellőzött feliratos talapzatára vonatkozik.

S/75. Mészkőlap töredéke, négylovas kocsihajtó ábrázolásával. A rávonatkozó jz. hiányzik, illetve tévedésből a köv. kőemlék-jegyzetanyagának végére került.

S/79. Mercurius mészkőszobrának töredéke. Lelh.: a Postapalota udvarán feltárt épület, ami arra utalhat, hogy Mercurius itt mint *lucri potens* részesült tiszteletben. Mercurius ugyanezen aspektusát képviselhette eredetileg a Pl. XXXIX. 4. képen közölt bronz szobrocskája, leengedett jobbjában a *marsupium*-mal. Ez utóbbi szobor azonban a Geisler E. utcai temető egyik sírjából került napvilágra (p. 278), és így nyilvánvalóan átértékelve, a halott mellé helyezett *nuntius~psychopompos* szerepét volt hivatva betölteni. L. erre pl. Vibia hypogaeumának falfestményét, ahol az elhunytat Mercurius vezeti alvilági bírái elé (S. Reinach, Rép. d. peint. p. 9. Cf. D 3961.).

S/80. E töredék, mint a fentiekben nár említettük, Juhász L. érdemes műgyűjtő adatközlése szerint dunaszekcsői lelhelyű. A kőemlékek katalógusában nem szerepel L. Ulpius Marcellus alsópannoniai helytartó oltárköve (C III 10 285), amelyet korábbi munkáiban a szerző még a pécsi lelhelyű kőemlékek sorában tartott nyilván (Pécs római-kori emlékei, 1964, 11; Pécs római kori kőemlékei 19, n. 16). A másképp való megítélés indokai ismeretlenek. De akár W. Lazius, illetve M. P. Katancsich adatközlései, akár A. Domaszewski érvelése váltotta ezt ki, kívánatos lett volna erre legalább röviden utalni. Megjegyeznénk azonban, hogy a név szerint említett három tudós férfi, egyike sem vette figyelembe J. Mezerzius, azaz Megyericsei János közlését, aki már az 1490-es évek elején a pécsi Székesegyház előtt (ahol 1818-ban újólag kiásták) találta ezt az oltárkövet, és másolta le ott elsőnek ennek feliratát (J. Mezerzius kéziratos hagyatéka, Wien, Hofbibl., amelybe még bécsi ösztöndíjasként betekintést nyerhettem.)

Nem található továbbá megemlítve az a sírkőtöredék sem, amelyet Szőnyi O. a Székesegyház altemplomának É-i fala mellett húzódó csatorna D-i falába építve látott s «amelyen egy koszorú alsó fele és egy M-betű — nyilván a rövidített *D M*-formula 2. betűje — volt». OMRTÉ II. 193.

Hiányoljuk azután a katalógusból annak a töredékes márvány domborműnek elhagyását is, amelyet a múlt század hetvenes éveiben W. Kubitschek a Király (ma: Kossuth) u. 6. sz. ház udvarán látott és közölt rövid, de világos szöveg kíséretében (AEM 3 1879, 159). Ennek elhagyása annál kevésbé érthető, minthogy a W. Kubitschektől leírt másik két pécsi kőemlék a katalógusban szerepel (S/57 és 76). Lehetséges, hogy a hiányolt töredék jelenleg lappang; de ennek ellenére is kívánatos lett volna a jegyzékbe felvenni, mint ahogy a kőemlékekhez csatolt téglabélyegek, illetve -karcolatok felsorolásában is (T/1—9) helyet kapott az IMP N (vagy inkább IMP AN) bélyeges tégla, amely csupán J. Koller közléséből ismert, de jelenlegi őrzési helye ismeretlen. Ez utóbbi emlékcsoportban említést, illetve mellőzésének valami rövid indokolását érdemelte volna a *coh(ortis) VII B[r(eucorum)* bélyeges régla. E darab lelhelye a régi múzeumi napló bejegyzése szerint (238 Rk., 505. sorsz.): Pécs és ezzel a lelőhellyel közölték is e bélyeget már jó 50 évvel ezelőtt (Szilágyi J., ItP, Tab. XXIII. 17). — Nem található azután a katalógusban az Eötvös-utcai feliratos téglatöredék, amely pedig az épületmaradványok lajstromában szerepel (p. 25). — A Lupicinus tribunus bélyeges tégla (T/5) irodalmához l. még Soproni S., AÉ 85 (1957) 53 és Lőrincz B., Diss. Arch. II. 9 (1980) 46 sk.

A 80 tételszámú katalógusból nyerhető összbenyomás eléggé lehangoló. Még kevésbé örvendetes, hogy a vitatható olvasatok, kiegészítések bekerültek a RIU 4. kötetébe is, ahol 34 sk. olvashatók, de már német nyelvű kísérő szöveggel.

Az eddigiekben áttekintett anyagközlő és értékelő fejezetekre építve a könyv VIII. fejezete Sopianae római történetének összefoglalását adja (268—284). A bevezető rész kiemeli, hogy keltakori település maradványa *in situ* eddig még seholsem került elő a későbbi római város területén, ezért a szórványleletek (ezek irodalmára l. még Hunyady I., Rég. Füz. II. 2. [1957] 108 sk., egy további Regöly-típusú éremre pedig B. Sey K., Acta ArchHung 24 [1972], 359), valamint a Pécs-Köztemető területén feltárt nagyobb sírszámú kelta temetőrész használatának áthúzódása az i. e. I. sz.-ba még nem szolgáltatnak biztos támpontot arra nézve, hogy a római kori település keltakori előzményekre nyúlna vissza. Sopianae neve azonban, akármelyik értelmezését fogadjuk is el, kétségkívül kelta szógyökből képzett római kori helynév. Az előbbiekben említett temetőrész, valamint a nem elhanyagolható jakabhegyi LT D-leletek pedig ha nem is a későbbi város területén, de annak D és ÉNy szomszédságában lakott helyekre utalnak a LT-D időszakban is. Önkénytelenül felmerül Aquincum példája, ahol a polgárváros területén ugyancsak nem került eddig elő *in situ* keltakori településmaradvány, de É szomszédságában ott található a békásmegyeri, D felől pedig a Gellérthegy—Tabán-i telep. Mindkettő elnéptelenül az i. sz. 1. sz. folyamán; lakói részben az auxiliaris *vicus*, részben pedig

a későbbi polgárváros területére húzódnak. Hasonló, de méreteiben jóval szerényebb az első népmozgalommal Sopianae esetében is számolhatunk.

A római foglalás első évszázadának emlékanyagát 1—1 Augustus és Claudius, 12 Flavius-kori és 5 Nerva érem (cf. p. 221, 227, 230, az utóbbinál a részletezésre Burger A., FPMÉ 16 [1971] 105 sk.), valamint 3 sírkőtöredék képviseli. Az ismeretlen nevű *missicius* sírkövének töredéke azonban, amelyhez talán még az elkallódott lovas sírkőtöredék (S/17) tartozhatott, csak feltételesen tartható nyilván Sopianae leletei közt. Bizonytalan az is, hogy a *missicius* szolgálatmentessége idején vonult-e ide vissza, még inkább, hogy csapatteste, az *ala II Aravacorum* megfordult-e egyáltalában Sopianae vidékén. Az *auxilia* a korai principatus idején a legiókkal szemben a későbbi, dominatus-kori mozgó praegrész elődjének tekinthetők; gyakran voltozó állomáshelyük nyomonkövetése már Tacitus előtt «*incertum fuit, cum ex usu temporis huc illuc mearent*» (Ann. 4. 5, 4). A későbbi városi territorium részbeni lakottságára utalhat a Flaviusok idejében első ízben megfigyelhető szerény mérvű éremforgalom. Összehasonlításul l. pl. E. Tóth—G. Vékony, Acta ArchHung 22 (1970) 149.

A 2. sz.-ra a számszerűleg gyarapodó sírkövek személynévanyaga és az elhunytak ábrázolásai nyújtanak némi támpontot az itteni lakosság ethnikai összetételére. Italiai és dalmatiai telepesek (a *Caesernii*, *Caenii* és egy Iul. Rufus) éltek ekkor már itt bennszülött családok mellett, amint ez utóbbiakra a helyi viseletben *(torques*, szárnyas fibulák) ábrázolt egyik elhunyt asszony mellképe (S/20) és Ulp. Eros feleségének tipikusan kelta neve (Ruca) is világosan utal. Idevalósi bennszülöttnek ítélhető Ael. Messius *veteranus* is (270 sk.).

A császár-gentiliciumot viselő bennszülött férfiak és nők arra engednének mármost következtetni, hogy Traianus és Hadrianus e vidék őslakói közül nem is egynek római polgárjogot adományozott. Ebből kiindulva következtet a szerző a település municipium-rangra emelésére Hadrianus uralkodása idején. Annak ellenére, hogy erre a 2. sz.-ból szerinte sincs semmi konkrét adat (a későbbi laskói sírtöredéket [CIII 3293] helyesen nem vitatja annak), mégis amellett érvel, hogy az említett császárneves bennszülöttek, továbbá a település földrajzi helyzete, szerepe mint útcsomópont a tartomány közlekedési hálózatában s nem utolsó sorban a 3. sz. végén Valeria tartomány polgári közigazgatása székhelyéül történt kijelölése *közvetve* a település Hadrianus-kori municipium-rangra emelése mellett szólhat. Végső érvként még felhozza, hogy a Postapalota udvarán feltárt épületkomplexus a 2. sz. első harmadában létesült, és ezt a nagyarányú építő tevékenységet — megítélése szerint — a város municipium-rangra emelésével szükséges kapcsolatba hozni.

Sopianae Hadrianus-kori municipiumként való megítéléséhez a bővében felsorolt praemisszák azonban még együttesen sem nyújtanak megbízható alapot. Sorra véve ezeket, a település feliratos hagyatékában az *Ulpius-a*, illetve *Aelius-a* császárgentiliciumok egyikét viselő és bennszülöttnek ítélhető férfiak, mint pl. Ael. Messius vagy nők, mint pl. Ulp. Ruca és Ael. Atta valóban arra utalhatnak ugyan, hogy Traianus és Hadrianus (vagy Antoninus Pius) polgárjogot adományozott egyes idevalósi családoknak, de éppen e császár-gentilicia többfélesége mutatja, hogy a személynek vagy családnak szóló jogadományozás egymagában még nem enged meg biztos következtetést az adományozott lakóhelyének városi rangra emelésére. Az *Aelius-a nomen* esetében pedig még arra nézve sem ad útmutatást, hogy ez a praesumptív rangemelés Hadrianus vagy Antoninus Pius uralkodása idejéhez kapcsolható-e. Hadrianus vonatkozásában különben is az egyetlen ismert *P. Ael.* elő- és családneves férfiúnak, a *legio II Adiutrix* kötelékében a *centurio*-rang elérományosának *(candidatus)* csupán szolgálati helyéül tekinthető Sopianae. Származási helye — Pannonia inferior határain belül — Mursa, illetve a Iuppiter-Iuno Regina szentpárnak lerótt fogadalmát figyelembe véve inkább az aquincumi polgárváros territoriumán kereshető.

A Sopianae municipium rangja mellett további érvként felhozott fontos útcsomópont-jellege a településnek az *It. Ant.* adatai szerint csak a 3. sz. végétől igazolható, sőthogy a Sopianae-tól Brigetio, illetve Aquincum felé kiinduló útvonalak az említett útvonalmi útikönyv legkésőbbi, 3. sz.-végi rétegéhez sorolhatók, amikor Sopianae már *praeses*-i székhely volt. A korábbi időkre nézve Sopianae a Carnuntum, illetve az Augusta Traverorum felé vezető transzverzális útvonalnak egyik állomása *(mansio)* csupán, mint Ad Antianae. Ebből sem az utóbb említett városi jogállására, mégkevésbé Hadrianus adományozására nem lehet következtetni. A Postapalota telkén feltárt épületmaradvány 1. periódusával példázható élénk építkező tevékenység, amelynek keltezését a 2. sz. első harmadára nem vitatjuk, sem szükségképpen «must have been associated with the elevation of the city to municipal rank» (p. 272). Az említett 1. periódusba sorolt épületmaradvány, ha jobban szemügyre vesszük, egy közepes méretű *villa* alaprajzára egészít-

hető ki, amelynek K oldalán négyszögű kis fürdőmedence, D és É szárnyán pedig helyiségsorok foglaltak helyet. Homlokzata sajnos nem kerülhetett feltárásra, s így bizonytalanságban vagyunk afelől, vajon egyszerű porticus-villa vagy sarokrizalitos porticus villa maradványa került-e részben napfényre. A további 2. századi épületmaradványok figyelembevételével azonban inkább egy Anthée-típusú villatelepülés körvonalai rajzolódnak ki Sopianae területén a 2. sz. első két harmadában. Vö. amit erről már korábban megjegyeztünk, MTA II. OK 5 (1954) 511.

Sopianae municipium-rangra emelése Hadrianus idejében tehát teljességgel feltételes, és erre építve természetesen csak további feltételezésekre vezethet e 2. sz. «municipium» territoriumának (271 sk.) felvázolt körülhatárolása. Egy olyan váratlan feliratos emlék, mint Salla esetében, igazolhatná Sopianae Hadrianus vagy Antoninus Pius-kori municipium voltát, a szerző minden tiszteletre méltó erőfeszítése ellenére azonban az általa felhozott követett érvek még nem szólnak meggyőzően emellett. Mindenesetre ez a Hadrianus—Antoninus-kori település, ahogy a szerző helyesen látja, a Marcus alatti germán—szarmata háborúk idején, valószínűleg az egyik nagyerejű szarmata betörés alkalmával elpusztult. A több, mint egy évtizedes háborús időszak elmúltával az újjáépítés lassú ütemben indult meg (valószínűleg már Commodus uralkodása idején), éspedig szerény méretekben, legalábbis a korábbi *villa* területén, ahol a korábbi masszív kőfalas épület elplanírozott felületén sártapasztásos agyagfalas helyiségek sora létesült. Kérdés azonban, hogy ez az igénytelen építkezés mennyiben általánosítható eme komplexus tágabb körzetére. A feliratos emlékek, elsősorban a három *beneficiarius* oltárkő (S/6., 9., 12) eléggé világosan jelzik e 3. századi település útállomás *(mansio)* jellegét a Gallienus egyeduralmát megelőző időszakban.

Eme valószínűleg majorsági épületekkel körülvett *mansio* életében újabb törést jelentett a 259/60. évi nagyerejű rhoxolán—szarmata betörés. Ezt követően még Gallienus egyeduralma éveiben megindult az újjáépítés, amely azután a Postapalota telkén végzett ásatások megfigyelései szerint különösen a 3. sz. végén—4. sz. elején vált igen intenzívvé. Ez utóbbi fázis a szerző megítélése szerint a 295 táján megszervezett Valeria tartomány polgári közigazgatási központjának idehelyezésével függhet össze. Ezzel kapcsolatban megtárgyalja Ammianus jól ismert szöveghelyét (28. 1, 5), ahol az apai ágon karp származású Maximinusról — aki I. Valentinianus uralma idején mint *praefectus urbi* koholt perek kiagyalásával gyűlöletessé vált a rómavárosi arisztokrácia előtt — többek között megjegyzi; *apud Sopianas . . . natus est.* F. F. ezt (p. 274) helyesen fordítja: «Maximinus . . . was born in Sopianae.» De ugyanitt a továbbiakban e szöveghelynek olyan értelmet is tulajdonít, hogy a 297 sk. években betelepített karpok néhány telephelye «may have been in the area of Pécs *(apud Sopianas)*». A hivatkozott szöveghely ilyen értelmezést azonban egyáltalában nem enged meg. Ammianus, mint általában a későlatin próza írók — de korábban pl. már Tacitus is, cf. Ann. 1. 5, 3; 2. 55, 3 stb. — az *apud praepositio*-t következetesen *in* és *abl.* értelemben használta. L. pl. 25. 3, 23: *Iulianus natus apud Constantinopolim;* 30. 7, 2: (Gratianus, I. Valentinianus apja) *natus apud Cibalas;* 30. 1, 11: (I. Valentinianus) *agens apud Carnuntum per continuos tres menses;* 30. 7, 9: *apud Acincum moratus autumno praecipiti* stb. stb.

A karpok betelepítéséhez még annyit, hogy a jelek szerint ez több egymást követő ütemben történt. Első ízben legkorábban 297 tavaszán, minthogy a Constantius Caesar előtt 297. márc. 1-én tartott ünnepi beszédében a «*proxima illa clades Carporum*» ugyan már említésre talált (Paneg., 5, 5), de ugyanitt a telepítések felsorolásában (5, 21) a karpokról még nem történik említés. Ammianus szerint (28. 1, 5) a karpokat «*Diocletianus transtulit in Pannoniam.*» Ez illenék a 297. évre, amikor Galeriust a keleti fronton a Narseh elleni hadműveletek kötötték le, Diocletianus viszont L. Domitius Domitianus, illetve Achilleus felkelésének leverése (297 első hónapjai) után idejének egy részét, mint a 297 márc. 31-ére keltezett egyik rendelete (Collat., 15, 3) mutatja, a birodalom belső ügyeinek intézésére fordíthatta.

A karpok ellen Galerius különben 301 és 305 között még négy ízben viselt hadat, és fogadta a *Carpicus* győzelmi jelzőt. Ez világosan kitűnik a 301-ben kibocsátott ármaximálási rendelet bevezető részéből, ahol a két Augustus és a két Caesar még csak *Carpicus* (D 641), viszont a 305 jan. 7-én kiállított avellinói katonai diploma szövegében (AE 1959, 291, ahol a korábbi keltezés azonban nem helytálló) már mind a négy uralkodó *Carpicus V*, amit az egy évvel későbbi grossetoi diploma (RMD 78) is megerősít. Ez utóbbi hadjáratokat is szem előtt tartva írhatta Aur. Victor (39, 43) — bár még akkor is eltúlozva —: *Carporum natio translata omnis in nostrum solum.* Később, valószínűleg 308-ban Galerius még egy ízben hadat viselt ellenük (Vö. Galerius 311 ápr. 30-án kibocsátott türelmi rendeletét [Euseb., h. e. 8, 17], ahol Galerius *Καρπῶν μέγιστος ἐξάκις* és Zosim., 4. 34, 6 még a 381. évnél is említést tesz az Aldunánál portyázó karpodákokról.

Amint karp falvakra, úgy császári birtokokra sincs biztos adat Sopianae körzeten. A Székesegyház körüli ókeresztény temetőrészből nyilvántartott két IMP, illetve IMP A (AN) bélyeges tégla aligha «bear witness to the existence of a centralized imperial brickyard which might have operated either in the city or nearby» (p. 276), amikor ilyen bélyeges téglák Mursa, Carnuntum, Vindobona, Scarabantia emlékanyagából is szép számmal ismertek, sőt egy IMP-bélyeges példány Szegeden is előkerült (IRD III. 1, n. 82), a szakirodalom pedig eddig még nem tudott állást foglalni abban a kérdésben, hogy lehetett egy központi műhely, vagy pedig több filiálé készítményeiről van-e szó.

Sopianae életében a 4. sz. jelentette kétségkívül a település virágkorát. Ekkor már nemcsak egy Anthée-típussal rokon villatelepülés — mint a Marcus előtti időkben, — nem is a *mansio*-jellege domborodik ki, mint a 3. sz.-ban Gallienus, illetve a Tetrarchia előtti időkben, hanem már valójában városi település, *oppidum*, amint Ammianus is megjelöli, akinél hasonlóképpen *oppidum* pl. Cibalae (30. 7, 2), Poetovio (14. 11, 19) és Carnuntum (30. 5, 2). Az éremforgalom hirtelen megugrása I. Constantinus uralkodása idején utalhat a gazdasági fellendülésre, amely II. Constantius uralkodása éveiben még jelentősen tovább tartott 370-ig (p. 278—79). A pénzforgalom volumenjében valóban figyelmet érdemlő a sisciai verde érmeinek nagyarányú beáramlása 367-ben s részben még a következő években egészen 370-ig, majd a későbbi veretek elenyészően csekély száma 370 után. Az előbbi jelenséget Valeria és Pannonia prima több más határmenti vagy hátsóbb telephelyén is megfigyelte a korábbi kutatás, és ezt a limes sávjában 364-ben megindult építkezésekkel hozta kapcsolatba [Lányi V., ActaArchHung 21 (1969), 33 sk., Soproni S., FA 20 (1969), 69 sk.]. Sopianae vonatkozásában ezt a helytartó székhelyén végzett nagyobb arányú építkezésekkel indokolja a szerző (p. 231). A Posta telkén feltárt késő-római épületkomplexus É szárnyán a G. és K. jelzésű helyiségek megemelt terrazzópadlói, melyek felett csak a 4. sz. utolsó harmadából származó érmek kerültek napvilágra (cf. Neuere Ausgrabungen . . . 30) valóban ilyen I. Valentinianus-kori átépítésre utalnak. Ha e a beáramlott pénzmennyiséget figyelembe véve felvetődik a kérdés, hogy ezen kisebb arányú átalakítások mellett talán a város védműveit is ekkor építették vagy legalábbis megerősítették. A városi települést körülvevő védművek létezésével függetlenül a korábbiakban említett Majláth utcai ásatás értékelésétől 374-ben ugyanis már indokoltan számolhatunk, különben az Ammianustól 28. 6, 6 sq. elég részletesen leírt kvád—szarmata támadás, amely előbb Pannonia secunda középső regióját sújtotta, majd Sirmium körzetéből a foglyul ejtett bennszülöttek nyilvánvaló útmutatása szerint a legrövidebb útvonalon, tehát a Sirmiumtól Mursa, Sopianae érintésével ÉNy-nak tartó transzverzális útvonalon Valeria belső, azaz Ny területeire irányult, és felperzselte az útjába került nyíltszíni településeket, nem kímélte volna meg a nyílt város-jellegű tartományi székhelyet sem. Ilyen korú pusztulási réteget az eddigi gondos feltárások azonban nem figyeltek meg. A város É-i szomszédságában, a Mecseken átvezető útvonal mentén a Cserpisi vadászház közelében feltárt útállomás funkcióit betöltő 8×8 m-es őrtorony viszont minden valószínűség szerint a túlparti népek eme hadmenetének esett áldozatul. A jelzett épület romjai alól előkerült, egy Gratianus éremmel záródó kis éremlelet közlése sajnos mindeddig nem történhetett meg.

Amint ismeretes, I. Valentinianus a következő évben személyes pannoniai jelenlétével, hadműveletekkel alátámasztott diplomáciai tárgyalásaival újból megalapozta néhány évre a tartomány békéjét. 375. nov. 17-én Brigetioban történt hirtelen elhalálozását követően az expedíciós sereg parancsnokai, az udvari méltóságokkal egyetértésben, kiskorú gyermekét emelték a társcsászári méltóságra. II. Valentinianus, anyja, az udvari méltóságok egy részének és a testőrségnek a kíséretében, közvetlenül ezután Sirmiumba tette át székhelyét. Brigetióból nyilvánvalóan az *It. Ant.* 264 sq. + 232 közléséből jól ismert útvonalon, amely többek között Sopianae érintésével vezetett Sirmiumba, érkezett meg a gyermekcsászár az utóbb említett városba, — amit érdemes Sopianae történetében is számon tartani, ugyanúgy, mint egy másik vagy négy évvel későbbi császárlátogatást, amikor a rangidős Augustus, Gratianus, aki 378—79 telét még Sirmiumban töltötte, majd ott 379. jan. 17-én Theodosiust társcsászárrá emelte, ugyancsak keresztülvonulhatott Sopianae városán, minthogy 379. ápr. 5-én A Sirmium—Sopianae—Brigetio útvonalon haladó Tricciana belsőpannoniai erődben mutatható ki jelenléte (Seeck, Regesten, 250).

A szerző p. 282 felveti, hogy 379-ig Mariorianus «was the military commander and *praeses* of Valeria» és «stationed in Sopianae». Ez teljesen kizárt. Maiorianust Gratianus azzal egyidőben azzal, hogy Theodosiust 378 augusztus végén—szeptember elején visszavonta önkéntes hispaniai száműzetéséből és *magister equitum* rangra emelte, a Succi-szoros védelmében csődöt mondott Maurus comes helyébe a *magister militum per Illyricum* tisztségére nevezte ki. E minőségében Mariorianus «*Pannoniae, qua Martia pollet Acinis*», tehát Aquincumban rendezte be 378—79 telén főhadiszállását. Sidonius Apollinaris,

Carm. V. 108 ezzel kapcsolatban használt kifejezése: «*Illyricum rexisse solum cum tractibus Histri*» már erre a 378 őszén kapott megbízatására vonatkozik. Azt pedig, hogy mint Illyricum haderejének főparancsnoka, Aquincumban székelt, az akkori katonapolitikai helyzet teszi érthetővé. Maurus comes Ammianustól (20. 4. 18) nem részletezett elhibázott vagy elmulasztott védelmi intézkedései megnyitották ui. az utat a Constantinopolis sikertelen megrohanása után 378 őszén Ny-Illyricumra záduló hun és alán portyák előtt, melyek közül az előbbiek csatlakoztak a Moesia prima területére tört szarmatákhoz (Auson., precat. cos. 1, 31 sq.). Ellenük küldte ki Gratianus 378 őszén a *magister equitum* rangra emelt Theodosiust, míg a kinevezett új illyricumi hadseregfőparancsnok, Maiorianus azt a feladatot kaphatta, hogy állja útját a hadrianupolisi csatavesztés hírére felbolydult alföldi szarmaták várható betöréseinek Valeriába. Ez azonban a téli hónapokban, amikor a széles árterületen a mainál jóval sekélyebb Duna általában befagyott és szinte mindenütt utat nyitott a túlparti támadóknak, szinte megoldhatatlan feladatot jelentett. A tartomány területére behatolt szarmatákat a két császár és Maiorianus összehangolt hadműveletei csak 379 nyarán tudták kiszorítani Valeriából (Symm., Ep. 1, 95; Sokr., h. e. 5. 6, 2). Ezt követően Gratianus sietve Galliába, Theodosius pedig Thessalonikébe ment. Az utóbbihoz beosztva *magister utriusque militiae* rangban Maiorianus is elhagyta Pannoniát.

Tartományunkban a 70-es évek végének ezt a barbár betörésektől terhes időszakát a Fritigern gótjaitól levált keleti gót—alán—hun népcsoport 380 nyarán történt betelepítése zárja le. A szerző p. 282 sk. exponálta a telepítés helyével kapcsolatban az eddigi irodalomtól körvonalazott két ellentétes álláspontot, és ezek gondos mérlegelése után megítélésünk szerint helyesen tette magáévá azt, hogy Gratianus e népcsoport szállásheleyit Pannonia secunda-nak a Drávától É-ra átnyúló, valamint Valeria-nak déli részein, nagyjából a mai Tolna és Baranya megyék területén jelölte ki. Igen érdekesek azok a régészeti leletek, melyeket ennek a tézisnek további alátámasztására Márok, Beremend és Besence területéről felsorol.

Sopianae e telepítést követően az említett *foederati* környezetébe került. Az aránylag békés együttélést e telepesek és a helyi lakosság között a szerző Valerius Dalmatius személyével példázza, aki a Magnus Maximustól megszervezett Maxima Lugdunensis nevű tartomány kormányzása után a Beremend melletti Ida-major környéki birtokára vonult vissza, s ott bántatlanul élhetett a *foederati* mellett. Nem írhatjuk alá viszont a szerző ama felvetését (p. 283), hogy Dalmatiust Magnus Maximus, amikor elfoglalta Savia és Pannonia secunda egyes részeit, küldhette a Valeriában fekvő — vagy éppen az említett ellencsászártól adományozott — birtokára azzal a megbízatással, hogy az ottani foederatusokat nyerje meg szövetségesül.

Először is, Valerius Dalmatius nem lehetett a 385 táján megszervezett Maxima Lugdunensis első helytartója és Maximus egyik odaadó párthíve. Mindez világosan kitűnhet abból, hogy az Ida-majori *tabula patrocinalis* (D 8987) nem íródhatott 388 júliusa előtt, azaz még Magnus Maximus ellencsászársága idején, minthogy e distichonokban fogalmazott felirat 15—16. soraiban a Dalmatiust patronusként megtisztelő tartomány neve nem *provincia Maxima Lugdunensis*, hanem *provincia Lugdunensis Tertia* formában olvasható, márpedig az e tartománnyal egyidőben szervezett másik galliai provincia Maximus uralkodása idején következetesen *Maxima Senonia* néven szerepel (D 6117, 6117a), 388 után azonban elmarad nevéből a *Maxima* császárjelző és vagy *Lugdunensis Senonia* (ND Oc. 3, 31), vagy egészen röviden *Senonia* (Polem. Silv. 2, 16) néven említődik az írott forrásokban. Ennek figyelembevételével az Ida-majori bronztáblára vésett felirat sem készülhetett 388 július előtt, hanem csak ez után.

Másodszor, a fentebbiek alapján a szóbanforgó felirat legkorábban II. Valentinianus uralkodása egyik évében íródhatott. Ekkor viszont nehezen képzelhető el, hogy a *Lugdunensis Tertia* névre átkeresztelt tartomány patronusául választotta volna éppen azt a helytartót, aki az uralmon levő II. Valentinianus testvérbátyját, Gratianust életétől megfosztó Magnus Maximus egyik odaadó híve és támogatója volt. Ebben az összefüggésben a 388—393 közötti években nem őszinte jókívánságot fejezne ki, hanem a provinciálisok nagyfokú cinizmusára vallana a *tabula* alábbi két sora:

Hinc praefecturae summos ven(e)ramur honores,
hoc te gaudentes omine persequimur.

Hogyan? II. Valentinianus és I. Theodosius uralkodása idején az előbbi testvérbátyját, az utóbbi sógorát láb alól eltevő tyrannus támogatója, Valerius Dalmatius még ilyen szép karrierre számíthatott?

Mindezek az ellenvetések azonban tárgytalanná válnak, amennyiben a pannoniai származású Dalmatius az apai ágon ugyancsak pannoniai II. Valentinianus uralma idején, 388 után töltötte be Lugdunensis Tertia helytartói tisztségét, ahonnan a 390-es évek elején vonulhatott vissza birtokára. A helytartói tevékenység lényeges elemét jelentő igazságszolgáltatásban széleskörű jogi ismereteivel és azok helyesnek ítélt alkalmazásával is rábízott provinciálisok elismerését kiváltó Dalmatius visszavonulása és példamutató helytartósága után viszont reálisan számolhatott II. Valentianus részéről további, nagyobb hatáskörű megbízatásokra, ha nem is mindjárt valamelyik praefecturára.

A javasolt datálástól függetlenül is állítható azonban, hogy a Duna—Dráva szögletében a barbár környezettel a kielégítő *modus vivendi* a 390-es évek elején is fennállott. Ti. az a bizonyos ostromállapot, amelyről Claudianus eltúlozva ír pártfogója, Stilicho tetteit dicsőítő költeményében *(de laude Stil* 2, 191 sq.), nem 380-ban kezdődött. Ez az *obsidio* csak a 396. évre illik, amikor I. Theodosius elhunyta után fiai kezdetben megvonták nemcsak a pannoniai foederatusoktól, hanem a thrákiai diocesisban letelepített nyugati gótoktól is az anyagi támogatást, természetbeni juttatást. Ez utóbbiak ez év márciusában erre felkerekedtek, elhagyták szálláshelyeiket és Constantinopolis elé vonultak, útközben természetesen római szemszögből nézve «fosztogatással» elégítve ki anyagi szükségleteiket. A pannoniai *foederati* nem keltek ilyen hosszú útra, de minthogy településí körzetükben megsarcolható város Sopianae-n kívül alig akadt, a Dráván-túli erőteljesen urbanizált Pannonia secunda és Savia városainak territoriumain kerestek zárpótlást. Ez évben, nem pedig két évtizeden át (!), valójában aligha merészkedhettek ki e városok polgárai, hogy megműveljék földjeiket, gondozzák állatállományukat; nyanez vonatkozhat Sopianae-ra is. Az év vége felé azonban a milanói udvar is változtatott politikáján és lassan visszaállt a korábbi viszonylagos nyugalmi helyzet. Ezt többek között abból is láthatjuk, hogy még ez évben pótadót *(superindictio)* vetettek ki a városi curialisokra és a földbirtokosokra, és az egyes tartományok kormányzóinak kötelességévé tették, hogy a befolyt összeg felhasználásával erősítsék meg városaik védműveit, illetve ahol ezek még nem épültek meg, haladéktalanul lássanak ehhez hozzá. A senatusi birtokokat is érintő pótadó helyes mérvű kivetésének ellenőrzésére 397-ben egy-egy senatori rangú revizort *(peraequator)* küldtek a tartományokba, így pl. Pannonia secunda területére az illustris Fl. Lupus személyében (Cf. A. Chastagnol, Epigraphica 29 [1968] 105 sk.). Mindezek az intézkedések világosan mutatják a helyzet normalizálódását Pannoniában. És ekkor Sopianae is fellélegezhetett.

A szerző p. 283 az I. Theodosius halála utáni évekre, vagy inkább röviddel a századfordulót követően számol a város elnéptelenedésével és a gazdátlanná vált épületek pusztulásával. E jelenségek egyik kiváltójaként Alarich 401. évi hadmenetét jelöli meg. Ez azonban még feltételesen is aligha vehető számításba, minthogy Alarich a Sirmium—Emona útvonalon, tehát még a Drávától is jó délra vezette ekkor népét Italiába (cf. Prord., Get. 147 és It. Ant. 259 sk.). Riadalmat természetesen ennek a vonulásnak híre szakabbra is kelthetett. — Pár évvel később azonban valóban pánikszerű elvándorlást váltott ki a Radagaisus vezette több százezres tömegre becsült népmozgalom várható elindulásának már a csupasz híre is, mivel e néptömeg vezetőjéről többek között olyan hírek keltek szárnyra, hogy «*omnem Romani generis sanguinem dis suis propinare devoverat.*» (Oros., 7. 37, 5). Savaria keresztényei is ez elől menekültek ekkor Quirinus vértanú ereklyéivel Italiába.

Sopianae vonatkozásában a szerző p. 284 elsősorban a lakosság felső rétegéhez tartozók, a katonák és hivatalnokok eltávozásával számol, míg az alsóbb népréteghez tartozók egy részének további ittmaradását feltételezi. Utal ezzel kapcsolatban arra, hogy az István tér 12—Geisler E. u. 14 alatti temetőrészt még az 5. sz. első évtizedeiben is használták, a XIII. sz. sírkamrát pedig ez idő tájt építették át kápolnává. Érdekes ezzel a jelenséggel összevetni a Mecsektől É-ra fekvő Iovia sorsát, ahol a klérus és vele együtt lakosnyára a hívők jelentős része is, akárcsak Savaria esetében, de valamivel később, a 412-ben hagyhatta el a várost és keresett oltalmat Aquielia falai mögött. Az Amantius-féle liratban (ILCV 1061a) e püspökkel kapcsolatban olvasható *depos(itus est) verbum* egyanis azt az értelmezést is megengedi, hogy az említett egyházfőt, akinek tényked 397—9-ig követhető, közvetlenül a *translatio* után helyezték 413 áprilisában örök nyugalomra Aquileiában. Cf. ILCV 1043, amely utal arra, hogy Mediolanum még 361 előtt keleten száműzetésben elhunyt orthodox püspökének, Dionysius-nak földi maradványait Ambrosius pontificatusa első éveiben Mediolanumba hozatta és a hitvalló püspök teteme városban 374. dec. 1-én *depositus (est)*.

Rátérve ezek után a könyv IX. fejezetére (285—301), amely alcíme szerint történeti vázlat kíván lenni, és a Sopianae későrómai népességének továbbélésével kapcsolatos problémakört tárgyalja az 5. sz.-tól a 12. sz.-ig, ismertetésünk rövidebbre fogását meg-

könnyíti, hogy e különben komoly érdeklődésre számot tartó fejezet lényegében a szerző két korábbi dolgozatát fűzi — egy monográfia esetébe teljesen érthető módon — egymáshoz. A korongos fibulák részletes tárgyalásával induló, majd a Karoling-kori kereszténységről szóló rész (285—296) kisebb módosításokkal a Beiträge zur frühmittelalterlichen Gesch. von Pécs (ActaArchHung 25 [1973] 307 sk.) újbóli, angol nyelven való közreadása, míg a *cella trichora* függönyfestését tárgyaló szövegrész (299—301) szinte változatlanul olvasható a FA 23 (1972) 204 sk. lapjain.

A fejezet újonnan írt kéthasábos bevezető része lokális szempontból helyesen értékeli a Pécs—Üszögpusztai hunkori és a Vidimer gótjaihoz kapcsolható Zsibót—Domolospusztai leletegyütteseket. Ez utóbbi kapcsán Sopianae vonatkozásában is számol arianus keleti gót környezettel, ami a város keresztény kultuszépületeinek további igénybevétele mellett szólna. Régészeti bizonyíték erre sajnos még hiányzik, és arra sincs semmiféle adatunk, hogy a Vidimer-gótok ekkor már arianus keresztények voltak. Mindenesetre ez az «arianus» keleti gót környezet, illetve részben jelenlét alig másfél évtizedig vehető számításba, minthogy Vidimer gótjai 470-ben elhagyták Pannoniát és Noricumon keresztül Italiába, majd innen Glycerius császár unszolására Galliába vándoroltak, ahol azután csatlakoztak a nyugati gótokhoz. Egy rövid emberöltővel később Theoderik keleti gótjai ismeretesen birtokba vették az egykori Pannonia Dráva—Száva közti területeit, és a langobardok magatartását is figyelembe véve több, mint valószínű, hogy Theoderik italiai királyságának hatalmi szférája a Drávától É-ra fekvő terület egy részére, többek között Sopianaera és vidékére is kiterjedt. Ezen 504 és 536 közötti aránylag békés évtizedeket szem előtt tartva, felveti mármost a szerző, hogy a *cella septichora* is e keleti gót uralom idején, a 6. sz. elején épült. Meglepő állítás, minthogy a szerző egy korábbi helyen (p. 211) a 4. sz. első felére keltezte azt a kerek ólom tükörkeretet, amely a *cella septichora* törmelékébe ásott női sír egyik mellékleteként került elő. Az említett keltezés alapján, amelyet különben a keret díszítése támogat, és mivel a szóbanforgó lelettárgy készítési és földbekerülése között aligha számolható több, mint 1—2 generációs idővel, a *cella septichora* aligha épülhetett később a 4—5. sz. fordulójánál.

E bevezető részt követően tér rá a szerző a Pécs—Gyárváros temetőjéből számon tartott korongos fibulákra, valamint az ezekhez kapcsolódó történeti kérdések tárgyalására. Korábbi alképzeléseinek megfelelően e fibulákat a 6. sz. második felében a késő-római-bizánci fémműves hagyományokat megőrzött sirmiumi, esetleg sisciai műhelyekben keletkezett készítményeknek ítéli, amelyek azonban részben a 7. sz.-ban kerülhettek sírmellékletként a földbe. Viselőik nem a helyi késő-római népesség leszármazottjai voltak, hanem «a mobile people, who settled in the neighbourhood, not in the Roman city, and whose ethnicity cannot be more closely determined» (p. 290).

E temető központi részétől vagy 300 m-re F. F. 1961-ben ennek további 29 sírját tárta fel, és e mindmáig közöletlen emlékanyag ismeretében e soros elrendezésű sírmező használatát a 6. sz. végétől a 9. sz.-ig folyamatosnak ítéli (p. 293). Lényegében tehát egy avarkori temetőről volna itt szó, amelynek kezdeti szakaszával egyidőben használták a Pécs-Köztemető területén és a Cserkúton feltárt temetőrészeket. E három temetkezési hely topográfiai elhelyezkedéséből következtetve újólag helyesen mutat rá arra, hogy az ezeket használó népcsoportok ellenőrizték a Sopianae-n is átvonuló és stratégiai szempontból fontos útvonalakat (p. 292).

A fentebbiekben körvonalazott kérdéscsoportok tárgyalásánál felhasznált irodalom 1970-ig teljesnek mondható; hiányosabb a következő évek irodalma. Így pl. nem került felhasználásra L. Barkóczi, JRZM 1971 (1974), 179 sk., I. Bóna, ActaArchHung 23 (1971), 265 sk., különösen 294 sk., H. Bott, B. J. 1978, 201 sk., különösen 234 sk., stb. A fejtegetések kiinduló pontjaként szolgáló korongos fibulák közül jó lett volna a relief-ábrázolásúak egyikét fényképen újólag közreadni. A tárgyalásnál analóg darabokként bevont Keszthely Sörházkert-i, a Fenékpuszta, *horreum*-melletti 12. és a Nagyharsány 60. sírból származó korongos fibulák ábrázolása pedig pontosabban meghatározható. Az említett két első lelhelyről származó korongos fibulán az ikonográfiai megítélés szerint aligha vitathatóan nem Szt. György és a sárkány, hanem Bellerophon és a Chimaira ábrázolása látható, a nagyharsányi példányon pedig a lovasalak feje körüli nimbusz és a kígyófarkú Chimaira kígyóvá alakítása ugyancsak vitathatatlanná teszi, hogy ez már ikonográfiai megfogalmazásában is Szt. György és a gonosz kígyó (de még nem a sárkány) ábrázolása kíván lenni. — A Pécs—Gyárváros-sírmezőnek 1910—12 közötti évek földmunkálatainál előkerült régészeti leletanyagában két példányban is szerepel egy többalakos ábrázolás, amellyel rokon darabok a Keszthely Sörházkerti temetőből és a Fenékpuszta, *horreum* 14. sírjából ismertek. A keszthelyi és a Pécs—Gyárváros-i korongos fibulák esetében az ábrázolás helyes leírását és értelmezését megítélésünk szerint már A. Alföldi, ESA 9 (1934), 294 sk. megadta. A pécsi fibulánál legfeljebb a *crux Graeca* helyett

nérlegelhető a latin kereszt. Ugyancsak A. Alföldi, i. m., Taf. III. 7 közölt fényképen a Pécs—Gyárváros-sírmezőről egy monogrammos pecsétgyűrűt, a szöveges részben azonban feloldási javaslat nélkül. E gyűrű lenyomatában az eddig még meg nem fejtett monogrammatikus rövidítés *A(ntistes?* vagy *-colythus?) D(omini) n(ostri) Christi* formában oldható fel. A Christogramm szöveges feloldására l. ILCV *passim*.

E monogrammos gyűrű egykori viselője azonban aligha lehetett egyike azoknak az írástudatlan pannoniai papoknak, akikre a 796 őszi «dunaparti» zsinat utal (cf. p. 293 és n. 122). Érdekes gondolat viszont, amely hazai irodalmunkban különösen Székely Gy. írásaiban már ismételten felvetődött (l. pl. TBM 12 [1957] 12), Acta Ant 21 (1973) 33 sk.) hogy Pécsett a 9. századi Karoling-kori település a Székesegyház körüli területre tevődött ki. Régészetileg valóban erre utalhat pl. a VII. sz. sírkamra római kori padlószintje felett vagy 60 cm-re észlelt hamu- és faszénmaradványokkal kevert meszes réteg és az innen előkerült 9—10. sz.-i kerámia (l. erről részletesen F. F. AÉ 89 [1962] 33 sk.), vagy a Felső Sétatér K-i bejárata előtti késő avarkori sír (A. Kiss Avar cemeteries . . . 1977, 91 és Pl. LXI. 3). A jelenlegi Székesegyház köré és annak szomszédságába települt avaro-szlávnak télt népesség nevezhette el telephelyét a még fennálló és újólag használatba vett sírkamrák, kápolnák száma után «Ötegyház"-nak, ami azután latinra fordítva mint *Quinque Basilicae*, illetve *Ecclesiae* tűnik fel a 9. sz. második felének írott forrásaiban.

Egyik korábbi dolgozatában (ActaArchHung 11 [1959] 415 sk.) a szerző még erre az időre tette a *cella trichora* második kifestését. A későbbiek folyamán ennek időrendi behézségeit, a kufita-jegyes függönyfestés ilyen korai időre datálásának *filius ante patrem*-voltát felismerve, könyvében most már helyesen — mint már ezt korábban is javasoltuk (Szépművészet 1942, 147 köv.) — a 11. sz.-ra keltezi a második kifestést (297 sk.).

A könyv szöveges részét X. fejezetként kevés kivétellel a szerző pécsi ásatásaiból származó textil-, fa- és egyéb anyagokról neves kutatóktól közölt anyagvizsgálatok közreadása zárja 39 tételben (302—304). Ezek közül a rövidség kedvéért csupán kettőt említenénk külön is fel. Az egyik a vitatott lelhelyű ún. pécsi ékszerládika, amelynek anyaga nem cédrusfa, hanem a DNy-Pannoniában otthonos vörösfenyő (J. Stieber). Így módon a xylotomiai vizsgálat is megerősítette, amire különben Siscia városnak a ládiavereten szereplő allegorikus ábrázolása is már elég világosan utalt, hogy a ládika Pavia tartomány említett székvárosában készült. A másik az a roppant érdekes és említést igénylő adatközlés, hogy az István tér 12—Geisler E. u. 14 alatti temetőrész 82. sz. sírjának halottja krónikus ólommérgezésben szenvedhetett. Az anthropológiai vizsgálatot végző Lengyel I. megítélése szerint ebből az elhunyt foglalkozására, ólomtartalmú festékkel dolgozó festő vagy keramikus voltára lehet következtetnünk. Hozzáfűznénk: a feltárt 104 síros temetőrészben egyedül ennek a férfiúnak kőfalas sírját díszítette a belső oldalakon többszintű falfestés (l. p. 119 sk., és fig. 79b), — ami eszerint talán nem is egészen véletlen.

Az I—X. fejezeteket követi a szövegben gyakrabban használt rövidítések jegyzéke, majd p. 309 sk. bő bibliográfia, amely 1972-ig majdnem teljes, a következő öt év már igen hiányos, az 1977 utáni évekre vonatkozólag pedig teljesen elapad, ami a kézirat végleggé hosszú átfutási idejét tekintve érthető, és nem a szerző hibája. Kevésbé indokolható egy földrajzi, illetve lelhelyekre utaló, valamint egy ún. tárgyindex vagy legalább e kettőt összefogó általános index hiánya, ami a munka használhatóságát igen nagy mértékben megnehezíti.

A fotódokumentációként csatolt 72 tábla általában kielégítő, bár akad néhány, amelyen semmi részlet nem vehető ki. L. pl. Pl. XXXV. 8: középen egy szabálytalan, érek folt. Ez lenne Traianus Decius nagybronz érme? Vagy Pl. LII. 7, amellyel vö. fig. 9. 10, n. 8. Zavarólag hat továbbá a hagymafejes fibulák nem viseletüknek megfelelő helyzetben való közlése, vagy az edények olykor megtévesztően rossz körülvágása (Pl. XI).

Összegezve: a szerző közel 20 éves ásatói, leletmentési munkásságával igen jelentős értékben gazdagította Sopianae római kori és honfoglalás előtti múltjára vonatkozó ismereteinket. Kutatásai eredményeiről többnyire már korábban is tanulmányokban, tekezésekben számolt be. Ezek közül nem egyet kisebb módosításokkal érthető módon könyvébe is átvett, amely így Sopianae-kutatói szintézisének, és megfelelő kritikával további kutatások bázisának tekinthető.

NAGY TIBOR

KÖNYVSZEMLE

JÁNOS HARMATTA: ACTES DU VIIe CONGRÈS DE LA FÉDÉRATION INTERNATIONALE DES ASSOCIATIONS D'ÉTUDES CLASSIQUES. Publiés par ~. I—II. Budapest 1984. Akadémiai Kiadó. 464, 612 pp.

A FIEC Budapesten tartott, VII. Kongresszusáról már volt szó e folyóiratban annak idején (AntTan 27 [1980] 281—2), ezért erre most nem térek ki. Az előttünk fekvő két terjedelmes kötet tartalmazza az összes előadásokat, ill. rövid korreferátumokat (két kivétellel), K. Dovernek a megnyitó teljes ülésen tartott előadását, a záróülésen tartott beszámolókat az egyes tagozatok munkájáról, valamint a megnyitó és záró felszólalásokat. Örvendetes, hogy a kongresszus teljes anyaga megjelent, benne számos kiváló tudós nagyfontosságú megnyilatkozásával. Az alábbiakban megkísérelem az egyes előadások főbb kérdéseit és gondolatait vázolni.

A Kongresszus megnyitó teljes ülésén tartott előadásában K. Dover (Oxford) a görög kultúra sajátos helyzetét és értékeit boncolta, egyfelől abból a szempontból, hogy mi újat hozott a Kelethez képest, másfelől abból, hogy miben áll sajátos értéke számunkra. Kétségkívül először mondtak ki dolgokat: demokrácia, logika, kritikai történetírás, vallási szkepszis. Mindezekben közös a tekintélytisztelet hiánya, a szabadság valamitől és valamire. Bizonyos előzményei azonban vannak ennek a Keleten is. Sajátosan görög vonásnak tekinthető viszont a nyelv esztétikumának megragadása: ismétlés és változatosság, pleonazmus és szűkszavúság, szószerintiség és képletesség egyensúlyának elérése. E tekintetben még valószínűleg termékeny összevetési lehetőségek kínálkoznak a Kelet irodalmaival.

I. tagozat: Az archaikus Görögország i. e. 650 és 550 között

G. Nenci (Pisa) előadásában három kérdéskörrel foglalozott: a) A nemzetközi politika főirányai (meghatározó tényezők; a szomszédok, a betelepedő idegenek, a távolabbi népek; cél: a saját identitás megvalósítása; a politikai elkötelezettség mint követelmény — a semlegesség árulás). b) A megvalósítás feltételei és módjai (a nyelv kérdése, a kéryxök mint tolmácsok; a szerződések fejedelmekkel; a Mermnadák). c) A görögök magatartása mások irányában (az igazi diplomácia a kisázsiai görögök és a lydek közti kapcsolattal kezdődik; a kereskedelmi kapcsolatok és a pénz szerepe; kapcsolatok a barbárokkal a gyarmatosítások során; kapcsolatok a görög városok között; belpolitika és külpolitika kapcsolatai.

R. Ghirshman (Páris) élete utolsó előadásában (két nappal az előadás után szívroham következtében elhunyt) a skythák és a kimmerek történeti helyzetének különbségeiről szólt. Míg ti. a skythák előnyomulásuk során a nagy ázsiai kultúrákkal kerültek kapcsolatba, s így jelentős államokat alkottak, a kimmerek a kevésbé fejlettekkel, s Kisázsiából kiszorulva a déloroszországi népekbe olvadtak.

P. Oliva (Prága) azt fejtegette, hogy a tyrannosok nem társadalmi reformerek voltak, hanem egyszerűen kihasználták a társadalmi feszültségeket a saját hatalmuk növelésére. A három athéni «párt» három regionális csoport. A tyrannosok arisztokrata ellenfelekkel szemben léptek fel, tehát szükségképpen a démosra támaszkodtak, közvetve azt támogatták. Szerepük a kultúra fejlődésében jelentős, de nem feltétlenül úttörő, a nagy építkezések már korábban megindultak. A szobrászatban nincsenek társadalmi rétegekhez köthető stílusok, a mitológiai ábrázolásoknak viszont vannak bizonyos kitüntetett alakjai, mint ahogyan a kultuszban is Dionysos alakja előtérbe kerül.

M. Chambers (Los Angeles) két kérdéssel foglalkozott: *a)* Kik támogatták Peisistratost? (Általában a szegények). *b)* Milyen eszközökkel támogatta híveit? (Egyfelől földosztással, amire ugyan nincs közvetlen adat, de a feltevés kikerülhetetlen, mert később nem volt földosztás, viszont paraszti szegénység sem volt; másfelől ún. Wappenmünze-ket adott, ami a vagyon felhalmozásának eszköze volt.)

A. Piatkowski (Bukarest) arra mutatott rá, hogy Dionysos-kultusznak nemsak a dráma, hanem a líra, elsősorban a karlíra vonatkozásában is megvolt a maga ontossága.

Hahn I. (Budapest) abból indult ki, hogy bár a mykénéi korból eredő királyi földulajdon (temenos) az archaikus kor elején még megvolt, ez a fajta birtok a királyság egszűnésével egy másik rendszerbe tagolódott bele. Az archaikus kor tulajdonjogi felogása szerint minden tulajdon forrása a polgárok közössége, a koinónia tón politón. redetileg minden temenos is a néptől való; a templomi tulajdon is közvetetten polisulajdon, amelyet kultikus célokra engedtek át; s a kollektív tulajdon harmadik formája, démos-föld, már nevében is jelzi a tulajdonost, attól függetlenül, hogy ez is kisorsolható agy más módon kiadható volt. (Ez a föld többnyire gyenge minőségű volt, a polis terülének szélén feküdt.) A föld másik része a polgároké volt. Aki ezt a földet elvesztette, nem hetett a koinónia tagja. Ezt is a közösség adta, vissza is vehette, de a polis nem renelkezhetett vele. Beleszólhatott a tulajdonjog átruházásába, de nem a gyakorlásába. tulajdonos azonban csak akkor teljes jogú tulajdonos, ha joga van az inter vivos átuházásra is. A piacgazdálkodásban ez nélkülözhetetlen szükség, ahol viszont nincs piac-. azdálkodás, ott védeni kell a földet, hogy tulajdonosa ki ne essék a közösségből s ez a édelem az inter vivos átruházás korlátozása formájában történhetik. Amikor tehát ulajdont védik, a polgárjogot védik. A védettségnek több foka van, lényegében az arisz-krácia földjeit jobban védik, mint a kistermelőkét. Ezeket a viszonyokat tovább bonyotja a birtoklás, ahol a birtokló valamilyen formában bért fizetett, de nem volt tulajdonos. tulajdonosok a koinónia tagjai («társtulajdonosok»). A birtokosok közt is többféle ategória volt lehetséges (hódítás: a hódítók a tulajdonosok, a meghódítottak birtokosok; jándék» szolgáltatás fejében). A gyarmatokon egyenlő klérosok, egyenlő jogok, amiből y egalitárius szemlélet fakad, s ez az anyaországokra visszahatva az isonómia és a földztás gondolatát szüli. Az egalitárius szemlélet két polisban érvényesült eltérő módon, teljes mértékben: Spártában (földosztás egyenlőségi alapon a II. messénéi háború án) és Athénban. Itt a kevésbé védett kisparaszti földeket kisajátították, a parasztok rtokosok lettek, ez a «szolgaság» (thés-ség, pelatés-ség), s mint ilyenek eladósodtak. A nép zetői a függést adósság címén rabszolgasággá akarták változtani. Velük szemben viszont tott a spártai és a gyarmati egyenlőség. Solón jelentősége ebben a helyzetben abban állt, gy a birtoklást tulajdonná változtatta, a parasztok tulajdonosok lettek, és így függéseik rhét lerázták: megszűnt a védett és nem védett tulajdon, ill. a tulajdon és a birtoklás ilönbsége. A gazdasági nivellálás társadalmit is jelentett: a tulajdon nem döntő a polrjog szempontjából, a vagyontalanok is tagjai a népgyűlésnek. Korábban a tényleges ulajdonosok voltak a polgárok, most a polgárok tényleges vagy potencális tulajdonosok döntő a leszármazás.

G. Roux (Lyon) azt a kérdést vizsgálta, hogy a két nagy Apollón-szentély közül iért Delphoi lett a nagy központ, noha Délos számára minden lehetőség és feltétel va volt. Okát ennek abban látta, hogy Delphoi nem keltette fel senki féltékenysét, Délos pedig mindig valamilyen hatalom (kár, minósi, naxosi, athéni, samosi) árékában volt.

E. W. Kase—G. J. Szemler (Chicago): Az I. szent háború (krisai háboru) jelentéklennek látszó helyi viszályból azért lett jelentős háború, mert Thermopylainél még nem lt meg az átjárás lehetősége, s mert — mint az előadóknak a helyszínen végzett régészeti dtani és helyrajzi kutatásai kimutatták — a Thessaliából a korinthosi öbölhöz vezető járó Viadhatestől indult ki, s az Oiti — Kythinion — Amphissa vonalon haladva a krisai ölnél érte el a tengert, Thessalia déli kapcsolatainak és befolyásának biztosítása szemntjából tehát ennek birtoka és ellenőrzése döntő fontosságú volt.

F. Graf (Zürich) a Phrygiából kiinduló Kybelé-kultusz nyugati irányú terjedésének enetét mutatta be a régészeti adatok elemzése alapján.

J. N. Bremmer (Utrecht): Vannak adataink fiatal, ellenkező neműnek öltözött pokról. Ez a szokás a beavatási szertartásokkal lehet kapcsolatos. A papokat a pubertás zdetén választották, s az ellenkező neműnek való öltözés az avatás végső periódusában rtént. Ekkor ő volt a vezetője a fiatalabb beavatandók (ötven tagból álló?) csoportják. (Ez él talán az ötventagú kar szokásában?)

W. Schindler (Berlin) azt bizonyította, hogy a korfui Artemis templom oromcsoportha a középső Gorgón-főjében Artemist látjuk, jól értelmezhető. Az ábrázolás nem hetegén, hanem egy cselekmény folyamatát sűríti, hasonlóan a vatikáni Exekias-amphora oskuros-ábrázolásaihoz. A lényeges az alakok egymáshoz való viszonya, a vonatkozásdszer. Ez az ábrázolásmód a 7. században kezdődik, s ez figyelhető meg a korfui nplom oromcsoportján is. Artemis potenciálisan olymposi, harcostárs, távol a harctól is elmetes. Alakja még a Gorgónéval keveredik.

M. Fernandez-Galiano (Madrid) az utóbbi évtizedek Sapphó-kutatásainak kritikai szemléjét adta. A Sapphó-kör fiatal leányok együttese, középen a költőnővel, aki tanító, papnő, idősebb testvér, szerelmes. Ezt elszellemiesíteni nem szabad, de az ellenkező végletet is kerülendő. Az előadás nagyobb részét egyes költeményekhez (töredékekhez) fűzött megjegyzések tették ki.

B. Gentili (Urbino) előadásában először a költői ihlet kérdéséről szólt. A költő egy örökség letéteményese, melyet egy kívülről jövő felszólításra idéz fel, s ez a megszólítottság az ihletben nyer kifejezést. Idézi a 18. századi olasz rögtönző költészetet, amelynek leírásaiban az ihletettség állapotát élénken és részletesen festik: az ihlet az előadás valóságos, megélt eleme. Ez valószínűleg mindig így van, mikor az alkotás közönség jelenlétében történik. Az archaikus költő vagy dícsér, vagy gáncsol.

J.-P. Vernant (Páris) arra mutatott rá, hogy míg a halál utáni elismerés, ill. gyalázat kifejezései és a cselekedetek a hérőikus-epikus felfogás szerint összefüggenek (hírnév — hőst megillető temetés, ill. gyalázat, a holttest meggyalázása), Simónidés más nézetet vall, azt tartja teljes dícséretre méltónak, aki él, s bár nem tökéletes (csak az istenek azok), de nem tesz készakarva rosszat, hanem azt, ami hasznos a városnak. Ami Homéros vagy Tyrtaios szerint a halálban megdicsőült hősnek jár ki, Simónidés szerint kijár mindenkinek, aki nem tett olyan rosszat, amiért ő tehető felelőssé.

A. J. Podlecki (Vancouver) hangsúlyozva, hogy a korai Spárta nem volt a költészettől idegen, sőt, még az 5. században sem tartják feltétlenül ilyennek, a Gymnopaidiára vonatkozó korai adatokat elemezte.

J. Carrière (Toulouse) arról szól, hogy a korai elégiának közéleti funkciója volt (harci: Kallinos, hazafias: Mimnermos, polgári: Solón, ideológikus-didaktikus: Theognis), vagyis az elkötelezett cselekvés költészete volt.

W. Rösler (Konstanz) azt a nézetét fejtette ki, hogy a korai líra erősen szóbeli hagyományozású volt, és így széténeklésnek állandóan kitett. Ezt szemléltette egy skolionná vált Alkaios-költemény-részlettel.

A. M. Bowie (Liverpool) szemben a Lobeltől és Pagetől képviselt nézettel azon a véleményen volt, hogy Sapphó és Alkaios nyelve nem a lesbosi beszélt nyelv, amely bizonyos esetekben epikus elemekkel keveredik, hanem egészében egy régi lesbosi epikus nyelv vagy annak folytatása, melyet a metrika tartott fenn. Az epikus formák tehát nem biztos, hogy epikus kölcsönzések.

J. Knobloch (Bonn): *θεμόω* < **θέμος* (lat. situs) 'Grundbalken', 'Kielbalken' (ami le van fektetve), *θεμόω* = **θέμος*-szal bánok, 'den Schiffkiel wenden'.

A. M. Komornicka (Varsó) Pindarosnak és Platónnak a költészettel kapcsolatos bizonyos nézeteit (az ihletről, ill. a költészet igazságáról) vetette össze, s főképpen azt tartotta kiemelendőnek, hogy míg Pindaros a költészetben eszközt lát arra, hogy az, mint az igazság hordozója, az embereket kegyesebbé és erényesebbé tegye, Platón a költészetben a veszélyt, az igazság elhomályosítóját látja: a költők nem tudják az embereket erényesebbé tenni.

I. Banu (Bukarest) azt fejtegette, hogy a bűn és a kozmikus terméketlenség összefüggésének hite mögött milyen elképzelés rejlik: az emberi társadalmi viszonyok kozmikus kivetítésének következtében egyszerre életerő és életrend (erkölcsi rend), ha valaki az utóbbit megsérti, az első is károsul. E gondolat kicsengése a pré-sókratikában is kimutatható.

M. L. West (London) előadásában az archaikus görög zene kérdéseit tekintette át, közelebbről hármat: a hangszereket, a ritmust (erre a metrikából következtethetünk), végül, legrészletesebben a dallam (módok és nemek) kérdését. Ez utóbbiak valószínűleg mind egy közös (enharmonikus) alapforma változatai. A módok eredetét illetően óvatosságra intett: nem biztos, hogy a lyd, phryg, stb. csakugyan e népektől ered, s nem csak a görögök érezték valamelyik módjukat a lyd vagy a phryg zenéhez hasonlónak.

J.-P. Morel (Aix en Provence) a legújabb, részben még (akkor) publikálatlan eredmények figyelembevételével tekintette át a 7.—6. századi itáliai görög befolyás kérdését, különösen három vonatkozásban: *a)* A görög befolyás a művészet és a kézművesség terén (a keleti görög import immár vitathatatlan ténye; az Aristonothos váza 650 körül — egyfelől (bevándorolt fazekas műve), és az etruszko-korinthoszi vázafestészet (névtelen etruszk művészek alkotásai) — másfelől, ill. az átvétel, hasonítás, alkalmazás legkülönfélébb változatai a kettő között. *b)* A görögök jelenléte a települések peremein Közép-Itáliában: Róma, Gravisca, Pisa. *c)* A görögök az itáliai társadalmakban (itt is a «peremeken», akár üzletemberek, mint Sóstratos, akár előkelő menekültek, mint Démaratos, akár névtelen kisemberek: érvényesülnek, de jövevények maradnak). Mindenesetre, s ez az elmúlt évek kutatásainak egyik legfontosabb tanulsága, a változatosság minden vonatkozásában igen nagy.

B. Hodorkovskaja (Moszkva) azt fejtegette, hogy az italikus feliratokon található
ontozás egyfelől szintagmatikus egységeket különít el, másfelől azonban szóelemeket is,
mi rituális szövegekben a helyes olvasást segítette.

II. tagozat: A mediterrán világ a hellénizmus korában

E. G. Turner (London) bevezetőben azt hangsúlyozta, hogy Menandros nem a
zokatlant tünteti fel tipikusnak (mint azt némelyek vélik), hanem elfogadja a szokatlant
int adottságot, s azt nézi, mi következik abból. A «szokatlan», a sztereotipiák megfor-
ítása, ezen kívül komikai és jellemábrázolási lehetőségeket is kínál. Ezeket a lehetőségeket
izsgálta azután az előadás, különösen a Misumenos esetében (a magát kizáró szerelmes,
ki méghozzá katona; Krateia ellenszenve mélyen indokolt a kard miatt stb.). Krateiának
hrasónidéshez való viszonya azonban más, érzelmi és jogi kérdéseket is felvet (mondhat-e
emet, mint rabszolga? rabszolga-e vagy már felszabadított? a férfivel, esetleg férjével
emben ki lehet kyrios-a, aki érdekeit képviselheti, vagy ő — új vonás! — a maga ura?).
itathatatlan azonban, hogy a szereplők magatartásában, döntéseiben az emberség fontos
erepet játszik (hasonlóképpen az Epitrepontes-ben), s ez megint Menandros új világára
llemző.

K. Treu (Berlin) az 5. század világa és a Menandros ábrázolta világ közös vonásaira
ívta fel a figyelmet (rabszolgaság, a polis, mint a társadalmi lét alapja, a patriarchális
alád, a családon kívül is feltétlen férfiuralom, a nők helyzete ennek megfelelő, az erkölcsi
tékek változatlanok, a vallás hagyományos, a munka értékelése hasonló, mint korábban).

H. Lloyd-Jones (Oxford) a hellénisztikus költészet egyes kérdéseivel foglalkozott.
lőljáróban ismertette a P. J. Parsonsszal közösen készített, akkor még csak megjelenés
ött álló Supplementum Hellenisticum-ot, majd áttért egyes konkrét kérdések tárgyalá-
ra. Szembeszállt azzal a felfogással, mely szerint Kallimachos és Apollonios Rhodios
özött ellentét volt; szólott a görög nyelvű zsidó epikáról és annak egyes szövegkritikai
rdéseiről, majd részletesebben tárgyalta a hellénisztikus költészet esztétikai sajátságait,
cáfolta azt az azzal kapcsolatban elterjedt vélekedést, mely szerint ez a költészet, bár
ellemes, raffinált, csillogó művészet, de hideg, másodlagos, mesterként — a mondotta-
t egyes szöveghelyek elemzésével támasztva alá.

J.-M. Bremer (Amsterdam) a papiruszok és az idézetek statisztikai adataival
azolta azt az általánosan elfogadott, de adatokkal soha nem bizonyított nézetet, hogy
Phoinikiai nők Euripidés legnépszerűbb darabjai közé tartozott.

J. van Sickle (New York) Kallimachos Aitia-ja 3. és 4. könyvének és Vergilius
loga-gyűjteményének felépítését elemezve arra a következtetésre jutott, hogy ez
óbbi gyűjtemény darabjai az ellentétesség és hasonlatosság alapján egymás mellé állít-
egyetlen téma változatai, tehát valójában a könyv terve volt az elsődleges, s ennek
gfelelően születtek a költemények.

G. J. D. Aalders (Huizen) azt fejtegette, hogy polis és nagyterületű állam között
ellenisztikus politikai gondolkodás nem tett különbséget, a kettőt nem viszonyította
ymáshoz. A király a megtestesült törvény, a számadásra nem kötelezett hatalom, tehát
lyzetét a régi polis-eszmevilág kategóriáiban határozzák meg és erkölcsileg minősítik,
yancsak a régi szokás szerint. Talán Polybios érzett meg valamit a különbségből, de ő
n fogalmazta meg elvileg. Mindennek oka *a)* forrásaink görögök, hellénocentrikusak,
a görög államelmélet alkotmányos és erkölcsi szempontból vizsgálta a kérdéseket, *c)* a
lisautonómia látszatra fennmaradt.

R. Müller (Berlin) a korai stoa államfelfogását boncolgatta. Zénón utópiája a való-
os helyzet megváltoztatását célozta, de nem volt, nem lehetett «világállam», mert Zénón
nden államot fel akart számolni. A későbbi stoa kosmopolita kozmikus-metafizikai
reteket öltött, a gyakorlatban pedig a fennálló helyzethez igazodott, ez utóbbit ti. csak
sodlagosnak tartotta a kellő helyzethez képest. A politikai életben való részvételt
tően is tartózkodó volt, ill. azt csak megélhetési formának tekintette. A korai stoa
át hozzájárult a polis-állam felbomlásához, a különbségek eltűnéséhez, de társadalmi-
itikai programot csak a közép-stoa adott.

H. Kreißig (Berlin) a földátengedésnek a hellénisztikus Keleten meglevő gyakorla-
ól szólott. A földet a király nemcsak a hellénisztikus Keleten adta át, hanem más
lénisztikus államokban is, mert ez Makedóniában is, a Keleten is régi hagyomány volt.
átengedésnek különféle formái lehettek. Meg kell különböztetni az eladást, ill. elajánl-
ozást, ami a földnek a királyi birtokból való kikülönítését jelentette, és a haszonélve-
átengedését, amikor a föld a király tulajdonában maradt. Aszerint, hogy kinek enged-
át a földet, különböztettek meg mindkét kategóriában különféle földeket (gé politiké,

kléruchiké, hiera stb.). A gyakorlatban ezek összefolyhattak. Mindenesetre ez nem valamilyen egységes politikai cél («feudalizálás») érdekében történt.

G. M. Cohen (Cincinnati) feliratos adatok alapján bizonyította, hogy a telepeseknek a polis-földön kívül is lehetett földtulajdona.

E. Sz. Golubcova (Moszkva) a földbirtoklás terminusainak vizsgálata alapján a kisázsiai anyagban hasonló eredményre jutott.

A. Stefan (Bukarest) azt vizsgálta, hogyan változott a Fekete tenger nyugati partvidékén a görög telepesek és a helyi lakosság viszonya a hellénisztikus korban, míg az egyensúly megteremtődött olyanformán, hogy a görög telepesek elfogadták a hatalmasabb helyi erők védelmét.

A. Henrichs (Cambridge, Mass.) azt bizonyította, hogy a köztudatban Euhémerosnak tulajdonított vallásmagyarázat, mely szerint az istenek eredetileg az emberek számára hasznos intézményeket bevezető vagy fontos dolgokat feltaláló emberek voltak, valójában Prodikostól származik. Ez az elgondolás Hekataioson keresztül hatott a hellénisztikus világban. Euhémeros számára, az uralkodók isteni tisztelete korában egy ilyen elgondolás különösen természetesnek látszhatott. Az elgondolás közvetett hatása azonban az Isis-aretológiákban is kimutatható, akit e szövegek szintén feltalálónak, az emberiség jóltevőjének tartanak. Az ezirányú hatás egyik forrása kétségkívül Hekataios lehetett, de valószínű egy másik is: a Prodikos hatása alatt átszíneződött eleusisi kultusz-szövegek. (Eleusis és a ptolemaiosi Egyiptom között megvoltak a kapcsolatok.)

L. Vidman (Prága) a Lagidák és az egyiptomi kultuszok viszonyát elemezte. Ebben a tekintetben két szélsőséges nézet áll egymással szemben. Az egyik szerint a Lagidák erőszakosan terjesztették az egyiptomi kultuszokat, s az embereknek lojalitásukat ezek elfogadásával kellett bizonyítani, a másik szerint erről szó sem volt, hiszen az egyiptomi kultuszok ott is terjedtek, ahol nem voltak Lagidák. Az újabb leletek óvatosságra intenek. Erőszakról nem beszélhetünk, de az egyiptomi kultuszok sokféleképpen terjedtek (pl. a kereskedelmi útvonalak mentén is), s az emberek sem csak a kényszer hatása alatt fogadhatták el azokat, hanem a lojalitás túlteljesítéséből is.

E. A. Moutsopoulos (Athén) a gyönyörűségek epikurosi osztályozásáról és annak a stóikus erkölcstanban való axiológikus redukciójáról szólt. Az epikureizmus számára a nem természetes gyönyörűségek túl rövidek, a stóikusok számára hiábavalók, de abban közös a két tanítás, hogy az ilyeneket elutasították, mert nem felelnek meg a természetnek.

F. Franciosi (Padova) azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy miképpen jutottak el a görögök a napnak egyenlő hosszúságú órákra való felosztásához.

J. Wolski (Krakó) a parthusok és a hellénisztikus monarchiák, közelebbről a Seleukida Birodalom viszonyát vizsgálta. Az Irán hátországát alkotó törzsek vizsgálatából indult ki, amelyek ellen a Seleukidák terjeszkedési célból ismételt hadjáratokat vezettek. Ezzel a törekvéssel szállt szembe Arsakés és a parnosok, s így indult meg a Parthus Birodalom felemelkedése. Az ellentét ettől kezdve állandó volt, s a mérleg egyre inkább a parthusok javára billent, akik nemcsak katonai erejük folytán érvényesültek mind jobban, hanem diplomáciájuk, hírszerzésük és — I. Mithridatéstól kezdve — ideológiájuk és propagandájuk révén is: Mithridatés a perzsa nagykirályok utódaként lépett fel a görögökkel szemben. A lendületes terjeszkedést csak egyfelől a saka betörés, másfelől a rómaiakkal való szembekerülés állította meg.

M. Zaninović (Zágráb) a Hvar sziget keleti részén levő erődítmény (amelyet az illir királyság korából valónak tart) és a nyugati részen levő kikötő és a mellette 385/4-ben alapított görög (parosi) település régészeti kutatását ismertette.

A. Faber (Zágráb) áttekintette az Adriai tengerben északra irányuló görög hajózás történetét (nem feledkezve meg az Argonauta-monda itteni vonatkozásairól), majd tárgyalta a fontosabb kikötőket, kiemelve, hogy milyen szerepe lehetett az útvonalak kialakulásában a tengeráramoknak.

E. Badian (Cambridge, Mass.) a hellénisztikus világ és Róma kapcsolatait vizsgálta a nemzetközi jog alakulása szempontjából (előljáróban kifejezve, hogy ez a modern fogalom akkor épp úgy ismeretlen volt, mint a közjog vagy a szuverénitás). Az államok közti viták döntőbíróra való bízása a korábbi görögségben is elfogadott gyakorlat volt, ha nem is gyakran vették igénybe. A hellénisztikus korban Róma töltötte be a döntőbíró szerepét. Róma azonban maga is figyelemreméltó változáson ment át. A fetialisok istenmegtorlásra épülő joga a 3. századra fokozatosan formálissá vált, helyébe a Fides eszme lépett. Róma és a gyengébb államok viszonya a patronus és a cliens viszonyának mintájára alakult, ahol a patronus fides-e döntő, vagyis ő határozza meg, hogy ez mire kötelezi őt s mire védencét. Az előadás tenulságos példákkal szemléltette, hogy mit jelentett ez a diplomácia gyakorlatában.

A. Michel (Páris) előadása első részét elsősorban Cicero, De fin. 4, 5ff.-re építette. Cicero a peripatétikus stílusfelfogást követi és ebből a szempontból bírálja a stóikusokat, akik túltömörítők, szavakat szokatlan értelemben használnak, vagy maguk alkotnak új műszavakat, s így nem közérthetők. Bizonyos szempontból azonban követi is őket: a közérthetőség, a consensus a természetnek való megfelelés egy formája. Az érthetőség követelményének tesz eleget, mikor a görög terminusokat a latin felfogásnak megfelelő szóval fordítja (kathékon: officium), a természetnek való megfelelést tartja szem előtt, mikor az elvonatkoztatást elvetve az általánost nem az elvontban, hanem a valóságos viszonyok teljességében akarja megragadni. Az absztraktumoktól való tartózkodás a műszavak formálásában tehát nem egyszerűen a latin nyelv természetéből, hanem Cicero filozófiai felfogásából következett. Az előadás további része Lucretius és Seneca esztétikai terminológiájának egyes kérdéseiről szólt.

A. La Penna (Firenze) a hellénisztikus műfajok római továbbélését tárgyalta. A korai római felfogás a nem közérdekű tevékenységet, a szellemit is, elvetette. Az új költészet, a kis, játékos, változatos műfajok megjelenése (Lutatius Catulus) a római gravitas ellen való lázadás volt. A filológia és a költészet eleinte Alexandriában is elválaszthatatlan volt, s nyilván ez is közrejátszott az utalások művészetének (arte allusiva) kifejlődésében. Ez vezetett tovább a jelképesség irányába. Mivel a stílusnak így különleges fontossága volt a stílusok keverése különleges művészi hatáseszközként szerepelhetett. A római beszélt nyelvhez közelálló költői nyelv, a római valóság és a költők egyén sorsának beszüremlése azonban át is alakította az átvett műfaji kereteket. Catullus 68. költeményének nagy szerepe volt a római elégia kialakításában: az itt megkezdett folyamatot majd Gallus folytatja ki, mint ahogyan a lírában az 51. költemény egyensúlyát egyéni szenvedély és közösségi gondolkodás között majd Horatius viszi tovább. Végezetül az előadó a költői könyv megszerkesztettségének kérdésével foglalkozott, kifejezve azon véleményt, hogy az egységbe foglalásnak ezt a módját, ha nem is alexandriai előzmények nélkül, a római költők fejlesztették ki.

W. Hering (Rostock) néhány szempontot vázolt annak vizsgálatához, hogy hogyan lehetne a római költészet sajátosságait a göröghöz képest megragadni.

Th. Köves-Zulauf (Marburg) Manlius Torquatus, ill. Valerius Corvus híres párbajadalainak leírásait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy egyik sem a másik mintájára készült, hanem két lehetséges héroikus magatartásnak egy-egy párbaj keretébe történtett megfogalmazásai, melyek ezúttal a történetiség igényével lépnek fel.

E. Schuhmann (Lipcse) a feleségek és a meretrixek plautusi jellemzését vette vizsgálat alá. A jómódú, a régi erkölcsöknek megfelelően élő feleségek vetélytársai az önálló vagyont vívó libertinák. Irányukban a férfiak kedvesek, becézők, míg feleségük irányában közelletlenek.

M. v. Albrecht (Heidelberg) az ovidiusi Arachne történetet elemezte. Arachne teljesen emberi szemlélete, mely egyedül a teljesítmény alapján ítél, áll szemben Athéna isteni szemléletével, mely viszont egyedül a hierarchikus szemléletnek megfelelően ítél és ítéli el (illeve) Arachnet. A jellemek és a tragikus végkifejlet már az előkészítésben előre van jelítve. Ovidius mindkét szereplőt nagyonis emberinek, kicsinyesnek ábrázolja, s bár felismeri, hogy Arachne túllépte a maga korlátait, a legteljesebb beleéléssel ábrázolja sorsát.

III. tagozat: a Római Birodalom vége

A. B. Breebaart (Amsterdam) a Római Birodalom kettéválásának okait fejtegette. Közigazgatásilag már Septimius Severus halála után felmerült a megosztás gondolata. A megoszláshoz részben «horizontális» különbségek (különféle területek — különféle előzmények, hagyományok, érdekek, ill. azonos érdekek különféle érvényesítései), részben «vertikálisak» (különféle társadalmi rétegek, intézmények — különféle előzmények, érdekek stb.) járultak hozzá, a frontok és erővonalak azonban sokféleképpen kereszteződtek is, vigyázni kell tehát a leegyszerűsítő általánosításoktól. A két fővárosban két senatus, de míg a római egy hagyományos uralkodó osztály képviselőiből került ki, a bizánci inkább «funkcionáriusok senatusa» volt. A rómaiságra mindkettő hivatkozott, de a barbár népekre való viszonyuk eltérő volt. Az egyház egyfelől összetartó erő volt, másfelől azonban megosztottsága (orthodoxia és arianizmus) bontó erő volt, bár korántsem egyszerűen a Kelet és a Nyugat vonatkozásában. A helyi ellentétek és eltérések viszont másodrendűvé vagy látszattá tették a császári hatalom mindenütt jelenvalóságát. Ezt fokozta a Birodalom részei közti érintkezés nehézzé válása. Végül nem hagyható figyelmen kívül az államalap fokozatos gyengülése nyugaton.

L. R. Scott (Vilas, N. C.) áttekintve a késő császárkori barbárellenes megnyilvánulásokat, Ricimer negatív megítélésének okát abban látta, hogy Ricimer világosabban látta a Birodalom gyengeségét a barbár ellenfelekhez képest, s ennek megfelelően tartózkodóbb volt, mint a rómaiság gőzében élő kortársai, beleértve Anthemiust, s ennek megfelelően járt el, míg azok őt megbízhatatlan barbárnak és árulónak kiáltották ki.

E. Rodón (Badalona) azt fejtegette, hogy a későkori gondolkodásnak számos eleme, melyet jellemzően későinek szokás tartani, valójában jóval korábban megvolt.

W. Liebeschuetz (Leicester) Synesios De providentia-jának datálásával foglalkozott. Szerint Synesios a művet első formájában 399—400 táján írhatta, majd 414-ben vagy később átdolgozta. Ránk ez a változat maradt. A mű egyébként szinte egyedülálló az egyházatyák munkái között, amennyiben nem nélkülözi a humort.

E. M. Štaerman (Moszkva) a rabszolgaság válságáról beszélt. Előljáróban elutasított bizonyos elterjedt nézeteket a válság okait illetően, majd saját véleményét fejtette ki. A császárkori nagybirtokokon, melyek többnyire sok kis fundus együtteséből álltak, a termelékenység akkor nőtt, ha a munkamódszerek tökéletesedtek. Ehhez képzett rabszolgák kellettek volna, de az ilyeneket veszélyeseknek, lázadásra hajlamosabbaknak tartották, s a rabszolgának sem fűződött hozzá érdeke, hogy tudását csillogtassa. Ezt az ellentétet igyekeztek ideológiai, gazdasági és jogi eszközökkel kiküszöbölni, de nem sok eredménnyel. Az ideológiai ráhatások ideológiai ellenhatásokat váltottak ki, a gazdaság kedvezések, ill. a felügyelet szigorítása pedig nagyon megdrágította a termelést. A rabszolgaság csak addig volt kifizetődő, míg a termelési módszerek, a termelőerők színvonala az olyan munkásoknak feleltek meg, akik nem voltak túlságosan képzettek, egyéni kezdeményezésükre nem volt szükség, és állandó kényszer alatt voltak tarthatók. Ha a termelés fejlesztése ennél többet kívánt, nyílvánvalók lettek az ellentétek, amelyek lehetetlenné tették a fejlesztést.

R. Günther (Lipcse) arra mutatott rá, hogy a központ és a periféria (barbárok) közti kölcsönviszony zavartalan működése (a „központ" felsőbbsége) elengedhetetlen volt az antik világ gazdasági, társadalmi és politikai rendjének zavartalan működéséhez. A gótok «szövetségesként» való letelepedése erősen megváltoztatta ezt a helyzetet, a tényleges hatalom fokozatosan a periféria felé tolódott el.

J. Karayannopulos (Thessalonike) két kérdéssel foglalkozott: a) a iugatio — capitatio kutatás mai állása, b) közrejátszott-e a iugatio — capitatio a földműves lakosság röghözkötésében. Először a iugum, ill. a caput jelentését tisztázta, majd ennek alapján vizsgálva a iugatio — capitatio kérdést, arra az eredményre jutott, hogy a iugatio — capitatio egy adóköteles személy minden értékének meghatározott egységek, a iugum és a caput alapján való megadóztatására szolgáló módszer. A második kérdésre egyértelmű nem-mel válaszolt.

J. Blázquez (Madrid) a barbárok ibériai behatolását és annak következményeit tekintette át. A 409-től több hullámban behatoló és a század közepéig a rómaiakkal, a gótokkal és az őslakosokkal szüntelen hadakozó, őket fosztogató suebek, vandálok, alánok pusztításai súlyos következményekkel jártak. A gazdasági élet színvonala alázuhant. A pénzverés 395 után megszűnt és a pénzforgalom csökkent (igen sok elásott pénz). A barbárok a földek kétharmadát kapták meg a rajtuk élőkkel együtt. A válságos helyzet kiélezte a társadalmi ellentéteket (Bagauda-felkelés), s a felkelőket időnként a suebek is segítették. Részben ugyancsak a válságos helyzettel függött össze az aszkétikus, a magas klérussal szembenálló priscillianizmus terjedése is. A közigazgatás szétfoszlott és gyakorlatilag három hatalom irányított: a gót, a római és a fokozatosan annak helyére lépő egyházi.

A. Chastagnol (Páris) az alacsonyabb rangú (helyi) és a magasabb rangú (központi) méltóságviselők prosópográfiai vizsgálatának egyes kérdéseit taglalta. Az előbbi kérdéskört főleg az általa azóta kiadott, akkor még csak kiadásra előkészített timgadi felirat alapján, mely Iulianus idejéből tartalmazza a város méltóságviselőinek névsorát (clarissimusok, perfectissimusok, sacerdotalisok). Ezek közül kettőnek a pályáját közelebbről is elemezte, s megemlítette, hogy keresztyén nevek ekkor még nem szerepelnek. Az előadás második része a római és a bizánci senatusszal foglalkozott. A senatorok a helyi előkelőségek közül emelkedtek fel, s többnyire a maguk területén éltek továbbra is (a senatus összetétele szempontjából nem közömbös prosópográfiai tény!). Tisztségek szempontjából két csoport különíthető el, a hagyományos tisztségek viselői és az udvari tisztségek viselői. A vidéki arisztokrácia politikai befolyása különben nem terjed túl a maga területén, csak ha a császár is ott él.

J. Burian (Prága) arról beszélt, hogy a Historia Augusta a senatus választotta és azzal összhangban kormányzó császárt tartotta jónak, de a kormányzás mikéntjéről már nem volt határozott elképzelése.

V. Velkov (Szófia) a római hatalomnak a Balkánon való hanyatlását tekintette át. A késői ókorban a Balkán keleti fele, Moesia és Thrákia volt a jelentősebb terület, s Bizánc ővárossá válásával jelentősége csak nőtt. A 4. sz. első felében még virágzásról beszélhe-ünk, de már ekkor megindul a municipiális uralkodó réteg hanyatlása. A kereszténység iszonylag későn terjed el (a 3. századtól), különösen nehezen a thrákok közt. Az antik endszer megszűnésében a 376 és 382 közti időszak jelenti a fordulópontot (barbarizáló-ás, gazdasági hanyatlás, a rabszolgaság gyorsuló megszűnése, a közigazgatás átalakulása).

R. Gandeva (Szófia) Claudianusnak a thrákokról alkotott képet vizsgálta, és azt ok vonatkozásban megértőnek és együttérzőnek találta.

Szádeczky-Kardoss S. (Szeged) a skamarák mozgalmának két vonására hívta fel a gyelmet: a) a Birodalom elnyomottai örömmel fogadták őket, b) mikor más barbár népek Birodalommal megegyeztek, azok ellen is fordultak. Rámutatott továbbá, hogy Strabónnál olvasható Heorta és Iordanesnál szereplő Herta név azonos települést jelöl.

D. Sasselov (Nessebr) a nessebri kapu és erődítmények régészeti kutatásának leg-jabb eredményeit ismertette.

P. Catalano (Róma) azt a kérdést taglalta, hogy a Birodalom örökkévalóságának, olyamatosságának (translatio imperii) a későókorban és később is sokáig hangsúlyozott épzetét hogyan váltja fel egy másik szemlélet, mely a Birodalom végéről beszél.

Y.-M. Duval (Meudon) a 4.—5. századi történetírás változásaival foglalkozott. usebios Egyháztörténetében a világi történelmet még inkább csak mellékesen kezelte, Vita Constantiniban már ez a főtéma, s lelkes elismeréssel adózik — az üldözések kora égeztével érthetően — az üldözések megszüntetőjének. Sokkal tartózkodóbb Hierony-us: Constantinusnak nem-keresztyén vonásait emeli ki, szemlélete erősen borulátó. Ő már z elvilágiasodó, uralkodó egyházat látja, látja, hogy a keresztyén császárok mennyire nem zok, s szemében azok a pozitív alakok, akik ellenállnak a világnak. Ugyanezt a vonalat lytatja Sulpicius Severus, aki kifejezetten antimonarchista, a Birodalomban nem a eresztyénség terjedésének lehetőségét, hanem az üldöző hatalmat látja stb. Annál oda-lóbb híve a hatalomnak Rufinus, aki Eusebiost is aulikusabbá dolgozza át, mikor for-tja, aki történeti munkájában a legkiemelendőbbnek a császár és a püspökök összhang-t tartja, aki történeti képe zavartalansága kedvéért elhallgat, meghamisít. Később Hiero-ymus a római állam jövőjét illetően mégis bizakodóbbá lesz, s ez a bibliai helyek értel-ezésére alapuló derülátás határozza meg Orosius történetírását is. Hasonlóképpen vallási eggyőződés alapján értelmezi a történelmet a pogány történetírás is: Eunapios, akit után Philostorgios ariánus keresztyén értelemben dolgoz át. Keresztyén és pogány tört-tírás közt szellemiségben nem teljes a szakadás.

R. Häußler (Düsseldorf) az életkor-hasonlat vitájában foglalt (újra) állást. A Lac-ntius idézetet változatlanul az idősebb Senecával hozta kapcsolatba, de kétféle felhasz-lási módját különböztette meg: a) a Senecaval induló és az egyházatyákig érő, borulá-, ill. b) a hasonlatot felhasználó, de végkövetkeztetését a Roma aeterna gondolat je-ében elvető, azért is derülátó szemléletet (Ammianus).

E. Cizek (Bukarest) a késő-római történetírás néhány vonását vázolta; a történelem ndviseléstől függő voltának képzete a keresztyén történetírásban; az annales típusú gy történetírás visszaszorulása és az életrajzi jellegű előtérbe kerülése; ebben az abszo-monarchia szempontjainak érvényesülése, ill. a persona fogalmának fontossága.

F. Paschoud (Genf) a keresztyénségnek a római államhoz való viszonyát vizsgálva rom magatartást különített el: a) Az «eusebiosi szkéma», az egyházi és a világi hatalom néleti és gyakorlati együttműködése. Így Ambrosius. b) Augustinus gyakorlatilag nem enséges az államhatalom irányában, teológiai-filozófiai síkon azonban elutasító: Rómá-k nincs üdvtörténetileg transzcendens szerepe, a mindenkori állam jó és rossz keveréke, egyház missziói és prófétai szerepe messze túlhalad az állam politikai szerepén, de ztelni kell az államhatalmat, amely a civitas Dei polgárai számára is előnyös. c) Hiero-mus elveti az eusebiosi szkémát vagy kritikus irányában mint írásmagyarázó, mint kéta és mint hébertudós. (Egyik vonatkozásban sem áll kritikai magatartásában vedül.)

R. Turcan (Lyon) a keresztyén vallási türelmetlenség okait kutatva arra a felisme-re jutott, hogy azok nem tanbeli kérdésekben keresendők, hanem az áldozatról, köze-bről a véres áldozatról alkotott véleményben. A véres áldozat ti. a gonosz démonokat sítette egy olyan felfogás szerint, melyet Porphyrios és az őt követő újplatónikusok is tottak. Az áldozatokat tiltó császári rendeletek emellett az ezekkel kapcsolatos titkos avatási) szertartásokat is tilalmazták, mint amelyek az államhatalomra veszélyesek ettek. Mindez nemcsak, de elsősorban a Mithras-kultuszt érintette, melyben a véres ozatoknak, az éji szertartásoknak, a Gonosznak (Ahrimannak) bemutatott áldozatok-k és a Mithrasszal való, a lakomában történő egyesülésnek különös szerepe volt. Az

egyes pogány körök felfogásával egyező, talán éppen azoktól is ihletett, az áldozatokat tiltó («pogányellenes») császári rendeletek tehát elsősorban a Mithras-kultuszt sujtották, s ezt a régészeti anyag is igazolja.

H. F. Bauzá (Buenos Aires) a keleti vallások szerepét ecsetelte a Birodalom «színeváltozásában», melyek érzelmileg gazdagabbak voltak mint az egyre merevebbé és üresebbé váló hagyományos vallásosság, s így azt bomlasztották, előkészítve a keresztyénség győzelmét.

Ch. Pietri (Páris) a világi arisztokrácia és a klérus Odoaker és Theodorik kori viszonyának egyes kérdéseit tárgyalta, nevezetesen: a) A kegyes adományok (alapítványok) végzését mindkét elem gyakorolta, de egyházi személyek esetében ez sokszor a karrier megalapozása céljából történt, az arisztokrácia viszont adományai révén igényt támasztott az egyházi ügyekbe való beleszólásra; mindkét változat a másik fél ellenkezését váltotta ki. b) A két fél között társadalmi és művelődési vonatkozásban — területenként és koronként némileg változó — ozmózis figyelhető meg: az egyik félhez tartozó családokból kerülnek ki a másik fél tagjai is; nemcsak az egyháziak tettek szert világi műveltségre, hanem a világiak is teológiaira. c) Az egyházi felsőség és a senatus viszonya.

A. Wlosok (Mainz) a 3. század végi imitatio és aemulatio gyakorlatát szemléltette két példa elemzésével: Nemesianus Eclogáiéval és Lactantius Phoenix-éével. Az előbbi a klasszikus költészettel a megformálásban versengve új anyagot hódít meg műfaja számára (ennyiben «eredeti»), a másik hagyományos anyagot értelmez új (keresztyén) módon, stiláris és nyelvi eszközökkel újítva meg a régi tárgyat.

H. Hofmann (Bielefeld) azt emelte ki, hogy az irodalmi alkotások bizonyos közösségi elvárásokra feleltek, s így műfajok is aszerint alakulnak, fejlődnek ki vagy halnak el, amennyire a szükséges közösségi elvárások megvannak. A késő ókorban a következő esetekkel számolhatunk: a) bizonyos műfajok teljesítőképessége megnő és átveszi más, megmerevedett műfajok funkcióit, s képes új jelenségek kifejezésére, új igények kielégítésére (pl. a regény). b) Új műfajok keletkeznek, új csoportok igényeinek megfelelően (pl. keresztyén epika). c) Keverékműfajok jönnek létre (pl. a panegyrikus eposz). d) Bizonyos műfajokat tudatosan elvetnek, mint amelyek nem felelnek meg a kor igényeinek.

J. Irmscher (Berlin) előljáróban tiltakozott az ellen a felfogás ellen, mintha a késői ókor csak az ókor hanyatló korszaka volna. Előadásában éppen azt fejtette ki, hogy ez az antik irodalomnak egy sajátos új korszaka, mikor a görög és latin irodalom mellett, melynek számos művelője mindkét nyelven alkotott, azokkal szerves kapcsolatban, egy sor «helyi» irodalom is kifejlődött. A hangsúly itt a szerves kapcsolaton van: a gazdasági és politikai kapcsolatokkal összhangban, a keresztyénség hatására is egy sajátos, egységes «világirodalom» alakult ki, melynek súlypontja a görög s a latin, de amelyen belül a fiatal, helyi irodalmak sem maradnak részlegességbe zárkózók.

C. D. G. Müller (Remagen) éppen ennek az egyiptomi, szíriai és örmény honi irodalomnak a kialakulását vázolta. Előbb áttekintette a három terület közigazgatási, népességi és vallási viszonyait, majd a kopt, a szír, ill. az örmény írásbeliség és irodalom (teológia, filozófia, költészet) kezdeteit ismertette.

E. G. Schmidt (Jena) az antik filozófiának a korai örmény gondolkodásban való továbbélését tárgyalta, két példán szemléltetve azt, egyfelől az ún. Zénón-iraton, amely ugyan nem a kitioni Zénón műve, mint azt némelyek egy ideig hinni hajlamosak voltak, de a görög filozófia továbbélése szempontjából így is érdekes, másfelől a névtelen örmény Kategoria-kommentáron, mely Alexandros-töredékeket is tartalmaz. Ezek közül az egyiknek az elemzésével az előadó kimutatta, hogy az örmény Aristotelés-kommentár irodalom még a korai görög kommentár irodalomból ágazott el.

Herman J. (Budapest) óvatosságra intett abban a tekintetben, hogy a kései latin nyelvfejlődést túlságosan egyenesvonalúnak képzeljük el, és a feliratos anyag «hibáiból» túl gyors következtetéseket vonjunk le. Két példán szemléltetve, mennyire ellentmondó lehet az anyag, egyrészt a hangsúlytalan paenultima kivetése (synkopé), másrészt az -as plur. nom. esetével.

I. Fischer (Bukarest) ugyancsak a feliratos anyag felhasználásának módszertani kérdéseivel foglalkozott, úgy vélve, hogy talán nagyobb mértékben van meg a lehetősége a rekonstrukciónak, mint első tekintetre látszik. Ő is két példát tárgyalt: egyet, ahol a feliratos anyag látszólag ellentmondásban van a román (nem rumén !) nyelvi anyaggal, a geminátáik esetét, s egyet, ahol azzal összhangban van, a szóvégi -s esetét.

V. da Nóbrega (Rio de Janeiro) a Codex Iustiniani ún. interpolációiban a humanizmus megnyilvánulását pillantotta meg, amennyiben ezeket az interpolációkat azért eszközölték, hogy a szöveg érthetőbb legyen, márpedig a humanizmus lényegéhez tartozik a megértés munkálása.

Kötelesség és gyönyörűség kollokvium

J. de Romilly (Páris) a Kollokvium megnyitó előadásában a «Héraklés a választon» történet magvát mindenesetre Prodikosra víve vissza úgy látta, hogy kötelesség és gyönyörűség problémájának megoldását Prodikos adta meg: a fáradságot, mely a kötelességteljesítéssel jár kiegyenlíti az ugyancsak vele járó dicsőség gyönyörűsége.

W. den Boer (Amsterdam) gazdag anyagon szemléltette, hogy különféle korok a két fogalmat milyen különbözőképpen értékelték, és milyen nyelvi eszközökkel próbálták meg kifejezni.

C. C. W. Taylor (Oxford) kritikai vizsgálat alá vette Platón és Aristotelés bizonyításait arra vonatkozólag, hogy van valami igazi gyönyörűség, ill. hogy van valami, ami nagyobb gyönyörűség, mint más, s kimutatta gondolatmeneteik gyenge pontjait.

V. Jarcho (Moszkva) Euripidés és Menandros darabjainak elemzése alapján kimutatta, hogy bár nők és férfiak házasságbeli viszonyának rajza megfelel az átlagos athéni viszonyoknak, amint azokat más forrásokból ismerjük, de számos esetben kétségkívül bölcsönös, személyes, önfeláldozásra képes vonzalomról van szó, nemcsak törvényes kötelezettségről vagy erótikus élvezetről.

D. Del Corno (Milano) Menandros Misumenosából kiindulva, de azután Menandros többi darabját is elemzés körébe vonva azt a kérdést vizsgálta, hogy mik a gyönyörűség etikai határai. Ez az etika, amelyről az újkomédiában szó van, nem kívülről, a polistól a polgárra kiszabott rend, hanem autonóm erkölcs, melynek számára az ember cél és nem eszköz, s amelynek értelmében az emberi méltóság a gyönyörűség keresése közben sem értheto meg.

G. Arrighetti (Pisa) a kérdés epikurosi megközelítését vizsgálta Epikuros egész rendszerének s egyben Aristotelésszal folytatott vitájának összefüggésében. A gyönyörűség a cél, mely a boldog emberi életet biztosítja, a kötelesség eszköz ennek elérésében, s a megfontolás az, ami döntéshelyzetekben a helyes elhatározásra vezet.

W. Görler (Heidelberg) a stóikusok egész rendszere összefüggésében vizsgálta a gyönyörűség kérdését. A stóikusok nem minden gyönyörűséget vetettek el, csak a rosszakat — ezeket nevezték hédoné-nak — a jókat, amelyeket chara-nak mondtak, nem. Hédoné és chara azonban csak része a stóikusok egész rendszerének, s mindkettőnek megvan a megfelelője a kognitív, a gyakorlati-erkölcsi és az általános érzelmi szférában.

Borzsák I. (Budapest) azt vizsgálta, hogy miképpen értékeli Tacitus élete különféle korszakaiban az otium-ot. Míg ti. a fiatal Tacitus, legalábbis Agricola vonatkozásában, összeegyeztethetőnek tartja az otium-ot a virtus-szal, később egyre kevésbé, s az otium egyre sötétebb összefüggésekben jelenik meg.

S. Follet (Caen — Páris) azt szemléltette számos idézettel, hogy mennyire különféleképpen közelítik meg a kötelesség és gyönyörűség kérdését a császárkori görög irodalom legnevesebb képviselői.

K. Thraede (Regensburg) azt mutatta be, hogy miképpen jutott el Augustinus elsősorban a páli teológiára, de pogány szerzőkre is támaszkodva és név nélkül Ambrosiusszal is vitázva, egy sokkal árnyaltabb felfogáshoz a caro és a voluptas tekintetében, mint amilyen a korábbi egyházi közfelfogás volt.

Studia Mycenaea

J. Chadwick (Cambridge) megnyitó előadásában áttekintette a lineáris B tanulmányok huszonkét évi történetét.

M. S. Ruipérez (Madrid) a mykénéi dialektusok kutatástörténetének rövid áttekintése után a mykénéi nyelvi rétegek (dialektusok) és a dór kapcsolatait vizsgálta, s ennek alapján kísérletet tett egy fejlődési folyamat szakaszainak leírására, nem titkolva a nehézségeket sem.

J.-P. Olivier (Brüsszel) a mykénéi epigrafika új eredményeit és állását foglalta össze.

C. J. Ruijgh (Amsterdam) a PY Ea sorozat tábláinak (a földbirtoklásra vonatkozó szövegek) formuláinak gondos elemzésével a földbirtoklásról alkotott képet tette árnyaltabbá.

J. L. Garcia Ramón (Madrid) a mykénéi és az aiol viszonyának kérdését tárgyalta, bizonyos mértékig finomítva vagy módosítva korábbi nézeteit, s a felmerülő nehézségek figyelembevételével vázolta az aiol kifejlődésének szerinte legvalószínűbb menetét.

A. Bartoněk (Brno) a mykénéi mássalhangzós főnévragozást vizsgálta és adta meg annak vázlatát.

S. R. Slings (Amsterdam) az általa autonóm dualisnak nevezett használatát vizsgálta a kettősszámnak, s valószínűvé tette hogy a mykénéiben megvolt a dualisnak ez a későbbi görögben elég ritka használata.

R. Gordesiani (Tbiliszi) a II. évezredi kaukázusi és égei kapcsolatokat kívánta nyelvi adatokkal bizonyítani.

Papirológiai újdonságok

A kongresszust megelőző öt—hat év sok papirológiai újdonságot hozott, melyekről a beszámolók mgemlékeztek. Hosszas volna tehát ezeket egyenként felsorolni, így csak a tárgyköröket jelölöm meg, melyekről a beszámolók szóltak. Előadásaik természetesen nemcsak felsorolásai voltak az újdonságoknak, hanem kritikus (vagy önkritikus) állásfoglalások is az azokkal kapcsolatos vitákban.

P. J. Parsons (Oxford) a görög költészet anyagát gyarapító papiruszokról számolt be; A. Carlini (Pisa) a dráma-papiruszokról, Menandros kivételével, mert a Menandros-papiruszokról és azok problémáiról külön szólt E. W. Handley (London), végül J. Bingen (Brüsszel) a papirusz-okmányok névanyagának vizsgálatával kapcsolatos lehetőségeket és feladatokat vázolta. Ebben a körben hangzott el L. Politis (Athén) beszámolója a Sinai hegyi Szent Katalin kolostorban talált kéziratleletből. Az előadó a kéziratok tartalmáról nagyon keveset beszélt, inkább azok írástörténeti jelentőségét fejtegette.

Az előadások különféle jellegűek voltak. Voltak előadók, akik áttekintették egy-egy kérdéskör állását, s ezen belül maguk is megoldottak néhány még megoldatlannak látszó problémát. Voltak, akik inkább azt tekintették feladatuknak, hogy jó tájékoztatást adjanak egy kérdéskörről — egy ilyen nagy kongresszuson erre is szükség van, hiszen akiknek kutatási területe távolabb fekszik, örömmel hallgatnak meg tájékoztatást illetékes szakemberektől — s voltak akik inkább a problémák újszerű megoldását vagy éppen új kérdések felvetését tartották fontosnak. Örvendetesen sokan voltak, akik részben vagy egészben új, eladdig ismeretlen anyagot mutattak be, s örvendetesen kevesen, akiknek előadásában kevés újat lehetett csak felfedezni.

Először volt Magyarországon ilyen nagyszabású ókortudományi kongresszus (és valószínűleg hosszú ideig nem is lesz). Számunkra ez alkalom volt arra, hogy a magyar ókortudomány színvonalát, eredményeit hozzámérjük a világ élvonalának színvonalához és eredményeihez. Ha az előadásokat nézzük, azt hisszük, általában nincs okunk a szégyenkezésre — különösen, ha arra gondolunk, hogy azokon kívül, akik előadtak, még hányan állták volna meg helyüket ebben a mezőnyben.

Felveti a Kongresszus, most már nemcsak magyar vonatkozásban, a tudományszak korszerűségének kérdését is. A tematika korszerű volt: érvényesült az interdiszciplinaritás, a kérdéseket nagy összefüggésekben lehetett szemléltetni, a klasszikus világ kérdéseit a «nem-klasszikus» (keleti, «barbár») világ összefüggéseiben is. A hagyományos filológiai módszerek mellett az előadásokban megjelentek a modern irodalomtudományi és nyelvtudományi módszerek is. Éppen ezért fontos, hogy a Kongresszus teljes anyaga megjelent, mert az egészet együttlátva képet alkothatunk az ókortudomány aktuális problémáiról, eredményeiről és világhelyzetéről. Talán egyszer érdemes lenne erre az anyagra ilyen szempontból visszatérni.

RITOÓK ZSIGMOND

R. E. ALLEN: THE ATTALID KINGDOM. A Constitutional History. Clarendon Press. Oxford 1983. 251. l.

A hét fejezetből és egy terjedelmes függelékből álló mű a hellénizmus korabeli Pergamon — előbb a városállam, majd egy nagykiterjedésű monarchia — intézményeinek kialakulását és fejlődését kíséri nyomon. Az első fejezet: *The Nature of the Evidence* frappáns összefoglalását adja a pergamoni történelemre vonatkozó ókori írásos forrásoknak. A második fejezet: *Pergamon under Philetarios and Eumenes I* a pergamoni állam kialakulását próbálja nyomon követni, miközben kísérletet tesz az első két *dynastés* politikai hatalma cselekvési és földrajzi határainak meghatározására. Az E. Meyer[1] által képviselt és a

[1] *E. Meyer:* Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien. Leipzig 1925 94 skk.

későbbi modern Pergamon-monográfiákban átvett[2] nézettel ellentétben kétségbe vonja Pergamon viszonylag gyors területi terjeszkedését. Ehhez az alapot abból a sajátos megállapításából veszi, amely szerint Philetairos Lysimachos elleni lázadása előtt semmiféle katonai hatáskörrel nem rendelkezett. Allen ezen megállapítása azonban ellentmond Strabón XIII. 4, 1-ben közölt tényeknek, amelyek szerint Philetairosra Lysimachos az erőd és a kincstár őrzését bízta Pergamonban. Ez a strabóni közlés — ismerve a pergamoni várhegy stratégiai jetőségét — nem jelenthet mást, mint hogy Philetairos az erőd egészének katonai parancsnoka is volt már a lázadását megelőző időszakban. Így Allen egész rekonstrukciós kísérletét Pergamon területi növekedésére vonatkozóan elhibázottnak tartom. Annál meggyőzőbb viszont az az állásfoglalása, hogy Philetairos önálló uralma Pergamonban i. e. 283-ban vette kezdetét. Ez a Strabón által megadott kronológiák révén kialakított felfogás ellentmond E. V. Hansen[3] és R. B. McShane[4] nézeteinek, de ezen a ponton bátran igazat adhatunk a szerzőnek.

Ugyancsak helyesen állapítja meg könyve 19. oldalán Allen azt, hogy i. e. 283 után Philetairos politikai befolyását három tényezőre alapozva növelte, mégpedig a Seleukidák rendnökségére, saját pénzügyi erejére és Pergamon régóta élvezett tekintélyére. Ehhez én egyedik fontos tényezőként az északnyugat-kisázsiai politikai helyzetet említeném, mely lehetőséget teremtett Pergamon terjeszkedéséhez, főként azáltal, hogy a Seleukidák figyelmüket más területek felé fordították. Nehéz viszont egyetérteni a szerző azon feltevésével, hogy Philetaireia és Attaleia — azok az őrállomások, amelyek általános felfogás szerint I. Eumenés korában keletkeztek, és az ő birodalmának határait jelezték[5] — már Philetairos korában álltak. (24. o.) Ezzel a szerző még önmagával is ellentmondásba kerül, hiszen Philetairos hatalmi szféráját műve előző oldalain igen korlátozottnak ábrázolta.

I. Eumenés uralmával kapcsolatban a szerző helyesen mutat rá arra a jelenségre, hogy a monarchia «was able to manipulate existing constitutional forms,;without changing them, to his own advantage» (167. o.) Bár ez a megállapítás a könyv egy későbbi fejezetében található, már e második fejezet mondanivalóját is jól megvilágítja. Felhívja a figyelmet ugyanis az uralkodó és a demokratikus intézmények kapcsolatára, valamint arra, hogy ezen intézmények fokozatosan a fejedelmi akarat kiszolgálóivá válnak, ami a kotmányosan már előkészíti a királyság kialakulását.[6]

Az első pergamoni király tevékenységét kíséri nyomon Allen műve harmadik fejezetében: *The Reign of Attalos I.* Pergamon és a kisázsiai hellén polisok viszonyának elemzésekor elveti R. B. McShane elméletét, amely szerint Pergamon ezeket a városokat egy saját vezetése alatt álló hegemóniális symmachiában fogta össze.[7] Véleményem szerint azonban McShane rekonstrukciója megállja a helyét, noha kétségkívül vannak túlzásai. Allen nem részi figyelembe, hogy az Attalidához hasonlóan működő ptolemaiosi politikai szervezőerő a symmachiát épített ki a hatósugarába eső kisázsiai városokkal.[8] Ugyancsak erősen vitatható Allen elemzése a pergamoni királyság I. Attalos idején kialakult adórendszeréről. Egy teósi felirat kapcsán az abban szereplő két terminus technicusról, a *phoros*-ról és a *syntaxis*-ról azt állítja, hogy «it is most probable that the two terms refer to the same thing» (53. o.).[9]

Ami viszont Pergamon égei-tengeri politikáját illeti, azt Allen igen jól és meggyőzően fejti ki. Alapgondolata az, hogy az I. és II. makedón háborúban és általában a Róma-

[2] *E. V. Hansen:* The Attalids of Pergamon. Ithaca 1971² 4 skk.; *R. B. McShane:* The Foreign Policy of the Attalids of Pergamum. (Illinois Studies in the Social Sciences 53.) Urbana 1964. 29 skk.

[3] *E. V. Hansen:* i. m. 16. o. a 282-es évszámot fogadja el.

[4] *R. B. McShane:* i. m. 30. o. 281-re Philetairos uralmának kezdetét.

[5] L. *E. Meyer:* i. m. 97 sk.; *R. B. McShane:* i. m. 55. o.; *E. V. Hansen:* i. m. 22. o.

[6] Vö. IvP 18 = OGIS 267 I = RC 23.

[7] *R. B. McShane:*. i. m. 58 skk.

[8] Ezt bizonyítja például II. Ptolemaios i. e. 262/261-ben Milétoshoz írt levele (RC 14.), amelynek 8. sorában a király a közte és Milétos között fennálló kapcsolatra a *symmachia* kifejezést használja.

[9] Ezzel szemben l. *I. Hahn:* Königsland und königliche Besteuerung im hellenistischen Osten. KLIO 60/1 (1978) 11 skk.

hoz fűződő szövetségesi kapcsolatban Pergamon részéről «the main motive continued to be the defence, and not extension, of his kingdom» (74. o.).[10]

A *The Attalid Kingdom after the Treaty of Apameia* című negyedik fejezet az i. e. 188-as apameiai béke által jelentősen megnövelt pergamoni királyság irányítási rendszerével foglalkozik lelkiismeretes alapossággal. Kiváltképp érdekesen mutatja be Allen Pergamon és Milétos kapcsolatát, amely jó példája annak, hogy egy, a pergamoni birodalmon kívül eső város olykor erősebben törekedett az Attalidák jóindulatának megnyerésére, mint azok a polisok, amelyek a királyság részét alkották.

A könyv ötödik *(The Galatians)* és hatodik *(Royal Cults)* fejezetei csak igen röviden tájékoztatnak a Pergamont oly gyakran veszélyeztető kisázsiai gallokról, illetve a királyi kultusz néhány, a szerző által fontosnak vélt vonásáról. Különösen ez utóbbi fejezet hagy sok kívánnivalót maga után, hiszen a szerző olyan alapvető kérdéseket fel sem vet, mint például a Télephostól történt származtatás kronológiai problémái[11] vagy az uralkodókultusz kapcsolata a Dionysos-kultusszal.[12]

A hetedik fejezet a *The City of Pergamon* címet viseli, és a görög mintára szervezett, később birodalmi központtá alakult polis alkotmányos felépítését ismerteti. Az igen informatív leírás során Allen — a kutatásban első ízben — nagy nyomatékkal hangsúlyozza a pergamoni városi intézmények korai kialakulását és Pergamon politikai jelentőségét az Attalidák előtti korszakban.

A könyv lezárásaként a szerző egy hosszú függeléket ad, amelynek fő érdeme az, hogy a Pergamon alkotmányos felépítésével összefüggő feliratokat egy helyen összegyűjtve közli.

Mint az eddigiekből is kitűnt, a recenzens ambivalens érzelmekkel olvasta R. E. Allen művét. Néhány tanulmány megírásához kétségkívül eredeti mondanivalóval rendelkezett a szerző, ahhoz azonban, hogy egy könyvre való igazán hasznos elemzést csokorba gyűjtsön, már nem. Így azután remek meglátásokat és philologiailag megalapozott véleményeket eröltetett, a mindenáron való újra törekvés által befolyásolt vizsgálódások követnek. Ez azonban csak csökkenti, de nem veszi el végleg az afeletti örömöt, hogy annyi év után végre ismét kiadásra került egy Pergamon-monográfia.

KERTÉSZ ISTVÁN

A. N. SHERWIN-WHITE: ROMAN FOREIGN POLICY IN THE EAST 168 B. C. TO A. D. 1. Duckworth, London 1984. 352 o.

A római külpolitika sokat vitatott kérdéséhez szól hozzá Sherwin-White könyve, amelynek fő célkitűzését a szerző így foglalja össze: «It is the purpose of this book to try to redress the balance by reexamining the oriental diplomacy and warface of Rome between 168 B. C. and A. D. 1, with due attention to physical factors, logistics and the nature of warfare itself, and their effects on the aubsequent relationship between victor and vanquished» (1. o.). «To redress the balance» a római külpolitika vizsgálatában azért szükséges, mert mint a szakirodalomra nézve a szerző állítja: „The course of a war, the strategies of the commanders, and the fortunes of the contending peoples, are generally ignored» (1. o.).

A szerzőnek ez a hiányérzete indokolt. Ezért próbálja meg — könyve címétől némileg eltérően — már az i. e. II. sz. kezdetétől nyomon kísérni Róma keleti politikáját az Antiochos elleni háborúról egészen Augustus keleti intézkedéseinek bemutatásáig.

A római külpolitikáról és a római imperializmusról vallott fontosabb nézeteit műve I. fejezetében: *The Machinery, Motives and Limitations of Roman Foreign Policy* fejti ki. A 7—8. oldalon szembeszáll azzal az általánosítással, hogy a senatus ellene volt minden provinciaalapításnak vagy a közvetlen uralom átvételének az i. e. II. században. Elismeri, hogy ez igaz ugyan a hellénisztikus Keletre nézve 200 és 150 között, de nem állt Gallia Cisalpinára és a szomszédos vidékekre, például Istriára. A 9—10. oldalon arról ír, hogy a legiók számának korlátozott volta mennyire játszott közre a római hódítások üte-

[10] Evvel ellenkező, de szerintem helyes álláspontra jut *M. Holleaux, E. V. Hansen* és mások véleményével szemben, l. *M. Holleaux:* Rome, la Grèce, et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle avait J.-C. (273—205). Paris 1921. 204 sk.; *E. V. Hansen:* i. m. 46. o.

[11] Vö. *Kertész I.:* A Téléphos-mitosz és a Télephos-friz. Ant. Tan. 24 (1977) 238 skk.

[12] Vö. *Kertész I.:* Sabazios kultusza Pergamonban. Ant. Tan. 28 (1981) 31 skk.

ének cskkentésében az i. e. II. sz. vonatkozásában. A 11 és következő oldalakon a W. W. arris[1] könyvében is kifejtett állásponttal vitatkozik, és szembeszáll az agresszív római perializmusról vallott nézettel. Kifejti, hogy az i. e. II. században a senatus folyamato- n nagyobb katonai erőt állomásoztatott Észak-Itáliában, részben, hogy az újonnan szer- tt területeket megvédje a barbár betörések ellen, részben azért, hogy a római befolyást kozatosan kiterjessze az Alpokon túl az illir hátország felé. Így azután csak ritkán for- lt elő, hogy mindkét consul egyszerre legyen Itálián kívül. Ebből és a consuli vezérle- kről készült statisztikákból következik, hogy a nobilitasnak csak csekély töredéke kapott etőséget arra, hogy dicsőséget vagy gazdagságot szerezzen magának a consuli rang vén. «So the notion that the Senate was engaged in a perpetual war-hunt on behalf of the *biles*, or any other group, becomes unconvincing». Ugyancsak Harris nézetével szemben zza fel Sherwin-White a következőket: a senatus döntéseit 300 ember hozta meg, akik- k körülbelül a fele nem juthatott túl a magasabb hivatali tisztségek korlátozott száma iatt a quaestori hivatalon, és így ezek az emberek nem várhattak katonai parancsnoki gbizatást a maguk számára — mégha alkalmanként adódtak is kivételek. A senatuson lül ezért a consulviselteknek alkották a legkisebb csoportot. Számuk alig haladta meg a -at. Mivel a senatorok általában a consulság előtt, a 30-as éveikben viselték magistra- ráikat, mintegy kétharmad részük olyanokból állt, akik már nem rendelkeztek további tonai ambícióval, mert befejezték hivatalnoki pályafutásukat. Evvel az okfejtéssel erwin-White többek között E. Badian[2] nézetével is ellentétes eredményre jut, hiszen utóbbi a *virtus* realizálása iránti igényt a római imperialista politika egyik mozgató- gójának tekinti. Mint ahogy a gazdasági motívumok hathatós jelenléte vonatkozásában Badian-nel ellentétes véleményt vall.[3]

A római keleti politika két évszázadának szerteágazó eseménysorozatát bő terje- lemben tárgyalja a szerző, és természetesen a rencensens nem szólhat minden problémá- z hozzá. Ezért úgy döntöttünk, hogy figyelmünket arra fordítjuk elsősorban, amit erwin-White az i. e. II. sz. első felének római keleti politikájáról ír. Ami a műnek ezt a zét illet, hiányérzetet kelt bennünk a következő: A szerző nem érzékeli a Kelet irányá- n folyó római terjeszkedés koncepciózus voltát, és kevés gondot fordít a római bel- litika azon tényeire, amelyek a keleti politikát is meghatározták.

Nézzük előbb a keleti terjeszkedésre érvényes római koncepciót ! Róma a II. make- n háború után a Balkánon erőegyensúlyt hozott létre azáltal, hogy ellenfeleit nem gyen- ette meg túlságosan, és szövetségesei megerősödését is megakadályozta. Ezáltal ott, ol az aitólok és Makedónia, illetve az achájok és Spárta ellensúlyozták egymást,[4] lénye- ben az egyenlőképpen gyenge politikai erők domináltak. Ez lehetővé tette azt, hogy ma kivonja katonáit a Balkánról, és fegyveres ereje igénybevétele nélkül érvényesítse politikai akaratát. Ámde ezt a balkáni rendezést keletről III. Antiochos fenyegette. ma levonta a konzekvenciát, és a 188-as apameiai békével olyannyira megerősítette kis- siai szövetségeseit, Pergamont és Rhodost, hogy azok kelet felől már stabil védelmet újthattak a Balkán «római békéjének». Sherwin-White nem látja az apameiai békének a stratégiai jelentőségét, mivel nem tekinti a balkáni politikát a keleti politika alkotó- mének. Nézetünk szerint azonban a Balkán felé irányuló római hódító tevékenyég nem laszthaló el a Közel-Keletre nehezedő római politikai nyomástól. Mi úgy gondoljuk, gy Róma a közvetlen uralom megvalósítása előtt a meghódítandó területet az egyenlő jű gyengék szektoraira osztotta, és ezt a rendet részben megerősített távolabbi szövet- geseivel védelmezte. Amikor viszont a III. makedón háború után megtörtént a Balkán etti közvetlen hatalomátvétel előkészítése, akkor már nem volt szükség arra, hogy Balkánt keletről bárki is megvédje. Ezért került sor a Rhodos és Pergamon elleni disz- minációkra, s vált Kisázsia is, mint hódításra kijelölt terület, az egyenlő erejű gyenge amok gyűjőhelyévé. Így Sherwin-White állításával szemben (l. 80. o.) Kisázsia elfog- ása III. Attalos halála után egyáltalán nem volt meglepő, hanem éppenhogy következ-

[1] *W. W. Harris:* War and Imperialism in Republicum Rome 327—70 B. C. Oxford 79. Vö. *A. N. Sherwin-White* recenzióját: «Rome the Agressor?» — JRS LXX — 1980. skk.

[2] *E. Badian:* Roman Imperialism in the Late Republic. Ithaca—New York 1968. skk.

[3] Vö. saját recenziómmal Badian könyvéről: «Das spätrepublikanische Rom». IO 56 (1974) 543 skk.

[4] L. *E. Badian:* Rome and Antiochus the Great: A Study in Cold War. in: Studies Greek and Roman History. Oxford 1968. 122 skk.

zett a római hódító stratégiából. De Kisázsia római uralom alá vétele még a szerző saját szemlélete szerint sem lehetett meglepő, mint a 80. oldalon írja: «. . . one of the more surprising turns in Roman history». Ugyanis könyve 40. oldalán II. Attalos Attis főpapho írott levele kapcsán[5] ő maga is megállapítja: «Attalus recognised that the territorial integrity of the Pergamene kingdom was not essential to the Roman interest».

Ami a másik hiányérzetünket illeti: G. Alföldy helyesen állapította meg Itáli Róma által történt meghódításával kapcsolatban: «Die Ursachen dieser Eroberungskriege lagen nicht etwa in einem irrationalen Drang der Römer nach Expansion, sondern in de Notwendigkeit, die inneren Probleme der römischen Gesellschaft durch Ausdehnung de Herrschaftsgebietes zu lösen».[6] Nos, az i. e. II. sz. római külpolitikáját is a római társadalom belső problémáinak tükrében kell megvizsgálni. A parasztság helyzetének az i. e. III—II. sz. fordulójától kezdődő fokozatos leromlása lassanként kikezdte a különböző társadalmi csoportok közötti érdekazonosságot, amely egészen a II. pun háborúig Róma külpolitikai sikereinek fő záloga volt. Kezdett kibontakozni egy ellentmondás, amelynek lényege az volt, hogy a folyamatos hódítások munkáját egy, a hádításokban egyre kevésbé érdekelt parasztsereg végezte. Ezt az ellentmondást, amely az i. e. II. sz. közepe táján éleződött ki, nevezte A. J. Toynbee kiváló munkájában[7] igen szellemesen «Hannibal kései bosszújának», mivel a római parasztság lehanyatlása Itália végigpusztításával kezdődött 218 után. A római államvezetés idejében észlelte ezt a jelenséget, és ha addig nem is jutott el, hogy társadalmi-gazdasági reformok útján már kialakulása kezdetén megpróbálja orvosolni, *külpolitikai ambicióinak tervezésénél mindenesetre igyekezett figyelembe venni.* Ezért sok esetben előnyben részesített olyan politikai megoldásokat, amelyek mentesítették a hadsereg bevezetése alól. A senatusi arisztokrácia és a lovagrend persze azt is világosan látta, hogy a további hódítások újabb gazdasági lehetőségeket kínálnak. Ami az arisztokratákat illeti, az elfoglalt országok kifosztása révén — akár mint hadvezérek, akár mint tartományi tisztviselők — óriási vagyonhoz juthattak, amellyel lehetőségük nyílt földtulajdonuk növelésére. Sherwin-White, amikor egyfelől helyesen mutat rá a katonai karriert befutó senatorok korlátozott számára, másfelől nem fordít kellő figyelmet arra, hogy még egy quaestor is jól megtömhette a zsebeit valamelyik provinciában, ha éppen akarta.[8] Rabolni, felhalmozni, azután a mezőgazdaságban befektetni — ez volt a római arisztokrácia külpolitikai törekvéseinek jól-rosszul leplezett gazdasági háttere, amely a római imperializmus felhalmozó jellegéből fakadt.

Mindezekről legfeljebb érintőlegesen esik szó ebben a könyvben, pedig sok esetben a gazdasági-társadalmi motívumok élesebb megrajzolása közelebb vihetné a szerzőt az események még pontosabb elemzéséhez. Ezek az elemzések azonban még így is legtöbbször igen szellemesek és tanulságosak. Nagyon érdekes például, hogy Sherwin-White szerint 168 után Rhodos bevételei nem Délos előtérbe kerülése miatt csökkentek, hanem a római nyomásra létrejött belső politikai változások következtében (30 skk.). Frappánsan értékeli a szerző Aristonikus felkelését, és a legtöbb merev nézettel szemben egyáltalán nem tartja kizártnak azt, hogy ez a mozgalom még III. Attalos életében megkezdődött (84 skk.). A hasonló példákat tovább lehetne sorolni annak bizonyítására, hogy Sherwin-White könyve érdekes olvasmány. Egy olyan mű, még a vele folytatott esetleges vita révén is, hozzájárult a római imperializmus alaposabb megértéséhez.

KERTÉSZ ISTVÁN

VERGIL: WERKE IN EINEM BAND. (Bibliothek der Antike: Römische Reihe.) Aus dem Lateinischen übertragen von Dietrich Ebener. Aufbau Verlag, Berlin und Weimar, 1984. 765 lap.

Bárki nekem szegezhetné a kérdést, vajon mi szükség van arra, hogy egy csak magyar anyanyelvű közönséghez forduló klasszika-filológiai folyóiratban német nyelvű fordításkötetet mutassak be, kivált, ha a fordított szerző olyan klasszikus nagyság, mint Vergilius, végtére modern, jó és megbízható Vergiliusunk nekünk is van, mi több, a költőt ki tudja miért németül kézbe venni óhajtó olvasónak könyvtáraink adott esetben életműve nem is egy, igaz, korábbi német átültetésével szolgálhatnak. Nos, röviden szólva

[5] A levél szövegét l. OGIS 315 C = RC 61.
[6] *G. Alföldy:* Römische Sozialgeschichte. Wiesbaden 1984[3]. 32. o.
[7] *A. J. Toynbee:* Hannibal's legacy I—II. London 1965.
[8] L. Plutarchos: Caius Gracchus 2.

zért, amiért Devecseri nem szűnt meg állhatatosan gyűjtögetni a különféle európai velveken megjelent «nemzeti» Homérosokat, azokkal sem téve kivételt, amelyek nyelvi mereteinek körén netán kívül estek: első pillantásra úgylehet hóbortosnak tetsző gyűjtő envedélye mögött ugyanis az a szándék lappangott, hogy az idegennyelvű átültetések- ől nyert ötleteket és tapasztalatokat a maga magyar Iliasán és Odysseiáján kamatoz- assa. Más szóval a szomszédolás nem szükségképpen puszta protokoll, egyszerű udvarias- igi látogatás. Idegen tükörben a magunk képmása is világosabb körvonalakat nyer, az nként kínálkozó összehasonlítás a mi teljesítményünket, a mi esetleges hiányainkat is esebb megvilágításba helyezi. Vergilius-ügyben sem árt körülnéznünk egy kicsit a tőlünk ásodik, a német szomszéd portáján, hátha okulhatunk, egyet-mást elleshetünk tőlük.

A fordító, a potsdami D. Ebener neve magyar fülnek sem cseng ismeretlenül, hiszen ámos görög és latin szerzőt ültetett át németre, több közülük éppen a Bibliothek der ntike görög illetve latin sorozatában látott napvilágot. Tudjuk, rutinos, filológiailag ll képzett interpretátora az antik szerzőknek, engem, ha a fordítói teljesítmény már eddig tiszteletet parancsoló terjedelméhez a még várhatót is hozzáképzelem, leginkább sengeryre emlékeztet, arra a Csengeryre, akit én, gyorsan hozzáfűzöm, sokakkal ellen- tben nagyrabecsülök, s lehet ugyan, hogy elfogult vagyok iránta, mindenesetre az ő rdításait (például Aischylosát) olykor szívesebben emelem le könyvespolcomról, mint az abban készülteket — vagyis a párhuzam nem akar valamiféle burkolt fanyalgást gallni.

Ebener Vergiliusát viszonylag terjedelmes előszó nyitja (V—LVI. l.), mely, mint- gy más nem jegyzi, nyilván a fordítótól származik, ezután következnek sorban a isebb költemények», azaz a Catalepton (1—14. l.), a Bucolica (15—64. l.), a Georgica 5—164. l.) és az Aeneis (165—600. l.), végül a gazdag függelék (601—765. l.), a szövegek- z kapcsolódó folyamatos jegyzetekkel (601—663. l), a tulajdonneveket és fogalmakat agyarázó jegyzetszótárral (664—760. l.), továbbá Ebenernek a felhasznált szövegekről, legfontosabb szakirodalomról és saját módszeréről szóló rövid tájékoztatásával (761— 5. l.). A miénk — Lakatos István fordítását, az 1984-ben megjelent harmadik kiadást rtom a kezem ügyében — a dolog természeténél fogva nagyjából hasonló beosztású, de a lönbségek sem hiányoznak. A leginkább szemet szúró természetesen az, hogy a hazai ergilius Összes Művei», címére némileg rácáfolva, kirekeszti a Cataleptont, pedig ebben kis gyűjteményben, ha az egésze nem is, néhány vers biztosan Vergilius zsengéi közé rtozik; másrészt a magyar változat folyamatos jegyzeteket nem, csupán jegyzetszótárt , s, hogy a kísérő tanulmányok terjedelmi különbségéről már ne is beszéljek, Lakatost feladat nagysága sem bírja műfordítói vallomásra. Ha kívülről vizsgálom, egymás mel- t, a két kötetet, egy kis irigységtől nem mentesen állapíthatom meg, hogy a németek, rüket igazolva, alaposabbak és módszeresebbek voltak nálunk, több előzékenységet és variasságot tanusítottak mind Vergilius, mind az olvasók iránt.

Persze a tartalom és a kiállítás módja még nem minden, a két kötet értékét első- rban a fordítások minősége mérné — csakhogy ennek eldöntése a német változat esetén kétszeresen nehéz. Egyrészt, mert nekem, magyar anyanyelvűnek, nincs merszem, ulajdonképpen jogom sincs arra, hogy Vergilius új német fordításáról, s főként, hogy a rdítás színvonaláról és esztétikai kvalitásairól ítéletet formáljak, másrészt, mert a tárgy- n leginkább illetékesek, vagyis a német nyelvterület kritikusai, kötelességtudóan utána- ztem, Ebener fordítói teljesítményét tekintve maguk sem jutottak közös nevezőre. De, ítélet nincs is, azt bízvást állíthatjuk, hogy Ebener dikciója, egyenletesen szabatos övegformálása, könnyedén és tetszetősen pergő mondatai nem akármilyen fordítóra llanak, az ő tolmácsolását követve a német olvasó — bárhol üssem fel a kötetet, erre akadok ki —, egyhamar megbarátkozhat Vergiliusszal. Igaz, olvasói dolgát elősegítendő, ener attól sem riad vissza, hogy az eredeti bonyolultabb mondatszerkezeteit alkalom- tán egyszerűbbre cserélje, áttekinthetőbbé gyúrja át; ahogyan fordítói tájékoztatójából 52. l.) kitetszik, tudatosan. Módszerét akár az Aeneis közismert bevezető sorai jól ldázhatják. Íme Ebener német változata: *Kriegstaten will ich besingen, den Helden dazu, – als Flüchtling, / Opfer des Schicksals von Troja zuerst Italien erreichte, / dort, wo er später vinium gründete. Gnadenlos jagte / Juno voll Haß ihn über die Länder und Meere. Er ßte / furchtbare Kämpfe auch ausfechten, bis er in Latium endlich / Wohnstätten schuf für h selbst und die Götter der Vorfahren: Ursprung / für die Latiner, die Väter von Alba, ms riesige Mauern. / Sage mir Muse: Was für ein Widerstand kränkte und welcher / ger reizte die Fürsten der Götter* stb. A szöveg szép, lendületes, világos, ki tagadná. De itáljuk csak a német mellett a latint, nyomban felfedezzük, hogy lám, a *Lavinaque vit / litora*, ahol a tájékozatlan olvasó bizonyára fennakad a számára ismeretlen föld- zi vonatkozást rejtő jelzőn, nem is fordítást, hanem (az 5. sor *conderet*-jének különösen etes előreugratásával) valóságos interpretációt kap; a grammatikailag komplikált

iactatus. . . / vi superum, saevae memorem Iunonis ob iram a *vi superum* és a *memorem* feláldozása árán ad helyet a kétségkívül simábban gördülő *Gnadenlos jagte Juno voll Haß* fordulatnak; az *inferretque deos* kifejezést megint mondhatni interpretált formában látjuk viszont, a *numine laeso* szerkezetet viszont újból egyszerűbb megoldás, a (nem is egészen odaillő) *Widerstand* szó adja vissza, stb.

Ami minket illet, Lakatos nem ezt a módszert választotta; ő Ebenerrel ellentétben a vergiliusi stílus összes sajátságának átmentésére törekszik, még ha az olvasó netán meredekebb kaptatóra kényszerül is a Vergilius felé vezető úton. S bár érteni váljuk Ebener indítékait és meghajlunk a teljesítménye előtt, Lakatos Vergiliusát nem tartjuk az övénél alábbvalónak. Hogy végülis kettejük fordítása közül melyik a jobb, azt eldönteni bajos, vitatni tehát fölösleges. A szomszédolásból egy valami azért így is kiderült: hogy van mit tanulnunk ugyan a németektől, de szégyenkezni sincs okunk.

SZEPESSY TIBOR

E. KRAGGERUD: HORAZ UND ACTIUM. Studien zu den politischen Epoden. Oslo—Bergen 1984, 174 l. (Symbolae Osloenses, fasc. suppl. 26.)

A Mørland-tanítvány Egil Kraggerud nemrég a tacitusi Germania legvitatottabb mondatának újszerű filológiai elemzésével vonta magára a közfigyelmet. (Der Namensatz der tac. Germ. Oslo 1982; H. Heubner szigorú bírálata: Gnomon 1983, 654 skk.) Most megint nagy fába vágta a fejszéjét: a fiatal Horatiusnak Octavianushoz való viszonyát, a 30-as évek folyamán megfigyelhető fejlődését vizsgálja, még pedig az actiumi sorsfordulóval összefüggésbe hozható «politikai» epódoszok (I., VII., IX.) és nem utolsó sorban a problematikus XVI. kapcsán.

K. mindjárt a bevezetésben (9 skk.) meghökkenti olvasóját: Maecenas barátja, aki a legfontosabb kérdésekben a kialakuló principatus híveként hallatja szavát, legkorábbi megnyilatkozásaiban, kiváltképpen a VII. és XVI. ep.-ban — a közkeletű felfogás szerint — annyira borúlátó volna, hogy rezignáltságát csak az illető versek *korai* (barátságuk *előtti)* keletkezésével lehetne magyarázni? Hogy szerepelhet mindez az ep.-ok együttesében Actium után? A helyzetet Horatius lassú megtérésének feltételezésével szokás enyhíteni: a XVI. és VII. ep., a hajó-allegoria (c. I 14), majd a IX. ep. és a Kleopatra-óda (c. I 37; *ebben* a sorrendben!) mintegy az Augustushoz való közeledés irodalmi dokumentálása volna. Kérdésessé teszi ezt a «fejlődést» az illető ep.-ok (VII. és XVI.; I. és IX.) feltételezett időbeli távolsága és ugyancsak feltételezett különbözősége. A közkeletű magyarázat szószólói figyelmen kívül hagyják a kérdéses költemények *írásának* és a gyűjtemény *közrebocsátásának* időpontja (valószínűleg: 30) közti — mondjuk — tíz év jelentőségét az Actium *utáni* fogadtatás szempontjából. Utal-e Horatius valahol arra, hogy azok a bizonyos *korábbi* versek csak történeti dokumentumként és nem az Actium után megszilárduló helyzet pesszimista megítéléseként olvasandók? Ha nem, akkor joggal hiányolhatnók a költőben mind a szerkesztői, mind a politikai tapintatot.

K. a gyűjteményt ma kézbevevő olvasó helyzetéből kiindulva állapítja meg, hogy ha nem ismerné pl. az V. ep.-t *(At o deorum. . .)*, alig érthetné helyesen a csúfondáros záródarabot *(Iam iam efficaci. . .)*. Így kell elképzelnünk az actiumi események és Alexandria elfoglalása közti Horatius-olvasó helyzetét, aki az ep.-okat a gyűjtemény sorrendjében nem (csak) történeti dokumentumként, hanem időszerű kommentárként (is) olvasta. Tanulságos a IX. ep. *központi* helyének hangsúlyozása, és új az a megfigyelés, hogy az *Altera iam teritur. . .* nyilván nem szerkesztői szándék nélkül került a díszhelyre (az utolsóelőttire, vö. c. I 37, II 19, III 29, IV 14; Epist. I 19). A hagyományos értelmezés szerint a XVI. ep. majdhogynem palinódiája volna az optimista kicsengésű IX.-nek. Elképzelhető-e, hogy 30-ban, amikor a költőbarát Georgica-jában «fény és árnyék reményteljes záróhitvallássá» (18: zu einem hoffnungsvollen Schluss-Credo) egyesült, Horatius *korábbi* hangulatokat tükröző, a biztató jelen megteremtőit bántó politikai versekkel *(carmina mali ominis)* állt volna elő?

K. számára nyilvánvaló, hogy a gyűjtemény élére tett *Ibis Liburnis. . . késői*, Actium utáni produkció, amely a döntéssel együttjáró kockázatot és megpróbáltatásokat *(periculum, labor)* csak *post eventum* emleget; a futurumok *(ibis, persequemur. . .)* Caesar ügyének az Actium utáni időkben is készséges szolgálatát jelzik. Kettős perspektívával, olyan költői megnyilatkozással van dolgunk, «amelynek jelentése nem merül ki a fiktív időben, hanem a közzétételére is vonatkozik és *telos*-át éppen ezáltal éri el» (35). A «többrétegű perspektíva» tanulságos párhuzamaként K. a platóni Symposion «datálási» lehetőségeit, az olvasó és szereplő közti távolság példázására pedig az Aeneis actiumi részletének

II 278 skk.) a későbbi események ismeretében feltehető «hallatlan kisugárzását» hozza l, de — játékos formában — ezt találjuk a közvetlenül következő, idillikusnak induló lfius-ep. csattanójában is.

A VII. ep. *(Quo, quo scelesti. . .?)* keltezésének kérdése elválaszthatatlan az értel- ezéstől, — akárcsak a XVI.-é: «die Datierung bedingt dabei die feineren Schattierungen der Deutung, und diese bedingen ihrerseits die Datierung» (44). A legtöbben a minél orábbra való visszadatálás mellett szóló érveket véltek benne találni, csak abban nem udnak máig megegyezni, hogy a Philippit vagy a 38/37. évi bonyodalmakat követő időre, XVI. ep. elé vagy mögé tegyék-e. (Legutóbb D. Ableitinger-Grünberger a 39/38. év rdulójának tájára tette.) Biztosnak egy valami látszik: Neptunus említése (a 3. sorban) ltehetőleg Sex. Pompeiusra utal. K. az ötletek szaporítása helyett inkább azt nyomozza, ogy a gyűjtemény előző darabjaiban található-e jelzés az időbeli elhelyezéshez, és hogy a özreadás időpontjában az olvasó — holmi Kiessling-Heinze híján — mire gondolhatott? os, 32/31 fordulóján mindenkit a döntő összecsapás gondja foglalkoztatott, *másra* utaló yomok az ep.-ban nincsenek. 35 előtt Caesar britanniai expedíciójának folytatását senki m érezhette időszerűnek, Octavianus csak Sex. Pompeius kikapcsolása után gondolha- tt Britanniára, de a caesari «kötelezettség» vállalása egyelőre a pannoniai és dalmatiai lkelés, majd az Antoniusszal folyvást éleződő ellentét miatt még jó ideig váratott magára. parthus kérdés ugyanígy csak a 30-as évek derekán vetődhetett fel, megoldhatatlanul. arad a keleti fenyegetés, a polgárháború újabb, elháríthatatlan szakasza, amelyben nem indenki bélyegzendő *scelestus*-nak, csak akire a Remus óta kiontott «szent rokonvér» átka ehezedik, aki Róma ellen támad. Érthetővé válik a Karthagóra való utalás is: a Kleopatra lleni védekező háborút *igazságossá* teszi. A *bűnösök (scelesti)* nemcsak a magasztos fel- datokhoz válnak hűtlenné, hanem Róma *triumphus*-át is akadályozzák, sőt a birodalom tét veszélyeztetik.

Ez a költői magatartás esetleg a Philippi után fellépő Sallustiusszal hozható össze- iggésbe, Sallustius lehetett a filozófikus szemléletet politikai tartalommal telítő Hora- usnak mintegy a katalizátora. Kettejük közül Horatius csak látszólag borúlátóbb: a ró- aiak a vadállatoknál is vadabbak (11 sk.), és Romulus testvérgyilkossága óta a *sacer cruor* iontása nyomasztja ugyan az egymás után következő nemzedékeket, de nem kiengesztel- etetlenül: Romulus példája nem jelenti az utódok egyetemleges kárhoztatását. Mint hogy a verskezdő megszólítás nem mindenkire vonatkozik, a zárcsorok sem a bűnösökhöz, anem az olvasóhoz vannak intézve: a testvérgyilkosság a mostani bűnösök gyilkos szán- ékával értendő egynek; ha az illetők végrehajtják szörnyű tervüket, akkor folytatódik bűnök sorozata, de ha ez meghiúsul, az átok is feloldódik. Ha az *új* Romulus (Octavia- us) úrrá válik a belső viszályon, a hajdaninál különb *conditor*-nak fog bizonyulni. Már edig Octavianus meghiúsítja a bűnös merényletet és ezzel az egész római történelmet elyrebillenti. A VII. ep. költője szerint az ellenfél *nem immerens* (mint Remus volt), a polgárvér ontása most nem az ősi átok folytatása, hanem annak leküzdése, lezárása. z ep.-corpus olvasója már nem rabja a korábbi pesszimizmusnak.

A «próteusi» IX. ep. (66, vö. 38) értelmezése kiváltképpen megköveteli, hogy a ráma(i cselekmény)» és a kompozíció (ill. közreadás) időpontja közt különbséget tegyünk. . meggyőződése, hogy Horatius az ep.-okat talán még 30 nyarán, az akkori konstelláció gyelembevételével szerkesztette corpusszá. Mint a II. (Alfius-) ep.-t, a IX.-et is többször ell elolvasnunk, ha minden finomságát meg akarjuk érteni. (Egy a sok közül a 19 sk. sor özponti helyének felismerése: a fordulópont előtt a barbár hódolás, utána: *io triumphe !)* gondos interpretálás valószínűnek mutatja, hogy az ep. írásakor Horatius a szept. 2. áni eseményekről is tudott. Jugurtha legyőzésének, Karthago elpusztításának említése z *afrikai* ellenség ártalmatlanná tételére utal. A *sepulcrum condidit* kifejezést K. inkább ipio Aemilianusra vonatkoztatná és az augustusi Mausoleumnak Antonius-ellenes gesz- usként kezdeményezett építésével hozza összefüggésbe. Maga az ep., a legkésőbbiek gyike, nem közönséges történeti, hanem ideológiai dokumentum, amelynek keletkezését e az actiumi táborban, hanem már otthon keressük, abban az időben, amikor Horatius Maecenas-barátság előtti darabokat a nemzeti-politikai téma jóvoltából magasabb intre emelte. A IX. ep. költője már nem pusztán *comes Maecenatis*, hanem egyúttal *ites Caesaris*. A végére hagyott nehéz kérdés az, hogy ebbe a koncepcióba (az actiumi erspektívába) az annyit vitatott XVI. is beleillik-e.

Az értelmezés itt is nem utolsó sorban a datálástól függ. A kezdősorok pesszimiz- usa a VII. ep. hangját idézi: az, ami ott a parthusok óhaja, itt mintha máris valóság olna, ellentétben a IX. végének reménykedésével. Ezért szokás a XVI. ep.-t a Philippi áni szárnyaszegettség periódusára visszadatálni. K. a római ódák ciklusának záróstró- jára hívatkozik, mint a «fejlődés» mélypontjára, amely azonban nem az augustusi stauráció bírálatának, hanem *vatesi figyelmeztetésnek* értendő: ha a rómaiak nem hall-

gatnának az intő szóra, még ez is bekövetkezhetik. (Vö. c. II 14, 25 skk.) A XVI. ep. költője fel akarja rázni olvasóit, de azt mégsem mondja, hogy a bukás feltartóztathatatlan. Róma a végromlásba zuhan, ha *így* folytatja, de az olvasó a gyűjtemény korábbi darabjaiból tudja, hogy közben fordulat állott be, amelyet emberi gyengeség remélhetőleg nem akadályoz. Octavianus a Scipiókénál különb érdemeket szerzett a veszély elhárításában, és most már a rómaiakon a sor, hogy a (majdnem) befejezett honmentő tett valósággá váljék. Akkor pedig Róma nemcsak megmenekül, hanem biztos lehet a jobb jövőben.

Minden attól függ, hogy milyen perspektívából nézzük az ep.-t: a Philippi utániból vagy a 38 tavaszáéból-e (akkor joggal értetlenkedhetnénk azon, hogy miért tett közzé Horatius egy ilyen pesszimista költeményt az új éra előestéjén), vagy az Actium után feltárulóból. Ami pedig a VII. és a XVI. ep. prioritását illeti, a költő nyilván szándékosan rendezte el gyűjteményét úgy, ahogy elrendezte. Elképzelhetetlen, hogy Maecenas körének új tagja Vergilius eklogáinak bizakodására azonmód rácáfolt volna; *30-ban* viszont mindenki időszerű megnyilvánulásnak érezhette az ep.-t. Ha az Antoniusszal esedékes összecsapást vesszük «Bezugsrahmen»-nak, egy csapásra tisztázódik minden: az akkori helyzetből nézve a római néphez való fordulás és az egész költemény máris érthetővé válik. A város elhagyására felszólító vatesi tanács átvitt értelemben magyarázandó: az átkos múlttal kell szakítani és Rómát *így* újjáteremteni. A *redire* (26; vö. 35 *reditus dulcis*) tilalma a korábbi meghasonlás állapotához való visszatérés eshetőségét jelzi. A 33. sor adynatonja *(nec ravos timeant armenta leones)* így most már Vergilius (Ecl. IV 22) prioritását, valamint azt is tisztázza, hogy Horatius korántsem cáfolja a vergiliusi látomást, hanem a boldogság állapotának megvalósulását az újjászülető Italián *belül* nagyon is lehetségesnek tartja. A következetes interpretáció az ep. «pesszimizmusát» elhibázottnak mutatja: Horatius elérhető, megvalósítható látomással biztatja polgártársait, ill. a *pars melior*-t.

Nem mellőzhettük a részletes ismertetést, mert különben az Actium körül csoportosítható ep.-ok (köztük a XVI.) *késői* datálásának kísérlete követhetetlen és ellenőrizhetetlen volna. Nem mondjuk, hogy K. minden érve kötelező erejű (pl. az I. ep. kígyó-hasonlatának az egyiptomi ellenségre való vonatkoztatása: 34; vö. 49: «ein rascher Hieb auf der Vergleichsebene»); a sallustiusi ösztönzést a VII. ep.-ban maga a szerző sem tekinti bizonyíthatónak (55, vö. 61 és 103); ugyancsak a VII. ep. vergiliusi befolyásolása helyett alkalmasint helyesebb a kölcsönös hatás feltételezése (63); a IX. ep. 11 skk. sorainak ajánlott értelmezése is nyilvánvalóan nem az egyedül lehetséges (89); a *luctus* szóban (XVI 39) sem érezzük a «hosszú időbeli perspektívát», amely az ep. késői datálását valószínűsítené (146), stb. A figyelmes olvasó értelemszerűen Appianosra javítja a 118. lapon talált Arrianost, és persze *polykoirania*-t olvas a következőn. K. szövegkonstituálásával sem értünk egyet mindenben (pl. I 5: *si* vagy *sit*?).

Az egész gondolatmenet mégis több, mint tetszetős konstrukció, és Horatius kedvelőit bizonyára álláspontjuk felülvizsgálatára készteti. Gondoljunk csak a tacitusi Dialogus «késői» datálásának nem is olyan régi szenzációjára: manapság már alig akad Tacitus-értő, aki az illető «kis» írás korai keletkezését vallaná. A XVI. ep.-t sem mindig tartották a Philippi után hazatérő Horatius vatesi bemutatkozásának (K. a tudománytörténeti előzményeket nem nyomozza): a régi jó Mitscherlich 1800-ban — *satis affirmate* — még az Octavianus és Antonius közti háború kitörése körüli időre tette *(quum inimicitiae inter Octavianum et Antonium ad bellum spectarent)*, és a korai datálás csak ezután vált a horatiusi kronológia dogmájává, Klingner (és Kerényi) nagy hatású Horatius-értelmezésének talpkövévé. Nem árt, ha most ezt a megcsontosodott hiedelmet K. friss kezdeményezése nyomán revideáljuk.

BORZSÁK ISTVÁN

PLINIUS DER JÜNGERE: BRIEFE IN EINEM BAND. Aus dem lateinischen übersetzt von *WERNER KRENKEL*. Bibliothek der Antike. Römische Reihe. Aufbau Verlag, Berlin und Weimar, 1984; XLVII + 511 lap.

Hatvany Lajos ifjabb Pliniusról szóló, hiperkritikus szemléletű kötete (A levélíró Plinius, 1904), úgy tűnik, a mai napig elriasztotta a magyar klasszikus-filológusokat Plinius személyének, leveleinek tüzetesebb tanulmányozásától. Kivételként említhetők a két háború közötti iskolai Plinius-kiadások bevezetői és Szepessy Tibor értő, szép utószava a Levelek magyar fordításához (1966). Bőséges külföldi szakirodalom bizonyítja, hogy ez az auctor nagyobb figyelmet érdemelne. W. Krenkel bevezetőjét a legújabb német fordításhoz — a művelt nagyközönségre számító sorozat új kötetében — bízvást sorolhat-

uk a jelentős összefoglalások közé. A 42 lap terjedelmű írás tömören, de információgazda-on vezeti be az olvasót Plinius világába.

A bevezető V—XIII. lapig terjedő része a kort mutatja be — Nerótól Traianusig —, melyben Plinius élt és alkotott. Összegzi a legfontosabb eseményeket; Nero idejéből ki-melve a senator-stoikus ellenzék létrejöttét, Dominianusnál a hatalmi koncentráció elő-yeit kísérő önkényeskedéseket, Traianusnál a megszilárdult hatalom gazdasági intézke-léseit, liberálisabb módszereit.

A XIII—XXIII. lapon Plinius családi körülményei, tanulmányai, tisztségei eleve-nednek meg előttünk. Hivatali pályafutását úgy mutatja be Krenkel, hogy egyúttal ismer-eti a római hivatalszervezet változásait a korai császárkorban s vázolja az adott hivatal ellegét, funkcióját.

Bithynia provincia problémáit a XXIII—XXXI. lapon tárgyalja Krenkel. Röviden smerteti a terület római kori igazgatási rendszerét, gazdasági és politikai nehézségeit. elhívja a figyelmet, hogy Traianus Pliniust e komoly gondokkal küszködő provinciába pp nagy tapasztalata miatt küldi, hogy hozza rendbe a pénzügyeket és biztosítsa a yugalmat. Plinius önállótlanságának vádjával szemben hangoztatja, hogy a római ürokráciának meghatározott ügyrendje volt, amit Plinius természetesen betartott és lsősorban akkor fordult a császárhoz, mikor a rendelkezésére álló törvények, rendeletek, z illetékes hivatalok iratai nem adtak választ a fölmerült problémára vagy nem volt iztos abban, hogy ezek vonatkoztathatók Bithyniára is. Ezt bizonyítja pl. a X. 65. és a . 79. levél is. Ilyen esetekben is inkább tevékenysége első szakaszában várt segítséget. renkel kitér a kereszténységgel kapcsolatos problémákra, s ebben a részben közli a árom, Pliniusra vonatkozó felirat német fordítását.

A Levelek fejezetcímet viselő részben (XXXII—XLVI. lap) Krenkel először a levél űfajának kérdését tekinti át. A görög és római levél legfőbb különbségét abban látja, gy a görög levél — amely beszéd, értekezés, prédikáció stb. — már megírásakor nagyobb özönségre számít, a magáninformációkat tartalmazó levél pedig a rómaiaknál jelenik eg. Itt érdemes lett volna megjegyezni, hogy ez csak az irodalmi értékű levelekre igaz, szen a papiruszok számtalan görög magánlevelet őriztek meg.

Krenkel összegyűjtötte Plinius legfontosabb nézeteit a szónoklatról, a levélírásról. ematikailag 13 csoportba osztotta a leveleket, s kiemeli, hogy az egyes levelek kevés ki-tellel csak egy-egy témáról szólnak. Ismerteti a levélkezdő formulákat, s annak a meg-ződésének ad hangot, hogy Plinius az írásokat megjelenésük előtt stilárisan átdolgozta. ámba veszi a leggyakoribb címzetteket, a legfontosabb említett személyeket, a Pilinius tal említett írókat, ill. műveiket. Ezután a levelekből kiolvasható toleranciát, humánu-ot említi meg. Végül utal a gyűjtemény ókori, koraközépkori hatására is.

A bevezetőnek szinte minden mondata közvetlenül Plinius információján alapul: renkel vagy idézi Pliniust vagy utal a megfelelő helyre. Az olvasó így a bevezető segít-gével tematikus szempontok szerint is olvashatja a leveleket, s a korra, a szerzőre, és a elekre vonatkozó ismereteit közvetlen forrásból — méghozzá mint Krenkel hangsúlyoz-, nemegyszer az egyetlen közvetlen forrásból — gyarapíthatja. Kifogásolható azért, gy így az olvasóban fel sem merül a kétely, hogy vajon a levelek minden mondatát aznak kell e elfogadnia. Krenkel nem segít ebben eligazodni. Plinius levelein kívül Kren-l Suetonius életrajzait is felhasználja.

Míg a bevezető a művelt olvasó és a filológus számára egyeránt tanulságos, addig fordítói megoldások már elsősorban a filológust izgatják. Krenkel úgy törekszik a tar-om minél pontosabb visszaadására, hogy lehetőleg az eredeti kifejezésekhez, szóválasz-hoz, mondatszerkezethez hűen adja vissza a szöveget. Józan mértéktartással a mondat elmének, hangulatának érzékeltetésére törekszik. Három példát választottam ki ennek mutatására. A szemléletesség kedvéért Krenkel német szövegét érdemes Kasten — 82-ben az NDK-ban is megjelent — kétnyelvű kiadásával is összevetni (Plinius der ngere: Briefe, lateinisch und deutsch von Helmut Kasten, Berlin, 1982).

A *humanitas* szót 6 alkalommal használja Plinius. A szövegek értelmének megfelelő-mindkét fordító minden egyes helyen más-más szóval adja vissza a latin terminust. Bár m ugyanazokat a szavakat használják, alapvetően helyesen járnak el. Egy helyen III. 8. 7) azonban lényeges eltérés van. A Clitumnus forrásról szóló levél megfelelő in szövege így hangzik: *In summa nihil erit, ex quo non capias voluptatem. nam studebis que et leges multa multorum omnibus columnis, omnibus parietibus inscripta, quibus fons deusque celebratur. plura laudabis, non nulla ridebis; quamquam tu vero, quae tua huma-as, nulla ridebis.* A számunkra fontos részt Krenkel így fordítja: Vieles wirst Du loben, nches belächeln — obwohl: bei Deiner verständnisvollen Haltung wirst Du wohl in rklichkeit keine einzige belächeln. Kasten fordítása: Vieles wirst Du hübsch finden, nches belächeln — aber nein, Du bist ein gebildeter Mann und wirst nichts belächeln.

Nyilvánvaló, hogy Kasten túlértelmezte a helyet és Krenkel találta meg a helyes megoldást.

A *vereor* ige 32 alkalommal fordul elő Plinius leveleiben. Krenkel, egyetlen mondatot kivéve (V. 7. 2.), mindig azonos igével — (be)fürchten — fordítja a szót, Kasten az említett helyen kívül még 8 alkalommal használ más kifejezéseket (elsősorban bizonytalanságot kifejező fordulatokat: I. 2. 3.: höffentlich kling es. . .; III. 19. 4.: Anderseits ist es vielleicht. . . stb.), anélkül, hogy ezzel a szöveg hangulatát jobban visszaadná. Helyesebbnek vélem Krenkel következetességét.

Bonyolultabb kérdés az, hogy hogyan adják vissza a mondatok tartalmát és szerkezetét. Nézzünk erre két példát: I. 18. 1.: *Scribis te perterritum somnio vereri, ne quid adversi in actione patiaris. . .* Krenkel fordításában: Du schreibst, Du seist durch einen Traum in Angst und Schrecken versetzt worden und früchtetest. . . Kastennél: Du schreibst mir, von einem Traume erschreckt, befürchtetest Du. . . Kasten frappánsan adja vissza a mondat tömörségét, Krenkel láthatóan a nagyobb grammatikai hűségre törekedett. A VIII. 14. 24.: *Sed quid ego similis docenti, cum discere velim, an sententias dividi an iri in singulas oportuerit?* Krenkel fordításában: Aber was gebe ich mich als Lehrer, wo ich doch lernen möchte, ob die Anträge hätten getrennt und einzeln zur Abstimmung gestellt werden müssen? Kastennél: Aber wieso spiele ich mich als Lehrer auf, wo ich doch belehrt werden möchte, ob man die Anträge hätte voneinander trennen, ob man über jeden gesondert hätte abstimmen müssen? Krenkel — bár a kettős kötőszó elvész nála — az igék fordításában itt is nagyobb pontosságra törekszik.

A fordítás szövege után a 353—439. lapig terjedő részben Krenkel magyarázatokat fűz a levelek problematikusabb részeihez. Megragadja az alkalmat, és ahol lehet, utal az adott kérdéshez kapcsolódó más levelekre is. A 440—505. lapon találjuk az abc-rendben közölt személy- és földrajzi neveket a hozzájuk fűzött magyarázatokkal; itt megtaláljuk azt is, hogy az egyes nevek viselői mely levelekben és milyen összefüggésben fordulnak elő. Az 506—509. lapon látható a laurentumi és az etruriai villa alaprajza, beosztásuk megjelölésével, végül az 510—511. lapon a témához kapcsolódó legfontosabb könyvek jegyzékét találjuk.

Az elmondottakat összegezve örömmel üdvözölhetjük, hogy a Plinius-irodalom egy fontos tanulmánnyal, egy gondos, pontos, következetességre törekvő fordítással, jól megszerkesztett, sokféle olvasói igényt kielégítő kötettel gyarapodott.

SZILÁGYI IMRE

H. HEUBNER: KOMMENTAR ZUM AGRICOLA DES TACITUS. Göttingen 1984. 148 l.

Heubner neve elválaszthatatlan a legújabbkori német Tacitus-kutatásoktól. Historiae-kommentárja (1963—82) alapmű; a Historiae szövegkiadásáért (1980) is hálásak vagyunk; a Dialogus (1983) és az Annales Teubner-kiadása (1983) már problematikusabb (vö. Gnomon 1984, 399 skk., ill. Ant. Tan. 1987—88, 58 sk.). Annál nagyobb várakozással vettük kezünkbe a friss Agricola-kommentárt. Udvariatlanul előre kell bocsátanunk, hogy várakozásunkban — nem egészen váratlanul — csalódtunk: Tacitus első írása sohasem volt H. behatóbb vizsgálódásainak tárgya. De talán tovább is mehetünk: H. mesterét (Fr. Klingnert) leszámítva, aki emlékezetes esszéjében (Die Antike 1932, 151 skk.) elsősorban az Agricola-életrajzból bontotta ki korunk máig érvényesnek érzett Tacitus-portréját, a Germania-központú németeknél az Agricola sohasem volt olyan kedves és fontos, mint — érthetőleg — az angoloknak, vagy — kevésbé érthetőleg — nekünk, magyaroknak, Kazinczytól Madáchig, vagy akár Déry Tiborig.

Nézzük azonban legelőbb is a szerző ígéretét: az új kommentár elsősorban a *szöveg* jobb megértését szolgáló, részint eddig kellőképpen figyelembe nem vett emendatiók beiktatása, részint «egyéni sejtések» (eigene Vermutungen) hasznosítása és a sok «sikerületlen ötlet» (eine Flut von unbefriedigenden Einfällen) kiküszöbölése révén. Természetes, hogy H. következetesen tekintetbe vette G. Forni (1962) és R. Till (²1976), legfőképpen pedig Ogilvie-Richmond «jóideje legtöbbet forgatott» kommentárját (1967; «an einer grossen Zahl von Stellen berichtigt»); eligazító bevezetés helyett a rövid utószóban (139—144) próbált a «legfontosabb» kérdésekre «korszerű» (aus heutiger Sicht) választ adni.

Csalódottságunkat a lovagiasság szabályai szerint tulajdonképpen csak régóta melengetett tervünk valóraváltásával, egy még újabb Agr.-kommentár közrebocsátásával tudnók indokolni. Egyelőre azonban be kell érnünk néhány részlet ismertetésével és egy-két általános észrevétellel.

Kezdjük a legelején ! Ha a kezdőszavakhoz *(clarorum virorum. . .)* fűzött megjegyseket az Og.-Richm.-kommentár megfelelő passzusával egybevetjük, máris szinte az észre kiterjeszthető érvénnyel fogalmazhatjuk meg gyanúnkat, hogy ti. H. a Hist. magyazásában követett gyakorlatához híven vulgarizálta (egyszerűsítette, «pontosította», tolzgatta) az Og.-kommentárban olvasottakat, a végén szerénykedő zárójeles utalással: gl. Og. z. St.» Ugyanezt mutatja a köv. tétel *(antiquitus usitatum)* is: «'A custom of the st'. The use of a neuter past part. or adjective, in apposition to the obj. or subj., instead a relative clause, is frequent in T. Cf. Germ. 31,1; Hist. IV 23,3» (Og.) , ill.: «'Von alters r Brauch'. Solche durch das Neutr. eines Part. Perf. Pass. oder Adjektivs gebildeten tzappositionen sind bei T. häufig: Kühner — Stegmann II 1,248 f., Hofmann — Szantyr 9 f., Nipp.-Andr. Ann. I 27; Plin. N. h. 18, 169 *et credo antiquitus factitatum*» (H., vö. az . Hist.-helyhez írott kommentárral és a Thes. *antiquitus*-szócikkével, p. 176,31 sqq.).

Ez a szoros ragaszkodás néhol fel van tüntetve (pl. 6,5 *fecit, ne. . .*: «Og. z. St.»), de rántsem következetesen. H. eljárásának szemléltetéséül csak néhány példát idézünk: 1 *classis Othoniana:* «The dispatch of this fleet, probably about March, is described in ist. I 87, and its raid upon Liguria in Hist. II 12—15» (Og.), ill.: «ihre Ausfahrt (Hist. 87) erfolgte wohl noch im Febr. 69 (Heubner, Hist.-komm. II 63 f.); der weitere Verlauf r Unternehmung Hist. II 12—13» (H.). — *hostiliter populatur:* «is Livian (XXVIII 4,4; XXXVII 17,3; 18,3)» (Og.), ill.: «Hist. V 23,3; auf Tac. beschränkte Variation von vian. *hostiliter depopulari* (XXVIII 24,4; XXXVII 17,4 [!], 13,3»)» (H.) — *causa caedis:* motive for murder' . . . Elsewhere *c.c.* usually means 'pretext for murder', cf. Liv. III 5,5; Cic. ad Att. II 24,4. . .» (Og.), ill.: «Hist. II 52,1 *initium caedis*, IV 1,2 *c.c.* [= GG 145]: ier = wirkliches Motiv zum Mord wie etwa Cic. dom. 115, nicht blosser Vorwand zum lutvergiessen wie Liv. III 36,5. . .» (H.) Az Ann. ismerőinek Nero, ill. a *novus principatus* jabb bemutatkozása jut az eszébe (XIII *init.*: *haec causa necis*, ami persze a Gerbereef-lexikonban *s. v. nex* keresendő); ugyanígy Ann. XI 4,1.

Ugyanezt találjuk a vége felé (pl. 43,4 *piissimae*, majd *honore iudicioque)* olyanyira, hogy még a közbevetett utalás («see also next note») is ismétlődik. Vagy a közepéről 24,3 *saepe ex eo audivi . . . debellari . . . Hiberniam posse):* Og. nem magyarázza túl a *ebellare* igét ('word first found in Virgil and Livy, who use it more then 50 times'), míg I. nemcsak Tac. szóhasználatára utal precízen (vö. GG 260), hanem felsorol egy csomót «Verg. és Liv. óta» regisztrálható Thes.-helyek közül is. (A *többit* l. *ad* 26,2; *erre* viszont em hivatkozik.) «Seit Verg. und Liv.» — tájékoztatásul persze nem árt, de az az érzünk, hogy pl. csak a 38. lapon *(ad* 10,5—6) ötször ismétlődő utalások («hier erstmals», eit. . .», «nicht vor. . .») nem feltétlenül, vagy nem közvetlenül segítik elő az ígért Textrerständnis-t.

Ennyi körültekintés, ennyi pontosság láttán mit hiányolunk mégis? A Lex. Tac. s a Thes. rutinos fellapozásán és — tagadhatatlanul — értő hasznosításán *túlmenő* olvaottságot és az Agr.-val bemutatkozó Tac. *értőbb* megközelítését. Például az első mondat égén olvasható «közhelyhez» *(vitium . . . invidiam)* Og.-nek volt érdemleges megjegyezni alója, amiből H.-nél bizony kevés maradt. Elmaradt az *ignorantia recti* pozitív párja Ann. VI 36,3 *boni intellectus),* el a «közhely» eredetét megvilágító görög párhuzamok, és képpen nem járult hozzá semmi, a Thes.-ből ki nem bányászható *többlet*, mint pl. Hor. pist. II 1,12 a *fatalis labor* hősét haláláig nyomasztó *invidia*-ról, vö. Curt. VIII 5,11 *ne Herculem quidem et patrem Liberum prius dicatos deos, quam vicissent secum viventium nvidiam* (C. O. Brink gazdag kommentárjával). Vagy az 1. fej. zárógnómáját *(venia opus uit, quam non petissem incusaturus)* H. majdnem egy teljes lapon át magyarázza, de nincs zava pl. a Wex (1852) óta elfogadott központozásra, — pedig különben sűrűn hívatkozik a erék régi szerzőre.

Ezzel kapcsolatban idézek kézipéldányom bejegyzéseiből — csak az első lapról — éhány idevágót. Az *incusaturus*-hoz Sen. Phaedr. 1243: *at si rogarem (sc. Theseus — ivos) scelera, quam proni forent?* 2,1 *ut monumenta cl. ing. in comitio ac foro urerentur:* iv. XL 29,14 *libri in comitio igne facto. . . cremati sunt*, vö. Ann. IV 35,4 (Koest. kommenárjával). 2,2 *scilicet illo igne . . . aboleri arbitrantur:* Cic. Verr. II 4,79 (Verres) *existimavit omines in oblivionem venturos, si etiam basim (statuae ablatae) tamquam indicem sui celeris sustulisset.* 3,1 *voti fiduciam:* Ov. Met. VIII 711 *vota fides sequitur*, etc.

De térjünk vissza a görög párhuzamokra, amelyeket H. elődjeinek gyűjtéséből égig gondosan *kigyomlált.* Kivételnek számít az utolsóelőtti mondathoz (46,3 *simulacra ultus imbecilla ac mortalia sunt)* fűzött magyarázat, amelyben véletlenül bennemaradt Xenophón és Isokratés; Cicero (Arch. 30) idézéséhez járul egy friss bibliográfiai adalék, gy *másik* Seneca- és további két latin hely, ugyanígy Tiberius emlékezetes nyilatkozata Ann. IV 38,2), amelyhez távlatokat nyitó párhuzamként a magunk részéről Plutarchos Démétrios-életrajzára (30,7) hivatkoznánk. A Démétrios-életrajz említésével pedig el-

jutottunk Tac. görög olvasmányainak, véletlenül sem regisztrált hellenisztikus forrásainak és a köztudatban élő görögellenességének kérdéséhez. (Vö. Ant. Tan. 1984. 229. sk.)

Kár, hogy a szerző az 1982. év folyóirattermését már csak részben tudta hasznosítani és így nem jutott hozzá a Gymnasium azévi 1. számához, amelynek Agr.-tanulmányából (37 skk.) ha semmi egyebet, vitaanyagot biztosan meríthetett volna. Nincs itt hely arra, hogy a hellénisztikus historiográfia körében végzett vizsgálódásainknak esetleg Tacitus interpretálásában is felhasználható eredményeit ismertessük. Ebben az esetben az Agr. minden szava mögött mi sem keresünk nagysándori sablont, de nem is érjük be Og. általános fogalmazásaival (pl. 5,1 *et anxius et intentus:* «. . . Agr. is depicted as doing everything that *a model young officer* should do»); nem hagynók el Thukydidés és Xenophón említését, inkább hozzátennők még azt a Diodóros-kivonatot (XXXV c. 38) is, amelyben a fiatal Marius eszményi pályakezdéséről van szó. H. a bibliográfiában említi ugyan A. A. Lund cikkét (De Agr. primo inventore, Gymn. (1980), de a *primus inventor*-eszme összefüggéseire sem a 10., sem a 24. c. kommentárjában nem tér ki. Agricola britanniai helytartóságának krónikájában (18—38; a kronológiáról *ad* 18,1) is megelégszik a «kötelességtudó helytartó *image*-ének» felvetésével, pedig az eszményi kép mögött akárhány esetben kitapinthatjuk a regényes Nagy Sándor-historiográfia vonásait. Dícséretes, hogy H. «an Hand des Thes.-Materials» annyi sok mindent felvonultat, de pl. a *labor et periculum* szókapcsolatot (18,5) nem a latin Thes. anyagából, sokkal inkább a görög előzményekből, a Héraklés módjára minden «fáradságot és veszedelmet» vállaló Alexandros hagyományából magyarázhatjuk. Talán az sem túlzás, ha a megszemélyesített harmadik év «feltárásában» (22,1 *novas gentes aperuit)* szintén a világhódító gesztusát (vagy igényét) sejtjük. Ugyanebben a fejezetben Agricola úgy szerepel, mint bajtársai hőstetteinek «megvesztegethetetlen tanúja» (22,4 *centurio. . . incorruptum testem habebat:* 'had in him' [Og.], 'hatte in ihm' [H.]). Két Livius-párhuzam (a tisztára nagysándori Hannibal-buzdítás: XXI 43,17, ill. a nem kevésbé nagysándori Scipio-aristeia: XXVI 44,8) ennél többet árul el. Az Agr.-beszédben említett «határok» (33,3 *egressi . . . terminos)* sem akármilyenek, hanem a világhódító számára a világmindenségéit jelzik, vö. Lucr. I 70 skk., Curt. III 10,5, Arr. V 26,1. Ebben az összefüggésben nyer értelmet Agricolának a *peragrare* vagy *percurrere* igével jelölt hódítói (nagysándori, caesari) száguldása is (tehát *nem* a. m. 'durchstreifen' vagy 'rasch durcheilen'). Végül — a hellénisztikus háttér érzékeltetésére — most már csak egy részlet (45,2 *praecipua . . . miseriarum pars erat videre et aspici),* amelyet sem Og. Tacitus-párhuzamai, sem H. Thes.-ismeretei nem magyaráznak kellően. Egy Diodórosnál (XX 71,3) olvasható Duris-passzus elárulja, hogy a császárkori írók Domitianusnak (Tiberiusnak vagy Nerónak), mint embertelen szörnynek a portréjához akárhány színt egyebek közt Agathoklés zsarnok-ábrázolásából vettek.

Igaztalanok volnánk azonban, ha az óriási rutinnal rendelkező H.-től kommentátori érdemeit el akarnók vitatni. Csak néhány helyet sorolunk fel, ahol a magyarázatot kitűnőnek éreztük: 12,3 *caelum. . . foedum;* 13,2 *agitasse Gaium Caesarem;* 29,2 a *mons Graupius* lokalizálása; 43,2 *augebat* és 46,2 *admiratione te potius etc.* szövegformálása. Persze ugyanígy nehéz volna mind előszámlálni a vitatható magyarázatokat is. Itt van pl. az «apa vagy leánya?» kérdés. Ezzel a címmel (Vater oder Tochter?) tért H. ugyanis vissza (RhMus. 1971, 265 skk.) a nevezetes mondat (9,6 *consul egregiae tum spei filiam iuveni mihi despondit)* értelmezésére. Kommentárjában «csak a legfontosabb szöveghelyeket» tüntette fel, amelyek szerinte a «hagyományos feltevés» (a leány) mellett szólnak. Ezeket a helyeket szaporíthatnók olyanokkal, amelyekben nem ifjú, hanem idősebb ember jogosítja környezetét szép reményekre. Mint H. példái is mutatják, a szórend nem döntheti el a kérdést. (Az *egregia spes* szókapcsolat egyébként *recte:* Liv. XLIII 17,4.) Nem értjük H. aggályát, hogy ti. a *tum* «teljességgel értelmetlen» volna, ha a gen. qual. a consulra vonatkoznék; vö. Cic. de or. I 7,25 *in quibus magnam tum spem maiores natu. . . collocarent;* vagy De re p. II 21,37 *parvos tum haberet liberos.* De függetlenül attól, hogy tapintatos-e vagy sem Tacitus részéről gyermekifjú feleségének kiemelten «*akkor* szépreményű» aposztrofálása, felhívjuk a «hagyományos» értelmezés híveinek figyelmét arra, hogy Tacitus a *remény* szót a szóbanforgó 9. fej. néhány során belül háromszor ismétli: 9,1 *revertentem* (Agr.) *Vespasianus. . . Aquitaniae praeposuit. . . spe consulatus, cui destinarat;* 9,5 *statim ad spem consulatus revocatus est;* 9,6 *consul egr. tum spei filiam mihi despondit.* Kire gondoljon a *reménykedő* olvasó: a fiatal házasok vagy az *in ipsam gloriam praeceps actus* hős meghiúsulandó reményeire?

A «hosszú béke» ernyesztő hatásának szemléltetésére, ill. magyarázatára (11,4) a Thes. kivonatolása helyett más lehetőség is kínálkozott volna. Ugyanígy kétlem, hogy az *otiosi* (40,4) egyszerűen «békés polgárokat» jelentene. *Dissimulatio* (6,2) sem a. m. «Ignorieren» (vö. 18,6 *ipsa dissimulatione famae* 'gerade dadurch, dass er seinen Ruhm ignorierte'), *recte* 42,2 *simulatio* 'Verstellung'. Végül az utolsó órák megörökítésének nehéz helyé-

ez (43,2): *nobis nihil comperti adfirmare ausim.* Delz — korábbi kísérletezések után — acunát jelez kiadásában, *al.al.* H. nem fogadja el a változatlan szöveghez ragaszkodó Og. s mások értelmezését ('I would not venture to assert that we have any ascertained vidence'), ezért *adfirmare* előtt *quo* beiktatását javasolná ('mir ist nichts bekannt, oraufhin ich wagen möchte, es mit Bestimmtheit zu behaupten'). Ezért ünnepelte — émileg váratlanul — Koestermann hasonló szövegjavítását (Hist. IV 12,3) előbb (63)! hely tagadhatatlanul bonyolult, de a kellő párhuzamok ismeretében vállalkozhatunk a egfejtésre: 'semmit abból, ami előttünk feltárult *(nihil nobis comperti)*, innen-onnan udomásunkra jutott, bizonyosan állítani nem mernék'.

Iam satis superque. Heubner legfrissebb műve — akár a tulajdonképpeni kommen-ár, akár az utószóban összefoglalt alkalomszerű tájékoztatás — alig jelent haladást az gyelőre mértékadó Ogilvie — Richmond-kommentárhoz képest. A pedáns módon fel-onultatott Thes.-anyag néhol segíti ugyan az arra rászorulót, de a különben érdemes zerzőnek az Agr.-kutatást vajmi kevés ponton sikerült előbbre vinnie. Nevét a hálás tódok a Hist.-kommentárral egybekapcsolva fogják emlegetni.

BORZSÁK ISTVÁN

T. Y. McCULLOCH: NARRATIVE CAUSE IN THE ANNALS OF TACITUS. Königstein/Ts. 1984, XII + 232 l. (Beiträge zur Klassischen Philologie, 160.)

McCulloch tanulmánya a michigani egyetemen készült disszertációjából *(Remedia tardiora:* Patterns of devolution in the Ann. of Tac., 1977) és két Ann.-interpretáció-ól (Literary augury at the end of Ann. XIII. Phoenix 1980, 237 skk.; The case of Titius abinus, Ann. IV 68—70. CW 1980—81, 219 sk.) kerekedett könyvvé. A címben szereplő arrative cause'-ról, a tacitusi «előadás ügyéről», a bev.-ben azt tudjuk meg, hogy a való-an megtörtént események (real history) előadása elválaszthatatlan a tényekkel együtt-ró szóbeszédtől (rumor); mi az írónak a korabeli szóbeszéd és a tények közti sajátos iszonyról szerzett benyomásait olvassuk; a 'real history'-hoz tulajdonképpen sohasem udunk visszanyúlni, annál gondosabban kell vizsgálnunk az említett viszonyok konstruá-ásának útját-módját (the ways in which T. develops such relationships in the text). éldaként szolgálhat az ifj. Drusus megmérgezésének históriája (IV 10): Tac. a megbíz-ató szerzők mellett a maga koráig élő szóbeszédet sem hallgatja el, amely szerint Tibe-us hitelt adott Seianus hazug vádjának (hogy ti. Drusus meg akarta volna mérgezni ászári apját) és ő nyújtotta fiának a mérgezett italt, az ifjú derűs nyugalma pedig, ogy a kelyhet kiürítette, csak fokozta az alaptalan gyanút, mintha Drusus rájött volna, gy «vége a komédiának» (the jig was up). Vagyis a kitalálás minden részletében hamis, történet létezése mégis valóság. Egy másik példával ('a közvélemény szerint Tiberius ŕűlölte Germanicust', ill. 'a nép Germanicust a szabadság bajnokának hitte') M. azt zékelteti, hogy bizonyos, az Ann. szövegében olvasható *tények* szóbeszédre adtak alkal-at, és viszont korabeli híresztelések a tacitusi elbeszélés megállapításaiban csapódtak (8). Az Ann. első könyveinek bonyolult szövedékét jól szemlélteti a 10.1. táblázata: ortársainak szemében Germanicus népszerű volt és ezt részint apjától örökölte, részint gybátyjától különböző adottságainak köszönhette. A probléma abban mutatkozik, gy magatartása akárhányszor rácáfolt a közbizalomra, mégis találtak rá magyarázatot nemes unokaöcs' és a 'gonosz nagybátya' sablonos ellentétében. Mindebből az Ann.-ben arrative outcome) az lett, hogy a Germanicus meg nem érdemelt népszerűségére féltény Tiberius hovatovább unokaöccse halálára tört. Érdekes a tiberiusi jellemfejlődés asszikus problémájának bevonása is, míg a kevésbé világos példák megfejtésére M. (12) «intelligent reflection» eszközeit (a visszatérő motívumok, reminiszcenciák, az egyes izódokon vagy tágabb szövegösszefüggéseken belüli elrendezés stb. vizsgálatának mód-erét) ajánlja. A továbbiak során maga is az ajánlott recept szerint értelmezi az Ann. szereplőinek tacitusi ábrázolását (I.: Tiberius and Seianus; II.: Noble nephews and eacherous uncles), úgy, hogy az Ann. II. felére is a tiberiusi könyvek 'narrative cause'-ak tanulságait alkalmazza. A III. fej.-ben (Book divisions in the Ann.) a könyvekre ló felosztás szerkezeti (funkcionális) jellegét hangsúlyozza, míg a — némileg szervet-ül következő — IV.-ben az aranykori *aequalitas*, valamint a történelem folyamán meg-sérelt *remedium*-ok filozófikus fogalmainak tacitusi használatát próbálja rendszerezni.

Akárhol lapozzuk fel ezt az «intelligens reflexiókban» gazdag, legfeljebb nem nden ízében összefüggő könyvet, mindvégig találunk benne friss tanulságot gy — esetleg negatív — állásfoglalásra késztő *novum*ot. Vegyük pl. a 28. év krónikájá-k nyitányát (IV 68), Titius Sabinus tőrbecsalásának elbeszélését (52): Tacitus (vö. 47:

«as the consummate manipulator of his readers») tudatos művészettel építette bele a Tiberius-Seianus-drámába a Germanicus családjához ragaszkodó lovag egyéni drámáját. Sabinus és a hitvány Latiaris kapcsolata kicsiben a két főhős viszonyát példázza, amennyiben Latiaris olyan aljas eszközökkel férkőzik kiszemelt áldozatának bizalmába *cupidine consulatus*, mint a nagyralátó (III 29,4) Seianus Tiberiusába. Persze a különbséget is előre látjuk: az óvatlan Sabinus elbukott a cselszövő ellenében, Tiberius viszont végül is felülkerekedett, *isdem artibus* taszítván le a vetélytársává emelkedő Seianust, mint amilyenekkel hagyta volt magát behálózni (IV 1,2). A IV. könyv végén elhelyezett Sabinus-epizód mintegy a nemsokára (az V. könyv első részében) tárgyalandó, de ellenkező kimenetelű mérkőzést anticipálhatta.

A köv. részlet (52 skk.) szellemes ugyan, de vitatható is. Kiindulásként M. megállapítja, hogy a IV. könyv — Seianus növekvő hatalmának bemutatása — Rómát ostromlott városnak ábrázolja (Rome comes to be portrayed as a city under siege; ugyanígy 57: «The predominant image is of a city under siege, with Tiberius the besieger»). Ehhez járul — a *külső* (thrakiai) események előadása során (IV 46—51) — egy hegyi erőd megostromlásának leírása, «a dramatic narration of unusual (and perhaps inordinate) length» (Syme, Tac. I 310). Az ostrom leírásának szokatlan részletessége M. sejtése szerint több, mint holmi konvencióhoz való tapadás (suggest something more than adherence to an historiographical convention): Tacitus ezzel a Seianus uralma alatt nyögő Róma sorsát akarta volna kommentálni. Szellemes sejtés, csak a kiindulással van baj: Tacitus az *expugnationes urbium* kifejezést (a híres nyilatkozatban: IV 32) *más* összefüggésben használja. Az író itt szinte nosztalgiával említi a hajdani annalisták szabad röptét *(ingentia illi bella, exp. urbium, fusos captosque reges... libero egressu memorabant)*, amelyhez képest az ő pályája korlátozott, dicstelen *(nobis in arto et inglorius labor): immota quippe... pax, maestae urbis res, et princeps proferendi imperii incuriosus erat.* Ezzel M. okfejtése és következtetése máris elesik. A kétségbeesett kirohanás «abrupt» összegezése (IV 51,3 *neque tamen pervasere hostes, nisi admodum pauci)* a római helyzet kilátástalanságát tudatosítaná — a hiszékeny olvasóban. Hasonlóképpen nem hiszünk a VI. könyv nagy keleti excursusának (31 skk.) a *domestica mala*-ra való vetíthetőségében: bizonyos célzásokat persze Rómára is érthetett az olvasó, de azért Tiridates nem azonos Caligulával, sem Abdagaeses Macróval.

Itt (55) azonban M. váratlanul visszakanyarodik a III. könyvre (60,1 *Tiberius vim principatus sibi firmans, imaginem antiquitatis senatui praebebat)*, majd a jelentőségteljes párhuzamosság *(vis — imago; principatus — antiquitas; sibi — senatui)* kifejtése helyett a könyv gnómikus zárómondatára, Cassiusnak és Brutusnak Iunia temetésén *távollétükkel tündöklő imago*-ira ugrik, hogy az imént említett *imago antiquitatis* háttérbe szorításával Tiberius igazi természetének (VI 51,3) kitörését dokumentálja. Az 'intelligent reflection' megint csak sántít, mert a zárószavak nem(csak) a II. triasban bekövetkezendő szörnyűségeket jövendölik meg, hanem — mint a IV. könyvnek nyilván szándékolt zárószavai (75 *nam is — sc. Cn. Domitius — Augustum avunculum praeferebat)* sejtetik, — sokkal messzebbre: az ifj. Agrippina és Domitius frigyének áldatlan gyümölcsére, Neróra és a dinasztia bukására utalnak.

A 'nemes unokaöcs' és a 'cselszövő nagybátya' sablonos viszonyát tárgyaló II. fej. (67 skk.) nagyjából hasonló kutatói erényeket és hibákat mutat. M. túl van a Tacitus-filológiának azon a szakaszán, amely Germanicusban a dicsfény övezte pozitív hőst, Tiberiusban pedig az elvetemültség gyűlöletes megtestesítőjét látta. A tudománytörténeti előzményekre utaló 67,1. jegyzetből nem derül ki világosan, hogy a Germanicus-legenda kerek tagadásában ki(ke)t követ (vö. 68,2 és 193,14); W. Edelmaier érdemes disszertációját (Tac. und die Gegner Roms, Heidelberg 1964, 148 skk.) mindenesetre nem említi. Caligula caesaromaniáját alkalmasint «nemes» atyjától Germanicustól, Antonius unokájától örökölte (71,4; 120,38 és 133). A baj itt is a reflexiók túlhajtásában, a párhuzamok erőltetésében mutatkozik. Pl. Sempronius Gracchus kivégzésének feltehető oka (a *pervicax adulter* nyughatatlansága: I 53) a szerzőt — Arminius leányrablására (I 55) emlékezteti, és máris kész a következtetés: «By juxtaposing the two accounts, Tac. begins his parallel development of the theme of domestic strife at Rome and in Germany» (80,12; mint fentebb a thrakiai, ill. armeniai eseményekkel kapcsolatban, vö. a 133. lapon olvasható összefoglalással). A tengeri vihar leírásának (II 23 sk.) hitelességét M. joggal vitatja el (88), az Aeneis viharjelenetére is helyesen utal, de már Germanicus «színészkedésének» irodalmi előzményére, a Nagy Sándor körül nyüzsgő fűzfapoéták túlzásaira nem gondol.

A tacitusi szerkesztőművészet titkait feszegeti az Ann. könyveinek felosztásával foglalkozó III. fej. (137 skk.) M. a *könyvben* — nem egy-egy év krónikájában, nem is 2—3—4—6 könyv szándékoltnak vélt együttesében — sejti azt az egységet, amelyben Tacitus művét eltervezte, szerkesztői eljárásának «késztető erejét» (139: compelling force)

edig a könyvek, ill. tematikus egységek közti átmenetek megformálásában próbálja tapintani. Például az I. és II. könyv között: I 80 (a provinciai helytartók kijelölésének iberiusi gyakorlata), I 81 (zárószó: *servitium* — Rómában); II 1—4 (*servitus* Parthiában?), I. 5 (Germanicus keleti küldetésének motívumai). Kár, hogy ezt a tetszetős chiasmust sak némi erőltetéssel sikerül megszerkeszteni, akárcsak a következő könyvek közti átenetet (II 75,1 *Agrippina... omnium intolerans* ~ III 1,1 *Agr. nescia tolerandi)*; nem ppen meggyőző a 148. lapon látható ábra (ring-like pattern) sem: III 72,3 *effigies Seiai* ~ IV 7,2; III 76,2 *praefulgebant Cassius atque Brutus* ~ IV 2,3 *coli per theatra et fora ffigies Seiani*. Az Ann. II. felében M. hasonló vonatkozásokat konstruál pl. a XIII. önyvet záró *omen* (a Colonia Agrippinensis környékét sújtó tűzvész, amelyet *ictu fustium* róbáltak «elijeszteni»: 57,3) és Agrippina csúfos vége között (XIV 8,5 *trierarchus fusti input eius adflixit)*. Koestermann (III 347) sejtése józanabb: «Tac. hat die Geschichte m Ende des XIII. Buches eingelegt, weil er sie als Vorzeichen betrachtete für das grausige nde der Kaiserinmutter.»

Komoly figyelmet érdemel viszont a tacitusi könyvek elrendezését és számát vizsáló alfejezet (169 skk.: The arrangement and total of books), amelyben M. ezt a fogas érdést nem utolsó sorban azért veszi elő, hogy a Syme-től felmelegített hexas-elméletet áfolja. (Mint F. R. D. Goodyear ismételten tette, vö.: Tac. Greece and Rome, New surveys in the classics, 4 [Oxford 1970], 17 sk.) M. 8—8 könyvet juttatna Tiberius és Caligula 3 + 2), ill. Claudius és Nero uralkodásának (4 + 4). A párhuzamosság támogató érvei özül gyenge lábon áll az «idős elől» (Tiberius?) meggyilkolása «by the partisans of a oung relative», viszont új és jó az a megfigyelés, amely szerint az évek összege az Ann. indkét felében 27—27, — akárcsak a Flaviusok 27 éve (69. júl. 1-től számítva). A Hist.-a jutó tizennégy könyvből M. hatot számít a polgárháborúk előadására (Vespasianus ómai bevonulásáig), hármat Vespasianus további uralkodására (71—79); a X.-et Titusé, a XI—XIV.-et pedig Domitianuséra. Van valószínűsége annak a feltevésnek, amely erint Tacitus az Ann.-t eleve úgy tervezte, hogy befejezése (persze nem Nero halálával, anem a 68. év végével!) átvezessen a Hist. kezdetéhez. Vagyis a késő-antikvitás érdekődői egy huzamban olvashatták a kettőt (vö. 211), és a Hist. bevezetése úgy szerepelt, int Thukydidés második prologusa a VI. könyv elején. (Miért nem V 26?) A *fortuna* íd-szerepe viszont az Ann. XVI. és a Hist. II. (!) könyvének eleje között már megint rőltetett.

Mit mondjunk az *egészről?* Ha M. az «intelligens reflexiókat» szigorúbb önkritikával mérsékelte volna, elégedettebben tennők le kezünkből a könyvet. Így a legsziporkább fejtegetéseket is némi bizalmatlansággal fogadjuk. Kár, mert M. kihívásai különben lkalmasak lehetnének akárhány megrögzött vélekedés érdemleges felülvizsgálatára és em egy közkeletű kézikönyv-bölcseség helyesbítésére.

BORZSÁK ISTVÁN

L. *SZ. BURGER—F. FÜLEP:* DIE RÖMISCHEN INSCHRIFTEN UNGARNS. 4. Lieferung: Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. Akadémiai Kiadó, Budapest — Dr. Rudolf Habelt, Bonn 1984. S. 191 mit 81 Abbildungen, 102 Zeichnungen und 4 Landkarten.

Igen örvendetes, hogy három év után ismét megjelent a RIU egy újabb kötete, mely három megye (Somogy, Tolna és Baranya) feliratait tartalmazza. Somogy és Tolna megye anyagát Sz. Burger A. (949—962, 1005—1008, 1011—1037), Baranya megye feliratait Fülep F. állította össze (963—1004, 1009—1010, 1038—1050). A bevezető tanulmány (pp. 11—21) szintén Fülep F. munkája. A kötetben 102 felirat szerepel (p. 20: évesen 101-et említ), amelyek közül 18 eddig közöletlen volt. Az összeállítók a feliratokat mind feloldották, ill. a töredékek esetében is feloldási javaslatokat adnak (kivételt képeznek a CIL-ben közölt, elveszett feliratok). A kötethez a következő megjegyzéseket fűzzük:

1. A corpus teljességének kérdése. Fülep F. két téglafeliratot is bevett a corpusba (984, 993). A RIU eddigi kötetei kizárólag kőfeliratokat közöltek, s a jelen kötetben sem szerepel az összes téglafelirat, vö. *F. Fülep*, Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1977. 29, fig. 1.; Pl. 48 (Pécs), *M. E. B. Thomas*, SzBBÁMÉ 4—5 (1973—74) 77— (Kisdorog), és az utóbbihoz *B. Lőrincz*, Arheološki Vestnik 31 (1980) 264. Itt kell megjegyeznünk azt is, hogy bár a CIL a dunaömlődi Iuppiter Dolichenus-háromszögeket a többi felirat között sorolta fel, a jelen kötetből kimaradtak (vö. p. 14). Ezt azért kell külön megemlítenünk, mert a RIU 1-ben

ismertetett alapkoncepció (pp. 8—9) nem említi azt, hogy e feliratok mikor és hol lesznek közölve, ill. hogy bekerülnek-e egyáltalán a corpusba. Ide kívánkozik még az is, hogy bár a RIU 1-ben egy mérföldkő is közlésre került (206), e feliratcsoportot a corpus további kötetei (így a most ismertetésre kerülő is) nem közlik. A jelen kötet összeállítói gondos munkát végeztek, de egy dunaszekcsői feliratot nem vettek be a corpusba, ld. ehhez *A. Radnóti—L. Barkóczi*, ActaArchHung 1 (1951) 199, note 75.

2. A györkönyi felirat (1012) esetében helyesebb lett volna a RIU eddigi gyakorlatának megfelelően (pl. 66, 94, 637, 736) a CIL-képet is közölni. A CIL-ben ugyanis a teljes feliratot közölték; meg kell még jegyeznünk, hogy a CIL-leírás és a felirat jelenlegi állapota a sorelosztás szempontjából nem felel meg egymásnak. E sírkő része különben az 1037. felirat, amely a kötetben ismeretlen lelőhellyel került közlésre, ld. ehhez *B. Lőrincz*, ActaArchHung 41 (1989) s.a.

3. Az 1042. felirat keltezésével nem értünk egyet, mivel Septimius Severus nem *divus*ként van említve rajta. Mint az 1043. feliratot, ezt is még Septimius Severus életében állították Caracalla tiszteletére (198—211 között).

4. Hadtörténeti szempontból igen fontos az *ala Siliana* feliratának közlése (1035), mivel e csapat táborhelyére vonatkozóan eddig nem volt adatunk.

A RIU 4. kötete fontos segédeszköze lesz a további kutatásnak. A szerzők jó és gondos munkát végeztek, s a fotók is jó minőségűek. Reméljük, hogy a sorozat kiadásának üteme a továbbiakban felgyorsul, s így az indexkötet is minél előbb a kutatás rendelkezésére áll.

LŐRINCZ BARNABÁS

L. HUCHTHAUSEN. RÖMISCHES RECHT. Bibliothek der Antike. Aufbau Verlag, Berlin—Weimar, 1983. XLVI + 524 p.

A Bibliothek der Antike sorozatban immár második kiadásban megjelent könyv szerzője nem csekély feladatra vállalkozott. A szerző bevezető tanulmányra, gondosan válogatott forrásszemelvényekre és tudományos igénnyel összeállított jegyzet-rendszerre tagolódó könyvében mindenki számára hozzáférhető képet kíván adni a római jogról. A bevezető részben Huchthausen expressis verbis utal arra, hogy a könyv elsősorban a római jog iránti érdeklődést kívánja felkelteni az olvasók széles táborában. Nézetünk szerint a könyvet a jogász-szakemberek is haszonnal forgathatják. A római jog a Német Demokratikus Köztársaságban egészen a legutóbbi időkig a jogi karok tanrendjében nem volt önálló kollégium. Jelenleg azonban kedvező irányú változásoknak lehetünk tanúi. E változás komoly jele ennek a jogász számára is értékes könyvnek a megjelenése.

A szerző a bevezető tanulmányban először a ius civile fogalmát hasonlítja össze a kapitalista Privatrecht és a szocialista Zivilrecht fogalmával. Hangsúlyozza, hogy a ius civile természetszerűen a burzsoá Privatrechthez áll közelebb, bár azzal teljes egészében nem azonosítható. Kiemeli továbbá, hogy a római jog vizsgálatánál nem elegendő csupán a pozitív jog, a törvények elemzésére támaszkodni, hanem feltétlenül szükséges a praxist, a joggyakorlatot is figyelemmel kísérni. Jól illusztrálja a joggyakorlat elemzésének körülményét az i. e. II. századból származó a későbbiek során vajmi kevéssé hatályosult, az uzsorát tilalmazó lex Marcia (Gai. Inst. IV, 23.), amely ilyen módon törvény és a tényleges joggyakorlat közötti konfliktust reprezentálja. A szerző helyesen hangsúlyozza a Gesetzrecht és a Juristenrecht kettősségét, de nem foglalkozik megfelelő mértékben a ius praetoriummal. A praetori jog ilyen módon nem szerepel kellő súllyal a római jog forrásai között, holott a Huchthausen által is kellő módon értékelt, a jogtudósi responsumokon alapuló Iuristenrechtnek a praetori jogképzés legalább olyan mértékben alapja volt, mint a XII. táblás törvény, vagy az ezt követően keletkezett, a ius privatum egyes kérdéseit szabályozó, viszonylag csekély számú törvények.

A jogtudomány szerepének vizsgálata során a szerző megállapítja, hogy a római iurisprudentia, szemben egyes antik keleti államokkal, a pontifexek szerepének csökkenésével, hamar szekularizálódott, és így nem vált megmerevedett strikt «Priesterrecht-té».

A XII táblás törvény jellemzése, keletkezése történelmi körülményeink leírása nagyon szemléletes. Igen helytállók az «archaischer Formalismus» és általában az ezt a törvényt archaikus jelzővel aposztrofáló kivételek. A szerző az «adversus hostem aeterna auctoritas esto» (III. 7.) kiemelésével illusztrálja az ősi római jog merev, csupán egy kis polisz lakóira vonatkozó szabályait.

A performákat nyilvánosságra hozó, írásban rögzítő ius Flavianum értékelésénél nézetem szerint a hagyományos felfogással szemben a Theo Mayer-Maly korszerűbbnek

hitelesebbnek tűnő koncepcióját volna helyesebb alapul venni. A klasszikus rabszolgaságot Huchthausen a Pólay-féle «Betriebssklaverei» terminus technicusszal jellemzi, mi valóban sokkal elfogadhatóbb műszó, mint a nem egészen egyértelmű «Massenklaverei» kifejezés. A ius praetorium-ot «kodifikáló» Salvius Julianus-féle Edictum Perpetuum értékelésénél utal a szerző arra is, hogy néhány évtizeddel ezt követően a praetori jog teljesen háttérbe szorul, majd végleg eltűnik.

A római jogszolgáltatás főbb jellemzőinek ismertetése minden vonatkozásban helytálló. A római és az athéni esküdtbíráskodás összehasonlítása szemléletes. A szerző a rhetorika és a iurisprudentia sokszor nagyon szoros kapcsolatát Cicero Sextus Roscinus Amerinus védelmében mondott beszédében illusztrálja. Egyúttal megállapítja, hogy a görög rhetorika hatásának növekedése Rómában és a római jog szisztematikus ábrázolására irányuló első kísérletek között szoros kapcsolat van. Az iurisprudentia fejlődésének bemutatása során Huchthausen utal Quintus Mucuus Scaevola mellett a jogtudomány jelentőségileg magasabb színvonalon művelő Sevius Sulpicius Rufus-ra is.

A szerző utal arra is, hogy bár a törvény és a jogtudomány adekvát tükre a területi viszonyoknak, néhány esetben, így például a colonatus intézményének körében, hamis képet ad a valóságos viszonyokról. A colonatus intézményét, a colonusok jogviszonyait a római jog az egészen más tartalmú locatio-conductio operis és a locatio-conductio operarum formájában szabályozza. Gaius Institutióiban sem találunk olyan fejezetet, amely a colonusokkal foglalkozna. Ezek olyan problémák, amelyeknek megoldása a római jogászok előtt álló feladat.

A forrás-szemelvények alapján az olvasó átfogó képet kap a Digesta felépítéséről, rendszeréről. A jog forrásait és a személyek jogát tartalmazó fragmentumok mind formai, mind személyek jogát tartalmazó fragmentumok mind formai, mind tartalmi vonatkozásban jó összehasonlítási alapot kínálnak a gajuszi Institutiók megfelelő részeivel. A szerző a gajuszi Institutiók hiányzó dos intézményének megismerésére a Digesta idevágó tululusa néhány fragmentumának idézésével ad lehetőséget. A Digesta 50.16. (De verborum significatione) titulusának a forrás-szemelvényekben szereplő töredékei utalnak arra a római jogban tipikus jelenségre, hogy a jogi terminológia műszavainak döntő többsége köznyelvből származik. A római jogi regulákkal kapcsolatban igen találó Huchthausennek az a megjegyzése, hogy a regula maga nem törvény, hanem a törvények szellemét («Geist der Gesetze») kifejező szabály.

A jusztiniánuszi kodifikáció jelentőségét értékelve a szerző Pólayt idézi, aki a kodifikáció főbb jellemző vonásait az alapvető jogi normák növekedésében, a normatív szabályok érvényesülési területének bővülésében, az azonos jogintézményt, jogi kérdést rendező jogi normák egységesülésében, a klasszikus jog megoldásainak további finomításában és az elavult formalizmus kiküszöbölésében látja. A szerző hangsúlyozza, hogy a kodifikáció fentebb összefoglalt főbb tartalmi jellemzői nem előzménynélküliek, hiszen már Gaius korában (Inst. IV. 23. és Inst. I. 111.) megfigyelhetők bizonyos, a posztklasszikus kor megoldásaitól eltérő tételek. A kodifikáció előzményét formailag a Codex Gregorianus, a Codex Hermogenianus és a Codex Theodosianus jelentik.

A könyvben a bevezető tanulmány és a forrás-szemelvények mellett a szemelvényekben szereplő jogtudósok, császárok, magistratusok rövid pályafutását és értékelését, idézett törvények, rescriptumok, senatusconsultumok keletkezésének idejét és körülményeit, és végül az egyes jogintézmények lényegét összefoglaló magyarázatokat tartalmazó igen körültekintően összeállított regiszter is található. Nézetünk szerint az actio familiae herciscundae és a familia fogalma bővebb magyarázatot igényelne. Hiányzik a regiszterből az elbirtoklás feltételei szempontjából fontos lex Atinia, a történelmi jelentőségű lex Poetela Papiria és a magistratúrák betöltésének rendjét szabályozó lex Villia annalis. Nem szerepel a regiszterben a donatio propter nuptias sem, mely intézmény dotalig — mint a dos ellenpárja — feltétlenül magyarázatot igényelne. Bővebb és pontosabb kifejtést igényelne az institor fogalma is.

Összességében véve Huchthausen könyve alapos, úttörő jellegű munka. Ugyanúgy elismerést érdemel Härtel, aki a Digesta-fragmentumokat módszeresen válogatta össze és fordította. Ezt a könyvet olvasva a római jog iránt érdeklődő e jog forrásairól, intézményeiről és fejlődéséről átfogó, újszerű képet kap.

HAMZA GÁBOR

FIRMICUS MATERNUS: ASZTROLÓGIA — A POGÁNY VALLÁSOK TÉVELYGÉSÉRŐL. (Prométheusz könyvek 1.) Válogatta, fordította: *BOLLÓK JÁNOS*. Helikon Kiadó, Budapest, 1984. 174 lap, X tábla. 46 Ft.

Ez a tetszetős külsejű, illusztrációkkal is gazdagított kötet nyitotta meg a Helikon Kiadó rendkívül izgalmasnak ígérkező, magyarul javarészt hozzáférhetetlen szerzők és szövegek közzétételére szánt vallástörténeti sorozatát, mely, miközben ezeket a sorokat írom, már az ötödik kötetnél tart, s ha számításba vesszük, hogy az első öt egyetlen esztendő leforgása alatt került a könyvesboltokba, a nyomdai és kiadói mizériák ismeretében csak őszinte tisztelettel adózhatunk a sorozat felett bábáskodók (köztük az azóta sajnálatosan elvesztett Hahn István) ügybuzgalmának és ügyességének, várva, sőt feljajzottan várva a remélhetőleg nem lassudó, el nem apadó folytatást. Kivált, mert már a sorozatkezdő kötet azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a szép és nagyvonalú terv megvalósulni is méltó formában fog — faxit deus!

Mindjárt az első kötet szerzőjének megválasztása telitalálat: tanúsíthatom, hogy Firmicus Maternus neve évtizedek óta és nem is egy kiadónk desideratum-listáján szerepelt, igaz, csak egyik műve, a *De errore profanarum religionum* kedvéért. Másrészt szerencsés fogás volt, hogy fordítóul kitűnő latinistát, Bollók Jánost sikerült megnyerni, aki mellesleg, és ez hic et nunc még fontosabb, lassanként az antik szövegek magyarításában is öreg rókának számít.

Bollók örvendetes meglepetésül először terjedelmes részleteket ad Firmicus Maternus másik művéből (I., II. 30, III. 6), az asztrológiával foglalkozó és modern európai nyelven ezidáig soha meg nem szólalt *Matheseos libri VIII*-ból (9—58. l.), nyilván azért, vagy azért is, hogy a szerző pogány korszaka se maradjon homályban, aztán következik a *De errore* már keresztény szellemtől inspirált teljes, magyarul itt debütáló szövege (59—120. l.), majd a lakónikus jegyzetapparátus (121—156. l.) és az utószó (157—168. l.). Az utóbbin kezdem, köteles cenzori szigorral, az olvasást.

Szép, visszafogottan elegáns írás, tárgyszerű és mégis van atmoszférája. Képet ad a 4. század első felének sokféle ellentmondással terhes időszakáról, jellemzi a korabeli pogány és keresztény gondolkodást, megrajzolja — már amennyire egyáltalán lehet — Firmicus Maternus emberi és írói portréját, kitér a forrásaira és az utóéletére, mindezt tudós hozzáértéssel és egyszersmind igényesen tetszetős formában. Ha itt végezzük a kötetet, a szövegek felkeltette kíváncsiságunk elégül ki, ha meg ezen kezdjük, kedvet kapunk az olvasáshoz. Igaz, Firmicus Maternus társadalmi helyzetét egyesek némiképp másként képzelik el, mint Bollók, forrásaival kapcsolatban is akadnak az övétől eltérő vélemények, de hát Firmicusról vajmi keveset tudunk, alig kivehetővé fakult arcképe csak a valószínűség szintjén rekonstruálható, amit viszont Bollók korántsem mulaszt el hangsúlyozni — nem vonhatjuk felelősségre, hogy a neki valószínűbbnek tetsző rekonstrukciót választotta. Az is igaz, hogy a Firmicus Maternus utóéletét felvillantó bekezdésben (159. l.), ármányos lapsus calami-ként, Ambrosius neve helyett Augustinusé csúszott ki a szerzői tollból, mégis: összbenyomásunk az, hogy tanulságos és élvezetes olvasmányban volt részünk. Amely ráadásul finoman mértéktartó is, nem igyekszik mindig és minden áron valószínűségekkel vagy belletrisztikus eszközökkel kitölteni tudásunk hézagait. Csábító lett volna, hogy csak egyetlen példát idézzek, néhány hangzatos mondatban latolgatni, vajon milyen külső és/vagy belső indítékok vitték Firmicus Maternust, az újplatonikus filozófia és a hagyományos pogány gondolkodás hivét, a keresztények táborába, de Bollók dacol a szirén-hangokkal, helyesebbnek ítéli, ha szerényen megmarad a tényeknél. Ahogyan szerényen kommendálja utószava végén a fordítását is: az úttörő munka nehézségeit és buktatóit említi, s csupán annyit remél, hogy átültetése «talán ilyen formában is érzékeltethet valamit a kor és Firmicus műveinek hangulatából» (168. l.). S ezzel már ott is vagyok a legfontosabb kérdésnél: hogyan sikerült valójában a kétarcú Firmicus Maternust először magyar talajba plántálni?

Tisztemnél fogva nem érhettem be azzal, hogy a magyar szövegnek csupán passzívan élvező, kényelmes olvasója legyek, következésképp legalább a *De errore* néhány bevezető fejezetét sorról-sorra egybevetettem a latin eredetivel. A számításba vehető kiadások közül a legfrissebbet, a neves lyoni vallástörténész, R. Turcan 1982-ben megjelent Budé-változatát választottam, csak amúgy találomra, abban a hiszemben, hogy a kötetet gondozó stáb, az immár szinte kötelező honi gyakorlattól eltérően, ezúttal nem tartotta szükségesnek feltüntetni, melyik kiadáson alapul a fordítás. Tévedésemre jóval később, az összevetés után derült fény, mikor a kolofón közepéről, post festa, kajánul mégis rám kacsintott az addig bosszúsan hiányolt kiadói tájékoztatás, miszerint Bollók a Teubner-szöveget, K. Zieglerét tartotta szem előtt (mert, gondolom, Turcanéhoz még aligha férhetett hozzá).

A *De errore*, tudnivaló, egyetlen kéziratban maradt ránk, melynek első két foliója veszett, s a ma első folio rectóját is annyira elkoptatta a huzamos használat, hogy az eredeti kézírásból csupán szavak vagy szövegtörmelékek olvashatók rajta, a többi az editio princepset (1562) gondozó Flacius Illyricus sokhelyt bizonyíthatóan félresikerült kiegészítése. Ennélfogva Bollók, a recto (Turcan kifejezésével «szinte reménytelen») állapotára utalva, már akár filológiai fenntartások vezették, akár mert kiadása történetesen nem tartalmazta Flacius kiegészítéseit, mindenesetre csak a versót kezdi fordítani, bár a mű magyar változata így nem egyszerűen csonka lett, ami az adott körülmények között szükségszerű, hanem gondolatmenet, sőt, mondat közepén várja a rálapozó olvasót, ami viszont egyfelől nem szükségszerű, másfelől nem is szerencsés megoldás. Nézetem szerint a fordító a kontextus áttekinthetősége s egyúttal a könyv használói érdekében ezt átmenetileg félretehette volna filológiai szigorát és kissé engedékenyebb lehetett volna a recto és Flacius iránt: ha ugyanis (Turcan sorbeosztását számolva) csak 5 sorral előbbre jegrik, teljessé kerekednék az Isis és Osiris tiszteletének szentelt passzus, ha meg 19-cel előttünk volna a 2—5. fejezet gondolati kereteit meghúzó, mind a négynek úgyszólván tartalomjegyzékével szolgáló részlet is, ahol Firmicus bejelenti, hogy a következőkben az istenné szublimált négy elem kultuszáról (2: Isis-Osiris, 3: Kybelé-Attis, 4: Astarté-Aphrodité-Tanit, 5: Mithras-Anahita) beszél majd. Mert abban Turcannak alighanem igaza van, hogy, bármilyen állapotban legyen is a recto, Flacius jó 400 évvel ezelőtt még többet láthatott az eredeti kézírásból, mint mi, azaz kiegészítéseit helyesebb kellő kritikával felhasználni, nem pedig a limine elutasítani.

Hanem ideje már magára a szövegre térnem. Olvasom hát a csiszoltan gördülő mondatokat, bekezdést bekezdés után: durva félreértést vagy súlyos stiláris hibát, amarosan rá kell jönnöm, aligha fogok találni. Csak apróságokon akadok fenn, azokon is ritkásan, hébe-hóba. Amikor például (a 61. lapon) Isis temetné Osirist, mint «fivérét és gyben férjét» *(et fratrem. . . et coniugem)*, a «férje» szót valamelyest zavarónak érzem, iszen Firmicus előadásában Isis férje Typhón, Osiris viszont a fivére és szeretője; a *miunx*-ot ebben az összefüggésben tanácsosabb, s amellett jogos is volna akár «szerető»-vel, akár «kedves»-sel fordítani. Vagy amikor a harmadik bekezdés, Typhónra és Osirisre célozva, azt mondja, hogy «Nos, ezek mindketten királyok. . . voltak» *(Fuerunt ne hi. . .reges)*, magam részéről a *sane*-t inkább «valójában»-nal adnám vissza, ahogyan a «királyuk szánalmas szerencsétlenségét» *(miserandum casum regis sui)* fordulatban is szívesebben venném a «balsorsát» főnevet, az «azt színlelik, hogy keresik a szétdarabolt test maradványait» *(fingunt se lacerati corporis reliquias quaerere)* mondatban pedig az eljátsszák» igét. Kissé távolabb (a 62. lapon) találok aztán, már ahogyan ez lenni szokott, értelemzavaró sajtóhibát: «Azt a vizet — olvasom —, amelyet évenkénti tisztelettel vezetek, egy másik erő tápláló ereinek forrását elapasztva, kiszáríthatja», s egy ideig csodálkozva keresem benne az alanyt, mígnem az eredeti segítségével rájövök, hogy az erő» az, csak éppen a nyomda ördöge elsinkófálta mögüle a vesszőt. Az oldal többi bekezdésében és a következő (63.) oldalon, miközben árgus szemmel is hiába lesem a fordítói ell csuszamlásait, több alkalom kínálkozik újra és újra konstatálnom, milyen fegyelmetten pontos Bollók magyar változata, hány kitűnő, invenciózus fordulattal szolgál, ennyire igyekszik lehetőleg még a szórendet, sőt, a metrikus klauzulákat is átmenteni! Ne hadd menjek tovább. A Kybelé és Attis történetét összefoglaló részben kerül elém már a 64. lapon) a mondat: «törvényt hoztak, hogy a papoknak, akiket ők rendeltek, azt ell elszenvedniök, amit a szépségének megvetése miatt sértett nő [szerelmével] elkötött» *(quod irata mulier pro iniuria spretae fecerat formae, hoc ordinatos a se pati volunt sacerdotes)*. A latin, látnivaló, két kólon, amit a magyar ötre tördel, pedig a középső hárat arányi változtatás («az általuk rendelt papoknak» stb.) egyetlen kólonná alakítatná, vagyis a mostani öt kólon háromra egyszerűsödhetnék. Szemet szúr a zárójel is, oha Bollók lelkiismeretes fordítóként nyilván így akarja jelezni, hogy a «szerelmével» ó az ő értelemszerű kiegészítése. Igen ám, de a zárójel, vélem, bízvást elkerülhető lett olna: kis töprengés után az «amit a szépségének megvetése miatt sértett nő haragjában ülidézett» megoldás mellett döntök, már csak azért is, mert ez a fordításban összemosódó *ata*-t és *iniuriá*-t két külön szóval, tehát alighanem precízebben fejezné ki. A második kezdés elején, az «a vetésnek és a termésnek ezt az egyszerű összefüggését» *(hanc implicitatem seminum ac frugum)* fordulatban az «egyszerű összefüggést» nekem kissé túl odernnek tetszik, s inkább «egyszerű tényét»-tel cserélném fel; közvetlenül ezután, a emetéssel, dölyffel, büntetéssel, szerelmi históriával» *(cum funere, cum morte, cum fastu, m poena, cum amore)* felsorolásból — tipikus gépelési hiba! — kimaradt a *cum morte* agyar megfelelője; lentebb a «szerencsétlen emberek» *(misera mortalitas)* helyett jobb következetesebb) volna «nyomorult halandók», hiszen a *mortalitas* szót Bollók korábn is «halandók»-kal fordította; a lap alja felé az «Árulják el nekem: mi haszna volt

bármikor is a termésnek abból, hogy az emberek. . .megismétlik sirámaikat» *(Dicant mihi quid hoc frugibus profuit ut fletus suos. . .renovent)* mondatból irgalmatlanul kidobnám az «az emberek»-et, végtére is fölösleges töltelék, Firmicus ugyanis éppen azokhoz adresszálja kérdését, akik ama bizonyos «sirámokat megismétlik»; távolabb (már a 65. lapon), az «E rend magyarázatára miért folyamodnak e szánalmas haláleset kitalálásához?» *(Cur huic ordini miserae mortis figmenta quaesita sunt?)* talán pontosabb volna és frappánsabban hangoznék «E rend magyarázatára miért folyamodtak egy szánalmas haláleset meséjéhez?» formában — és ezzel elértem a 3. fejezet végére. A 4. fejezet első bekezdését fennakadás nélkül olvasom, a másodikban viszont (66. l.), ahol a karthagói Tanit-Coelestis kultuszáról van szó, nem is egyszer megtorpanok. «Templomaikban — így a szöveg — a közönség rajongása közepette szánnivaló ocsmányságok láthatók: férfiak hagyják, hogy nőként használják őket. . .» *(Videre est in ipsis templis cum publico gemitu miseranda ludibria, viros muliebria pati. . .)*, s én, futólag észrevételezve, hogy az *ipsis*-t mellőzi a fordítás, elsősorban a *gemitu* és a «rajongás» megfeleltetésén töprengek el. Bollók valószínűleg úgy vélte, hogy Firmicus itt valamiféle tömeges szakrális copulatióra céloz, s talán eufémisztikusan akart fogalmazni — de a «rajongás»-nál akkor is kereshetett és találhatott volna kifejezőbb szót. S hogy a dolog még bonyolultabb legyen, a szövegnek nem ez az egyetlen értelmezési lehetősége, legalábbis Turcan a *cum publico gemitu miseranda ludibria* fordulatot *des infamies qu'il faudrait déplorer par des gémissements publics* formában teszi át franciára. Firmicus szövege (s a benne esetleg érintett drómenon hogyanja és miként)je is) kétségkívül homályos, ami, láthnivaló,kissé elbizonytalanította a fordítót. Talán ebből fakad, hogy a mondat folytatása sem olyan feszesen precíz, mint általában: a «s ráadásul még dicsekedve mutogatják. . .testük ilyetén meggyaláztatását» *(et hanc. . .corporis labem gloriosa ostentatione detegere)* ugyanis egyfelől hiányos *(gloriosa)*, másfelől töltelékszavakat tartalmaz («Ráadásul még»), sőt, az eredeti szórendjét is szükségtelenül megbolygatja; magam sebtében a «s. . .testüknek ezt a gyalázatát melldöngető hivalkodással tárják fel a világnak» fordulatot ötlöm ki helyette. A következő mondat, mely, más szövegezésben és másként hangsúlyozva, voltaképpen az előző mondat második felét ismétli, megint nem elégít ki teljesen: «A nyilvánosság elé viszik bűneiket, és fertőzött testük romlottságára szégyenletes élvezetük a tanu» *(Publicant facinora sua et contaminati corporis vitium cum maxima delectationis macula confitentur)* kifogástalanul indul, de végül mintha irányt tévesztene, hiszen a *cum maxima delectationis macula confitentur*, ha jól értem, fokozás akar lenni; Tanít papjai, sugallja Firmicus, nemcsak nyíltan teszik, amit tesznek, hanem mindennek a tetejébe perverz örömüket lelik a magukmutogatásban, vagyis, ahogyan én értelmezném, «s fertőzött testük romlottságáról legfőbb gyalázatukra szíves-örömest tesznek tanúságot». A második bekezdésben először egy parányi pontatlanságot veszek észre: a «Fontoljuk csak meg» *(Considerandum est etiam)* helyesen «Fontoljuk meg továbbá» volna. A folytatás megint stiláris fenntartásokat ébreszt bennem, mert a «miféle istenség az, amelyik kedvét leli az ennyire ocsmány test vendéglátásában, amelyik csüggve csügg a parázna tagon, amelyet a test szennyes fertőzete engesztel meg» *(quale sit numen quod sic impuri corporis delectatur hospitio, quod impudicis adhaeret membris, quod polluta corporis contaminatione placatur)* kissé túlságosan is «tapad» az eredetihez, s ezzel megtöri a latin rétorikus lendületét, arról nem is beszélve, hogy a harmadik *quod*-ot zavaró módon más névmással fordítja, mint az első kettőt, s hogy az «ennyire ocsmány», mi tagadás, nem valami elegáns. Némileg szabadabb átültetésben képzelem, valahogy így: «miféle istenség az, amelyik szívesen vendégeskedik ilyen ocsmány testben, amelyik parázna tagokon csüng, amelyiket egy test szennyes fertőzete engesztel meg». A harmadik bekezdés jó félodalnyi részletét aztán megint zavartalan élvezettel olvasom és vetem össze, mindössze (már a 67. lapon) az utolsó mondat szóválasztásába akaszkodhatom bele: a «Csupán hittel és bűnbánattal megválthatjátok mindazt, amit az ördög bűnös sugallatainak hatására elveszítettetek» *(Fide tantum et paenitentia potestis redimere quicquid sceleratis diaboli persuasionibus perdidistis)* fejezetzáró mondatában a «csupán» ambivalensen indít, mert «csak»-ot és «egyedül»-t egyszerre ígér, tehát helyette, egyértelműbb lévén, a «pusztán» szót ítélném odaillőnek; a fölösleges «mindazt»-ot egyszerűen törölném, inkább az «amit»-ot bővítve «amit csak»-ra; végül a «bűnös» melléknév ellenében habozás nélkül a «gonosz» javára döntenék, s attól sem riadnék vissza, hogy az «elveszítettetek» igét «elherdáltatok»-kal cseréljem fel.

Áttérni az 5. fejezetre, folytatni az összevetést aligha szükséges. Cseppben a tenger, ennyi is fogalmat enged alkotnunk Bollók teljesítményéről. Olvassuk akár a *Mathesis* kiragadott részleteit, akár a *De errore* többi fejezetét, nagyjából ugyanazt fogjuk találni, mint az imént szőrszálhasogatóan végignyomozott néhány oldalon: imitt-amott rábukkanhatunk kisebb stiláris döccenőkre, kifoghatunk olykor halványabban sikeredett, kellően le nem tisztult mondatokat, el-elmondhatjuk, hogy egy szó vagy kifejezés helyett a

i nyelvérzékünk más, az eredeti értelméhez elasztikusabban simulót diktálna, de a for-ítás egésze, ezt viszont lépten-nyomon tapasztalhatjuk, s, ha nem volnék hivatalból dvocatus diaboli, oldalakon keresztül példákkal igazolhattam volna, jócskán többet vújt, mint amennyit az útjára bocsájtó Bollók szerényen remélt tőle. Nemcsak tartalmi-g hiven ültette át Firmicus Maternust, hanem sikerült az új közegbe a két mű nyelvi és iláris ízeit is belopnia: magyar mondatai mind a *Mathesis* kérdőjeles-defenzív, mind a *e errore* felkiáltójelesen agresszív, neofita túlbuzgóságtól fűtött rétorikáját fals hangok élkül, hitelesen közvetítik. A honi idiómában most először megszólaló Firmicus Mater-ust egyértelműen nyereségnek, s egyben a Prométheusz-sorozat ígéretes nyitányának önyvelhetjük el.

SZEPESSY TIBOR

XFORD LATIN DICTIONARY, Ed. (a IV. fasciculustól) by *P. G. W. GLARE*. Oxford, Clarendon Press. Oxford University Press. Fasc. I (A — Calcitro) 1968; Fasc. II (Calcitro — Demitto) 1969; Fasc. III (Demiurgus — Gorgoneus) 1971; Fasc. IV (Gorgonia — Libera) 1973; Fasc. V (Libero —Pactum) 1976; Fasc. VI (Pactus — Qualitercumque) 1977; Fasc. VII (Qualitercumque — Sopitus) 1980; Fasc. VIII (Sopitus — Zythmus) 1982. (Egy kötetben) 1983. 2126 p.

Az 1982-ben utolsó, VIII. fasciculusával kiegészült, majd 1983-ban egybekötve is egjelent Oxford Latin Dictionaryvel (OLD) mind az ókori latin szerzők lapozgatója, ind a kutató igen jól használható, megbízható, modern és tetszetős kivitelű segédesz-özt kapott a kezébe. Az OLD a Thesaurus linguae Latinae megindítása óta az első és gyetlen nagyobb szabású, önálló gyűjtésen alapuló szótár, s ez az egyik olyan tulajdon-ága, amely az egyes országok saját nagy latin szótárai fölé emeli.

Elkészítésének terve még 1931-ben merült fel, amikor is az Oxford University ress megbízást adott egy, nem a hagyományosan használatos Lewis-Short-féle latin agy a nevezetes Liddell—Scott-féle görög szótár, hanem az Oxford English Dictionary intájára elkészítendő lexikon kidolgozására. Az erről szóló alapelvek egyik fontos ki-ötése volt, hogy sem a korábbi kisebb szótárak, sem a Thesaurus anyagát nem veszik gyelembe, hanem az irodalmi és feliratos források újraolvasása révén gyűjtik össze a óanyagot. Az 1933-ban A. Souter és J. M. Wyllie vezetésével megkezdődött, majd ké-bb Cyril Bailey és mások irányításával történő gyűjtés váltakozó intenzitással folyt, ígnem 1954-ben P. G. W. Glare vette át a kiadói munka irányítását. Glare fellépése lentős lendületet adott a gyűjtőmunkának, s így az I. fasciculus 1968-ban meg is jelent, ajd a további kötetek — a kiadók szándékának megfelelően — általában két-két éves tervallumokkal követték egymást.

Az OLD egyik fontos erénye a világos, tipográfiailag tökéletesen megoldott átte-nthetőség. Az egyes szócikkek felépítése a következő: a teljes szótári alakkal megadott nszó és gyakoribb helyesírási változatai (pl. a praeverbiumos igék asszimilált ill. asz-imiláció nélküli formája) után rövid etimológiai útmutatás, majd esetenként egyéb sváltozatok (pl. igék archaikus használata) következnek; ezután találjuk meg arab ámokkal jelezve a főbb jelentéscsoportokat (rendszerint széles szinonimaskálával), eken belül az ábécé betűivel jelzett aljelentéseket, majd a betűjelek szerint csoportosítva latin példák sorakoznak: ezek az egyes csoportokon belül — lehetőség szerint — krono-gikus sorrendben követik egymást, így (a ThlL-tól eltérően) útmutatást kapunk nem-ak egy-egy szó, hanem egy-egy adott jelentés történetére vonatkozóan is. Az angol telmezésekkel együtt külön kiemelve is megtaláljuk a latinizmusokat, sajátos értelmű fejezéseket, míg a példák között utalást találunk egy-egy szó lehetséges vonzataira is. vel a latin idézeteket nem fordítják le, a jelentéscsoportok tagolása meglehetősen dif-renciált — néha azonban túlbonyolítottnak is tűnik (pl. az *asper* mn.-nél három különö-ző csoportban — 5—7. pont — szerepel átv. «éles» jelentésben: *of sounds; of taste, of ells; of pain, anxiety;* a szócikk összességében 15 fő- és 33 aljelentést tartalmaz)!

A latin szövegek közlésében láthatóan az vezette a szerkesztőket, hogy az idézetek netőleg önmagukban érthetőek, a címszó jelentését és szintaktikai használatát megvilá-ók legyenek, s ezt általában el is érték. Természetesen — csapatmunkáról lévén szó akadnak következetlenségek: pl. egy-egy acc. vagy abl. eset előtt lemaradt a praepo-io, némely coniunctivusban álló igealak elől a kötőszó; azután, bár a rövidítésjegyzék-n szerepel a betoldás jele, a hegyes zárójel (⟨ — ⟩), a szerkesztők nem mindenütt élnek le (rendszerint kimarad pl. a RHET.HER.-helyekben), mentségül el kell viszont mon-ni, hogy a ma használatos standard szövegkiadásokban sincs teljes összhang e tekin-

tetben (pl. PLIN.Nat. Jahn-Mayhoff-féle kiadása is csak dőlt betűkkel jelzi a kiegészítéseket). A bizonytalan, ill. konjekturális olvasatok esetében általában megtaláljuk a *(cj)* jelet, (nem minden esetben) a kódexekben hagyományozott olvasato(ka)t is, az egyszer előforduló szavaknál pedig már a címszó elé tett kérdőjel utal a bizonytalan olvasásra (pl. *artutus, arvio)*.

Rendkívül hasznos újítás az összes többi hasonló jellegű szótárhoz képest, hogy önálló címszóként bekerültek az anyagba a latin praefixumok (pl. *ab-, abs-, a- (au-), ad-)* és suffixumok (pl. *-a:* deverbális nomenképző, *scriba; -a:* adverbiális suff., *supra, citra)*: ezeknek jelentésárnyalatait néhány konkrét példa felsorolása is megvilágítja.

A szótár legfőbb erényei és hibái egyazon tőről fakadnak: a már említett önálló, más szótáraktól független feldolgozásból. Ez lehetővé tette, hogy bekerültek a ThlL-ból és egyéb lexikonokból hiányzó szavak ill. jelentések (pl. *crena* v. a *cacabulum* szó «csengő, harang» jelentésben); kiküszöbölődött számos, egyik szótárból a másikba (pl. Georges, Chatelain — Gaffiot) öröklődő rossz értelmezés, helymegjelölésbeli pontatlanság, elavult, meghaladott szövegolvasat (az alábbiakban találhatunk példákat ezekre); az újabb, gyakran a ThlL által használtaknál frissebb szövegkiadások (ezek felsorolása, valamint a szerzők nevének és műveinek rövidítésjegyzéke az I. fasc. IX skk. lapjain található) szintén módot adtak új szavak, jelentések felvételére. Az irodalmi szövegeknek általában a standard, ill. az Oxford Classical Texts sorozatban megjelent kiadásait veszik alapul, s csak ahol nem áll rendelkezésre ilyen, nyúlnak más szöveghez (pl. Columella). Ez, mármint az OCT-kiadványok előnyben részesítése voltaképpen érthető, hiszen a szótár elsősorban az angolszász nyelvterület számára készült, de nem minden esetben elfogadható: pl. az *Appendix Vergiliana* Ellis-féle kiadása (1907) óta van jobb, a Poetae Latini minores W. Morel által átdolgozott I. kötetében (Leipzig 1930), vagy 1966 óta az oxfordi sorozatban is létezik új kiadás. Hasonlóképpen érthetetlen, hogy a Caesar-korpusznak miért nem a Klotz-féle szövegét vették alapul az 1900-ban megjelent du Pontet-féle helyett (annál is inkább, mivel a két kiadó homlokegyenest ellentétesen értékeli az α és β betűkkel jelölt kéziratcsaládok genuinitását, így gyakran egészen más szöveget hoznak); a Haines kiadta (Loeb-sorozat) Fronto-levelek 1954 óta egészen új alapokra helyezett kiadásban olvashatók (M. P. J. van den Hout, Leiden, Brill); E. Malcovati az Oratorum Romanorum fragmenta 1955-ös második kiadásában sok helyütt átszámozta a töredékeket az (OLD által is használt) első kiadáshoz képest — hogy a Horatius- (Garrod 1912) vagy Tacitus-kiadást (Fisher 1906—1910) ne is említsük.

A szótárírók számára rendszerint nagy nehézséget jelent a szakterminusok pontos fordítása. Ez — hála a római jogrendszer máig ható egyetemességének — még a jogi kifejezések értelmezésében a leginkább megnyugtató, de nem így pl. a zoológiai vagy ásványterminusoké! (Sajnos a szótárszerkesztők általában nem ismerik az ezekre vonatkozó egyéb tanulmányokat, amelyek e szakkifejezések, elnevezések modern azonosításával foglalkoznak.) Hasonló a helyzet a botanikai terminusokkal: a ThlL rendszerint meg sem kíséreli az azonosítást («*nomen herbae*» — «Le *Thesaurus linguae Latinae* lui-même fourmille de confusions» — J. André), az OLD gyakran pontatlan vagy nem foglal állást; pedig létezik egy megbízható, szakmai tekintetben is kielégítő és a görög szókészletet is figyelembe vevő lexikon, Jacques André, Lexique des termes de botanique en latin (Paris 1956) c. könyve.

Mégis, az OLD két legsúlyosabb hiányossága, ami miatt a használó kénytelen más lexikon(ok)hoz folyamodni, a következő:

1. rendkívül kevés a tulajdonnévanyag (nem szerepel benne pl. a Chatelain-féle szótárban meglevő: *Arsa, Arsace, Arsagalitae, Arsamosata, Arsanias, Arsenna, Arsennaria, Arses, Arsi, Arsia, Arsia silva, Arsippus* — hogy csak egy rövid szótárrészt vegyünk; e nevek többsége PLIN. Nat.-ban előforduló földrajzi név, de LIV., TAC. is megtalálható a közlők sorában);

2. túlságosan szűk a szóanyag közlésére szabott felső határ, ti. a II. sz. vége, illetve ezzel együtt az egyházi szerzők műveinek kirekesztése. Ez annál is érthetetlenebb, mivel csak 1951-ben, a gyűjtés előrehaladott stádiumában döntöttek így véglegesen; másfelől pedig azért, mert ugyanakkor szerepelnek a *Digesta* jogi szakírói, valamint a CIL és más feliratgyűjtemények sokszor nehezen datálható anyagai. Így terjedelemben talán több mint 1/3-ával rövidebb lett a szótár, de ez aligha kárpótol bennünket azért, hogy ismét csak másik lexikont kell kézbevennünk.

Végül természetes, hogy egy ilyen nagyságú munkában óhatatlanul elő-előbukkan a nyomda ördöge, a sajtóhiba: ezekből az alábbiakban adunk rövid ízelítőt.

a) Az OLD kiigazítja a Georges-féle (vagy egyéb) szótár pontatlanságait: a *arrogatio* a *comitia curiatán*, nem a *c. centuriatán* történt; VITR. 10, 13,8-ban nem *ascensus*, hanem *accessus* szerepel (a kritikai apparátus sem említ ilyen alakot); további téves

eghaladott olvasatok: *Atlantion* (helyesen: *Atlantios, assir, assiratum, assudo, attetendi .. v. attendo), astulus, bicessis* stb.; Georgesnél hiányzik viszont pl. az *as* szó jelentései özül: *a circular flap or valve; a round slice (e. g. of cucumber)*, nem szerepel az *assidelus, siforanus, assipio* címszó; Georges APUL. Met. 1,2-ben tévesen a *fabularum*-hoz kapolja az *asp(e)ritudo* főnevet, holott a *iugi*-hoz tartozik; félreérti *s.v. bifurcus* a PETR. 2,10-ben olvasható *sudor mihi per §um volabat* kifejezést: «über die Backen nach der ehle zu» (helyesen a szó értelme: *the fork of the thighs, crutch).*

b) OLD-beli sajtóhibák, egyéb téves adatok: *s.v. ascendibilis* POMPON.Com. = helyesen: 9[1] (indexben!) *s.v. Beneventanus* CIC Ver. 1,38 a helyes (2,38 helyett); *istonis* SEN.Ag.673 (nem 763); *bucinus* PETR. 74,2 (nem 7,42); s. v. *committo* N° 13 b: EN. Nat. = helyesen SEN. *Con.* 1 pr. 3 (tehát az idősebb Seneca); *s. v. commercium* 1 c: PAUL.Dig. 39,1,49,2: nincs ilyen hely!; *s.v. assultim* PLIN.Nat. 11,79-ben *gredientium* = helyesen: *ingr-; s.v. Atellanus* V.MAX.2,4,4-ben szereplő plur. nom. ilvánvalóan nem «*the inhabitants of A.*» jelentésben szerepel, hanem csakis atellaínészeket jelent; *s.v. crescentia* VITR. 9,8,6-ban félreértés a *dierum* betoldás *horarum* lyett (a tévedés forrása itt nyilvánvalóan a ThlL kritikátlan másolása!); nem szerepel: *rniolum* (FEST.p.205 M).

Tökéletes, hibátlan szótár nincs, de a szótárírónak tökéletességre *kell* törekednie hoz, hogy szótára ne csak a korábbiak puszta utánzata legyen. Az OLD eleget tesz nek a követelménynek, s ezt teszi az i. sz. II. sz.-ig terjedő latin szóanyag legjobb szefoglalásává.

KOVÁCS MIHÁLY

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONNYOLCADIK ÉVE

Társaságunk munkája idén is a hagyományoknak megfelelően alakult. Tevékenységünk központjában továbbra is fölolvasóüléseink álltak. A budapesti rendes fölolvasó ülések a következők voltak:

1985. október 18-án:
Vargyas Péter: Infláció Mezopotámiában
Darányi Sándor: Mezopotámiai mítoszok számítógépes elemzése

november 15-én:
Wolfgang Luppe: Euripides' Temenos-Dramen in der Hypotheseis-Sammlung
Mayer Gyula: Eukleidés Elemeinek II. könyve

december 20-án:
Zlinszky János: Familia pecuniaque
Szilágyi Mária: Epit. Rei Milit. II. 21.

1986. január 24-én:
Borzsák István: A tacitusi Agricola szöveghagyománya
Harmatta János: A Nagy-Sándor-fal és a Limes Sasanicus

február 21-én:
Mimésis főcím alatt
Halász László: «Az ember a legutánzóbb lény»
Szepessy Tibor: Anakreón és a lírai hagyomány
Ritoók Zsigmond: Mimésis praxeós
Maróth Miklós: Mimésis és az újplatónikus filozófia
Kapitánffy István: Mimésis a késő ókor irodalmában
Karsay Orsolya: Ikon, erótikon, logikon

március 21-én:
Makkay János: Őskori sáncművek és az indoeurópai őstörténet kutatása.
Hegyi Dolóres: Apollón éneklő hattyúi

április 25-én:
Adamik Tamás: Catullus és Cicero
Bollók János: A hatodik ecloga kozmológiája

május 23-án:
Szilágyi János György: Az etruszk művészet kezdetei

1985. október 23-án:
a Magyar Néprajzi Társasággal együttes ülést tartottunk Honti János születésének 75. évfordulója alkalmából. Az ülésen a következő előadások hangzottak el:
Dömötör Tekla: Honti János életműve
Szabó Miklós: Honti János és a keltológia
Voigt Vilmos: Honti J. összehasonlító filológiája ma
Nagy Ilona: A mese és monda műfaji problémái

Rendkívüli fölolvasó ülésre egyszer került sor, amikor *Massimiliano Pavan:* Le relazioni fra la Venetia et Histria (X regio) e la Pannonia in età Romana — c. előadását hallgathattuk meg.

Vidéki tagozataink közül a debreceni tartott több ülést.

1985. november 28-án:
Kertész István: Néhány megjegyzés Pergamon és Asia provincia társadalomtörténetéhez

december 11-én:
Konrad Zimmermann: Egy görög város újjáéledése — a histriai ásatások

1986. március 26-án:
Jerzy Danielewicz: Anacreontics as a literary genre

című előadások voltak műsoron. Debreceni tagozatunknak volt egy közös rendezvénye a DAB Történettudományi Munkabizottságával is. Ezen az Ephesosi Artemision ásatásai

k legújabb eredményeiről számoltak be *Anton Bammer* és *Ulrike Muss* osztrák régé-ek, ápr. 17-én.

Társaságunk idén is részt vett a Művelődésügyi Minisztérium által kiírt latin nyel- Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny rendezésében. Az első fordulóban Gellius, másodikban Livius szöveget kellett lefordítani. A verseny győztesei:

I. *Fehér Bence*	Bp. Ságvári E. Gyakorló Gimnázium III. osztálya (tanára: *dr. Keresztény Éva*)
II. *Madas Pál,*	Bp. Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium III. osztálya (tanára *Szőke Ágnes*)
III. *Bene László,*	Bp. József Attila Gimnázium IV. osztálya (tanára *Orbán Márta*)

A Művelődésügyi Minisztérium versenyétől függetlenül társaságunk idén is meg-dezte a II-osok latin nyelvi versenyét. A versenyen 67 iskola 438 tanulója indult. 5 iskolával, illetve 104 tanulóval kevesebb, mint az elmúlt évben volt. Föltűnő az is, gy a budapesti iskolák száma 23 az ország többi részét képviselő 44-gyel szemben, azazővárost valamivel többen képviselték, mint a vidékiek fele. Ez az arány méginkább olódik, ha a diákok számát vizsgáljuk. A 181 budapestinél az ország többi részéből luló 257 tanuló csak 76-tal több. A százalékos arány a budapesti és a többi induló zött 41 és 59. Még rosszabb az arány, ha az első tíz helyezettet vesszük figyelembe. ek között 7 fővárosi és 3 vidéki található. (Tavaly 6 — 4 volt az arány.)

I. díj: *Csalog Eszter,*	Bp. Ságvári E. Gyak. Gimn. II. b. (tanára: *dr. Keresztény Éva*)
I. díj: *Nagy Péter*	Bp. Móricz Zsigmond Gimn. III. a. (tanára: *dr. Kontra Györgyné*)
I. díj: *Adamik Béla,*	Bp. Berzsenyi Dániel Gimn. II. a. (tanára: *dr. Tegyey Imréné*)

I. fokú dicsértetben és könyvjutalomban részesültek:

4. *Luttenberger Zoltán,* Bp. Piarista Gimn. II. b. (Tanár: *Balogh Péter*)
5. *Molnár Antal,* Pannonhalma, Bencés Gimn. II. a. *(Polán Hildebrand)*
6. *Kohlmann Katalin,* Székesfehérvár, Teleki Blanka Gimn. II. d. *(dr. Vadász Gaza)*
7. *Cseh Júlia,* Bp. Ságvári E. Gyak. Gimn. II. b. *(dr. Keresztény Éva)*
8. *Kelemen Dóra Éva,* Bp. Apáczai Csere János Gyak. Gimn. II. b. *(Szőke Ágnes)*
9. *Sztán Tibor,* Bp. Berzsenyi Dániel Gimn. II. b. *(dr. Tegyey Imréné)*
10. *Fider Aranka,* Pécs, Nagy Lajos Gimn. III. f. *(Dobayné Fenyvesi Ildikó)*

Örömmel jelenthetem be, hogy a latint tanulók a versenyben való sikeres helyt-sukért és a valószínűleg az emögött rejlő, önként vállalt többletmunkájukért mostan-kezdve olyan jutalomban részesülnek, amilyenre a korábbi években nem volt példa. avalyi másodikosok versenyének győztesei idén először részt vehetnek Olaszországban icero nevével fémjelzett latin tanulmányi versenyen. A tavalyi négy helyezett már el tazott és *Fehér Bence* a verseny 100.000 lírás különdíját meg is nyerte. Úgy látszik, y ez a lehetőség a jövő években is megmarad.

A verseny sikeres lebonyolításáért idén is, mint több év óta mindig, elsősorban ver Erikának tartozunk köszönettel. Azt szeretnénk kérni tőle, hogy tapasztalataival anácsaival továbbra is álljon társaságunk rendelkezésére, és a jövőben támogassa azt, társaságunk nevében ezt a fontos munkát tovább folytatja. Azt reméljük ugyanis y a versenyek fölkeltik a középiskolás diákok érdeklődését az Ókor iránt, a kötelező- több munkára sarkallják őket, és így hozzájárulnak ahhoz, hogy ne apadjon el az npótlás, valamint ahhoz is, hogy az új jelentkezők tudása meghaladja az átlagos kö-iskolai színvonalat.

Úgyszintén köszönet jár azoknak a középiskolai tanároknak, akik a versenyen részvételre serkentik tanítványaikat, és minden elismerésre méltóak azok a kollé-, akiknek a neve évről évre, néha évente több esetben is, ott található a díjazott és lmazott diákok neve mellett.

E tanárkollégák lelkes munkája az egyik biztosítéka annak, hogy bizonyos opti-mussal nézhetünk szakmánk jövője elé. Ha ugyanis visszatekintünk az elmúlt év-dekre, akkor azt tapasztaljuk, hogy az ipari társadalmak új értékrendjének megfele- a bölcsésztudományok sokat vesztettek vonzerejükből, megbecsülésükből, és a mű-i haladást, az anyagi életszínvonal javítását szolgáló tudományokkal szemben világ-

szerte háttérbe szorultak. Manapság azonban az ellenkező irányba való haladás jelei is kezdenek mutatkozni.

Ilyen körülmények között növekszik társasági üléseink fontossága, lévén ez az egyetlen olyan fórum, ahol a különböző oktatási intézményekben tanító vagy tanuló tagtársaink rendszeresen összejöhetnek, ahol egymás munkájáról a legfrissebb és legközvetlenebb tájékoztatást kaphatják, ahol tudományágunk hazai helyzetéről, munkánk eredményéről és hiányosságairól a legvilágosabb képet alkothatják maguknak.

Tudományszakunk állását jól tükrözik azok a rendezvények, ahol üléseink utóbbi időben kibontakozó hagyományainak megfelelően egy tanár lép föl tanítványaival, vagy egy tanszék több munkatársa szerepel egyszerre.

A belső erők számbavételén túl elébe kell mennünk a külső igényeknek is. Ennek egyik formája lehet az együttműködés más társaságokkal, más tudományágak művelőivel. Erre is van példa múltunkból, hiszen többször rendeztünk fölolvasást közösen a Néprajzi Társasággal, színházi szakemberekkel, legutóbbi vendégünk pedig egy pszichológus volt. Az elkövetkező időszakra a Modern Filológiai Társasággal való együttműködést vettük tervbe, és ebben a keretben olyan témák megvitatására készülünk, amelyek szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthatnak.

Érdemes lenne más igényeknek is elébe menni. A magyar társadalomban élénk érdeklődés él a tudományok és az általudományok viszonya iránt. Ezt mutatja az utóbbi évek néhány könyvsikere is, így például Krudy Gyula Álmoskönyvéé. A tudományok gyökerei azonban, köztük azoké is, amelyek a fejlődés során általudomyokká váltak, az Ókorig nyúlnak vissza, és e ma már tudománytalannak tekintett művek számos gondolata szinte azonos megfogalmazásban megtalálható az ókori görög művekben is, nem egyszer Aristotelésnél. E téma vizsgálatakor nyomon lehetne követni, hogy egyes ókori, eredetileg tudományosnak minősülő nézetek hogyan csúsztak le a babonák sorába, és évezredeket átvészelve hogyan élnek néha még ma is, közöttünk is tovább.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy mi, bár a magyar társadalom keretein belül élünk, így munkánkban annak érdeklődését is figyelembe kell vennünk, mégsem egy pusztán magyar érdekű, ún. nemzeti tudományt művelünk. Arra kell törekednünk, hogy előadásaink, bármilyen témáról szóljanak is, szakunk nemzetközi jellegéből fakadóan megfeleljenek a nemzetközi mércének.

Tanulmányi versenyeink, azok díjazottjainak nemzetközi versenyen való megméretése, mind azt a célt szolgálják, hogy olyan utánpótlást verbuválhassunk, amelyik ezeknek, a ma már korántsem csak ókortudományunk számára érvényes követelményeknek eleget tud tenni. Ebből a szempontból fontos számunkra a középiskolai oktatás, és néhány eredményes tanárkolléga munkája kapcsán ezért beszélhettünk optimizmusról. Ugyanakkor üléseinken is lehetőséget szeretnénk adni tagságunknak arra, hogy külföldi meghívott vendégeink előadásain keresztül a jövőben is, miként a múltban, tájékozódhassanak más országok ókorkutatási munkáival kapcsolatban.

Az itt elmondottakból azonban csak akkor lesz valóság, ha ezek megvalósításán társaságunk tagsága maga is fáradozik, és ha a program kidolgozását, annak végrehajtását nem az elnökség kizárólagos jogának tekinti. Az elmúlt évi beszámolóban ajánlott három témából például csak az az egy szerepelt fölolvasóülés napirendjén, amelyiknek majdnem minden előadója az elnökség tagjai közül került ki. A másik két téma megvitatása elegendő jelentkező hiányában elmaradt. A társaság munkájának az is lehet passzív szemlélője, aki nem lép tagjaink sorába. Ha valaki csatlakozik hozzánk és belép társaságunkba, annak véleményét, kezdeményezéseit is örömmel üdvözöljük és mérlegeljük.

Társaságunk taglétszáma jelenleg 574 fő, ebből egyetemi hallgató 72 fő.

Sajnos ez évben is örökre kivált munkánkból néhány tagtársunk.

Meghalt Fóti László egyiptológus. Érdeklődésének központjában az egyiptomi vallás állt. Nagy figyelmet szentelt az egyiptomi vallás hagyományozása kérdésének. Dolgozataiban egyiptológiai ismeretein túl nagyban támaszkodott klasszika-filológiai képzettségére is.

Nemrég távozott sorainkból Fülep Ferenc régész is, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. Tudományos tevékenységének fő területe hazánk római-kori települési viszonyainak kutatása volt. A nevéhez fűződő ásatások közül a nagyközönség számára talán a pécsi ókeresztény sírkamrák föltárása a legismertebb.

Ugyancsak nemrég halt meg Hegyi Györgyné Légrády Erzsébet tagtársunk, aki középiskolai tanárként végezte azt a munkát, amelynek hasznosságáról ma már szóltam

AZ 1986. ÉVI MARÓT KÁROLY DÍJ

Az Ókortudományi Társaság Választmánya a több tudományszak ismereteinek ölhasználásával készült tudományos munka jutalmazására szolgáló Marót Károly díjat z 1986. évben Gaál Ernőnek, az Egyiptológiai Tanszék docensének ítlte oda az Alalah-i övegeket földolgozó munkájáért. A munka a nemzetközi szakirodalomban régóta és ég ma is vitatott kérdést vett célba, nevezetesen az alalahi régebbi réteg belső kronoló-iájának problémáját. A munka alapvető módszerei a statisztikus földolgozás valamint z aprólékos prosopográphiai kutatás. A feladat megoldása során Gaál Ernőnek sikerült két módszer segítségével szolid új eredményekre jutnia.

AZ 1986. ÉVI RÉVAY DÍJ

Az Ókortudományi Társaság Választmánya a kritikai tevékenység jutalmazására lható Révay díjat az 1986. évben Bánffy Eszternek ítélte. Ő a Bonner Jahrbücherben lentetett meg kritikát Makkay Jánosnak a Magyarországi neolithikum kutatásának j eredményei c. könyvéről. Kritikájában a könyvet bírálóktól eltérően nem a magyar-rszági neolithikum rétegtanának megoldhatatlannak látszó problémáit állította, hanem közel-keleti és dél-kelet európai történeti fejlődés legáltalánosabb problémáit, az urba-izációt. Módszerei felől, lényeges oldalról, egyetemes perspektívából értékelte a könyvet.

MARÓTH MIKLÓS

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HUSZONKILENCEDIK ÉVE

Társaságunk idén is hagyományos keretek közt folytatta tevékenységét. Ennek egfelelően társasági életünk fölolvasó üléseink körül szerveződik. A pudapesti rendes lolvasó üléseken a következő előadások hangzottak el:

1986. október 24-én: *Zsilka János:* Palintonia a szó és a mondat jelentésében
Kovács Mihály: A latin szóösszetételek

november 28-án: *Ritoók Zsigmond:* Homéros a költészetről és a művészetről
Szádeczky-Kardoss Samu: «pictique Agathyrsi» (Verg. Aen. IV., 146).

december 19-én: *Hamza Gábor:* Cicero és a természetjog
Pólay Elemér: A személyiségvédelem kezdetei a római jogban
Földi András: A libertinusok leszármazottainak közjogi helyzete Rómában

1987. január 23-án: A tudományos világnézet csapdájában: a babilóni csillagtudomány
Bollók János: A IV. ecloga vallástörténeti háttere

február 20-án: *Sarkady János:* Néhány megjegyzés a pylosi földbirokviszony problémájához
Csepregi Zoltán: Cicero hexametere

március 20-án: «Ókortudományunk hazai és nemzetközi helyzete» címmel Szilágyi J. György Ant. Tan. 31(1984). 167—197. cikkének vitáját tartottuk meg. Fölkért hozzászólók voltak: *Komoróczy Géza, Lackó Miklós, Maróth Miklós* és *Tatár György.*

április 24-én: *Mozsolics Amália:* Raktárleletek és kincsleletek interpretációja
Dér Katalin: Lex Lenonia. Plautus frg. Inc. 14. OCT.

május 15-én: *Harmatta János:* Átkelés a Világhegyen

Január 30-án együttes ülést tartottunk az MTA Régészeti Intézetével, melyen *erardo Gnoli:* IsMEo Activities and Perspectives in the 1980-s — című előadása ngzott el.

Március 27-én rendkívüli fölolvasó ülést tartottunk. Ezen *Jonathan Barnes:* ncient Theories of Induction címen tartott előadást.

Vidéki tagozataink közül a szegedi csoportunk üléseinek a tárgysorozata a követ-ző volt:

1986. október 23-án: *Tar Ibolya:* Catullus és a barbárság
Maróti Egon: A paródia Vergiliusnál
november 5-án: *Fritz—Heiner—Mutschler:* A lovagrend szerepe az i. e. II—I. századi római irodalomban
december 11-én: *Szádeczky-Kardoss Samu* és *Olajos Terézia:* Az ősmagyarok, az avarok és a nomád életmód Bíborban született Konstantin császárnál
1987. május 7-én: *L. Szabó Klára:* A római kori bronzedényművesség

A debreceni tagozat három fölolvasó ülést rendezett, ezeken a következő előadások hangzottak el:

1987. március 31-én: *Uhrmann Iván:* Az athéni synoikismos problémája a legújabb kutatásokban
Sarkady János: A korai Attika társadalmának szervezeti formái
április 28-án: *Németh Béla:* A harmadik istennő
Havas László: Cicero és az antiszemitizmus?

Ebben az évben — a márciusi vitaülést nem számítva — huszonhárman adtak elő, közülük hatan először léptek munkájukkal társaságunk tagsága elé, ha a vidéki és a fővárosi fölolvasások szereplőinek névsorát egyesítve vizsgáljuk. Ez azt jelenti, hogy előadóinknak egynegyede idén, ha nem is első munkájával, de mindenképpen első előadásával lépett a nyilvánosság elé. Ez a tény önmagában véve is azt mutatja, hogy szakunk és társaságunk további élete egyre inkább egy új generáció munkásságától függ. Ebből a szempontból szomorú, hogy az említett hat előadó közül előre láthatólag nem mindegyikkel fogunk a jövőben rendszeresen találkozni, de örömteli körülmény az, hogy közülük az egyik legérdekesebb előadást a legfiatalabb, egy még egyetemi éveiben járó tagtársunk tartotta.

Idén is, mint már a megelőző években is, a római jogászok önálló fölolvasóülést szerveztek. Ez azt mutatja, hogy egyre tevékenyebben kapcsolódnak bele társaságunk életébe. Rendszeres jelentkezésük örvendetes. Reméljük, hogy ez a kibontakozóban levő hagyomány a jövőben sem fog megszakadni.

Elgondolkodtató azonban az a tény, hogy budapesti fölolvasó üléseinken egyetlen szorosabb értelemben vett római történeti előadás sem hangzott el, szemben vidéki tagozataink üléseivel. Elismerve, hogy az ülések összeállításában bizonyos mértékben a véletlen is szerepet játszik, mégis az a benyomásunk támad, hogy a római történeti kutatások vidéken élénkebbek voltak, mint Budapesten.

Társaságunk idén is részt vett a Művelődési Minisztérium által kiírt latin nyelvi Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny rendezésében. A verseny első fordulójában a föladat Cicero Tusculanae disputationes c. műve egy részletének lefordítása, a második forduló anyaga Suetonius Domitianus-életrajzának egy szemelvénye volt. Az OPI hivatalos közleménye alapján a versenyen a következő eredmény született:

I. díj: *Molnár Antal*, Pannonhalmi Szt. Benedek Rendi Gimnázium, III. o. t. tanára: *Polán Hildelrand*
II. díj: *Buzás Gábor*, Esztergomi Temesvári Pelbárt Ferncese Gimnázium IV. o. t. tanára: *Tokár Imre*.
III. díj: *Kocsis Márta*, Debrecen, Tóth Árpád Gimnázium IV. o. t. tanára: *dr. Németh Béláné*.

Társaságunk szervezésében idén is külön versenyük volt azoknak a diákoknak, akik második éve tanulnak latinul, akár főtárgyként másodikus korukban, akár harmadikosokként rendkívüli tárgyként vagy az ún. szabad sávban. A versenyre 63 gimnázium 512 tanulója jelentkezett. Említést érdemel az a körülmény, hogy ezzel a részvételre jelentkező gimnáziumok száma a tavalyihoz képest ismét csökkent, mégpedig néggyel, s miután a tavalyi szám is csökkent a tavalyelőttihez képest öttel, így az érdekelt gimnáziumok száma két év alatt kilenccel lett kevesebb. Az idei 512 induló viszont a tavalyihoz képest 74-gyel több, de 30-cal kevesebb, mint tavalyelőtt.

A verseny első fordulójában Phaedrus Hangya és a légy c. meséjét kellett lefordítani. A második fordulóra behívott 76 tanulónak a föladata a prózába átírt Avienus mesével könnyebb volt, mint az első fordulóban, így közöttük a sorrendet nem annyira a megértés vagy a félreértés ténye, mint inkább a fordításbeli leleményesség döntötte el.

bírálóbizottság döntése alapján a következő sorrend alakult ki:

I. *Szücs Gábor*, Debrecen, Tóth Árpád Gimnázium. Tanára: *dr. Németh Béláné.*
II. *Ritz Szilvia*, Ságvári Endre Gimnázium, Budapest. Tanára: *dr. Keresztény Éva.*
III. *Kökényesi Réka*, Berzsenyi Dániel Gimnázium, Budapest. Tanára: *dr. Tegyey Imréné*
Kubik István, III. oszt. József Attila Gimnázium, Budapest. Tanára: *dr. Sárkány Ferencné.*

önyvjutalomban részesültek:

Csordás Katalin, Apáczai Csere János Gimnázium, tanára: *Szőke Ágnes,*
Keresztes Júlia, Patrona Hungariae Gimnázium, Budapest. Tanára: *Dellamartina Rita,*
Spät Eszter, Ságvári Endre Gimnázium, Budapest. Tanára: *dr. Keresztény Éva.*

klevelet kaptak:

Antal Helga, Gárdonyi Géza Gimnázium, Eger. Tanára: *dr. Pethő Zsigmondné,*
Kósa Gábor, Ságvári Endre Gimnázium, Budapest. Tanára: *dr. Keresztény Éva,*
Latkóczy Krisztina, Ságvári Endre Gimnázium, Budapest. Tanára: *dr. Keresztény Éva,*
Pálos Csaba, Piarista Gimnázium, Budapest. Tanára: *Kincs Lajos,*
Sexty Piroska, Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen. Tanára: *Fehér Zsuzsanna.*

A verseny sikeres lebonyolításáért idén a latin tanszék munkatársain kívül elsőrban társaságunk titkárának, Kapitánffy Istvánnak tartozunk köszönettel. Fáradoaiért, amelyekkel idén először támogatta ilyen hatékonyan a verseny szervezését, szönetünkön kívül az a tudat is kárpótolja, hogy e föladattal társaságunk egyik legntosabb munkáját vállalta magára.

Az elmúlt évi közgyűlésen a társasági ülésekkel kapcsolatban megemlített javaslak közül az egyik, nevezetesen az, hogy rendezzünk olyan fölolvasásokat, amelyeken y tanszék több munkatársa vagy egy tanár néhány diákjával együtt lép föl, képet va számunkra munkásságukról, csak részben valósult meg. Az ilyen estek megrendesének gondolata ugyan egyszerre vetődött föl a vezetőség és a választmány tagjai zött, mégis a jogászok decemberi föllépésétől eltekintve más ilyen irányú kísérlet nem rtént.

Ugyancsak elmaradt egy olyan ülés megrendezése, amelyen az előadók egy ma ár általános tudománynak minősített ókori tudomány kérdéseit vizsgálnák meg több szemntből. Ennek a programnak az elmaradása azonban nem végleges. Jelen pillanatban y látszik, hogy a következő idényben a pszichológusokkal közösen fogjuk megvitatni álom kutatásának ókori és mai problémáit.

Társaságunk taglétszáma 631 fő, ebből egyetemi hallgató 112 fő.

Néhány tagtársunkat ebben az évben is elvesztettük.

Elhunyt Banó István, választmányunk egykori tagja, aki a középiskolai latin tatás megreformálása és előmozdítása terén szerzett érdemeket.

Eltávozott körünkből választmányunk tagja, Kardos László akadémikus, író és dalomtudós. A mi szempontunkból mint fordító vált nevezetessé. Fordította Sophokt, Ovidiust, Horatiust, Tibullust és Propertiust, de tevékenysége későbbi latin szövekre is kiterjedt, így lefordította Janus Pannonius több versét is.

Elhunyt társaságunk vezetőségi tagja és ellenőre, Pirnáthné Mayer Erika, egyetedocens. Kutatási területe a római vallástörténet volt. Sokan elsősorban tanárukként amint a középiskolások latin tanulmányi versenyének szervezőjeként emlékeznek rá.

Ugyancsak választmányunk tagja volt Mócsy András akadémikus, egyetemi tár. Fő kutatási területe Pannonia régészete és a története volt. Ezt a témakört több zefoglaló munkájában is földolgozta, tudományos monográfiától egyetemi tankönyvig b változatban. Történeti és régészeti munkásságát római epigráfiai tevékenysége szítette ki. Munkásságának nemzetközi elismerését jelentette, hogy a Pauly-Wissova Pannónia címszavának megírását is rábízták.

Meghalt Ürögdy György, választmányunk tagja. Munkásságának középpontjában nai pénztörténet kutatása állott. E témakörben ő írta a Pauly-Wissova RE több címvát is. Nevét itthon a régi Rómát és a római élet különböző vetületeit bemutató könyvel tette ismertté.

AZ 1987. ÉVI MARÓTH KÁROLY DÍJ

Az Ókortudományi Társaság választmánya a komplex tudományos módszerrel, több tudományág eredményeinek együttes figyelembevételével készült dolgozatnak kijáró Maróth Károly díjat az 1987. évben Grüll Tibor IV. éves egyet. hallgatónak ítéli oda, Patmiaka c., a pécsi egyetem Krónika c. folyóirata ez évi első számában megjelent dolgozatáért. A szerző e dolgozatában egy patmosi felirat epigrafikai, nyelvi és vallástörténeti kommentárját adja, bevonva egy papirusz tanúságát is, melynek egy romlott helyét maga egészítette ki.

AZ 1987. ÉVI RÉVAY DÍJ

Az Ókortudományi Társaság választmánya a kritikai tevékenységért járó Révay díjat az 1987. évben Mozsolics Amáliának, tud. doktorának ítéli oda, az Antik Tanulmányokban megjelent számos kritikájáért, különösen pedig R. G. Hüttel, Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa c. könyvéről írt bírálatáért, melyben nemcsak a tárgyalt könyv érdemeit és vitatható állításait tárgyalja, hanem a kérdéskör egészét, a felvetett problémákkal kapcsolatos saját, a megoldás felé mutató elgondolásait is kifejti, s így bizonyos értelemben a téma egészét áttekinti.

MARÓTH MIKLÓS

MARX ÉS A RÓMAI JOG

A SZOCIALISTA ORSZÁGOK ÉS OLASZORSZÁG RÓMAI JOGÁSZAINAK IV NEMZETKÖZI KOLLOKVIUMA

1984. október 11—13. között került sor Szegeden a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Római Jogi Tanszéke szervezésében a szocialista országok és Olaszország romanistáinak IV. Nemzetközi Kollokviumára. Az interdiszciplináris jellegű nemzetközi együttműködés kezdetei 1977-re nyúlnak vissza, amikoris első alkalommal jöttek össze Lipcsében az európai szocialista országok és Olaszország romanistái és ókortörténészei abból a célból, hogy a római jog egyes, a nemzetközi együttműködést fokozottabb mértékben igénylő kérdéseit megvitassák. 1978-ban a Varsó melletti Popowóban, 1981-ben pedig Szomolányban (Smolenice-Csehszlovákia) került sor a szocialista országok és Olaszország római jogászainak és a római történelemmel foglalkozó szakembereinek találkozójára. A csupán néhány esztendős múltra visszanyúló nemzetközi kollokviumokhoz hasonlóan ezúttal is széles spektrumú tematika áttekintésére került sor. Kiemelkedő súlyt és aktualitást kölcsönzött a szegedi kollokviumnak az, hogy több szálon is kapcsolódott Marx halálának százéves évfordulójához. Ezért is szerepel központi jelentőséggel a témák között Marxnak a római joggal való kapcsolata, ami — s ezt már a bevezetőben hangsúlyozni kívánjuk — mind a mai napig szinte feltérképezetlen területe a jogtudománynak. Az évfordulóhoz kapcsolódott a jogösszehasonlítás és a római jog továbbá a római tulajdon kérdései című témakör is. A kollokvium eredményes megszervezésének biztosítékát jelentették az intenzív nemzetközi kapcsolatok. Ezek körében kiemelkedő szerep jut a Gruppo di ricerca sulla diffusione del diritto romano-nak, melynek elnöke Pierangelo Catalano, a római egyetem professzora. A «Gruppo» több kontinensre is kiterjedő kapcsolatai képezik a nemzetközi relációk, itt utalunk arra, hogy a «Gruppo» szervezésében Sassariban még a lipcsei kollokvium előtt (1973-ban, 1975-ben és 1976-ban) sor került nemzetközi jellegű konferenciák szervezésére, egyfajta szervezeti keretét, melynek hasznossága már a korábbi kollokviumok szervezése során is egyértelműen bebizonyosodott.

Az elsőként jelzett témakörhöz kapcsolódott Massimo Brutti (Róma) «Marx és a jog kritikája» című referátuma. Brutti professzor mindenekelőtt utalt a «fiatal» Marx római jog iránti érdeklődésére, ami az eddigi kutatások során — tegyük hozzá, elég sajnálatos, sőt szinte érthetetlen módon — nem kapott kellő figyelmet. Az előadó is utalt arra, hogy az eddigi kutatások centrumában Gans és Marx kapcsolata áll. Kétségtelen persze, hogy a hegelianus Gans, akinek az «Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung» (Berlin, 1824—1835.) c. munkája márcsak témaválasztásánál fogva is paradigmája lehetne szerzője szemléletének, a tanár Marx számára. Talán ez is befolyásolja Marxot abban, hogy a Történeti Jogi Iskola legnagyobb hatású alakját, Savignyt már oly korán erős kritikával illeti. A «System des heutigen Römischen Rechts» koncepcionális bírálata

Marxnál már 1842-ben jelentkezik. Zárójelben jegyezzük meg, hogy Savigny 1842-ig csak a «System» első öt kötetét publikálja, következésképpen a marxi kritika nem vonatkozik a «magnum opus» egészére (A VIII. kötet 1849-ben jelenik meg). A «Rheinische Zeitung»-ban napvilágot látó kritika a mesterséges rendszernek tekintett «System» elvi szempontból kétségtelenül helytálló bírálata. Marx valójában a «leibnizizmust» veszi bonckés alá. Bruttinak igen találó a Savigny-féle «System» kapcsán felhozott hasonlata, miszerint valóban Leibniz — gondoljunk a Corpus Juris Reconcinnatum ideájára — a túlhajtott, a valóságtól elrugaszkodó szisztematizálás atyja a természetjog virágzása korában. A társadalmi valósággal «konfrontáló» mesterséges rendszer általános bírálata húzódik meg ebben a marxi Savigny-értékelésben. A kiváló olasz romanista referátuma éppen a római jog összefüggésében irányította a fiyelmet a marxi jogi kritika kérdéskörére.

Johannes Irmscher (Berlin) «Marx Károly, mint berlini joghallgató» című előadásában Marx tanárainak és az 1830-as években a berlini egyetemen «divatozó» tankönyvek áttekintése révén adott áttekintést azokról a lehetséges (valószínű) impulzusokról, amelyek Marx világnézeti fejlődésére a későbbiek során hatással voltak. Így — többek között — utalt a hegelianus Hefterre, akinek abban az időszakban igen népszerű «Lehrbuch des Alldeutschen Kriminalrechts» című munkája Marxra nagy hatással volt. Ugyancsak komoly hatással vannak Marxra Rudorff «Erbrecht»-je és Mühlenbruch par excellence romanista indíttatású «Doctrina Pandectarum»-a. Liselot Huchthausen (Rostock) «Marx és F. Lassalle «Das System der erworbenen Rechte» című könyve» című referátumában Lassalle munkájának komoly értékeire is rámutatott. Az alapos forrástanulmányokra építő munka — így például Cicero «De re publica»-ja és «De legibus»-a is átfogó analízis tárgya — igen színvonalas alkotás. Más kérdés az, hogy — amire különben már Bernstein utalt — a hegeli filozófia bírálata általában csak kevésbé lényeges pontokra szorítkozik. A marxi kritika lényege az, hogy Lassalle a vallás és a jog kapcsolatát (a szakrális szféra és a ius) kizárólag a felépítmény, s nem pedig a gazdasági alap relációjában elemzi. Csillag Pál (Budapest) előadásában Marx néhány olyan kevéssé ismert megállapítására hívta fel a figyelmet, amelyek a római joggal állnak kapcsolatban. Utalt arra, hogy Marx számára a jogbölcselettel való foglalkozás vonatkozásában a paradigmát éppen a római jog, illetőleg annak egyes intézményei jelentik. A még jogi tanulmányokat folytató Marx 1837. november 10-én kelt, apjához írt levelében hivatkozott olvasmányai — ezek közül az előadó Heineccius egyébként önálló gondolatokban kevésbé bővelkedő «Elementa iuris naturae et gentium» (Halle, 1737.) c. tankönyvét emelte ki — jelentőségére utalt Marx római jogról alkotott elképzelései formálódásában. Antun Malenica (Újvidék) referátumában Marx és a római tulajdonjog kérdésével foglalkozott. A római tulajdon függvényében elemezve a marxi társadalomelmélet általános kérdéseit az előadó behatóan érintette a birtok (possessio) problémakörét is.

A nemzetközi konferencia második témakörét a jogösszehasonlítás és a római jog igen komplex jellegű, a kutatásokban mindezideig kellő módon fel nem tárt összefüggései alkották. Mario Talamanca (Róma) «Római jog, «antike Rechtsgeschichte» és jogösszehasonlítás» című előadásában rámutatott a római jog és a többi antik jog kapcsolatának metodológiai vonatkozású jelentőségére. Részletesen foglalkozott azzal is, hogy az «antike Rechtsgeschichte» irányzat vezéralakjának számító Leopold Wenger a politikai klímafüggvényében az «antike Rechtsgeschichte» más és más tartalmat foglal magában. Az előadás második részében Talamanca professzor a jogösszehasonlítás funkcionális profilját elemezte a római jog és a többi antik jog története követelményeinek viszonylatában. Ennek a kérdéskörnek kapcsán felvetődik, ami feltétlenül többoldalú analízist kívánó körülmény, a jogi «fenomenológia» fejlődése ún. természeti törvényeinek kérdése. Lényegét tekintve a jogösszehasonlításhoz tartozott Witold Wolodkiewicz (Varsó) «A római jog kontinuitása a szocialista országok polgári jogában» című előadása. Wolodkiewicz professzor előadásában azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a római jogban kialakult fogalmak milyen mértékben hatottak a szocialista polgári jog formálódására. Polemizált azzal a René Davidtól származó tézissel, miszerint a kontinuitás kizárólag a kapitalista országok magánjoga és a római jog viszonylatában állna fenn. Nézete szerint nincs szó diszkontinuitásról a római jog és a szocialista országok polgári joga relációjában sem, amit többek között jól dokumentál a polgári jogi rendszer, a tulajdonfogalom és a polgári jogi felelősség szabályozásának különböző rendszere is. Ugyancsak nagy elvi jelentőségű problémakört érintett Pólay Elemér (Szeged) «Jogösszehasonlítás és római jog Magyarországon» című előadása. Pólay professzor referátuma «történeti részében» először a római jog «krízisének» (Koschaker) kérdését elemezte, amit a német BGB hatálybalépése váltott ki. Végső soron erre vezethető vissza az, hogy a jogelmélet művelőinek egy része Magyarországon 1945 után a római jogot az antik jogtörténet Prokrustés-ágyába igyekezett helyezni. Figyelmen kívül hagyták azt, hogy a szovjet jogtudományban — így például

Szerebrovszkij — is voltak hivei annak a nézetnek, mely szerint a római jog a gyakorló jogász számára is komoly jelentőséggel rendelkezik. A jogösszehasonlítás körében uralkodónak számított az a nézet, hogy kizárólag a gazdasági-társadalmi fejlődés azonos nívóján álló államok jogának összehasonlítása lehetséges. Az előadó hangsúlyozta azt, hogy ennek a hamis ideológiai bázisra építő nézetnek a leküzdése révén elismert a római jog kiemelkedő szerepe mind az antik jogok, mind pedig a modern jogok összehasonlítása területén. Pólay és Wolodkiewicz professzorok előadásához kapcsolódott Sandro Schipani (Róma) «Rómaiak» és «germánok» Marx szerint és a «romanista rendszer» megjelenése a jogösszehasonlításban című előadása. Schipani professzor rámutatott arra, hogy egy rendszer különböző elemeket is magában foglalhat, amelyek egymással harmonizálhatnak, de egymásnak ellent is mondhatnak. A René David által «római-germán» rendszernek tekintett jogrendszercsoport jellemzőinek feltárásánál szükségesnek tartotta a német Pandektisztika «extraromanista» gyökereinek átfogó elemzését. Ilyen értelemben ezeknek a kutatásoknak a körében nem csupán a Természetjogi Iskolára kell figyelemmel lenni. Elemzést igényelnek a német jog kidolgozásában a XVII—XVIII. században nagy érdemeket szerzett jogtudósok (így például Schilter, Senckenberg, J. St. Pütter, Selchow és Runde) munkái is. A továbbiakban az előadó azokra a különbségekre hívta fel a figyelmet (így a germán társadalom erős individualizmusa szembeállítva a rómaiak közösségre épülő társadalmi struktúrájával), amelyek a római és a germán társadalom szerkezete körében mutatkoznak és amelyekre Marx több művében is utal. Hamza Gábor (Budapest) «A jogösszehasonlítás sajátosságai az antik jogok körében» című referátumában először azokra a vitákra utalt, amelyek az ún. antik jogösszehasonlítás konkrét lehetőgeit érintik. Ennek a mindmáig nyugvópontra nem jutó diszkussziónak oka döntően az, hogy nem tisztázottak az antik jogok összehasonlításának a modern jogok összehasonlításától eltérő sajátos vonásai. Nézete szerint öt ilyen, a gazdasági-társadalmi bázis által determinált sajátossága van az antik jogösszehasonlításnak. A kutatónak figyelemmel kell lennie az antik jogok körében mutatkozó gyakran igen jelentős nívóbeli különbségre, a római jogi terminológia — vagy másképpen fogalmazva az interpretatio Romana — esetenként inadekvát voltára, az egyes antik jogok igencsak eltérő forrásalapjára, a különböző ókori államok heterogén közjogi struktúrájára (például az Imperium Romanum sajátos közjogi szerkezete) és végül a gyakran igen erős formában mutatkozó kölcsönhatás tényére. Ezeknek a sajátosságoknak szem előtt tartása jelentős mértékben járulhat hozzá az antik jogok egyes intézményei összevetésének eredményességéhez. Rumen Csolov (Szófia) «A római jogi adásvételi szerződés keletkezésének kérdéséhez az antik jogok összehasonlító történetének nézőpontjából» című előadásában az antik jogösszehasonlítás kérdésével egy adott intézmény relációjában foglalkozott. Az előadó a marxi áru- és pénzforgalom keletkezésére vonatkozó elmélet függvényében a készvétel szinte kizárólagos szerepét hangsúlyozta a Mediterráneum térségében. Egyedül a római jogban alakul ki az adásvételi szerződés körében a konszenzuálszerződés konstrukciója, ami döntő módon befolyásolja ennek a szerződési típusnak alakulását a további évszázadok során. Luigi Capogrossi Colognesi (Róma) «Az összehasonlító jog kezdetei és a római jog: H. S. Maine» című referátumát írásban juttatta el a konferenciára. A referátum szerzője Maine Ancient Law és Village Communities in the East and West című munkáit elemzi a jogösszehasonlító kutatások oldaláról. Capogrossi Colognesi rámutat arra, hogy az Ancient Lawban az összehasonlítás tengelyében helyezkedik el a római jog. Hangsúlyozza továbbá a Maine által választott módszer és a Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft köré csoportosuló, főképpen Kohler és Post nevével fémjelzett jogösszehasonlító irányzat szemléletmódja közötti alapvető eltérést. Ez az eltérés abban mutatkozik, hogy Maine nem híve az evolucionizmusnak, ami pedig szinte attributuma a múlt század második felében kibontakozó jogösszehasonlításnak. Az Ancient Law másik jellemzője az, hogy benne nem annyira egy-egy jogintézmény struktúrájára vonatkozó elemzés, hanem sokkal inkább a «dinamikára», tehát a transzformálódásra és a változásra figyelemmel lévő analízis jellemző.

A konferencia harmadik, a római tulajdonjogot tárgyul választó tematikája körébe tartozott Benedek Ferenc (Pécs) «A római jog és a forgalmi biztonság» című előadás. Referátumában Benedek professzor utalt arra, hogy a tulajdonjog egyes szerzésmódjait a római jog olyan módon alakította ki, hogy egyrészt törekedett a lehető legjobban megkönnyíteni a tulajdonosi pozíció elnyerését az áru felett, másrészt igyekezett megakadályozni azt, hogy a dologgal a tulajdonoson kívül más is rendelkezhessen. Az első kritériumnak azzal tett eleget, hogy a tulajdon-keletkezéshez a dominusnak lényegében csupán a bonae fidei possessiot kell igazolnia: éspedig egyszerű jóhiszemű birtokot a forgalmi szférán kívül (így a gyümölcsszerzésnél és a feldolgozásnál) és jogcímeset azaz jogcímes birtokot a forgalomban való szerzésnél. A jogszerűen szerző árutulajdonos érdekét más

ldalról a lex Atinia rendelkezései tartalmazzák olyan formában, hogy a nemtulajdonos ltal elidegenített dolgot elbirtoklásra alkalmatlanná teszik. Molnár Imre (Szeged) A veszélyviselés és a tulajdonátszállás kérdése az adásvételnél» címmel tartott előadást. referens leszögezte, hogy ma már egyértelműen bizonyított a «periculum est emptoris» v érvényesülése az egyedi vétel körében. Utalt arra, hogy nem adekvát a forrásokkal z a Seckel és Levy nevéhez kapcsolódó felfogás, miszerint a periculum csak abban az setben száll át a vevőre, ha a dolog átadásra kész. Ilyen módon ugyanis a traditio és a eszély átszállásának ideje félreértésre adhat okot. A források elemzése alapján arra a övetkeztetésre jutott, hogy a kettő egymással nincs kapcsolatban. Ilyen módon veszélyüselésről csak a szerződés megkötése és a traditio közötti időben lehet szó. Zlinszky ános (Miskolc) «A «familia pecuniaque» értelmezéséhez» címmel tartott előadást. Az előadó szerint a «familia» és a «pecunia» fogalom már kezdettől fogva lényegét tekintve jogi artalmú fogalomnak tekinthető. A «familia» — az etimológiai elemzés alapján — az szk-szabell paraszti törzsek gondolatvilágából ered. A «pecunia» pedig nagy valószínűséggel a latin pásztortörzs fogalomvilágából származik, amely eredeti jelentésében az llatvagyonra utaló fogalom. A XII Táblás Törvényben a kérdéses fogalompár mindkét eme a vagyonra utal és csak a későbbi fejlődés eredményezi azt, hogy a «pecunia» pénz» jelentésben szerepel.

A konferencia eredményeinek rövid értékelését adta Pólay Elemér és Pierangelo atalano professzor az utolsó referátum elhangzását követően. Pólay professzor zárszavában utalt a Marx-évforduló kapcsán rendezett kollokvium témáinak nagy elméleti s gyakorlati jelentőségére. Az elhangzott referátumok olyan kérdéseket érintettek, melyeknek megoldása csakis széles *nemzetközi* együttműködés kereteiben képzelhető el. atalano professzor az átfogó értékelésen felül a résztvevők nevében mondott köszönetet József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának, a konferencia sikeres lebonyolításában részt vállaló kollégáknak és személy szerint is Pólay Elemér professzornak a kollokviumnak a Gruppo di ricerca sulla diffusione del diritto romanoval való együttműködés keretében történő megszervezéséért. Ezt követően Luigi Labruna (Nápoly) professzor tájékoztatta a kollokvium résztvevőit arról, hogy a konferencia anyagát Index c. római jogi folyóiratban kívánja közzétenni. A «Marx és a római jog» című, központi jelentőségű témákat exponáló kollokvium igen értékes hozzájárulás volt a marxista jogi romanisztika fejlődéséhez és a római jogászok élő tudományos együttműködést jelentő nemzetközi kapcsolatainak további bővüléséhez.

HAMZA GÁBOR

HAMISÍTÁSOK A KÖZÉPKORBAN

(KONGRESSZUSI BESZÁMOLÓ)

Mintegy 25 ország hatszáz résztvevője ülte végig a Monumenta Germaniae Historici Münchenben, 1986. szeptember 16—19. között megrendezett kongresszusát, amelynek témáját a cím így adta meg: «Fälschungen im Mittelalter».

Mind az írásbeliség, mind a hagyomány rendkívüli jelentőséggel bírt a középkori ember számára; érthető tehát, hogy a világ birtokba vételének — anyagi és eszmei vonatkozásban egyaránt — e két eszköze tekintetében a manipuláció (mindegy, hogy jó- vagy rosszhiszeműen, építő vagy önző céllal) szintén föltűnő mértékben és változatosságban jelentkezett.

Változatos volt a kongresszus témaköre is. *Umberto Eco* megnyitó előadásában a hamisítás tipológiáját vázolta fel (La falsificazione ieri e oggi). Az ezt követő szekciós ülések előadói egy-egy szűkebb területnek a hamisítással kapcsolatos kérdéseit vitatták meg, a következő rendben:

1. Történetírás: *Franz-Josef Schmale* bevezető előadását (Fälschungen in der Historiographie) három rövidebb referátum követte: *Györffy György* (Erfundene Gemmesgründer), *Max Kerneré* (Die Institutio Traiani — spätantike Lehrschrift oder mittelalterliche Fiktion?) és *Astrik L. Gabrielé* (Translatio Studii).

2. Jog: a nagyelőadást *Peter Landau* tartotta (Gefälschtes Recht in den Sammlungen bis Gratian), a kisebb előadásokat *Gerhard Schmitz* (Fälschungen als Waffe zum Schutz der Bedrängten? Bemerkungen zu Konzils- und Kapitularientexten), *Roger E. Reynolds* (Pseudonymous Liturgica in Early Medieval Canon Law Collections) és *Uta Blumenthal* (Fälschungen bei Kanonisten der Kirchenreform des 11. Jahrhunderts).

3. Oklevéltan: *Carlrichard Brühl* áttekintése után (Die Entwicklung der diplomatischen Methode im Zusammenhang mit dem Erkennen von Fälschungen) négy, részkérdést bemutató előadás hangzott el: *Hans Constantin Faußner* (Fälschungen aus rechtshistorischer Sicht), *Theo Kölzer* (Zu den Fälschungen für St. Maximin in Trier), *Georges Despy* (Typologie des faux actes des ducs de Basse-Lotharingie [datés 1050—1100]) és *Wendy Davies* (Forgeries in the Cartulaire de Redon).

4. Levélírás: az összefoglalást *Giles Constable*-től hallottuk (Remarks on Forged Letters); egy-egy részterületet világított meg *Heinz-Jürgen Beyer* (Der Papst kommt... Science & Fiction in der Lombardei [1132]), *John F. Benton* (The Letters of Abelard and Heloise) és *Dieter Schaller* (Fingierte Liebesbriefe).

5. Vallási élet: a kérdést átfogóan tárgyalta *František Graus* (Fälschungen im Gewand der Frömmigkeit), némely részletében *Robert Lerner* (Fictive Prophecies), *Bernhard Schimmelpfennig* (Römische Ablaßfälschungen aus der Mitte des 14. Jahrhunderts) és *Hartmut Boockmann* (Ablaßfälschungen im 15. Jahrhundert).

6. A hamisítás mint bűntény: jogbölcseleti szempontból tekintette át a problémakört *Wolfgang Schild* (Rechtsphilosophische Hintergründe der Bestrafung von Fälschern); korreferátummal szolgált *Hans Hatternhauer* (Der gefälschte Eid), *Hermann Nehlsen* (Der Schutz von Rechtstexten gegen Fälscher) és *Peter Herde* (Bestrafung von Fälschern nach kirchlichen Rechtsquellen).

Mint látjuk, a témát az előadók sok oldalról megközelítve próbálták meg új szempontokkal és új eredményekkel gazdagítani. Mégis olyan fontos területei maradtak megtárgyalatlanul a középkori hamisításoknak, mint pl. a numizmatika vagy a festészet. A kongresszus így is igen eredményes volt; a koronát *Horst Fuhrmann*, a Monumenta elnöke tette rá történetfilozófiai áttekintésével: Von der Wahrheit der Fälscher.

A jól előkészített, minden részletében kiválóan megrendezett négynapos előadássorozat — amely egy sor szervezet, illetve magánszemély anyagi támogatását élvezte — kivált Fuhrmann professzor agilitását és szervező képességét, valamint *Gabriel Silagi* és *Detlev Jasper* fáradhatatlan és odaadó munkáját dicséri.

BORONKAI IVÁN

CELTIC CULTURES NEWSLETTER

Az Unesco keretében folyó Project for the Study and Promotion of Celtic Cultures jelenlegi ötletét 1980-ban vetette fel az Unesco belgrádi kongresszusán az ottani ír delegáció. Végül a VII. nemzetközi keltológiai kongresszuson (1983. július, Oxford) formálták ki a javaslatot, amely egy keltológiai hírlevél létrehozását is lehetővé tette. Egy ideiglenes szervező bizottság (Dublin székhellyel) adta ki az eddig három számból álló *Celtic Cultures Newsletter* füzeteit. 1983 júniusában, 1984 decemberében és 1985 novemberében jelentek meg az átlag 40 nyomtatott lapnyi elegáns füzetek — angol nyelven, noha a szerzők és néha az intézmények is feltüntetik kelta helyesírású névformáikat (is). A kelta tudományok köréből nyelvészet, irodalomtörténet, régészet, művészettörténet, folklorisztika és néprajz szerepel. Szinte minden európai ország, ahol folyik keltológiai kutatás (Nagybritanniától a Szovjetunióig, és természetesen maguk a kelták) részt vett a megbeszéléseken és a bizottság munkájában. A hírlevél tájékoztatást ad konferenciákról, intézményekről, archívumokról, múzeumokról, áttekintést ad egy-egy ország vagy kérdéskör kutatásairól. Kezdettől fogva részt vettek magyarok is a keltológiai együttműködésben. Régészeink közül Petres Éva (aki a második számban rövid cikkben tekintette át a magyarországi kelta régészet eredményeit) és Szabó Miklós, aki rendszeres résztvevője keltológiai konferenciáknak és kézikönyveknek, folyóiratoknak műveit idézi a hírlevél.

Köztudott, hogy a keltológia fontos és cseppet sem könnyű kutatási területe az európai filológiának és művelődéstörténetnek. Régészeinket leszámítva más témakörökkel nálunk folyamatosan nem foglalkoznak. Ezért még hasznosabb ez az információsorozat, legalább az érdeklődő arról tájékozódhat belőle, másutt, ahol él a kelta filológia, mi történik. És talán egyszer megint lesz nálunk is teljes keltalógiai kutatás.

VOIGT VILMOS

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

HELLENICA OXYRHYNCHIA

BEVEZETÉS

KRATIPPOS? A HELLENICA OXYRHYNCHIA A LEGÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

In memoriam
HAHN ISTVÁN

Hellenica Oxyrhynchiának azt az i. e. IV. században keletkezett görög történelmi munkát nevezte el a tudomány, amely 1906. január 3-án került elő az egyiptomi Oxyrhynchos homokjából. Ennél többet azonban bajos lenne teljes bizonyossággal állítani erről műről. Sőt, az eddigiek is némi kiegészítésre szorulnak. 1934-ben újabb leletekre találtak, amelyeket V. Bartoletti publikált először 1949-ben, s e cikkében az új, ú. n. Firenzei papiruszt a Hellenica Oxyrhynchia néven méltán híressé vált történeti mű újabb részleteként adta ki.[1] A két töredék első közös megjelentetésére M. Gigante vállalkozott,[2] majd az ő munkáját követte a V. Bartoletti gondozásában napvilágot látott, azóta is mérvadó Teubner kötet.[3] A görög szöveghez I. A. F. Bruce készített alapos kommentárokat 1967-ben,[4] és ezt az szövegállapotot rögzítette H. R. Breitenbach a RE 1970-ben megjelent XII. pótkötetében.[5] Csakhogy 1976-ban újabb lelet került elő, de azúttal nem a híres homokjából, hanem a Kariói Múzeum raktárából. L. Koenen, a töredék kiadója mellett érvelt, hogy ez a papirusz is a Hellenica Oxyrhynchiához tartozik.[6] Koenen hipotézisét ugyan nem mindenki tartotta sziklaszilárdnak,[7] az újabb kutatások azonban inkább neki adtak igazat,[8] mint kritikusának (aki egyébként maga sem zárta ki a három leletcsoport összetartozásának lehetőségét, csak éppen nem tartotta a nyelvi alapon történő érvelést bizonyító erejűnek).

Ma tehát azt mondhatjuk, hogy a Hellenica Oxyrhynchia összesen három különböző terjedelmű töredéket foglal magába.

	találták	publikálták
Londoni papirusz (P. Oxy. 842)	1906	1908
Firenzei papirusz (PSI 1304)	1934	1949
Kairói papirusz (P. Cairo 26/6/27/1—35)	1973[9]	1976

[1] Az 1906-ban előkerült ún. Londoni papirusz első kiadása: *B. P. Grenfell—A. S. Hunt:* The Oxyrhynchus papyri V. London 1908. Nr 842. A Firenzei papiruszé: *V. Bartoletti:* Papiri Greci e latini 13 (1949) 61—81.

[2] *M. Gigante:* Le Elleniche di Ossirinco. Convivium Collana di autori greci e latini Roma 1949.

[3] *V. Bartoletti:* Hellenica Oxyrhynchia. Leipzig 1959.

[4] *I. A. F. Bruce:* An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia. Cambridge 1967.

[5] *H. R. Breitenbach:* RE XII S. 383—426.

[6] Stud. Pap. 15 (1976) 39—79. A szöveget újra közölte *G. A. Lehmann:* ZPE 26 (1977) 189—190, valamint *H. J. Mette:* Lustrum 21 (1978) 11—13.

[7] *H. Wankel:* Sprachliche Bemerkungen zu dem neuen Fragment der Hellenica Oxyrhynchia. ZPE 29 (1978) 54—56.

[8] Az azonosítást elfogadja legújabban *E. Ruschenbusch:* Theopompea. ZPE 39 (1980) 81—90; *G. A. Lehmann:* Theopompea. ZPE 55 (1984) 19—44.

[9] *L. Koenen* nem sokat sejtető című publikációjában, amelyben egyébként a Kairói papiruszt közli (Papyrology in the Federal Republic of Germany and fieldwork of the International Photographic Archive in Cairo), csak arról számol be, hogy a korábban ismerkült, sőt nagyrészt kiadott papirusztöredékek újrafotózása során 1973-ban bukkantak rá a raktárban erre a töredékre, de azt nem említette, hogy hányban ásták ki Oxyrhynchosban. *Koenen* tudósítása szerint egyébként elképesztő állapotok uralkodtak a Kairói papiruszgyűjteményben. Az újrafotózás során százával kerültek elő a kiadott töredékek közé keveredett, vagy egyszerűen csak azok versóján megbúvó, mindeddig kiadatlan darabok. A P. Cairo 26/6/27/1—35 pl. a theadelphiai papiruszok közül bukkant elő.

Röviden tekintsük át, hogy milyen érvek alapján kapcsolják össze a három papiruszt. Az első a kronológiai érv. A töredékekben tárgyalt események időhatárai a következőképpen alakulnak:

1. Kairói papirusz — i. e. 409 nyara
2. Firenzei papirusz — i. e. 409 nyara — i. e. 407/6 fordulója[10]
3. Londoni papirusz — i. e. 397—395

Ezek alapján látható, hogy a mű nagy valószínűséggel a thukydidesi történetet folytató Hellenikák egyike. Thukydidesnál i. e. 411-ben szakad meg az elbeszélés fonala, amelyet Xenophón, Theopompos és Kratippos vett föl újra, bár ez utóbbi hitelességéhez kétségek férnek, mivel csak császárkori forrásokból értesülünk e szerzőnek és művének létezéséről.[11] Természetesen pusztán attól, hogy az előkerült töredékek időhatárai éppen i. e. 409 és 395 közé esnek, még bármikor kezdődhetett és végződhetett volna az egész mű. Azonban szerencsés módon belső bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy legalább i. e. 411-ig visszanyúlt a Hellenica szerzője, és arra is, hogy ennél korábbi eseményeket nem tárgyalt. A Londoni papirusz II, 4 ugyanis Timolaos kapcsán az alábbi szavakkal utal az i. e. 411-es eseményekre: *ὥσπερ εἰρηκά που πρότερον*, vagyis már beszámolt róluk, míg a spártaiak i. e. 412-es chiosi vállalkozását említve Thukydidést idézi, mivel ő maga nem tárgyalta ezt az időszakot.[12] Azt már kevésbé tudjuk biztosan, hogy i. e. 395 után a Hellenica Oxyrhynchia szerzője meddig követte a görög történelem menetét. Egy bizonyos: a boiótiai államszövetségről mint megszűnt szervezetről ír, vagyis i. e. 386 után kezdi művének megfogalmazását, de Phókis és Lokris viszonyát érintve nem tud még az i. e. 356-ban kirobbant szent háború által előidézett változásokról, vagyis műve nagy valószínűséggel i. e. 386 és 356 között keletkezett.[13] Elbeszélésének valószínű végpontja vagy az i. e. 394-es knidosi csata, vagy az i. e. 387/6-ban megkötött Antalkidas féle királybéke lehetett. A kronológiai érv alapján tehát a három töredék része lehetett egy, a thukydidési Historiát folytató Hellénikának. Mivel a töredékekben tárgyalt események között nincs átfedés, ezzel szemben jól kiegészítik egymást, kronológiai szempontból nem lehet elvitatni összetartozásukat.

A második érv nyelvi természetű, a fennmaradt szövegek stilisztikai-lexikai vizsgálatával operál. A Firenzei és a Londoni papirusz esetében szembeszökő volt a megegyezés az események tárgyilagos ábrázolásában és a részletrajzok gazdagságában, így ebből a szempontból soha senki sem vitatta összetartozásukat. Mindkét töredék tartalmaz olyan excursusokat, visszautalásokat, amelyek jelzik, hogy szerzőjük nem örökítette meg a dekeleiai háborút megelőző eseményeket. A Londoni papirusz szerzője azonkívül többször úgy utal arra a korszakra, amelyről a Firenzei papirusz beszél, mint amelyiket korábban már tárgyalt. Végül pedig a stílus egységét támasztják alá azok a kifejezések, fordulatok, amelyek mind a három forráscsoportban megtalálhatók, ill. a három közül legalább kettőben. A Hellenica Oxyrhynchia szerzőjének kedvenc fordulata a *διαφθείρειν* (Firenzei pap. IV, 2; 3; Londoni pap. XII, 1; XVI, 2; Kairói pap. 61), a *βαδίζειν* alkalmazása katonai hadmozdulatok leírásakor (csak a Londoni papiruszon tizenegyszer, Kairói pap. 9), a *τυγχάνειν* (Londoni és Firenzei pap. többször, Kairói pap. 8), *ἐπακολουθεῖν*

[10] A Kerata-dombokon lezajlott csata Xen. Hell. 1, 1, 36 logikája szerint i. e. 410-ben zajlott le, Diod. Sic 13, 65, 1 szerint viszont i. e. 409-ben történt, tehát később, mint a Diod. Sic. 13, 64, 1-ben említett ephesosi csata (amelyet egyébként Diod. hibásan tulajdonít Thrasybulosnak Thrasyllos helyett. Vö. Xen. Hell. 1, 2, 6; Kairói pap.). Az évek jelölése Xenophón Hellénikájában utólagos interpolatio eredménye, ezért nem bizonyító erejű, hogy Xen. Hell. 1, 2, 1 a 93. olimpia évéről beszél. Az események sorrendjében mindenesetre Diodóros műve a Hell. Oxy.-val egyezik meg.

[11] Dion. Hal. Thuc. 16; Plut. De gloria Athen. 345 C—E; Ps.—Plut. Vit. X orat. 834; Marcell. Vit. Thuc. 31—33.

[12] Firenzei pap. II, 1; Thuk. 8, 28.

[13] *P. Salmon:* Étude sur la Confédération béotienne (447/6—386). Bruxelles 1978, 8; *I. A. F. Bruce:* i. m. 4. Diodóros mindenesetre vagy a Hell. Oxyr.-t, vagy az abból merítő Ephorost használta forrásául. Feltűnő, hogy Diod. Sic. 14, 82, 3 (i. e. 395) és 14, 92, 3 (i. e. 393) között Diod., ill. Ephoros forrást vált. Az addig thrákiai chalchisieknek nevezett chalchisi államszövetséget hirtelen és minden ok nélkül olynthosiakként kezdi emlegetni. Az ok nyilvánvalóan az volt, hogy a Hell. Oxy. végetért, s az új forrás más kifejezést használt.

(Firenzei pap. I, 1; Londoni pap. VI, 3; 4; 6; VII, 2; Kairói pap. 45). Igen fontos a Firenzei pap. IV, 3 δεκαναία és a Londoni pap. II, 4 πενταναία ritka szóképzésének egybeesése.

A harmadik érv a későbbi történetírók, különösen Diodóros Bibliothékéjének és a Hellenica Oxyrhynchiában megőrzött hagyományanyagnak összevetésében rejlik. Diodóros több helyen eltér az események xenophóni ábrázolásától, mint ahogyan a Hellenica Oxyrhynchia sem követi azt minden ponton. Ha összehasonlítjuk e forrásokat, kiderül, hogy Diodóros nem annyira Xenophónt, mint inkább a Hellenica Oxyrhynchiát, vagy éppen egy azt használó történetírót (nevezetesen Ephorost) tekintette fő forrásának.[14] És, amint ez az Ephesos ostromát leíró Kairói papiruszból kiderült, ezen a ponton sincs különbség a három papirusz értékelését tekintve.[15] Vagyis igen valószínű, hogy a három töredék egy műhöz tartozott, amely, folytatva Thukydides félbeszakadt munkáját, az i. e. 411-et követő eseményeket tárgyalta.

De ki írta a Hellenica Oxyrhynchiát? A szakirodalomban hat javaslat látott napvilágot, ebből öt még 1908/9-ben (Theopompos, Kratippos, Androtión, Ephoros, Névtelen), míg F. Jacoby nem túlságosan meggyőző Daimachos-hipotézise 1924-ben.[16] Vegyük sorra az egyes javaslatokat.

Névtelen[17]

Amint a jegyzetből kitűnik, többen osztották ezt a véleményt az utóbbi hét évtizedben. H. Bloch érvelése a legmegfontolandóbb közülük: idézett művében összeállította azoknak a papiruszon fönnmaradt, jelentősnek tűnő műveknek a listáját, amelyek szerzőjét nem sikerült azonosítanunk. Miért kéne hát éppen a Hellenica Oxyrhynchiát a szűkös lehetőségek (Theopompos, Ephoros, Androtión) Prokrustés-ágyába kényszerítenünk?[18] Nos, legyen a Névtelenek listája bármilyen hosszú, a Hellenica Oxyrhynchia valószínűleg mégsem gyarapítja azt. Bloch ezt a cikkét 1940-ben írta, amikor még sem a Firenzei, sem a Kairói papiruszt nem publikálták. Ezek előkerülésével, nézetem szerint, gyökeresen megváltozott a helyzet. A három töredék ugyanis semmiképpen sem tartozhatott a mű egyetlen példányához, hiszen mind az írásképük, mind méretük, mind koruk eltér egymástól.

Papiruszok száma	Másolás ideje
Kairói: P. Cairo 26/6/27/1 — 35	i. sz. I. sz. vége
Londoni: P. Oxy. 842	i. sz. II. sz. közepe
Firenzei: PSI 1304	i. sz. II. sz. vége

Ha egy olyan istenhátamögötti egyiptomi településről, mint Oxyrhynchos egy i. e. IV. századi görög történetíró művének három egymástól független példánya is előkerült az i. sz. I—II. századból, vagyis a könyv megírását követően még hatszáz év múltán is sok példánya forgott közkézen (mert azt mégsem feltételezhetjük, hogy e mű csak Oxyrhynchosban talált olvasókra), akkor ennek a történetírónak a neve is fönn kellett, hogy maradjon legalább hatszáz éven át. Ez az idő pedig bőven elég lehetett ahhoz, hogy a név belekerüljön valamelyik általunk is ismert forrásba. Ennek az ellenkezőjét feltételezni igen aggályos volna.

[14] A Hell. Oxy. és Diod. egyes részleteinek összefüggéséről újabban: *C. Ehrhardt:* Xenophon and Diodorus on Aegospotami. Phoenix 24 (1970) 225—228; *D. Nellen:* Zur Darstellung der Schlacht bei Sardes in den Quellen. Anc. Soc. 3 (1972) 45—54; *A. Andrewes:* The Arginusai trial. Phoenix 28 (1974) 112—122; *J. K. Anderson:* The battle of Samos in 395 B. C. CSCA 7 (1974) 27—53; *E. Lanzilotta:* Two different approaches to the battle of Sardis 395 B. C. CSCA 12 (1979) 183—200; *A. Andrewes:* Notion and Kyzikos. The sources compared. JHS 102 (1982) 15—25.

[15] Vö. 10. jegyzet.

[16] *H. Bloch:* Studies in Historical Literature of the Fourth Century. Studies presented to W. S. Ferguson. Harvard Studies in Cl. Phil. Suppl. I. Cambridge, Mass. 1940. Reprint. ed. New York 1973, 306—307. oldalán található egy táblázat, amely összefoglalja az összes 1939 végéig napvilágot látott megoldási kísérletet.

[17] *K. Fuhr:* Zu dem neuen griechischen Historiker. Ber. Phil. Woch. 1908, 156—158; *H. Bloch:* i. m. 334—341. (vö. 16. jegyzet). *G. Bonamente:* Studio sulle Ellenicho di Ossirinco. Perugia 1973, 13—18.

[18] *H. Bloch:* i. m. 340—341.

Plataiai Daimachos[19]

Ezt a nézetet egyedül F. Jacoby képviselte, rajta kívül mindenki elvetette. Csak azért érdemes érveit fölidéznünk, mert a FGrH II. kötetében, mégha bizonytalan formában is, ezt az állítást ismétli meg 1926-ban. Jacoby a boiótiai excursus mögött boiótiai szerzőt vélt felfedezni, s mivel 1. Diodóros a XIV. könyvben hosszú passzusokon át követi Ephoros híradásait, s mivel 2. Ephoros sokat merített Daimachostól, az azonosítást meg lehetett kockáztatni. Az ellenérvek, vagy az állítás kritikusainak hosszas fölsorolása helyett elégedjünk meg annyival, hogy a PSI 1304 valamint a P. Cairo 26/6/27/1 — 35 előkerülése gyökeresen új helyzetet teremtett: a Hellenica Oxyrhynchiát nem lehetett többé lokális Boiótia-történetként, vagy akárcsak egy boiót szemszögből író szerző műveként fölfogni. Jacobyn kívül nem is tette más.

Androtión[20]

Ez az elmélet olasz földön született, és követőre is csak ott talált, bár nem akárki személyében: G. de Sanctis hipotézisét A. Momigliano tette magáévá. Pedig igen ingatag talajon állt ez az elmélet. De Sanctis a Londoni papirusz IV, 1. saját maga által javasolt kiegészítését: *ἔτος ὄγδοον ἐνεστήκει* [*ἐν ᾧ Φορμίων ἦρξεν . . .*] forrásértékűként kezelve arra a következtetésre jutott, hogy a Hellenica Oxyrhynchia egy Atthis, nevezetesen Androtión Atthisának része, hiszen az Atthisok használták ezt a fajta datálást. Az új töredékek előkerülése ennek az azonosításnak is kizárták a lehetőségét: a Hellenica Oxyrhynchia több, mint egy egyszerű Atthis, ráadásul a szerkezete, a kronológiai adatainak használata is egészen más.

Ephoros[21]

Ennek az elméletnek az adott különös jelentőséget, hogy a tárgybeli egyezések Diodóros és a Hellenica Oxyrhynchia között első pillanattól kezdve szembeszökőek voltak, noha szó szerinti idézetet nem sikerült találni Diodórosnál. Mivel ezeken a helyeken Diodóros 1.) lényegesen eltér a xenophóni Hellénikától, valamint 2.) többször megnevezi forrását, vagyis Ephorost,[22] fölmerült annak a lehetősége, hogy a Hellenica Oxyrhynchia ennek az i. e. IV. századi kyméi (Aiólis) kompilátornak a műve. E. Schwartz (i. m.) még azzal is kiegészítette az érvelést, hogy Ephoros a római császárkorban igen nagy népszerűségnek örvendett, ha tehát egy i. e. IV. századi görög történetírót többször is újramásoltak az i. sz. II. századi Oxyrhynchosban, az nagy valószínűséggel Ephoros volt. Az elmélet tarthatósága már 1919-ben erősen megingott, mégpedig azáltal, hogy előkerült egy valódi Ephoros-papirusz (P. Oxy. 1610).[23] Grenfell és Hunt, a szöveg kiadói, rámutattak,[24] hogy a papirusz valamint Diod. Sic. 11, 59, 3 ill. 11, 60, 4 között szó szerinti egyezések vannak (13 ill. 11 szó azonos!). Ez, amint H. Bloch is kiemelte,[25] kizárja a Hellenica Oxyrgynchia írójának azonosítását Ephorossal: mert ha egy ilyen, jóval rövidebb töredék is szó szerinti egyezéseket mutat föl, hogyan hiányozhatnak ezek a teljes Londoni papiruszból, majd a két újabb leletből is? Nem beszélve arról, hogy a Hellenica

[19] *F. Jacoby:* Der Verfasser der Hellenica von Oxyrh. Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Berlin 1924, 13—18; FGrH 66 T 1.

[20] *G. de Sanctis:* L'Attide di Androzione e un papiro di Oxyrhynchos. Atti Accad. Torino 43 (1908) 331—356; *A. Momigliano:* Androzione e le «Elleniche» di Ossirinco. Atti Accad. Torino 66 (1931) 29—49; *G. de Sanctis:* Nuovi Studi sulle «Elleniche» di Oxyrhyncos. Atti Accad. Torino 66 (1931) 157—194.

[21] *E. M. Walker:* The Hellenica Oxyrh.; its Authorship and Authority. Oxford 1913, 134 skk.; *E. Cavaignac:* Réflexions sur Ephore. Mélanges Glotz, Paris 1932, I. 149 skk.; *E. Schwartz:* Die messenische Geschichte des Pausanias. Philologus 92 (1937) 21, 3. jegyzet.

[22] Diod. Sic. 13, 40, 3; 13, 54, 5; 13, 60, 5; 13, 80, 5 stb., igaz, többnyire a szicíliai események kapcsán.

[23] *B. P. Grenfell—A. S. Hunt:* The Oxyrhynchus Papyri XIII. London 1919, 98—127.

[24] i. m. 103—104.

[25] *H. Bloch:* i. m. 323—325.

xyrhynchia szövegéből, mint az előbbiekben láttuk, kiderül, hogy szerzője nem ismer-tte az i. e. 411-et megelőző eseményeket, Ephoros pedig, értesüléseink szerint a Héraklidák visszatérésével kezdi históriáját.[26]

Theopompos[27]

Ha eddigi következtetéseink helyesek voltak, a Hellenca Oxyrhynchia szerzője Thukydidés művét folytatta. Ebben az esetben a szóba jöhető nevek száma kettőre sökken, ugyanis forrásaink szerint Xenophónon kívül csak Theopomos[28] és Kratippos[29] gott bele ebbe a hatalmas munkába. Grenfell és Hunt a Londoni papirusz editio princeps-ben csak e két szerzőt nevezi meg, mint a töredék valószínű szerzőjét, de végül Theopompost részesíti előnyben Kratippossal szemben. Azon a tényen túl, hogy a Hellenica Oxyrhynchia éppúgy Thukydidést folytatja, mint Theopompos elveszett munkája, még az is Theopompos mellett szól, hogy a Hellenica Oxyrhynchiával seregnyi rokonvonást mutató iodórosi mű több helyütt név szerint idézi Theopompost,[30] tehát a Caesar-kori szerző izonyosan ismerte, sőt, forrásul használta az i. e. IV. századi Hellénikát. Ezen kívül iodóros megadja a Theopompos által tárgyalt korszak kezdő és végső határát[31] amely lőpontok (i. e. 410—394) valóban egybeesnek a Hellenica Oxyrhynchia időhatáraival. z eddigieken túl azonban szövegszerű egyeztetéseket is föl kellett volna mutatni ahhoz, ogy a feltételezés bizonyossággá váljék. Sajnos ilyeneket nem sikerült találni, legföljebb gyes részek közötti tartalmi hasonlóságokat. Az E. Meyer által kiemelt Theopompos-lézet[32] és a Londoni papirusz VII, 3—4 erősen kiegészített földrajzi közlése a Maiandros olyásának irányáról valóban rokonságot mutat, de ennél többet nem lehet állítani róla. ontosabb a Theopompos által kedvelt *ἐλθεῖν* értelmű *καταίρειν* kétszeri fölbukkása a Hellenica Oxyrhynchiában (Londoni papirusz VIII, 2; XVI, 1). Még egy földrajzi év köti össze Theopompos művét a Hellenica Oxyrhynchiával. A Londoni papirusz egy, ciprusi Karpasiából származó embert következetesen *ὁ Καρπασεύς*-nak nevez (XV, 1; ; 3; 5), Theopompos FGrH 115 F 19. fragmentumához hasonlóan, az általánosan használt *Καρπασεώτης* helyett.[33]

Ha az érveket sorra vesszük, kiderül, hogy 1) Thukydidést nemcsak Theopompos olytatta, hanem Kratippos is. 2) Nemcsak Theopompos művének kezdő és végpontja . e. 410 és i. e. 394, hanem Kratipposé is.[34] 3) A két földrajzi adat feltűnő hasonlósága a Maiandros folyása, ill. a *Καρπασεύς*) valamint a *καταίρειν* gyakori előfordulása magyarázható azzal is, hogy Theopompos forrásként használta a Hellenica Oxyrhynchiát, s ebből a műből kerültek bele ezek a kifejezések a theopomposi Hellénikába.

Ezzel szemben kifejezetten Theopompos ellen szól az, hogy 1) a Hellenica Oxyrhynchia szerzője nyilván az események kortársa volt, annyira gazdag a (mások, pl. Xenophón által is említetlenül hagyott) részletekben, míg Theopompos jóval fiatalabb volt, ugyanis . e. 377/6-ban született, vagyis csak másodkézből, írásos forrásokból értesülhetett az általa leírt eseményekről. Ez a forrás pedig lehetett a Hellenica Oxyrhynchia is.

2) Ha helyes volt az a következtetésünk, hogy a Hellenica Oxyrhynchia szerzője . e. 356, vagyis a Szent Háború kitörése előtt fejezte be művét, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy ezt az igen érettnek tűnő alkotást Theopompos húsz esztendős korában ejezte be, és még kamasz fővel kezdte el írni. Ez a föltevés igen valószínűtlen.

[26] Diod. Sic. 4, 1, 2; 16, 76, 5.

[27] *B. P. Grenfell—A. S. Hunt:* i. m. 1908, 110—143; *E. Meyer:* Theopomps Hellenika. Halle 1909; *E. Cavaignac:* L'histoire grecque de Théopompe. REG 25 (1912) 129—157; *R. Laqueur:* Theopompos. RE V. A. 2176—2223 (1934) Újabban: *G. A. Lehmann:* Die Hell. von Oxyrh. und Isokrates' Philippos. Historia 21 (1972) 385—398; *E. Ruschenbusch:* Theopompea. ZPE 39 (1980) 81—90; *uő.:* Theopompea II. ZPE 45 (1982) 91—94; *G. A. Lehmann:* Theopompea. ZPE 55 (1984) 19—44.

[28] Diod. Sic. 13, 42, 5.

[29] Dion. Hal. Thuc. 16.

[30] Diod. Sic. 1, 37, 4; 4, 1, 3; 7, 17, 1; 13, 42, 5; 14, 84, 7; Theopompos Philippikájából 16, 3, 8; 16, 71, 3.

[31] Diod. Sic. 13, 42, 5; 14, 84, 7.

[32] Strab. 13, 4, 12.

[33] Az érvek bővebb kifejtését vö. legújabban *G. A. Lehmann:* i. m. (1984) 27—30.

[34] Plut. de glor. Athen. 345 C—E.

3) Theopompos stílusáról közismert volt az antikvitásban, hogy egyrészt pompázatos, fordulatokban gazdag, másrészt néha kifejezetten heves és éles volt.[35] Mindennek az ellenkezője jellemzi a Hellenica Oxyrhynchiát. Theopompos, Thukydidéshez hasonlóan beszédeket szőtt műveibe.[36] A Hellenica Oxyrhyncia szerzője kerülte a beszédek beiktatását.

4) Theopompos nem nevezhető Xenophóntól teljesen független forrásnak, mivel Porphyrios szerint plagizált tőle.[37]

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy míg a Theopompos mellett szóló érvek vagy nemcsak őrá, hanem Kratipposra is vonatkoznak, vagy nem túlságosan bizonyító erejűek, az ellene szóló érvek elég nyomósaknak tűnnek.

Kratippos[38]

Ő az egyetlen, akinek a személyleírása tökéletesen ráillik a Hellenica Oxyrhynchia szerzőjére: 1) Thukydidés folytatója. 2) Művének időhatárai: i. e. 410—394. 3) Thukydidéssel ellentétben nem használt beszédeket. 4) Stílusa tárgyilagos. 5) Thukydidés fiatalabb kortársa volt, tehát az események szemtanúja lehetett, ill. a kortárs szemtanúktól megfelelő információkat szerezhetett. 6) Művében excursusok utalnak arra az időszakra, amelyről nem számolt be korábban.[39]

Ennek a tökéletes egyezésnek azonban az is lehet az oka, hogy Kratipposról ezeken az állításokon kívül jóformán semmit sem tudunk. Theopompos tekintélyes testimoniájával és fragmentájával összehasonlítva ez a négy rövid testimonia bizony nem sok. Ezért aztán az azonosítás ellenzői elsősorban nem ezeket az állításokat kérdőjelezték meg, hanem Kratippos létét.[40] Pedig Diodóros és a korábbi források hallgatása Kratippos nevéről annak is betudható, hogy műve Theopompos és Ephoros forrásává vált, s az általa leírt eseményeket pl. Diodóros csak közvetítőkön keresztül ismerte. Vagyis a hagyományozás nagyjából így képzelhető el:

Hellenica Oxyrhynchia = Kratippos (?)

Theopompos — Ephoros

Diodóros Siculus[41]

Mivel Kratippostól egy sor sem maradt ránk, a stíluskritikai érvek, amelyeket Theopompos szövegénél eredményesen lehetett alkalmazni, esetében szóba sem jöhetnek. Így aztán elképzelhető, hogy valóban csak forrásaink hiányos volta magyarázza a kratipposi azonosítás kétség kívül jelentős sikerét: mind a szövegkiadó V. Bartoletti, mind a kommentárszerző I. A. F. Bruce, mind a RE cikkírója, H. R., Breitenbach mellette voksolt.

Az eddigiek alapján látható, hogy igen nehéz eldönteni a kérdést, vajon ki írta a Hellenica Oxrhynchiát. A legtöbb hipotézis megdőlt, de az érvek és ellenérvek Theopomposnál és Kratipposnál egyensúlyban vannak. A jelek azt mutatják, hogy Kratippos szerzősége a legvalószínűbb. Vele tulajdonképpen csak egy gond van: lehet, hogy nem is létezett. Mivel művéről csak igen késői forrásokban esik szó, és Diodóros pl. meg sem említi, amikor Thukydidés folytatóiról ír, nem lehet kizárni azt, hogy a neve alatt a

[35] Cicero Brut. 66; Dion. Hal. ad Pomp. 6.

[36] Plut. Mor. 803 B; FGrH 115, F 164; 166.

[37] Euseb. Praep. Ev. 465 B—C; FGrH 115, F 21. Az ellenérvek fölsorolását vö. *I. A. F. Bruce:* i. m. 23.

[38] Már *Grenfell—Hunt:* i. m. (1908) is fölveti az azonosítás lehetőségét. Utánuk: *W. A. Goligher:* The New Greek Historical Fragment attributed to Theopmpus or Cratippus. English Historical Revue 23 (1908) 277—283; *L. Paretti:* Cratippo e le «Elleniche» di Oxyrh. Studi Italiani di Filologia Classica 19 (1912) 398—517; *I. A. F. Bruce:* i. m. 25—27; *H. R. Breitenbach:* i. m. 383—426; *S. Accamo:* Cratippo. MGR 6 (1978) 185—212.

[39] Dion. Hal. Thuc. 16; Plut. de gloria Athen. 345 C—E; Ps. Plut. Vit. X orat. 834; Marcell. Vit. Thuc. 31—33; vö. *H. R. Breitenbach:* i. m. 414—418.

[40] *H. Bloch:* i. m. 306—307; vö. *L. Pareti:* i. m. 405 skk.

[41] Másként rajzolja meg *H. Bloch:* i. m. 323 és *H. R. Breitenbach:* i. m. 413.

ászárkorban közkézen forgó történelmi mű — hellenisztikus hamisítvány.[42] Ebben az etben igen nehéz határozott választ adni a szerzőség kérdésére. Én mégis megkockáztnám egy újabb szempont fölvetését, amely azonban csak annyiban új, hogy kilép az digi azonosítási kísérletek inerciarendszeréből. Vajon egyáltalán érdemes-e erőltetni yik vagy másik azonosítást? Nem egyszerűen arra gondolok, hogy a szerző nevét nem nerjük, hanem arra, hogy ha ismerjük is, jelen pillanatban nem tudjuk bizonyosan onosítani. A megoldást egy olyan egyenes idézet szolgáltathatná, mint amilyet Ephos esetében találtunk.[43] Ilyen azonban egyelőre nem áll rendelkezésünkre. Így aztán zta lelkiismerettel csak annyit mondhatunk: a szerző valószínűleg Kratippos, de ennek, int bármely egyéb hipotézisnek is, megvan a maga gyenge pontja. A mű azonban itt előttünk, egy i. e. IV. századi, kortárs forrás, amely rendkívül gazdag a részletekben, amely jelentőségében nem áll Xenophón Hellénikája mögött. Más hagyományt rögzít, int Xenophón, de e hagyomány többnyire kiállta a kritikus vizsgálódások próbáját. mű stílusa mindenfajta rhétorikától mentes, tárgyilagos hangú, tiszta attikai. A szerző n nagy történelmi érzékkel tapint rá az események indítékaira, mozgatórugójára, s ben csak Thukydidéssel vethető össze. Vajon ez kevés? Vajon többet tudhatunk meg ről a korról, ha biztosan állíthatjuk: ez Kratippos műve? Egy szerzőé, akiről úgysem dunk semmit?

Ha képtárban járunk, kétfajta múzeumlátogatóval találkozunk. Az egyik gondosan olvassa a festők nevét, és csak akkor áll meg a kép előtt, ha ismerős, netán világhírű vre akadt. Az ismeretlen név láttán, vagy ha az van odaírva, hogy Ismeretlen, továbbegy. A másik a képeket nézi, és csak akkor szemléli meg egyiket-másikat alaposabban, az igazán fontos számára. Ilyenkor aztán a festőjére is kíváncsi lesz, de nem érez alódottságot, ha a táblán az áll: Ismeretlen. Számára ugyanis maga a mű volt a fontos.

A hellenica Oxyrhynchiát önmagáért is érdemes megismernünk.[44]

NÉMETH GYÖRGY

[42] Diod. Sic. 13, 42, 5; *E. Schwartz:* Die Zeit des Ephoros. Herm. 44 (1909) 481—2; *F. Jacoby:* The authorship of the Hellenica of Oxyrhynchus. Class. Quart. 44 950) 1—8; *E. Meyer:* Theopomps Hellenika. Halle 1909, 126—129.

[43] Vö. 25. jegyzet.

[44] A Hell. Oxyrh.-val kapcsolatos szakirodalmat összefoglalja 1940-ig *H. Bloch:* m. 304—307; 1959-ig *V. Bartoletti:* i. m. (1959) XXVII—XXXIV; 1967-ig *I. A. ruce:* i. m. 165—169; 1970-ig *H. R. Breitenbach:* i. m. 424—426. Az 1984 végéig gjelent szakirodalomra a jegyzetekben utalok. Az eddig nem idézettek közül megemlíném: *L. Canfora:* Tucidide continuato. Proagones, Studi X. Padova 1970; *A. Slomnska:* L'anonyme d'Oxyrhynque en tant que continuateur de Thucidide. Meander 25 970) 330—350; *F. D. Jackson:* The TLDV mss. of Xenophon's Hellenica and their scendants. TAPhA 105 (1975) 175—187; *C. J. Dull:* Thucydides 1, 113 and the leaderip of Orchomenos. Cl. Phil. 72 (1977) 305—314; *S. Accame:* Richerche sulle Elleniche Ossirinco. MGR 6 (1978) 125—183; *D. P. Orsi:* Ἐκ τῶν κοινῶν χρηματίζεσθαι. QS 5 (1979) 73—9282. *L. Canfora:* Eduard Meyer tra Cratipo e Teopompo c. előadásában a Bad mburgi E. Meyer Kollokviumon 1987 novemberében kifejtette, hogy Kratippos Xenoón álneve volt(!), így Xenophón a Hell.Ox. szerzője.

HELLENICA OXYRHYNCHIA[1]

FRAGMENTA FLORENTINA (PSI 1304)[2]

A

I. 1. [3]. . . négyszáz . . .

. . . hanyatt-homlok menekültek, a lakedaimóniak pedig . . . zárt rendben visszavonultak a dombokhoz. Az athéniak katonái őket ugyan nem üldözték, de a megaraiakat nyomon követve a városba vezető úton, sokat leterítettek közülük. Ezután végigpusztították a vidéket, majd fegyverszüneti egyezmény értelmében átadták a megaraiak és a lakedaimóniak halottjait, akik közül mintegy húszan estek el. Mindezek után győzelmi jelet állítottak, és hazatértek. 2. Az athéniak, amikor értesültek a csata eseményeiről, megharagudtak a hadvezérekre, és nehezményezték a dolgot, mivel úgy tartották, hogy elhamarkodottan vállalták a veszélyt és kockáztatták az egész várost. A győzelemnek azonban szerfölött örültek, mivel soha azelőtt nem sikerült diadalmaskodniuk a lakedaimóniakon . . . Pylos mellett . . .[4]

B

IV. 1. [5]. . . ahogy szokott . . . hajókat küldeni . . . azokat, felszerelvén a tíz legjobb állapotban levő triérést, a többieknek [Antiochos] megparancsolta, hogy álljanak lesben a kikötőben, amíg az ellenséges hajók messzire el nem távolodnak a parttól. ő maga pedig a tíz hajóval Ephesosba vitorlázott . . . [azzal a szándékkal, hogy az ellenség ellen] vezesse őket. 2. Amikor Lysandros meglátta őket, gyorsan vízre bocsátott három hajót, amelyek már korábban [fel voltak erre készítve] . . . elsüllyesztették Antiochost . . . és elpusztították . . . akik az athéniek közül vele együtt hajóztak gyorsan visszafordultak, mivel megrémültek és nem vállalkoztak arra, hogy teljes erővel tengeri csatába kezdjenek. Lysandros valamennyi háromsor-evezősét magához vével üldözte az ellenséget. 3. Miután a többi athéni meglátta, hogy a lakedaimóniak kihajóztak és üldözik az ő tíz egységből álló hajórajukat, azonnal hajóra szállt, hogy segítségükre siessen. Ugyanakkor pedig, mivel az ellenség hamarosan

[1] E fordítás első változata az 1979/80-as tanévben, *Hahn István* professzor papirológia szemináriumán készült. Az alakuló szöveget Hahn professzor hétről hétre ellenőrizte, javítgatta, így az előttünk fekvő fordítás megszületése nem kis mértékben az ő érdeme. Ezért ajánljuk az ő emlékének a magyar Hellenica Oxyrhynchiát.

[2] A jegyzetekben arra törekedtem, hogy a Hell. Oxy. minden fejezeténél föltüntessem más szerzők párhuzamos helyeit. Egyéb tárgyi jegyzetekre, kommentárokra egyrészt helyhiány miatt nem volt lehetőségem, másrészt e kiadásnak nem is ez a célja, hiszen *A. F. Bruce:* An Historical Commentary on the Hellenica Oxyrhynchia. Cambridge 1967 c. műve mintaszerűen ellátja ezt a feladatot. A fordításban a hiányokat jelölő pontok és a kiegészítéseket jelző zárójelek nem adják vissza pontosan az eredeti töredék állapotát. (N. Gy.).

[3] Diod. Sic. 13, 65, 1.

[4] A II. és III. columna annyira sérült, hogy összefüggő fordítást nem tudtunk adni a szövegből. A valószínű párhuzamos helyek: Diod. Sic. 13, 65, 3; 13, 71, 1; Xen. Hell. 1, 1, 32; 1, 5, 11.

[5] Diod. Sic. 13, 71, 2; Xen. Hell. 1, 5, 12; Plut. Alcib. 35, 6; Plut. Lys. 5, 1; Pausan. 9, 32, 6.

et is szorongatta, képtelenek voltak valamennyi háromsor-evezősüket legénygel ellátni. Hajóik nagyobb részével csak kis távolságra futottak ki a kolonóni kikötőből, ezzel az előttük hajózókat [csak taszigálták], ők maguk pedig egzavarodva harc nélkül [szétszóródtak], és rendezetlenségük következtében egfutamodtak az ellenség elől. A lakedaimóniak látva, hogy az athéniek mekülnek, üldözés közben részben elpusztítottak, részben elfogtak huszonkét ajót, a többieket pedig beszorították Notionba. 4. Mindezek után győzelmi let állítottak a város öble előtt, majd visszahajóztak. Az athéniek egyelőre árakoztak, de [két vagy] három nap elteltével [áldozatot] mutattak be . . .

C

. 1. [6]. . . szokta ugyanis . . . a megegyezés [értelmében] azonnal . . . a menelülteket. 2. Mellette ugyanis . . . Démétér és Koré szentélyében, amely . . . városfalak [tövében] van, . . . [nap] közben a ligetben tartózkodott, éjszaka dig felkerekedett, míg az idő nagy részét csendben töltötte elrejtőzvén ligetben. Amikor pedig az athéni átvette az őrséget, leeresztette a fal tetéről a kötelet és valamilyen jelet adott arról, hogy ő van őrségben, akár nggal, akár úgy, hogy követ hajított. A myndosi ember ekkor előbújt a getből; ha a másik lebocsátott valamilyen levelet, azt átvette és megőrizte, után pedig ő maga kötött egy másik levelet a kötélre . . .[7]

FRAGMENTA LONDINENSIA (P. Oxy. 842)

A

[. (I).[8] 1. Ugyanabban az időben[9] Athént elhagyta egy háromsor-evezős jó, anélkül, hogy a népgyűlés erről határozatot hozott volna. A hajó parancsoka Démainetos volt, aki, mint mondják, titokban megegyezett ebben az gyben a buléval, miután több polgár csatlakozott hozzá. Ezekkel együtt iraieusba lemenve és a hajódokkokból vízre bocsátva egy hajót, útra kelt, gy Konónhoz vitorlázzon. 2. Nagy fölzúdulás lett ebből; az athéniek közül előkelőek és a jószándékúak méltatlankodtak és azt mondták, ha háborút zdenek a lakedaimóniak ellen, romlásba taszítják a várost. A tanácstagok a mától megrémülve összehívták a népgyűlést azt a látszatot keltve, hogy kik egyáltalán nem volt részük az ügyben. Miután összegyűlt a sokaság, athéniek közül szólásra emelkedtek azok, akik Thrasybulos, Aisimos és aytos környezetéhez tartoztak és megmagyarázták, hogy nagy veszélyt llalnak magukra, ha a várost nem tisztázzák a vád alól. 3. Az athéniek rül a mérsékeltek és a vagyonosak meg voltak elégedve a jelen helyzettel. többség és a démos képviselői viszont megrémültek és hallgattak a javaslatvőkre. Követeket küldve Milónhoz, az Aigina szigetén állomásozó harmostés-

[6] Mivel vitatott, hogy e töredék Thasos (i. e. 408/7), vagy Byzantion (i. e. 409/8) romáról szól (vö. *Bruce:* i. m. 45—46), a párhuzamokat sem tudjuk biztosan megadni. ndenesetre Dionysios Byzantios Anapl. 13. beszámol Démétér és Koré byzantioni ntélyéről, így valószínűbb ez a megoldás, tehát a párhuzamos források Diod. Sic. 13, —67; Xen. Hell. 1, 3, 16—22.

[7] A további töredékek csak néhány betű terjedelműek.

[8] Aeschin. 2, 78.

[9] I. e. 397/6.

hez, azt üzenték, amennyire csak tudja, büntesse meg Démainetost, mivel ezeket a dolgokat nem a város beleegyezésével cselekedte, — holott korábban éppen ők szinte állandóan zavargást szítottak és sok mindent tettek a lakedaimóniak ellen. VII. (II.) 1.[10] Ugyanis fegyvereket és legénységet küldtek a Konónnal levő hajókra, a királyhoz pedig követséget menesztettek . . . . . kratés, Hagnias és Teleségoros vezetésével. Pharax, a korábbi nauarchos, elfogta és a lakedaimónokhoz vitette őket, akik kivégezték mindet. 2.[11] [A démos képviselői] méltatlankodtak a történtek miatt, mivel Epikratés és Kephalos hívei izgatták őket. Ugyanis éppen ők voltak azok, akik leginkább uszították háborúra a várost, — és ez a szándékuk megvolt nemcsak azután, hogy Timokratéssel megalkudtak és az aranyat átvették, hanem már sokkal előbb is. Ámbár néhányan azt mondják, hogy a tőle származó kincs volt az oka annak, hogy összeálltak ezek, valamint a boiótiaiak és a többi, az előzőekben felsorolt város lakói, de akik ezt mondják, nem tudnak arról, hogy ezek mind már korábban ellenségesen viseltettek a lakedaimóniakkal szemben és csak azt lesték, hogyan tudnák városukat háborúba vinni. Hiszen gyűlölték az argosiak és a boiótok is a lakedaimóniakat, mivel azok a polgárok ellenségeit kezelték barátokként; akik pedig Athénban voltak, tenni szándékoztak arról, hogy az athéniak ne tétlenkedjenek és ne maradjanak békében Azt akarták, hogy harcoljanak, és mindent kövessenek el, hogy a közös vállalkozásból hasznot húzzanak. 3. A korinthosiak közül a helyzetet megváltoztatni akaró többség az argosiakhoz és a boiótokhoz hasonlóan eleve ellenségesen állt a lakedaimóniakkal szemben, Timolaos pedig, aki egyedül különbözött tőlük, személyes sérelmek miatt fordult szembe a spártaiakkal, noha korábban nagyon jó viszonyban volt velük és erősen lakónpártinak mutatkozott, amint ez a dekeleiai háború eseményeiből világosan kiderült. 4. Ő volt az ugyanis, aki egyszer öt hajóból álló hajórajával feldúlt néhány Athénhoz tartozó szigetet, máskor pedig két triéréssel Amphipolisba hajózott majd az itteniek segítségével másik négy hajót ellátva legénységgel, tengeri harcban legyőzte Simichost, az athéniek stratégosát, ahogyan erről már korábban egy helyen beszámoltam. Az ellenség hajóit, amelyek száma öt volt, továbbá a harminc segítségül küldött hajót is elfogta, ezután pedig triéréseivel Thasosba hajózva elszakította azt az athéniaktól. 5. A fent említett városok lakói tehát sokkal inkább eme dolgok mintsem Pharnabazos aranyai miatt jutottak odáig, hogy gyűlöljék a lakedaimóniakat.

VIII. (III.) 1. Milón,[12] Aigina harmostése, amikor meghallotta az athénieknél történteket, embereit behajózva egy triérésen gyorsan üldözőbe vette Démainetost, aki ekkor éppen az attikai Thorikos közelében tartózkodott. 2. Milón, miután közel hajózott [hozzá], kísérletet tett [arra, hogy a part felé szorítsa Démainetos] azonban erőteljesen [ellenállt neki]; a thorikosi kikötő hajói közül egyet kézre kerített, majd a saját hajóját hátrahagyta, mivel az megsérült, és a másik hajóra szállítva a saját tengerészeit, útnak indult Konón hadserege felé. Milón, anélkül, hogy eredményt ért volna el, saját hajójával visszatért Aiginára.

[10] Isae. 11, 8; Harpocr. s. Hagnias.

[11] Xen. Hell. 3, 5, 1; Pausan. 3, 9, 7; Plut. Lys. 27, 1; Plut. Ages. 15, 8; Plut. Artox. 20, 4; Polyasen. 1, 48, 3.

[12] Milón valószínűleg azonos más hagyományok Kheilónjával, vö. Aeschin. 2, 78; Xen. Hell. 7, 4, 23.

K. (IV.) 1.[13] Az ezen a télen Hellasban történt leglényegesebb eredmények
lhát így mentek végbe; a nyár kezdetével pedig . . .
. eljött a nyolcadik év . . .
14 . . . os tehát ott [időzött] . . ., a lakedaimóni és a szövetséges hajók élére
dig Pollis érkezett Lakedaimónból mint nauarchos, hogy Archelaidast fel-
ltsa. Ugyanezen időben a phoinikiaiak és a kilikiaiak kilencven hajóval Kau-
sba értek, ezek közül tíz Kilikiából érkezett a többi pedig . . .[15]

B

I. (VI.) . . .
[16]. . . nehézfegyverzetű gyalogost és ötszáz könnyűfegyverzetűt. A spártai
enoklést állította az élükre és elrendelte, hogy amint felkerekednek elle-
ük . . . rendeződjenek csatasorba . . . újra fölállítva a sereget, napkeltekor
őre vonult. A barbárok, szokásuk szerint, szorosan követték őket, egyesek
volról, hajítófegyverekkel támadták a görögöket, mások lovon körbe-
rbenyargalták őket, ismét mások rendezetlen sorokban eredtek nyomukba
gig a síkságon. 5. Amikor Xenoklés úgy látta, eljött az ideje, hogy meg-
madják az ellenséget, a peloponnésosiakat futólépésben elindította rejtekhe-
ükről. Ahogy a barbárok meglátták a rohamozó helléneket, valamennyien
ertefutottak a síkon. Agésilaos, látva, mennyire inukba szállt a bátorságuk,
dözésükre küldte hadseregéből a könnyűfegyverzetűeket és a lovasokat, akik
rejtekhelyről előtörőkkel együtt szorongatták a barbárokat. 6. Nem túl hosszú
eig követték az ellenséget — ilyen sok lovast és könnyűfegyverzetűt amúgy
m tudtak volna elfogni —, körülbelül hatszázat ledárdáztak közülük, majd
üldözéssel felhagyva egyenest a táboruk ellen vonultak. Az őrség elfogása
án, amely nem is mutatott különösebb ellenállást, gyorsan lerohanták az egész
bort és rengeteg élelmiszert, sok embert és számos fölszerelést valamint érték-
rgyat zsákmányoltak. Mindez részben a katonáké, részben magáé Tissapher-
sé volt.
II. (VII.) 1.[17] Ilyen módon zajlott le a csata. A barbárok, megrémülve a
llénektől, Tissaphernéssel együtt Sardeis felé vonultak vissza; Agésilaos
g három napig ott maradt — ez alatt az idő alatt fegyverszüneti egyez-
ny értelmében kiadta az ellenség halottjait, győzelmi jelet állított és elpusz-
otta az egész környéket —, majd vissavezette seregét Nagy-Phrygiába.
A menetelés során már nem tartotta a katonákat négyszög alakú harci
kzatban, hanem megengedte, hogy kóboroljanak, amerre akarnak és
nyargassák az ellenséget. Amikor Tissaphernés értesült arról, hogy a hel-
ek előre vonulnak, ismét összegyűjtötte a barbárokat és több stadion távol-
gban követte Agésilaost. 3. Ő viszont, miután átvonult a lydek síkságán,

[13] Arról, hogy az itt említett nyolcadik év i. e. 396/5-re, vagy 395/4-re vonatkozik *Bruce:* i. m. 66—72.
[14] Diod. Sic. 14, 79, 8.
[15] A további sorok rendkívül töredékesek. Az előforduló nevek: Sidón, Pharnaba-
, Konón.
[16] A caput első része nagyon töredékes. Az előforduló nevek: Agésilaos, Tissapher-
, Kaustros-medence. Párhuzamos helyek: Diod. Sic. 14, 80, 1; Xen. Hell. 3, 4, 20
t. Ages. 10, 1; Pausan. 3, 9, 6; Polyaen, 2, 1, 9; Nepos Ages. 3, 4; Front. Strateg.
8, 12.
[17] Vö. 16. jegyzet.

azokon a hegyeken vezette keresztül a hadat . . ., amelyek Lydia és Phrygia között húzódnak. Miután ezeken átkeltek, Phrygiába vezette a helléneket, míg csak meg nem érkeztek a Maiandros folyóhoz, amely Kelainai, Phrygia legnagyobb városa, mellett ered, Priénénél ömlik a tengerbe és . . . 4. Miután a peloponnésosiakat és szövetségeseiket letáboroztatta, áldozattal jóslatot kért, hogy vajon át kell-e kelni a folyón, vagy nem, és vonuljon-e Kelainai ellen, vagy ismét nagyobb útra vezesse katonáit. Mivel történetesen kedvezőtlenül ütött ki az áldozat, a megérkezés napján végig ott maradt s a következő napon vezette el a sereget . . . Agésilaos tehát . . . a maiandrosinak nevezett sík ság(on) . . .
. . . legeltetnek a lydek és . . .[18]

D

XV. (X.) 1. . . .[19]
. . . naponta fegyveresen gyakorlatoztatta katonáit a kikötőben azzal az ürüggyel, hogy a tétlenség miatt ne váljanak harcképtelenebbekké — de valójában azzal a szándékkal, hogy a rhodosiakat megnyerje: ha majd meglátják őket fegyveresen megjelenni, azok se legyenek tétlenek. Amikor pedig már mindenki számára megszokottá tette a gyakorlatozás látványát, akkor a triérések közül húszat magához véve elvitorlázott Kaunosba, mivel nem akart jelen lenni a (spártai) parancsnokok pusztulásánál. Ezért szárnysegédeinek, Hierónymosnak és Nikophémosnak hagyta meg, hogy legyen gondjuk a teendők elvégzésére. 2. Ezek még vártak aznap, majd a következőn, amikor a katonák szokás szerint megjelentek a gyakorlaton, egy részüket fegyveresen a kikötőbe, más részüket pedig az agora közelébe vitték. Mihelyt a tervbe beavatott rhodosiak megértették, hogy ideje cselekedni, tőrökkel fölfegyverkezve az agorán gyülekeztek. Egyikük, Dórimachos, arra a kőre fellépve, amelyről a kikiáltó szokta közzé tenni a hirdetményeket, ahogy csak kifért a torkán, így kiáltott: «Férfiak, polgártársak, induljunk a zsarnokok ellen, amilyen gyorsan csak tudunk.» A többiek, amikor segítségadásra szólította fel őket, tőrökkel a kezükben benyomultak a város vezetőinek tanácskozására, megölték Diagoras híveit s még tizenegyet a többi polgárok közül. Mindezek után gyűlésbe hívták a rhodosiak tömegeit. 3. Alig gyültek össze, Konón máris megérkezett Kaunosból a triérésekkel. Azok pedig, mihelyt véghezvitték az öldöklést, a fennálló államrendet megváltoztatva demokráciát hoztak létre és néhány polgárt száműztek. A Rhodost érintő felkelés tehát ilyen módon ment végbe.
XVI. (XI.) 1.[20] A boiótok és a phókisiak ezen a nyáron háborúba keveredtek. A köztük levő gyűlölség okozói leginkább bizonyos thébai személyek voltak;

[18] A XIII—XIV. caput rendkívül töredékes. Előforduló nevek: Tissaphernés, Artaxerxés, Tithraustés, Phrygia, Lydia, Ariaios, Agésilaos. Valószínű párhuzamok: Diod. Sic. 14, 80, 6; Xen. Hell. 3, 4, 25; Polyaen. 7, 16, 1; Plut. Ages. 10, 5; Plut. Artox. 23, 1; Nepos Con. 3, 1; Xen. Anab. 1, 9, 1; Xen. Oec. 4, 18.

[19] Diod. Sic. 14, 79, 6; Pausan. 6, 7, 6.

[20] Az ún. «boiót alkotmány» a Hell. Oxy. egyik legértékesebb része. Értékeléséhez újabban: *P. Salmon:* Étude sur la conféderation béotienne (447/6—386). Bruxelles 1978; *J. Buckler:* The re-establishment of the Boiotarchia (378 B. C.). AJAH 4 (1979) 50—64. *J. M. Moore:* The Boeotian Constitution from the Oxyrhynchus Historian. in: Aristotle and Xenophon on democracy and oligarchy. London 1975, 125—135; továbbá *Bruce:* i. m. 157—164, Appendix 2.

néhány évvel korábban ugyanis történetesen a boiótok között tört ki bel-
viszály. 2. Akkoriban Boiótia-szerte így álltak az ügyek: minden városban
egy tanács volt felállítva, amelyeknek azonban nem minden polgár lehetett
tagja, hanem csak azok, akik bizonyos vagyonnal rendelkeztek. A tanácsok
közül felváltva mindig az egyik vezette a várost és volt javaslattételi joga;
indítványait minden ügyben a másik három elé terjesztette és az vált érvé-
nyessé, amit mindnyájan elfogadtak. 3. Így szervezték meg az egyes városok
belső életét, a boiótok közös ügyei pedig a következőképpen voltak relren-
dezve: a térség egész lakossága tizenegy kerületre volt osztva, amelyek egy-
egy boiótarchost választottak. A választás a következő módon történt: négyet
adtak a thébaiak, kettőt a város, kettőt pedig Plataiai, Skólos, Erythrai,
Eleuthrai és a többi olyan helység nevében, amely korábban közös államot alko-
tott velük, de ekkor már Thébaihoz tartozott. Két boiótarchost adott Orcho-
menos és Hysiai, kettőt a thespiai-iak Eutrésisszel és Thisbai-jal, egyet a
Haliartosiak, egy továbbit pedig a haliartosiak, a Lebadeia-beliek és a koró-
neiaiak; — ezt mindig meghatározott sorrendben küldte ki az egyik vagy
a másik város. Ugyanilyen módon került ki Akraiphnion, Kópai és Chairóneia
közös képviselője is. 4. Ilyen módon állították ki tehát az egyes vidékek
az archónokat. Hatvan tanácsost választottak minden boiótarchos után és
ezeknek költségeit maguk a városok fedezték. Hadsereget is felállított minden
egység, részenként körülbelül ezer nehézfegyverzetű gyalogost és száz lovast.
Hogy világosan fejezzem ki magam, a boiótarchosok számának megfelelően
részesültek a közös javakból, teljesítették a szolgáltatásokat, küldték ki a
hírákat s vettek részt egyaránt minden jóban és rosszban. Ilyen volt tehát
a politikai szervezete az egész népnek; a boiótok közös tanácskozását pedig
a Kadmeiában tartották.

XVII. (XII.) 1.[21] Magában Thébaiban ugyanakkor a legkiválóbb és legelő-
kelőbb polgárok, amiként már az előzőekben elmondtam, éppen belviszályban
voltak egymással. Az egyik csoportosulást Isménias, Antitheos és Androklei-
das vezette, a másikat pedig Leontiadés, Asias és Koiratadas. A polgárok közül
Leontiadés hívei a lakedaimóniakkal rokonszenveztek, míg Isménias hívei
Athén-barátság gyanújában álltak, és amióta vezérük száműzetésbe ment,
közülük kerültek ki a démos ügyének lelkes képviselői. Valójában nem is
az athéniekkel értettek egyet, hanem . . ., mivel . . . inkább (azt) választot-
ták, . . . készek arra, hogy rosszat műveljenek . . . párton állva. 2. Így alakul-
tak a dolgok Thébaiban. Mivel mindkét csoportosulás elég erős volt . . . sokan
közöttek a Boiótia-szerte levő városokból s amazokkal együtt vettek részt egyik
vagy másik hetaireia tevékenységében. Ekkor és már valamivel korábban is
Isménias és Androkleidas hívei voltak befolyásosabbak magában Thébaiban
és a boiótok közös tanácsában is; ezt megelőzően Astias és Leontiadés hívei
voltak fölényben és hosszú időn át hatalmukban tartották a várost. 3. Amikor
ugyanis a lakedaimóniak az athéniek elleni háború idején Dekeleiában tartóz-
kodtak és saját híveik nagy táborát összefogták, hatékonyabb befolyással
bírtak a többieknél, részint mert a lakedaimóniak közelebb voltak, részint
mert a város sok kedvezményben részesült általuk. A thébaiak az általános
jólét tekintetében jelentékenyen gyarapodtak . . . már az athéniek és a lake-
daimóniak közötti háború kezdete óta. Hiszen azóta, hogy az athéniek elkezd-

[21] Diod. Sic. 14, 32, 1; Iustin. 5, 9, 8.

ték a Boiótia elleni harci tevékenységeket, Thébaiba telepítették át Erythrai, Skaphai, Skólos, Aulis, Skhoinos és Potniai, valamint számos más, hasonló, fallal nem rendelkező település lakosságát, amelyek ily módon kétszeresére növelték Thébait. 4. Sőt, még sokkal jobban járt a város azzal, hogy a lakedaimónokkal együtt fallal zárták el Dekeleiát az athéniek elől. Ugyanis megszerezték az összes rabszolgát és minden más hadizsákmányt is alig néhány ezüstért, továbbá, mivel szomszédosak voltak Attikával, az onnan származó felszerelést is mind ők ragadták magukhoz, kezdve a házak fa- és cserépanyagával. 5. Márpedig ekkoriban az athéniek földje volt egész Hellasban a legjobban fölszerelve. A lakedaimóniak előző támadásai során csak kevéssé károsodott, az athéniak pedig olyannyira magas szinten gondozták és művelték, hogy . . . egyáltalán nem [volt] náluk . . . épületek(et) pedig . . . épültek, mint bármely más vidéken. . . . [tehát amit az athéniek] a hellének ellen háborúzva a saját földjükre hordtak, azt [a háború] elvitte tőlük. Így álltak a dolgok Thébaiban és Boiótiában.

XVIII. (XIII.) 1.[22] Androkleidas és Isménias hívei azon buzgólkodtak, hogy a népet háborúba indítsák a lakedaimóniak ellen, olyan szándékkal, hogy felszámolják uralmukat, nehogy miattuk és a lakónbarátok kezétől elpusztuljanak. Úgy vélték, ezt könnyedén végre tudják hajtani, mert tudták, hogy a király pénzt fog adni — amint ezt a barbárok küldötte értésükre adta —, a korinthosiak, az argosiak és az athéniak pedig szintén részt fognak venni a háborúban, mert ezek a lakedaimóniak ellenségei lévén segíteni fognak nekik abban, hogy polgártársaikat is a maguk oldalára állítsák. 2. A teendőket végiggondolva látták, hogy nyíltan nehéz lenne föllépni ellenük, ugyanis sem a thébaiak, sem más a boiótok közül nem hajlana arra, hogy harcoljon az egész Hellas fölött uralkodó lakedaimóniak ellen. Megkísérelték tehát a következő csellel háborúba vinni őket: rábeszéltek bizonyos phókisi férfiakat, hogy törjenek be a nyugatinak nevezett Lokrisba. Ennek az ellenségeskedésnek pedig az alábbi okai voltak. 3. Létezik egy, a két állam által vitatott terület a Parnassos környékén, amely miatt már korábban is háborúskodtak. Ezen a vidéken gyakran legeltetnek mind phókisiak, mind lokrisiak, s amelyik fél történetesen észrevette a másikat, nagy csapatot gyűjtve elrabolta annak jószágait. Nos, korábban mindkét részről történt ilyesmi több ízben, de ezeket bírói úton és tárgyalással intézték el. Most viszont, amikor a lokrisiak elvesztett jószágaik helyébe másokat raboltak, a phókisiak az Androkleidas és Isménias által beszervezett emberektől felizgatva, fegyveres erővel betörtek Lokrisba. 4. A lokrisiak, mivel ellenség pusztította a földjüket, követeket küldtek a boiótokhoz, vádat emeltek a phókisiak ellen és méltányos segítséget kértek, hiszen mindig baráti viszonyban álltak egymással. Isménias és Androkleidas köre kapva kapott a kedvező alkalmon és rábeszélte a boiótokat, hogy segítsenek a lokrisiaknak. A phókisiak, amikor jelentették nekik a Thébaiból származó híreket, visszavonultak Lokrisból, de tüstént követeket küldtek a lakedaimóniakhoz azt kérve tőlük, tiltsák meg a boiótoknak, hogy bevonuljanak az ő területükre. Bár azok úgy gondolták, hogy a közlés megbízhatatlan, követek útján mégis megtiltották a boiótoknak, hogy háborút kezdjenek a phókisiak ellen és utasították őket, amennyiben úgy vélik, hogy bármilyen jogtalanságot szenvedtek el, a szövetségi gyűlésen vegyenek elégtételt. Azok viszont, mi-

[22] Diod. Sic. 14, 81, 1; Xen. Hell. 3, 5, 3; Pausan. 3, 9. 9.

után felingerelték őket a fondorlatnak és következményeinek értelmi szerzői, dolguk végezetlenül küldték el a lakedaimóniak követeit, majd fegyvert ragadva a phókisiak ellen indultak. 5. Gyorsan rátörtek Phókisra és végigpusztították a folyóparti vidéket, Dauliát és Phanotist, megkísérelve a városok elfoglalását is. Dauliához érve hamarosan eredménytelenül visszavonultak, sőt kisebb veszteségeket is elszenvedtek; Phanotis elővárosát viszont erővel elfoglalták. Mindezek után Phókis belsejébe nyomultak, és lerohanva az Elateia és Pediea körüli síkság egy részét és az itt lakókat végigsarcolva eltávoztak. Visszavonulóban Hyampolis mellett, eszükbe jutott, hogy kísérletet tehetnének ezzel a várossal. A vidék meglehetősen meg volt erődítve. Bár erejüket nem kímélve rontottak neki a falaknak, semmi eredményt nem sikerült elérniük. Miután körülbelül nyolcvan katonát veszítettek, ugyanazon az úton visszavonultak. A boiótok tehát a phókisiaknak ennyi bajt okozva tértek vissza saját területükre.

XIX. (XIV.) 1.[23] Konón pedig, miután megszerezte a lakedaimóniak és a szövetségesek hajóit attól a Cheirikratéstől, aki Pollis utódaként érkezett nauarchosnak, a triérések közül húszat megtöltvén felkerekedett Rhodosból és Kaunosba hajózott, majd azzal a szándékkal, hogy találkozik Pharnabazosszal és Tithraustésszel és, hogy pénzt szerez, elindult onnan. 2. Ekkoriban már több hónapja tartozott a katonáknak a zsolddal. A hadvezérek ugyanis rosszul fizettek — ez a dolog mindig is szokásos volt a király seregében harcolók között. Már a dekeleiai háborúban is, amikor a lakedaimóniak szövetségesei voltak, meglehetősen rosszul és szűkösen csordogált a pénz. Többször szét is széledtek volna a szövetségesek triérései, ha Kyros nem olyan készséges. Mindezeknek az oka a király volt, aki valahányszor háborút kezdett, már eleve kevés pénzt küldött a vezéreknek, és a továbbiakban is hanyag volt; azok pedig, akik az ügyek élén álltak — saját vagyonuk nem lévén, amelyből meríthettek volta —, időről időre thetetlenül szemlélték haderejük feloszlását. 3. Mindez tehát így szokott történni. Tithraustés, miután találkozott Konónnal, aki elmondta neki, hogy az ügyek összeomlással fenyegetnek a pénzhiány miatt, márpedig nem bölcs dolog távoltartani a pénztől a király alatt harcolókat, a vele levő barbárok közül elküldött néhányat készázhúsz talentum ezüsttel, hogy zsoldot fizessen a katonáknak. Ez az ezüst Tissaphernés vagyonából származott. Tithraustés rövid sardeisi várakozás után elindult a királyhoz. Előtte Ariaiosnak és Pasiphernésnek adta át a fővezérséget, nekik juttatva a háború céljára a maradék ezüstöt és aranyat, úgy mondják, hogy hétszáz talentum körüli összeget.

XX. (VI.) 1.[24] A Konónnal Kaunosba hajózott kyprosiak közül azok, akik elhitték bizonyos rágalmazóknak, hogy nekik nem akarják megadni a kijáró zsoldot és csak az evezősöknek és a hajóskatonáknak készülnek azt törleszteni, nagyon nehezményezték ezt és népgyűlésbe vonulva egy karpasiai embert választottak meg hadvezérnek, testőrséget adtak neki, minden csapatból két harcost rendelve mellé . . .

. . . Konónt . . .

. . . éppen . . .

. . . Konón odaérkezve . . . tárgyalt a történtekről. 2. Konón pedig . . . nem hagyta, hogy higgyenek a . . . [népgyűlésbe hívta a helléneket] . . ., de azt

[23] Isocr. 4, 142—153.
[24] Iustin. 6, 2, 11.

mondta, hogy mindenki egyenlő arányban kapja meg a zsoldot. Miután ezt válaszolta, arról beszélt, hogy fel akarja világosítani még a többieket is. A kyprosiak hadvezére, a karpasiai ember pedig a katonákhoz tartott. 3. Elindultak együtt a kapu irányába. Konón az embereit vezetve előbb ért a falakon kívülre. Ekkor a karpasiai embert, amint éppen kilépett a kapun, elfogták néhányan azon messéniaiak közül, akik Konónt szokták kísérni, bár mindezt az ő beleegyezése nélkül tették, mert a városba akarták vinni, hogy felelősségre vonják elkövetett vétkeiért. A kíséretében levő kyprosiak visszaragadták a karpasiait és megakadályozták a messéniaiakat abban, hogy elhurcolják; észrevéve a történteket a többi, városfalon kívül tartózkodó kyprosi katona is gyorsan a hadvezér segítségére indult. Konón viszont . . . az emberek [közé] sietve . . . a városba. A kyprosiak a karpasiait megragadó messéniaiakat dárdák hajigálásával visszaverték, majd miután teljesen megbizonyosodtak arról, hogy Konón szokatlan módon valóban az elmaradt zsoldok kifizetésére készül az előkészületek alatt, felszálltak a triérésekre, mivel — mint néhányan mondták — Rhodosból Kyprosra akartak hajózni, felszedve azokat, [akik] . . .
4. . . . hajóztak . . ., és odahívták a kyprosiak közül, akik akarták a . . . a fellegvár ellen vonultak, hogy a . . . uralmát felszámolják, mert az őket ért összes rossznak egyedüli oka volt, de hasonlóan . . . tett . . . nekik . . . szavak . . . a várost . . .
. . . szavak . . . a várost . . .
. . . kihajóztak a . . .-ból . . . használni a . . . triéréseket . . .
5. Konón pedig, miután ők visszatértek, elment Leónymoshoz a gyalogosok alvezéréhez és kifejtette neki, hogy egyedül ő Konón, képes megmenteni a király ügyeit. Ha ugyanis megkaphatná a Kaunost őrző hellén őrsereget és a káriaiak közül is a lehető legtöbbet, megszüntetné a táborban tapasztalható zavargást. Miután Leónymos meghagyta, hogy vegyen maga mellé annyi katonát, amennyit csak akar, aznap már nem csinált semmit, mert esteledett, másnap viszont virradatkor Leónymos csapatából és a káriaiak közül számos embert, valamint az összes hellént is magához véve, kivezette őket a városból, majd egy részüket a táboron kívül helyezte el, más részüket pedig . . . a hajókkal és a parttal szemben állította csatarendbe. Ezek után parancsot adva a hírnöknek, hogy hirdesse ki: a katonák közül mindenki jöjjön az ő seregéhez, összefogdosta a kyprosiak közül a karpasiait és még hatvan másikat, ezeket megölte, a vezért keresztre feszítette. 6. Hallván pedig . . . azok, akiket hátrahagytak Rhodosban, igen megharagudtak és egyrészt, mivel nehezen tűrték a Konón által kinevezett vezéreiket, dárdákat hajigálva kiűzték őket a táborból, másrészt a kikötőt elhagyva fellármázták és felbolydították a rhodosiakat. Mikor Konón megérkezett Kaunosból, összefogdosta a vezéreiket és megölte őket, a többieknek pedig zsoldot osztott. Konón rátermettsége révén így szabadult meg a zavargástól a nagy veszélybe került királyi hadsereg.
XXI. (XVI.) 1.[25] Agésilaos pedig a lakedaimóniak és szövetségeseik seregével a Helléspontoshoz vonult. Amíg Lydián haladt keresztül, semmi kárt nem okozott a lakosságnak, mivel be akarta tartani a Tithraustésszel kötött egyezséget; miután viszont Pharnabazos területére ért, a földet fosztogatva és

[25] Xen. Hell. 3, 4, 25; 4, 1, 1; 3, 4, 10; Xen. Ages. 3, 3; Plut. Ages. 11, 2; Plut. Lys. 24, 1. A papiruszon Spithradatés neve három ízben Spithridatésként szerepel, ezt a fordításban is megtartottuk.

pusztítva vezette tovább a seregét. Elhagyva az úgynevezett thébéi és apiai síkságot, betört Mysiába, zaklatta a myseket és azt parancsolta nekik, hogy keljenek hadra velük együtt. A mysek közül ugyanis sokan függetlenek voltak, nem a király alattvalói. Ahányan azt választották közülük, hogy részt vesznek a hadjáratban, semmi rosszat sem szenvedtek el tőlük, a többiek területét azonban elpusztította. 2. Amikor átvonulóban az úgynevezett mysiai Olymposon azt látta, hogy nehéz és szűk a hágó és ugyanakkor biztonságban akart áthaladni rajta, elküldte néhány emberét a mysekhez és velük megegyezve vezette seregét keresztül a vidéken. De az elküldöttek . . . megtámadván a peloponnésosiak és szövetségeseik utóvédjét ledárdázták . . . a harcosok a szűk hely miatt rendezetlenül álltak. Agésilaos — seregét letáboroztatva — ezen a napon megpihent. Elrendelte, hogy a halottaknak adjanak végtisztességet. A harcosok közül ötvenen estek el. A következő napon a Derkylidas-féle zsoldosok közül sokakat lesbe állítva felkerekedett és újból előre vezette a sereget. A mysek pedig miután valamennyien azt gondolták, hogy az előző napi csapás után Agésilaos elment, falvaikból előmerészkedvén üldözni kezdték azzal a szándékkal, hogy az utóvédet ugyanolyan módon támadják meg, mint korábban. A lesben álló hellének, amint amazok a közelükbe kerültek, leshelyükről előretörve közelharcba bocsátkoztak velük. A mysek közül a vezérek és az üldözésben elöl haladók a hellénekkel összecsapva hamar elestek, a többiek viszont, akik látták, hogy az elöl levők bajba kerültek, a falvak felé menekültek. Miután mindezt jelentették Agésilaosnak, az megfordította és ugyanazon az úton visszavezette a seregét, egészen addig, amíg csak a rejtekhelyen maradtakkal nem találkozott. Ezután megszállt abban a táborban, ahol már előzőleg is letáborozott.

3. Ezek után azok a mysek, akiknek halottaik voltak, mindnyájan hírnököt küldve . . . a fegyverszünet oltalmában összeszedték halottaikat. Százharmincnál is többen haltak meg. Agésilaos néhány vezetőt fogadván a falvakból és . . . napig pihenve elvezette a katonákat a korábbi táborhelyre; levezetve őket a phrygek vidékére — de nem oda, ahova a múlt nyáron betört, hanem egy másik területre, amelyet még nem fosztottak ki és amely fölött Spithradatés és fia uralkodott — feldúlta azt is. 4. Ez a Spithradatés, aki származására nézve perzsa volt és Pharnabazos környezetében élt, sőt szolgált is neki, amikor aztán kegyvesztetté vált, — megijedt, hogy elfogják, vagy valami rossz éri — gyorsan Kyzikosba menekült, majd később Agésilaoshoz érkezett magával hozva fiát Megabatést, aki fiatal volt és szemrevaló. Agésilaos a történtekre való tekintettel befogadta őt, de leginkább az ifjú miatt — azt mondják ugyanis, hogy hevesen vágyott rá; továbbá Spithridatés miatt is — arra gondolva, hogy a hadsereg kalauza lehet majd és más dolgokban is hasznát vehetik. 5. Mindezek miatt fogadta hát szívesen őket, ő maga pedig mindig csak előre vezetve a seregét és kirabolva Pharnabazos területét, megérkezett az Oroszlánok Fejének nevezett településhez. Intézett ellene néhány rohamot, minthogy azonban ezzel semmi eredményt nem ért el, indulást jelezve tovább vezette seregét, pusztítva és fosztogatva a vidék még érintetlen részét. 6. Gordionba — egy dombon álló szépen épült és mindennel ellátott városba — érve, letáboroztatta seregét és hat napig időzött ott; az ellenség ellen rohamokat intézett, ugyanakkor a katonáit sok jóban részesített — így tartotta őket együtt. Miután a várost a védekezést irányító perzsa származású Rhathanés rátermettsége folytán nem tudta elfoglalni, észak felé indította katonáit, mivel Spithridatés azt javasolta, hogy Paphlagoniába menjenek.

XXII. (XVII.) 1.[26] Ezek után a peloponnésosiakat és szövetségeseiket Phrygia és Paphlagonia határáig vezette, ahol a hadsereg letáborzott. Spithridatést elküldte Gyéshez, és miután az elment és rábeszélte a másikat, együtt tértek vissza. 2. Agésilaos szerződést kötve a paphlagónokkal, sietve a tengerhez vezette seregét, mivel attól félt, hogy télen nem lesz élelme. De nem ugyanazon az úton vonult vissza, amerről jött, hanem másikon, mert azt gondolta, ha a Sangarioson vonulnak keresztül, akkor kevésbé lesz fárasztó a katonáknak. Elküldött . . . hozzá Gyés . . . körülbelül ezer lovast és több mint kétezer gyalogost. 3. A sereget a mysiai Kios felé vezetve, először azzal töltött el tíz napot, hogy megtorolta a többi mysen azt, hogy társaik annak idején az Olympos tájékán lesből rátámadtak, később átvezette a helléneket a tengerparti Phrygián. Betört a Milétos Falának nevezett városba, de mivel elfoglalni nem tudta, tovább vezette a katonákat. A Rhyndakos folyó mentén megérkezett a Daskylitis-tóhoz; e mellett fekszik Daskylion, egy igen erős és a király által felszerelt város, ahová — úgy beszélik — maga Pharnabazos helyezte el valamennyi ezüstjét és aranyát. 4. Miután letáboroztatta ott a katonákat, magához hívatta Pankalost, aki Cheirikratés nauarchosnál szolgált és öt triérésszel a Helléspontost vigyázta. Pankalos gyorsan megjelent és a triérésekkel behajózott az öbölbe. Ezután megparancsolta neki Agésilaos, hogy a rablott holmikból rakja be az értékesebbjét és szállítsa el . . .-ba, Kyzikos környékére, hogy ebből legyen meg a hadsereg zsoldja. A mysiai katonákat elbocsátotta, meghagyva nekik, hogy tavaszra térjenek vissza. Ő maga a közelgő télen Kappadókiába készült vonulni, mivel azt hallotta, hogy ez a vidék úgy nyúlik el mint egy keskeny szalag, kezdve a Pontositengertől le egészen Kilikiáig és Phoinikiáig, és olyan hosszú, hogy akik Sinopéből gyalogolnak . . .[27]

FRAGMENTA CAIRENSIA (P. Cairo 26 (6) 27 (1—35)

I. col.[28]

[Thrasyllos Ephesosba hajózott és azonnal elkezdte] rohamozni a falakat . . . [miután] a triérések közül a legtöbbnek azt a parancsot adta, hogy horgonyozzon le], a többinek pedig, hogy [foglaljanak el] egy Ephesoshoz [tartozó területet]. Partra téve minden [csapatát megindult] a város ellen. Az ephesosiak és a velük levő lakedaimóniak nem látták ugyan az athéniak közül a Pasiónnal levőket — azok ugyanis még távolabb voltak, mivel a többieknél nagyobb utat kellett megtenniük, — de amikor meglátták Thrasyllos embereinek érkezését, harcba bocsátkoztak velük a koréssosinak nevezett kikötőnél. Szövetségeseik és segédcsapataik azok voltak, akikkel [azelőtt is] együtt háborúztak, . . . és a leghűségesebbek [éppen akkor érkeztek meg Syrakusaiból,

[26] Xen. Hell. 4, 1, 2; 4, 1, 15; Xen. Ages. 3, 4; Plut. Ages. 11, 1.

[27] A további, bizonytalan helyről származó ötvenhat darab kisebb töredék csak néhány betűből áll. A 17. valószínűleg tartalmazza Tissaphernés nevét.

[28] A P. Cairo 26/6/27/ 1—35 valószínűleg Ephesos i. e. 409-es ostromát tartalmazza. Mivel a szakirodalom még nem tisztázta megnyugtatóan pontos helyét a másik két nagyobb töredékcsoporton belül, mintegy függelékként csatoljuk a *V. Bartoletti* szövegkiadás fordításához. A párhuzamos helyek: Diod. Sic. 13, 54, 1; 13, 64, 1; Xen. Hell. 1, 2, 6—7; Dion. Halicarnass. Hypothesis de Lys. 32, Pro Diogit.

MTA Könyvtára
Periodika 1990/2895

valamint azok is, akik a kilbiai] síkságot lakják. Ezek után Thrasyllos, az athéniek vezére, a városhoz megérkezve ott hagyta [néhány] katonáját, hogy támadják meg azt, a többieket pedig a dombra vezette, amely magas volt és nehezen megmászható . . . így részben belülről, részben kívülről ostromolta a várost. Az ephesosiakat pedig Timarchos és Possikratés vezette, akik . . .

II. col.

. . . Thrasyllos . . .
. . . miután pedig . . .
. . . a megerősített helyek felé . . .
. . . és feléjük menekültek . . . vezette hadseregét. Amikor az ellenség visszavonult, az athéniak elszántan követték őket azzal a céllal, hogy erőszakkal bevegyék a várost. De Timarchos és Possikratés, az ephesosiak hadvezérei, összehívták nehézfegyverzetű gyalogosaikat . . . amikor az athéniak közel voltak már . . . azok a könnyűfegyverzetű gyalogosok, akik a felfelé vezető úton mentek . . . betörtek a . . .-val . . . akik . . .-n keresztül . . . rövid idő múlva . . . megrohanta a . . .
. . . akik megkísérelték . . . levervén szétoszlottak a rendezetlenül [álló] hajók felé . . .
. . . visszavonultak. Ahányan tehát közülük a tengerhez vezető úton menekültek, biztonságban tették meg az utat. Akik viszont a felső úton mentek . . . elpusztultak . . .[29]

KATONA LÁSZLÓ és NÉMETH GYÖRGY
fordítása

[29] A III. col. igen töredékes. Az előforduló nevek: Syrakusai, Ephesos.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1990., Nyomdai táskaszám: 18 377
Felelős szerkesztő: Töttössy Csaba
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 19,95 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003–567 X

MEGEMLÉKEZÉSEK

Fóti László (1944—1985). *(Kákosy László)* 212
Pirnát Antalné Mayer Erika (1928. VII. 20.—1986. VII. 27.). *(Harmatta János)* .. 213

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Borzsák István: Angyal Dávid «Emlékezései» és a hazai klasszika-filológia története 215

VITA

opianae. Egy városmonográfia margójára. *(Nagy Tibor)* 218

KÖNYVSZEMLE

ctes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques I—II. (Ism. *Ritoók Zsigmond)* 246
. E. Allen: The Attalid Kingdom. (Ism. *Kertész István)* 256
. N. Sherwin-White: Roman Foreign Policy in the East 168 B. C. to A. D. 1. (Ism. *Kertész István)* 258
ergil: Werke in einem Band. (Ism. *Szepessy Tibor)* 260
. Kraggerud: Horaz und Actium. (Ism. *Borzsák István)* 262
linius der Jüngere: Briefe in einem Band. (Ism. *Szilágyi Imre)* 264
. Heubner: Kommentar zum Agricola des Tacitus. (Ism. *Borzsák István)* 266
. Y. McCulloch: Narrative Cause in the Annals of Tacitus. (Ism. *Borzsák István)* ... 269
. Sz. Burger—F. Fülep: Die römischen Inschriften Ungarns. 4. Lief. (Ism. *Lőrincz Barnabás)* 271
. Huchthausen: Römisches Recht. (Ism. *Hamza Gábor)* 272
irmicus Maternus: Asztrológia — A pogány vallások tévelygéséről. Vál., ford. Bollók János. (Ism. *Szepessy Tibor)* 274
xford Latin Dictionary. Fasc. I—VIII. (Ism. *Kovács Mihály)* 277

HÍREK

z Ókortudományi Társaság huszonnyolcadik éve. *(Maróth Miklós)* 280
z Ókortudományi Társaság huszonkilencedik éve. *(Maróth Miklós)* 283
Marx és a római jog. A szocialista országok és Olaszország római jogászainak IV. Nemzetközi Kollokviuma. *(Hamza Gábor)* 286
Damisítások a középkorban. *(Boronkai Iván)* 289
eltic Cultures Newsletter. *(Voigt Vilmos)* 290

TÖRTÉNETI FORRÁSOK

Hellenica Oxyrhynchia. Ford. *Katona László* és *Németh György*, bev. *Németh György* 291

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április -ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egylejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban ell kérni.

Ára: 49,— Ft
Kötetenként előfizetve: 98,— Ft

ISSN 0003—567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

12. *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.

13. *Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.

14. *Maróth Miklós:* Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.

15. *Szabó Miklós:* Archaikus agyagszobrászat Boiotiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.

16. *Szepessy Tibor:* Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor.* Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula,* a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György.* Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond.* Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás:* Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István.* Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond.* Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *I. Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss.* Redigit *J. Harmatta.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356. l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l. Tom. XXX. fasc. 1—4 (1982—84) 478 l. Tom. XXXI. fasc. 1—2 (1985—88) 178 l.